

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

*Βυζαντινοί εξόριστοι 1081-1453:
Τα πρόσωπα, τα αίτια, οι τόποι εξορίας*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΑΡΙΑ Κ. ΛΙΑΚΑΚΗ

Αθήνα 2019

Φωτογραφία εξώφυλλου:

Ευλόγλυπτη πλάτη καρέκλας με σκαλισμένο τον δικέφαλο αετό του Βυζαντίου.
Δημιουργία του Σκυριανού καλλιτέχνη Λευτέρη Αυγοκλούρη και της ζωγράφου
Εμμανουέλας Τόλιου.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

***Βυζαντινοί εξόριστοι 1081-1453:
Τα πρόσωπα, τα αίτια, οι τόποι εξορίας***

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΑΡΙΑ Κ. ΛΙΑΚΑΚΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη - Κοκκίνη.

Μέλος: Αθηνά Κόλια - Δερμιτζάκη.

Μέλος: Ειρήνη Χρήστου

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη - Κοκκίνη.

Μέλος: Αθηνά Κόλια - Δερμιτζάκη.

Μέλος: Ειρήνη Χρήστου

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Κατερίνα Νικολάου

Σοφία Μεργιαλή - Σαχά

Ταξιάρχης Κόλιας

Αντωνία Κιουσοπούλου

Αθήνα 2019

Στους γονείς μου Κωνσταντίνο και Ευσταθία,
στον αδελφό μου Περικλή.

Στις καθηγήτριές μου, του τομέα Βυζαντινής
Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, που με
μήσαν στον κόσμο του Βυζαντίου.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το θέμα της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι οι πολιτικοί εξόριστοι κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, και συγκεκριμένα από το 1081 -1453. Η εξορία ως τακτική εξουδετέρωσης πολιτικών αντιπάλων, την οποία εφάρμοζαν συχνά οι Βυζαντινοί καθ' όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας, ανάγεται στην αρχαιότητα και συνεχίζει να εφαρμόζεται ως τους νεότερους χρόνους, διότι η υπερβολική πολιτική ισχύς ενός προσώπου ήταν, είναι και θα είναι πάντα ύποπτη και επικίνδυνη για την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Πολιτικοί εξόριστοι στο Βυζάντιο είναι οι επιφανείς Βυζαντινοί, διότι εκείνοι κατέχουν υψηλά αξιώματα και επομένως πολιτική ισχύ. Ο αριθμός των βυζαντινών πολιτικών εξορίστων, οι αιτίες που προκάλεσαν την εξορία τους, καθώς και η προσωπικότητα συγκεκριμένων εξορίστων, κέντρισαν το ενδιαφέρον μου κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και θεώρησα τη μελέτη της εξορίας τους ως ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα θέματα μελέτης της βυζαντινής ιστορίας.

Η επιλογή του θέματος έγινε σε συνεννόηση με την επόπτρια καθηγήτριά μου κυρία Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, η οποία από την πρώτη στιγμή παρακολουθούσε την έρευνά μου με αδιάπτωτο ενδιαφέρον, με καθοδηγούσε και μου προσέφερε τις πολύτιμες επιστημονικές συμβουλές της, μου υποδείκνυε τις απαραίτητες διορθώσεις, συμβάλλοντας στην αρτιότητα της μορφής του κειμένου. Για την πολύπλευρη προσφορά της στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής, για την υπομονή της και τον προσωπικό κόπο που κατέβαλε για τις διορθώσεις του κειμένου, της εκφράζω τη βαθιά ευγνωμοσύνη μου και την ευχαριστώ από καρδιάς για τη στήριξη.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης και στις άλλες δύο καθηγήτρίες μου, μέλη της τριμελούς επιτροπής, την κυρία Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη και την κυρία Ειρήνη Χρήστου, οι οποίες μου προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια με τις επιστημονικές τους γνώσεις και τις εύστοχες επισημάνσεις τους στο κείμενο και τη βιβλιογραφία. Γι' αυτό τις ευχαριστώ, επίσης, από καρδιάς.

Ευχαριστώ τα μέλη της επταμελούς επιτροπής, την κυρία Κατερίνα Νικολάου, την κυρία Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, τον κύριο Ταξιάρχη Κόλια και την κυρία Αντωνία Κιουσοπούλου για τις επισημάνσεις τους. Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω και την κυρία Κέλλυ Μπουρδάρα, Ομότιμη καθηγήτρια ιστορίας του δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, για τις νομικές διευκρινίσεις της σχετικά με την ποινή της εξορίας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στο προσωπικό του σπουδαστηρίου Ιστορίας της Φιλοσοφικής σχολής ΕΚΠΑ, κυρίως στην κυρία Μικέλα Σκούντζου. Επίσης, στο προσωπικό των σπουδαστηρίων Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης και της Βυζαντινής και Νεοελληνικής φιλολογίας. Στη γραμματεία μεταπτυχιακών σπουδών του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, κυρίως στην κυρία Χριστίνα Κούκου. Στην γραμματεία του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας και στην κυρία Ελπίδα Χριστοδούλου. Στους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής σχολής του ΕΚΠΑ και στη βιβλιοθηκονόμο κυρία Ελένη Αναγνωστοπούλου, στον κύριο Λουκά Αργυρίου, στην κυρία Αιμιλία Ξανθοπούλου. Στο προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην Αθήνα.

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να αναφερθώ στο Διεπιστημονικό Μεταπτυχιακό Σεμινάριο «Νίκος Οικονομίδης» του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, τομέας Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Παρακολουθώντας το συγκεκριμένο σεμινάριο καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, αποκόμισα πολύτιμες επιστημονικές γνώσεις. Γι' αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους διοργανωτές του.

Ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου την οικογένειά μου, που υπήρξε συμπαράστατής μου σε όλη αυτή την μακρά περίοδο μελέτης και συγγραφής και μοιράστηκε μαζί μου τις αγωνίες μου. Θερμές ευχαριστίες και στους συμφοιτητές μου, με τους οποίους πορευτήκαμε μαζί όλα αυτά τα χρόνια στους δρόμους της γνώσης της ιστορίας της υπερχλιόχρονης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επίσης, στον οικογενειακό φίλο κύριο Γεώργιο Τσιμπούκη, διδάκτορα βυζαντινής αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λήμνο, τόπο εξορίας κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων. Την πρόεδρο του συλλόγου Χηλητών Αλεξανδρούπολης, κυρία Δώρα Αλεξανδρή, για την παραχώρηση ιστορικών πληροφοριών για τη Χηλή της Μαύρης θάλασσας, προσφιλή τόπο εξορίας κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή. Τον Σκυριανό καλλιτέχνη κύριο Λευτέρη Αυγοκλούρη και τη σύζυγό του, ζωγράφο, κυρία Εμμανουέλα Τόλιου, για την παραχώρηση φωτογραφίας ξυλόγλυπτου δικεφάλου αετού σε πλάτη καρέκλας, προκειμένου να κοσμήσει το εξώφυλλο της παρούσας διατριβής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
Η μέχρι τώρα έρευνα και οι στόχοι της παρούσας μελέτης	29

Μέρος Α΄: ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ 1081-1204

Α) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (1081-1185)

I. Βασιλεία Αλεξίου Α΄ (1081-1118)	31
α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους	31
1. Αριέβης και Ουμπερτόπουλος	31
2. Γρηγόριος Γαβράς και συνεργάτες συνωμοσίας	36
3. Νικηφόρος Διογένης και συνεργάτες συνωμοσίας	39
4. ψευδο-Διογένης	46
5. Ανεμάδες και συνεργάτες συνωμοσίας	49
6. Αδελφοί Ααρών	54
β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους	
Μητροπολίτης Χαλκηδόνος Λέων	58
II. Βασιλεία Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143)	
1. Κωνσταντίνος Γαβράς	72
2. Σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός	79
III. Βασιλεία Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)	
α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους	
1. Σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη	82
2. Πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχος	89
β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους	
Νικηφόρος Βασιλάκης	99
IV. Βασιλεία Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185)	104
1. Αλέξιος Κομνηνός Βατάτζης	106
2. Αλέξιος Κομνηνός, νόθος υιός του Μανουήλ Α΄	110
V. Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα	113

B) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΑΓΓΕΛΩΝ (1185-1204)

I. Βασιλεία Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195, 1203-1204)	116
<i>Σεβαστοκράτωρ</i> Αλέξιος Κομνηνός (2η εξορία)	116
II. Βασιλεία Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203)	
1. Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή.....	119
2. Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης.....	131
III. Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα	136
Γ) ΤΟΠΟΙ ΕΞΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1081-1204:	
Συγκεντρωτικά στοιχεία και συμπεράσματα	138

Μέρος Β΄: ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ 1204 - 1453.

A) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΩΝ (1204-1259).....140

Βασιλεία Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254)

Ανδρόνικος Νεστόγγος και συνεργάτες συνωμοσίας.....	140
---	-----

B) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ (1259 -1453)

I. Βασιλεία Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282).....144

α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους

1. Μανουήλ Λάσκαρης (Τζαμάντουρος ή Μάξιμος).....	145
2. Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρης.....	149
3. Πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός	164

β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους

1. Πατριάρχης Ιωσήφ Α΄	176
2. Μανουήλ Ολόβωλος	193
3. Ιώβ Ιασίτης	199
4. Θεοδώρα Ραούλαινα και Ειρήνη Παλαιολογίνα	200
5. Μανουήλ και Ισαάκιος Ραούλ Κομνηνοί.....	212
6. Μελέτιος Γαλησιώτης ο Ομολογητής και Γαλακτίων Γαλησιώτης	218
7. Ο διωγμός των Αγιορειτών από τον Μιχαήλ Η΄. Πραγματικότητα ή θρύλος;	225

γ) Παρατηρήσεις-συμπεράσματα 228 |

II. Βασιλεία Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)	234
α) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους.	
1. Ιωάννης Βέκκος, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.....	235
2. Γεώργιος Μετοχίτης	254
3. Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης.....	263
4. Ιωάννης Ταρχανειώτης	267
5. Αθανάσιος Β΄ Σιναΐτης, πατριάρχης Αλεξανδρείας.....	271
β)Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους	
Κωνσταντίνος Ακροπολίτης	287
III. Βασιλεία Ανδρονίκου Γ΄ (1328-1341)	
1. Θεόδωρος Μετοχίτης	295
2. Δεσπότης Κωνσταντίνος Παλαιολόγος.....	308
IV. Βασιλεία Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού (1347-1354)	
α)Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους	
Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος	313
β)Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους	
Πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ΄ Καλέκας	320
V. Βασιλεία Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1376, 1379-1391)	
1. Ματθαίος Καντακουζηνός	323
2. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος.....	329
VI. Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα	348
Γ) ΤΟΠΟΙ ΕΞΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1204 – 1453:	
Συγκεντρωτικά στοιχεία και συμπεράσματα	350
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	353
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	365
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:	411
α)ΠΙΝΑΚΕΣ	413
β)ΧΑΡΤΕΣ	421
γ)ΕΙΚΟΝΕΣ	428

Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, εξόριστος.

Ο πόθος του γυρισμού:

Στρέψον με, Χριστέ, πάλιν ὡς ἶδω Πόλιν

(Ακροπολίτης, *Ἐπιστολαί*, 192_{8,9})

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εξορία, η οποία ορίζεται ως υποχρεωτική απομάκρυνση ενός ή περισσότερων ατόμων από τον τόπο διαμονής τους, χωρίς τη θέλησή τους¹, αποτελούσε κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου μέρος του σωφρονιστικού συστήματος, ως κατάλοιπο του ρωμαϊκού ποινικού δικαίου, αλλά από τη μέση περίοδο δεν ανήκε πλέον, όπως κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, στις κεφαλικές ποινές².

Η βυζαντινή εξορία ήταν αυτοτελής ποινή για τα εγκλήματα μέσης βαρύτητας³ και εμφανίζεται συχνά στα νομικά κείμενα της εποχής, με παρεπόμενες συχνά ποινές τον σωματικό κολασμό και το κούρεμα⁴. Το περιεχόμενο, όμως, της ποινής δεν ήταν ενιαίο κατά το παρελθόν. Συγκεκριμένα, η εξορία εμφανιζόταν στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο με δύο μορφές, ως *relegatio* (ελαφρά μορφή) και ως *deportatio* (βαρύτερη μορφή). Κατά την απόδοση στα ελληνικά των λατινικών νομικών όρων, αποδόθηκαν η μεν ελαφρά μορφή (*relegatio*) ως *εξορία*⁵, η δε βαρύτερη (*deportatio*) ως *περιορισμός*⁶, με ουσιώδη,

¹Για την ερμηνεία, βλ. Δημητράκος, *Λεξικόν*, λημ. «ἐξορία» = 1. ἡ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς χώρας ἀποπομπή, ὑπερορία. 2. διαβίωσις ἐν ἀπομεμακρυσμένῳ καὶ ἐρήμῳ τόπῳ. 3. Στους νεότερους χρόνους: ὁ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας ἐκτοπισμός. Οφείλουμε, ὁμως, να διευκρινίσουμε ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐξορία δὲν ἀντιστοιχοῦσε με τὸν ἐκτοπισμό, που ἀπαντᾶ σε νομοθεσίες τῶν νεότερων χρόνων, διότι, κυρίως ἡ μακροχρόνια ἐξορία, συνδεόταν με τὴν καταναγκαστικὴ ἐργασία, ὅπως αὐτὴ σε ορυχεῖα καὶ μεταλλεία: ὁ δὲ διηνεκῶς ἐξορισθεὶς μεταλλίζεται, *Βασιλικά*, σ. 866, 60.51.26. Πρβλ. Τρωϊάνος, *Εἰσηγήσεις*, 173. Ἡ ποινὴ τοῦ μεταλλισμοῦ ἦταν κατὰ τὰ *Βασιλικά*, σ. 857, 60.51.8: ...τὸ καταδικασθῆναι πῖνα ἄσβεστον ποιεῖν, ἢ θεῖον ὀρρῦτεν.

²Τῶν ἐγκληματικῶν δικαστηρίων τὰ μὲν κεφαλικά, ὡς τὰ θάνατον ἐπιφέροντα ἢ περιορισμόν, δι' ὧν ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἐξαιρεῖται· τὰ γὰρ ἄλλα οὐ περιορισμοί, ἀλλ' ἐξορίαὶ κυρίως λέγονται· τὰ δὲ οὐ κεφαλικά, ὡς τὰ ἔχοντα χρηματικὴν ποινὴν ἢ σωματικὸν σωφρονισμόν, *Βασιλικά*, σ. 671, 60.33.2. Ἡ κεφαλικὴ ποινὴ ἐπέσυρε τὸν θάνατον (*Κεφαλικὴ τιμωρία ἐστὶ τὸ θηρίοις ὑποβληθῆναι, ἀνααιρεθῆναι, ἢ παραπλήσιόν τι ὑποστῆναι, Βασιλικά*, σ. 860, 60.51.10). Ἦταν ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν: μόνος ὁ θάνατος ἐστὶν ἐσχάτη τιμωρία, *Βασιλικά*, σ. 863, 60.51.20. Μπουρδᾶρα, *Καθοσίωσις*, 159-160 καὶ σημ. 353. Ὁ ὅρος, ὁμως, *κεφαλικὴ ποινὴ*, σύμφωνα με τὸν Τρωϊάνο, *Εἰσηγήσεις*, 167, δὲν σήμαινε μόνον τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου, ἀφοῦ με αὐτὸν νοοῦνταν καὶ ἄλλες ποινές, ὅπως ἡ ἀπώλεια τῆς ιδιότητος τοῦ ρωμαίου πολίτη, ὁ μεταλλισμός καὶ ἡ βαριά μορφή ἐξορίας, δηλαδὴ ὁ περιορισμός: (...ἐσχάτη τιμωρία ἐστὶ τὸ φουρκισθῆναι καὶ καυθῆναι καὶ ἀποκεφαλισθῆναι καὶ μεταλλισθῆναι καὶ περιορισθῆναι, ταῦτα γὰρ πλησιάζει καὶ μιμεῖται θάνατον..., *Βασιλικά*, σ. 864, 60.51.26.). Αντίθετα, ἡ ἐξορία, διηνεκῆς ἢ πρόσκαιρη, καὶ ἡ ἐξορία σε νῆσο, δὲν ἀνήκαν στις κεφαλικὲς ποινές (*Βασιλικά*, σ. 864, 60.51.26). Πρβλ. Μπουρδᾶρα, ὁ.π., 158.

³Σε περιπτώσεις, δηλαδὴ, ὅπως ἦταν ἡ ἀκούσια ἀνθρωποκτονία, ἡ ἀμβλωση κ.α., βλ. Τρωϊάνος, «Ποινές», 38-39. Ὁ ἴδιος, *Εἰσηγήσεις*, 172. Ἡ ἐξορία εθεωρεῖτο ελαφρύτερη ποινὴ, σε σχέση με ἄλλες, βλ. *Βασιλικά*, σ. 651, 60.23.12 σχόλιο 2.

⁴Τρωϊάνος, «Ποινές», 38, 40. Στὸ *Επαρχικὸ Βιβλίον* τοῦ Λέοντος Στ', ὁ ἀργυραμοιβοί (3.5), οἱ μεταξοπράται (6.1), οἱ σαλδαμᾶριοι (13.1, 13.2), οἱ μυρεψοί (10.1), οἱ μακελᾶριοι (15.6), ἀν δὲν τηροῦν συγκεκριμένους διατάξεις, τιμωροῦνται με δαρμό, κουρά καὶ ἐξορία. Οἱ ἀρτοποιοί (18.5) που δὲν τηροῦν τις διατάξεις, τιμωροῦνται με δαρμό, κουρά, διαπόμπευση καὶ διηνεκὴ ἐξορία.

⁵Ὡς ἐξόριστος θεωρεῖται ὁ κωλυόμενος ἐπαρχίας ἢ Πρώμης ἢ τοῦ περὶ τὸ τεῖχος αὐτῆς τόπου, διηνεκῶς ἢ προσκαίρως, βλ. *Βασιλικά*, σ. 891, 60.54.14. *Πανδέκτης*, σ. 820, 48.22.7. Ἡ ἐξορία γίνεται με τρεῖς τρόπους: ἢ γὰρ ῥητῶν τις τόπων κωλύεται, ἢ πάντων χωρὶς τινῶν ῥητῶν, ἢ ἐνὶ περικλείεται, *Βασιλικά*,

όμως, διαφορά σε σχέση με το προϊουστινιάνειο δίκαιο, ότι ο ισόβιος *περιορισμός* και η δήμευση περιουσίας δεν επιβάλλονταν πλέον με την ίδια απόφαση και ήταν ανεξάρτητες ποινές μεταξύ τους (δηλαδή εξορία και δήμευση). Στη συνέχεια, προκειμένου να μειωθεί ο κίνδυνος αυθαιρεσιών από την ελεύθερη εκτίμηση των δικαστών ως προς τη διάρκεια της εξορίας, τον τόπο και τις παρεπόμενες ποινές, οι Ίσαυροι με την *Εκλογή* και οι Μακεδόνες με τα δικά τους νομοθετήματα, καθόρισαν με ακρίβεια τις παρεπόμενες ποινές για κάθε έγκλημα⁷. Συνεπώς, το περιεχόμενο της ποινής της εξορίας από το τέλος της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν ταυτίζεται με εκείνο που είχε η ποινή παλαιότερα⁸. Συγκεκριμένα, στα νομικά κείμενα δεν απαντάται πλέον η βαρύτερη μορφή εξορίας, δηλαδή ο *περιορισμός*, αλλά η ποινή της εξορίας ήταν ενιαία⁹ και επιβαλλόταν είτε με περιορισμένη χρονική διάρκεια είτε ισόβιως¹⁰. Με την αποσύνδεση της ποινής της

σ. 888, 60.54.5. Μπουρδάρια, *Καθοσίωσις*, 160, σημ. 356. Οι εξόριστοι απαγορευόταν να διαβιούν στην πρωτεύουσα ή στην πόλη όπου διέμενε ο αυτοκράτωρ: *Ὁ ἐξόριστος οὐ δύναται διάγειν ἐν Ῥώμῃ, κἂν μὴ προστεθῆ τοῦτο τῇ ψήφῳ, ἐπειδὴ πάντων ἐστὶ πατρὶς· ἀλλ' οὔτε ἐν τῇ πόλει, ἐν ἣ διαγεί ὁ βασιλεὺς, ἢ δι' ἧς παρέρχεται· μόνοις γὰρ ἔξεστι τὸν βασιλέα βλέπειν τοῖς δυναμένοις εἰς Ῥώμην εἰσιέναι· πατὴρ γὰρ ἐστὶ πατρίδος ὁ βασιλεὺς. Βασιλικά, σ. 893, 60.54.19. Για βαρύτερα εγκλήματα, κυρίως όταν ο εξόριστος δεν συμμορφωνόταν, υφίστατο τον ἐν νήσῳ περιορισμό, βλ. Μπουρδάρια, *Καθοσίωσις*, 160, σημ. 356. Αξιοσημείωτη είναι η πληροφορία στα *Βασιλικά*, σ. 889, 60.54.6, αλλά και στον *Πανδέκτη*, 48.22.7, ότι εκτός από τα νησιά, τόπο εξορίας αποτελούσε και η ὄαση της Αιγύπτου.*

⁶Περιορίζειν, τουτέστιν ἐξορίζειν, *Βασιλικά*, σ. 889, 60.54.7, σχόλιο 1. Ο περιορισμός (*deportatio*) όμως, διέφερε από την ἐξορία (*relegatio*), αφού η ἐξορία συνεπαγόταν την αναγκαστική απομάκρυνση του καταδίκου, αντίθετα ο περιορισμός τον υποχρῶνε σε παραμονή σε ορισμένο τόπο (*δύο γένη τοῦ περιορισμοῦ εἰσὶν ἢ γὰρ εἰς νήσόν τις περιορίζεται, ἢ ἐπαρχίας εἴργεται, Βασιλικά, σ. 889, 60.54.7*) και επιπλέον ἐπέφερε τη δήμευση της περιουσίας του και την ἀπώλεια ιδιότητος του ρωμαίου πολίτη: *ὁ ἐξόριστος οὐ δημεύεται, Βασιλικά, σ. 887, 60.54.1. Ὁ περιορισμὸς ἀφαιρεῖται τὴν πολιτείαν, Βασιλικά, σ. 888, 60.54.6. Πολλὴ διαφορὰ ἐξορίας καὶ περιορισμοῦ, ὁ μὲν γὰρ περιορισμὸς καὶ τὴν πολιτείαν, καὶ τὴν οὐσίαν ἀπόλλει· ἢ δὲ ἐξορία ἐκάτερον φυλάττει, εἰ μὴ ἰδικῶς δημευθῆ, Βασιλικά, σ. 891, 60.54.14 και σ. 893, 60.54.18: Ὁ ἐξόριστος ἀκεραῖαν τὴν οἰκίαν ἔχει κατάστασιν, καὶ τὴν δεσποτείαν τῶν αὐτοῦ πραγμάτων, καὶ τὴν ὑπεξουσιότητα τῶν παιδῶν, εἴτε προσκαίρως, εἴτε διηνεκῶς ἐξορισθῆ. Επίσης, σ. 872, 60.51.47: Τὰ δὲ πράγματα τῶν ἐξοριστῶν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν αὐτῶν μένουσιν, και σ. 872, 60.51.47, 889, 60.54.7, σχόλιο 1. Πρβλ. Τρωιάνος, *Εἰσηγήσεις*, 172. Γι' αὐτὸ ο περιορισμὸς ἀνήκε στις κεφαλικὲς ποινές, ἐνῶ η ἐξορία, ὄχι. Ἐν μέρει δήμευση της περιουσίας μπορούσε να επιβληθῆ και σε περιπτώσεις διηνεκούς ἐξορίας. Η ἐξορία μπορούσε να εἶναι πρόσκαιρη ἢ διηνεκής, περιορισμὸς, ὁμῶς, πρόσκαιρος δεν υφίστατο, *Βασιλικά, σ. 893, 60. 54.18. Πρβλ. Μπουρδάρια, Καθοσίωσις, 160-162. Ὁ περιορισμὸς μπορεί να μην ἐπέφερε τη θανατικὴ καταδίκη, ἀλλὰ τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης ποινῆς ἐμοιαζαν πολὺ με αὐτή, βλ. Τρωιάνος, «Ποινές», 29.**

⁷Για παράδειγμα, *Εκλογή*, σ. 53, 17.4: *Ὁ ἱερέα εἴτε ἐν ἐκκλησίᾳ εἴτε ἐν λυτῇ τύψῃ ἐπιχειρῶν, τυπτόμενος ἐξοριζέσθω. Βλ. και 17.11, 13, 15, 24, 29, 36, 44, 47, 48. Πρβλ. Τρωιάνος, «Ποινές», 40. Ὁ ἴδιος, *Εἰσηγήσεις*, 172-173.*

⁸Τρωιάνος, «Ποινές», 38-39. Ὁ ἴδιος, *Εἰσηγήσεις*, 172.

⁹Μόνο στην περίπτωση των μάντεων που κερδοσκοπούσαν ἐναντίον των ἀφελῶν, με την πώληση φυλακτῶν και ἄλλων αντικειμένων με δῆθεν μαγικὲς ιδιότητες, ἀπαντάται ο παλαιὸς συνδυασμὸς ἐξορίας και δήμευσης (*περιορισμός*), βλ. *Εκλογή*, σ. 60, 17.44. Πρβλ. Τρωιάνος, «Ποινές», 40. Μπουρδάρια, *Καθοσίωσις*, 150. Ὅπως, ὁμῶς, ἀναφέρει ο Τρωιάνος, ὅ.π., ἀλλὰ και *Εἰσηγήσεις*, 173: «Οἱ παραδοσιακὲς ποινές μέταλλον, ἔργον μετάλλου, δημόσιον ἔργον και περιορισμὸς δεν ἀναφέρονται μεν ρητῶς στο ποινικὸ μέρος των νομικῶν ἐγχειριδίων, ἀλλὰ-παρόλα αὐτά-δεν ἴσαν ἀγνωστες στη δικαστηριακὴ πρακτικὴ, γιατί ἀποτελοῦσαν μερικὲς φορές παρεπόμενη ποινὴ της μακροχρόνιας ἐξορίας».

¹⁰Τρωιάνος, «Ποινές», 40.

εξορίας από τις παρεπόμενες ποινές του ρωμαϊκού δικαίου και την ενοποίηση του περιεχομένου της, έπαψε να ανήκει στις κεφαλικές ποινές¹¹, όπως ήδη έχει αναφερθεί.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής. Καθ' όλη τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων, η εκάστοτε πολιτική εξουσία χρησιμοποίησε την ποινή της εξορίας, όπως και άλλες ποινές του βυζαντινού σωφρονιστικού συστήματος, ως μέσο για την αποδυνάμωση ισχυρών προσώπων, καθώς και για την εξουδετέρωση των πολιτικών της αντιπάλων, για λόγους, επομένως, που δεν σχετίζονταν με εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου.

Η εξορία, ως τακτική εξουδετέρωσης ανεπιθύμητων πολιτικών αντιπάλων, ανάγεται στους αρχαίους χρόνους. Στην αρχαία Αθήνα οι πολίτες που θεωρούνταν επικίνδυνοι για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος λόγω της υπερβολικής δύναμης ή της μεγάλης δημοτικότητάς τους, εξοστρακίζονταν. Τον όστρακισμό καθιέρωσε ο Κλεισθένης το 510 π.Χ. με σκοπό την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά, με την πάροδο του χρόνου, η διαδικασία εκφυλίστηκε, καθώς χρησιμοποιήθηκε από τις πολιτικές παρατάξεις για την εξόντωση των πολιτικών τους αντιπάλων, όπως συνέβη με την εξορία του δημαγωγού Υπερβόλου το 418/417¹², του τελευταίου Αθηναίου που εξοστρακίστηκε¹³.

Η εξορία πολιτικών αντιπάλων καθιερώθηκε σε μεγαλύτερη έκταση κατά την διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων. Οι εξοριστοι στέλλονταν σε απομακρυσμένους τόπους και νησιά. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελεί η εξορία του φημισμένου Ρωμαίου ποιητή Οβιδίου (Publius Ovidius Naso) το 8 μ.Χ. Ο Οβίδιος δεν εξορίστηκε σε ένα από τα γνωστά νησιά της Μεσογείου, αλλά στους απομακρυσμένους Τόμους (σημερινή Κωνσταντία της Ρουμανίας)¹⁴, με τις άσχημες κλιματολογικές συνθήκες και τον κίνδυνο επιθέσεων βαρβαρικών φύλων¹⁵. Για τον Ρωμαίο ποιητή, που

¹¹Τρωιάνος, *Εισηγήσεις*, 172.

¹²Η εξορία του Υπερβόλου είχε μεθοδευτεί από τον πολιτικό του αντίπαλο Νικία και τον Αλκιβιάδη. Γι' αυτό ο Υπερβόλος ήταν ο τελευταίος που εξοστρακίστηκε, βλ. Πλούταρχος, *Βίοι*, 25 d.e

¹³Πλούταρχος, *Βίοι*, 25 d.e. *Μόνος εκ τῶν ἀδόξων ἐξοστρακίσθη διὰ μοχθηρίαν τρόπων, οὐ δι' ὑποψίαν τυραννίδος· μετὰ τοῦτον δὲ κατελύθη τὸ ἔθος, ἀρξάμενον νομοθετήσαντος Κλεισθένους, ὅτε τοὺς τυράννους κατέλυσεν, ὅπως συνεκβάλῃ καὶ τοὺς φίλους αὐτῶν*, *FGrHist* 324 F 30.

¹⁴Οι Τόμοι ήταν η βυζαντινή Κωνσταντία και Κωνσταντινιά (σύγχρονη Κωνσταντία), βλ. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 157-163.

¹⁵Όσον αφορά στους κατοίκους της περιοχής, ο ποιητής υπερβάλλει, αφού στην πραγματικότητα ο πληθυσμός της περιοχής αποτελείτο από Έλληνες και εξελληνισμένους γηγενείς κατοίκους, οι οποίοι ασχολούνταν με την αλιεία και τη γεωργία. Ο Οβίδιος πιθανότατα γνώριζε τη διαφορά μεταξύ αυτών των κατοίκων και των νομάδων της στέππας, αλλά για δικούς του λογοτεχνικούς σκοπούς τούς συγχέει στο έργο του, όπως σημειώνει ο P. Green, *Poems of Exile*, xxx- xxxi. Τέτοιες υπερβολές στην περιγραφή του τύπου εξορίας παρατηρούνται και σε επιστολές βυζαντινών εξοριστών, όπως θα δούμε, και έχουν σχέση με

ήταν συνηθισμένος στο πολυτελές περιβάλλον της Ρώμης, στη συντροφιά των διανοούμενων φίλων του και των βιβλίων του, η απομόνωση αυτή αποτελούσε «θανάσιμο» πλήγμα. Από τον μακρινό τόπο εξορίας του, έστελνε επιστολές στους ισχυρούς φίλους του στη Ρώμη, θρηνώντας για την τύχη του, έχοντας ως μοναδική συντροφιά τη Μούσα του. Στα έργα της εξορίας του Οβιδίου¹⁶ συναντάμε όλα εκείνα τα στοιχεία, που βρίσκουμε μετέπειτα στις επιστολές των βυζαντινών πολιτικών εξοριστών. Ο Εύξεινος Πόντος είναι για τον Οβίδιο «Άξενος», ο τόπος εξορίας του παρομοιάζεται με την Κόλαση, μία γη βαρβαρική και έρημη, όπου επικρατεί ατελείωτος χειμώνας, σε αντίθεση με την άνοιξη της Ιταλίας¹⁷.

Ένας από τους πλέον γνωστούς εξοριστούς κατά τη ρωμαϊκή περίοδο είναι και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, ο οποίος εξορίστηκε το 95 μ. Χ. από τον αυτοκράτορα Δομητιανό στο άγονο νησί της Πάτμου μαζί με τον μαθητή του, Πρόχορο¹⁸. Το νησί από τότε συνδέθηκε για πάντα με τον εξόριστο Ιωάννη, αφού σε μια σπηλιά έγραψε ένα από τα σημαντικότερα κείμενα της Ορθοδοξίας, την Αποκάλυψη. Εκεί, στην Πάτμο, ο Όσιος Χριστόδουλος ανήγειρε επί βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού τη Σταυροπηγιακή μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου¹⁹, η οποία έδωσε ζωή στο άγονο νησί, ενώ οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο αυτοκράτορας στον χρυσόβουλλο λόγο, με τον οποίο παραχωρούσε την Πάτμο στον Χριστόδουλο, όριζε να μην δέχεται το συγκεκριμένο αιγαιοπελαγίτικο νησί εξοριστούς²⁰.

Βέβαια, δεν στάλθηκαν όλοι οι εξόριστοι σε απομακρυσμένα και έρημα μέρη, όπως συνέβη στις περιπτώσεις του Οβιδίου και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Σύμφωνα με τις πηγές, επιφανείς Ρωμαίοι εξορίστηκαν τον 2ο αι. μ.Χ. σε νησιά του Αιγαίου, όπου διέμεναν σε πλούσιες επαύλεις και διατηρούσαν υπηρετικό προσωπικό. Οι ανέσεις τους

την άσχημη ψυχολογική τους κατάσταση λόγω της απομάκρυνσής τους από το πολιτιστικό περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως.

¹⁶Τα έργα που έγραψε ο Οβίδιος την περίοδο της εξορίας του, από την οποία δεν επέστρεψε ποτέ, είναι χαρακτηριστικά των συναισθημάτων, που ένιωθε ως εξόριστος: *Άσματα θλιβερά* (Tristia) και *Επιστολές από τον Πόντο* (Epistulae ex Ponto). Εκεί διεκτραγωδεί την κατάστασή του και αναφέρεται στις κακουχίες του. Βλ. αναλυτικότερα Kenney - Clausen, *Λογοτεχνία*, 591-609. Ο Α. Boldor, *Exile*, 15, σημειώνει πόσο σημαντικός υπήρξε ο Οβίδιος για τη «λογοτεχνία της εξορίας», αφού τα ποιήματά του αναπαράγουν για πρώτη φορά τη νοοτροπία του εξοριστού σε λογοτεχνική μορφή.

¹⁷Ovid, *Tristia*, IV, 55, 180⁵⁵⁻⁵⁶ (για τον Εύξεινο - Άξενο Πόντο), III, 10, 137⁹⁻¹⁶ (για τον χειμώνα), III, 12, 147¹⁻¹⁴⁸²⁶ (για την άνοιξη στην Ιταλία). Ovid, *Ex Ponto*, III, 5, 410⁵⁶ (για την κόλαση). Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του Οβιδίου στην αρχή του πρώτου βιβλίου των *Tristia* (I, 2¹⁻⁴³⁴), ένα μικρό δείγμα της παράδοσης που δημιούργησε ο συγκεκριμένος Ρωμαίος ποιητής στην επιστολογραφία και την ποίηση των εξοριστών.

¹⁸Ο Δομητιανός τιμώρησε με αυτόν τον τρόπο τον Ιωάννη για την κήρυξη του Ευαγγελικού λόγου στην Έφεσο της Μ. Ασίας.

¹⁹Βλ. *Πάτμου*, Α΄, 39-40.

²⁰... Ούτε μην εξόριστος τις πεμφθήσεται πάποτε εν αυτοίς, *Πάτμου*, Α΄, 61³⁴⁻³⁵.

βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση με τον τόπο εξορίας τους. Είναι σαφές, ότι ευνοημένοι ήταν εκείνοι οι επιφανείς Ρωμαίοι, που εξορίζονταν σε εύφορα νησιά, όπως η Χίος, η Λέσβος ή η Σάμος, σε αντίθεση με εκείνους, επιφανή επίσης μέλη της ρωμαϊκής πολιτείας, που εξορίζονταν σε νησιά, όπως η έρημη και άγονη Γυάρος, η Κύθνος, η Σέριφος²¹. Προφανώς, ο τόπος εξορίας θα επιλεγόταν με βάση τις προθέσεις της κεντρικής εξουσίας και το είδος της κατηγορίας με την οποία αυτοί βαρύνονταν.

Οι Βυζαντινοί συνέχισαν την τακτική των Ρωμαίων προκατόχων τους, απομακρύνοντας σε τόπους, που ορίζονταν από την κεντρική εξουσία, πλήθος επιφανών προσώπων, αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες, μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, πατριάρχες και επισκόπους, μοναχούς, στρατηγούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους, λογίους και πανίσχυρους αυλικούς, των οποίων η δύναμη ή η δράση θεωρήθηκε, ή αποδείχθηκε στην πράξη, επικίνδυνα για την πολιτική αρχή.

Στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, όταν η αυτοκρατορία ήταν εδαφικά αχανής και υπήρχαν πολλοί διαθέσιμοι τόποι εξορίας, τα ανεπιθύμητα για την κεντρική εξουσία άτομα εξορίζονταν σε απομακρυσμένα μέρη, όπως στα βόρεια της Μ. Ασίας ή στα παράλια του Ευξείνου Πόντου. Γνωστό παράδειγμα είναι ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Χρυσόστομος, με το σπουδαίο ποιμαντικό και φιλανθρωπικό έργο, ο οποίος συνελήφθη από στρατιωτικό απόσπασμα την παραμονή του Πάσχα του 404 μ.Χ. εν μέσω αντιδράσεων, και με αυτοκρατορική διαταγή εξορίστηκε στην Κουκουσό, ένα χωριό μεταξύ Καππαδοκίας και Αρμενίας. Αποτελεί ευτύχημα για τους ιστορικούς η διάσωση 240 συνολικά επιστολών του, τις οποίες απηύθυνε σε διάφορα πρόσωπα από την αρχή της εξορίας του το 404 μέχρι τον θάνατό του το 407, με κορωνίδα αυτές προς την πνευματική του θυγατέρα, την Ολυμπιάδα, στην οποία διηγείται τα βάσανα της εξορίας του²².

Ο Ιωάννης από την Κωνσταντινούπολη οδηγήθηκε στη Χαλκηδόνα, πιθανότατα δια θαλάσσης, με πρώτη στάση τη Νίκαια. Από εκεί διατάχθηκε να μετακινηθεί άμεσα στην

²¹Εντυπωσιακά είναι τα στοιχεία των πηγών για ορισμένους επιφανείς Ρωμαίους εξορίστους την εποχή του Οκταβιανού Αυγούστου, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στόχος της Ρώμης ήταν απλά η απομάκρυνση των ισχυρών αυτών προσώπων από το κέντρο της πολιτικής εξουσίας και δεν αποσκοπούσε στη φυσική τους εξόντωση. Ο νόμος όριζε ότι δεν είχαν το δικαίωμα να διαμένουν στην ενδοχώρα των νησιών, αλλά τους επιτρεπόταν να διατηρούν μόνο ένα μεγάλο πλοίο των τριάντα τόννων και δύο μικρότερα σκάφη με κουπιά, να έχουν μέχρι είκοσι υπηρέτες, παρουσία που να μην ξεπερνά το μισό εκατομμύριο σηστερτίους, ενώ κάποιες φορές μπορούσαν να τους ακολουθούν στην εξορία η σύζυγος και τα τέκνα τους. Βλ. Θέμελης, «Εξορίσται», 4. Και πάλι, όμως, πρέπει να τονίσουμε ότι αυτοί οι νόμοι αφορούσαν σε συγκεκριμένους πολιτικούς εξορίστους και φυσικά ίσχυσαν συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

²²Για τις επιστολές του Ιωάννη Χρυσοστόμου προς την Ολυμπιάδα, βλ. PG 52, στηλ. 549-623. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Επιστολαί*, έκδ. Α -Μ. Malingrey (1947). Η ίδια, *Lettres de Jean Chrysostome à Olympias* (1965). R. Delmaire, «Les lettres d'exil de Jean Chrysostome: Études de chronologie et de prosopographie», *Recherches Augustiniennes* 25 (1991) 71-180.

Καيسάρεια της Καππαδοκίας, διασχίζοντας με τη συνοδεία φρουρών χιλιόμετρα, περνώντας μέσα από δύσκολα μονοπάτια, χαράδρες και βουνά. Η αφόρητη ζέστη και οι κακουχίες εξασθένησαν τον οργανισμό του και έφτασε σχεδόν ημιθανής στην Καيسάρεια. Από εκεί μετακινήθηκε προς την Κουκουσό υποβασταζόμενος, αφού του είχαν στερήσει μέχρι και τον ημίονο, που μετέφερε το φορείο του. Το εξαντλητικό ταξίδι κράτησε περισσότερο από τριάντα ημέρες. Από την Κουκουσό, με εντολή των πολιτικών του αντιπάλων στην Κωνσταντινούπολη, ο ιεράρχης διατάχθηκε να μετακινηθεί σε ακόμη πιο απομακρυσμένο τόπο, στην Πιτυούντα στους πρόποδες του Καυκάσου. Ο Ιωάννης οδοιπορούσε για τρεις μήνες εξουθενωμένος και άρρωστος, περνώντας μέσα από δύσβατες τοποθεσίες. Τελικά, δεν πρόλαβε να φτάσει στον νέο τόπο εξορίας του. Έφυγε από τη ζωή στα Κόμανα του Πόντου στις 14 Σεπτεμβρίου του 407.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως φαίνεται, ο σκοπός της πολιτική αρχής δεν περιοριζόταν στην απομάκρυνση του ιεράρχη από την Βασιλεύουσα, αλλά και στη φυσική του εξόντωση. Ο Χρυσόστομος ήταν τόσο ταλαιπωρημένος σωματικά από την οδοιπορία, που δήλωνε σε μία επιστολή του: «Ήμουν κάτι χειρότερο από νεκρός»²³. Αυτή η φράση του Ιωάννη είναι χαρακτηριστική, γιατί συμπεκνώνει όλα τα συναισθήματα ενός εξορίστου, σε όποια εποχή και αν ζει και βιώνει την υποχρεωτική απομάκρυνση από τον τόπο του και όσα αυτή συνεπάγεται. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος με τον ασκητικό τρόπο ζωής και τον φιλοσοφημένο χαρακτήρα του, αντιμετώπιζε με καρτερία όλα τα βάσανα της εξορίας του και αποτέλεσε το παράδειγμα για μελλοντικούς εξορίστους ιεράρχες²⁴. Το ίδιο και ο εικονόφιλος Θεόδωρος Στουδίτης (759-826), ηγούμενος της μονής Στουδίου, που υπέμεινε τις εξορίες του με άκαμπτο φρόνημα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις πολυάριθμες επιστολές του που έστειλε στα μέλη της μοναστικής κοινότητας, στους μαθητές και τους πνευματικούς αδελφούς του, προσπαθώντας να τους εμψυχώσει, ώστε να διατηρούν το αγωνιστικό τους πνεύμα²⁵.

²³... ή τῆς ὁδοῦ ταλαιπωρία, ὁ κάματος, ἡ συντριβή, ἡ τῶν θεραπευσόντων ἐρημία, ἡ τῶν ἐπιτηδείων ἀπορία, τὸ μηδένα παρεῖναι ἡμῖν ἰατρόν, τὸ καμάτω καὶ θάλπει καὶ ἀγρυπνίαις κατατεθῆναι, καὶ σχεδὸν αὐτὸς νεκρὸς ὢν, βλ. Χρυσόστομος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 14, 144 a. Για τις εμπειρίες του Χρυσοστόμου από το ταξίδι προς τον τόπο εξορίας του, βλ. Vallejo Girvés, «Experiencias», 61-62, 65, 66-68, 71, 73.

²⁴Βλ. στην παρούσα εργασία, σ. 70, σημ. 296, την περίπτωση του εξορίστου Λέοντος, μητροπολίτη Χαλκηδόνος (11ος αι.), ο οποίος φέρνει ως παράδειγμα τον Ιωάννη Χρυσόστομο.

²⁵Ο Θεόδωρος Στουδίτης εξορίστηκε το 796 στη Θεσσαλονίκη, το 809 στη Χάλκη, και τελευταία φορά στη Σύμυρνη, επί Λέοντος Αρμένιου (813-820). Ο *Βίος* του στην *PG* 99, 113-210: *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ τοῦ Θεοδώρου τοῦ τῶν Στουδίων ἡγουμένου*. Το *Corpus* των επιστολών του έχει εκδοθεί το 1991 (G. Fatouros, *CFHB* 31, 1/2, όπου στα *Prolegomena*, τ. 1, στοιχεία για τον *Βίο* του, σ. 3-21, και για το συγγραφικό του έργο, με πλούσια βιβλιογραφία, σ. 21-38). Μία από τις χαρακτηριστικότερες επιστολές του θεωρώ ότι είναι αυτή με τον αρ. 74 (σ.194-195), η πρώτη από τις τρεις που έστειλε στον Ευθύμιο μητροπολίτη Σάρδεων, μετέπειτα Άγιο (754-831), εξόριστο το 831 για τρίτη

Τι συνέβαινε, όμως, με άλλους επιφανείς βυζαντινούς εξορίστους, μεγαλωμένους στο πολυτελές περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως ή άλλων μεγάλων πόλεων, που δεν τους διέκρινε η αξιοθαύμαστη καρτερικότητα του εξορίστου Χρυσοστόμου στη δυστυχία και τα βάσανα, ή αυτή του Θεοδώρου Στουδίτη και των συναγωνιστών του, αλλά θεωρούσαν τη δική τους εξορία ως θλιβερό γεγονός στη ζωή τους; Μπορούσαν να υπομείνουν την απότομη αυτή μεταστροφή της τύχης τους, για την οποία κάνει λόγο τον 14ο αιώνα ο εξορίστος Θεόδωρος Μετοχίτης; Δυστυχώς, για τους περισσότερους δεν διαθέτουμε τη μαρτυρία τους.

Συνήθως, οι προσωπικές μαρτυρίες εξορίστων προέρχονται από την αλληλογραφία λογίων, κυρίως εκκλησιαστικών ανδρών, που απέστειλαν σε ισχυρούς φίλους τους στην πρωτεύουσα ή μαθητές τους, για παράδειγμα όπως στην περίπτωση του Στουδίτη, ή του εξορίστου μητροπολίτη Ευχαΐτων Λέοντος επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, όπως θα δούμε παρακάτω, αλλά και πατριαρχών. Πάντως, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από την πρώιμη περίοδο, οπότε ακόμη είναι έντονη η λογοτεχνική παράδοση της επιστολογραφίας των εξορίστων, που δημιούργησε ο Ρωμαίος ποιητής Οβίδιος, ο αριθμός επιστολών πολιτικών, κυρίως, βυζαντινών εξορίστων μέσα από τις οποίες αφηγούνται τις περιπέτειες του υποχρεωτικού ταξιδιού, περιγράφουν τα συναισθήματά τους και τον τόπο εξορίας τους, μειώνεται σταδιακά. Παρ' όλα αυτά, η παράδοση αυτή εξακολουθεί να υπάρχει, όπως επιβεβαιώνουν επιστολές πολιτικών εξορίστων του 10ου αιώνα²⁶, για παράδειγμα του Λέοντος Χοιροσφάκτη (910)²⁷, του Νικήτα Μάγιστρου (10ος αι.) από τον Ελλήσποντο, όπου είχε

φορά (πρώτη εξορία το 803 στο νησί Pantelleria στη Σικελία, δεύτερη το 815 στη Θάσο) στο νησί Αγίου Ανδρέα στην Προποντίδα (η έκδοση του *Βίου* του στο Α. Papadakis, «The unpublished Life of Euthymius of Sardie: Bodleianus Laudianus Graecus 69», *Traditio* 26 (1970) 63-89). Γράφει, λοιπόν, ο Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολαί*, τ. 2, αρ. 74, 195²⁴⁻³⁴, προς τον Ευθύμιο: ... *νύξ χαλεπή και σκότος βαθύ, πολύ τής κατ' Αἴγυπτον ἐνάτης πληγῆς ὀλεθριώτερον, συμφέρουσα καὶ συγχέουσα καὶ ζοφροῦσα οὐ σώματα, ἀλλὰ ψυχὰς αὐτὰς τὸ ἔλεεινότατον, βρέμει ὁ κρατῶν, ἀπειλαί, πληγαί, φυλακαί, κακώσεις, δοκιμασίαι, ἐξεγχελήσεις, κολακείαι, ἐξορίαι, πᾶν ὅτιοῦν εἶδος φόβου καὶ ἀπάτης ... εὐλογητὸς Κύριος ὁ πολλοὺς ἔχων μάρτυρας ἐν τῷ νῦν διωγμῷ εἰς στηριγμὸν τῆς πίστεως τῆς ἀμωμήτου*. Ο Θεόδωρος είχε βρει έναν μοναστική κοινότητα του Στουδίου, αφού υπήρχε πάντα ο κίνδυνος τα γράμματα να πέσουν στα χέρια εικονομάχων. Με αυτόν τον μυστικό κώδικα ο Στουδίτης τροφοδοτούσε τη μοναστική κοινότητα με ιδεολογικά μηνύματα και διατηρούσε το αγωνιστικό τους πνεύμα, βλ. για το συγκεκριμένο θέμα, Γουναρίδης, «Κώδικας συνεννόησης», 291-302. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι πολλές από τις επιστολές του Θεοδώρου απευθύνονταν σε γυναίκες, βλ. Νικολάου, «Γυναίκες επιστολογράφοι», 174- 177.

²⁶Για επιστολικά μοτίβα, όπως η ψευδαίσθηση της παρουσίας, το γράμμα ως δεύτερος πλούς ή παρηγοριά για τον απόντα φίλο, σε επιστολές του 10ου αι., ανάμεσά τους και εξορίστων, βλ. G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine. Textes du Xe siècle analysés et commentés*, Uppsala 1959.

²⁷Ο Λέων Χοιροσφάκτης, ανώτατος βυζαντινός αξιωματούχος (*ἀνθύπατος, μάγιστρος και πατρίκιος*), εξορίστηκε με την κατηγορία της συμμετοχής του σε συνωμοσία το 910 από τον Λέοντα Στ' (886-912) σε κάποια τοποθεσία με την ονομασία Πέτρα. Στις επιστολές που έστειλε από τον τόπο εξορίας του προς τον

εξοριστεί²⁸, του Αλεξάνδρου Νικαίας (944)²⁹, του Θεοδώρου Κυζίκου (μετά το 959)³⁰, αλλά και επιστολές εξορίστων των μετέπειτα χρόνων, αν και εμφανώς λιγότερες σε σχέση με το παρελθόν, όπως αυτές του ρήτορα Νικηφόρου Βασιλάκη από τη Φιλιππούπολη (μεταξύ 1156-1157), του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (1297) και του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στα τέλη του 14ου αιώνα. Θα πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι οι εξόριστοι στις περιγραφές για τον τόπο εξορίας τους ενίοτε υπερβάλλουν σε κάποιο βαθμό, ως αποτέλεσμα της άσχημης ψυχολογικής τους κατάστασης (βλ. στην παρούσα εργασία την περίπτωση του Νικηφόρου Βασιλάκη), αλλά και της δυσκολίας τους να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον. Η υπερβολή αυτή, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν βίωναν πραγματικά τα δεινά της εξορίας τους, ούτε ότι η περιγραφή τους απείχε πολύ από την πραγματικότητα, όπως θα δούμε.

Οι διαβαθμίσεις στην επιλογή των τόπων εξορίας οφείλονται στις εκάστοτε προθέσεις της κεντρικής εξουσίας αλλά και στη διαθεσιμότητα των περιοχών. Τους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας είναι πολλοί, γι' αυτό και οι εξόριστοι στέλνονται σε απομακρυσμένα μέρη. Η αυτοκράτειρα Ευδοκία (Αθηναΐδα), σύζυγος του Θεοδοσίου Β΄ (408-450), εξορίστηκε το 443 στην Παλαιστίνη, ο Ιωάννης ο Καππαδόκης επί Ιουστινιανού Α΄ στην Αντινόη της Αιγύπτου, ο Πάπας Σιλβέριος το 537 στο νησί Pandataria (σημερινό Ventotene) ή στο νησί Parmarola, στο Τυρρηνικό πέλαγος, ο υπέρμαχος της Ορθοδοξίας πάπας Μαρτίνος στη Χερσώνα επί Κώνσταντα Β΄³¹. Τον 7ο αιώνα, μετά την κατάληψη από τους Άραβες της Παλαιστίνης,

αυτοκράτορα (Λέων Χοιροσφάκτης, *Επιστολαί*, αρ. Κ΄, 97, ΚΑ΄99-107, ΚΒ΄109-11, ΚΓ΄113-115, ΚΔ΄, 117-119, ΚΕ΄, 121-127), κατηγορεί για την εξορία του τους συκοφάντες του, παρακαλεί τον αυτοκράτορα να τον ληπθεί και να μεταβάλει τον θυμό του σε οίκτο, παραπονείται για την κατάσταση της υγείας του, υπενθυμίζει τις υπηρεσίες του στο Βυζάντιο ως πρεσβευτής στους Βουλγάρους και τους Άραβες. Για παράδειγμα, βλ. επιστολή ΚΑ΄, 101²⁶⁻²⁹: ... ἔξ ὧν κατεκρίθην τὴν ὑπερορίαν, ὁ γέρων ἐγώ, τὸν ἐφιππον δρόμον ὁ ἀσθενής, ὁ ἀσθενής οἶμοι! τὴν Πέτραν τὴν ὑψηλὴν καὶ φερώνυμον καὶ ξηρὰν, ὁ ξηρανθεὶς ὁδῶ καὶ πόνῳ καὶ χρόνῳ καὶ λογισμῶ πρεσβειῶν...

²⁸Μεταξύ των ετών 927-928, επί Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού (920-940), ο Νικήτας Μάγιστρος έπεσε σε δυσμένεια και εξορίστηκε για δεκαοκτώ έτη στην περιοχή του Ελλησπόντου, όπου διέθετε δική του γη. Από εκεί έστειλε τριάντα μία επιστολές στην Κωνσταντινούπολη με πολλούς αποδέκτες. Βλ. L. G. Westerink έκδ., *Nicetas Magistros. Letters d'un exile (928-946)*, Paris 1976, βιογραφικά σ. 23-38.

²⁹Για τον Αλέξανδρο Νικαίας, βλ. P. Mass «Alexandros Von Nikaia», *BNJ* 3(1922) 333-336. Darrouzès, *Épistoliers byzantins*, 27-32 βιογραφικά, 67-98 οι επιστολές, ιδιαίτερα 68-71, όπου περιγράφει τη σύλληψη του κατά τη διάρκεια της νύκτας, τις συνθήκες απομάκρυνσής του από το λιμάνι της Βασιλεύουσας, τον τόπο εξορίας του και τη διατροφή του κατά τη διάρκεια της εξορίας του. Πρβλ. Mullet, «Writing», 177.

³⁰Σπ. Λάμπρος, «Επιστολαί εκ του Βιενναίου κώδικος Phil. Gr. 342», *NE* 19 (1925) 269-296, 20 (1926) 139-157. Darrouzès, *Épistoliers byzantins*, 58-61 βιογραφικά, 317-341 οι επιστολές. Mullet, «Writing», 178.

³¹Και αυτή η εξορία θεωρώ ότι αποσκοπούσε στη φυσική εξόντωση του εξορίστου. Ο ηλικιωμένος πάπας περιγράφει σε επιστολές του το ταξίδι του με πλοίο από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Κλειδωμένος σε ένα αμπάρι, ήρθε αντιμέτωπος με τη σκληρότητα και την απάνθρωπη συμπεριφορά των δεσμοφυλάκων, οι οποίοι δεν του έδιναν ούτε νερό. Υπέφερε από στομαχικές διαταραχές και από έλλειψη σωματικής

της Συρίας, της Μεσοποταμίας, της Αρμενίας και της Αιγύπτου, το Κράτος συρρικνώνεται και, επομένως, οι περιοχές αυτές παύουν να αποτελούν πλέον διαθέσιμους τόπους εξορίας. Τα Πριγκιπόννησα, ένα σύμπλεγμα νησιών στην Προποντίδα³², έγιναν προσφιλής τόπος εξορίας αποκλειστικά επιφανών προσώπων, αυτοκρατόρων και πατριαρχών, καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κυρίως κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο³³. Πρώτος εξόριστος στα Πριγκιπόννησα και συγκεκριμένα στην Πρίγκηπο, καταγράφεται στις πηγές ο αρχιεπίσκοπος της Μεγάλης Αρμενίας Ναρσής Α΄ επί Μ. Κωνσταντίνου. Εξόριστοι στην ίδια νήσο στάλθηκαν ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ευτύχιος (565), η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία (803) και η αυτοκράτειρα Ζωή Πορφυρογέννητη (1042). Η νήσος Πρώτη δέχθηκε τους εξορίστους πατρίκιο Βαρδάνη, στρατηγό του θέματος των Ανατολικών (803), την αυτοκράτειρα Ζωή την Καρβουνοψίνα (944), τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α΄ Λακαηνό (944) και τον αυτοκράτορα Ρωμανό Δ΄ Διογένη (1072), ενώ η νήσος Οξεία τον εξόριστο πατρίκιο Βασίλειο Σκληρό, υιό του Ρωμανού, επί Κωνσταντίνου Η΄ (1025-1028).

Εκτός από τα Πριγκιπόννησα, ως τόποι εξορίας εξέχοντων προσώπων χρησιμοποιήθηκαν και νησιά του Αιγαίου, όπως η Λέσβος, όπου στάλθηκε εξόριστη η Ειρήνη η Αθηναία και αργότερα ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος. Είναι άξιο προσοχής ότι σε κάποια αιγαιοπελαγίτικα νησιά οι κάτοικοι διατηρούν μέχρι σήμερα την παράδοση ότι είναι απόγονοι βυζαντινών ευγενών που εξορίστηκαν στο νησί τους, στηριζόμενοι στην επιβίωση αριστοκρατικών επωνύμων, όπως στην Αμοργό το επώνυμο Γαβράς.

Μία ενδιαφέρουσα μαρτυρία για επιφανείς εξορίστους στη νήσο Ικαρία κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, την πρώτη γραπτή, σύμφωνα με τον Θ. Κατσαρό, έχουμε από τον Γάλλο περιηγητή Jean de Thevenot το 1665, και περισσότερες λεπτομέρειες για το ίδιο θέμα από τον επίσκοπο Σάμου και Ικαρίας Ιωσήφ Γεωργειρήνη το 1668. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργειρήνη, από όλα τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά μόνο σε αυτό της Ικαρίας οι κάτοικοι μέχρι τις μέρες του ισχυρίζονταν ότι ήταν γόνοι πορφυρογεννήτων και αρνούσαν την επιμειξία με άλλους πληθυσμούς, καθώς και την

υγιεινής. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στη Χερσόνα σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση. Έφυγε από τη ζωή πριν προλάβει να φτάσει η τελευταία επιστολή του στον παραλήπτη της (*έτελειώθη δὲ ὁ αὐτὸς ἀγιώτατος καὶ τρισμακάριστος ἀποστολικὸς πάπας Ρώμης Μαρτίνος ὁ ὁμολογητὴς ... ἐν τῇ αὐτῇ ἐξορία Χερσῶνος*), βλ. Peeters, «Saint Martin I», 257-261. Vallejo Girvés, «Experiencias», 56, 62, 65, 68-69, 72. Για τη Χερσόνα, βλ. παρακάτω, 46-48.

³²Για τα Πριγκιπόννησα βλ. R. Janin, «Les îles des Princes. Étude historique et topographique (fin.)», *EO* 23 (1924) 415-436.

³³Η επιλογή των νήσων ως τόπου εξορίας πολιτικών αντιπάλων δεν ήταν τυχαία, αφού σύμφωνα με την Malamut, *Iles*, 177, οι εξόριστοι δεν είχαν άλλον τρόπο διαφυγής, παρά μόνο τη θαλάσσια οδό.

εγκατάσταση ξένων στο νησί τους³⁴. Τον 17ο αιώνα ο Γάλλος ιατρός και βοτανολόγος Joseph Pitton de Tournefort συνάντησε στο νησί της Μυκόνου έναν ρακένδυτο και ανυπόδητο ιερέα από την Ικαρία, ο οποίος πωλούσε ξύλα και ισχυριζόταν ότι ήταν γόνος της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων³⁵. Επομένως, είναι πιθανό η Ικαρία να αποτέλεσε κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων τόπο εξορίας όχι μόνο για εγκληματίες, αλλά και για επιφανείς πολιτικούς εξορίστους.

Σε ένα άλλο νησί, αυτό της Σκύρου, οι ντόπιοι δείχνουν με υπερηφάνεια τα περίφημα ξυλόγλυπτα σκυριανά έπιπλα, που φέρουν σκαλιστά βυζαντινά γεωμετρικά σχέδια και βυζαντινούς δικεφάλους αετούς, θεωρώντας ότι τη συγκεκριμένη τέχνη έφεραν βυζαντινοί εξόριστοι στο νησί πριν πολλούς αιώνες. Το συγκεκριμένο θέμα είναι πολύ ενδιαφέρον και το συμπεριέλαβα στην έρευνά μου. Θεωρώ, λοιπόν, ότι η τέχνη αυτή ίσως εισήχθη στο νησί της Σκύρου από εξορίστους της Παλαιολόγειας περιόδου, και πιο συγκεκριμένα την περίοδο βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, όταν ο αυτοκράτορας εξόρισε πλήθος ανθωνωτικών στη Σκύρο και σε άλλα νησιά. Την προσωπική αυτή θεωρία ενισχύει το γεγονός ότι το σύμβολο που σκαλίζεται, είναι αυτό της δυναστείας των Παλαιολόγων, ο δικέφαλος, δηλαδή, αετός. Αυτό με οδήγησε και σε δεύτερο πιθανό συμπέρασμα. Το συγκεκριμένο σύμβολο δηλώνει, κατά τη γνώμη μου, ότι οι εξόριστοι ίσως να είχαν άμεση σχέση με το αυτοκρατορικό περιβάλλον και την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, να ήταν δηλαδή επιφανείς εξόριστοι, που να έδιναν οι ίδιοι παραγγελία για το σκάλισμα του δικεφάλου αετού, και έτσι να δημιουργήθηκε αυτή η παράδοση. Ένας από τους σπουδαιότερους Σκυριανούς ξυλογλύπτες, ο Λ. Αυγοκλούρης, συνεχίζει μέχρι σήμερα μία παράδοση αιώνων σκαλίζοντας βυζαντινά σχέδια επάνω σε ξύλο. Ένα από τα έργα του, ξυλόγλυπτος βυζαντινός δικέφαλος αετός σε πλάτη καρέκλας, κοσμεί το εξώφυλλο της παρούσας διατριβής. Είναι η πιο αντιπροσωπευτική φωτογραφία που θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω, αφού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιβίωσης μίας παράδοσης αιώνων, που ίσως έφεραν βυζαντινοί εξόριστοι στο αιγαιοπελαγίτικο νησί της Σκύρου³⁶.

Για τους επιφανείς εξορίστους, λοιπόν, η εκτόπιση σε ένα μακρινό νησί του Αιγαίου ήταν απομόνωση από το πολυτελές περιβάλλον τους, για τους κατοίκους όμως του νησιού ήταν μάλλον «τιμή» να βρίσκονται ανάμεσά τους τέτοιοι εξόριστοι, όπως θα

³⁴Georgirenes, *Description*, 54-70. Κατσαρός, «Ικαρία», 6.

³⁵Κατσαρός, «Ικαρία», 7. Για τα βυζαντινά επώνυμα Ικαρίας βλ. Κατσουλέας, «Βυζαντινά Επώνυμα», 115-133.

³⁶Ο ίδιος ο καλλιτέχνης μου αποκάλυψε και μία άλλη σημαντική λεπτομέρεια, ότι μόνο στη Σκύρο σκαλίζεται το σύμβολο του δικεφάλου αετού και σε κοσμικά έπιπλα.

δούμε ότι συνέβαινε και στην περίπτωση του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου Β΄, που εξορίστηκε στα τέλη του 13ου αιώνα για τέσσερα χρόνια στο νησί της Ρόδου.

Η μελέτη των πολιτικών εξορίστων οδηγεί σε χρήσιμα συμπεράσματα για τις επικρατούσες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες κάθε εποχής. Για παράδειγμα, ο αριθμός των εξορίστων είναι ενδεικτικός των προβλημάτων που ταλανίζουν την κεντρική εξουσία. Έτσι, κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως θα δούμε, ο μεγαλύτερος αριθμός πολιτικών εξορίστων παρατηρείται είτε σε περιόδους σοβαρών θρησκευτικών κρίσεων (βασιλεία Μιχαήλ Η΄) είτε κατά την αλλαγή εξουσίας, προκειμένου να εδραιωθεί η νέα δυναστεία, κατά την αποτυχία στασιαστικών κινήσεων ή την αποκάλυψη συνωμοσιών εναντίον του αυτοκράτορα (βασιλεία Αλεξίου Α΄), αλλά και μετά από μεγάλες στρατιωτικές αποτυχίες, που στοίχισαν εδάφη στην αυτοκρατορία, ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, η εξορία εφαρμόστηκε προληπτικά.

Από το σύνολο των εξορίστων, οι περισσότεροι δεν επέστρεψαν ποτέ, κάποιοι άλλοι όμως, όχι μόνο κατόρθωσαν να επανέλθουν αλλά και να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις, όπως συνέβη με την εξόριστη αυτοκράτειρα Ευφροσύνη Καματηρή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν επρόκειτο για κατηγορία τέλεσης εγκλήματος καθοσιώσεως, πριν την εξορία προηγήθηκε η επιβολή της ποινής της τύφλωσης, που είχε ως σκοπό την εξουδετέρωση της πιθανότητας διεκδίκησης του θρόνου. Σε άλλη περίπτωση, η πολιτική αρχή θέλοντας να αποφύγει ενδεχόμενες αντιδράσεις ή να προλάβει καταστάσεις, απομάκρυνε τα ανεπιθύμητα γι' αυτήν άτομα με το πρόσχημα της ανάληψης της διοίκησης κάποιας περιοχής ή του μητροπολιτικού της θρόνου, επιβάλλοντας δηλαδή μία μορφή «κεκαλυμμένης» εξορίας. Παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις του δούκα Χαλδίας, Θεοδώρου Γαβρά και εκείνη του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, η οποία, όμως, δεν θα εξεταστεί στην παρούσα εργασία, διότι τον συγκεκριμένο δεν τον θεώρησα εξόριστο αλλά φυγάδα.

Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο που μελετήσαμε, την υστεροβυζαντινή, τις περισσότερες φορές οι πολιτικοί εξόριστοι, αφού μεταφέρονταν στον τόπο εξορίας τους, στη συνέχεια περιορίζονταν σε κάποιο φρούριο ή μονή και την ποινή επέβαλλε πάντα ο αυτοκράτορας. Θεωρώ ότι ο εγκλεισμός των εξορίστων συνέβαινε για τρεις λόγους. Πρώτον, επειδή όλοι οι εξόριστοι ήταν επιφανείς και οι περισσότεροι από αυτούς είχαν κατηγορηθεί για εγκλήματα εναντίον του αυτοκράτορα. Δεύτερον, τους περιόριζαν για λόγους ασφαλείας, δηλαδή για να μην δραπετεύσουν. Και τρίτον, επειδή οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας ήταν λιγότεροι σε σχέση με το παρελθόν. Κάποιες φορές, κυρίως από την

Κομνήνεια περίοδο και εξής, κάποιοι εξορίστοι εγκλείονταν σε φυλακή στον τόπο εξορίας τους³⁷.

Ειδικότερα, όσον αφορά στον εγκλεισμό των εξορίστων σε μονές, ήταν μία απόφαση που αποτελούσε για την κεντρική εξουσία τον καλύτερο τρόπο για να απαλλαγεί για πάντα από τους πολιτικούς της αντιπάλους, λόγω της απαγόρευσης αποβολής του μοναστικού σχήματος. Αυτό, βέβαια, δεν ίσχυε πάντα, διότι όπως θα δούμε, υπήρχαν και εξαιρέσεις. Πάντως, η αναγκαστική κουρά των εξορίστων και χωρίς να έχει προηγηθεί στάδιο δοκιμασίας ήταν αντικανονική, σύμφωνα με τον μεγάλο Κανονολόγο του 12ου αιώνας Θεόδωρο Βαλασαμώνα³⁸.

Ως πολιτικό βυζαντινό εξορίστο θεώρησα όποιον επιφανή απομακρύνθηκε με απόφαση του αυτοκράτορα εκτός ορίων της Κωνσταντινουπόλεως ή μεγάλων πόλεων, ή επαρχίας. Στους πολιτικούς εξορίστους (για έγκλημα καθοσιώσεως³⁹ ή για τη στέρηση της νέας δυναστείας, πρβλ. Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης) ενέταξα και τους εξορίστους για θρησκευτικούς λόγους, δηλαδή για εκκλησιαστικά ζητήματα, π.χ. για την υποστήριξη ή μη του Ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, ανάλογα με τη γραμμή της κεντρικής εξουσίας, διότι, όπως θα δούμε και στις συγκεκριμένες περιπτώσεις εξορίστων, η δράση τους συνδέθηκε με την ασφάλεια του Κράτους και του αυτοκράτορα (όπως η δράση των ανθενωτικών επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου). Στην παρούσα εργασία, βέβαια, υπάρχει ομαδοποίηση των εξορίστων με βάση τον πολιτικό ή θρησκευτικό λόγο εξορίας, αλλά αυτή είναι σχηματική και έγινε για την καλύτερη κατανόηση των περιπτώσεων. Επίσης, ως τόπο εξορίας θεώρησα ακόμη και μονές, που απέχουν ελάχιστα από την πρωτεύουσα, όπως για παράδειγμα τη μονή Κοσμιδίου στην Κωνσταντινούπολη, που βρισκόταν εκτός των τειχών της Πόλεως.

³⁷Βλ. για παράδειγμα παρακάτω, σ. 315-316, τους Ζηλωτές που απομακρύνθηκαν από τη Θεσσαλονίκη και φυλακίστηκαν στο φρούριο του Πλαταμώνα, τον δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, που οδηγήθηκε στο Διδυμότειχο (σ. 311) και εκεί φυλακίστηκε, και τον Ματθαίο Καντακουζηνό, που οδηγήθηκε στη νήσο Τένεδο και εκεί φυλακίστηκε μαζί με την οικογένειά του (σ. 327). Διευκρινίζουμε ότι η φυλάκιση δεν είχε σκοπό τον σφραγισμό. Αποσκοπούσε στη φύλαξη των υποδίκων και όχι στον κολασμό τους (βλ. Τρωϊάνος, «Ποινές», 41). Πιστεύω ότι τα παραπάνω παραδείγματα ήταν εξαιρέσεις, εφ' όσον δεν περνάει απαρατήρητη η διάταξη του Ιουστινιανού στον *Κώδικα* σ. 392, 9.47.26, 1-2, έτος 529 (πρβλ. *Βασιλικά*, σ. 876, 60.51.60, 877.63), με την οποία απαγορεύεται η κράτηση των εξορίστων σε φυλακές του τόπου εξορίας τους (βλ. Τρωϊάνος, «Ποινές», 41). Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι για τους εξορίστους για εγκλήματα καθοσιώσεως την απόφαση ελάμβανε πάντα ο αυτοκράτορας, ο οποίος, όπως σημειώνει η Κ. Μπουρδάρη («Φυλακές», 324), στην πράξη «επέβαλλε ποινές που δεν υπήρχαν μέσα στις νομοθετικές διατάξεις, αλλά επιβάλλονταν πολλές φορές χωρίς νομοθετική επιταγή». Και ο Σπ. Τρωϊάνος, «Ποινές», 42, σημειώνει ότι κράτηση καταδίκων σε φυλακές δεν προβλεπόταν από τον νόμο, «όμως της τελευταία περίοδο παρατηρούνται εξαιρέσεις από τον κανόνα αυτόν, πιθανότατα επειδή, λόγω της συρρικνώσεως της αυτοκρατορίας, περιορίστηκαν οι δυνατότητες για την επιλογή τόπων εξορίας».

³⁸Βλ. παρακάτω, 118, σημ. 512.

³⁹Για το έγκλημα καθοσιώσεως, βλ. Μπουρδάρη, *Καθοσιώσεις*, 137-147. Γενικά για τα πολιτικά εγκλήματα, βλ. Τρωϊάνος, *Εισηγήσεις*, 189-194.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι στις υστεροβυζαντινές ιστορικές και φιλολογικές πηγές που μελετήσαμε, χρησιμοποιείται για την εξορία ο όρος *ύπερορία* και για τον εξόριστο *ύπερόριος* αλλά και οι όροι *έξορία* και *έξοριστος*. Συναντάμε όμως πολύ συχνά και τον όρο *περιορισμός* (την βαρύτερη μορφή εξορίας) στην περίπτωση εκείνων των επιφανών εξορίστων, οι οποίοι εγκλείονται με αυτοκρατορική διαταγή σε μονές ή φρούρια. Έτσι, αν και έχουμε προαναφέρει ότι στο βυζαντινό δίκαιο δεν απαντάται από τη μέση βυζαντινή περίοδο η βαρύτερη μορφή εξορίας, ο όρος *περιορισμός* δεν έπαψε να χρησιμοποιείται στις ιστορικές και φιλολογικές πηγές για τις περιπτώσεις που ο καταδικασμένος σε εξορία, εκτός από την απομάκρυνση, υποχρεωνόταν και σε εγκλεισμό. Γι' αυτό, στους πίνακες που παρατίθενται στο τέλος της παρούσας διατριβής, για όσους εξορίστους περιορίστηκαν στον τόπο εξορίας τους σε φρούριο ή μονή σημειώνεται και η λέξη «περιορισμός».

Η μέχρι τώρα έρευνα και οι στόχοι της παρούσας μελέτης

Η εξορία ως ποινή κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου έχει εξεταστεί από νομικούς του βυζαντινού δικαίου. Από την πλευρά, όμως, της ιστορικής επιστήμης, η εξορία αποκλειστικά επιφανών προσώπων, στα οποία η εφαρμογή της ποινής δεν ερχόταν ως αποτέλεσμα διάπραξης εγκλημάτων του κοινού ποινικού δικαίου, επομένως για ζητήματα που μελετά αποκλειστικά η νομική επιστήμη, αλλά ως αποτέλεσμα της σύγκρουσής τους με την κεντρική εξουσία, δηλαδή για πολιτικά αίτια, έχει μελετηθεί από τους ιστορικούς αποσπασματικά σε άρθρα και όχι ως ενιαίο σύνολο με όλες τις προεκτάσεις του, πολιτικές και κοινωνικές. Οφείλουμε, όμως, να σημειώσουμε, ότι η Κ. Μπουρδάρα έχει συμπεριλάβει στη μελέτη της για τα εγκλήματα καθοσίωσης και πολιτικούς εξορίστους. Από τους ιστορικούς, η Η. Evert-Kappesowa έχει ασχοληθεί σε άρθρο της με το αρχιπέλαγος του Μαρμαρά ως τόπο εξορίας⁴⁰, η Ε. Malamut στο έργο της για τις νήσους του Βυζαντίου από τον 8ο έως τον 12ο αιώνα κάνει λόγο και για εξορίστους⁴¹, η Μ. Mullett σε άρθρα της ασχολείται με την εξορία στη βυζαντινή επιστολογραφία⁴², ενώ η Μ. Vallejo Girvés με τις εμπειρίες εξορίστων Ελλήνων και Λατίνων ταξιδιωτών (4ο -10ο αι.)⁴³.

⁴⁰ Η. Evert-Kappesowa, «L' Archipel de Marmara comme lieu d'exil», *ByzF* 5(1977) 23-24.

⁴¹ Malamut, *Iles*, 1988.

⁴² Mullett, «Originality», 39-57. Η ίδια, «Writing», 156-182.

⁴³ Vallejo Girvés, «Experiencias», 47-74.

Στόχος, λοιπόν, της συγκεκριμένης διατριβής είναι να παρουσιάσει την εξορία κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων ως ένα ενιαίο σύνολο μέσα από περιπτώσεις βυζαντινών επιφανών προσώπων, τα οποία θεωρήθηκαν ανεπιθύμητα για τη δράση τους ή την ισχυρή πολιτική και κοινωνική τους θέση και εξορίστηκαν από τον εκάστοτε βυζαντινό αυτοκράτορα, με χρονικό πλαίσιο εξέτασης από την αρχή της Κομνηνίας περιόδου (1081) μέχρι τα τέλη της Παλαιολόγειας (1453), διότι κατά τη διάρκεια αυτής (υστεροβυζαντινής) σημειώνονται σημαντικές αλλαγές σε σχέση με το παρελθόν, και μέσω της σύγκρισης θα είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων.

Επειδή τα αίτια εξορίας συνδέονται άμεσα με τη ζωή και τη δράση του εξορίστου, κάθε εξόριστος ή εξόριστη θα εξεταστεί ξεχωριστά. Θα μελετηθούν όλα τα στοιχεία που σχετίζονται με τη ζωή και το έργο τους, γιατί τα πρόσωπα αυτά είναι εξέχοντα μέλη της βυζαντινής κοινωνίας, όπως για παράδειγμα ρήτορες, ποιητές, διπλωμάτες, ανώτατοι στρατιωτικοί και ισχυροί πολιτικοί. Επομένως, στην παρούσα μελέτη θα εξεταστούν οι εξόριστοι ως πρόσωπα, τα αίτια εξορίας τους και οι τόποι εξορίας τους.

Επίσης, οι περιπτώσεις των εξορίστων θα παρουσιαστούν χρονολογικά και ανά αυτοκράτορα, διότι μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορούν να φωτιστούν τα αίτια της εξορίας τους, αφού η ζωή και το έργο τους είναι άμεσα συνδεδεμένα με την εποχή τους, με τον εκάστοτε κυβερνώντα και με τα πολιτικά, κοινωνικά και στρατιωτικά γεγονότα, στα οποία τις περισσότερες φορές πρωταγωνιστούν οι ίδιοι. Εκτός από τις ιστοριογραφικές πηγές, αντικείμενο μελέτης θα αποτελέσει οτιδήποτε σχετίζεται με τη ζωή και το έργο του εξορίστου, όπως επιστολές και ποιήματα, ρητορικά έργα, διαθήκες, βίοι αγίων, νομίσματα, έργα τέχνης κ.λ.π.

Ως εκ τούτου, η παρούσα διατριβή θα επικεντρωθεί μόνο σε επιφανή πρόσωπα, γιατί είναι αυτά που κατέχουν δύναμη και αναγνώριση και γι' αυτό συγκρούονται με την κεντρική εξουσία, συνδέονται με τις εξελίξεις των γεγονότων και τις περισσότερες φορές τις κατευθύνουν. Δεν θα μας απασχολήσουν εξορίες ανωνύμων προσώπων ή ομάδων, παρά μόνο ως αναφορά και όπου χρειαστεί (με εξαίρεση την περίπτωση των εξορίστων Αγιορειτών επί Μιχαήλ Η').

ΜΕΡΟΣ Α΄ : ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ 1081-1204

Α) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (1081-1185)

Ι. Βασιλεία Αλεξίου Α΄ (1081-1118)

Οι εξόριστοι της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ μπορούν να ομαδοποιηθούν στις δύο κατηγορίες, που αναφέρθηκαν, στην πρώτη, οι εξόριστοι για καθαρά πολιτικούς λόγους, δηλαδή για εγκλήματα καθοσίωσης και για επαναστατικά κινήματα, και στη δεύτερη, όσοι εξορίστηκαν για θρησκευτικούς λόγους. Υπενθυμίζουμε ότι δεν θα μας απασχολήσουν περιπτώσεις ομαδικής εξορίας.

α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους

Η βασιλεία του Αλεξίου Α΄ σηματοδεύτηκε από πολυάριθμες προσπάθειες ανατροπής του. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους πολιτικούς του αντιπάλους ήταν άτομα που είχε ευεργετήσει προηγουμένως, απονέμοντάς τους υψηλά αξιώματα στον στρατό και τη διοίκηση. Είναι γνωστό ότι ο Αλέξιος είχε στηριχθεί στην αριστοκρατία για τη άνοδό του στον θρόνο το 1081 και ήθελε με αυτόν τον τρόπο να την ανταμείψει, αλλά και να εξακολουθήσει να έχει τη στήριξή της, πέτυχε, όμως, τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που ανέμενε. Τα υψηλά αξιώματα, κυρίως στρατιωτικά, δημιούργησαν στους κατόχους τους βλέψεις για την αυτοκρατορική εξουσία. Η Άννα Κομνηνή, που διηγείται τα γεγονότα της βασιλείας του αυτοκράτορα πατέρα της, υπαινίσσεται αχαριστία των ευεργετηθέντων⁴⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το σύνολο των συνωμοσιών εναντίον του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις επιβλήθηκε η ποινή της εξορίας στους ενόχους, όπως θα δούμε.

1. Αριέβης και Ουμπερτόπουλος

Τον Απρίλιο του 1091 ο Αλέξιος κατάφερε καίριο πλήγμα εναντίον των Πετσενέγων, από τους πλέον επικίνδυνους εχθρούς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Λίγες ημέρες μετά την επιστροφή του στην πρωτεύουσα, καταγγέλθηκε η συνωμοσία δύο επιφανών

⁴⁴Βλ. και παρακάτω, 49.

αξιωματούχων και σπουδαίων στρατιωτικών⁴⁵, του Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου και του Αριέβη. Σύμφωνα με τον Ζωναρά, ο Ουμπερτόπουλος ήταν Νορμανδός στην καταγωγή, ο Αριέβης Αρμένιος⁴⁶.

Σχετικά με τον Αριέβη, γνωρίζουμε μόνο ότι ήταν στρατιωτικός αρμενικής καταγωγής και ότι το 1082, κατά την εισβολή των Νορμανδών, βρισκόταν στην υπηρεσία του Αλεξίου και υπερασπίστηκε με επιτυχία το κάστρο της Αχρίδας, αναγκάζοντας τον Βοημούνδο να εγκαταλείψει τις προσπάθειες κατάκτησής του⁴⁷. Δεν γνωρίζουμε τους τίτλους που έφερε, αφού Κομνηνή και Ζωναράς δεν κάνουν σχετική αναφορά, ενώ σφραγίδα του που έχει διασωθεί, τον αναφέρει μόνο ως Αριέβη, χωρίς να κάνει αναφορά σε κάποιο αξίωμα⁴⁸. Αντίθετα, για τον Ουμπερτόπουλο οι πληροφορίες των πηγών είναι περισσότερες. Έχει υποστηριχθεί από αρκετούς ερευνητές ότι ο Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος⁴⁹ υπήρξε υιός του Humbert Hauteville, αδελφού του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου (Robert Guiscard)⁵⁰, οι βυζαντινές πηγές όμως (Κομνηνή, Ζωναράς), δεν αναφέρουν ότι ήταν ανιψιός του Ροβέρτου και, επομένως, όπως σημειώνει ο Β. Σκουλάτος, δεν υπάρχουν σαφείς αποδείξεις που να αποδεικνύουν τη συγκεκριμένη άποψη⁵¹.

Πάντως, το βαπτιστικό όνομα «Κωνσταντίνος» φανερώνει ότι ο Ουμπερτόπουλος πρέπει να είχε ζήσει αρκετό διάστημα στο Βυζάντιο και να είχε μεγαλώσει μέσα σε ορθόδοξο περιβάλλον, συνεπώς δεν πρέπει να ήταν από τους νεοφερμένους Νορμανδούς μισθοφόρους στην αυτοκρατορία, που είχαν αναπτύξει τη δική τους μισθοφορική ομάδα στη Δύση⁵². Θα μπορούσε ο Ουμπερτόπουλος να ήταν υιός ενός Ουμπέρτου, που γνωρίζουμε ότι έφερε τους τίτλους του πατρικίου, του στρατηγοῦ και του δομestίκου των νομέρων⁵³, ο οποίος, όμως, σύμφωνα με τον J. Shepard, είναι απίθανο να

⁴⁵Λογάδες οὔτοι ἄνδρες τῶν ἐπιφανῶν ἀρειμάνιοι, Κομνηνή, 252₉₅₋₉₆.

⁴⁶Ζωναράς, III, 741₇₋₈.

⁴⁷Κομνηνή, 153₇₆.

⁴⁸Η συγκεκριμένη σφραγίδα φέρει στον εμπροσθότυπο τον Άγιο Θεόδωρο σε μετωπική μορφή, ο οποίος κρατάει στο δεξί χέρι του δόρυ και στο αριστερό ασπίδα, ενώ στον οπισθότυπο φέρει την επιγραφή «Κύριε βοήθει τῷ δούλῳ σου Ἀριέβη». Η σφραγίδα (βλ. εικ.1) έχει δημοσιευθεί από τον Schlumberger, *Sigillographie*, 622. Βλ. επίσης, Skoulatos, *Personages*, αρ. 18, 29, σημ. 4. Η επιλογή του Αγίου Θεοδώρου, ενός στρατιωτικού Αγίου, δείχνει σαφώς την ιδιότητα του Αριέβη. Θεωρώ ότι για να έχει διασωθεί η σφραγίδα του, θα έφερε κάποιο βαθμό, πιθανότατα στρατιωτικό. Άγνωστο, όμως, για ποιον λόγο αυτός δεν αναγράφεται.

⁴⁹Humbertopoulos, εξελληνισμένο επώνυμο = το παιδί του Humbert.

⁵⁰Marquis De la force, «Conseillers», 164-165. Leib, «Complots», 252. Gautier, «Blachèrnes», 240. McQueen, «Normands», 437. Theotokis, *Campaigns*, 133.

⁵¹Skoulatos, *Personages*, αρ. 41, 68-69, σημ. 1.

⁵²Shepard, «Franks», 303. Ο ίδιος, «'Father' or 'Scorpion'»? , 117.

⁵³Jouroukova, «Constantin Humberto», 237.

ταυτίζεται με τον αδελφό του Robert Guiscard, Humbert, αφού στο *Chronicon Breve Northmannctum* (1071) δεν αναφέρεται πουθενά ότι ο τελευταίος έζησε στο Βυζάντιο⁵⁴.

Ο Αλέξιος είχε συναντηθεί με τον Ουμπερτόπουλο τις παραμονές της στάσης των Κομνηνών. Η συνάντησή τους τότε υπήρξε άκρως μυστική, όπως και αυτή που είχε προηγηθεί με τον Πακουριανό, Αρμένιο στην καταγωγή⁵⁵. Το γεγονός ότι η Άννα μνημονεύει μόνο τα δύο παραπάνω πρόσωπα, στα οποία ο Αλέξιος εκμυστηρεύτηκε τις προθέσεις του και ζήτησε την στήριξή τους, φανερώνει αφ' ενός την εμπιστοσύνη που είχε σε αυτά, αφ' ετέρου, τις στρατιωτικές τους ικανότητες. Εξ άλλου, η Άννα περιγράφει τον Ουμπερτόπουλο με μία μόνο λέξη, η οποία όμως έχει μεγάλη βαρύτητα: *ἀρειμάνιος*⁵⁶.

Ο Αλέξιος σκόπευε τότε να βγει κρυφά από την πρωτεύουσα και να ενωθεί με το στράτευμα, το οποίο είχε ήδη φτάσει στην Τζουρουλό της Θράκης. Στον Κωνσταντίνο εκμυστηρεύθηκε το σχέδιό του, τους λόγους για τους οποίους προχωρούσε σε αυτό, και ζήτησε να συμμαχήσει μαζί του. Ο Κωνσταντίνος αποδέχθηκε, εκφράζοντας την αφοσίωσή του και την απόφασή του να διακινδυνεύσει τη ζωή του για τον *δομέστικο*⁵⁷. Έτσι, ο Ουμπερτόπουλος, ο οποίος υπηρετούσε στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη, πέρασε στο στρατόπεδο των Κομνηνών, αποτελώντας έναν από τους κυριότερους υποστηρικτές του Αλεξίου για την κατάκτηση του βυζαντινού στέμματος. Η συνέχεια είναι γνωστή. Ο Αλέξιος ανακηρύχθηκε από το στράτευμα αυτοκράτωρ και μπήκε στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την άνοδό του στον θρόνο, φρόντισε να ανταμείψει τους υποστηρικτές του με υψηλά αξιώματα.

Ελάχιστους μήνες μετά την ανάρρηση του Αλεξίου, ο Νορμανδός Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, αφού πρώτα είχε κατακτήσει τη Σικελία (1061) και στη συνέχεια (1071) τη Βάρη (σημερινό Bari), τελευταίο προπύργιο της βυζαντινής εξουσίας στην ιταλική χερσόνησο, εισέβαλε στα βυζαντινά εδάφη⁵⁸ και ο αυτοκράτορας κινήθηκε εναντίον του. Στις 18 Οκτωβρίου του 1081 οι δύο αντίπαλοι στρατοί έλαβαν θέσεις μάχης στο Δυρράχιο. Στη σύγκρουση αυτή, ο Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος έλαβε μέρος ως

⁵⁴Shepard, «Franks», 303.

⁵⁵Ο Γρηγόριος Πακουριανός υπήρξε *δούξ* Θεοδοσιουπόλεως (σημ. Ερζερούμ) και διοικητής Σμολένων Μακεδονίας. Μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, ο Αλέξιος Κομνηνός τον ανάμειψε με τον τίτλο *τοῦ δομέστικου τῆς Δύσεως*. Υπηρετήσε πιστά τον νέο αυτοκράτορα, γι'αυτό και ο θάνατός του σε μάχη εναντίον των Πετσενέγων λύπησε πολύ τον Αλέξιο. Γενικά για τις σχέσεις Αρμενίων και Βυζαντινών τον καιρό του Αλεξίου Α' Κομνηνού, καθώς και για την εθνικότητά του Γρηγορίου Πακουριανού, βλ. A. Sharf, «Armenians and Byzantines in the time of Alexius I Comnenus, Confrontation and coexistence», *Bar –Illan Studies in History* 2 (1984) 121-122.

⁵⁶Κομνηνή, 64⁷⁵⁻⁷⁶

⁵⁷Κομνηνή, 63⁵⁵- 64⁸¹.

⁵⁸Theotokis, *Campaigns*, 200-202.

διοικητής των Φράγκων μισθοφόρων, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Νορμανδοί⁵⁹.

Ο Κωνσταντίνος έλαβε μέρος και στον πόλεμο εναντίον των Πετσενέγων (1086-1091), οι οποίοι, την άνοιξη του 1086, πέρασαν από τις λεηλασίες εδαφών σε καταλήψεις κάστρων. Αφού ενώθηκαν με τους Μανιχαίους⁶⁰, λεηλατούσαν τη βυζαντινή ύπαιθρο, αναγκάζοντας τον Αλέξιο να επέμβει στρατιωτικά. Μετά την ήττα των βυζαντινών δυνάμεων και τον θάνατο του *δομέστικου τῆς Δύσεως* Πακουριανού και του *στρατηγού* Βρανά⁶¹, ο αυτοκράτορας έστειλε τον Τατίκιο στην Αδριανούπολη για την συγκρότηση αξιόμαχου στρατού και προς ενίσχυσή του τον Κωνσταντίνο Ουμπερτόπουλο, που κατέφθασε από την Κύζικο μαζί με τους Νορμανδούς στρατιώτες του, επιλογή που συνέβαλε καθοριστικά στη νίκη των βυζαντινών δυνάμεων⁶². Ο Ουμπερτόπουλος έλαβε μέρος και στην τελευταία νικηφόρα αναμέτρηση μεταξύ Βυζαντινών και Πετσενέγων το 1091 (29 Απριλίου) στο Λεβούνιον⁶³, πλησίον του ποταμού Έβρου. Στους λόφους είχαν παραταχθεί οι συνδυασμένες βυζαντινές δυνάμεις, χωρισμένες σε φάλαγγες. Από την πλευρά της Δύσης, είχαν αναπτυχθεί οι δυνάμεις του Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου, αρχηγού των Νορμανδών (Κελτών κατά την Άννα)⁶⁴.

Λίγες ημέρες μετά την επάνοδο του Αλεξίου στην πρωτεύουσα, αποκαλύφθηκε η συνωμοσία Αριέβη και Ουμπερτόπουλου. Σύμφωνα με την Κομνηνή, οι δύο επιφανείς άνδρες συνωμοτούσαν εναντίον του αυτοκράτορα συμπαρασύροντας πλήθος διακεκριμένων προσώπων⁶⁵. Το γεγονός, όμως, ότι δεν αναφέρει συγκεκριμένα ονόματα, ίσως σημαίνει ότι αυτά δεν ήταν μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας⁶⁶. Οι δύο πρωτεργάτες κρίθηκαν ένοχοι και καταδικάστηκαν σε εξορία, η οποία συνοδεύτηκε με δήμευση της περιουσίας τους, ενώ ο

⁵⁹... τῶν φραγγικῶν ταγματῶν ὁ Πανουκωμίτης καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Οὐμπερτόπουλος ἐκ γένους τὴν ἐπωνυμίαν λαχόν, Κομνηνή, 127₂₆₋₂₇. Για τα γεγονότα, βλ. και παρακάτω, σ. 59-60.

⁶⁰Αιρετικοί Παυλικιανοί. Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ' 1, 78-83, όπου γίνεται αναφορά για τους Παυλικιανούς, Μανιχαίους και Βογομίλους.

⁶¹Η ήττα ήταν αποτέλεσμα λανθασμένων κινήσεων. Ο Πακουριανός βλέποντας την αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων, θεώρησε ότι ο στρατός δεν έπρεπε να παραταχθεί σε θέση μάχης, φοβούμενος αποδεκατισμό του. Τελικά, υπέκυψε στις πιέσεις του Βρανά και έδωσε εντολή στον στρατό να επιτεθεί, βλ. Κομνηνή, 200₃₉₋₆₀.

⁶²Οι ενωμένες βυζαντινές δυνάμεις επιτέθηκαν στους Πετσενέγους στις όχθες του ποταμού Έβρου, την ώρα που αυτοί επέστρεφαν από μία ακόμη επιδρομή, μεταφέροντας πλούσια λάφυρα και αιχμαλώτους, βλ. Κομνηνή, 201₆₇₋₈₅. Πρβλ. Malamut, *Alexis Ier*, 113.

⁶³Η ήττα των Πετσενέγων ήταν ολοκληρωτική. Οι περισσότεροι από το έθνος τους έπεσαν στο πεδίο της μάχης, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Οι υπόλοιποι αιχμαλωτίστηκαν. Έτσι, για μία ημέρα *οί Σκύθαι τὸν Μάιον οὐκ εἶδον*, Κομνηνή, 252₉₆₋₉₈.

⁶⁴Κομνηνή, 247₅₆₋₆₅.

⁶⁵Κομνηνή, 252₉₄₋₉₈. Ζωναράς, III, 741₆₋₁₀.

⁶⁶Shepard, «'Father' or 'Scorpion'?», 117, σημ. 209.

αυτοκράτορας δεν θέλησε να κάνει χρήση της αρμόζουσας ποινής για το έγκλημα καθοσίωσης⁶⁷, προφανώς της τύφλωσης. Ο Ζωναράς αναφέρει επιπρόσθετα ότι οι δύο ένοχοι υπέστησαν και *ἄτιμον θριάμβον*⁶⁸, ενώ ούτε ο ίδιος ούτε η Κομνηνή αναφέρουν τον τόπο εξορίας των καταδικασθέντων.

Ο Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος λίγα χρόνια αργότερα φαίνεται ότι επέστρεψε από την εξορία του, αφού το 1094 έλαβε μέρος ως ένας από τους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους στη σύνοδο των Βλαχερνών⁶⁹, ενώ λίγο αργότερα πολέμησε εναντίον των Κουμάνων, ως αρχηγός στρατιωτικού σώματος. Όταν ο βυζαντινός στρατός έφτασε στην περιοχή της Αγκιάλου, ο αυτοκράτορας μοίρασε αρμοδιότητες και έστειλε τους διακεκριμένους στρατιωτικούς Δαβατηνό, Γεώργιο Ευφορβηνό και Κωνσταντίνο Ουμπερτόπουλο μαζί με τα στρατιωτικά σώματα που βρίσκονταν υπό τις διαταγές τους, να φυλάνε τις κλεισούρες γύρω από τον Ζυγό⁷⁰. Σφραγίδες που έχουν διασωθεί, μαρτυρούν τις σπουδαίες θέσεις που κατείχε ο Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού: *πρωτοκουροπαλάτης, νοβελίσσιμος, πρωτονοβελίσσιμος και σεβαστός*. Μία από αυτές προέρχεται από την περιοχή του Σιρμίου και φέρει χαραγμένη την επιγραφή *Κύριε, βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Κωνσταντίνῳ πρωτονωβελισσίμῳ καὶ δουκὶ τῶν Θρακησίων*⁷¹. Η επιγραφή συμπληρώνεται στο τέλος, όπου έχει σβηστεί, ως *δουκὶ τῷ Οὐμπέρτῳ*⁷².

Οι σημαντικές θέσεις που κατείχε ο Ουμπερτόπουλος και η χάρη που του δόθηκε για να επιστρέψει από την εξορία και να πολεμήσει εναντίον των Κουμάνων, φανερώνουν ότι ο Αλέξιος εκτιμούσε σε μεγάλο βαθμό τις στρατιωτικές του ικανότητες. Είναι, ίσως, η μοναδική περίπτωση που ο αυτοκράτορας όχι μόνο επανέφερε έναν εξόριστο, καταδικασμένο για επιβουλή εναντίον του, αλλά του έδωσε κατά την επάνοδό του ακόμη περισσότερα αξιώματα. Πιθανόν ο Αλέξιος να μην ξέχασε ότι ο Κωνσταντίνος

⁶⁷Κομνηνή, 252₉₈₋₆.

⁶⁸*Τὸς οὖν τῆς μελέτης ἐξάρχοντας δύο ἄνδρας δημεύσει καταδικάσας καὶ ἀτίμῳ θριάμβῳ καὶ ἐπὶ τούτοις ὑπερορία ἐν τούτοις περιώρισεν αὐτοῖς τὴν ποινήν*. Ζωναράς, 741₁₀₋₁₃. Για τη διαπόμπευση, η οποία είχε ως στόχο την ηθική μείωση του κατηγορουμένου και τον δημόσιο εξευτελισμό μετά την επιβολή της ποινής, βλ. Κουκουλές, *Βίος*, Γ', 184. Πρβλ. Τρωιάνος, «Ποινές», 48, ο οποίος τονίζει ότι η διαπόμπευση, αν και είναι σπάνια στα νομικά κείμενα, τη βρίσκουμε όμως συχνά στις φιλολογικές πηγές, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση.

⁶⁹... *κατὰ γοὺν ταῦτα ἀθροισθέντων ἀπὸ μὲν τῆς συγκλήτου βουλῆς ... Κωνσταντίνου σεβαστοῦ τοῦ Οὐμπέρτου* (9ος στη σειρά), Gautier, «Blachèrnes», 217. Για τη σύνοδο, η οποία έδωσε τέλος στο πολύχρονο πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί με τον μητροπολίτη Χαλκηδόνος Λέοντα, βλ. και παρακάτω, σ. 70-71.

⁷⁰Κομνηνή, 286₄₇₋₅₀.

⁷¹Barisic, «De sigillo», 183-190. Gautier, «Blachèrnes», 240, σημ. 88. Skoulatos, *Personages*, αρ. 41, 70.

⁷²Gautier, «Blachèrnes», 240, σημ. 88.

Ουμπερτόπουλος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην άνοδό του στην εξουσία, ή η συγκεκριμένη συνωμοσία, όπως υποθέτει ο J. Shepard, να ήταν μία στιγμιαία εκτροπή και να μην υπήρχε περίπτωση οι δύο συνωμότες να απειλήσουν ποτέ ξανά στο μέλλον τον Αλέξιο⁷³.

Όσον αφορά στον άλλο πρωταίτιο της συνωμοσίας, τον Αριέβη, δεν έχουμε καμία πληροφορία για την τύχη του. Υποθέτουμε ότι, μαζί με τον Κωνσταντίνο Ουμπερτόπουλο, ο αυτοκράτορας θα έδωσε χάρη και στον Αριέβη, τερματίζοντας την εξορία του.

Συμπερασματικά, και οι δύο εξόριστοι ήταν μη Βυζαντινοί στην καταγωγή, που υπηρετούσαν τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Απ' ότι φαίνεται, δεν πρέπει να είχαν στενούς δεσμούς με την κωνσταντινουπολίτικη αριστοκρατία, ούτε οι ίδιοι ούτε οι συνεργάτες τους. Η συνωμοσία τους αποκαλύφθηκε ελάχιστα καιρό μετά τη νίκη στο Λεβούνιο, η οποία υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τον Αλέξιο, αφού ήταν η πρώτη φορά που ύστερα από πολύχρονους αγώνες είχε καταφέρει να εξασφαλίσει το βόρειο σύνορο και το Βυζάντιο εισερχόταν πλέον σε τροχιά ανάπτυξης. Ο πόλεμος, όμως, με τους Πετσενέγους επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τον πληθυσμό, και ιδιαίτερα αυτόν των επαρχιών, αν λάβουμε υπόψη μας ότι θα έπρεπε να συντηρεί τα στρατεύματα, που στάθμευαν στην περιοχή, αλλά και να αντιμετωπίζει και τις επικρίσεις του Ιωάννη Οξείτη, τιτουλάριου πατριάρχη Αντιοχείας την ίδια περίοδο, για την αυθαιρεσία των φορολογικών υπαλλήλων⁷⁴.

Γι' αυτό, κατά τη γνώμη μου, ο Ουμπερτόπουλος και ο Αριέβης ήταν δύο φιλόδοξοι στρατιωτικοί, που ίσως θέλησαν να εκμεταλλευτούν τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού της επαρχίας για τα φορολογικά μέτρα, τα οποία επέβαλε αναγκαστικά ο αυτοκράτορας προκειμένου να αντιμετωπίσει τις ανάγκες των εκστρατειών.

2. Γρηγόριος Γαβράς και συνεργάτες συνωμοσίας

Τον ίδιο ακριβώς χρόνο μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας των Ουμπερτόπουλου και Αριέβη, ήρθε στο φως και νέα συνωμοσία, αυτή των Γαβράδων, Θεοδώρου και Γρηγορίου. Ο Θεόδωρος Γαβράς, ο οποίος, μετά τον μαρτυρικό θάνατο που υπέστη

⁷³Shepard, «'Father' or 'Scorpion'?», 117. Η Malamut, *Alexis Ier*, 302, θεωρεί ότι ο αυτοκράτορας αντάμειψε τον Ουμπερτόπουλο με τον σημαντικό τίτλο του *σεβαστοῦ*, αναγνωρίζοντας την πολύχρονη προσφορά του στην υπηρεσία του Βυζαντίου.

⁷⁴Βλ. Μαμαγκάκης, *Αλέξιος Α΄*, 56-60.

μαχόμενος εναντίον των Σελτζούκων το 1098⁷⁵, ανακηρύχθηκε άγιος για την Ορθόδοξη Εκκλησία⁷⁶, είχε απασχολήσει σοβαρά στο παρελθόν τον Αλέξιο. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Χαλδίας και είχε νυμφευθεί την Ειρήνη Ταρωνίτισσα (πριν το 1067)⁷⁷. Το 1067, όπως μαρτυρά ένα ευαγγέλιο, το οποίο βρίσκεται σήμερα στην Αγία Πετρούπολη, αναρριχήθηκε στα αξιώματα του *πατρικίου*, του *τοποτηρητού* και του *ύπάτου*⁷⁸. Ο Θεόδωρος είχε αποκτήσει μεγάλη φήμη λόγω των στρατιωτικών του κατορθωμάτων και εθεωρείτο ανίκητος. Τη δεκαετία του 1080 κατόρθωσε και επανέκτησε την Τραπεζούντα, που είχαν καταλάβει οι Σελτζούκοι, γι' αυτό και ο Αλέξιος Α΄ τον αντάμειψε για τις υπηρεσίες του διορίζοντάς τον *δοῦκα* του *θέματος Χαλδίας*⁷⁹.

Εκμεταλλευόμενος την απόσταση από την πρωτεύουσα και την ισχύ που είχε αποκτήσει, κυβέρνησε την πόλη για ένα διάστημα ως ανεξάρτητος⁸⁰. Κατά τα τέλη της δεκαετίας, ο Θεόδωρος ξαναγύρισε στην Κωνσταντινούπολη. Το 1091, όμως, ο Αλέξιος τον απομάκρυνε από την πρωτεύουσα, διορίζοντάς τον *δοῦκα* της Τραπεζούντας, με τη δικαιολογία ότι αυτός την είχε ανακτήσει από τους Τούρκους⁸¹. Στην πραγματικότητα, αυτό ήταν το πρόσχημα για να κρατηθεί μακριά από την Βασιλεύουσα, αφού ο αυτοκράτορας, σύμφωνα πάντα με την Άννα Κομνηνή, δεν τον εμπιστευόταν λόγω του δόλιου και βίαιου χαρακτήρα του. Πίσω από αυτούς τους χαρακτηρισμούς κρύβεται ο φόβος του Αλεξίου για τη δύναμη που είχε αποκτήσει ο Θεόδωρος και για το πώς θα τη χρησιμοποιούσε. Το επιβεβαιώνει η παραδοχή της Άννας ότι ο Αλέξιος γνώριζε τις πολεμικές ικανότητες του Γαβρά, καθώς και τις ταραχές, που αυτός μπορούσε να προκαλέσει⁸². Ήταν, επομένως, επικίνδυνος για την κεντρική εξουσία και γι' αυτό ανεπιθύμητος, που θα έπρεπε να κρατηθεί μακριά από την πρωτεύουσα. Η απόσταση όμως από το κέντρο εξουσίας δεν αποτελούσε εγγύηση ασφάλειας, όταν επρόκειτο για ισχυρά πρόσωπα, όπως ο φημισμένος στρατιωτικός Γαβράς. Και ο Αλέξιος θα είχε σίγουρα στο μυαλό του αρκετά παραδείγματα πανίσχυρων στρατηγών στο παρελθόν, που είχαν βαδίσει εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως για την ανατροπή του αυτοκράτορα. Για να προλάβει παρόμοια εξέλιξη, κρατούσε τον υιό του Θεοδώρου, Γρηγόριο, όμηρο,

⁷⁵ Bryer, «Family», 175.

⁷⁶ *Βίος Θεοδώρου Γαβρά*, 135-137.

⁷⁷ Bryer, «Family», 175.

⁷⁸ *ODB*, 812, λημ. «Gabras». Cheynet, «Toparque», 221-222.

⁷⁹ Μπαρτικιάν, *Οικογένεια*, 44.

⁸⁰ Cheynet, *Pouvoir*, 92-93.

⁸¹ Κομνηνή, 255²⁰⁻²⁴. Bryer, «Family», 175.

⁸² Κομνηνή, 255⁴⁰⁻⁴¹. Η αρνητική περιγραφή του χαρακτήρα του Θεοδώρου Γαβρά από την Κομνηνή θεωρώ ότι είναι υποκειμενική. Η Άννα δεν συμπαθούσε τον Γαβρά λόγω της σύγκρουσής του με τον Αλέξιο, και τα συναισθήματά της γι' αυτόν τα μεταφέρει και στην ιστορία της.

ώστε να αποτρέπει τον *δοῦκα* να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον του. Ούτε ο Γαβράς, όμως, εμπιστευόταν τον Αλέξιο, γι' αυτό και το 1091 προσπάθησε να απαγάγει το παιδί του, αλλά δεν τα κατάφερε. Ο αυτοκράτορας παρέδωσε τον Γρηγόριο σε παιδαγωγό, φροντίζοντας να λαμβάνει σημαντική μόρφωση και στρατιωτική εκπαίδευση⁸³.

Κρίνοντας την ενέργεια του Αλεξίου, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι είναι σπάνια η περίπτωση ομηρίας ενός παιδιού στο αυτοκρατορικό παλάτι για την επιβεβαίωση της νομιμοφροσύνης του πατέρα του. Από την πλευρά του, ο ίδιος ο Γρηγόριος, παρά τις φροντίδες του αυτοκράτορα, σύμφωνα με την Κομνηνή, επιθυμούσε να γυρίσει στην Τραπεζούντα. Έτσι οργάνωσε μυστικά τη φυγή του, εμπιστεύθηκε, όμως, το σχέδιό του σε ανθρώπους του στενού αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, στον Γεώργιο του Δεκανού, στον Ευστάθιο Καμύτζη και στον Μιχαήλ τον *οινοχόο*. Ο τελευταίος αποκάλυψε τα συνωμοτικά σχέδια στον αυτοκράτορα⁸⁴, ο οποίος απομάκρυνε τότε τον Γρηγόριο από την Κωνσταντινούπολη και τον έστειλε στη Φιλιπούπολη⁸⁵, όπου τον παρέδωσε στον *δοῦκα* της περιοχής, Γεώργιο Μεσοποταμίτη, για να τον οδηγήσει στις φυλακές της ακρόπολης. Τον Γεώργιο Δεκανό τον απομάκρυνε από την Κωνσταντινούπολη και τον έστειλε στο *θέμα Παριστρίου* για να φρουρεί δήθεν την περιοχή μαζί με τον *δοῦκα* Λέοντα Νικερίτη, ενώ τον τρίτο της συνωμοσίας, τον Ευστάθιο Καμύτζη, μαζί με άλλους, των οποίων τα ονόματα δεν παραδίδονται, τους εξόρισε⁸⁶.

Η πληροφορία της Άννας Κομνηνής ότι οι συνωμότες ήταν περισσότεροι από τους τρεις βασικούς -Γρηγόριο, Γεώργιο Δεκανό και Ευστάθιο Καμύτζη- και ότι όλοι εξορίστηκαν από την Κωνσταντινούπολη, με βάζει σε σκέψεις ότι η συνωμοσία ήταν πολύ σοβαρότερη απ' ό,τι παρουσιάζεται. Ο αυτοκράτορας ίσως πληροφορήθηκε και άλλα σχέδια των συνωμοτών, εκτός από αυτό της δραπέτευσης του Γρηγορίου.

Ο Θεόδωρος Γαβράς, ως *δούξ* Τραπεζούντας, προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στο *θέμα Χαλδίας*. Λίγα χρόνια μετά τον μαρτυρικό θάνατό του από τους Σελτζούκους στη Θεοδοσιούπολη (1098)⁸⁷, ο υιός του Γρηγόριος, γνωστός στις πηγές ως Ταρωνίτης (πιθανόν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, τον Γρηγόριο Γαβρά, ο οποίος αποκαλείται

⁸³Κομνηνή, 255₄₂-256₄₅.

⁸⁴Για τον τρόπο με τον οποίο αποκαλύφθηκε η συνωμοσία, βλ. Κομνηνή, 257₅₋₁₅.

⁸⁵Για τη Φιλιπούπολη, βλ. παρακάτω, 100.

⁸⁶Κομνηνή, 257₁₅₋₂₂.

⁸⁷Ο Θεόδωρος Γαβράς, αρνούμενος να αλλαξοπιστήσει, υπέστη βασανισμούς και αποκεφαλίστηκε. Τιμάται ως άγιος από την Ορθόδοξη εκκλησία.

Ταρωνίτης, γιατί μητέρα του ήταν η Ειρήνη Ταρωνίτισσα)⁸⁸ τον διαδέχθηκε στη θέση του (1103), επομένως θεωρώ ότι ίσως δόθηκε αυτοκρατορική χάρη στον εξόριστο Γρηγόριο, προκειμένου να γυρίσει στην Τραπεζούντα και να υπερασπιστεί την περιοχή της, όπως ο πατέρας του. Ο Γρηγόριος, όμως, εκμεταλλεύτηκε το αξίωμά του και την απόσταση της περιοχής του από την Κωνσταντινούπολη και αποστάτησε⁸⁹. Ο Αλέξιος προσπάθησε να τον επαναφέρει στην τάξη, ζητώντας του να παραιτηθεί ή να επιστρέψει στην πρωτεύουσα. Ο Γρηγόριος αρνήθηκε και ο Αλέξιος έστειλε εναντίον του τον εξάδελφό του, Ιωάννη Ταρωνίτη. Ο Γρηγόριος επιχείρησε τότε να συμμαχήσει με τον εμίρη Danišmend, αλλά νικήθηκε από τα βυζαντινά στρατεύματα και αιχμαλωτίστηκε. Οδηγήθηκε στη φυλακή, στον πύργο του Ανεμά, όπου βρισκόταν ακόμα φυλακισμένος ο Μιχαήλ Ανεμάς⁹⁰. Αργότερα, ο Αλέξιος Α΄ του απένειμε χάρη⁹¹.

3. Νικηφόρος Διογένης και συνεργάτες συνωμοσίας

Τον Ιούνιο του 1094 η Καισαρόπολις στην περιοχή νοτιοανατολικά των Σερρών υποδέχθηκε τους εξορίστους Νικηφόρο Διογένη και Κατακαλών Κεκαυμένο. Η κατηγορία ήταν συνωμοσία εναντίον του Αλεξίου Α΄⁹². Επρόκειτο για τη σοβαρότερη προσπάθεια κατάληψης του βυζαντινού θρόνου κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα, αφού, όπως περιγράφει χαρακτηριστικά η Άννα Κομνηνή, η συνωμοσία απλώθηκε σαν μiasma σε μεγάλο μέρος του πολιτικού και στρατιωτικού κόσμου. Ως αποτέλεσμα, όταν αποκαλύφθηκε το σχέδιο και ήρθε ώρα της τιμωρίας, ήταν τόσο μεγάλο το πλήθος των επιφανών που είχε προσεταιριστεί ο Διογένης, ώστε δεν ήταν δυνατόν να συλληφθούν όλοι οι επίβουλοι ή να τους επιβληθεί η ποινή που άρμοζε σε τέτοιες περιπτώσεις⁹³. Έτσι, δόθηκε γενική αμνηστία, εκτός από τους κύριους υπαίτιους της συνωμοσίας, Διογένη και Κεκαυμένο.

Ο Νικηφόρος Διογένης ήταν υιός του Ρωμανού Δ΄ και της αυτοκράτειρας Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας. Μετά τα γεγονότα που ακολούθησαν τη μάχη του Ματζικέρτ το 1071 και τον θάνατο του αυτοκράτορα, οι διάδοχοί του, Νικηφόρος και Λέων, παιδιά

⁸⁸Μπαρτικιάν, *Οικογένεια*, 44-45. Bryer, «Family», 176. Πουλιτίδου, *Κινήματα*, 72-75, κυρίως σημ. 218. Αντίθετη άποψη έχει ο Ceynet, *Rounoir*, 101, ο οποίος δεν τον συμπεριλαμβάνει στους Γαβράδες.

⁸⁹Κομνηνή, 376⁷⁹⁻⁸¹.

⁹⁰Κομνηνή, 376⁷³⁻⁷⁸. Ο Μιχαήλ Ανεμάς ήταν ο αρχηγός της συνωμοσίας εναντίον του Αλεξίου Α΄ το 1100. Από τον επιφανή φυλακισμένο έλαβε το όνομα ο συγκεκριμένος πύργος, βλ. παρακάτω, 52.

⁹¹Κομνηνή, 378³⁴⁻³⁶. Ο Μπαρτικιάν, *Οικογένεια*, 45, χρονολογεί την αποφυλάκιση του Γρηγορίου Γαβρά πριν το 1118 (έτος θανάτου του Αλεξίου Α΄).

⁹²Μπουρδάρα, «Εγκλημα», 214. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 88-89.

⁹³Κομνηνή, 275⁴⁶⁻²⁷⁸⁵³.

ακόμα, απογυμνώθηκαν από τα σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας και ακολούθησαν τη μητέρα τους στην εξορία στη μονή Κυπερούδη στον Βόσπορο⁹⁴. Προφανώς, οι ίδιοι άνθρωποι που είχαν οργανώσει την πτώση του Ρωμανού Δ', ήθελαν να απομακρύνουν το ενδεχόμενο να κυβερνήσουν τα παιδιά του.

Σ' αυτή την κατάσταση, αποστερημένη από τα βασιλικά της προνόμια, βρήκε την οικογένεια του Ρωμανού Δ' ο Αλέξιος Α'. Οι δύο υιοί του βρίσκονταν τότε στην εφηβεία και η Άννα Κομνηνή περιγράφει την σωματική τους ομορφιά και την όψη που μαρτυρούσε την ευγενική τους καταγωγή, την οποία «μόνο όσοι είχαν τυφλωθεί από το πάθος δεν έβλεπαν»⁹⁵. Ο Αλέξιος, αγνοώντας κάθε καταγγελία εναντίον τους και σε αντίθεση με άλλους, τους περιέβαλλε με πατρική αγάπη και συμπόνια, τιμούσε τη μητέρα τους σαν βασίλισσα, ενώ παραχώρησε στον Νικηφόρο τη νήσο Κρήτη *εις ένδιαίτημα ἴδιον*⁹⁶. Ο Λέων εκτιμούσε τη στάση του αυτοκράτορα και ήταν ικανοποιημένος με όσα τους παρείχε, αντίθετα ο Νικηφόρος, *δύσοργος καὶ βαρῦμηνις*, φαίνεται ότι δεν ξέχασε ποτέ ότι του στέρησαν τα δικαιώματά του στον αυτοκρατορικό θρόνο και μελετούσε σχέδια εναντίον του Αλεξίου⁹⁷. Η Κομνηνή με παρομοιώσεις, χρήση φράσεων από κλασικούς συγγραφείς και αναφορές από τη Βίβλο, καταφέρνει να δώσει μία αριστοτεχνική περιγραφή τόσο της εξωτερικής του εμφάνισης⁹⁸ όσο και του χαρακτήρα του, διεισδύοντας βαθιά στην ψυχοσύνθεσή του, η οποία ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την προσποιητή συμπεριφορά του. «Φορώντας» την *άλωπεκή*⁹⁹, ο Διογένης μπορούσε να κρύβει τις πραγματικές του προθέσεις. Έξυπνος, προσηλωμένος στην

⁹⁴Κομνηνή, 270₉₄-271₂.

⁹⁵Κομνηνή, 271₂₋₁₁. Παρακάτω, η Άννα κάνει σαφές ότι κάποιοι φθονούσαν τους δύο νέους και ερέθιζαν τον αυτοκράτορα εναντίον τους (271₁₆₋₁₇). Σ' αυτό το σημείο, η Άννα προφανώς υπαινίσσεται τους εχθρούς του Ρωμανού Δ'.

⁹⁶Κομνηνή, 271₁₉₋₂₅. Η αναφορά για την παραχώρηση της νήσου Κρήτης στον Διογένη προκάλεσε πολλές συζητήσεις, σχετικά με το αν ο ίδιος πήγε στο νησί και ποια χρονολογία. Η Ahrweiler, «Crète», 226, θεωρεί ότι ο Αλέξιος δημιούργησε τη θέση του *δουκός* στην Κρήτη για τον Νικηφόρο Διογένη. Ο Gautier, «Defection», 221, σημ. 22, θεωρεί ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη χρονολογία άσκησης καθηκόντων του Νικηφόρου Διογένους στο συγκεκριμένο αξίωμα. Αντίθετα, η Malamut, *Iles*, 488-489, τη χρονολογεί γύρω στο 1090, όταν ο Διογένης ήταν περίπου είκοσι ετών, ή μεταξύ του καλοκαιριού του 1092 και τον Ιούνιο του 1094. Ο Ceynet, *Pouvoir*, 365, θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διογένης, εκτός από το αξίωμα του *δουκός*, μπορούσε επιπλέον να διορίζει τους αξιωματούχους της Κρήτης. Τελευταία, ο Κουρμπέτης, «Ραγιομάτης», όπου και περισσότερη βιβλιογραφία για το θέμα, υποστήριξε (σ. 170-172) ότι ο Διογένης δεν υπήρξε ποτέ *δούξ* της Κρήτης. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο αυτοκράτορας πιθανότατα παραχώρησε στον Διογένη τα φορολογικά έσοδα από τις δημόσιες ή αυτοκρατορικές γαίες του νησιού, όπως είχε κάνει και για τους αδελφούς του Ισαάκιο και Αδριανό Κομνηνούς, καθώς και για τον γαμπρό του Μελισσηνό σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Η εξήγηση που δίνει, φαίνεται λογική και με βρίσκει σύμφωνη.

⁹⁷Κομνηνή, 271₂₆₋₃₁.

⁹⁸Σταρένιος, με ευρύ στέρνο, και ψηλότερος από όλους τους άνδρες του καιρού του.

⁹⁹... *ταπεινοφροσύνην μὲν ὡς ἀλωπεκὴν ποτε περιβαλλόμενος, ἔστιν οὗ καὶ τὸ θυμοειδὲς καθάπερ λέων ἐμφαίνων ποτέ*, Κομνηνή, 272₄₇₋₄₈. Η λέξη *άλωπεκή* από το ουσιαστικό *άλωπηξ* = δέρμα αλεπούς, μεταφορικά η απάτη, το τέχνασμα, η ραδιουργία, η μηχανορραφία.

επιδίωξη κατάκτησης της εξουσίας, μελίρρυτος και ευχάριστος στη συντροφιά, κέρδιζε τον θαυμασμό όλων¹⁰⁰.

Με τέτοια προσόντα ο Νικηφόρος μπόρεσε να προσεταιριστεί πλήθος κόσμου, έχοντας ως σκοπό να τον χρησιμοποιήσει εναντίον του Αλεξίου Α΄. Ο συνωμότης εκινείτο με αργά, αλλά σταθερά βήματα. Πρώτα κέρδισε τη συμπάθεια των απλών στρατιωτών και στη συνέχεια στράφηκε προς τους στρατηγούς και τους συγκλητικούς, οι οποίοι ήταν και ο πραγματικός στόχος του. Κατάφερε να προσεταιριστεί μέχρι και τον γαμπρό του αυτοκράτορα, *σεβαστοκράτορα* Μιχαήλ Ταρωνίτη¹⁰¹, καθώς και τον αριστοκράτη, αρμενικής καταγωγής, Κατακαλών Κεκαυμένο.

Η συνωμοσία εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του αυτοκράτορα εναντίον του άρχοντα της Δαλματίας, Βολκάνου¹⁰². Η πρώτη δολοφονική απόπειρα σημειώθηκε στο Δαφνούσιο, όπου είχε σταθμεύσει ο Αλέξιος, αναμένοντας ενισχύσεις. Ο Μανουήλ Φιλοκάλης¹⁰³ είχε αντιληφθεί τις προθέσεις του Διογένη και ενημέρωσε τον αυτοκράτορα, εκείνος, όμως, δεν έλαβε προφυλάξεις και έτσι τα μεσάνυκτα ο συνωμότης επιχείρησε να τον δολοφονήσει μέσα στον βασιλικό κοιτώνα, αλλά αιφνιδιάστηκε από την παρουσία μίας θερααινίδας¹⁰⁴. Η δεύτερη δολοφονική απόπειρα σημειώθηκε στην περιοχή των Σερρών, στο κτήμα του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Δούκα¹⁰⁵. Και αυτή απέτυχε, επειδή ο Τατίκιος αντιλήφθηκε τα σχέδια του Διογένη, ο οποίος επιχείρησε να δραπετεύσει την ίδια νύκτα και να ζητήσει καταφύγιο στα κτήματα της βασίλισσας Μαρίας στον Πέρνικο ή στον Πετριτζό, δεν είχε όμως άλογο και αναγκαστικά, όταν ξημέρωσε, ακολούθησε τον αυτοκράτορα ως τις Σέρρες¹⁰⁶.

Ο αυτοκράτορας, ενήμερος και για τις δύο δολοφονικές απόπειρες του Διογένη εναντίον του, προχώρησε στη σύλληψή του στις 8 Ιουνίου του 1094. Ο *δομέστικος*

¹⁰⁰Κομνηνή, 272₄₄₋₅₃. Παραστατικότητα στην περιγραφή της, η Άννα κάνει λόγο για τον θαυμασμό όσων έβλεπαν τον Διογένη να παίζει τη σφαίρα, να ιπεύει το άλογο, να τοξοβολεί ή να κραδαίνει το δόρυ καλπάζοντας.

¹⁰¹Γαμπρός του Αλεξίου Α΄, σύζυγος της αδελφής του, Μαρίας Κομνηνής (Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 64-67). Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη βλ. N. Adontz, «Les Taronites en Arménie et à Byzance», *Byz* 9 (1934), 715-738. Skoulatos, *Personnages*, 211. Έχει σωθεί η σφραγίδα του (βλ. Zahos- Veglery, *Seals*, τ. 1, III, αρ. 2710).

¹⁰²Κομνηνή, 265₄₅-268₂₅.

¹⁰³Ο Μανουήλ Φιλοκάλης έλαβε μέρος στη σύνοδο των Βλαχερνών το 1094 ή 1095 κατά τον Γλαβίνα (βλ. παρακάτω, 70-71, την περίπτωση του Λέοντος Χαλκηδόνης) ως πρωτονοβελίσσιμος και επί του κανικλείου, σύμφωνα με τα πρακτικά της συνόδου, βλ. Gautier, «Blachernes», 217, δέκατος στη σειρά.

¹⁰⁴Κομνηνή, 268₂₅-269₅₁.

¹⁰⁵Υιός του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα και της Μαρίας Αλανής, αρραβωνιαστικός της Άννας Κομνηνής. Ο Αλέξιος Α΄ είχε αναγνωρίσει τα δικαιώματά του στον θρόνο και έτσι ο Κωνσταντίνος προοριζόταν για μελλοντικός αυτοκράτορας, έχασε όμως τα αυτοκρατορικά του δικαιώματα με τη γέννηση του Ιωάννη Κομνηνού, μετέπειτα Ιωάννη Β΄. Για τον Κωνσταντίνο Δούκα, βλ. Skoulatos, *Personnages*, 57-60. Polemis, *Doukai*, 60-66.

¹⁰⁶Κομνηνή, 269₆₈-270₇₉, 273₇₂₋₈₄.

Αδριανός¹⁰⁷, που κλήθηκε να αποσπάσει τα ονόματα των συνεργατών του Νικηφόρου, δεν τα κατάφερε, και έτσι δράση ανέλαβε ο Μουζάκης, ο οποίος οδήγησε στη σκηνή του τον Διογένη και προχώρησε με δική του ευθύνη στην ανακριτική διαδικασία. Ο Νικηφόρος λύγισε από την πρώτη στιγμή και άρχισε την απολογία του, την οποία κλήθηκε να καταγράψει ο Γρηγόριος Καματηρός¹⁰⁸.

Όταν η απολογία έφτασε στα χέρια του Αλεξίου, έντρομος είδε ότι ο αριθμός των συνωμοτών ήταν πολύ μεγαλύτερος από τις αρχικές του εκτιμήσεις και ότι όλοι συγκαταλέγονταν στους υψηλά ιστάμενους. Ο Διογένης, γράφει η Άννα, είχε κερδίσει την ψυχή τους και είχε καταφέρει να τον ακολουθούν πιστά. Ανάμεσα στους συνωμότες, συγκαταλεγόταν και η Μαρία της Αλανίας¹⁰⁹.

Όπως προαναφέραμε, η συνωμοσία είχε λάβει τέτοια έκταση¹¹⁰, ώστε δεν ήταν δυνατόν να επιβληθούν σε όλους τους συνωμότες οι αρμόζουσες, για ανάλογες περιπτώσεις, ποινές. Συνεπώς, ποινές επιβλήθηκαν μόνο στους κορυφαίους της συνωμοσίας, δηλαδή στον Διογένη, ο οποίος εξορίστηκε το ίδιο βράδυ μαζί με τον στρατηγό Κατακαλών Κεκαυμένο στην Καισαρόπολη¹¹¹, όπου εκεί περιορίστηκαν, ενώ κατασχέθηκαν και οι περιουσίες τους¹¹². Σ' αυτή την περίπτωση φαίνεται ότι προτιμήθηκε η εξορία ως ελαφρύτερη ποινή. Εξορίστηκαν, επίσης, ο Μιχαήλ Ταρωνίτης, χωρίς να αναφέρεται ο τόπος εξορίας του, και ένα άλλο άγνωστο πρόσωπο, αφού δεν γνωρίζουμε το όνομά του λόγω φθοράς του χειρογράφου στο συγκεκριμένο σημείο. Και

¹⁰⁷Αδελφός του Αλεξίου Α' και σύζυγος της ετεροθαλούς αδελφής του Νικηφόρου Διογένη, βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α', 116.

¹⁰⁸Ο μετέπειτα *λογοθέτης τῶν σεκρέτων*. Για τον Γρηγόριο Καματηρό, βλ. Skoulatos, *Personnages*, 109-111. Πουλτίδου, *Κινήματα*, 58-59, σημ. 175.

¹⁰⁹Η βασίλισσα, σύζυγος δύο αυτοκρατόρων, του Μιχαήλ Ζ' και του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, είχε λάβει το μέρος των Κομνηνών στη συνωμοσία εναντίον του Νικηφόρου Γ', το 1081, που έφερε στον θρόνο τον Αλέξιο. Η Μαρία γνώριζε την αποστασία του Διογένη, διαφωνούσε όμως έντονα με τα δολοφονικά σχέδιά του. Ο αυτοκράτορας λειτουργώντας προστατευτικά- είναι γνωστό ότι είχαν κυκλοφορήσει φήμες παλαιότερα ότι ο Αλέξιος είχε συνάψει δεσμό μαζί της-, δεν θέλησε να γίνει γνωστή η ανάμειξή της, βλ. Κομνηνή, 275^{60-64, 69-70}. Αναλυτικότερα για τη βασίλισσα Μαρία Αλανή, βλ. Δ. Μαμαγκάκης, «Μαρία Αλανή: Μία μοναχική βασίλισσα ή μία βασιλική μοναχή;», *Βυζαντικά* 24 (2004) 225-253. Ο ίδιος, *Αλέξιος Α'*, 112-136.

¹¹⁰Η Κομνηνή, 275⁶⁸⁻⁶⁹, γράφει ότι όλος ο πολιτικός και στρατιωτικός κόσμος είχε διαφθαρεί από τον Διογένη.

¹¹¹Είναι η μοναδική φορά που η Καισαρόπολις αναφέρεται στις πηγές ως τόπος εξορίας. Η πόλη βρισκόταν πολύ κοντά στον δρόμο της αρχαίας Αμφίπολης στη Μακεδονία, βορειοδυτικά των Σερρών, βορειοανατολικά της λίμνης του Αχινού (παραλίμνια περιοχή του Κάτω Στρυμόνα) και νότια του ποταμού Αγγίτη (Pavlikianon, *Karakallou*, 30, και 257 τον χάρτη αρ. 3). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Στ. Κυριακίδη, «Βιβλιοκρισία», 704-705, η Καισαρόπολις θα πρέπει να τοποθετηθεί στον λόφο Γιλάν-Καλέ ή Κουλέ, κοντά στον Πεθελινό, όπου εντοπίστηκαν βυζαντινά οικοδομικά λείψανα. Η Καισαρόπολις ήταν επισκοπή, υπαγόμενη στη μητρόπολη Φιλιππουπόλεως, βλ. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 329.

¹¹²Κομνηνή, 276⁹⁰⁻⁹⁵.

στους δύο παραπάνω, μαζί με την ποινή της εξορίας, επιβλήθηκε η κατάσχεση των περιουσιών τους¹¹³.

Σύμφωνα με την Κομνηνή, στον αυτοκράτορα είχαν εισηγηθεί αρχικά τον ακρωτηριασμό των κορυφαίων της συνωμοσίας, εκείνος, όμως, δεν δέχθηκε και αποφάσισε να τους εξορίσει¹¹⁴. Παρ' όλα αυτά, και στους δύο εξορίστους, Νικηφόρο Διογένη και Κατακαλών Κεκαυμένο, επιβλήθηκε τελικά η ποινή της τύφλωσης στις 29 Ιουνίου 1094. Αν και η Άννα θεωρεί ως υπεύθυνους για την τύφλωσή τους συνεργάτες τους στη συνωμοσία, στο τέλος αφήνει να εννοηθεί πιθανή συμμετοχή και του αυτοκράτορα¹¹⁵.

Πάντως, η εφαρμογή της ποινής της τύφλωσης στους δύο άνδρες για το έγκλημα της καθοσίωσης, όπως και στον ψευδο-Διογένη το 1095, είναι οι μοναδικές περιπτώσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, που σημειώνονται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α', παρ' όλο που οι συνωμοσίες υπήρξαν πολυάριθμες (21 συνολικά στον αριθμό)¹¹⁶. Θεωρώ ότι με αυτή τη στάση ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να προβληθεί ως επιεικής (φιλόανθρωπος)¹¹⁷.

Ο Διογένης κάποια στιγμή πρέπει να έλαβε αυτοκρατορική χάρη, αφού αποσύρθηκε στα κτήματά του, αποφεύγοντας το περιβάλλον της πρωτεύουσας, ενώ ο Αλέξιος έδωσε εντολή να του επιστραφεί η περιουσία του. Ο τυφλός Νικηφόρος διάβαζε με τη βοήθεια άλλων παλαιά βιβλία και είχε καταφέρει να αποκτήσει επιστημονικές γνώσεις, κυρίως πάνω στη Γεωμετρία, της οποίας τα θεωρήματα και τα σχήματα μελετούσε μέσα από ανάγλυφα σχήματα ενός φιλοσόφου, προκαλώντας τον θαυμασμό της Άννας Κομνηνής¹¹⁸. Το ανήσυχο πνεύμα του τον ενέπλεξε και σε δεύτερη προσπάθεια συνωμοσίας εναντίον του αυτοκράτορα, αλλά τα σχέδιά του προδόθηκαν, ο ίδιος ομολόγησε μπροστά στον Αλέξιο την ενοχή του και έλαβε συγχώρεση¹¹⁹. Αυτή είναι η τελευταία αναφορά των πηγών στον Νικηφόρο Διογένη.

Μελετώντας διεξοδικότερα τα γεγονότα του 1094 που οδήγησαν στην εξορία του Διογένη, θα σταθώ στα εξής σημεία. Η συνωμοσία αυτή ήταν η σοβαρότερη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α', όπως αποδεικνύουν ο αριθμός των συνωμοτών

¹¹³Κομνηνή, 276⁹⁵⁻⁹⁷.

¹¹⁴Κομνηνή, 279⁹²⁻⁹⁵.

¹¹⁵... *εἰ δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς περὶ τούτου παρ' αὐτῶν εἰσηγηθεὶς ἐνδέδωκεν ἢ καὶ τὸ πᾶν τῆς ἐκείνου γνώμης ἦν*, Θεὸς ἂν εἰδείη. *ἔγωγε τέως οὐ πάνυ τι γινώσκειν ἔχω βεβαίως*, Κομνηνή, 279⁸⁹⁻⁹¹.

¹¹⁶Βλ. Κουρμπέτης, «Ραγομάτης», 189.

¹¹⁷Βλ. και παρακάτω, 114.

¹¹⁸Κομνηνή, 280¹⁹⁻³⁵.

¹¹⁹Κομνηνή, 280³⁵⁻⁴².

και η προέλευσή τους. Θεωρώ ότι δεν ήταν μόνο η φιλοδοξία του Νικηφόρου που κινούσε τα νήματα για τη δολοφονία του αυτοκράτορα, ούτε ο προσεταιρισμός τόσων ανώτερων αξιωματούχων οφειλόταν μόνο στην ικανότητά του να προσελκύει τα πλήθη, κρύβοντας τις πραγματικές προθέσεις του. Ο συνωμότης είχε σίγουρα ισχυρή κάλυψη, όπως επιβεβαίωσε η ανακριτική διαδικασία, αλλιώς δεν θα μπορούσε τόσο απροκάλυπτα να επιδιώξει δύο φορές τη δολοφονία του αυτοκράτορα. Από την άλλη πλευρά, οι αντίπαλοι του Αλεξίου φαίνεται ότι εκμεταλλεύτηκαν τις φιλοδοξίες του Διογένη, προκειμένου να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα στην εξουσία, γι' αυτό και του παρείχαν στήριξη. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι, όταν άρχισε να σφίγγει ο κλοιός, οι ίδιοι οι συνεργάτες του άφησαν να διαρρεύσουν οι λεπτομέρειες του σχεδίου και, όταν τελικά εκείνος συνελήφθη και εξορίστηκε, βρέθηκαν σε πανικό¹²⁰ και τον εγκατέλειψαν, ενώ φρόντισαν και για την τύφλωσή του, όπως καταγγέλλει η Άννα¹²¹.

Ας δούμε, όμως, ποια θα μπορούσαν να ήταν τα πραγματικά κίνητρα των υποστηρικτών του Διογένη. Το καλοκαίρι του 1092, μετά τη νίκη του βυζαντινού στόλου εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, συνέβησαν οι αποστασίες των Καρύκη και Ραψομάτη στην Κρήτη και στην Κύπρο αντίστοιχα¹²². Μετά την καταστολή τους (1093) και πριν αποκαλυφθεί η συνωμοσία του Διογένη, η Άννα εξιστορεί ένα περιστατικό με πρωταγωνιστή έναν Τουρκοαρμένιο, ο οποίος προσπάθησε να δολοφονήσει τον αυτοκράτορα, πιθανότατα με εντολή του Διογένη¹²³, αλλά δείλιασε και αποκάλυψε τις προθέσεις του. Απορίες δημιουργεί το γεγονός ότι ο Αλέξιος δεν τον τιμώρησε, αλλά τον άφησε ελεύθερο και του προσέφερε δώρα¹²⁴.

Βλέπουμε, λοιπόν, από το έτος 1092 μέχρι την αποκάλυψη της συνωμοσίας του Διογένη, μία προσπάθεια αποσταθεροποίησης σε δύο σημαντικές βυζαντινές επαρχίες και τρεις απόπειρες δολοφονίας του Αλεξίου, όταν εκείνος μόλις είχε νικήσει τους Σκύθες (Κουμάνοι) και είχε να αντιμετωπίσει τον εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, αλλά και τους Δαλματούς. Η κατάσταση αυτή τον υποχρέωνε να βρίσκεται εκτός Κωνσταντινούπολεως, την ίδια όμως περίοδο, ένα μεγάλο μέρος του στρατού μαζί με τους ανωτέρους του συνωμοτούσε με τον Διογένη για την ανατροπή του.

Στο άρθρο του για τη στάση του Ραψομάτη στην Κύπρο, ο Δ. Κουρμπέτης, αφού παραθέτει όλες τις επιστημονικές απόψεις για την εξέγερση στα δύο νησιά, καθώς και

¹²⁰Κομνηνή, 275⁷⁶⁻⁷⁹.

¹²¹Κομνηνή, 277¹⁷⁻²³.

¹²²Βλ. Κουρμπέτης, «Ραψομάτης», 155-195. Πουλτίδου, *Κινήματα*, 31-46.

¹²³Μπουρδάρα, «Εγκλημα», 214.

¹²⁴Κομνηνή, 273⁷⁻²⁷⁴³².

για τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη, καταλήγει κατ' αρχήν στο συμπέρασμα ότι οι δύο αποστασίες δεν είχαν αποσχιστικό χαρακτήρα¹²⁵, αλλά ήταν στρατιωτικά κινήματα που εκμεταλλεύτηκαν τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού από τη βαριά φορολόγηση. Θεωρεί, επίσης, ότι η επέμβαση του αυτοκράτορα, αμέσως μετά τη νίκη του εναντίον του Τζαχά, για την καταστολή των δύο στάσεων έγινε για να μην προλάβουν οι στασιαστές να συντονίσουν τις ενέργειές τους, γεγονός που πιθανώς φοβόταν ο αυτοκράτορας για δύο σημαντικούς λόγους: αφ' ενός για να μην προλάβει η εξέγερση να επεκταθεί στο θέμα *Ελλάδος-Πελοποννήσου* και αφ' ετέρου για να προληφθεί μία πιθανή σύμπραξη των δύο φιλόδοξων στρατηγών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη, η οποία θα του έδινε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει ως βάσεις τα δύο νησιά¹²⁶.

Αυτή, όμως, η εκδοχή προϋποθέτει ότι ο αυτοκράτορας γνώριζε από καιρό τις κινήσεις του Διογένη, γι' αυτό και πιθανόν να φοβόταν τη σύμπραξη των επαναστατών Κύπρου και Κρήτης μαζί του. Πράγματι, από τη διήγηση της Κομνηνής γίνεται σαφές ότι ο Αλέξιος ήταν ενήμερος, αλλά σε κάθε αποτυχημένη απόπειρα εναντίον του προσποιείτο ότι δεν την είχε αντιληφθεί, επειδή, κατά τη γνώμη μου, ενήργησε με σχέδιο. Οι υποψίες του για τον Διογένη είχαν επιβεβαιωθεί, αλλά δεν γνώριζε τους συνεργούς του και πόσο βαθιά είχε φτάσει η συνωμοσία μέσα στο στράτευμα. Γι' αυτό, περίμενε την κατάλληλη στιγμή για να αποκαλυφθούν όλοι οι εμπλεκόμενοι¹²⁷. Πιστεύω ότι ήθελε να έχει ισχυρά στοιχεία για να κατηγορήσει τον Νικηφόρο, διαφορετικά υπήρχε περίπτωση εκείνος να διαψεύσει τις κατηγορίες και λόγω της επιρροής του στο στράτευμα, η υπόθεση να έπαιρνε άλλη τροπή, την οποία ο αυτοκράτορας να μην μπορούσε να την ελέγξει. Ακόμη και η σύλληψη του Νικηφόρου έγινε νύκτα υπό απόλυτη μυστικότητα για να μην δημιουργηθούν υποψίες, προτού αποκαλυφθούν όλοι οι συνωμότες.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, από τις πολυάριθμες συνωμοσίες εναντίον του Αλεξίου Α' θεωρώ ότι αυτή του Νικηφόρου Διογένη ήταν η σοβαρότερη. Γι' αυτό επιβαλλόταν να εξοριστεί από την Κωνσταντινούπολη και να υποστεί την ποινή της τύφλωσης, ώστε να μην μπορεί ποτέ να διεκδικήσει τον θρόνο.

¹²⁵Κουρμπέτης, «Ραψομάτης», 194-195. Άποψη που υποστηρίζει και ο Tsougarakis, «Defection», 283-287. Ο ίδιος, *Crete*, 79.

¹²⁶Κουρμπέτης, «Ραψομάτης», 181-182.

¹²⁷Γι' αυτό και στον Φιλοκάλη, που κάποιο βράδυ κατάλαβε τις ύποπτες κινήσεις του Διογένη και τον προειδοποίησε, ο αυτοκράτορας τού συνέστησε να μην δώσουν εκείνοι την αφορμή, βλ. Κομνηνή, 268₃₁₋₄₂.

4. ψευδο-Διογένης

Ο λεγόμενος ψευδο-Διογένης αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις εξορίστων. Το παράδειγμά του αποδεικνύει με ποιον τρόπο ένας εξόριστος μπορούσε να αποβεί επικίνδυνος όχι μόνο για τον αυτοκράτορα αλλά και για το Βυζάντιο. Το πραγματικό του όνομα δεν είναι γνωστό. Σύμφωνα με την Κομνηνή, επρόκειτο για έναν άσημο που είχε μεγαλώσει μέσα στο στρατόπεδο, και κάποια στιγμή άρχισε να ισχυρίζεται ότι ήταν ο υιός του Ρωμανού Δ΄ Διογένους¹²⁸, Κωνσταντίνος¹²⁹. Ο πραγματικός Διογένης είχε λάβει από τον πατέρα του τον υψηλό τίτλο του *κουροπαλάτου*¹³⁰ και είχε νυμφευθεί την κόρη της Άννας Δαλασσηνής και του Ιωάννη Κομνηνού, Θεοδώρα, δηλαδή την αδελφή του Αλεξίου Α΄. Ο γάμος τους είχε γίνει το 1068 και τον είχε επιδιώξει από πολιτική σκοπιμότητα η μητέρα της νύφης, Άννα Δαλασσηνή¹³¹. Επτά χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 1075, ο Κωνσταντίνος Διογένης στάλθηκε στη Συρία για να βοηθήσει τον κουνιάδο του Ισαάκιο Κομνηνό, δούκα Αντιοχείας εκείνη την περίοδο, στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων, που είχαν εισβάλει στην περιοχή του. Ένα εχθρικό βέλος όμως, κατά τη διάρκεια της μάχης, τον πλήγωσε θανάσιμα¹³².

Επομένως, την περίοδο που ο άγνωστος άνδρας ισχυριζόταν ότι ήταν ο Κωνσταντίνος Διογένης, ο ίδιος δεν βρισκόταν στη ζωή. Παρ' όλα αυτά, οικειοποιήθηκε το όνομά του και διακήρυττε σε όλη την πρωτεύουσα ότι ήταν ο υιός του Ρωμανού Δ΄, που είχε πολεμήσει στην Αντιόχεια¹³³, «σαν η Τύχη να διασκεδάζε εις βάρος του αυτοκράτορα με τέτοιους ψευδοβασιλιάδες»¹³⁴, σχολιάζει η Άννα Κομνηνή. Ο αυτοκράτορας τού έκανε συστάσεις να σταματήσει τις διαδόσεις, εκείνος όμως τον αγνόησε, με αποτέλεσμα να τον εξορίσει στη Χερσώνα (1094) και με την εντολή να φρουρείται¹³⁵.

Η Χερσώνα είχε ιδρυθεί από τους Μεγαρείς της Ποντικής Ηράκλειας το 422 π.Χ. σε στρατηγικό σημείο, στο νοτιοδυτικό άκρο της Κριμαίας, μία απομακρυσμένη πολιτεία,

¹²⁸Κομνηνή, 283₇₄-284₇₆.

¹²⁹Ο Ρωμανός Δ΄ είχε τρεις υιούς. Τον Κωνσταντίνο τον είχε αποκτήσει από τον πρώτο του γάμο, ενώ τους άλλους δύο, τον Λέοντα και τον Νικηφόρο, που είδαμε πιο πάνω, τους είχε αποκτήσει από τον γάμο του με την Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα.

¹³⁰Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 85.

¹³¹Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 85. Chalandon, *Comnène*, I, 26. Για την Άννα Δαλασσηνή, βλ. και παρακάτω, 49, σημ. 150.

¹³²Βρυέννιος, 207₃₋₉. Κομνηνή, 284₇₆₋₇₈, 85-86, όπου ο Κωνσταντίνος αναφέρεται λανθασμένα ως Λέων. Mathieu, «Faux Diogènes», 134.

¹³³Κομνηνή, 284₈₁₋₈₆.

¹³⁴Κομνηνή, 284₈₉₋₉₀.

¹³⁵Κομνηνή, 284₉₄-285₇₋₈. Ο Γλαβίνας, *Έρις*, 181-182, θεωρεί ότι ο ψευδο-Διογένης εξορίστηκε το 1095.

που αποτέλεσε για τους Βυζαντινούς το αυτοκρατορικό στρατηγείο στον Βορρά, σημαντικό εμπορικό λιμάνι και ταυτόχρονα αυτοκρατορικό ναύσταθμο¹³⁶. Η μεγάλη απόσταση από την Κωνσταντινούπολη την καθιστούσε κατάλληλο τόπο για πολιτικούς εξορίστους κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Εκεί εξορίστηκε ο επίσκοπος Γάγγρας Τιμόθεος το 460, ο πάπας Μαρτίνος Α΄ το 655¹³⁷ και το 695, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β΄¹³⁸. Μετά την εξορία του τελευταίου, η Χερσόνα δεν εμφανίζεται πλέον στις πηγές ως τόπος εξορίας μέχρι το 1094, δηλαδή 399 έτη αργότερα, όταν επιλέγεται ξανά για την ίδια χρήση από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό. Θεωρώ ότι αυτό οφείλεται στη μεγάλη ακμή της πόλεως, κυρίως τους αιώνες 9ο και 10ο, όταν πλέον αποτελεί έδρα θέματος. Ο αναβαθμισμένος διπλωματικός και στρατιωτικός ρόλος της, οι σχέσεις της με τα γειτονικά κράτη του Βορρά και η μακρινή απόστασή της από την πρωτεύουσα καθιστούσαν την πόλη ύποπτη για πιθανή εξέγερση εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως¹³⁹, γι' αυτό και έπαψε να αποτελεί τόπο εξορίας επιφανών εξορίστων, αφού υπήρχε πάντα ο κίνδυνος συνεργασίας τους με τους Χερσωνίτες εις βάρος της κεντρικής εξουσίας¹⁴⁰. Το 989 η Χερσόνα λεηλατήθηκε από τον Βλαδίμηρο Β΄ του Κιέβου. Οι Βυζαντινοί ανοικοδόμησαν την πόλη, αλλά αυτή δεν ξαναβρήκε ποτέ την παλιά της αίγλη¹⁴¹, αποτελώντας πλέον μία βυζαντινή επαρχιακή πόλη του Βορρά

¹³⁶Η σπουδαιότητα της πόλεως φαίνεται από τις επισκευές που διενεργήθηκαν στα ελληνιστικά τείχη της επί Ζήνωνος (475-476 και 425-491) και Ιουστινιανού Α΄ (527-565). Ο τελευταίος έκτισε μία σειρά από κάστρα κατά μήκος της νότιας κριμαϊκής ακτής που συνέβαλαν κατά πολύ στην άμυνα του βορείου συνόρου. Το 840 περίπου δημιουργήθηκε το θέμα *Χερσώνος*, βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων*, 98-100. Μία από τις σωζόμενες σφραγίδες (10ου αι.) φέρει χαραγμένη την επιγραφή με τον τίτλο του στρατηγού Χερσώνος: *Γρηγορήω βασιλικῶ πρωτοσπαθαρίω καὶ στρατηγῶ Χερσώνως*, βλ. Alekseyenko, *Cherson*, αρ. 64. Η ένταξη της Χερσώνας και της περιοχής της στη θεματική οργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναβάθμισε ακόμη περισσότερο τον στρατηγικό της ρόλο ως αμυντικού προπύργιου του Βυζαντίου, αλλά και ως κέντρου της διπλωματικής δραστηριότητας των Βυζαντινών απέναντι σε λαούς της περιοχής, συμμάχους της αυτοκρατορίας ή νεοφερμένους, που είχαν προωθηθεί δυτικότερα, απειλώντας άμεσα το σύνορο του Δούναβη και, επομένως, την ίδια την Κωνσταντινούπολη, βλ. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 233, 235. Για τις διπλωματικές και εμπορικές επαφές των Χερσωνιτών με τον λαό των Πετσενέγων, βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς υἱὸν Ρωμανόν*, 48¹⁶⁻²⁸, 52⁶⁻¹¹.

¹³⁷Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 351¹⁷⁻¹⁹. Ο πάπας Μαρτίνος πέθανε στη Χερσόνα, το 656, από την πείνα και τις κακουχίες, βλ. παραπάνω, σημ. 31, σ. 24-25.

¹³⁸Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 369²³⁻²⁶.

¹³⁹Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος είχε καταστρώσει σχέδιο για την αντιμετώπιση μίας τέτοιας πιθανής ανταρσίας των Χερσωνιτών με την επιβολή συγκεκριμένων μέτρων, βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς υἱὸν Ρωμανόν*, 286⁵¹²⁻⁵²⁹.

¹⁴⁰Ένα τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η περίπτωση, όπως θα δούμε παρακάτω, σ. 75, του Κωνσταντίνου Γαβρά, ο οποίος δέχθηκε στην Τραπεζούντα τον αυτοεξόριστο (στην πραγματικότητα φυγάδα) *σεβαστοκράτορα* Ισαάκιο Κομνηνό. Ο Ισαάκιος ζήτησε βοήθεια από τον Γαβρά, προκειμένου να εκθρονίσει τον αδελφό του, Ιωάννη Β΄.

¹⁴¹Όπως γράφει χαρακτηριστικά η Μ. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 240: «Έμεινε μια επαρχιακή πολιτεία, που έχασε πια την στρατηγική της σημασία στο αμυντικό σύστημα του Βορρά, γιατί οι Βυζαντινοί είχαν ανακτήσει τα παραδουνάβια εδάφη κι είχαν ενσωματώσει το κράτος της Βουλγαρίας στην Αυτοκρατορία».

και όχι το παλαιό ακριτικό φυλάκιο της αυτοκρατορίας. Αυτός πιστεύω ήταν και ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκε από τον Αλέξιο Α΄ ως τόπος εξορίας του ψευδο-Διογένους.

Οι Χερσωνίτες ασχολούνταν κυρίως με την αλιεία, το πάστωμα των ψαριών και την πώληση αλατιού και προμηθεύονταν προϊόντα που δεν είχαν, όπως το λάδι, το σιτάρι και το κρασί, από εμπόρους που κατέφθαναν στο λιμάνι της¹⁴². Το γεγονός αυτό εκμεταλλεύθηκε ο ψευδο-Διογένης σχεδιάζοντας την απόδρασή του. Είχε παρατηρήσει ότι Κουμάνοι έμποροι έρχονταν έξω από τα τείχη της Χερσώνας και έκαναν εμπόριο. Ανέβαινε, λοιπόν, επάνω στα τείχη κάθε βράδυ και συνομιλούσε μαζί τους από ψηλά. Αυτό σημαίνει ότι η φρουρήσή του δεν πρέπει να ήταν αυστηρή. Σε αυτές τις συζητήσεις ο ψευδο-Διογένης έπεισε τους Κουμάνους εμπόρους να τον πάνε στην πατρίδα τους. Η Κομνηνή κάνει λόγο για όρκους που ανταλλάχθηκαν μεταξύ τους¹⁴³. Ύστερα από τις συνεννοήσεις, σχεδιάστηκε η απόδρασή του. Κάποιο βράδυ έδεσε στο σώμα του ένα σχοινί και κατέβηκε από τα τείχη. Εκεί τον παρέλαβαν οι Κουμάνοι και τον οδήγησαν στη χώρα τους, όπου μετά από συζητήσεις άρχισαν να τον αποκαλούν αυτοκράτορα¹⁴⁴. Επομένως, οι όρκοι θα πρέπει να ήταν οι εξής: ο ψευδο-Διογένης θα έπεισε τους Κουμάνους ότι ήταν υιός του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄, ότι είχε δικαιώματα στον θρόνο, και θα τους ζήτησε τη βοήθειά τους, προκειμένου να γίνει αυτοκράτορας. Σε αντάλλαγμα τούς υποσχέθηκε πλούσια λάφυρα¹⁴⁵, ίσως και κάποιες κτήσεις.

Έτσι, το 1095, ο ψευδοαυτοκράτορας και ο στρατός του από Κουμάνους¹⁴⁶ εθεάθησαν στον Δούναβη και ο Αλέξιος οδήγησε τις βυζαντινές δυνάμεις στην Αγκιάλο, για να τους αντιμετωπίσει¹⁴⁷. Οι Κουμάνοι κατευθύνθηκαν προς την Αδριανούπολη. Οι κάτοικοι της Γολόης και τα γειτονικά κάστρα, όπως η Διάμπολη, τους υποδέχθηκαν με ζητωκραυγές, επευφημώντας τον ψευδο-Διογένη¹⁴⁸, η Αδριανούπολη, όμως, δεν

¹⁴²Αν δεν υπήρχε το εμπόριο με την Κωνσταντινούπολη, η Χερσώνα δεν μπορούσε να θρέψει τους κατοίκους της, βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρός υιόν Ρωμανόν*, 286₅₃₀₋₅₃₂.

¹⁴³Κομνηνή, 285₁₀₋₁₁.

¹⁴⁴Κομνηνή, 285₁₃₋₁₄.

¹⁴⁵Το σχέδιο αναφέρει η Κομνηνή, 285₁₄₋₁₈.

¹⁴⁶Για τους Κουμάνους, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει πολλά προβλήματα κατά το παρελθόν, βλ. Σαββίδης, «Οι Κομάνοι (Κουμάνοι) και το Βυζάντιο 11ος -13ος», *Βυζαντινά* 13, 2 (1985) 937-55. P. Diaconou, *Les Coumans au Bas-Danube aux 11e et 12e*, [Bibliotheca Historica Romaniae] Bucuresti 1978.

¹⁴⁷Για τις ανάγκες του συγκεκριμένου πολέμου (1094/1095) ο Αλέξιος αναγκάστηκε να εκποιήσει για δεύτερη φορά εκκλησιαστικούς θησαυρούς, με τον Λέοντα Χαλκηδόνας να εκτοξεύει βαριές κατηγορίες εναντίον του, βλ. παρακάτω, 66-67). Στον ίδιο πόλεμο έλαβε μέρος ο Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος, μετά την επιστροφή του από την εξορία (βλ. Κομνηνή, 286₄₉₋₅₀ και παραπάνω, 35), όπως και ο Μιχαήλ Ανεμάς, ο διακεκριμένος στρατιωτικός, που συνωμότησε εναντίον του Αλεξίου και εξορίστηκε (βλ. Κομνηνή, 287₈₀₋₈₁, για τη συμμετοχή του στον πόλεμο και για τη συνωμοσία, παρακάτω, σ. 50-51).

¹⁴⁸Η υποδοχή των Κουμάνων από τους κατοίκους της Γολόης και των υπόλοιπων γειτονικών κάστρων ίσως έγινε από φόβο, όπως, όμως, επισημαίνει ο Μαμαγκάκης, *Αλέξιος Α΄*, 78-79, η στάση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί και ως αντίδραση απέναντι στη φορολογική πολιτική του αυτοκράτορα.

παραδόθηκε και οι Κουμάνοι άρχισαν να την πολιορκούν. Τελικά, με τέχνασμα του Αλακασέα¹⁴⁹, ο ψευδο-Διογένης συνελήφθη αιφνιδιαστικά μαζί με τους Κουμάνους στο γειτονικό φρούριο Πούτζα της Αδριανουπόλεως. Από εκεί θα οδηγείτο στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα φυλακιζόταν, αλλά στον δρόμο τον πρόλαβαν οι δήμιοι που είχε στείλει η μητέρα του Αλεξίου, Άννα Δαλασσηνή, και τον τύφλωσαν¹⁵⁰.

Η περίπτωση του ψευδο-Διογένη δείχνει ότι η εξορία ενός πολιτικού αντιπάλου μακριά από την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν ασφαλής επιλογή, γιατί ήταν δύσκολο να ελεγχθούν οι κινήσεις του, ειδικά αν αυτός δεν είχε περιοριστεί στον τόπο εξορίας του.

5. Ανεμάδες και συνεργάτες συνωμοσίας

Η περίπτωση της συνωμοσίας των αδελφών Ανεμάδων και των συνεργατών τους υπήρξε από τις σοβαρότερες κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ και είναι ενδεικτική για την αντιπολιτευτική μερίδα που δρούσε εναντίον του, ενώ είναι αποκαλυπτική και για τη μεταχείριση των ενόχων από μέρος του.

Με αφορμή τη συγκεκριμένη συνωμοσία, η Άννα Κομνηνή κάνει λόγο για τους κινδύνους που τον περιέβαλλαν, ενώ αναφέρεται στην αχαριστία των ευεργετηθέντων από εκείνον. Όπως η ίδια σημειώνει, κάθε φορά που ο Αλέξιος βρισκόταν σε εκστρατεία, στην Κωνσταντινούπολη συνωμοτούσαν εναντίον του, σαν «η Τύχη να έκανε τους βαρβάρους και τους σφετεριστές να αναβλαστάνουν ως αυτοφυείς γίγαντες», παρ' όλο που ο αυτοκράτορας «κυβερνούσε τα πάντα με τον πιο ήρεμο και φιλόανθρωπο τρόπο»¹⁵¹. Σε αυτό το σημείο, σκιαγραφεί τον χαρακτήρα του αυτοκράτορα πατέρα της. Ο Αλέξιος χαρακτηρίζεται ως σόφρων ηγεμών, γενναιόδωρος απέναντι στους δυσारेστημένους, και θιασώτης της ειρήνης έναντι του πολέμου¹⁵². Είναι εκείνος, που έφερε πάλι το ήθος

¹⁴⁹Skoulatos, *Personnages*, 8-9. Για τον οίκο των Αλακάδων-Αλακασέων, βλ. Σαββίδης, «Ο βυζαντινός οίκος των Αλακάδων-Αλακασέων (2ο μισό 10ου – τέλη 11ου αι.)», *Βυζαντιακά* 11(1991) 231-238. Για το τέχνασμα του Αλακασέα, βλ. Κομνηνή, 290⁹⁰-292⁵⁶.

¹⁵⁰Κομνηνή, 292⁶²-293⁶⁸. Η Άννα στο σημείο αυτό κάνει αναφορά στη δυναμική Άννα Δαλασσηνή και γιαγιά της, που για ένα διάστημα άσκησε εξουσία, όταν ο Αλέξιος Α΄ απουσίαζε από την Πόλη κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του εναντίον των Νορμανδών. Για την Άννα Δαλασσηνή, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄ 1, 27-28. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 51-57. Garland, *Empresses*, 186-193. Hill, *Imperial Women*, 66-71, 80-82. Δ. Μαμαγκάκης, «Αλέξιος Α΄ Κομνηνός και Άννα Δαλασσηνή: Σχέση αμοιβαίας αφοσίωσης ή συνύπαρξη πολιτικής αναγκαιότητας;», *ΕΕΒΣ* 53 (2007-2009), 169-200. Ο ίδιος, *Γυναίκα*, 150-169.

¹⁵¹Κομνηνή, 371⁷¹⁰⁻⁸⁰.

¹⁵²Κομνηνή, 371⁸⁰⁻⁹¹. Για την Άννα, η πρόκληση πολέμου χωρίς να υπάρχει πραγματική ανάγκη είναι χαρακτηριστικό ανόητων στρατηγών και δημαγωγών.

στην αυτοκρατορία¹⁵³. Αφού, λοιπόν, η Άννα περιγράφει το ήθος και την προσωπικότητα του Αλεξίου Α΄, στη συνέχεια περνάει στο κυρίως θέμα, τη συνωμοσία των Ανεμάδων¹⁵⁴. Η εισαγωγή αυτή φυσικά δεν είναι τυχαία, αφού η Κομνηνή θέλει να δείξει τη σοβαρότητα της συγκεκριμένης συνωμοσίας και τον διμέτωπο αγώνα του πατέρα της εναντίον των εχθρών στο εξωτερικό και ταυτόχρονα εναντίον των σφετεριστών στο εσωτερικό¹⁵⁵ χωρίς, όμως, να κάνει την παραμικρή προσπάθεια να διερευνήσει τις αιτίες, για τις οποίες ο Αλέξιος δεχόταν αυτή την τόσο μεγάλη αντίδραση εναντίον του από στρατιωτικούς και μέλη της ανώτερης τάξης¹⁵⁶.

Η συνωμοσία εξυφάνθηκε τον καιρό που ο Αλέξιος πολεμούσε τον Βοημούνδο, υιό του Ροβέρτου Γυισκάρδου¹⁵⁷, και είχε ως σκοπό τη δολοφονία του αυτοκράτορα¹⁵⁸. Πρωτεργάτες της ήταν τέσσερις αδελφοί της οικογένειας των Ανεμάδων, μόνο όμως των δύο διασώζονται τα βαπτιστικά ονόματα, λόγω χάσματος στον κώδικα: Μιχαήλ (ο αρχηγός της τετράδας) και Λέων. Μαζί τους συνέπραξαν οι καταγόμενοι από επιφανή οικογένεια Αντίοχοι (δεν μας παραδίδονται τα βαπτιστικά ονόματα)¹⁵⁹, οι κορυφαίοι στρατιωτικοί Δούκας και Υαλέας οι Εξαζηνοί¹⁶⁰, ο Νικήτας Κασταμονίτης¹⁶¹, ο Γεώργιος Βασιλάκης¹⁶² και κάποιος Κουρτίκιος¹⁶³, επίσης στρατιωτικοί. Όλοι οι παραπάνω χρησιμοποιούσαν για την προώθηση των σχεδίων τους τον Ιωάννη

¹⁵³Κομνηνή, 371₉₂₋₉₆.

¹⁵⁴Leib, «Complots», 266-269. Μπουρδάρα, «Εγκλημα», 215.

¹⁵⁵Σύμφωνα με την Κομνηνή, 372₉₋₁₅.

¹⁵⁶Οι στρατιωτικές αποτυχίες των πρώτων ετών της βασιλείας του Αλεξίου έπαιξαν μεγάλο ρόλο, παρ' όλο που η Κομνηνή προσπαθεί να ηρωποιήσει τις προσπάθειες του πατέρα της. Αλλά και η εύνοια που έδειχνε ο αυτοκράτορας προς τα συγγενικά του πρόσωπα, αναθέτοντάς τους τις καίριες στρατιωτικές και κρατικές θέσεις, από τις οποίες πλούτισαν, προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια των μεγάλων αρχοντικών οικογενειών της προηγούμενης περιόδου, που αποτελούσαν τα παραδοσιακά μέλη της ανώτερης τάξης, με αποτέλεσμα αυτά να συσπειρωθούν εναντίον του, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ', 90-91.

¹⁵⁷Κομνηνή, 373₁₅₋₁₇. Για τις επιθέσεις των Νορμανδών κατά το παρελθόν (1081), βλ. παρακάτω, 59-60.

¹⁵⁸Κομνηνή, 373₆₄₋₆₇. Έτος 1100-1101/2 (Cheynet, *Pouvoir* 100-101) ή 1098 (Gautier, «Blachèrnes»), 224.

¹⁵⁹Για την οικογένεια των Αντίοχων, βλ. Loukaki, «Antiochoi», 185-205. Για τους Αντίοχους της Αλεξιάδας, βλ. Skoulatos, *Personnages*, 25-27. Γνωρίζουμε ότι στη σύνοδο των Βλαχερνών το 1094 ή το 1095 κατά τον Γλαβίνα, έλαβαν μέρος δύο Αντίοχοι, ο Κωνσταντίνος, *κουροπαλάτης και μέγας έταιρειάρχης* (Gautier, «Blachèrnes», 217, 250-251) και ο Μιχαήλ, *πρόεδρος και πριμικήριος τῶν βεστιαριτῶν* (Gautier, «Blachèrnes», 218, 258-259). Οι δύο παραπάνω πιθανόν να ήταν αδέρφια και ίσως πρόκειται για τους Αντίοχους της Κομνηνής, που έλαβαν μέρος στη συνωμοσία των Ανεμάδων, Gautier, *ό.π.*, 250. Cheynet, *Pouvoir*, 100 (για τον Κωνσταντίνο). Loukaki, «Antiochoi», 191-193, η οποία, όμως, επισημαίνει ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις. Σπουδαίο μέλος της οικογένειας εκείνη την εποχή ήταν ο Επιφανής- Σωτήρας Αντίοχος, βλ. Darrouzès, «Grégoire Antiochos», 76.

¹⁶⁰Για τον Κωνσταντίνο Εξαζηνό Δούκα, βλ. Skoulatos, *Personnages*, 65-66. Για τον στρατιωτικό Νικηφόρο Εξαζηνό Υαλέα, Skoulatos, *Personnages*, 239-240.

¹⁶¹Για τον Νικήτα Κασταμονίτη, που πολέμησε εναντίον των Πετσενέγων αλλά και του Τζαχά της Κρήτης (1092), βλ. Gautier, «Blachèrnes», 218, 257. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 104-105.

¹⁶²Ο Γεώργιος Βασιλάκειος, ο οποίος έλαβε μέρος στη σύνοδο των Βλαχερνών (Gautier, «Blachèrnes», 218, 256), δεν έχει μέχρι τώρα ταυτιστεί με κάποιον από την οικογένεια των Βασιλάκηδων του 11ου-12ου αι. Βλ. Skoulatos, *Personnages*, 93.

¹⁶³Σύμφωνα με τον Skoulatos, *Personnages*, 43-46, ο ανώνυμος Κουρτίκιος, που έλαβε μέρος στη συνωμοσία των Ανεμάδων, ήταν ο Βασίλειος Κουρτίκιος Ιωαννίκιος, στρατιωτικός.

Σολομώντα, μέλος της Συγκλήτου¹⁶⁴, πλούσιο και με αριστοκρατική καταγωγή. Ο Μιχαήλ Ανεμάς, αρχηγός της συνωμοσίας¹⁶⁵, είχε υποσχεθεί στον άμυαλο και αλαζόνα για τις γνώσεις του στην αριστοτελική και πλατωνική φιλοσοφία¹⁶⁶ (όπως σχολιάζει η Άννα) Σολομώντα τον θρόνο. Στην πραγματικότητα, όμως, οι συνωμότες τον χρησιμοποιούσαν για να τους χρηματοδοτεί¹⁶⁷.

Το σχέδιο των Ανεμάδων ήταν ν' ανέβουν οι ίδιοι στον θρόνο, πιθανότατα ο αρχηγός τους ο Μιχαήλ, και να παραγκωνίσουν στη συνέχεια τον Σολομώντα, χωρίς να του έχουν αποκαλύψει τα πραγματικά τους σχέδια για τον αυτοκράτορα¹⁶⁸. Η ομάδα τους ενισχύθηκε από την προσχώρηση και δύο άλλων πολιτικών αξιωματούχων σε αυτή, του Σκληρού¹⁶⁹ και του *ἐπάρχου* της Κωνσταντινουπόλεως, Ξηρού¹⁷⁰, γεγονός που φανερώνει τη σοβαρότητα της συνωμοσίας, αφού το σχέδιο υποστηριζόταν από στρατιωτικούς, συγκλητικούς και διοικητικούς αξιωματούχους.

Από τη σύνθεση της παραπάνω ομάδας συμπεραίνουμε ότι δεν υπήρχε αμφιβολία για την επιτυχία του σχεδίου, σύμφωνα με το οποίο οι συνωμότες θα επιχειρούσαν εναντίον του Αλεξίου με ξίφος μέσα στον βασιλικό κοιτώνα, το σχέδιο, όμως, προδόθηκε λίγο πριν την εκτέλεσή του, την ώρα που ο αυτοκράτορας έπαιζε ζατρίκιο, και συνελήφθησαν αρχικά ο Ιωάννης Σολομώντας και ο στρατιωτικός Γεώργιος Βασιλάκης. Ο Ιωάννης αρνήθηκε τα πάντα, αλλά υπό τις απειλές του *σεβαστοκράτορος* Ισαακίου ομολόγησε τους πρωτεργάτες της συνωμοσίας, αρνούμενος ότι ο ίδιος γνώριζε τις λεπτομέρειες του σχεδίου. Μετά την ομολογία του, φυλακίστηκε μαζί με τον Γεώργιο μέσα στα ανάκτορα μέχρι να ολοκληρωθεί η έρευνα. Όταν, όμως, αποκαλύφθηκε η συμμετοχή ανώτατων στρατιωτικών στη συνωμοσία, και ειδικά αυτή των Ανεμάδων με αρχηγό τον Μιχαήλ, εξορίστηκαν όλοι και δημεύθηκαν οι περιουσίες τους, ενώ, πριν οδηγηθούν στην εξορία τους, οι συνωμότες διαπομπεύθηκαν. Η Άννα περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τη διαδικασία της διαπόμπευσής τους, κατά την οποία ήταν και η ίδια παρούσα. Αφού κούρεψαν τους ενόχους και ξύρισαν τα γένια τους (υποτιμητικό για τους Βυζαντινούς), στη συνέχεια τους φόρεσαν στο κεφάλι αντί για στέμμα εντόσθια ζώων και, αφού τους

¹⁶⁴Βλ. Μαμαγκάκης, *Αλέξιος Α΄*, 60.

¹⁶⁵... ἄλλο δ' αὐθις κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος συνεστήσαντό τινες διαβούλιον, οὗ κορυφαῖος μὲν ἦν ὁ Ανεμάς Μιχαήλ, συνίστορες δὲ πολλοὶ τῶν τὰ πρῶτα πραπτομένων ἐν τῇ μοίρᾳ τῇ στρατιώτιδι, Ζωναράς, III, 745⁹⁻¹².

¹⁶⁶Κομνηνή, 372³¹⁻³⁶.

¹⁶⁷Κομνηνή, 372³⁶⁻⁴¹.

¹⁶⁸Κομνηνή, 373⁴⁶⁻⁴⁹.

¹⁶⁹Ο Σκληρός της συνωμοσίας των Ανεμάδων ίσως ήταν Συγκλητικός, δεν μπορεί όμως να ταυτιστεί με συγκεκριμένο πρόσωπο, βλ. Skoulatos, *Personnages*, 281-282.

¹⁷⁰Για τον *ἐπαρχο* Ξηρό, βλ. Skoulatos, *Personnages*, 301-302.

ανέβασαν πάνω σε βόδια, τους περιέφεραν με τη συνοδεία σκωπτικών ασμάτων και με θεατές ένα πολυπληθές κοινό¹⁷¹.

Το αυτοκρατορικό ζευγάρι δεν ήταν παρών στη διαπόμπευση, αλλά βρισκόταν μέσα στην εκκλησία των ανακτόρων, όπου προσευχόταν. Η Άννα, που τότε ήταν παιδί, συγκινήθηκε μπροστά στο θέαμα και ύστερα από δική της έκκληση, η μητέρα της Ειρήνη Δούκαινα¹⁷² ζήτησε από τον Αλέξιο να δείξει τη φιλανθρωπία του, δηλαδή την επιείκειά του. Σύμφωνα με την ιστορικό, στον Μιχαήλ Ανεμά θα επιβαλλόταν βαρύτερη ποινή από τους υπολοίπους, δηλαδή όχι μόνο εξορία, αλλά και τύφλωση¹⁷³. Η μαρτυρία αυτή πιστοποιεί ότι ήταν όντως ο αρχηγός της συνωμοσίας, γι' αυτό οδηγήθηκε στον τόπο με την ονομασία *Χείρες*. Εκεί είχε στηθεί μία λίθινη αψίδα πάνω στην οποία είχαν στερεωθεί μπρούτζινα χέρια. Όποιος καταδικασμένος περνούσε την αψίδα, δεν γλίτωνε την τύφλωση. Αντίθετα, όποιος προλάβαινε να λάβει αυτοκρατορική χάρη πριν την περάσει, τότε δεν του επιβαλλόταν η τιμωρία, γι' αυτό και τα μπρούτζινα χέρια της αψίδας συμβόλιζαν την αυτοκρατορική φιλανθρωπία¹⁷⁴.

Ο Μιχαήλ Ανεμάς δεν πέρασε τελικά την αψίδα. Τον έσωσε ο οίκτος της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας. Άνθρωποι του Αλεξίου πρόλαβαν τους δημίους και τους επέδωσαν γράμμα του, με το οποίο αναστελλόταν η ποινή της τύφλωσης¹⁷⁵. Σύμφωνα με τις αυτοκρατορικές οδηγίες, ο Μιχαήλ δεν εξορίστηκε αλλά οδηγήθηκε στον πύργο που ήταν κτισμένος δίπλα στα ανάκτορα των Βλαχερνών και φυλακίστηκε. Από τότε ο συγκεκριμένος πύργος ήταν γνωστός ως πύργος του Ανεμά¹⁷⁶. Θεωρώ ότι η αλλαγή σχεδίου δεν έγινε τυχαία. Επειδή, τελικά, ο Μιχαήλ δεν τυφλώθηκε, ήταν επικίνδυνο να απομακρυνθεί από την πρωτεύουσα. Έτσι, φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, για να μπορεί ο αυτοκράτορας να τον ελέγχει.

¹⁷¹Κομνηνή, 374¹⁹-375²⁷. Πρβλ. Ζωναράς, III, 745¹³⁻¹⁶: ... τοῖς μὲν συνωμόταις ψίλωσις ἐπήχθη τῶν τριχῶν καὶ τοῦ πάγωνος, οὐ ξυρῶ, ἀλλὰ δρώπακι. τῷ δ' Ανεμά ἄψανστος μὲν ἢ κεφαλὴ καὶ ὁ πάγων τετήρητο, πήρωσις δὲ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ κατεψήφιστο.

¹⁷²Για την αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, βλ. Polemis, *Doukai*, 70-74. Garland, *Empresses*, 193-198. Δ. Μαμαγκάκης, *Γυναίκα*, 169-185. Hill, *Imperial Women*, 85-86.

¹⁷³... καὶ μάλλον τοῦ Μιχαήλ ὄσω καὶ βαρύτερα ἢ κατ' αὐτοῦ ψήφος ἐξενήνεκτο. Κομνηνή, 375³⁸⁻³⁹.

¹⁷⁴Σε αντίθετη περίπτωση, όταν ο καταδικασμένος περνούσε την αψίδα χωρίς να έρθει η χάρη του αυτοκράτορα, τα χέρια συμβόλιζαν ότι τον απαρνήθηκε η αυτοκρατορική ευσπλαχνία, βλ. Κομνηνή, 375⁵⁰-376⁶⁰.

¹⁷⁵Κομνηνή, 375⁵⁰⁻⁵², 376⁶²⁻⁶⁴. Ζωναράς, III, 745¹⁶⁻²⁰: ἔτι δὲ θριαμβουμένων αὐτῶν ἐπικαταλαμβάνει βασιλείων θέσπισμα τῆς ποιῆς τὸν Ανεμᾶν ἐξαιρούμενον καὶ οἱ συγχωροῦν τῶν ὀμμάτων τὴν ἐκκοπήν. ἀφαιρεθέντες δὲ τὰς οὐσίας ὑπερορίαν ἄλλος ἄλλαχόθι κατεδικάσθησαν. Με την επιλογή του να αρκεστεί μόνο στη διαπόμπευση και την εξορία των συνωμοτών, επομένως να μετριάσει την ποινή, ο Αλέξιος ήθελε να κάνει χρήση της φιλανθρωπίας του. Για τον Μαμαγκάκη, *Αλέξιος Α΄*, 364: «Ήταν ασφαλώς ο καλύτερος τρόπος να προπαγανδίσει την ανωτερότητα του πραγματικά εκλεκτού του Θεού αυτοκράτορα έναντι ενός πλάνου σφετεριστή του θρόνου».

¹⁷⁶Κομνηνή, 376⁷⁴⁻⁷⁸. Ο πύργος του Ανεμά βρισκόταν στην άκρη της Κωνσταντινουπόλεως και ήταν διώροφος, βλ. Μπουρδάρη, «Φυλακές», 321.

Όλοι οι υπόλοιποι συνεργάτες του μετά τη διαπόμπεισή τους εξορίστηκαν, ένα επιπλέον στοιχείο για τη σοβαρότητα της συγκεκριμένης συνωμοσίας. Μαζί τους πιθανότατα εξορίστηκαν και οι τρεις αδελφοί του Μιχαήλ Ανεμά. Δεν γνωρίζουμε τον τόπο εξορίας τους, αλλά πιστεύω ότι αυτοί θα διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη, ώστε να διακοπεί η επικοινωνία μεταξύ τους, και πιθανότατα να περιορίστηκαν. Μόνο για τον συγκλητικό Ιωάννη Σολομώντα γνωρίζουμε ότι εξορίστηκε στην παρευξείνια Σωζόπολη¹⁷⁷ και εκεί περιορίστηκε. Από τα λεγόμενα της Άννας, θα πρέπει να ήταν ο μοναδικός που γλίτωσε τον ατιμωτικό θρίαμβο και στάλθηκε κατευθείαν στη Σωζόπολη, επειδή θα αποδείχθηκε ότι δεν ήταν εις γνώση του το σχέδιο δολοφονίας του αυτοκράτορα. Η μεγάλη περιουσία του δημεύθηκε και η πλούσια οικία του δόθηκε στην αυτοκράτειρα Ειρήνη, αλλά εκείνη την επέστρεψε στη γυναίκα του¹⁷⁸.

Η συνωμοσία των Ανεμάδων, μαζί με αυτή του Νικηφόρου Διογένη, ήταν η τελευταία και σοβαρότερη επιβουλή εναντίον του Αλεξίου Α΄. Ο Μιχαήλ Ανεμάς ήταν από τους ισχυρότερους στρατιωτικούς, γεγονός που φαίνεται ότι του δημιούργησε τη φιλοδοξία να καταλάβει τον θρόνο, όπως συνέβη και με άλλους στρατιωτικούς κατά το παρελθόν. Την κρίσιμη εκείνη περίοδο, που οι στρατιωτικοί Ανεμάδες και Αντίοχοι έπρεπε να επιχειρούν εναντίον των εχθρών, εκείνοι σχεδίαζαν την ανατροπή του αυτοκράτορα.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι υπάρχουν δύο πιθανές εκδοχές για την αιτία διέρευσης του σχεδίου εις βάρος του Αλεξίου. Πρώτον, ο αρχικός πυρήνας των συνωμοτών άρχισε σταδιακά να διευρύνεται επικίνδυνα. Σύμφωνα με την Κομνηνή, ο συγκλητικός Ιωάννης Σολομώντας, βέβαιος για την κατάληψη του θρόνου, άρχισε να υπόσχεται σε διάφορους γνωστούς του αξιώματα, για να τους εντάξει στην ομάδα των συνωμοτών. Ήταν μία απερίσκεπτη κίνηση, εφ' όσον τα άτομα αυτά δεν μπορούσαν να ελεγχθούν για την εχεμύθειά τους. Ίσως γι' αυτό ο Μιχαήλ Ανεμάς τον επέπληξε και σταμάτησε τις επισκέψεις στο σπίτι του¹⁷⁹, φοβούμενος πιθανόν να μην αναγνωριστεί από κάποιον υποψήφιο προδότη. Έτσι, λοιπόν, η πρώτη εκδοχή είναι το συνωμοτικό σχέδιο να προδόθηκε στους ανθρώπους του αυτοκράτορα από κάποιο νεοσύλλεκτο μέλος. Η δεύτερη εκδοχή είναι ο Αλέξιος να διέθετε ένα δίκτυο πληροφοριοδοτών, ανθρώπους

¹⁷⁷Η Σωζόπολη, 20 χλμ από τον Πύργο (σημερινό Burgas), ήταν η Απολλωνία Ποντική των αρχαίων Ελλήνων. Ιδρύθηκε από Μιλήσιους και ήταν η παλαιότερη ελληνική αποικία στη Μαύρη θάλασσα. Η θέση της και το λιμάνι της την είχαν καταστήσει μεγάλο εμπορικό κέντρο. Την εποχή που εξορίστηκε ο Σολομών και μέχρι τον 14ο αιώνα η επισκοπή Σωζοπόλεως υπαγόταν στη μητρόπολη Αδριανουπόλεως (Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 213, 227, 241, 260, 286, 304, 329, 364, 414). Τον 14ο αιώνα η Σωζόπολη προήχθη σε μητρόπολη (Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 418, 420). Για τη Σωζόπολη βλ. Soustal, *Thracien*, 454-456. Asdracha, «Thrace», 259, 299. Επίσης, παρακάτω, σ. 57.

¹⁷⁸Κομνηνή, 374₁₂₋₁₆. Garland, *Empresses*, 195.

¹⁷⁹Κομνηνή, 373₅₉₋₆₃.

έμπιστους και κατάλληλους στο να συλλέγουν κάθε ύποπτη πληροφορία και να παρακολουθούν κάθε ύποπτη κίνηση. Μελετώντας γενικά τις επιβουλές εναντίον του, παρατηρήσαμε ότι υπάρχει πάντα κάποιος που τον πληροφορεί και έτσι αποκαλύπτεται η συνωμοσία.

6. Αδελφοί Ααρών

Τον Οκτώβριο του 1107 ο Νορμανδός Βοημούνδος αποβιβάστηκε στα βυζαντινά εδάφη με πολυάριθμο στρατό και στρατοπέδευσε στην πεδιάδα του Ιλλυρικού¹⁸⁰. Ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα και να κινηθεί στρατιωτικά εναντίον του, αν και υπήρχε ο φόβος, όπως πάντα, να εξυφανθεί συνωμοσία από επίδοξους ανταπαιτητές του θρόνου κατά τη διάρκεια της απουσίας του¹⁸¹. Οι βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις αναχώρησαν αρχές Νοεμβρίου. Αφού πέρασαν τον Έβρο ποταμό, στρατοπέδευσαν στην περιοχή Ψύλλος. Εκεί οργανώθηκε μία συνωμοσία με σκοπό τη δολοφονία του αυτοκράτορα, αλλά οι συνωμότες αποκαλύφθηκαν.

Ως υπεύθυνοι του σχεδίου φέρονται οι αδελφοί Ααρών, οι οποίοι, από την περιγραφή της Κομνηνής, συμπεραίνουμε ότι αποτελούσαν τμήμα του στρατού του Αλεξίου και είχαν στρατοπεδεύσει μαζί του στον Ψύλλο. Δεν γνωρίζουμε το βαπτιστικό όνομα του βασικού κατηγορούμενου¹⁸², παρά μόνο ότι ανήκε στη γενιά των Αρωνίων, επιφανή βουλγαρική οικογένεια, και ότι ήταν νόθος¹⁸³, ενώ ο συνεργός αδελφός του έφερε το όνομα Θεόδωρος. Οι αδελφοί Ααρών δεν θα έκαναν οι ίδιοι το έγκλημα, αλλά ένας βούλγαρος υπηρέτης τους, ονόματι Δημήτριος, ο οποίος πληρώθηκε για να φονεύσει τον αυτοκράτορα με το ξίφος του την κατάλληλη στιγμή.

¹⁸⁰Κομνηνή, 383₃₄-384₅.

¹⁸¹Αυτός ο διαρκής κίνδυνος πιθανότατα κρατούσε σε εγρήγορση και ετοιμότητα τον Αλέξιο και τον έσωσε πολλές φορές

¹⁸²Στο συγκεκριμένο σημείο το χειρόγραφο είναι κατεστραμμένο.

¹⁸³*Ανὴρ γὰρ τις ἐς Ἀρωνίους ἐκείνους ἀπὸ μέρους ἀνέλκων τὸ γένος, κἂν ἐκ νόθων κατήγετο, πρὸς φόνον τὸ στασίαζον τοῦ αὐτοκράτορος μέρος παρέθηγε...*, Κομνηνή, 385₃₇₋₃₉. Γενάρχης της επιφανούς βουλγαρικής οικογένειας υπήρξε ο πρίγκιπας Ααρών. Μαζί με τους αδελφούς Δαβίδ, Μωυσή και Σαμουήλ αποτελούσαν την δυναστεία των Κομητόπουλων, οι οποίοι επαναστάτησαν εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Β'. Ο Ααρών δολοφονήθηκε στις 14 Ιουλίου του 987 από τον αδελφό του, τον μετέπειτα τσάρο Σαμουήλ (997 - 14 Οκτωβρίου 1014), έχοντας προσχωρήσει προηγουμένως στο στρατόπεδο των Βυζαντινών. Μαζί του δολοφονήθηκε και η οικογένειά του, εκτός από τον υιό του Ivan Vladislav, ο οποίος κατάφερε να γλιτώσει και να γίνει το 1015 ο νέος τσάρος των Βουλγάρων (Αύγουστος 1015 έως τον Φεβρουάριο του 1018), βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β'2, 160-161. Ο V. Laurent, «Prosopographie», 393, γράφει: «Ααρών, prince bâtard d'origine bulgare, qui pourrait avoir été fils ou petit-fils du précédent (εννοεί τον γενάρχη πρίγκιπα Ααρών, σ. 392-393); Ααρών instigateur, avec son frère Théodore, de la conspiration de fin 1107 contre l'empereur Alexis 1er». Κατά την γνώμη μου, οι Ααρών που κατονομάζονται από την Άννα Κομνηνή ως υπεύθυνοι για την συνωμοσία του 1107 εναντίον του Αλεξίου Α', πρέπει λογικά να είναι εγγονοί ή δισέγγονοι του γενάρχη της οικογένειας, αν λάβουμε υπόψη τις χρονολογίες γέννησης και θανάτου των απογόνων του.

Οι Ααρών είναι δύσκολο να ενεργούσαν αυτόνομα. Η Κομνηνή γράφει ότι ο Ααρών εξερέθιζε τους πολιτικούς αντιπάλους του αυτοκράτορα με την ιδέα του φόνου του, η ίδια, όμως, δεν θέλει να πει αν είχε συνεργούς στο σχέδιο¹⁸⁴, εκτός από τον πληρωμένο βούλγαρο υπηρέτη Δημήτριο. Η χρησιμοποίηση του ρήματος *βούλομαι* θα μπορούσε να σημαίνει ότι υποψιαζόταν πρόσωπα ή ίσως γνώριζε περισσότερα, αλλά δεν ήθελε να κατονομάσει κανέναν άλλον. Έτσι, πολλά σημεία φαίνονται σκοτεινά σ' αυτή την σχεδιαζόμενη συνωμοσία, αφού δεν γνωρίζουμε ποιοι ήταν αυτοί οι αντίπαλοι και πού βρίσκονταν. Αν συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους στρατιωτικούς, οι οποίοι μετείχαν στην εκστρατεία, ή αν οι Ααρών είχαν επικοινωνία με σημαίνοντα πρόσωπα στην πρωτεύουσα. Επίσης, αν η απόφαση για εκτέλεση του σχεδίου ελήφθη κατά τη διάρκεια παραμονής του Αλεξίου στο στρατόπεδο ή είχε σχεδιαστεί στην Κωνσταντινούπολη πριν την αναχώρησή του, επομένως με την εντολή κάποιων, και στη συνέχεια επιχειρήθηκε να υλοποιηθεί σε πιο πρόσφορο έδαφος, δηλαδή, όταν ο αυτοκράτωρ θα βρισκόταν μακριά από την πρωτεύουσα. Και αν τελικά οι Ααρών ενεργούσαν αυτόνομα, ποιο θα ήταν το κέρδος τους, δηλαδή, τί προσδοκούσαν από τη δολοφονία του Αλεξίου, αφού δεν θα είχαν ισχυρή στήριξη και από άλλους; Θεωρώ πολύ πιθανό οι Ααρών να είχαν συνεργάτες ή να ενεργούσαν υπό την εντολή άλλων. Παρ' όλα αυτά, η επιλογή να προβούν στη δολοφονική ενέργεια μέσω τρίτου πληρωμένου προσώπου δείχνει ότι δεν ήθελαν να αποκαλυφθούν ή να διακινδυνεύσουν οι ίδιοι κατά τη διάρκεια της πράξης, κάτι που σημαίνει ότι, ακόμη κι αν κάποιος είχε συμφωνήσει με τα σχέδιά τους, δεν είχαν ισχυρή στήριξη μέσα στον στρατό, όπως την είχε ο Διογένης το 1094¹⁸⁵, γι' αυτό και είχε αναλάβει τότε μόνος του την απόπειρα εναντίον του Αλεξίου.

Το σχέδιο των Ααρών έβρισκε εμπόδια και καθυστερούσε να υλοποιηθεί, αφού η αυτοκράτειρα δεν εγκατέλειπε το στρατόπεδο και τον Αλέξιο και οι συνωμότες δεν μπορούσαν να βρουν τρόπο να απομονώσουν τον αυτοκράτορα. Χάνοντας την ψυχραιμία τους, έριξαν κρυφά στη βασιλική σκηνή υβριστικά κείμενα (*φάμουσα*)¹⁸⁶, με τα οποία συμβούλευαν τον μεν αυτοκράτορα να προχωρήσει, την δε αυτοκράτειρα να επιστρέψει στο Βυζάντιο¹⁸⁷. Φαίνεται ότι ο Αλέξιος δεν πτοήθηκε από τους λιβέλλους αυτούς, και η αυτοκράτειρα εξακολούθησε να βρίσκεται δίπλα του, γι' αυτό και οι συνωμότες επανέλαβαν την πράξη τους, ρίχνοντας νέο *φάμουσο* στην αυτοκρατορική

¹⁸⁴Κομνηνή, 385₃₈₋₄₂.

¹⁸⁵Για τον Διογένη και τη συνωμοσία, βλ. παραπάνω, 39-41.

¹⁸⁶Για τους ανώνυμους λιβέλλους (*φάμουσα*) κατά του αυτοκράτορα, βλ. Τρωιάνος, *Εισηγήσεις*, 191.

¹⁸⁷Η πράξη έκδοσης των συγκεκριμένων υβριστικών κειμένων αποτελούσε, σύμφωνα με τους νόμους, έγκλημα, το οποίο επέφερε βαρύτερες ποινές: τα κείμενα παραδίδονταν στην φωτιά και οι υπαίτιοι τιμωρούνταν σκληρά, βλ. Κομνηνή, 385₅₂₋₅₇.

κλίνη. Ήταν λίγη ώρα μετά το γεύμα του αυτοκράτορα και στη βασιλική σκηνή είχαν παραμείνει μόνο ο Ρωμανός ο Μανιχαίος, ο ευνούχος Βασίλειος του Ψύλλου, και ο Θεόδωρος, ο αδελφός του Ααρών, πληροφορία που δείχνει ότι οι Ααρών θα πρέπει να βρίσκονταν πολύ κοντά στον Αλέξιο. Το υβριστικό κείμενο στρεφόταν εναντίον της αυτοκράτειρας, επειδή εξακολουθούσε να βρίσκεται στο στρατόπεδο και δεν επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη. Μετά τις ύβρεις, το κείμενο τελειώνει ως εξής: *ταῦτα ὁ μονομάχος (μοναχός) ἐγὼ γράφω, ὃν σὺ, βασιλεῦ, τὸ παρὸν οὐ γιγνώσκεις, ὅψει δὲ με ἐν ὄνειροις.*¹⁸⁸

Η δήλωση αυτή νομίζω ότι είχε ως σκοπό να αποπροσανατολίσει τον Αλέξιο από τον υπεύθυνο της συγγραφής του υβριστικού κειμένου και παράλληλα να τον τρομοκρατήσει, στοχεύοντας στο βαθύ θρησκευτικό του συναίσθημα. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι αυτός που έγραψε το κείμενο υπέγραφε ως μοναχός, απέκλειε αυτομάτως την εκδοχή ο ένοχος να βρίσκεται ανάμεσα στην αυτοκρατορική συνοδεία ή στον στρατό. Επίσης, το μήνυμα μετέφερε ένας μοναχός, άρα άνθρωπος του Θεού, γι' αυτό και ο αυτοκράτορας όφειλε να το λάβει σοβαρά υπόψη του, απομακρύνοντας την αυτοκράτειρα άμεσα από το στρατόπεδο. Τέλος, ο υποτιθέμενος μοναχός, δηλώνοντας ότι ήταν άγνωστος στον αυτοκράτορα προς το παρόν, αλλά θα του αποκαλυπτόταν στη συνέχεια σε όνειρο¹⁸⁹, έδινε στην υπόσχεσή του αποκαλυπτικό-προφητικό χαρακτήρα, που στόχευε να δημιουργήσει τον έντονο προβληματισμό του Αλεξίου, να προκαλέσει τον φόβο του και να επηρεάσει την κρίση του¹⁹⁰.

Παρ' όλα αυτά, εκείνος ενήργησε ψύχραιμα, θεωρώντας ότι ο υπεύθυνος θα έπρεπε να αναζητηθεί σε όσους ήταν παρόντες και είχαν πρόσβαση στην αυτοκρατορική σκηνή. Τη λύση έδωσε τελικά ένα τυχαίο γεγονός, που επιβεβαίωσε τις υποψίες του αυτοκράτορα και απέδειξε ότι η ομάδα των συνωμοτών δεν ήταν συμπαγής. Το βράδυ που ρίχθηκε στη βασιλική κλίνη το υβριστικό *φάμουσο* για την αυτοκράτειρα, ο Στρατήγιος, υπηρέτης του Ααρών, απειλούσε με δυνατή φωνή τους συνωμότες ότι θα τους πρόδιδε. Τις φωνές άκουσε ο ευνούχος Κωνσταντίνος, πιστός υπηρέτης της

¹⁸⁸Κομνηνή, 386⁶⁸⁻⁷⁰.

¹⁸⁹Για τη θέση και τον συμβολισμό που είχαν τα όνειρα στον βυζαντινό κόσμο βλ. Chr. Angelidi - G. T. Calofonos (έκδ), *Dreaming in Byzantium and Beyond*, Ashgate, Aldershot 2014.

¹⁹⁰Η υπόσχεσή αυτή έχει διττή ερμηνεία, αφού θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι εμμέσως ο Ααρών αναφερόταν στη σχεδιασμένη δολοφονία του αυτοκράτορα, την ώρα που αυτός θα κοιμόταν. Αυτή ήταν η εντολή που είχε δοθεί στον πληρωμένο δολοφόνο, σύμφωνα με την Κομνηνή.

οικογένειας των Κομνηνών, και ανάγκασε τον Στρατήγιο να ομολογήσει μπροστά στον αυτοκράτορα τα σχέδια των Ααρών¹⁹¹.

Η Κομνηνή για άλλη μία φορά εγκωμιάζει τον πατέρα της αυτοκράτορα, αφού δεν ενήργησε αυθαίρετα, αλλά κίνησε τις διαδικασίες για να διαπιστώσει αν η καταγγελία ήταν ορθή ή προϊόν συκοφαντίας. Ο Αλέξιος παρέλαβε τον στρατιωτικό σάκο με τα ενοχοποιητικά έγγραφα και διαπίστωσε την ορθότητα των κατηγοριών¹⁹². Δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενο του στρατιωτικού σάκου, αν δηλαδή περιείχε και άλλα ενοχοποιητικά έγγραφα, εκτός από τους λιβέλλους. Ο Αλέξιος έστειλε αμέσως μήνυμα στην πρωτεύουσα, όπου φαίνεται ότι βρισκόταν η μητέρα του Ααρών, με την εντολή οι αρχές να την εξορίσουν στους Χοιροβάκχους, περιοχή στην ανατολική Θράκη, πολύ κοντά στην Κωνσταντινούπολη¹⁹³.

Για τον Ααρών και τον αδελφό του Θεόδωρο πρόσταξε να εξοριστούν στην παρευξείνια Αγχίαλο, την Αχελώ των Βυζαντινών (σημερινό όνομα Promorie)¹⁹⁴, η οποία ως τόπος εξορίας αναφέρεται για πρώτη φορά στη συγκεκριμένη περίπτωση. Η πόλη ήταν εύφορη και κατάφυτη από αμπέλια, από τα οποία παρήγαγε οκτώ είδη διαφορετικών οίνων. Σημαντική για την οικονομία της περιοχής ήταν οι αλυκές της¹⁹⁵, ενώ το λιμάνι της ήταν αξιόλογο εμπορικό κέντρο¹⁹⁶. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η βυζαντινή Αγχίαλος μαζί με τη Σωζόπολη και τη Μεσημβρία (όλες Παρευξεινίες) αποτέλεσαν τα μοναδικά τμήματα θρακικής γης που παρέμειναν μαζί με την ίδια την Κωνσταντινούπολη υπό βυζαντινή εξουσία μέχρι το 1453¹⁹⁷.

¹⁹¹Κομνηνή, 386⁸⁶⁻⁹⁴.

¹⁹²Κομνηνή, 386⁹⁴⁻³⁸⁷⁴.

¹⁹³Η περιοχή αναφέρεται συχνά στις βυζαντινές πηγές (βλ. Χωνιάτης, 64⁵⁶⁻⁶⁰. Κίνναμος, 73¹⁹⁻⁷⁴⁷) και βρισκόταν εκεί που ο ποταμός Αθύρας συναντούσε τον Μέλανα ποταμό, δηλαδή κοντά στη σημερινή κομόπολη Būyūckekmece (Αθύρα κατά τη βυζαντινή περίοδο), βλ. Ζακυθινός, «Μελέται», 54. Για την υπεράσπιση του κάστρου των Χοιροβάκχων από τον Αλέξιο Α΄, όταν αυτό δέχτηκε επίθεση από τους Πετσενέγους τον Απρίλιο του 1091, βλ. Κομνηνή, 236²⁰⁻²³⁸⁷⁴. Σύμφωνα με τον Κίνναμο, 73¹⁹⁻²¹, η πεδιάδα των Χοιροβάκχων ήταν κατάλληλη για βοσκή αλόγων, γεγονός που ίσως δικαιολογεί τη σφραγίδα που βρέθηκε με την επιγραφή «Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Κωνσταντίνῳ ἀσηκρήτη, βασιλικῷ νοταρίῳ καὶ ἐπισκεπτῆτῃ τῶν Ἀχυροβάκχων», και βεβαιώνει ότι η περιοχή ανήκε στα αυτοκρατορικά κτήματα, βλ. Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, 1, αρ. 72.1.

¹⁹⁴Βόρεια του Κόλπου του Πύργου (Burgas) σε απόσταση 15 χλμ από αυτόν. Βλ. Soustal, *Thrakien*, 175. Για τη θέση της βλ., επίσης, Κομνηνή, 288¹⁷⁻²⁰: *Δεξιόθεν μὲν τὴν ποντηρὰν εἶχε, λέγει, θάλασσαν, ἐξ εὐωνύμων δὲ τραχύν τινα τόπον καὶ δύσβατον καὶ ὑπάμπελον καὶ τοῖς ἰππόταις εὐορμον τὸν δρόμον μὴ παρέχοντα.*

¹⁹⁵Βλ. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 147.

¹⁹⁶Από εκεί οι έμποροι μπορούσαν να προμηθευτούν δημητριακά, βοοειδή και αλάτι, και στη συνέχεια να τα μεταφέρουν στις μεγάλες αγορές, κυρίως της Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 147.

¹⁹⁷Το συγκεκριμένο θρακικό τμήμα με τις τρεις παραπάνω πόλεις Αγχίαλο, Σωζόπολη, Μεσημβρία, ήταν το μικρό «δεσποτάτο» των Παλαιολόγων στον Εύξεινο, βλ. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 147. Επίσης, σ. 426-427 της παρούσας μελέτης, χάρτες αρ. VI, VII. Αξίζει να αναφέρουμε ότι και οι τρεις πόλεις τον 14ο αιώνα ήταν μητροπόλεις, βλ. Dargouzès, *Notitia Episcopatum*, 420.

Σ' αυτή, λοιπόν, τη σημαντική πόλη εξορίστηκαν οι αδελφοί Ααρών από τον Αλέξιο Α' το έτος 1107. Την περίοδο εκείνη, η Αγκιάλος είχε αναβαθμιστεί διοικητικά μετά τη δημιουργία του ομώνυμου θέματος (*θέμα Αγκιάλου*) και τον διορισμό του δούκα Αγκιάλου¹⁹⁸. Ο Αλέξιος στην περίπτωση των Ααρών περιορίστηκε μόνο στην ποινή της εξορίας και δεν εφάρμοσε και τη συνηθισμένη ποινή της τύφλωσης για τα εγκλήματα καθοσιώσεως. Επίσης, δεν υπάρχουν πληροφορίες για δήμευση περιουσίας των συνωμοτών, ενώ, αν και δεν αναφέρεται, οι εξόριστοι θα πρέπει να τέθηκαν υπό αυστηρή φρούρηση, λόγω της σοβαρότητας του εγκλήματος.

Ερωτηματικά προκαλεί η εξορία της μητέρας των Ααρών. Πιθανόν ο σάκος να περιείχε ενοχοποιητικά στοιχεία και για εκείνη. Ίσως να υπήρξαν πληροφορίες ότι συνεργαζόταν με αντιπάλους του Αλεξίου στην πρωτεύουσα και να αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο επικοινωνίας μεταξύ αυτών και των συνωμοτών στο στρατόπεδο. Πάντως, θεωρώ ότι είχε σίγουρα το δικό της μερίδιο ευθύνης στη σχεδιαζόμενη συνωμοσία και γι' αυτό εξορίστηκε από την Κωνσταντινούπολη.

β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους

Μητροπολίτης Χαλκηδόνος Λέων

Ο Αλέξιος Α', όταν ανέβηκε στον θρόνο τον Απρίλιο του 1081, κλήθηκε να αντιμετωπίσει φλέγοντα ζητήματα σε όλους τους τομείς της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, τα οποία είχαν δημιουργηθεί αφ' ενός από την κακή διαχείριση των προκατόχων του, αφ' ετέρου από την απειλητική κατάσταση στα σύνορα του βυζαντινού κράτους. Εν μέσω σφοδρών πολεμικών επιχειρήσεων, βρέθηκε ταυτόχρονα αντιμέτωπος με δύο πολύ σοβαρά ζητήματα στο εσωτερικό. Το πρώτο ήταν η αίρεση του φιλοσόφου Ιωάννη Ιταλού, πρόβλημα που είχε κληρονομήσει από τον προκάτοχό του¹⁹⁹. Το δεύτερο

¹⁹⁸Βλ. Ζακυθινός, «Μελέται», 58-59. Κωνσταντινίδης, «Αγκιάλος», 13. Soustal, *Thrakien*, 176.

¹⁹⁹Ο Ιωάννης ο Ιταλός (1025- 1082 περίπου), νορμανδικής καταγωγής, μαθητής του Μιχαήλ Ψελλού και *ὑπατος τῶν φιλοσόφων*, δημιούργησε πολλά προβλήματα με τις φιλοσοφικές του ιδέες, επηρεασμένες από τη νεοπλατωνική φιλοσοφία. Επί Μιχαήλ Ζ' δικάστηκε, αλλά αθώωθηκε με παρέμβαση του αυτοκράτορα. Το 1082, όμως, επί Αλεξίου Α', ο Ιταλός καταδικάστηκε, οι θέσεις του αναθεματίστηκαν, όπως και ο ίδιος, και αναγκάστηκε να αποκηρύξει τις θέσεις του, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ1', 77. Dion, «Heretics», 244- 249. Αν και αναφέρεται ότι ο Ιταλός ίσως περιορίστηκε σε μοναστήρι, δεν γνωρίζουμε αν αυτό ήταν στην πρωτεύουσα ή εκτός αυτής. Δεν υπάρχουν πληροφορίες επαρκείς, που να πιστοποιούν ότι εξορίστηκε. Επομένως, δεν θα συμπεριληφθεί στους εξορίστους της παρούσας μελέτης. Ο Αλέξιος πιθανότατα δεν επέβαλε ποινές, εφ' όσον οι κατηγορούμενοι απαρνήθηκαν τις ιδέες τους. Η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, αναφέρεται σε άγνωστο τέλος του Ιταλού. Για τον Ιωάννη Ιταλό και τη δίκη του

δημιουργήθηκε αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας του και ήταν η λεγόμενη *ἔρις περι τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν*, με πρωταγωνιστή τον μητροπολίτη Χαλκηδόνος Λέοντα, τον πρώτο εξόριστο της βασιλείας του.

Την περίοδο αυτή (1081), στον Βορρά είχαν εξεγερθεί οι Σλάβοι της Σερβίας και της Δαλματίας και οι Πετσενέγοι επέδραμαν στα θρακικά εδάφη, ενώ στην Ανατολή, μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071), οι περισσότερες βυζαντινές πόλεις είχαν καταληφθεί από τους Σελτζούκους και τους Τουρκομάνους, με εξαίρεση κάποιες περιοχές του Ευξείνου Πόντου και μερικές μεμονωμένες παραλιακές πόλεις στα νότια. Η σημαντικότερη, όμως, απειλή ερχόταν από τη Δύση και ήταν οι Νορμανδοί. Με αρχηγό τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, αφού εδραίωσαν την κυριαρχία τους στην Ιταλία, στράφηκαν πλέον προς τις περιοχές του ελληνικού χώρου²⁰⁰. Οι πρώτες επιχειρήσεις έγιναν από τον υιό του Ροβέρτου, Βοημούνδο, στο έδαφος της Ηπείρου. Τα Κάνινα και η Ιεριχώ λεηλατήθηκαν²⁰¹. Ο ίδιος ο Ροβέρτος, αφού κατέλαβε την Κέρκυρα (καλοκαίρι του 1081), πέρασε στον Αυλώνα και κινήθηκε με ισχυρές στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις εναντίον του Δυρραχίου (17 Ιουνίου 1081)²⁰².

βλ. L. Clucas, *The trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh century*, Munich 1981.

²⁰⁰Η Κομνηνή γράφει για τον Ροβέρτο: ... κακὸν καὶ ἀνίατον νόσημα, καθὰ γε καὶ τὸν ἐπὶ τυραννικῇ γνώμῃ διαβόητον Ρομπέρτον ἐκείνον τὸν ἀλαζόνα, ὃν Νορμανία μὲν ἤνεγκε, φανλότης δὲ παντοδαπῆ καὶ ἐθρέψατο καὶ ἐμαίειυσεν (34¹⁵⁻¹⁸) ... Νορμάνος τὸ γένος, τὴν τύχην ἄσημος, τὴν γνώμην τυραννικός, τὴν ψυχὴν πανουργότατος (35⁴⁰⁻⁴²). Η ίδια (35²⁶⁻³⁵, 39⁷⁰⁻⁴⁰⁷⁶) αναφέρει ξεκάθαρα ότι ο Ροβέρτος εποφθαλμιούσε τον βυζαντινό θρόνο, εκμεταλλευόμενος τη σύμβαση του 1074 μεταξύ αυτού και του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (για τη βυζαντινο-νορμανδική συμφωνία του 1074, βλ. A. Kolia-Dermitzaki, «Michael VII Doukas, Robert Guiscard, and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations», *Byzsl* 58 (1997) 269 – 273), και προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι επιθυμούσε να αποκαταστήσει τη δυναστική νομιμότητα, μετά την εκθρόνιση του Μιχαήλ από τον Νικηφόρο Βοταννειάτη. Ο πραγματικός, όμως, σκοπός του, ήταν να κατακτήσει τον βυζαντινό θρόνο (Κομνηνή, 40⁹⁴⁻²). Ο McQueen, «Relations», 440-442, θεωρεί ότι οι επιθέσεις του Ροβέρτου εναντίον του Βυζαντίου έγιναν όχι τόσο από προσωπικές φιλοδοξίες, όσο, κυρίως, για την αντιμετώπιση εσωτερικών ζητημάτων, συγκεκριμένα: για να πλήξει τις θέσεις των Νορμανδών που συνεργάζονταν με τους Βυζαντινούς. Επίσης, για να δώσει εδάφη στον δεύτερο υιό του, Βοημούνδο, αφού είχε μείνει εκτός διαδοχής, και, τέλος, για να ικανοποιήσει τους στρατιώτες του με λάφυρα και νέες γαίες. Η Kolia-Dermitzaki, «Factor», σ. 32-53, επανεξετάζοντας τη νορμανδική εισβολή στα βυζαντινά εδάφη το 1081, επισημαίνει, κατ' αρχήν, ότι οι κάτοικοι των επαρχιακών πόλεων, που δέχτηκαν τις επιθέσεις του Ροβέρτου, δεν είχαν σοκαριστεί μόνο από τις λεηλασίες και τις καταστροφές των Νορμανδών, αλλά και από το γεγονός ότι για πρώτη φορά οι Βυζαντινοί δέχτηκαν επίθεση από τη χριστιανική Δύση. Λόγω αυτών των επιθέσεων, οι Βυζαντινοί άρχισαν να σχηματίζουν αρνητική γνώμη για τους Δυτικούς. Η ίδια επισημαίνει ότι ήδη από τον 12ο αιώνα οι Νορμανδοί της Σικελίας με τους τίτλους που είχαν υιοθετήσει, υποδήλωναν το ενδιαφέρον τους για τον βυζαντινό θρόνο, με την παρότρυνση, μάλιστα, του ίδιου του πάπα της Ρώμης, και συμπεραίνει ότι η πρώτη επιθετική κίνηση των Δυτικών εναντίον του Βυζαντίου δεν ήταν το 1204, αλλά το 1081, με την επίθεση του Ροβέρτου Γυισκάρδου, καθώς και με αυτή του υιού του, Βοημούνδου, το 1107-1108. Για την επίθεση του Ροβέρτου το 1081 εναντίον βυζαντινών εδαφών και για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. και Μαμαγκάκης, *Αλέξιος Α΄*, 46-47.

²⁰¹Κομνηνή, 48³⁴⁻⁴³.

²⁰²Theotokis, *Campaigns*, 199-202.

Τον Αύγουστο του 1081 ο Αλέξιος, αφού εξασφάλισε τα ανατολικά σύνορα με συνθήκη ειρήνης²⁰³ και ζήτησε τη συνδρομή της Δύσης²⁰⁴, κινήθηκε εναντίον του Ροβέρτου, αλλά στο Βουθρωτό της Ηπείρου η βυζαντινή εμπροσθοφυλακή αποτελούμενη από μισθοφόρους γνώρισε την πρώτη ήττα²⁰⁵ και στη συνέχεια, στην παραλία του Δυρραχίου, ο βυζαντινός στρατός ηττήθηκε ολοσχερώς (18 Οκτωβρίου)²⁰⁶. Ο αυτοκράτορας κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη, όπου κλήθηκε να αποφασίσει εάν θα εγκατέλειπε τον θρόνο, για να μην του προσάψουν πολεμική απειρία και ανικανότητα διακυβέρνησης, ή εάν θα προέβαινε στην αναζήτηση συμμάχων και μισθοφόρων, συγκεντρώνοντας το απαιτούμενο χρηματικό ποσό για τη συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων²⁰⁷.

Τα κρατικά ταμεία, όμως, είχαν αδειάσει, λόγω των ατασθαλιών των προκατόχων του Αλεξίου²⁰⁸, οι πόροι είχαν μειωθεί με την απώλεια των μικρασιατικών εδαφών και την αστάθεια που επικρατούσε στις ευρωπαϊκές επαρχίες εκείνη την περίοδο, ενώ το σύστημα συλλογής φόρων είχε καταρρεύσει. Έτσι, ο αυτοκράτορας στράφηκε αναγκαστικά στην εκποίηση θησαυρών, δίνοντας εντολή στη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή και τον αδελφό του Ισαάκιο να συγκεντρώσουν το απαραίτητο χρηματικό ποσό από οποιαδήποτε πηγή. Η πρώτη συγκέντρωση έγινε από τους θησαυρούς της βασιλικής οικογένειας²⁰⁹. Η μη ικανοποίηση συμμάχων και μισθοφόρων, ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να απευθύνει δεύτερη έκκληση για συγκέντρωση επιπλέον χρημάτων²¹⁰.

Αυτή τη φορά, οι βασιλικοί συγγενείς στράφηκαν στην εκποίηση εκκλησιαστικών θησαυρών, η οποία επιτρεπόταν μόνο σε έκτακτες καταστάσεις²¹¹. Κάνοντας χρήση των συγκεκριμένων εξαιρέσεων, εκποίηση εκκλησιαστικής περιουσίας είχε ξανασυμβεί στο παρελθόν²¹². Έχοντας γνώση των παραπάνω, ο σεβαστοκράτορ Ισαάκιος αποφάσισε

²⁰³Theotokis, *Campaigns*, 205-206.

²⁰⁴Βλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 47-48.

²⁰⁵Γλαβίνας, «Άγιος Ευθύμιος», 100.

²⁰⁶Για τη μάχη του Δυρραχίου, κατά την οποία οι βυζαντινές δυνάμεις γνώρισαν την ήττα, βλ. Theotokis, *Campaigns*, 215-230, όπου και συμπεράσματα για τη συγκεκριμένη μάχη. Αντίθετα, ο βενετικός στόλος, για τη βοήθεια του οποίου ο Αλέξιος είχε παραχωρήσει αποκλειστικά εμπορικά προνόμια στη Βενετία (βλ. Nicol, *Byzantium and Venice*, 59-63), νίκησε τις δυνάμεις των Νορμανδών, βλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 49. Αναλυτικά η ναυμαχία στο Theotokis, *Campaigns*, 213-215.

²⁰⁷Γλαβίνας, *Ερις*, 49.

²⁰⁸Η Κομνηνή, 142⁵¹-143⁵⁶, καταλογίζει ευθέως ευθύνες στον προκατόχο του πατέρα της, Νικηφόρο Βοτανειάτη, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι είχε αδειάσει τα αυτοκρατορικά ταμεία.

²⁰⁹Από το ποσό, ένα μέρος δόθηκε στους συμμάχους και το άλλο στάλθηκε στον Αλέξιο, βλ. Κομνηνή, 143⁷²-144⁸¹.

²¹⁰Κομνηνή, 144⁸¹-85.

²¹¹Όταν η Πολιτεία βρισκόταν σε κίνδυνο ή έπρεπε να ασκηθεί το μέτρο της φιλανθρωπίας, όπως η απελευθέρωση αιχμαλώτων και η ενίσχυση των πενήτων, βλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 57-58.

²¹²Επί αυτοκράτορα Ηρακλείου το 622 και επί Μιχαήλ Ζ' (1071-1078), Γλαβίνας, *Ερις*, 55-56.

να προχωρήσει στην εκποίηση των εκκλησιαστικών σκευών, στηριζόμενος στο μέτρο απελευθέρωσης αιχμαλώτων²¹³. Στην απόφαση αυτή, η οποία επικυρώθηκε με συνέλευση, αντιτάχθηκε σθεναρά ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Λέων.

Ο Λέων, όπως προκύπτει από τα γεγονότα, υπήρξε ισχυρή προσωπικότητα, η οποία ενισχυόταν λόγω της θέσης της μητρόπολης Χαλκηδόνος²¹⁴. Η Άννα Κομνηνή τον περιγράφει ως άνθρωπο όχι ιδιαίτερα καλλιεργημένο ή λόγιο, με τρόπους τραχείς και απότομους. Παραδέχεται, όμως, ότι επρόκειτο για ενάρετο πρόσωπο²¹⁵. Ο Λέων ήταν παρών, όταν κρατικοί υπάλληλοι απομάκρυναν τον χρυσό και ασημένιο διάκοσμο των εικόνων από τις πύλες του ναού των Χαλκοπρατείων²¹⁶. Θεωρώντας το γεγονός πρόδηλον οικονομολογίας²¹⁷, αντέδρασε έντονα²¹⁸, ενώ επιτέθηκε στον Ισαάκιο, που ήταν επιφορτισμένος με την εξεύρεση χρημάτων²¹⁹. Οι κατηγορίες του εκτοξεύθηκαν ευθέως και εναντίον του Αλεξίου, όταν εκείνος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, αφού ακόμη δεν είχε απομακρυνθεί ο νορμανδικός κίνδυνος. Οι ήττες που ακολούθησαν, δυσχέραναν την κατάσταση και ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να πάρει θέση με τον χρυσόβουλλο λόγο του 1082²²⁰, με τον οποίο, πρώτον, δικαιολογούσε την εκποίηση των ιερών σκευών με το επιχείρημα της κρισιμότητας των στιγμών και δήλωνε μετανιωμένος που αναγκάστηκε να εφαρμόσει το μέτρο²²¹. Δεύτερον, θεωρούσε ότι οι ήττες προήλθαν από τη θεϊκή οργή²²². Τρίτον, υποσχόταν να αποζημιώσει στο μέλλον τις εκκλησίες και τις μονές που επλήγησαν από το μέτρο²²³, και, τέταρτον, απαγόρευε στο εξής την εκποίηση εκκλησιαστικών κειμηλίων, θεωρώντας όποιον το πράξει ως ιερόσυλο²²⁴.

²¹³Κομνηνή, 144₈₅₋₉₇.

²¹⁴Η μητρόπολη Χαλκηδόνος από επισκοπή αρχικά, υπαγόμενη στην Νικομήδεια, είχε ανυψωθεί το 451 σε μητρόπολη, αφού ήταν ο τόπος καταγωγής και μαρτυρίου της αγίας Ευθυμίας αλλά και τόπος διεξαγωγής των εργασιών της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, ενώ κατείχε την 9η θέση στα εκκλησιαστικά τακτικά (Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 204). Τον 7ο αιώνα, με την μεταφορά του λειψάνου της Αγίας Ευθυμίας από τη Χαλκηδόνα στην Κωνσταντινούπολη, οι μητροπολίτες Χαλκηδόνος απέκτησαν μέσα στην πρωτεύουσα και δικό τους ναό αφιερωμένο στην Αγία κοντά στον ιππόδρομο, καθώς και δικό τους κλήρο, βλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 118, σημ. 5. Για την εκκλησία της Αγίας Ευφημίας στην Κωνσταντινούπολη και τις τοιχογραφίες της βλ. R. Naumann – H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966.

²¹⁵Κομνηνή, 144₁₆-145₁₉. Dion, «Heretics», 255.

²¹⁶Κομνηνή, 145₁₉₋₂₁.

²¹⁷Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων*, 6.

²¹⁸... μηδόλωσ ἡ οἰκονομίας ἡ περὶ τῶν ἱερῶν κειμένων νόμων ἐπαισθανόμενος. Κομνηνή, 145₂₁₋₂₂.

²¹⁹Κομνηνή, 145₂₅₋₂₉.

²²⁰Για τη χρονολόγηση, βλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 77-80.

²²¹Αλέξιος Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος*, 174₁₋₈.

²²²Αλέξιος Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος*, 174₂₅-175₁.

²²³Αλέξιος Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος*, 175₁₀₋₁₈.

²²⁴Αλέξιος Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος*, 175₂₉-176₅.

Η δυσχερής οικονομική κατάσταση και οι νέες επιθέσεις των Νορμανδών²²⁵ δεν επέτρεψαν στον Αλέξιο να αποζημιώσει τις εκκλησίες που επλήγησαν από το μέτρο της εκποιήσεως, και ο μητροπολίτης επανήλθε δριμύτερος. Σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα χαρακτήριζε την πράξη εκποιήσεως των ιερών σκευών ύβρη προς τα θεία και βεβήλωση των αγίων²²⁶, δήλωνε ότι υπήρχαν αμέτρητοι μάρτυρες που μπορούσαν να πιστοποιήσουν τα γεγονότα, και του ζητούσε να ερευνήσει σε ποιες εκκλησίες εφαρμόστηκε το μέτρο²²⁷.

Η ευθύνη για την εκποίηση ανήκε πρωτίστως στον Αλέξιο, αφού η εντολή του προς τον Ισαάκιο ήταν η εξεύρεση χρημάτων από οπουδήποτε, επομένως, όπως τονίζει ο Κ. Πολυζωΐδης, σιωπηρά ο αυτοκράτορας επέτρεψε και την εκποίηση ιερών αντικειμένων, ενώ δεν είναι απίθανο το ενδεχόμενο η έμπνευση της εκποιήσεως να ανήκε σε εκκλησιαστικούς άνδρες, οι οποίοι, λόγω του νορμανδικού κινδύνου, σκέφτηκαν την προσφυγή στα εκκλησιαστικά κτήματα²²⁸. Ίσως και ο ίδιος ο Λέων να είχε αρχικά συμφωνήσει με την αναγκαιότητα της εκποίησης των ιερών σκευών²²⁹. Είναι περίεργο, λοιπόν, γιατί στη συνέχεια αντέδρασε τόσο έντονα .

Θεωρώ ότι αιτία για την σφοδρότατη αντίδραση του μητροπολίτη Χαλκηδόνας δεν ήταν η εκποίηση, αλλά η έκταση που αυτή έλαβε, αφού στη χοάνη, εκτός από άχρηστα σκεύη, ρίχτηκαν πολύτιμοι θησαυροί και ιερά κειμήλια²³⁰. Ο κατάλογος των εκποιηθέντων είναι διαφωτιστικός²³¹, εκθέτοντας την Κομνηνή, η οποία θέλοντας προφανώς να δικαιολογήσει τον Αλέξιο, ισχυρίζεται ότι ο μοναδικός θησαυρός που εκποιήθηκε προερχόταν από τον τάφο της αυτοκράτειρας Ζωής, καθώς και ένας μικρός αριθμός σκευών, που δεν χρησιμοποιούνταν στη θεία λειτουργία²³². Ο Λέων, όμως, καταγγέλλει τις αυθαιρεσίες που έγιναν σε μοναστήρια, σε ασκητήρια, στα ιερά

²²⁵Μετά την κατάληψη του Δυρραχίου, στις 21 Φεβρουαρίου του 1082, οι Νορμανδοί κατέκτησαν και την Καστοριά και ο δρόμος προς τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη ήταν πλέον ανοικτός. Ο Αλέξιος Α΄ προσπάθησε να αντιμετωπίσει τον υιό του Ροβέρτου, Βοημούνδο, στην Ήπειρο, αλλά ηττήθηκε δύο φορές, στην Άρτα και στα Ιωάννινα, και αναγκάστηκε να γυρίσει τέλη Ιουλίου του 1082 στην Κωνσταντινούπολη, όπου άρχισε να σχεδιάζει την τρίτη του εκστρατεία εναντίον των Νορμανδών, βλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 74. Ο ίδιος, «Άγιος Ευθύμιος», 100.

²²⁶Αλλ' ἔρωτᾶς, Θεόληπτε Βασιλεῦ. Τίς ἡ ὕβρις καὶ τί τὸ ἀδίκημα' βεβηλοῦνται τὰ ἅγια' ὁ πολῦτιμος μαργαρίτης ἠτίμωται' πεπάτηται ὁ Σταυρός' συντέτριπται τὰ σκεῦη τὰ ἅγια' καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ περιῦβρισται, παθοῦσα μὲν οὐδὲν ὧν τὸ πρότερον, πολλῶν δὲ μείζον καὶ χειρὸν τοσοῦτον καὶ ἀτιμότερον. βλ. ἐκδ. Λαυριώτης, «Λέων πρὸς Αλέξιον», 403, στηλ. α-β. Πρβλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 66.

²²⁷Λαυριώτης, «Λέων πρὸς Αλέξιον», 403, στηλ. β.

²²⁸Πολυζωΐδης, *Βασιλεύς και Λαϊκοί*, 62.

²²⁹Πολυζωΐδης, *Βασιλεύς και Λαϊκοί*, 62.

²³⁰Γι' αυτό, σημειώνει ο μητροπολίτης, ἡ ἅγια τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία βοᾷ καὶ τρανότερον διηγεῖται τὰς ὕβρεις ἅς ὑπέστη καὶ τὰς ἀδικίας, βλ. Λαυριώτης, «Λέων πρὸς Αλέξιον», 403, στηλ. α.

²³¹Βλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 70.

²³²Κομνηνή, 172³⁴⁻³⁷.

θυσιαστήρια και στα Κιβώρια²³³ και τον επιβεβαιώνουν ο Νικήτας Χωνιάτης²³⁴, ο Σκουταριώτης²³⁵, αλλά και ο ίδιος ο αυτοκράτορας²³⁶. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι αντιδράσεις του μητροπολίτη υπήρξαν δικαιολογημένες. Η ανάγκη, βέβαια, και η κρισιμότητα των στιγμών δικαιολογούσαν την εκποίηση. Είναι αλήθεια, όμως, ότι αυτή δεν υπήρξε ελεγχόμενη. Η εντολή του Αλεξίου να εξευρεθούν χρήματα πανταχόθεν, ενεργοποίησε τη δυνατότητα να εκποιηθούν ιερά σκεύη, εκκλησιαστικοί θησαυροί και κειμήλια από παντού, χωρίς όρια.

Η παραμονή των Νορμανδών στα βυζαντινά εδάφη, παρ' όλες τις νίκες των Βυζαντινών κατά τη διάρκεια του 1082, η απουσία του αυτοκράτορα και η αδυναμία επιστροφής των εκποιηθέντων, σε συνδυασμό με την επιστολή του Λέοντος, δημιούργησαν άσχημο κλίμα στην Κωνσταντινούπολη²³⁷. Η Άννα κάνει λόγο για συκοφάντες, για δυσφημιστές, οι οποίοι θεωρούσαν την εκποίηση των εκκλησιαστικών σκευών ως *ἄρπαγμα ἢ τυραννικῆς χειρὸς ἐπιβουλήν*, ενώ στην πραγματικότητα ήταν ένα δάνειο για να αντιμετωπιστεί η κατεπείγουσα ανάγκη εξεύρεσης χρημάτων²³⁸.

Ο Λέων στράφηκε και εναντίον του πατριάρχη Ευστρατίου Γαριδά (1081-1084)²³⁹, κατηγορώντας τον ότι επέτρεψε την εκποίηση των ιερών θησαυρών και αφαίρεσε πολύτιμα είδη-αναθήματα από τον ναό του Αγίου Αβερκίου²⁴⁰. Η επίθεση φαίνεται ότι ήταν και προσωπική, αφού ο Λέων υποστήριζε τον προηγούμενο πατριάρχη Κοσμά, αξιώνοντας την επιστροφή του στον πατριαρχικό θρόνο²⁴¹.

Στο συνέδριο που ακολούθησε στο ανάκτορο των Βλαχερνών με σκοπό ο Αλέξιος να διαλύσει τις υπόνοιες, ο μητροπολίτης Χαλκηδόνας δεν παρέστη. Η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μόνο από τον ναό του Χριστού Αντιφωνητή είχε αφαιρεθεί ποσότητα χρυσού και αργύρου και κάποια αντικείμενα με μη ιερό χαρακτήρα. Ο αυτοκράτορας

²³³... *δεδώκαμεν τὰ ἅγια τοῖς κυσί, καὶ τοὺς μαργαρίτας ἔμπροσθεν τῶν χοίρων ἐρρίψαμεν*, Λαυριώτης, «Λέων πρὸς Αλέξιον», 403, στηλ. β.

²³⁴... *καὶ ἄλλων μὲν ναῶν ἱερά ἀποσπάσας, τῇ χωνεῖα παρέδωκε καὶ εἰς νόμισμα κέκοφε, πρὸς δὲ τοῖς ἄλλοις καὶ τὰς τοῦ νεῶ τῶν Χαλκοπρατείων καθελῶν πύλας ἀργύρῳ διηλειμένας*, Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων*, 5-6.

²³⁵Λόγω ἔλλειψης δημοσίων χρημάτων, ο Αλέξιος πρὸς τὴν τῶν ἱερῶν ἀφαίρεσιν κειμηλίων ἀπέβλεψε καὶ πολλὰ τούτων σφετερισάμενος τῇ χωνεῖα παραδεδώκει, Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 186₁₋₂.

²³⁶... *τουτί μὲν τὸ ἔργον ἐν πολλαῖς τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν διεπράξατο, καὶ πολλὰ τῶν ἀναθημάτων εἰς δημοσίαις ἔστρεψε χρείας*, Αλέξιος Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος*, 174₉₋₁₀.

²³⁷Κομνηνή, 171₁₁₋₁₄.

²³⁸Κομνηνή, 171₁₅₋₁₇₂₂₀.

²³⁹Ο Ευστράτιος Γαριδάς εἶχε ἀνέβει στον πατριαρχικό θρόνο λόγω των διασυνδέσεών του με την μητέρα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, Άννα Δαλασσηνή.

²⁴⁰Αλέξιος Κομνηνός, *Τὸ ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τοῦ Χαλκηδόνας ἐκείνου γεγονὸς σημείωμα*, ἐκδ. Sakkélion, «Documents inédits», 118. Επίσης, τον κατηγορούσε για πιθανή αποδοχή των αιρετικών θέσεων του Ιωάννη Ιταλού, βλ. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 85.

²⁴¹Λαυριώτης, «Λέων πρὸς Αλέξιον», 404α. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 83-84.

απολογήθηκε για την εφαρμογή του μέτρου και ανακοίνωσε μέτρα για την αποκατάσταση των αφαιρεθέντων²⁴². Ακολούθησε νέα σύνοδος, το 1084, η οποία εξέτασε τις κατηγορίες εναντίον του Ευστρατίου. Ο πατριάρχης αθώωθηκε, αλλά αμέσως μετά παραιτήθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο, μάλλον αναγκαστικά και όχι εθελούσια, όπως υποστηρίζει η Κομνηνή²⁴³.

Η ανάληψη της πατριαρχικής εξουσίας από τον Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό, τον Αύγουστο του 1084, δεν έφερε την ειρήνευση στους κόλπους της Εκκλησίας. Εν μέσω νέων πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον των Νορμανδών, ο Λέων προκαλούσε αναστάτωση, αρνούμενος να συνέρχεται με τους λοιπούς ιεράρχες, γιατί το όνομα του Ευστρατίου μνημονευόταν στα δίπτυχα. Η άρνηση αυτή οδήγησε σε σχίσμα, διότι πιθανότατα μαζί με τον μητροπολίτη αρνούνταν την κοινωνία με την εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και ο λαός και ο κλήρος της Μητροπόλεως Χαλκηδόνος²⁴⁴.

Ο Αλέξιος, επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη μετά τη λήξη του νορμανδικού πολέμου, ζήτησε από τον Λέοντα να συμμορφωθεί, δεχόμενος την αθωωτική απόφαση για τον Ευστράτιο. Ύστερα από δύο διαδοχικές αρνήσεις του, ο αυτοκράτορας με σημείωμα (30 Νοεμβρίου του 1085), το οποίο δεν σώζεται, τον κάλεσε ξανά σε σύσκεψη χωρίς τη συμμετοχή της συνόδου και αντιπροσώπευση της Εκκλησίας, προκειμένου να εξεταστούν οι κατηγορίες του εναντίον του πατριάρχη, αλλά ο Λέων έμεινε πιστός στις απόψεις του²⁴⁵. Το αδιέξοδο που δημιουργήθηκε, ανέλαβε να επιλύσει η σύνοδος της 2ας Δεκεμβρίου του 1085, στην οποία ο Λέων κλήθηκε να δημοσιοποιήσει τους λόγους της διάστασής του, εκείνος, όμως, ζήτησε την εξάλειψη από τα δίπτυχα όχι μόνο του ονόματος του Ευστρατίου, αλλά και όλων των ονομάτων των πατριαρχών που είχαν κατά το παρελθόν επιτρέψει εκποίηση εκκλησιαστικών αντικειμένων²⁴⁶. Στη συνέχεια, αμαύρωσε τη μνήμη του Ευστρατίου, χαρακτηρίζοντας τον ασεβή, γιατί θεώρησε ως ασέβεια την αναπόδεικτη εκποίηση ιερών σκευών. Ο Αλέξιος τον αντέκρουσε επικαλούμενος τους νόμους, σύμφωνα με τους οποίους εκποίηση εκκλησιαστικής περιουσίας, που γίνεται κατά παράβαση των Κανόνων, δεν θεωρείται ασέβεια, αλλά

²⁴²Την ετήσια εκχώρηση χρυσού στην εκκλησία του Αντιφωνητή, καθώς και σε αυτή της εκκλησίας των Χαλκοπρατείων για τη συντήρηση των διακονούντων. Την απολογία του αυτοκράτορα διασώζει η Άννα Κομνηνή, 172³⁹-173⁶¹.

²⁴³Γλαβίνας, *Ερις*, 93-97

²⁴⁴Πολυζωίδης, *Βασιλεύς και λαϊκοί*, 81.

²⁴⁵... *ἀνταρεσκοῦντος (ἀνταρεσκοῦντος, κατά τη διόρθωση του Κ. Κόντος, «Παρατηρήσεις», 312) αὐτοῦ καὶ μόνον τὸ ἴδιον θέλημα σπουδάζοντος, Sakkellion, «Documents inédits», 119.*

²⁴⁶Με την αξίωση αυτή, πιθανότατα απαντούσε στην απόφαση της επιτροπής του 1084, η οποία αθώωσε τον Ευστράτιο. Η επιτροπή είχε υποστηρίξει τότε ότι παρόμοια συμπεριφορά με αυτή του Ευστρατίου είχαν επιδείξει και άλλοι πατριάρχες κατά το παρελθόν, αλλά μέχρι τότε έμεναν *ανεπιτίμητοι* και μνημονευόνταν στα δίπτυχα.

ιεροσυλία, και τον κάλεσε να πάρει θέση, εκείνος, όμως, απέφυγε να απαντήσει ξεκάθαρα. Ως εκ τούτου, ο μητροπολίτης έπρεπε ή να υποχωρήσει και να δεχθεί να συλλειτουργήσει με τον πατριάρχη και την ιερά σύνοδο ή να παρουσιάσει αποδείξεις για τις κατηγορίες του εναντίον του Ευστρατίου. Σε περίπτωση άρνησης, όφειλε να υποστεί την προβλεπόμενη καταδίκη²⁴⁷. Λίγες ημέρες μετά, ο Λέων δήλωσε ότι τερμάτιζε τον αγώνα κατά του Ευστρατίου συντασσόμενος με την Εκκλησία²⁴⁸. Μοναδική του αξίωση, την οποία η σύνοδος αποδέχθηκε, ήταν η διόρθωση του συνοδικού σημειώματος που αναφερόταν στην ανάρρηση του Νικολάου Γ' στον πατριαρχικό θρόνο με τη δικαιολογία ότι υπήρχαν σ' αυτό *τινα άβασανίστως γραφόμενα και αυτου καθαπτόμενα*²⁴⁹.

Λίγο αργότερα, όμως, τον Ιανουάριο του 1086, ο Λέων υπαναχώρησε. Αιτία, σύμφωνα με τον Γλαβίνα, υπήρξαν οι διαφωνίες στο παραπάνω συνοδικό σημείωμα και όχι η νέα εκποίηση εκκλησιαστικών σκευών λόγω της απειλής των Πετсенέγων²⁵⁰, όπως αναφέρει η Κομνηνή²⁵¹, αφού η επίθεση των Πετсенέγων έγινε την άνοιξη του 1086. Ακολούθησε η παραίτηση του Λέοντος, η οποία δεν έγινε δεκτή²⁵², και στη συνέχεια, στην ενδημούσα σύνοδο του Ιανουαρίου του 1086 ο μητροπολίτης κλήθηκε να απαντήσει, αν δεχόταν να συλλειτουργήσει με τον πατριάρχη και τη σύγκλητο. Ο Λέων, από την πλευρά του, υποστήριξε ότι ως μητροπολίτης Χαλκηδόνος με δική του ενορία και κλήρο στην Κωνσταντινούπολη είχε το δικαίωμα να λειτουργεί μόνος του μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του²⁵³. Ο αυτοκράτορας αντέκρουσε το επιχείρημά του κάνοντας χρήση του *κατά τών άφισταμένων κανόνα*, σύμφωνα με τον οποίο η μη μνημόνευση του ονόματος του πατριάρχη στη θεία λειτουργία αποτελεί σχίσμα²⁵⁴. Ο Λέων απάντησε ότι ο παραπάνω κανόνας ίσχυε για μητροπολίτες που δεν είχαν δικό τους ναό μέσα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ο ισχυρισμός του δεν έγινε δεκτός, αφού οι προκάτοχοι του Λέοντος στη Μητρόπολη Χαλκηδόνος ποτέ δεν χρησιμοποίησαν τα προνόμια του ναού της Αγίας Ευφημίας για να αρνηθούν την κοινωνία με τον πατριάρχη και τη σύνοδο και έτσι ο Λέων παραπέμφθηκε ως υπόδικος, σύμφωνα με τις αποφάσεις της συνόδου της 2ας Δεκεμβρίου 1085²⁵⁵. Ο Αλέξιος δίκασε τον Λέοντα με τις εξής κατηγορίες: πρώτον, διότι στην προσπάθειά του να απευθύνει κατηγορίες στον πατριάρχη Ευστράτιο, δεν

²⁴⁷Γλαβίνας, *Ερις*, 104-106.

²⁴⁸Sakkellion, «Documents inédits», 119. Ράλλης - Ποτλής έκδ., *Σύνταγμα*, τ. 4, 124-125, Κανών Ι'.

²⁴⁹Γλαβίνας, *Ερις*, 107.

²⁵⁰Γλαβίνας, *Ερις*, 109.

²⁵¹Κομνηνή, 145³²⁻³⁵.

²⁵²Γλαβίνας, *Ερις*, 109.

²⁵³Γλαβίνας, *Ερις*, 117-118.

²⁵⁴Ράλλης - Ποτλής έκδ., *Σύνταγμα*, τ. 2, 692-693, Κανών ΙΔ'.

²⁵⁵Γλαβίνας, *Ερις*, 119-121.

ακολούθησε την κανονική διαδικασία²⁵⁶. Δεύτερον, αμφισβήτησε το αδιάβλητο της έρευνας του αυτοκράτορα για τον Ευστράτιο, γεγονός που στοιχειοθετούσε το αδίκημα της ιεροσυλίας, και αγνόησε το εκδοθέν σημείωμα και την *ἀπό διαγνώσεως γραφήν*. Τρίτον, κρίθηκε ως συκοφάντης, αφού δεν απέδειξε τις κατηγορίες κατά του Ευστρατίου²⁵⁷.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Λέων καταδικάστηκε σε καθαίρεση²⁵⁸ για λόγους τάξεως και πειθαρχίας²⁵⁹ και όχι για τη δογματική του διδασκαλία. Η απόφαση για την καθαίρεσή του εκδόθηκε ως βασιλικό σημείωμα τον Ιανουάριο του 1086²⁶⁰, αφού την πρωτοβουλία για την κίνηση της διαδικασίας είχε ο ίδιος ο Αλέξιος²⁶¹.

Η καθαίρεση του Λέοντος φανέρωσε τους υποστηρικτές του. Η θεωρία του για την ιερότητα των εικόνων έγινε αντικείμενο συζητήσεων μεταξύ κληρικών και λαϊκών²⁶², γεγονός που αποδεικνύει ότι ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος είχε αρκετούς οπαδούς ανάμεσα σε αυτούς, εκτός από μερίδα μητροπολιτών, και τον πατριάρχη Νικόλαο, καθώς και πολιτικούς αξιωματούχους.

Την άνοιξη του 1086 οι Πετσενέγοι προέβησαν σε λεηλασίες των υπαίθριων περιοχών και κατακτήσεις κάστρων²⁶³. Ο Αλέξιος προσπάθησε να πλήξει τις βορειότερες εγκαταστάσεις τους, οι βυζαντινές δυνάμεις, όμως, ηττήθηκαν κοντά στη Δρίστρα (1087) και ο Αλέξιος αναγκάστηκε να υποχωρήσει ως τη Γολή στην κοιλάδα του Άνω Τούντζα και από εκεί στη Βερόη²⁶⁴. Εκεί έλαβε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό από δικούς του στη Βασιλεύουσα για την εξαγορά αιχμαλώτων²⁶⁵. Ίσως αυτό προέρχονταν από τη νέα

²⁵⁶Την ενοχή του Λέοντος επιβεβαίωναν πέντε κανόνες, των οποίων έκανε χρήση ο αυτοκράτορας. Οι τέσσερις πρώτοι όριζαν ως έκπτωτο κάθε κληρικό προσερχόμενο *ἀσυναρτητως* στον αυτοκράτορα.

²⁵⁷Πολυζωΐδης, *Βασιλεύς και λαϊκοί*, 85-87.

²⁵⁸Grumel, *Regestes*, I, αρ. 943, 415.

²⁵⁹Γλαβίνας, *Έρις*, 124.

²⁶⁰Sakkelion, «Documents inédits», 124-125.

²⁶¹Ο Πολυζωΐδης, *Βασιλεύς και λαϊκοί*, 87, υποστηρίζει ότι ο αυτοκράτορας συναποφάσισε με τον πατριάρχη την καθαίρεση του Λέοντος, βασιζόμενος στη μαρτυρία του εγγράφου: «συνδιαγιγνωσκόντων τη βασιλεία», δηλαδή συναποφασίζόντων. Στο τέλος του σημειώματος γινόταν αναφορά στο χρυσόβουλλο του 1082, το οποίο δέσμευε τον αυτοκράτορα και τους διαδόχους του να μην προβούν στο μέλλον σε εκποίηση ιερών αναθημάτων, προέβλεπε όμως, κατ' εξαίρεση, να γίνεται αυτή μόνο σύμφωνα με τους Κανόνες και τις διατάξεις της Πολιτείας και μόνο εφ' όσον εφαρμοστεί πρώτα από την Εκκλησία και τον λαό, βλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 125. Η απόφαση αυτή ερμηνεύτηκε από τους σύγχρονους μελετητές ποικιλοτρόπως. Θεωρούμε πιο πιθανή την άποψη του Πολυζωΐδη, *Βασιλεύς και Λαϊκοί*, 88, σύμφωνα με την οποία ο Αλέξιος με τη νέα απαγόρευση του ήλπιζε την αποφυγή παρανομιών σε περίπτωση μελλοντικής εκποίησης. Πράγματι, όπως θεωρήσαμε πιο πάνω, το κύριο πρόβλημα δεν φαίνεται να ήταν η εκποίηση, αλλά το μέγεθος της έκτασης, που αυτή έλαβε.

²⁶²Βλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 130.

²⁶³Κομνηνή, 199₁₈₋₃₁.

²⁶⁴*Έλεγον οί πολίται' "ἀπό τήν Δρίστραν εις Γαλόην καλόν ἀπλήκτον, Κομνηνέ"*, Κομνηνή, 214₅₂₋₅₃. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ'1, 42.

²⁶⁵Κομνηνή, 216₃₋₅.

εκποίηση (1087) εκκλησιαστικών θησαυρών για τις ανάγκες του πολέμου, όπως μας πληροφορεί η Κομνηνή²⁶⁶. Την επιβεβαιώνει ο Ιωάννης Οξείτης²⁶⁷, που κάνει λόγο και για δεύτερη προσπάθεια του Αλεξίου για εκποίηση²⁶⁸, η οποία εφαρμόστηκε μάλλον και σε περιοχές εκτός Κωνσταντινουπόλεως, αν κρίνουμε από το ποίημα του παραιτηθέντος αρχιεπισκόπου Κύπρου Νικολάου Μουζάλωνος²⁶⁹.

Οι νέες εκποιήσεις πυροδότησαν εκ νέου αντιδράσεις του Λέοντος και οδήγησαν στην εξορία του²⁷⁰, για τον τόπο και τον χρόνο της οποίας δίνουν διαφορετικές πληροφορίες η Άννα Κομνηνή και ο Νικήτας Χωνιάτης. Η χρονική τοποθέτηση της εξορίας του μητροπολίτη από την Κομνηνή πολύ καιρό μετά την καθαίρεσή του το 1086 δεν μπορεί να ισχύει, όπως υποστήριξε ο Γλαβίνας, αφού μας απομακρύνει πολύ από την αιτία, που πιθανότατα την προκάλεσε, τις αντιδράσεις, δηλαδή, του Χαλκηδόνας για τη νέα εκποίηση μετά τον Αύγουστο του 1087²⁷¹.

Ο μητροπολίτης απομακρύνθηκε από την Κωνσταντινούπολη με απόφαση του σεβαστοκράτορος Ισαακίου και των ανθρώπων του, όταν απουσίαζε ο αυτοκράτορας, όπως αφήνει να εννοηθεί και ο ίδιος σε επιστολή του προς την πεθερά του Αλεξίου²⁷². Στην απόφαση αυτή, η οποία ελήφθη παμψηφεί,²⁷³ το πιθανότερο είναι να μην συμμετείχαν εκκλησιαστικοί παράγοντες, αλλά μόνο πολιτικοί άρχοντες, αφού, παρά την άποψη του V. Grumel ότι ο Λέων εξορίστηκε με συνοδική απόφαση²⁷⁴, όπως υπογραμμίζει ο Γλαβίνας, δεν γίνεται καμία αναφορά σε σύνοδο ούτε από τον Χωνιάτη ούτε από τον Λέοντα, ενώ ο Πολυζωίδης προσθέτει ότι, επειδή το μέτρο ήταν πολιτικό,

²⁶⁶Κομνηνή, 145²⁹⁻³⁵.

²⁶⁷Gautier, «Diatribes», 33⁶⁻¹⁶. Πρβλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 136.

²⁶⁸... και πάλιν ἄγια ζητούμεν κειμήλια. Ἵνα τί ἐντεῦθεν βοηθηθῶμεν, ὅθεν κακῶς ἀνηλώμεθα; Gautier, «Diatribes», 49²⁴⁻²⁵. Γλαβίνας, *Ερις*, 137.

²⁶⁹Δοανίδου, «Απολογητικὸν ποίημα», 130⁶⁶⁸⁻⁶⁷⁷. Πρβλ. Γλαβίνας, *Ερις*, 138.

²⁷⁰Κομνηνή, 146⁵⁰⁻⁵⁴. Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων*, 6: ὑπερόριος ἀπάγεται.

²⁷¹Εξ ἄλλου, ο πόλεμος με τους Πετсенέγους άρχισε την άνοιξη του 1086 και μέχρι τα τέλη του 1087 είχε ήδη μεσολαβήσει περισσότερος από ένας χρόνος πολεμικών επιχειρήσεων και μία ήττα των βυζαντινών δυνάμεων στη Δρίστα, όπως προείπαμε. Ήταν, λοιπόν, λογικό υπό τέτοιες συνθήκες ο Αλέξιος να καταφύγει και πάλι στο μέτρο της εκποιήσεως εκκλησιαστικών θησαυρών για την κάλυψη των αναγκών και για την εξαγορά των βυζαντινών αιχμαλώτων, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις του Λέοντος. Για τις διαφορετικές απόψεις σχετικά με τον χρόνο εξορίας του Λέοντος, βλ. Grumel, *Regestes*, I, αρ. 952, 420 και Leib, «Patriarches», 212, οι οποίοι την χρονολογούν από το 1089-1090, ενώ ο Stephanou, «Procès», σ. 27, 48, πλησιάζει κατά πολύ την άποψη του Γλαβίνα (σ. 139), τοποθετώντας την εξορία του μητροπολίτη τέλη του 1087 - αρχές του 1088.

²⁷²... τὸ σκάνδαλον ἀπὸ τῶν κακῶν ἀνθρώπων γέγονε καὶ γελάσαι μοι ἐπήλθεν, Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404α.

²⁷³... πάντες ὁμοῦ τοῦ ἀνδρὸς κατεψηφίσαντο ..., Κομνηνή, 146⁵³⁻⁵⁴.

²⁷⁴Grumel, *Regestes*, I, αρ. 952, 420.

αφού η εξορία επιβαλλόταν από την Πολιτεία, αυτοί που αποφάσισαν ήταν πολιτικοί άρχοντες, οι οποίοι ενεργούσαν υπό τις εντολές του Ισαακίου, και όχι εκκλησιαστικοί²⁷⁵.

Διαφορετικές είναι και οι πληροφορίες για τον τόπο εξορίας του μητροπολίτη, με την Κομνηνή να αναφέρει τη Σωζόπολη του Πόντου²⁷⁶ και τον Χωνιάτη τη Μεσημβρία²⁷⁷, διχάζοντας τη γνώμη των μελετητών. Θεωρώ σωστή την άποψη του Γλαβίνα, ο οποίος αποδεικνύει με πειστικά επιχειρήματα ότι ο τόπος εξορίας του μητροπολίτη Λέοντος ήταν η Σωζόπολη²⁷⁸.

Κατά την περίοδο της εξορίας του, ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος αντάλλαξε επιστολές με σημαίνοντα πρόσωπα. Συγκεκριμένα, έχουν διασωθεί δύο επιστολές του, μία απαντητική προς την πεθερά του αυτοκράτορα Μαρία της Βουλγαρίας²⁷⁹, και μία προς τον πατριάρχη Νικόλαο Γ' Γραμματικό²⁸⁰. Μέσα από αυτές συμπεραίνουμε ότι επιστολές του είχαν στείλει η αυτοκράτειρα Ειρήνη²⁸¹ και η μητέρα της, Μαρία της Βουλγαρίας. Ο Λέων είχε λάβει επιστολές και από τον αυτοκράτορα, όπως μαρτυρούν οι πηγές²⁸² και οι παραπάνω απαντητικές επιστολές²⁸³, με τις οποίες ο Αλέξιος προσπαθούσε να εξευμενίσει τη σκληρή στάση του και να καταστήσει δυνατή την επιστροφή του στην πρωτεύουσα²⁸⁴. Για τον σκοπό αυτό, είχε παροτρύνει τον ανιψιό του Λέοντος, Νικόλαο Αδριανουπόλεως²⁸⁵, να του γράφει συνεχώς, προκειμένου να του γνωστοποιεί τις αγαθές προθέσεις του και να τον πείσει να παραιτηθεί από τις θέσεις του²⁸⁶, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα²⁸⁷.

²⁷⁵ Πολυζωίδης, *Βασιλεύς και λαϊκοί*, 89. Πιστεύω ότι ο Ισαάκιος αποφάσισε την εξορία του Λέοντος για να προληφθούν καταστάσεις και να διευκολυνθούν οι κινήσεις του Αλεξίου, δηλαδή η συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων.

²⁷⁶ Κομνηνή, 146⁵⁴⁻⁵⁶.

²⁷⁷ Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων*, 6.

²⁷⁸ Ο Γλαβίνας, *Έρις*, 140-141, βασιζόμενος στη μαρτυρία του ίδιου του εξορίστου Λέοντος: «τοὺς Καστριώτας καὶ τὸν ἐπίσκοπον», απέδειξε ότι η Μεσημβρία δεν ήταν επισκοπή την εποχή που εξορίστηκε ο Λέων, άρα δεν είχε επίσκοπο, σε αντίθεση με τη Σωζόπολη, η οποία στη σύνοδο της Εφέσου ήταν επισκοπή. Τη Σωζόπολη, ως τόπο εξορίας του Λέοντος, δέχεται και ο Dion, «Heretics», 256. Για την παρευξείνια Σωζόπολη, βλ. παραπάνω, 53, σημ. 177.

²⁷⁹ *Περὶ ὧν ἔγραψας τῷ δούλῳ σου, ἔδει παρῆναι με αὐτόθι καὶ πρὸς ἕκαστον τῶν γραφέντων διὰ ζώσης ἀπολογήσασθαί σοι φωνῆς*, Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404, στηλ. α.

²⁸⁰ Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405, στηλ.α- 407, στηλ.α.

²⁸¹ Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404,στηλ.α.

²⁸² Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων*,6.

²⁸³ Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404 στηλ.α: Ὅτι δὲ καὶ ἔγραψε μοι ὡς πίστιν εἶχεν εἰς ἐμὲ πολλήν. Ο ἴδιος, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405, στηλ.β: ὅτι περὶ ὁ βασιλεύς καὶ πρότερον εἰς ἡμᾶς εἶχε πίστιν πολλήν.

²⁸⁴ Γλαβίνας, *Έρις*, 139.

²⁸⁵ Για το πρόσωπο, που εσφαλμένα έχει θεωρηθεί ότι ήταν μητροπολίτης Αδριανουπόλεως, ενώ στην πραγματικότητα μάλλον ήταν λαϊκός, βλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 157-161.

²⁸⁶ Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων*, 6-7. Γλαβίνας, *Έρις*, 139.

²⁸⁷ Γλαβίνας, *Έρις*, 145-146.

Ο Λέων καταγγέλλει στη Μαρία της Βουλγαρίας, η οποία μεσολαβούσε μαζί με την αυτοκράτειρα Ειρήνη στον Αλέξιο Α΄ για την επάνοδό του²⁸⁸, ότι είναι περιορισμένος και έγκλειστος και την επιτήρησή του έχουν αναλάβει οι Καστριώτες και ο επίσκοπος, σύμφωνα με τις οδηγίες που τους έχουν δοθεί εγγράφως²⁸⁹. Την προτρέπει, όμως, να μην λυπάται για την κατάστασή του, γιατί εκούσια την υπομένει, θέλοντας πιθανόν να μιμηθεί τους ιεράρχες που στο παρελθόν υπέμειναν τα βάσανα της εξορίας για την πίστη τους²⁹⁰.

Παρ' όλα αυτά, πιστεύω ότι η απομάκρυνση του δυναμικού ιεράρχη από την μητρόπολή του και τους υποστηρικτές του και η απομόνωσή του σε μία περιοχή μακριά από την Κωνσταντινούπολη πρέπει να ήταν βαρύ τίμημα για τον ίδιο. Απαντώντας στον πατριάρχη, γράφει χαρακτηριστικά: *οὐκ ἔχων οἷς ἐκ τῆς ὑπερορίας τοὺς ἐμοὺς δεξιώσομαι φίλους τὰς χεῖρας ἔχων κενάς*²⁹¹, εκφράζοντας έτσι το παράπονό του για τη δυσμενὴ κατάσταση του.

Αν και ο αυτοκράτορας είχε επιτρέψει στον μητροπολίτη την αλληλογραφία, είναι πιθανό αυτή να ελεγχόταν. Παρ' όλα αυτά, ο δυναμικός μητροπολίτης είχε το θάρρος να υπερασπίζεται με σθένος τις ιδέες του. Σε μία από τις επιστολές του αμφισβητεί ευθέως την εμπιστοσύνη που είχε εκφράσει ο αυτοκράτορας προς το πρόσωπό του²⁹², αφού επέτρεψε την καταδίκη του και την εξορία του, αν και γνώριζε την αθωότητά του²⁹³, και τώρα, σύμφωνα με όσα διαδίδονται, θέτει ως όρο για την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη την κουρά του και τον εγκλεισμό του σε μοναστήρι²⁹⁴. Γι' αυτό και ο μητροπολίτης τού απαντά ότι οι πραγματικά αιρετικοί είναι ελεύθεροι, ενώ εκείνος περιορισμένος και έγκλειστος²⁹⁵, και αναρωτιέται για ποιον λόγο τού ζητάει να ενδυθεί το μοναχικό σχήμα, αν καθαιρέθηκε κανονικώς και του αφαιρέθηκε η ιεροσύνη. Αν, όμως, δεν καθαιρέθηκε με βάση τους εκκλησιαστικούς κανόνες, τότε ο Αλέξιος σφάλει

²⁸⁸Παρακαλῶ οὖν Σε, καὶ τῶν ἀγίων σου ποδῶν ἐφάπτομαι, δυσωπήσαι καὶ τὴν ἀγίαν ἡμῶν Δέσποιναν καὶ θυγατέρα σου, ἵνα μηκέτι μνείαν ποιήσῃται ἐπὶ τοῦ Βασιλέως, Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404, στηλ. α. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 149-150. Η στήριξη αυτή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, κυρίως των Δουκών, προς τον Λέοντα, είναι ίσως η αιτία που αυτός εκδήλωνε τόσο ανοικτά την αντίθεσή του απέναντι στην αυτοκρατορική πολιτική, όπως σημειώνει ο Μαμαγκάκης, *Αλέξιος Α΄*, 64, άποψη που με βρίσκει σύμφωνη.

²⁸⁹Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404, στηλ. β.

²⁹⁰Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404, στηλ. α.

²⁹¹Όπως ο Μέγας Χρυσόστομος, του οποίου το παράδειγμα χρησιμοποιεί στην επιστολή του προς τον πατριάρχη Νικόλαο, βλ. Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405, στηλ. β.

²⁹²Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404, στηλ. α.

²⁹³Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405 στηλ.β.

²⁹⁴Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405, στηλ. β.

²⁹⁵Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404, στηλ. β.

και ο ίδιος παραμένει μητροπολίτης με τη χάρη του Θεού²⁹⁶. Επομένως, ποιος ιερέας θα μπορούσε να πει ευχές αποκάρσεως σε αρχιερέα; Οι μοναχοί δεν μπορούν να κείρουν αρχιερείς, ούτε είναι δυνατόν ένας αρχιερέας να δεχθεί ευχές από ιερέα μονάζοντα. Γιατί, χωρίς αντιλογία, τὸ ἔλλατον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται²⁹⁷. Και με ποιον τρόπο θα μπορούσε ο Αλέξιος να εμφανίσει ενώπιον του Θεού και του εαυτού του γυμνό, χωρίς πρεσβύτερο, εκείνον (τον Λέοντα) που χειροτονεί ιερείς και αρχιερείς και τους ντύνει με την ιερατική και αρχιερατική στολή; Ακόμη κι αν ευσταθούσε η κατηγορία και ο Λέων ήταν αποκήρυκτος, απόβλητος κοινωνίας και αξίας αρχιερατικής και έπρεπε να καρεί μοναχός, το ουσιαστικό ερώτημα είναι ποιος θα έκανε την κουρά, αιρετικός ή ορθόδοξος ιερέας, και με ποιους θα έπρεπε να συνταχθεί, με τους αιρετικούς ή τους ορθοδόξους μοναχούς;²⁹⁸

Στο τέλος της επιστολής του προς τον πατριάρχη ο Λέων χρησιμοποιεί τους λόγους ενός από τους σημαντικότερους εικονόφιλους, του Θεοδώρου Στουδίτου, προκειμένου να στηρίξει τη δική του θεωρία για την ιερότητα των εικόνων²⁹⁹, δηλαδή την ταύτιση εικόνας και Χριστού³⁰⁰, για την οποία δηλώνει ανυποχώρητος³⁰¹. Αυτές οι ιδέες του περί εικόνων δημιούργησαν μεγάλο ζήτημα³⁰². Ο αδελφός του αυτοκράτορα Ισαάκιος προσπάθησε να αντικρούσει τις ιδέες του και γραπτώς³⁰³. Τελικά, η εξορία του Λέοντος τερματίστηκε με τη συμφιλιωτική σύνοδο των Βλαχερνών τέλη του 1094³⁰⁴ ή αρχές του

²⁹⁶Όπως ο Ιωάννης Χρυσόστομος κατά τη δεύτερη παράνομη εξορία του στην Κουκουσό, χειροτόνησε επισκόπους, πρεσβυτέρους και διακόνους, παραμένοντας ακατάκριτος αρχιερέας για τον Θεό. Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405β.

²⁹⁷Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404β. Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 405β. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 144.

²⁹⁸Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 406α. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 144-145.

²⁹⁹... ὁ καταλύσας τὰς ἐν ταῖς ἱεραῖς πύλαις τῶν χαλκοπρατειῶν δώδεκα Δεσποτικὰς ἑορτὰς ... ἔστιν προδήλως εἰδολωλάτρης, ὡς φησὶν ὁ Μέγας Θεόδωρος ὁ Στουδίτης καὶ τὸ ρηθὲν τῶν ἁγίων Πατέρων Συνοδικόν, Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 407, στηλ.α.

³⁰⁰Πιστεῦω, οὖν, ὅτι Χριστὸς λέγεται καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ εἰκὼν, Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 406, στηλ.α. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 169.

³⁰¹Εγὼ μυρίους θανάτους εἰ ὑποστῶ, ἦν ἔμαθον ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας πιστὶν ὀρθόδοξον καὶ ἦν ἄχρι τοῦδε τοῦ γήρωος διασῶζω ἀκράδαντον, ἢ καὶ συναποθανεῖν εὐχομαι, καὶ ἀκριβῶς οὐδέποτε ἀπαρνήσομαι, Λαυριώτης, «Λέων, τῷ Πατριάρχῃ», 406α. Ο ίδιος, «Λέων πρὸς τὴν πενθερὰν», 404β.

³⁰²Βλ. για παράδειγμα τις ιδέες περί των εικόνων του Βασιλείου Ευχαΐτων, υποστηρικτή εν μέρει του Λέοντος, αλλά όχι αποδεχόμενου πλήρως τις ιδέες του περί λατρευτικής προσκυνήσεως των εικόνων του Χριστού, στις οποίες αντέδρασε ο Ισαάκιος Κομνηνός, στο Γλαβίνας, *Ἐρις*, 151-57.

³⁰³Για τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο η υπόθεση του Λέοντος ήταν και υπόθεση προσωπική, αφού εκείνος είχε λάβει την απόφαση εκποίησης των ιερών κειμηλίων κατά την απουσία του αυτοκράτορα, και σε αυτόν είχε επιτεθεί ο Λέων. Επιπλέον, ο Ισαάκιος ενδιαφερόταν πολύ για τη θεολογία. Βλ. Γλαβίνας, *Ἐρις*, 174-177, όπου αναφέρονται και τα έργα του Ισαακίου εναντίον του Λέοντος και των ιδεών του περί των εικόνων.

³⁰⁴Gautier, «Blachèrnes», 216-220.

1095³⁰⁵, στην οποία αποκήρυξε τις ιδέες του³⁰⁶ και ξανακέρδισε τη μητροπολιτική του θέση.

Θεωρώ ότι η θρησκευτική αυτή έριδα, που εκδηλώθηκε αμέσως μετά την άνοδο του Αλεξίου Α΄ στον θρόνο, ήταν σοβαρή. Κατ' αρχήν, σημειώθηκε εν μέσω σοβαρότατων εξωτερικών κινδύνων και κατά τη διάρκεια απουσίας του αυτοκράτορα. Ένα άλλο, όμως, σοβαρό ζήτημα ήταν και η στήριξη του Λέοντος όχι μόνο από εκκλησιαστικά πρόσωπα³⁰⁷, αλλά και από πολιτικά. Η Άννα Κομνηνή καταγγέλλει ότι οι επιθέσεις του εναντίον του αυτοκράτορα υποκινούνταν από χαιρέκακους ανθρώπους, που βρίσκονταν μέσα στη διοίκηση του Κράτους³⁰⁸. Η επισήμανση αυτή είναι σημαντική και δίνει στην εξορία του μητροπολίτη Χαλκηδόνας και πολιτική χροιά, εφ' όσον οι εσωτερικοί εχθροί του Αλεξίου Α΄ ενθάρρυναν την εκδήλωση μίας σοβαρής θρησκευτικής έριδας, προκειμένου να πραγματοποιήσουν τους δικούς τους πολιτικούς σκοπούς³⁰⁹.

³⁰⁵Γλαβίνας *Έρις*, 200-201.

³⁰⁶Οι πηγές δεν κάνουν αναφορά στους λόγους υπαναχώρησης του Λέοντος από τις θέσεις του. Σύμφωνα με τον Angold, *Church*, 47-48, η αδιάλλακτη στάση του μητροπολίτη τον οδήγησε σταδιακά σε απομόνωση, και έτσι δέχτηκε με χαρά να αλλάξει στάση στη σύνοδο των Βλαχερνών. Η εξήγηση αυτή, όμως, δεν δικαιολογεί πλήρως το γεγονός και οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν αλλού. Όπως είδαμε και παραπάνω, το 1094 συνέβη η σοβαρότατη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη, στην οποία συνεργοί ήταν και μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος και φανέρωσε τον κίνδυνο που διέτρεχε ο αυτοκράτορας από τους αντιπάλους του. Η Gerhold, «Mouvement chalcédonien», 102-103, θεωρεί ως κλειδί για να κατανοήσουμε τα γεγονότα στη σύνοδο των Βλαχερνών τον ρόλο της οικογένειας των Δουκών, και δεν έχει άδικο. Οι Δούκες, όπως η ίδια αναφέρει, θα γνώριζαν ότι μία πιθανή πτώση του Αλεξίου θα συνεπαγόταν και τη δική τους πτώση (η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Δούκαινα ήταν μέλος της οικογένειας). Γι' αυτό, τη συμφιλιοτική στάση στη σύνοδο δεν την επιδίωκε μόνο ο αυτοκράτορας αλλά και οι Δούκες. Αν και βρίσκονταν σε αντίθεση μαζί του, όπως τονίζει η Gerhold, αντιμετωπίζοντας τον ίδιο κίνδυνο, παρέμειναν στην πλευρά του Αλεξίου. Νομίζω ότι με αυτή την εξήγηση μπορούμε να κατανοήσουμε τον λόγο υποχώρησης του Λέοντος, εφ' όσον μέλη της οικογένειας των Δουκών ήταν υποστηρικτές του.

³⁰⁷Ένας από αυτούς ήταν ο πατριάρχης Νικόλαος Γραμματικός, ο οποίος είχε αρνηθεί να υπογράψει το συνοδικό σημείωμα για την καθαίρεση του Λέοντος. Βλ. Γλαβίνας, *Έρις*, 131.

³⁰⁸Κομνηνή, 145⁴¹⁻⁴⁴. Σύμφωνα με τον Μαμαγκάκη, *Αλέξιος Α΄*, 63, η Άννα Κομνηνή υπαινίσσεται μάλλον τον χώρο της Συγκλήτου, ενώ η Gerhold, «Mouvement chalcédonien», 95, θεωρεί ότι η αντιπολιτευτική ομάδα απαρτιζόταν από την οικογένεια των Δουκών, μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας και μέρος του κλήρου. Είδαμε παραπάνω, μέσω των επιστολών, τη στήριξη της Ειρήνης Δούκαινας και της Μαρίας της Βουλγαρίας στον εξόριστο μητροπολίτη. Ένας από τους υποστηρικτές του Λέοντος ήταν και ο Γεώργιος Παλαιολόγος, για τον οποίο η Κομνηνή, 215⁶⁶⁻⁷⁰, σχολιάζει ότι ήταν αφοσιωμένος στον ιεράρχη και τον εκτιμούσε ιδιαίτερα.

³⁰⁹Βλ. και Γλαβίνας, *Έρις*, 131-132.

II. Βασιλεία Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143)

1. Κωνσταντίνος Γαβράς

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού συνέβη η επιβουλή της αδελφής του, Άννας Κομνηνής (1119), οι συνωμοσίες του αδελφού του, Ισαακίου Κομνηνού, η προσπάθεια απόσχισης της περιοχής της Τραπεζούντας από τον Κωνσταντίνο Γαβρά (1126-1140). Από αυτές τις περιπτώσεις, σαφείς αποδείξεις εξορίας έχουμε για τους Κωνσταντίνο Γαβρά και Ισαάκιο Κομνηνό. Για την Άννα Κομνηνή, τα στοιχεία δεν οδηγούν σε εξορία της³¹⁰.

Ο Κωνσταντίνος Γαβράς ήταν ένα από τα ονομαστά μέλη της οικογένειας των Γαβράδων, η οποία συνέδεσε στενά το όνομά της με την περιοχή του Πόντου για ένα μεγάλο διάστημα πριν τη δημιουργία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας των Μεγαλοκομνηνών το 1204³¹¹. Ήταν συγγενής του Θεοδώρου Γαβρά³¹² και του Γρηγορίου, του οποίου η περίπτωση της εξορίας του παρουσιάστηκε παραπάνω. Ο

³¹⁰Η ποινή που επιβλήθηκε στην Άννα και τους συνεργάτες της ήταν η δήμευση των περιουσιών τους, αλλά αργότερα ο αυτοκράτορας τις επέστρεψε στους κατόχους τους. Ο Μιχαήλ ο Σύρος, *Χρονικόν*, κεφ. XII, 204, είναι ο μόνος που αναφέρει ότι ο Ιωάννης εξόρισε την αδελφή του Άννα, τον αδελφό του (τον γαμπρό του, πιθανότατα, Νικηφόρο Βρυέννιο, σύζυγο της Άννας, ή τον αδελφό του, Ανδρόνικο Κομνηνό) και έκειρε μοναχή τη μητέρα του, Ειρήνη Δούκαινα. Σύμφωνα με την Μπουρδάρα, «Εγκλημα», 216, η Άννα και η μητέρα της έμειναν στο περιθώριο αποτραβηγμένες σε μοναστήρι καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη, ενώ, αντίθετα, ο Νικηφόρος Βρυέννιος παρέμεινε στην αυλή και συμμετείχε στις αυτοκρατορικές εκστρατείες. Θεωρώ ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, που να αποδεικνύουν ότι η Άννα Κομνηνή εξορίστηκε. Είναι αλήθεια ότι και οι δύο γυναίκες πέρασαν την υπόλοιπη ζωή τους στη μονή Κεχαριτωμένης, καθίδρυμα της Ειρήνης, την οποία ίδρυσε μεταξύ των ετών 1107 και 1118, τον καιρό που ήταν αυτοκράτειρα, και συνέταξε το Τυπικό της. Η Ειρήνη έφυγε από τη ζωή μέσα σε αυτή τη μονή πριν τον Οκτώβριο του 1136 (βλ. Gautier, «Kécharitōménè», 5-165 και Jordan, «Kecharitomene», 649-724), ενώ η Άννα Κομνηνή έγραψε εκεί το αριστουργηματικό ιστορικό έργο της, την *Αλεξιάδα*. Η Άννα αποσύρθηκε στη μονή είτε μετά την αποτυχία της συνωμοσίας το 1119 (βλ. Neville, *Anna Komnene*, 6) είτε το 1137, μετά τον θάνατο του συζύγου της Νικηφόρου Βρυεννίου. Αν ισχύει η πρώτη υπόθεση, τότε όντως ο Ιωάννης Β΄ υποχρέωσε την αδελφή του να αποσυρθεί στη μονή. Η Άννα, όμως, δεν εξορίστηκε, εφ' όσον η μονή της Κεχαριτωμένης βρισκόταν εντός Κωνσταντινουπόλεως, στη 10η ρεγεόνα, στο *Δευτέριον* (βλ. Janin, *Églises*, 526-527). Η Neville, όπ., 138, επισημαίνει ότι η διαμονή της Άννας και της μητέρα της στα αυτοκρατορικά κτίσματα της μονής της Κεχαριτωμένης οπωσδήποτε τις έκανε να ζουν με θρησκευτική ευλάβεια, αλλά δεν τις υποχρέωνε να γίνουν και μοναχές. Σύμφωνα με την ίδια, η Άννα δεν ήταν μοναχή, σε αντίθεση με την μητέρα της, η οποία ενδύθηκε το μοναχικό ράσο, όπως αποδεικνύεται από μία αφιερωτική επιγραφή χαραγμένη επάνω σε ένα κειμήλιο της Ορθοδοξίας, που ανήκε στην αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα. Το συγκεκριμένο κειμήλιο απέσπασαν οι Σταυροφόροι το 1204 από τη Βασιλεύουσα (από τη μονή Κεχαριτωμένης;) και σήμερα βρίσκεται στη συλλογή του θησαυρού του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Η επιγραφή (μία από τις τέσσερις) βρίσκεται επάνω στην δεξιά κεραία του σταυρού από Τίμιο Ξύλο και είναι η εξής: *ή βασιλις Δούκαινα λατρις Ειρήνη/χρυσένδυτος πριν αλλά νυν ρακένδυτις,/ έν τριχίνοις νυν ή τὸ πριν έν βυσσίνοις,/τὰ ράκια στεργοῦσα πορφύρας πλέον*. Βλ. Spinucci, «Staurroteche», 23-42. Hahnloser, *Tesoro*, πίνακας XXIX.

³¹¹Γενικά για την αυτοκρατορία των Μεγαλοκομνηνών του Πόντου βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Ιστορία της αυτοκρατορίας των Μεγαλοκομνηνών της Τραπεζούντας* (1204-1461), Θεσσαλονίκη 2009.

³¹²Κομνηνή, 403²⁶⁻²⁸. Σύμφωνα με τον Bryer, «Family», 177, ο Κωνσταντίνος Γαβράς ήταν υιός ή αδελφός ή ανιψιός του Θεοδώρου Γαβρά.

αυτοκράτορας τού είχε παραχωρήσει τον τίτλο του *πρωτοσεβαστου*. Αρχικά έλαβε μέρος στον πόλεμο εναντίον του Νορμανδού Βοημούνδου. Η Άννα Κομνηνή στην αφήγησή της παρουσιάζει στοιχεία του χαρακτήρα του³¹³, επηρεασμένη προφανώς από την μετέπειτα αντιπολιτευτική του στάση, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω

Το έτος 1112 ο εμίρης Melikshah II, αλλιώς και Sehinsah (1110-1116), πρωτότοκος υιός του σουλτάνου του Ικονίου (σουλτανάτο του Rum) Kilij Arslan I (1092-1107), απειλούσε την περιοχή της Φιλαδέλφειας και την μικρασιατική παραλιακή ζώνη. Ήταν ένα ακόμη ανοικτό μέτωπο για τον αυτοκράτορα Αλέξιο, αφού από τα δυτικά οι Νορμανδοί ετοιμάζαν επίθεση δια θαλάσσης³¹⁴.

Εκείνη την περίοδο (από το 1109) στρατηγός Φιλαδέλφειας ήταν ο Κωνσταντίνος Γαβράς, έχοντας υπό τις διαταγές του ισχυρό στρατιωτικό σώμα. Στην αρχή έλαβε εντολή από τον αυτοκράτορα να επαγρυπνεί μέρα-νύκτα σε όλη την περιοχή δικαιοδοσίας του και να ενημερώνει για τις εχθρικές κινήσεις³¹⁵. Όταν, όμως, πληροφορήθηκε ότι τα στρατεύματα του εμίρη Melikshah, ενισχυμένα και από πολεμιστές του σουλτάνου Mahammad I (1105-1118)³¹⁶ κατευθύνονταν προς τα βυζαντινά εδάφη, ο Κωνσταντίνος έλαβε την πρωτοβουλία να τα σταματήσει πριν φτάσουν κοντά στην περιοχή της Φιλαδέλφειας. Ο σελτζουκικός στρατός είχε φτάσει ήδη στο Κελβιανόν, κοντά στην πόλη της Εφέσου, όταν συναντήθηκε με αυτόν του Γαβρά, ο οποίος εφόρμησε πρώτος τότε εναντίον του και έφερε τη νίκη στους Βυζαντινούς³¹⁷. Σύμφωνα με την Κομνηνή, η νίκη που πέτυχε το 1112 στο Κελβιανόν ο Κωνσταντίνος Γαβράς υπήρξε καθοριστική για να αναγκαστεί ο Melikshah, αλλά στην ουσία ο ίδιος ο σουλτάνος Mahammad I, να στείλει πρέσβεις, ζητώντας να διαπραγματευθεί τους όρους της ειρήνης³¹⁸.

Ο Κωνσταντίνος Γαβράς συνέχισε να υπηρετεί τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α', λαμβάνοντας μέρος στις σημαντικότερες μάχες εναντίον των Σελτζούκων³¹⁹. Το 1119,

³¹³ ... οίηματίας γὰρ ὁ ἀνὴρ καὶ μεγάλοις ἐγχειρεῖν ἐφιέμενος πράγμασι, Κομνηνή, 403₃₁₋₃₂.

³¹⁴ Κομνηνή, 434₂₈₋₄₃₅₃₈.

³¹⁵ Κομνηνή, 435₃₈₋₄₅.

³¹⁶ Cahen, *Formation*, 16.

³¹⁷ Κομνηνή, 437₁₀₋₁₂.

³¹⁸ Κομνηνή, 437₁₂₋₁₉.

³¹⁹ Το 1113 Τούρκοι πολεμιστές από όλες τις περιοχές της Ανατολής πλημμύρισαν τα μικρασιατικά εδάφη, αναγκάζοντας τον αυτοκράτορα να εκστρατεύσει εναντίον τους. Η καθοριστική μάχη δόθηκε στην κοιλάδα Ακροκού, όπου οι βυζαντινές δυνάμεις επιτέθηκαν στους ανυποψίαστους Σελτζούκους. Ο Κωνσταντίνος Γαβράς, *δουξ* Φιλαδέλφειας, τέθηκε τότε αρχηγός της εμπροσθοφυλακής. Η μάχη δόθηκε σώμα με σώμα και όσοι ξέφυγαν από το σπαθί των Βυζαντινών αρχικά, εξολοθρεύτηκαν στη συνέχεια με τέχνασμα (Κομνηνή, 446₇₆₋₄₄₇₉₉). Το 1116 ο Γαβράς έλαβε μέρος και στη μάχη κοντά στο Φιλομήλιον (Aksehir), πολεμώντας ως επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας (Κομνηνή, 473₁₁). Με τη νίκη των Βυζαντινών απελευθερώθηκαν οι βυζαντινοί αιχμάλωτοι και ο Melikshah αναγκάστηκε να υπογράψει ειρήνη, με την

έναν χρόνο μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Αλεξίου, ο Κωνσταντίνος αναφέρεται στις πηγές ως δούξ Χαλδίας με έδρα την Τραπεζούντα. Σε αυτή τη θέση, που κατείχαν οι στενοί συγγενείς προκάτοχοί του, ίσως τοποθετήθηκε πριν τον θάνατο του Αλεξίου³²⁰.

Το 1119 ο εμίρης του Erzkn, Ibn Mangudjak, κατέφυγε στην αυλή του δούκως της Τραπεζούντας Κωνσταντίνου Γαβρά, ζητώντας την προστασία του εναντίον του εμίρη της Μελιτηνής Balak, υιού του Ortuq³²¹, και του Ghazi Gumushtekin, υιού του εμίρη των Δανισμενιδών Danismend³²². Ο Κωνσταντίνος δέχθηκε να παράσχει προστασία στον Ibn Mangudjak και να συμμαχήσει μαζί του, εμπλέκοντας έτσι το δουκάτο της Χαλδίας στις διαμάχες μεταξύ των Σελτζούκων της Μ. Ασίας. Από στρατηγικής άποψης, η συμμαχία του Γαβρά ήταν λανθασμένη, γεγονός που αποδείχθηκε στην πράξη. Οι κανόνες της βυζαντινής διπλωματίας δεν θα επέτρεπαν ποτέ να μεταφερθεί το πρόβλημα της διαμάχης μεταξύ των αντιπάλων στο βυζαντινό στρατόπεδο. Παρ' όλα αυτά, ο Γαβράς πολέμησε στο πλάι του Ibn Mangudjak, με αποτέλεσμα να ηττηθεί, να αιχμαλωτιστούν και να πέσουν στο πεδίο της μάχης περίπου 5.000 Βυζαντινοί, ενώ αιχμαλωτίστηκε και ο ίδιος και εξαγόρασε την ελευθερία του με τριάντα χιλιάδες δηνάρια, τα οποία ζητήθηκαν ως λύτρα. Η ήττα του Κωνσταντίνου Γαβρά ενίσχυσε τους Δανισμενίδες, οι οποίοι κατέκτησαν τότε την Καισάρεια³²³.

Μέχρι το 1126, ο Κωνσταντίνος Γαβράς παρέμενε υπό την εξουσία του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ιωάννη Β' Κομνηνού. Στη συνέχεια, ακολουθώντας την πολιτική των προκατόχων του, Θεοδώρου και Γρηγορίου, στασίασε και ανεξαρτητοποιήθηκε από την κεντρική διοίκηση της Κωνσταντινούπολεως, φέρνοντας σε δύσκολη θέση την αυτοκρατορία, αν λάβουμε υπόψη μας την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην Μ. Ασία με την κατάληψη πολλών βυζαντινών επαρχιών και πόλεων και τη δημιουργία σελτζούκικων εμιράτων, γεγονός που σήμαινε την απώλεια ελέγχου ενός τμήματος του

οποία δεσμευόταν να επιστρέψει τα εδάφη που είχαν κατακτηθεί από το 1071, αποκαθιστώντας τα βυζαντινά σύνορα στην γραμμή που ίσχυε την εποχή του Ρωμανού Δ', ενώ υποσχόταν ότι δεν θα ανοχλούσε ξανά το Βυζάντιο. Ο Melikshah, όμως, ανατράπηκε από τον αδελφό του Mesud I, βλ. Cahen, *Formation*, 17. Ο νέος σουλτάνος του Ικονίου θα κάνει μία σειρά πολέμους με τον Ιωάννη Β' Κομνηνό.

³²⁰Βλ. Angold, *Empire*, 130. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α', 240, σημ. 16, όπου υποστηρίζεται ότι ο Αλέξιος τοποθέτησε τον Κωνσταντίνο Γαβρά δούκα Χαλδίας μετά τη μάχη στο Φιλομήλιον, ενώ ο ίδιος τοποθετεί τη μάχη στο 1115 και όχι στο 1116, που την τοποθετούν οι περισσότεροι μελετητές.

³²¹Hamzah - Gibb, *Damascus Chronicle*, 162.

³²²Η τουρκική δυναστεία των Δανισμενιδών εκτεινόταν στην κεντρική και ανατολική Μ. Ασία και χωριζόταν στους κλάδους της Σεβάστειας και της Μελιτηνής. Μέχρι την τελική υποταγή των Δαμεισιδών στους Σελτζούκους του Ικονίου (1178), είχαν καταφέρει να κατακτήσουν σταδιακά την Καισάρεια και την Κασταμονή του Πόντου, προκαλώντας την αντεπίθεση του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Β'.

³²³Βλ. Μπαρτικιάν, *Οικογένεια*, 45.

μικρασιατικού εδάφους. Με την ανεξαρτητοποίηση και της Τραπεζούντας, ο Ιωάννης Β΄ έχανε τον έλεγχο της σημαντικότερης αυτής περιοχής της βόρειας Μ. Ασίας.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος στη *μονωδία* του προς τιμήν του δασκάλου του, μητροπολίτη Τραπεζούντας Στέφανου Σκυλίτζη, περιγράφει με τη λογοτεχνική του κάλαμο την αποστασία, τονίζοντας μάλιστα την ευμάρεια και την ευπορία της πόλεως για όσο καιρό στον μητροπολιτικό θρόνο βρισκόταν ο Στέφανος, και την μετάπτωση της κατάστασης στα χρόνια που ακολούθησαν, αφ' ότου στην Τραπεζούντα έφτασε ο Κωνσταντίνος Γαβράς.

Συγκεκριμένα, ο Θεόδωρος κάνει λόγο για παρεκτροπή της εξουσίας (*τυραννίδα*), για αποστασία εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα και για συνεργασία του Κωνσταντίνου Γαβρά με τους Τούρκους³²⁴. Τον κατηγορεί ακόμη, ότι απέσπασε τα έσοδα της εκκλησίας και των ιερέων και τα χάρισε στους στρατιώτες³²⁵.

Η κατάσταση ανεξαρτητοποίησης της Τραπεζούντας από τον Γαβρά διήρκησε δέκα τέσσερα χρόνια³²⁶. Το 1130 ο Κωνσταντίνος παραχώρησε άσυλο στον *σεβαστοκράτορα* Ισαάκιο Κομνηνό, που είχε δραπετεύσει από την πρωτεύουσα για να μην τιμωρηθεί για τη συνωμοσία εναντίον του αδελφού του, Ιωάννη Β΄. Ο Ισαάκιος είχε καταφύγει αρχικά στον εμίρη των Δανισμενιδών, Ghazi Gumushtekin, ο οποίος τον έστειλε στον *δοῦκα* της Τραπεζούντας. Επομένως, ο Κωνσταντίνος μάλλον συνδεόταν φιλικά ή διατηρούσε διπλωματικές επαφές με τον Ghazi Gumushtekin, και ίσως η κατηγορία του Θεοδώρου για συνεργασία του Γαβρά με τους Τούρκους να αναφέρεται σε αυτές τις σχέσεις φιλίας ή διπλωματίας με τον εμίρη Ghazi Gumushtekin³²⁷. Πάντως, το άσυλο που προσέφερε ο Γαβράς στον Ισαάκιο τον καθιστούσε ακόμη πιο επικίνδυνο για την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινουπόλεως και δικαιολογημένα θα είχε προκαλέσει τους φόβους του Ιωάννη για πιθανή σύμπραξη των δύο ανδρών εναντίον του θρόνου του. Ο Ισαάκιος δεν πρέπει να έμεινε στην Τραπεζούντα για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού τον χειμώνα του 1130-1131 βρισκόταν στη Μελιτηνή και, σύμφωνα με τον Μιχαήλ τον Σύρο³²⁸, συναντήθηκε με τον σουλτάνο του Ικονίου Maṣoud I και τον προαναφερθέντα Ghazi Gumushtekin, με τους οποίους συμμάχησε, σκοπεύοντας, όπως φαίνεται, να επιτεθεί εναντίον του Βυζαντίου. Στη συνάντηση δεν παραδίδεται η παρουσία του Κωνσταντίνου

³²⁴Petit, «Monodie», 10₁₀₇₋₁₁₂.

³²⁵Petit, «Monodie», 10₁₁₂₋₁₁₄.

³²⁶Petit, «Monodie», 10₁₂₀₋₁₂₁.

³²⁷Πρβλ. Ceynet, *Pouvoir*, 104.

³²⁸Μιχαήλ ο Σύρος, *Χρονικόν*, κεφ. IV, 230.

Γαβρά³²⁹. Επίσης, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, αν κατά τη διάρκεια της παραμονής του Ισαακίου στην Τραπεζούντα έγινε κάποια είδους συμφωνία μεταξύ αυτού και του Γαβρά εναντίον του Ιωάννη Β΄. Το βέβαιο είναι, όπως γράφει και ο Κ. Βαρζός, ότι ο Ισαάκιος επιδίωκε τη συσπείρωση των εχθρών του Βυζαντίου, με σκοπό να εκθρονίσει τον αδελφό του³³⁰.

Ο αυτοκράτορας, το 1139-1140, εκστράτευσε εναντίον των Τούρκων που είχαν εισβάλει στο «θέμα Αρμενιάκων», και προσπάθησε να ανακτήσει την Καισάρεια από τους Δανισμενίδες, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα. Στη συνέχεια, στράφηκε εναντίον του θέματος Χαλδίας, με σκοπό να επαναφέρει την Τραπεζούντα υπό την εξουσία του Βυζαντίου. Ο Σκυλίτζης περιγράφει λακωνικά την εκστρατεία του αυτοκράτορα, τη σύλληψη του Γαβρά και την εξορία του: ... ἤλθεν, εἶδεν, ἐνίκησε· καὶ λέλυκε μὲν τὴν πόλιν τῆς τυραννίδος, φυγὴν δὲ μακρὰν <τοῦ> ἀποστάτου κατεψηφίσαστο³³¹.

Δεν γνωρίζουμε τον τόπο εξορίας του Κωνσταντίνου Γαβρά, ούτε την τύχη του μετά την απομάκρυνσή του από την Τραπεζούντα³³². Σύμφωνα με τον Α. Σαββίδη, ο Κωνσταντίνος Γαβράς ενσωματώθηκε ξανά στην αυτοκρατορία, αφού διετέλεσε εκ νέου διοικητής του θέματος Χαλδίας³³³ και στάλθηκε από τον Μανουήλ Α΄ ως πρέσβης στην αυλή του Σελτζούκου σουλτάνου Κιλίτζ Αρσλάν³³⁴. Α. Bryer³³⁵ και J. Cheynet³³⁶ αναφέρουν ότι δεν γνωρίζουμε την τύχη του Κωνσταντίνου Γαβρά μετά την εξορία του.

³²⁹Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 241.

³³⁰Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 240-241. Μία σύμπραξη, πάντως, μεταξύ Κωνσταντίνου και Ισαακίου εναντίον του Ιωάννη Β΄ δεν είναι απίθανη. Πρβλ. Πουλτίδου, *Κινήματα*, 84.

³³¹Petit, «Monodie», 11₁₅₉₋₁₆₂.

³³²Μία προσωπική παρατήρηση είναι η εξής. Στη νήσο Αμοργό ένα από τα πιο παλιά επίθετα είναι αυτό του Γαβρά. Παλαιότερα, ο Βογιατζίδης, *Αμοργός*, 60-65, θεώρησε ότι τα επίθετα βυζαντινής προελεύσεως από τη νήσο Αμοργό, όπως Φραγκόπουλος, Κολυδάς, Συναδηνός, Τζαμάντουρος, Γαβράς, ίσως προέρχονται από πολιτικούς εξορίστους της εποχής του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (όταν ήταν ακόμη αυτοκράτορας στη Νίκαια). Αν δεχθούμε, όντως, ότι κάποιοι από αυτούς τους επιφανείς Βυζαντινούς δεν ήρθαν ως πολιτικοί αξιωματούχοι στο νησί, αλλά ως πολιτικοί εξόριστοι, αν και δεν υπάρχουν αποδείξεις που να το πιστοποιούν, θα μπορούσε η περίπτωση εξορίας του Κωνσταντίνου Γαβρά να συνδέεται με το νησί της Αμοργού; Είναι ένα ερώτημα, το οποίο, όμως, λόγω έλλειψης στοιχείων, δεν μπορεί να απαντηθεί. Παρ' όλα αυτά, οφείλω να σημειώσω τα εξής. Το επίθετο Γαβράς είναι παλαιότερο της εποχής του Βατάτζη. Μέλη της οικογένειας υπήρξαν διοικητές Τραπεζούντας επί Κομνηνών. Η ίδια η Αμοργός συνδέεται με τους Κομνηνούς, αφού ο Αλέξιος Α΄ υπήρξε ο κτήτωρ της ιστορικής μονής Παναγίας Χοζιοβιώτισσας. Στο νησί, συγκεκριμένα στη Χώρα, υπάρχει ο λεγόμενος πύργος του Γαβρά, ο οποίος ανάγεται βέβαια πολύ αργότερα, στη Λατινοκρατία, αλλά, όπως προείπαμε, το όνομα των Γαβράδων είναι πολύ παλαιότερο και συνδέεται με τους Κομνηνούς. Για να έχει διατηρηθεί στη μνήμη των ντόπιων η συγκεκριμένη ονομασία του παλαιού αυτού πύργου, ο Γαβράς αυτός θα πρέπει να ήταν σημαίνον πρόσωπο. Από την οικογένεια των Γαβράδων ο μόνος που εξορίστηκε από την Τραπεζούντα το 1140 και έκτοτε αγνοούμε την τύχη του, ήταν ο Κωνσταντίνος Γαβράς. Βλ. και παρακάτω, 77, σημ. 337 για την αναφορά στο «Άσμα Γαβρά».

³³³Σαββίδης, *Λεξικό*, τ. 5, 217, χωρίς όμως παραπομπή σε πηγές, όπως επισημαίνει και η Πουλτίδου, *Κινήματα*, 84-85, σημ. 260.

³³⁴Σαββίδης, *Μελέτες*, 108, σημ. 102.

³³⁵Bryer, «Family», 177.

³³⁶Cheyne, *Pouvoir*, 104.

Θεωρώ ότι για τον Ιωάννη Β΄ θα ήταν δύσκολο να τον επαναφέρει στην Τραπεζούντα, αφού η προηγούμενη δράση του έδειξε τις προθέσεις του για την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολεως. Επομένως, δεν πρέπει να επέστρεψε στην περιοχή του *θέματος Χαλδίας* και στην πρωτεύουσά του, Τραπεζούντα.

Ο Κωνσταντίνος Γαβράς υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους της οικογένειας των Γαβράδων με σπουδαία στρατιωτική σταδιοδρομία. Η ανεξαρτητοποίηση της Τραπεζούντας, το 1126, οφειλόταν εν μέρει, εκτός από τις προσωπικές φιλοδοξίες του διοικητή της, στην αδυναμία ελέγχου της περιοχής από την κεντρική εξουσία λόγω της απόστασης από τη Βασιλεύουσα, αλλά και της κατάστασης που επικρατούσε στα μικρασιατικά εδάφη με την ανάπτυξη των διάφορων τουρκικών εμιράτων. Επίσης, στην ανάγκη προστασίας του βυζαντινού πληθυσμού της Χαλδίας, τον οποίο ο Κωνσταντίνος Γαβράς προσπάθησε να προστατεύσει, αν κρίνουμε από τα δημώδη άσματα που διασώθηκαν για την ανδρεία του. Ο λαός ύμνησε τον Κωνσταντίνο Γαβρά, τον «Γαβροκωνσταντίνο», και τα κατορθώματα και τη γενναιότητά του τραγουδούν μέχρι σήμερα οι Έλληνες με καταγωγή από τον Πόντο: *Τραβῶδ' Γαβρᾶ, τραβῶδ', Γαβρᾶ καὶ Γαβροκωνσταντῖνε, νασὰν τῆ μάνναν καὶ τὸν κῦρ, π' ἐγέννεσαν ἐσέναν, / ὄνταν κάθεσαι 'ς σ' ἄλογον, τὰ στρατάς ὄλ' ἀνοίγουν, οἱ δρὰκ' παραμερίζ'νε σε καὶ τὰ ραχὰ τρομάζ'νε, / ἀπομακρὰ γνωρίζ'νε σε τ' Αεσερί τ' Ὀμάλα, τ' ὀρμία ὄλα 'γόμεσες Σαρακενῶν κιάλα*³³⁷. Ο ποντιακός λαός τραγούδησε και τα παθήματα του Κωνσταντίνου, όπως τον αποδεκατισμό του στρατού του από το φοβερό κρύο και τη χιονοθύελλα, όταν

³³⁷Λαμψίδης, «Άσμα Γαβρά», 207-208. Επίσης, χαρακτηριστικοί είναι οι πρώτοι στίχοι (1-28) του λεγόμενου άσματος του Γαβρά, λόγιου άσματος προς τιμήν του Κωνσταντίνου Γαβρά σύμφωνα με τον Λαμψίδη, οι οποίοι, όπως απέδειξε ο ίδιος, «Ακριτικόν έπος», 33-38 και «Άσμα Γαβρά», 212-218, είναι και οι αυθεντικοί. Το υπόλοιπο τμήμα (στίχοι 29-127) αποτελεί συμπλήρωση πιθανότατα του αρχιμανδρίτη Ανθιμου Γαβρά γύρω στο 1904, ο οποίος για τη διασκευή του δανείστηκε στίχους από τη *Χρονική Σύνοψη* του Μανασσή και από την Τραπεζουντιακή παραλλαγή του Ακριτικού Έπους. Παραθέτουμε τους πρώτους έξι στίχους από το αυθεντικό τμήμα: *Πρώτας ἔχει ἀρετάς, τῶν ἄλλων πλέον, / Ὁ Γαβρᾶς ὁ γίγας, νέος καὶ γενναῖος, / Ὁ ἄνδρας, ὁ ἥρωας, εἰς πάντας φοβερός, / Ὁ ἀνδριωμένος καὶ πάντων τρομερός. / Νέος τροπαιοῦχος, Ζιγάνων ἰδρυτής, / Υπέρμαχος ἦν, τῆς πόλεως Ζιγάνων*, Λαμψίδης, «Άσμα Γαβρά», 200₁₋₆. Σε αυτούς τους στίχους ο Κωνσταντίνος Γαβράς υμνείται ως γενναῖος, τροπαιοῦχος, ἰδρυτής και υπερασπιστής της πόλεως των Ζιγάνων. Στο δεύτερο τμήμα του άσματος, ο στίχος *καὶ κατ' ἐμοῦ ἤγειρας Αὔγουστον τὸν Καίσαρα* (σ. 200₂₉) θεωρώ ότι αναφέρεται στη σύγκρουση του Γαβρά με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄, όπως και στους στίχους 63-71, σ. 201. Οι στίχοι 85-88, σ. 202, ίσως αναφέρονται στις νίκες του Κωνσταντίνου εναντίον των Σελτζούκων, που έφεραν την ηρεμία στην περιοχή του και για τις οποίες ανταμειφθηκε από τον αυτοκράτορα με δωρεές (202₉₄₋₁₀₀). Σύμφωνα με το συγκεκριμένο ποντιακό άσμα, ο Γαβράς, *τοῦ Καίσαρος τὸ καύχημα, ἢ δόξα τῶν Ρωμαίων*, επέστρεψε στην Άτρα της Μεσοχαλδίας, κοιτίδα της οικογένειας των Γαβράδων, και εκεί πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του (203₁₂₃₋₁₂₆). Θεωρώ ότι η αναφορά αυτή προστέθηκε από τον αρχιμανδρίτη Ανθιμο, απόγονο της ιστορικής οικογένειας, που γνώριζε την τοπική παράδοση της Άτρας. Καμία, όμως, γραπτή πηγή δεν πιστοποιεί ότι ο Κωνσταντίνος μετά την εξορία του επέστρεψε στον Πόντο. Όπως ήδη έχω αναφέρει, θα ήταν πολύ δύσκολο για τον αυτοκράτορα να επιτρέψει στον Γαβρά, που ανεξαρτητοποιήθηκε από την κεντρική εξουσία για δεκατέσσερα έτη, να γυρίσει στη Χαλδία. Το τέλος του είναι άγνωστο, εκτός και αν στο μέλλον βρεθούν στις πηγές επαρκή και διαφωτιστικά στοιχεία για την τύχη του.

υπερασπιζόταν την περιοχή του Σταυρίν στα υψώματα του Κουλάκ και της Ματσούκας³³⁸.

Τα δύο παραπάνω άσματα, μαζί με ένα τρίτο, που έχει διασωθεί³³⁹, ανήκουν σ' έναν κύκλο ασμάτων, που περιγράφουν τη δράση του Κωνσταντίνου Γαβρά³⁴⁰. Ακόμη και το περίφημο *Άσμα του Γαβρά*, αν και αποδείχθηκε από τον Οδυσσέα Λαμψίδη ότι στο μεγαλύτερο μέρος του συμπληρώθηκε μεταγενέστερα με στίχους από τη *Χρονική Σύνοψη* του Μανασσή, φανερώνει ότι ο λόγιος που συμπλήρωσε το στιχούργημα, είχε υπόψη του τις παραδόσεις που είχαν επιζήσει στην περιοχή του Πόντου για τον Κωνσταντίνο Γαβρά.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Κωνσταντίνος Γαβράς περιγράφεται στις ιστορικές πηγές με αρνητικό τρόπο, κυρίως στη *Μονωδία* του Θεόδωρου Προδρόμου για τον Στέφανο Σκυλίτζη. Δεν θα πρέπει, όμως, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι αυτός κυρίως, όπως και οι υπόλοιποι ιστορικοί της εποχής, συνδέονταν στενά με την αυλή του Ιωάννη Β' Κομνηνού και είναι λογικό να καταφέρονται εναντίον του Κωνσταντίνου Γαβρά. Αντίθετα, όπως φαίνεται μέσα από τα παραπάνω δημώδη άσματα, ο ποντιακός λαός ύμνησε τη δράση εκείνου που είχε καταφέρει να κυβερνήσει ως αυτόνομο τμήμα την περιοχή της Τραπεζούντας για δεκατέσσερα ολόκληρα έτη, αποκρούοντας τις προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας της Κωνσταντινούπολεως για επαναφορά της στο Βυζάντιο και προστατεύοντας τον ποντιακό πληθυσμό από τις τουρκικές επιθέσεις.

Συμπερασματικά, ο δούξ Χαλδίας Κωνσταντίνος Γαβράς, ο Γαβροκωνσταντίνος της ποντιακής παράδοσης, ηττήθηκε τελικά το 1140 από τον Ιωάννη Β' Κομνηνό και εξορίστηκε από την Τραπεζούντα σε άγνωστο τόπο. Υπήρξε ο τελευταίος από τους Γαβράδες που κυβέρνησαν αυτόνομα την Τραπεζούντα. Η διακυβέρνηση, όμως, του Πόντου ως αυτόνομης περιοχής επέζησε στη μνήμη του ποντιακού λαού. Έτσι, το 1204, για τους γνωστούς ιστορικούς λόγους, οι Μεγαλοκομνηνοί Αλέξιος και Δαυίδ

³³⁸Γι' αυτό τον λόγο, το συγκεκριμένο δημοτικό άσμα είναι μοιρολόι. Βλ. τον κατάλογο από τη μουσική εκδήλωση με τίτλο *Μνήμη μου σε λένε Πόντο. Το Ποντιακό Τραγούδι στη διαμόρφωση της Ιστορικής Μνήμης*, διαθέσιμο στο https://pontiakilelapa.files.wordpress.com/2012/01/mousiki_ekdilosi_serres.pdf, με εισηγητή τον Κ. Φωτιάδη, σ. 13: -Τραβώδ', Γαβρά, Τραβώδ', Γαβρά και Γαβροκωνσταντίνε, -Εμὲν μοιρολογ' κί πρέπ' νὰ τραβωδῶ, μοιρολογῶ κ' ἐσ' ἄκσον/ και ἐμπ' ἀπέσ' 'ς σὸ μοναστήρ' κ' ἕναν κερόπον ἄψον. / Ἄν ἔρτ' ὁ Μάρτς ὁ Μάραντον κί' Ἀπρίλης ὁ Φονέας / ἄν λύουντανε τὰ χόνα και φαίν'νταν τὰ ρακάνα / πᾶσαν τζατζίν σκουλλίν μαλλίν, πᾶσαν ὀρμίν κορμία, / πᾶσαν λιθάρ', κρέας παρτσᾶν και πᾶσαν τόπον φρούχνα, και πᾶσαν παραπόταμον χερέαν πάει τὸ αἷμαν, / Ἐρχουν μαννάδες κ' ἔρωτοῦν και ντὸ τζοάπ' θά δίγω; / ἔρχουν χοράδες κί' ὀρφανὰ και ντὸ ν' ἀπηλογοῦμαι; Το ἄσμα δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο *Ποντιακά φύλλα*, Β', 91 (1937) 366-367. Βλ. επίσης, Λαμψίδη, «Άσμα Γαβρά», 208.

³³⁹Γαβρά -μ ντὸ στέκει και τερεῖς και τίναν περιμένεις; / Ἐπαρε τὸ φουσατο σου και τὸ Κεμάχ ἀρ' δέβα. / Ἄρδασα ἄς ἐν τὸ μαχαίρτζ, ἢ Ζάγχα τὸ κοντάρη - σ' / Ἄτρα τ' ἀετοφτέρουγα -σ' ὄλεν τῆ γῆν τ' ἰσκιαζ'νε. / Ὁ Γαλατᾶ -σ' μὴ θλίβεται κ' οἱ Τούρμάν' χλιμιτίζ'νε. Λαμψίδη, «Άσμα Γαβρά», 209.

³⁴⁰Λαμψίδη, «Άσμα Γαβρά», 210.

κατάφεραν να ολοκληρώσουν αυτό που είχαν αρχίσει οι Γαβράδες, με τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κρατιδίου, την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

2. Σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός

Η Παναγία Κοσμοσώτεια, κτισμένη το 1152 στη θέση Βήρα στις Φέρες της Θράκης, κρύβει την πολυτάραχη ιστορία του κτήτορά της, του σεβαστοκράτορος Ισαακίου Κομνηνού, τρίτοτοκου υιού του Αλεξίου Α΄ και της Ειρήνης Δούκαινας. Αν και τρίτος στη σειρά διαδοχής, επιθυμούσε να λάβει εκείνος το βυζαντινό στέμμα, γι'αυτό πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του πλάνητας και εξόριστος.

Οι σχέσεις αρχικά μεταξύ του Ισαακίου και του Ιωάννη ήταν άριστες, αφού το 1118 ο Ισαάκιος είχε υποστηρίξει την άνοδο του αδελφού του στον θρόνο, γι'αυτό και τιμήθηκε με τον τίτλο του σεβαστοκράτορος. Το 1130, όμως, εκμεταλλευόμενος την απουσία του αυτοκράτορα σε εκστρατεία, οργάνωσε συνωμοσία με στόχο την κατάληψη του θρόνου. Ο Ιωάννης επέστρεψε τότε εσπευσμένα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ο αδελφός του είχε διαφύγει στον Πόντο. Από εκείνη τη στιγμή άρχισε η περιπλάνησή του Ισαακίου στην Ανατολή, η οποία διήρκεσε δεκαπέντε ολόκληρα έτη και είχε ως σκοπό τη σύναψη συμμαχιών για την εκθρόνιση του Ιωάννη Β΄. Μετά τις στρατιωτικές επιτυχίες του Ιωάννη στην Ανατολή και την κατάληψη της λατινικής Αντιόχειας (1137), τα σχέδια του Ισαακίου ναυάγησαν και ζήτησε συμφιλίωση. Ο αυτοκράτορας δέχτηκε εγκάρδια εκείνον και τον υιό του, Ιωάννη, και γύρισαν μαζί στην πρωτεύουσα, αλλά οι φιλοδοξίες του Ισαακίου δεν είχαν σβήσει³⁴¹. Λίγους μήνες αργότερα, ο αυτοκράτορας πήρε μαζί του τον ανιψιό του, Ιωάννη, σε εκστρατεία εναντίον του εμίρη της Καππαδοκίας. Κατά τη διάρκεια επίθεσης εναντίον της Νεοκαισάρειας, ο Ιωάννης εγκατέλειψε το βυζαντινό στράτευμα και πέρασε στο εχθρικό στρατόπεδο (1139), γεγονός που προκάλεσε μεγάλη αίσθηση στη βυζαντινή κοινωνία, αφού ο πρίγκιπας αυτομόλησε στον εχθρό και επιπλέον ασπάστηκε το Ισλάμ, κίνηση πρωτόγνωρη για μέλος της βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας³⁴². Πέρα από το πολύ σοβαρό αυτό επεισόδιο, ο αυτοκράτορας επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη αντιμετώπισε για μία ακόμη φορά τις δολοπλοκίες του αδελφού του Ισαακίου. Η υπομονή του εξαντλήθηκε και διέταξε την απομάκρυνση από την πρωτεύουσα του σεβαστοκράτορα αδελφού του .Ο

³⁴¹Χωνιάτης, 32³³⁻⁶⁰. Για τις περιπλανήσεις του Ισαακίου, βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 240-243.

³⁴²Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 482.

Ισαάκιος εξορίστηκε (ύπερόριος γεγονώς) τότε (1140) στην Ηράκλεια του Ευξείνου Πόντου³⁴³.

Όταν τον Απρίλιο του 1143 ο Ιωάννης Β΄ έφυγε από τη ζωή, ο Ισαάκιος βρισκόταν ακόμη στον τόπο εξορίας του. Μία από τις πρώτες ενέργειες του Μανουήλ Α΄ ήταν να εξουδετερώσει κάθε κίνηση σφετερισμού της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον θείο του. Ο Ισαάκιος συνελήφθη και αλυσοδεμένος οδηγήθηκε στη φυλακή³⁴⁴. Επομένως, συμπεραίνουμε ότι μέχρι τότε δεν υπόκειτο σε περιορισμό στην εξορία του και ζούσε με άνεση, ο νέος αυτοκράτορας, όμως, δεν ήταν διατεθειμένος να φανεί ελαστικός, όπως ο πατέρας του, κρίνοντας την προσωρινή φυλάκιση του θείου του απαραίτητη, καθώς ο θάνατος του Ιωάννη Β΄ εξέθρεψε τις ελπίδες του για την κατάληψη της εξουσίας³⁴⁵.

Όταν εξασφαλίστηκε η θέση του στον θρόνο, ο Μανουήλ ανακάλεσε από την εξορία τον σεβαστοκράτορα, αλλά εκείνος δεν εγκατέλειψε τις φιλοδοξίες του. Όταν ο Μανουήλ πολεμούσε τον εμίρη του Ικονίου (1146), κάποια μέρα δέχθηκε ξαφνική επίθεση από τον εχθρό και διαδόθηκε ότι κινδύνευε η ζωή του. Ο Ισαάκιος, που τον συνόδευε στην εκστρατεία, έσπευσε τότε στην αυτοκρατορική σκηνή και ανέμενε να φορέσει το στέμμα της βασιλείας, το οποίο επιθυμούσε από παλιά. Η μεγάλη αγάπη του για την εξουσία όχι μόνο ενδυνάμωσε με τον καιρό, αλλά μεταδόθηκε και στους υιούς του σαν πατρική κληρονομιά, υπογραμμίζει ο Κίνναμος³⁴⁶.

Το 1150 περίπου, ο Ισαάκιος ασθένησε βαριά και εγκατέλειψε τις φιλοδοξίες του για την κατάκτηση του θρόνου. Μετέβη τότε σε μία περιοχή κοντά στις εκβολές του Έβρου, σε τόπο έρημο, δίχως ανθρώπους και οικήματα, με την ονομασία Βηρός³⁴⁷, και διέθεσε το σύνολο της περιουσίας του για την ανέγερση εκεί της μονής Θεομήτορος της Κοσμοσώτειρας, που έγινε τελικά το μαυσωλείο του. Νωρίτερα από την ανέγερσή της μονής, το Τυπικό της οποίας συνέγραψε ο ίδιος (1151/52) λίγο πριν τον θάνατό του³⁴⁸,

³⁴³Κίνναμος, 32₁₁₋₁₃.

³⁴⁴Κίνναμος, 32₉₋₁₁.

³⁴⁵Χωνιάτης, 46₅₀₋₅₆. Πρβλ. Chalandon, *Comnène*, 192. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 245.

³⁴⁶Κίνναμος, 53₂₃₋₅₄₃. Ο Ισαάκιος μετέδωσε στους υιούς του το πάθος του για την εξουσία και τον περιπετειώδη βίο. Ο Ιωάννης, που τον είχε συνοδεύσει στην πολύχρονη περιπλάνησή του στην Ανατολή, προτίμησε τελικά τα πλούτη και τις τιμές του σουλτάνου, ο Ανδρόνικος, ακολουθώντας τον δρόμο που χάραξε εκείνος, συνωμοτούσε με τους εχθρούς της αυτοκρατορίας για την ανατροπή του Μανουήλ Α΄ και μετά τον θάνατο του, πέτυχε αυτό, που δεν είχε καταφέρει ο πατέρας του, να σφετεριστεί τον θρόνο και να φορέσει το πολυπόθητο στέμμα. Η αγάπη του Ισαακίου για την εξουσία μεταδόθηκε και στους διαδέχοντάς του, υιούς του Ανδρόνικου Α΄, Αλέξιο και Δαβίδ, οι οποίοι το 1204 ίδρυσαν το ανεξάρτητο ελληνικό κρατίδιο στον Πόντο με έδρα την Τραπεζούντα, εκεί που κάποτε είχε φιλοξενηθεί από τον δούκα Κωνσταντίνο Γαβρά ο εξόριστος Ισαάκιος, βλ. παραπάνω, 75-76.

³⁴⁷Παπάζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου*, 63₅₋₈, 64₄₃. Παλαιότερη έκδοση, L. Petit, «Τυπικὸν du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)», *IRAIK* 13 (1908) 17-75.

³⁴⁸... ἐν τῇ τελευταίᾳ καὶ μυστικῇ διαθήκῃ μου..., Παπάζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου*, 63₁₀.

είχε ανακαινίσει ριζικά τη μονή της Χώρας, όπου σώζεται μέχρι σήμερα το ψηφιδωτό της Δέησης με την απεικόνισή του³⁴⁹ (εικ. 2α).

Το Τυπικό της μονής Κοσμοσώτειρας αποκαλύπτει την άλλη πλευρά του Ισαακίου, αφού σε αυτό δεν είναι ο φίλαρχος πρίγκιπας, που εξορίστηκε για τις πραξικοπηματικές απόπειρες εναντίον του Ιωάννη Β΄, αλλά μία ευαίσθητη προσωπικότητα, που μεριμνεί για τη σωτηρία της ψυχής της³⁵⁰, ο κτήτορας που καταφέρνει να δημιουργήσει μία μοναστική κοινότητα αντάξια της φήμης των Κομνηνών, ο φιλόανθρωπος και ευεργέτης πρίγκιπας, που χαρίζει όλη την περιουσία του στη μονή³⁵¹, κτίζει νοσοκομείο για την ιατρική περίθαλψη μοναχών αλλά και ασθενών χωρικών από τη γύρω περιοχή, γηροκομείο για τους ηλικιωμένους, υδραγωγείο, βιβλιοθήκη και πολλά άλλα. Τμήμα της επιγραφής από την μαρμάρινη πλάκα του τάφου του (εικ. 2β), σήμερα στο μουσείο Αλεξανδρουπόλεως, φανερώνει τον φιλοσοφημένο ηγεμόνα με αγάπη για τις τέχνες³⁵². Ο *σεβαστοκράτωρ* Ισαάκιος ήταν γνώστης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας³⁵³. Κατά τη διάρκεια της εξορίας του, έγραψε 41 δωδεκασύλλαβους προς τη Θεοτόκο, παρουσιάζοντας με ποιητικό τρόπο τη δυστυχία του και παρομοιάζοντας τον πολυτάραχο βίο του με τραγωδία³⁵⁴. Τελικά, ίσως σε αυτή την πολύπλευρη προσωπικότητά του³⁵⁵ και τη φιλοσοφημένη θεώρηση των πραγμάτων να οφείλεται η φιλαρχία του και η πεποίθησή του ότι αυτός δικαιούτο να φοράει το βυζαντινό στέμμα και όχι ο αδελφός του, Ιωάννης. Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο *σεβαστοκράτωρ* Ισαάκιος Κομνηνός αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες και αινιγματικές προσωπικότητες της βυζαντινής περιόδου.

³⁴⁹Το στέμμα του Ισαακίου στη συγκεκριμένη απεικόνιση μοιάζει πολύ με το αυτοκρατορικό στέμμα του Ιωάννη Β΄ στην παράσταση της Δέησης στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, στοιχείο που μαρτυρά τις αυτοκρατορικές βλέψεις του *σεβαστοκράτορος*, βλ. Linardou, «Impersonations», 161-163.

³⁵⁰... πρὸς κουφισμὸν τινα καὶ συγχώρησιν τῶν ἀπειρῶν ἀμαρτημάτων μου..., Παπάζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου*, 64³⁸⁻³⁹. Πιστεύω ότι εδώ ο Ισαάκιος υπαινίσσεται την προηγούμενη πολιτική του δράση.

³⁵¹Παπάζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου*, 65⁹⁵⁻⁹⁶.

³⁵²«Αἰσθησὶν ἐμπικραίνῳ Νικὰ Καραὺ ὦ Βραβεῦτα τῶν Καλῶν τῶν ἐνόαδε καὶ πάλιν αὐτὰ Λαμβανῶν ἐπὶ ἄνθελες ὡς σταχύν ὡς μαργαροὺς ὡς μελί σαις ἀποθηκαῖς τοῦτονι θησαυρίσας ὡς εὐθαλεὺς τι δένδρον εἰς τρυφῆς πεδὸν καταφυτεύσας σὸν λατρίν τὸν Δεσποτὴν».

³⁵³Ἐχουν σωθεὶ δύο κείμενά του ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ομηρικῶν Ἐπῶν με τίτλο *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ Περὶ ιδιότητος καὶ χαρακτῆρων τῶν ἐν Τροίᾳ Ἑλλήνων τε καὶ Τρώων*. Καὶ τα δύο φέρουν τὸ ὄνομα Ἰσαακίου τοῦ Πορφυρογεννήτου, βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 253. *ODB*, 2, 1144, λημ. «Komnenos, Isaac».

³⁵⁴Ζάλη με δινῶν κωμαστρόφων στρέφει/ δέσποινα μήτερ τοῦ Βασιλέως ὄλων/ οἰκτρῶς δαμάζει πασσάλω δυσθυμίας/τον ὄντα παντάπασιν ἠπορημένον/ πολλοῖς παραπτώμασι κατεστιγμένον/ καὶ γὰρ τὰ κύκλα τῶν ἐμῶν ἀμαρτάνων/φρικτῶς ἀκοντίζοντα τὸν ξένον ξένως/ὠθοῦσιν εἰς βρύχοντα πόντον ἀθρόως (...). Ἰσαάκιος στυγνὸς οἰκτρὸς ἰκέτης,/ Ἀλεξίου παῖς Ἀυσόνων βασιλέως,/ ὁ πανόδυρτος ἐν τραγωδίαις βίου, Kurtz, «Isaakios Komnenos», 44-46. Βλ. ἐπίσης, Ševčenko, «Tomb», 137, σημ. 9.

³⁵⁵Σύμφωνα με τον εγκωμιαστή του, Θεόδωρο Πρόδρομο, ο Ισαάκιος υπήρξε πολύπλευρη προσωπικότητα και διακρίθηκε σε όλους τους τομείς: τὸ δὲ τὸν αὐτὸν καὶ στρατηγεῖν ἅμα καὶ ἐπιστατεῖν ποιήμασι καὶ φιλοσοφεῖν καὶ θεολογεῖν καὶ ῥήτορι διαιτῶν καὶ ἐκάστω τούτων ἐκάστον εὐδοκίμους νικᾶν - οὐδενὸς ἂν εἶη τῶν ἀπάντων, ἢ μόνης τῆς Ἰσαακίου ψυχῆς-, βλ. Kurtz, «Johannes Komnenos», 117¹⁹⁷⁻²⁰⁰.

III. Βασιλεία Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)

α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους

1. Σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη

*Πάντως ἐκακοπάθησα, πάντως ἐτυραννήθην,
πάντως ὑπέστην φυλακὴν, ὑπέστην ἐξορία,
ὑπέμεινα καὶ σκωμμισμὸν καὶ στέρησιν παιδίων
καὶ συγγενῶν κατάκρισιν καὶ δούλων κατεγκλήσεις
καὶ πᾶσαν ἄλλην κάκωσιν καὶ πᾶσαν ἀτιμίαν³⁵⁶.*

Οι παραπάνω στίχοι έχουν γραφτεί για τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, σύζυγο του σεβαστοκράτορα Ανδρονίκου Κομνηνού, αδελφού του Μανουήλ Α΄. Η περίπτωση της Ειρήνης είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα εξορίστων της βυζαντινής περιόδου. Λίγες προσωπικότητες στην ιστορία έχουν εξυμνηθεί από τους στίχους ποιητών με τόσο θερμά λόγια και μάλιστα μια γυναίκα και εξόριστη, όπως η Ειρήνη η Κομνηνή, τὸ θαυμαστὸν τῆς ὑακίνθου χρῆμα ...³⁵⁷. Λίγες, επίσης, έχουν γνωρίσει τόσες διώξεις από την κεντρική εξουσία³⁵⁸.

Η Ειρήνη, ἡ φρόνησις τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ σώφρων, ἡ κοσμία³⁵⁹, η μούσα του αγνώστου ρήτορα Μαγγανείου Προδρόμου³⁶⁰ και άλλων ποιητών, γεννήθηκε γύρω στο 1110/1112. Το πατρικό όνομα της Ειρήνης δεν είναι γνωστό, φαίνεται όμως ότι καταγόταν από επιφανή οικογένεια³⁶¹. Η Ειρήνη είχε την ατυχία να χάσει τον σύζυγό της νωρίς. Ο

³⁵⁶ Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 160¹⁷³⁻¹⁷⁷.

³⁵⁷ Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», αρ. LX, 115.86. Για τα εγκωμιαστικά σχόλια των λογίων της εποχής της προς το πρόσωπό της, βλ. Jeffreys, «Eirene», 47-54.

³⁵⁸ ... σὺ δὲ καὶ τιμωρήσας με καὶ δεύτερον καὶ τρίτον/ καὶ πάλιν ἔτι τιμωρεῖς, τί σε γοῦν ὀνομάσω; Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 163²⁹³⁻²⁹⁴.

³⁵⁹ Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 115⁷⁷.

³⁶⁰ Η ονομασία Μαγγάνειος Πρόδρομος είναι συμβατική και συνδέεται με τη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία ο εν λόγω ρήτορας έγινε δεκτός ως *αδελφατάριος εξωμονίτης* (για τον θεσμό του αδελφάτου βλ. Κονιδάρης, *Θεώρηση*, 223-226), ύστερα από αίτησή του προς τον αυτοκράτορα. Πρόκειται για τον συντάκτη σαράντα οκτώ ποιημάτων, τα οποία περιέχονται στον Μαρκιανό Κώδικα με αριθμό XI.22. και φέρει το όνομα του Θεοδώρου Προδρόμου. Ο Σ. Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 102-163, απέδειξε πρώτος ότι ο συγγραφέας του Μαρκιανού Κώδικα δεν είναι ο Θεόδωρος Πρόδρομος, αλλά κάποιος άλλος, που φέρει και αυτός το όνομα Πρόδρομος, μιμείται όμως το Προδρομικό έργο, τόσο στη χρήση των μοτίβων όσο και στη θεματική των ποιημάτων του, όπως τονίζει ο Ζάγκλας, «Θεόδωρος Πρόδρομος», 40-41.

³⁶¹ Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 361-362. Jeffreys, «Monk Iakovos», 63. Δεν είναι γνωστή η καταγωγή της. Σύμφωνα με τους Jeffreys, «Eirene», 57-60, 64, η σεβαστοκρατόρισα ίσως ήταν νορμανδικής καταγωγής και ο γάμος της με τον Ανδρόνικο πιθανόν να εντάσσεται στο πλαίσιο των επιγαμιών για διπλωματικούς σκοπούς. Βέβαια, ελλείπει στοιχείων, όλα παραμένουν υποθετικά.

σεβαστοκράτωρ Ανδρόνικος είχε συνοδεύσει μαζί με τα αδέρφια του, τον διάδοχο Αλέξιο, τον Ισαάκιο και τον Μανουήλ, τον πατέρα τους Ιωάννη Β΄ στην εκστρατεία εναντίον των μουσουλμάνων στη Συρία το 1142. Πρώτος στόχος του βυζαντινού στρατού τότε ήταν η Αττάλεια. Ο αυτοκράτορας, αφού κατάφερε να απωθήσει τους Τουρκομάνους από τα βυζαντινά εδάφη και να οχυρώσει τις περιοχές, κατευθύνθηκε προς την Κιλικία. Εκεί αρρώστησε ξαφνικά ο Αλέξιος και μέσα σε λίγες ημέρες έφυγε από τη ζωή³⁶². Συντετριμμένος ο αυτοκράτορας διέταξε τον Ανδρόνικο και τον Ισαάκιο να συνοδεύσουν τον αδελφό τους στην Κωνσταντινούπολη, καθώς εκείνος έπρεπε να προχωρήσει με τον στρατό ανατολικότερα. Μέσα στο πλοίο όμως, νόσησε και ο Ανδρόνικος και πέθανε (1142) πριν προλάβουν να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη³⁶³.

Η Ειρήνη έμεινε τότε χήρα με τρία τέκνα, το μικρότερο από τα οποία ήταν ο Αλέξιος. Οι πηγές κάνουν λόγο για μία γυναίκα καλλονή, αλλά και ταυτόχρονα τόσο μορφωμένη, που είχε συγκεντρώσει δίπλα της μία αυλή λογίων. Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι η Ειρήνη ανήκει στη γενιά εκείνη των βυζαντινών πριγκιπισσών της Κομνήνειας περιόδου, που έλαμψαν με τη δυναμικότητά τους, τη μόρφωσή τους, αλλά και με τον ρόλο της πατρωνίας, τον οποίο ανέλαβαν. Αναμφισβήτητα, η Ειρήνη υπήρξε η μεγαλύτερη προστάτιδα των λογοτεχνών της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, με αρκετούς από τους οποίους συνδεόταν, κυρίως ο Ιωάννης Τζέτζης, ο οποίος στον πρόλογο ενός ποιήματός του την αποκαλεί *βασιλίσα και φιλοσοφωτάτη*³⁶⁴, ο Μαγγάνειος Πρόδρομος, ο μοναχός και πνευματικός της πατέρας Ιάκωβος Κοκκινόβαφος, αλλά και άλλους, όπως ο Κωνσταντίνος Μανασσής και ο Θεόδωρος Πρόδρομος³⁶⁵. Ο Μανασσής τής αφιέρωσε το έργο του *Σύνοψις Χρονική*³⁶⁶, ενώ ο Θεόδωρος Πρόδρομος, εκτός των άλλων, της αφιέρωσε και ένα αστρονομικό ποίημα³⁶⁷. Τα ενδιαφέροντα της Ειρήνης δεν σταματούσαν μόνο στην ιστορία και στην αστρονομία, αλλά επεκτείνονταν και στη

³⁶²Χωνιάτης, 38₁₃₋₁₆. Τα συμπτώματα της αρρώστιας- ξαφνικός υψηλός πυρετός- μαρτυρούν πιθανόν ότι ο Αλέξιος προσβλήθηκε από μηνιγγίτιδα, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ1΄, 110.

³⁶³Χωνιάτης, 38₁₆₋₁₉, 49₂₅₋₂₈. Η σύντομη ασθένεια του Ανδρονίκου ενισχύει την άποψη για μηνιγγίτιδα. Αν, όντως, αιτία θανάτου του Αλεξίου ήταν η συγκεκριμένη ασθένεια, τότε τη μετέδωσε και στον αδελφό του Ανδρόνικο.

³⁶⁴Φέρε, ψυχή βασιλίσα, ψυχή φιλοστοργούσα, / ψυχή λαμπρά, φιλόκαλε και φιλοσοφωτάτη, / έπει σε κατελάμπρυνε θεός έν ταίς άγλαΐαις, / άστέρα δείξας σε λαμπρόν μαρμαρυγούντα ξένωσ, / ύπερτεροΰσαν καλλοναίς, άστράπτουσαν τῷ γένει, / και προς άξίαν τέθηκε τήν άγαν ύπερτάτην. Βλ. Τζέτζης, *Ποίημα*, 577₁₋₆. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 363, σημ. 40. Για τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, βλ. Hill, *Imperial Women*, 10, 35-36, 78-79, 82-83, 85- 86, 111-114, 149-150, 159-160, 172-174, 177-180, 214, 216.

³⁶⁵Hill, *Imperial Women*, 172-174.

³⁶⁶... σὺ καὶ ψυχή βασιλίσα καὶ φιλολογωτάτη / αὐε διψῶσα γνώσεως καὶ λόγου καὶ παιδείας/βίβλοις ἀεὶ προστέτηκας, ἐπεντρυφᾶς τοῖς λόγοις/καὶ γίνεται σοὶ τῆς ζωῆς ἅπας ὁ χρόνος λόγος ... αὶ μεγαλοδωρία σου καὶ τὸ φιλότιμόν σου ... , Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, 53₃₋₁₅. Πρβλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 363, σημ. 39. Jeffrey, «Eirene», 48.

³⁶⁷Miller, *Poèmes astronomiques*, 8-39.

φιλολογία, με χαρακτηριστική την αγάπη της για τον Όμηρο και την αττική γλώσσα³⁶⁸, καθώς και στην τέχνη³⁶⁹. Εν ολίγοις, όπως τονίζει η Ε. Παπαδοπούλου, η σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη υπήρξε χρονολογικά η τελευταία πιο διάσημη γυναίκα και πάτρων του 12ου αιώνα³⁷⁰.

Αυτή η τόσο σημαντική προστάτιδα των γραμμάτων και των τεχνών, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του ανδρός της, έπεσε σε δυσμένεια, ύστερα από τη συκοφαντική καταγγελία ενός από τους προστατευόμενούς της και ευεργετηθέντες από την ίδια³⁷¹. Δεν γνωρίζουμε την κατηγορία, ούτε το κίνητρο του συκοφάντη της³⁷², αλλά από εκείνη τη στιγμή η Ειρήνη διώχθηκε όσο κανένας άλλος, γι' αυτό εικάζουμε ότι η κατηγορία ήταν βαριά και είχε σχέση με τον αυτοκράτορα. Τις εξορίες και τις φυλακίσεις της (1144, 1148) και όσα υπέστη κατά τη διάρκεια αυτών, πληροφορούμαστε από το αίτημα χάριτος³⁷³ σε μορφή στίχων που έστειλε στον αυτοκράτορα Μανουήλ ο προστατευόμενός της, Μαγγάνειος Πρόδρομος, κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού της στο ανάκτορο των Βλαχερνών.

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο μακροσκελές ποίημα, η σεβαστοκρατόρισα πρώτα φυλακίστηκε στο ιερό Παλάτι. Στη συνέχεια, εξορίστηκε στην Πρίγκηπο και μετά στα Λευκαδίου, περιοχή στην επαρχία Χαλκηδόνας³⁷⁴, όπου υπήρχε και το μοναστήρι του Λευκαδίου. Η εξορία της Ειρήνης στην Πρίγκηπο ερμηνεύεται σαφώς ως προσπάθεια απομάκρυνσης από την Κωνσταντινούπολη ενός προσώπου, που θεωρήθηκε επικίνδυνο για την κεντρική εξουσία. Η μεταφορά της, όμως, στη συνέχεια στην παραλία της

³⁶⁸Ο μοναχός Ιάκωβος σε επιστολές που έστειλε στην Ειρήνη, την επαινούσε για τη χρησιμοποίηση της αττικής διαλέκτου (γλώσσα των λογίων) στον γραπτό της λόγο, καθώς και για την αγάπη της για την ομηρική ποίηση (Ιάκωβος μοναχός, *Επιστολαί*, πρβλ. αρ. 2, 5₂₁₋₂₂, αρ. 5, 14₆₀₋₁₅₆₉). Πρβλ. Jeffreys, «Monk Iakovos», 63-70. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α', 364-365.

³⁶⁹Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι δύο κώδικες-αντίγραφα, που προορίζονταν για τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, με έξι κηρύγματα του μοναχού Ιάκωβου Κοκκινόβαφου. Οι 82 συνολικά αφηγηματικές μικρογραφίες που κοσμούν τα δύο αυτά χειρόγραφα, αποτελούν το πιο πλούσιο σύνολο βυζαντινών μικρογραφιών που σχετίζονται με τη Θεοτόκο, βλ. Μαμαγκάκης, «Αννα Ραδηνή», 94-95.

³⁷⁰Παπαδοπούλου, «Ηλικία», 173.

³⁷¹Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 125₃₅₂₋₃₅₇. Ο μοναχός Ιάκωβος, *Επιστολαί*, αρ. 39, 155₆₄₋₈₅, καταφέρεται εναντίον των συκοφαντών της σεβαστοκρατόρισσας που θέλουν να βλάψουν τη βασιλεία της, χρησιμοποιώντας σκληρή γλώσσα και αποκαλώντας τους *άλιτήριους*. Πρβλ. αρ. 8, 25₄₃.

³⁷²Ο μοναχός Ιάκωβος, *Επιστολαί*, αρ. 39, 156₉₂₋₉₄, κατονομάζει ως συκοφάντη της τον Θεοφύλακτο (ὁ ἀλιτήριος Θεοφύλακτος ἀμύθητόν τινα δόλου κατὰ τῆς βασιλείας σου ὑπενόησε καὶ συνέγραψεν) και την προτρέπει να μην πτοηθεί, αλλά να σταθεί δυνατή (αρ. 39, 157₁₁₃₋₁₂₁). Οι Jeffreys, «Eirene», 58-59, θεωρούν ότι η πρώτη κατηγορία ίσως είχε σχέση με τη συνωμοσία του 1143 εναντίον του Μανουήλ Α', με αρχηγό τον Νορμανδό Roger Δαλασσηνό, γαμπρό της Ειρήνης. Δεν αποκλείουν, επίσης, να έπαιξε ρόλο η υποτιθέμενη νορμανδική της καταγωγή, που προκαλούσε τις υποψίες του αυτοκράτορα για τις σχέσεις της με τους ομοεθνείς της, την περίοδο που αυτοί έκαναν επιθέσεις στο Βυζάντιο (1147).

³⁷³*Δητήριος πρὸς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα ὡς ἀπὸ τῆς σεβαστοκρατορίσεως*, στο Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 155-163.

³⁷⁴Βλ. Janin, *Grand centres*, 425.

Βιθυνίας δημιουργεί ερωτηματικά. Πιθανόν η παρουσία της σε περιοχή κοντά στην πρωτεύουσα τελικά να μην ήταν καλή επιλογή, αφού, όπως είδαμε, η Ειρήνη συνδεόταν με έναν κύκλο ισχυρών προσωπικοτήτων, γεγονός που ίσως φοβόταν ο Μανουήλ Α΄. Επίσης, αν δεχθούμε ότι η Ειρήνη κατηγορήθηκε άδικα, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποια θέση κατείχε ο συκοφάντης της, ο οποίος δεν κατονομάζεται, και πόσο κοντά ήταν στον αυτοκράτορα, ώστε να μπορεί να τον επηρεάζει και μέχρι ποιον βαθμό³⁷⁵.

Η περιουσία της Ειρήνης δημεύτηκε. Στην εξορία της την συνόδευσαν η κόρη της Ευδοκία και ο μικρότερος από τα παιδιά της, ο Αλέξιος Κομνηνός, που έφερε το όνομα του προπάππου του Αλεξίου Α΄³⁷⁶. Γεννημένος το 1135³⁷⁷, ο Αλέξιος πρέπει να ήταν τότε περίπου εννέα ετών. Ο πόνος της Ειρήνης για τον αποχωρισμό των παιδιών της πρέπει να ήταν μεγάλος, κυρίως επειδή ο μικρός Αλέξιος υπέφερε μαζί της και την ακολουθούσε στις εξορίες και τις φυλακίσεις της³⁷⁸. Το παράδειγμά της δείχνει τις συνέπειες που μπορεί να έχει η εξορία διαχρονικά όχι μόνο για τον ίδιο τον εξόριστο, αλλά και για το οικογενειακό του περιβάλλον, ειδικά όταν πρόκειται για μία μητέρα. Κατά τη διάρκεια, μάλιστα, αυτών των φυλακίσεων και των εξοριών, που ο μικρός Αλέξιος βρισκόταν κοντά της, η Ειρήνη δέχτηκε κακομεταχείριση από τους δεσμοφύλακες της και μαστιγώσεις³⁷⁹.

Μέσα από αυτό το μακροσκελές ποίημα του Μαγγανείου Προδρόμου δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη και η αναφορά στην αυτοκρατορική φιλανθρωπία, εδώ με την έννοια της επεικούς μεταχείρισης. Η σεβαστοκρατόρισσα παρουσιάζεται από τον ποιητή της να θρηνεί, γιατί δεν έτυχε αυτής της φιλανθρωπίας, και ικετεύει τον αυτοκράτορα να τη λυπηθεί³⁸⁰.

³⁷⁵Ο Μαγγάνειος Πρόδρομος την χαρακτηρίζει για τις ταλαιπωρίες της *πασῶν ἀτυχῶν πρεσβυτέρα/ δυσδαιμόνων πάντων τε δυστυχεστέρα*, ενώ απευθύνεται στον συκοφάντη της με τα εξής λόγια: ... ὄφεις συρίττων ἰὸν ἀφρώδη πτύων/ κακὸν παλαιὸν, Βελζεβούλ φύσημά τι/ γέννημα σαπρῶν μισοκάλων δαιμόνων,/ βάσκανον ὄμμα, χαιρεκακίας στόμα, Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 125³⁴²⁻³⁴⁵.

³⁷⁶Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 191.

³⁷⁷Για τον Αλέξιο Κομνηνό, υιό του Ισαακίου Κομνηνού και της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης, βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, Κ132.

³⁷⁸Miller, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 768¹⁴¹⁻¹⁴², 769^{151, 174-176}. Πρβλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 374, και για την απόδοση στη Νεοελληνική, τ. Β΄, 193.

³⁷⁹*Οὐκ ἤρκεσαν αἱ μαστιγεῖς ἐκεῖναι καὶ κολάσεις,/ ἃς ἐκολάσθη προτέρον ὅπταν ἐμακρύνθην,/ καὶ ξένη πάντων γέγονα καὶ τέκνων καὶ χρημάτων/ καὶ φυλακὴν ἢ δυστυχὴς ἀνδρῶν κατεκρίθην*, Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 157⁹⁷⁻¹⁰⁰.

³⁸⁰Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 155¹⁻¹³. Επίσης, 155²⁶⁻²⁷, όπου η Ειρήνη, μέσω του ποιητή της, εκλιπαρεί ξανά τον Μανουήλ να σταθεί φιλάνθρωπος, δηλαδή επεικής, απέναντί της.

Κάποια στιγμή η Ειρήνη κατάφερε να απαλλαγεί από την κατηγορία και επέστρεψε στην πρωτεύουσα, γεγονός που χαροποίησε τους υποστηρικτές της³⁸¹. Το 1148, όμως, κατηγορήθηκε για συνωμοσία εναντίον του Μανουήλ Α΄. Την πληροφορία δίνει και πάλι ο Μαγγάνειος Πρόδρομος³⁸². Καμία άλλη πηγή δεν κάνει αναφορά, γι' αυτό και δεν γνωρίζουμε υπό ποιες συνθήκες έγινε η αποκάλυψη, ποιος ήταν ο σκοπός και ποιοι ήταν οι συνεργοί, αφού σε μία συνωμοσία οι εμπλεκόμενοι είναι πάντα παραπάνω από ένας. Είναι αλήθεια ότι η Ειρήνη μετά τον θάνατο του κουνιάδου της Αλεξίου, ως σύζυγος πλέον του διαδόχου Ανδρονίκου, βρέθηκε για ελάχιστο χρονικό διάστημα κοντά στο όνειρο να στεφθεί αυτοκράτειρα στο άμεσο μέλλον, και έτσι την αποκαλούσαν στην πρωτεύουσα εκείνες τις ημέρες³⁸³. Ο θάνατος, όμως, του Ανδρονίκου τα άλλαξε όλα. Θα μπορούσε άραγε αυτή η τόσο σύντομη περίοδος, που βρέθηκε πολύ κοντά στον θρόνο, να ήγειρε τις αξιώσεις της, ώστε μετά τον θάνατο του Ιωάννη Β΄ να επιδίωκε την ανάρρηση στον θρόνο του πρωτότοκού υιού της Ιωάννη ή να είχε ταχθεί με το μέρος του άλλου της κουνιάδου, Ισαακίου; Τα παραπάνω ερωτήματα θέτει και ο Βαρζός, ο οποίος υπογραμμίζει ότι ο ρόλος της Ειρήνης, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα πεθερού της και την ανάρρηση του Μανουήλ Α΄ στον θρόνο, κρίνεται ως ύποπτος, αλλά δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε λεπτομέρειες³⁸⁴.

Το 1148, μετά τις εξορίες της, η Ειρήνη βρέθηκε και πάλι αντιμέτωπη με την εσχάτη των κατηγοριών, τη συνωμοσία εναντίον της ζωής του αυτοκράτορα. Ο ποιητής της παίρνει όρκο ότι πρόκειται για συκοφαντία και προκαλεί τον συκοφάντη της να εμφανιστεί³⁸⁵. Απευθύνεται προς τον Μανουήλ, καταγγέλλοντας ότι της επιβλήθηκε τιμωρία χωρίς εξέταση της κατηγορίας, επομένως αυτός που την καταδίκασε, την έκρινε με εμπάθεια και οργή³⁸⁶. Έτσι, χωρίς ανάκριση, χωρίς δίκη, χωρίς να της δοθεί το

³⁸¹Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 126⁴³⁰: *ἤλυθας, ᾧ δέσποινα, γλυκερὸν φάος. Καὶ ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος, Ἐπιστολαί, αρ. 40, 160⁴²⁻⁴⁴: Σὺ δὲ ὄντως νικᾷς καὶ διὰ πάντων ἀριστεύεις· νικᾷς γὰρ τοῖς ὄπλοις τοὺς πολεμίους, ἕως ἐξῆν, καὶ νῦν πάντας νικᾷς χρηστότητι.*

³⁸²Ἔστιν ἐνάγων κατ' ἐμοῦ καὶ τίς κατηγορεῖ μου/ καὶ λέγει βουλευθῆναί με κατὰ τῆς κεφαλῆς σου; Παπαδημητρίου, Μαγγάνειος Πρόδρομος», 161²⁴⁵-162²⁴⁶.

³⁸³Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 365.

³⁸⁴Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 366.

³⁸⁵Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 161²²⁰-225.

³⁸⁶Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 161²²⁶-236. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 376. Ο Μανουήλ εμφανίζεται να μην είναι επιεικής, όπως ο πατέρας του, Ιωάννης Β΄, απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους. Σε αυτό το σημείο ας θυμηθούμε την τακτική του παππού του Μανουήλ, Αλεξίου Α΄, ο οποίος ακολουθούσε όλες τις νόμιμες διαδικασίες (ανάκριση, εξέταση κατηγορίας) πριν καταδικάσει τους κατηγορουμένους για εγκλήματα καθοσιώσεως. Αντίθετα, ο Μανουήλ Α΄ φαίνεται ότι στην περίπτωση της Ειρήνης λειτούργησε αυθαίρετα, αν κρίνουμε από τις καταγγελίες του Μαγγανείου Προδρόμου. Η πίστη του αυτοκράτορα σε διαδόσεις, χωρίς προηγουμένως να έχει εξακριβωθεί η εγκυρότητά τους, φανεράνει ανασφάλεια από μέρους του. Πρέπει, όμως, να παραδεχθούμε ότι η μοναδική πληροφόρηση για την περίπτωση της Ειρήνης προέρχεται από τον δικό της κύκλο, επομένως είναι μονομερής και δεν μπορούμε

δικαίωμα να απολογηθεί, εντελώς αυθαίρετα η Ειρήνη αποστερήθηκε όλες τις τιμές της και φυλακίστηκε³⁸⁷ για δέκα περίπου μήνες μέσα στα διαμερίσματά της στο ανάκτορο των Βλαχερνών³⁸⁸, εκεί όπου οι αναμνήσεις του πρότερου ευτυχούς βίου της έρχονταν σε έντονη αντίθεση με την τωρινή της κατάσταση³⁸⁹. Οι συγκεκριμένοι στίχοι του ποιητή θέτουν τα συναισθήματα της ταπείνωσης και της ντροπής³⁹⁰ που προκαλεί η εξορία και η φυλάκιση ενός μέλους της ανώτερης κοινωνικής τάξης, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο και το ζήτημα της κοινωνικής απομόνωσης και του στιγματισμού ενός προσώπου, που έχαιρε ιδιαίτερης κοινωνικής αναγνώρισης.

Μετά τη δεκάμηνη φυλάκισή της στις Βλαχέρνες, η Ειρήνη μεταφέρθηκε στη μονή του Παντοκράτορος, ίδρυμα του Ιωάννη Β΄ και της αυτοκράτειρας Ειρήνης. Εκεί πρέπει να αρρώστησε και να νοσηλεύτηκε³⁹¹ στο νοσοκομείο της μονής, το οποίο, από τις διατάξεις του *Τυπικού* της³⁹² θεωρείται ίσως το καλύτερο νοσοκομείο στη μεσαιωνική Ευρώπη του 12ου αιώνα³⁹³. Το 1151 η *σεβαστοκρατόρισα*, ύστερα από τη μεσιτεία των δικών της ανθρώπων και τον παραινετικό λόγο του ποιητή της προς τον Μανουήλ, έλαβε την πολυπόθητη αυτοκρατορική χάρη και εγκατέλειψε τη μονή, δεν της επετράπη, όμως, να παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μανουήλ την έστειλε στη Σερδική (σημερινή Σόφια) κοντά στον πρωτότοκό της, Ιωάννη Κομνηνό, διοικητή της περιοχής³⁹⁴. Θεωρώ ότι με αυτόν τον τρόπο ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να την αποκόψει από τον σημαντικό κύκλο των υποστηρικτών της στην πρωτεύουσα. Η Ειρήνη, όπως είδαμε, ήταν μία γυναίκα λογιότατη και παρά τις τόσες διώξεις που είχε υποστεί, ίσως να διατηρούσε ακόμη επικοινωνία με ορισμένους από τους προστατευόμενούς της.

να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Για τη δικαιοσύνη επί Μανουήλ Α΄, βλ. R. Macrides, «Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder», *Fontes Minores* 6 (1984) 99-204.

³⁸⁷Οὐκ ἔστι κόλασις διπλή, διπλῶς οὐδεὶς κολάζει,/ σὺ δὲ τριπλῆν με κόλασιν ἐκόλασας ἀρτίως/
ἐξώρισάς με δεύτερον περιορίσας ἄπαξ/ καὶ πάλιν φυλακίζεις με τὴν τετιμωρημένην,/ τίς ὑποστήσεται
ποτε κολάσεις τηλικαύτας, ἢ τίς οὐκ ἐκπλαγήσεται, πῶς καρτερῶ τσαῦτα; Παπαδημητρίου,
«Μαγγάνειος Πρόδρομος», 157⁷⁷⁻⁸².

³⁸⁸Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 157⁸⁸.

³⁸⁹Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 156⁴⁰⁻⁴⁹.

³⁹⁰...μυκτηρισμὸς καὶ χλευασμὸς τοῖς πᾶσιν ἐγενόμην/ παραβολή, παράδειγμα, περισυρμὸς καὶ
γέλως,/μυκτηρισμὸς τοῖς γείτοσι καὶ τοῖς ὀρώσιν ὕβρις,/ καλύπτει μου τὸ πρόσωπον ὀμίχλη τῆς
αἰσχύνης,/σκοτίζει μου τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ἐντροπῆς τὸ νέφος, Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος
Πρόδρομος», 157⁷¹⁻⁷⁵.

³⁹¹Σύμφωνα με τον Βαρζό, *Γενεαλογία*, Α΄, 370-371, η *σεβαστοκρατόρισα* μεταφέρθηκε άρρωστη από το παλάτι στη μονή Παντοκράτορος. Ο Μαγγάνειος Πρόδρομος όμως, αρ. LVII, στιχ. 281, αναφέρει: ... τὸ πάθος τῆς σεβαστοκρατορίσεως καὶ τὴν νόσον, ἣν ἐνόσησεν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος διάγουσα. Πιο πιθανό είναι, λοιπόν, να ασθένησε στη μονή και να νοσηλεύτηκε εκεί.

³⁹²Βλ. Gautier, «Pantocrator», 1-45.

³⁹³Jordan, «Pantocrator», 725-781.

³⁹⁴Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, 372.

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι και σε αυτή την εξορία της στη Βουλγαρία την ακολούθησε, όπως όλα τα προηγούμενα χρόνια των διώξεών της, ο Μαγγάνειος Πρόδρομος, ο ποιητής της αυλής της, ένθερμος υποστηρικτής της και μάρτυρας των παθών της. Η δωδεκαετής, όμως, υπηρεσία που είχε προσφέρει στον Ανδρόνικο Κομνηνό και την Ειρήνη, για την οποία είχε αμειφθεί πλουσιοπάροχα, χωρίς ποτέ να αποκαλύψει στα ποιήματά του ποια ήταν ακριβώς, τον είχε κουράσει. Ο ίδιος γράφει ότι ήταν πια ηλικιωμένος³⁹⁵ και παραπονείται για την επιδείνωση της υγείας του λόγω του υγρού κλίματος της περιοχής, η οποία εικάζεται ότι ήταν η Φιλιππούπολη³⁹⁶, όπου η Ειρήνη φαίνεται ότι κατείχε γαίες³⁹⁷. Γι' αυτό ποθούσε τον γυρισμό στη Βασιλεύουσα, όπως γράφει σε έναν από τους στίχους του, σαν άλλος Οδυσσέας: *καὶ τῆς πατρίδος τὸν καπνὸν ἠδὺ τι χρηματίζειν*. Την παρακαλεί, λοιπόν, να τον αποδεσμεύσει από την υπηρεσία της, για να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα μπορούσε να βρει φάρμακα και νοσοκομείο³⁹⁸, επιθυμία που πραγματοποιήθηκε. Ελάχιστο καιρό αργότερα, επέστρεψε και η Ειρήνη, δεν ξαναγύρισε όμως ποτέ στα ανάκτορα. Εγκαταστάθηκε στη μονή Παντοκράτορος και έγινε μοναχή, λαμβάνοντας το μοναστικό όνομα Άννα. Εκεί έφυγε από τη ζωή σε ηλικία περίπου σαράντα οκτώ ετών³⁹⁹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πολύχρονη ταλαιπωρία από τις συνεχείς διώξεις και τις εξορίες της συνέβαλαν στην εξασθένηση του οργανισμού της και οδήγησαν στον πρόωρο θάνατό της. Αλλά και η απομάκρυνση από το πολιτιστικό περιβάλλον της αυλής, όπου είχε την ευκαιρία να συναντά εξέχοντες ποιητές και λογοτέχνες της εποχής και να χρηματοδοτεί σημαντικά λογοτεχνικά έργα, που διασώθηκαν έως τις μέρες μας, πρέπει να επέδρασε βαθιά στον ψυχισμό της⁴⁰⁰.

Εν τέλει, δεν γνωρίζουμε αν η Ειρήνη τιμωρήθηκε δικαίως ή αδικώς. Θα πρέπει, όμως, να λάβουμε υπόψη μας ότι η πρώτη κατηγορία αποδείχθηκε συκοφαντία και ο συκοφάντης τιμωρήθηκε⁴⁰¹. Στην περίπτωση της, πάντως, είναι δύσκολο, μετά την περίοδο φυλακίσεων και εξοριών, να διακινδύνευσε να βρεθεί σε χειρότερη θέση, ενώ είναι περίεργο το γεγονός ότι οι ιστορικοί της εποχής δεν κάνουν λόγο για τις διώξεις της, αλλά και οι ποιητές, που την είχαν εξυμνήσει τον καιρό του ευτυχούς βίου της, δεν

³⁹⁵ Διένυε μάλλον την πέμπτη δεκαετία της ζωής του, βλ. Παπαδοπούλου, «Ηλικία», 181-182.

³⁹⁶ Για τη Φιλιππούπολη, βλ. παρακάτω, 100.

³⁹⁷ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 349. Η ύπαρξη κτημάτων στην κατοχή της Ειρήνης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον δεν δημεύτηκε ολόκληρη η περιουσία της, αλλά μόνο ένα μέρος.

³⁹⁸ Bernardinello, *Theodori Prodromi*, αρ. II, 321-3351.

³⁹⁹ Βαρζός, *Γενεαλογία, Α΄*, 378.

⁴⁰⁰ *Ἐν πόνοις νῦν ἐξέλιπεν ἡ σύμπασα ζωὴ μου, / ἐν στεναγμοῖς οἱ χρόνοι μου παρήλθοσαν ὡς ὄναρ, / καθάπερ σκεῦδος ἀτιμὸς ἀπερρίφην*, Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 158₁₁₅₋₁₁₇.

⁴⁰¹ Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος», 126₄₁₄₋₄₂₆.

αφιερώνουν ούτε ένα ποίημα για τα παθήματά της. Αν δεν υπήρχαν αυτά του Μαγγανείου Προδρόμου, κανείς δεν θα γνώριζε όσα πέρασε η σεβαστοκρατόρισα.

2. Πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχος

Ο Αλέξιος Αξούχος υπήρξε υιός του φημισμένου *μεγάλου δομέστικου* Ιωάννη Αξούχου, τουρκικής καταγωγής, ο οποίος εξελίχθηκε σε έναν από τους πιο πιστούς και στενούς συμβούλους των αυτοκρατόρων Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄⁴⁰².

Ο επιβλητικός στην όψη Αλέξιος, εξασκημένος και δοκιμασμένος ήδη από νεαρή ηλικία σε κάθε πολεμική πράξη⁴⁰³, έλαβε το αξίωμα του *πρωτοστράτορος* και νυμφεύθηκε τη Μαρία Κομνηνή, εγγονή του Ιωάννη Β΄ και ανιψιά του Μανουήλ Α΄⁴⁰⁴. Η καριέρα του Αλεξίου υπήρξε λαμπρή. Το 1157 στάλθηκε ως πρεσβευτής από τον αυτοκράτορα στην Αγκώνα της Ιταλίας με σκοπό την σύναψη ειρήνης με τον βασιλιά Γουλιέλμο, η οποία θα τερμάτιζε τον άκαρπο τριετή πολεμικό αγώνα των Βυζαντινών στη Σικελία, που είχε εξαντλήσει τους οικονομικούς πόρους της αυτοκρατορίας. Ο *πρωτοστράτωρ* κατάφερε να μεταστρέψει το φρόνημα πολλών ντόπιων κατοίκων και τοπικών αρχόντων υπέρ του βυζαντινού αυτοκράτορα και εναντίον των Νορμανδών, δημιουργώντας ένα δίκτυο συμμαχιών του Βυζαντίου με τις διάφορες ιταλικές πόλεις⁴⁰⁵, ώστε, τελικά, το 1158, και παρά τις δυσκολίες που προέκυψαν από τη στήριξη του πάπα στον Γουλιέλμο, συνομολογήθηκε ειρήνη μεταξύ Βυζαντινών και Νορμανδών⁴⁰⁶. Η δράση του Αξούχου συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια των πολέμων του Μανουήλ Α΄ με τους Ούγγρους τη δεκαετία του 1160⁴⁰⁷.

Το 1159 ο Αξούχος βρισκόταν στη Μοψουεστία και ανέλαβε μαζί με τον *πρωτοσεβαστό* Ιωάννη Κομνηνό, εξάδελφο του αυτοκράτορα, να παραλάβει τον βασιλιά της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνο Γ΄, προκειμένου εκείνος να υποδεχθεί τον Μανουήλ και να

⁴⁰²Το 1097, όταν ο Ιωάννης Αξούχος ήταν παιδί, αιχμαλωτίστηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας από τους σταυροφόρους και στάλθηκε στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο οποίος τον ανέθρεψε στο παλάτι μαζί με τον διάδοχο Ιωάννη Β΄. Τους δύο νέους συνέδεε από τότε βαθιά φιλία, γεγονός που αποδείχθηκε όταν ο Ιωάννης έγινε αυτοκράτορας και απένειμε στον Αξούχο το αξίωμα του *μεγάλου δομέστικου*, βλ. Χωνιάτης, 923-36. Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄*, 213-214. Αναλυτικά για τον Ιωάννη Αξούχο, βλ. Μέκιος, *Αξούχος*, 15-35.

⁴⁰³Χωνιάτης, 97⁶⁹⁻⁷².

⁴⁰⁴Η Μαρία ήταν κόρη του πρωτότοκου υιού του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Αλεξίου.

⁴⁰⁵Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός», 143.

⁴⁰⁶Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός», 144.

⁴⁰⁷Αιτία πολέμου αποτέλεσαν οι βλέψεις των Ούγγρων στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, κυρίως στη Ρασκία, και τις δαλματικές ακτές, αφού θεωρήθηκαν από τον αυτοκράτορα ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας στην περιοχή και απειλή για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας, βλ. Haldon, *Πόλεμοι*, 225.

τεθεί υπό την προστασία του μετά την επανάκτηση της Κιλικίας από τους Βυζαντινούς, την οποία είχε καταλάβει ο αρμένιος επαναστάτης Τερόζης⁴⁰⁸. Ο έλεγχος της περιοχής όμως χάθηκε μετά την αναχώρηση του αυτοκράτορα. Το 1165 ο Αξούχος διορίστηκε νέος δούξ Κιλικίας, με εντολή την αποκατάσταση των βυζαντινών συμφερόντων σε Μοψουεστία Ανάζαρβο και οχυρό Βακά, περιοχές που είχε καταλάβει ο Τερόζης⁴⁰⁹. Παρά τις προσπάθειες του Αλεξίου, δεν κατέστη δυνατή η υποταγή του επαναστάτη και η κατάσταση παρέμενε έκρυθμη και μετά τον θάνατο εκείνου (1168-69), αφού οι Αρμένιοι με τη βοήθεια των Τούρκων ανακατέλαβαν τις παραπάνω περιοχές⁴¹⁰. Γι' αυτό και ο Μανουήλ στράφηκε πλέον στην ένωση της Αρμενικής με την Ορθόδοξη Εκκλησία, επιδιώκοντας μέσω της διπλωματικής οδού τη δημιουργία ενός κοινού μετώπου των Βυζαντινών και του αρμενικού πληθυσμού απέναντι στον τουρκικό κίνδυνο. Ήδη από το 1165 είχε εξουσιοδοτήσει γι' αυτόν τον σκοπό τον Αξούχο, ο οποίος διεξήγαγε μία σειρά από διαπραγματεύσεις, όπως πιστοποιεί και το έγγραφο με την έκθεση ομολογίας πίστεως της Αρμενικής Εκκλησίας, το οποίο σώζεται μόνο στα αρμενικά⁴¹¹. Από τα παραπάνω, γίνεται εμφανής η εμπιστοσύνη που έδειχνε ο Μανουήλ Α΄ στις στρατιωτικές, διοικητικές και διπλωματικές ικανότητες του Αλεξίου Αξούχου. Ο πρωτοστράτωρ ανέλαβε να επιλύσει δύσκολα ζητήματα τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή, υπηρετώντας πιστά τον αυτοκράτορα. Η αφοσίωση του στον Μανουήλ αποδείχθηκε όταν τον έσωσε από δύο δολοφονικές απόπειρες του εξαδέλφου του Ανδρονίκου Κομνηνού εναντίον του⁴¹².

Μετά το Πάσχα του 1167, ο Μανουήλ Κομνηνός ηγήθηκε νέας εκστρατείας εναντίον της Ουγγαρίας. Ο ίδιος, όμως, σύμφωνα με τον Κίνναμο, δεν έλαβε τελικά μέρος στις επιχειρήσεις λόγω προβλημάτων υγείας και παρέμεινε στο στρατόπεδο στη Σερδική, όπου είχαν κατασκηνώσει οι αυτοκρατορικές δυνάμεις. Εκεί, ο Αλέξιος Αξούχος, που τον είχε ακολουθήσει μαζί με το στράτευμα, κατηγορήθηκε για συνωμοσία και για χρήση μαγείας, η οποία αποσκοπούσε στη ματαίωση απόκτησης αρρένων απογόνων από τον αυτοκράτορα, σύμφωνα με τον ιστορικό, ο οποίος αποδίδει μία σειρά κατηγορίες στον Αξούχο. Βάζοντας σε χρονολογική τάξη τις συγκριμένες κατηγορίες, ο

⁴⁰⁸Χαριζάνης, «Μανουήλ Α΄» 158-159. Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 127. Μέκιος, *Αξούχος*, 44. Το πρόβλημα είχε δημιουργήσει ο Αρμένιος Τερόζης (1144-1169), ο οποίος, το 1137, είχε αιχμαλωτιστεί μαζί με τον πατέρα του Λεβόν (1129-1140) και τον αδελφό του από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, και είχαν οδηγηθεί στην Κωνσταντινούπολη. Ο Τερόζης, όμως, δραπέτευσε και κατέλαβε την Κιλικία, βλ. σχετικά, Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 127.

⁴⁰⁹Μέκιος, *Αξούχος*, 44.

⁴¹⁰Χαριζάνης, «Μανουήλ Α΄», 160.

⁴¹¹Μέκιος, *Αξούχος*, 45-47.

⁴¹²Μέκιος, *Αξούχος*, 48-49.

πρωτοστράτωρ την περίοδο που είχε σταλεί στην Κιλικία ως στρατηγός (1165), όπως είδαμε παραπάνω, μετέβη στο Ικόνιο για να συναντήσει τον σουλτάνο Kilidj Arslan II, με τον οποίο προχώρησε σε προδοτικές συνομιλίες και αντάλλαξε γράμματα, ζητώντας τη βοήθειά του για να εκθρονίσει τον Μανουήλ. Αφού επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, διακόσμησε τους τοίχους της έπαυλής του με παραστάσεις από τα κατορθώματα του σουλτάνου του Ικονίου και όχι με αυτά του βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως όφειλε κάθε αυλικός. Η πράξη αυτή, για την οποία ο Μανουήλ τον είχε επιτιμήσει, σε συνδυασμό με την επίσκεψή του στο Ικόνιο, είχε δημιουργήσει διαδόσεις μεταξύ των αυλικών για γραπτή συμφωνία του Αζούχου με τον σουλτάνο, με σκοπό την ανατροπή του αυτοκράτορα⁴¹³. Επιπλέον, ο Μανουήλ είχε πληροφορηθεί και την ανάμειξη του Αλεξίου στο δυναστικό πρόβλημα, που είχε δημιουργηθεί με την έλλειψη μέχρι τότε άρρενος διαδόχου. Συγκεκριμένα, κατηγορήθηκε ότι είχε συνεργαστεί με τον μάγο (γόητα) Ααρών, Κορίνθιο στο γένος⁴¹⁴ και γνωστό για τη χρησιμοποίηση της Σολομωνικής, ο οποίος του προμήθευε πολλά φάρμακα, ώστε να μην αποκτήσει ο Μανουήλ αγόρι από τη νέα του σύζυγο Μαρία⁴¹⁵. Επίσης, ο αυτοκράτορας είχε πληροφορηθεί από τον Κωνσταντίνο Δούκα, που είχε νυμφευθεί ανιψιά του, καθώς και από τον Αλέξιο Κασσιανό, τον πρώην δούκα της Σελεύκειας, τα προδοτικά σχέδια του Αλεξίου Αζούχου, που ο ίδιος τους είχε αποκαλύψει. Ειδικότερα, ότι είχε προτρέψει τον Κωνσταντίνο Δούκα να συνεργαστούν για τη διεκδίκηση του θρόνου, σύμπραξη που θα ήταν ανίκητη⁴¹⁶, ενώ κατά τη διάρκεια της εκστρατείας με τον Αλέξιο – Βέλα εναντίον των Ούγγρων το 1166, ο Αλέξιος επέδειξε νωθρότητα στις πολεμικές επιχειρήσεις, την οποία δικαιολόγησε αποκαλύπτοντας κρυφά στον Αλέξιο Κασσιανό ότι δεν επιθυμούσε να αφανιστούν οι άνδρες του σε άσκοπες μάχες⁴¹⁷. Το αποκορύφωμα των ενεργειών του Αζούχου εναντίον του αυτοκράτορα σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της στρατοπέδευσης στη Σερδική, όπου μία ομάδα Πετсенέγων πρότεινε στον βυζαντινό αυτοκράτορα να του παράσχει βοήθεια. Ο Αζούχος κατηγορήθηκε τότε ότι ήρθε σε συνεννοήσεις μαζί τους, προκειμένου να επιτεθούν τα χαράματα στην αυτοκρατορική σκηνή και να φονεύσουν τον Μανουήλ. Το σχέδιο προδόθηκε από ένα παιδί, που υπηρετούσε την αυτοκρατορική σκηνή, σε έναν από τους ευνούχους και ειδοποιήθηκε ο αυτοκράτορας, ο οποίος

⁴¹³Κίνναμος, 265₂₁-266₁₁. 267₁₃₋₁₉.

⁴¹⁴Για τον Ααρών, βλ. και παρακάτω, 93-95.

⁴¹⁵Κίνναμος, 267₂₀-268₂. Πρόκειται για τη δεύτερη σύζυγο του Μανουήλ Α', Μαρία της Αντιόχειας, βλ. Garland, *Empresses*, 198-209.

⁴¹⁶Κίνναμος, 268₆₋₉.

⁴¹⁷Κίνναμος, 268₁₀₋₂₀.

βεβαιώθηκε για τα λεγόμενα, μόνο όταν είδε τους Πετсенέγους να αποχωρούν ξαφνικά χωρίς λόγο. Τότε, αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι εισέβαλαν χαράματα στη σκηνή του Αξούχου, την ώρα που ακόμη κοιμόταν με τη σύζυγό του, και τον συνέλαβαν. Ακολούθησε η δίκη του, με δικαστές τον στρατηγό Ιωάννη Δούκα, τον νομικό *λογοθέτη του δρόμου πρωτονοβελίσσιμο υπέρτατο* Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, τον βασιλικό ευνούχο Θωμά και τον *κριτή του βήλου*, Νικηφόρο Καόπακα. Του απαγγέλθηκαν τρεις κατηγορίες, τις οποίες αποδέχτηκε και ομολόγησε την ενοχή του, ζητώντας να του απονεμηθεί η τιμωρία του δικαστηρίου, αφού πρώτα ντυθεί το μοναχικό σχήμα και κοινωνήσει των Αχράντων Μυστηρίων. Ο Μανουήλ αποφάσισε να περιοριστεί στην κουρά του άλλοτε αφοσιωμένου *πρωτοστράτορος*⁴¹⁸.

Η εκδοχή του Νικήτα Χωνιάτη για τα αίτια της πτώσης του Αλεξίου Αξούχου έρχεται σε πλήρη αντίθεση με αυτή του Κίνναμου. Σύμφωνα με τον ιστορικό, αιτία υπήρξε ο φθόνος των ευγενών για τα υψηλά αξιώματα, που αυτός κατείχε στην αυλή του Μανουήλ, ενώ επιρρίπτει ευθύνες και στον ίδιο τον αυτοκράτορα με έναν δυνατό ρητορικό λόγο, επίκαιρο σε όλους τους αιώνες, που περιγράφει τον φθόνο των ηγεμόνων και την ανασφάλεια που τους περιβάλλει, όταν έχουν δίπλα τους άξιους και επιβλητικούς άνδρες, γενναίους και άξιους στρατηγούς. Η καχυποψία τότε τους καταβάλλει και στον στόχο τους μπαίνει οποιοσδήποτε ξεχωρίσει από το πλήθος για τα πλούτη ή την ανδρεία του, ή ακόμη και για την ομορφιά και την ευγλωττία του, η οποία προκαλεί τον φθόνο τους, που ταραάζει τον ύπνο τους⁴¹⁹. Σε αντίθεση με τον Κίνναμο, ο Χωνιάτης διατυπώνει ευθέως την κατηγορία ότι ο *πρωτοστράτωρ* έπεσε θύμα συκοφαντίας και δεν διστάζει να δηλώσει ότι ο αυτοκράτορας κινούμενος μόνο από υπόνοιες και κάποια κακεντρεχή σχόλια, ίσως και από τη δική του επιθυμία να ιδιοποιηθεί την περιουσία του Αλεξίου⁴²⁰, τον συνέλαβε στη Σερδική και, αφού του αφαίρεσε όλα τα αξιώματα, *κατὰ τὸ Παπύκιον τὸ ὄρος φροντιστηρίων παραρριπτει*⁴²¹. Επομένως, ο Χωνιάτης, σε αντίθεση με τον Κίνναμο, κάνει λόγο για απομάκρυνση του Αλεξίου Αξούχου χωρίς τη θέλησή του, υποχρεωτικό εγκλεισμό σε μονή και αναγκαστική κουρά.

Ο ιστορικός χαρακτηρίζει τους πληροφοριοδότες του Μανουήλ ως συκοφάντες, που για να γίνουν πειστικοί, κατηγορήσαν τον Αξούχο ότι χρησιμοποιούσε μαγικές πρακτικές, προκειμένου να γίνει αόρατος και ικανός να ίπταται, ώστε να δολοφονήσει

⁴¹⁸Κίνναμος, 268²²-269¹⁹⁻²³.

⁴¹⁹Χωνιάτης, 143⁴²- 144⁶⁹.

⁴²⁰Χωνιάτης, 144⁶⁹⁻⁷².

⁴²¹Χωνιάτης, 144⁷²⁻⁷⁶.

τον αυτοκράτορα, ενώ ο Κορίνθιος Ααρών στην εκδοχή του Χωνιάτη δεν είναι συνεργάτης του Αλεξίου στις μαγικές ενέργειες, αλλά το όργανο μεταβίβασης των παραπάνω συκοφαντιών στον αυτοκράτορα, επομένως ο κύριος συκοφάντης του⁴²².

Η εντελώς αντιθετική περιγραφή των γεγονότων από τους δύο ιστορικούς δυσκολεύει και διχάζει μέχρι σήμερα τους μελετητές, με άλλους να δέχονται την εκδοχή του Κίνναμου και, επομένως, την ενοχή του *πρωτοστράτορος*, και άλλους να την απορρίπτουν εντελώς, συντασσόμενοι με τον Χωνιάτη, που θεωρεί σκηνοθετημένες τις κατηγορίες εναντίον του. Η αντίφαση αυτή στις αφηγήσεις τους φαίνεται ότι απεικονίζει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο τον ανταγωνισμό και τη σύγκρουση συμφερόντων που, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο P. Magdalino, πόλωναν την αυλή του Μανουήλ⁴²³.

Ο Αλέξιος Αξούχος αναμφίβολα κατείχε μεγάλη εξουσία στην αυλή του αυτοκράτορα. Ο R. Greenfield, εξετάζοντας την περίπτωση των κατηγοριών εναντίον του, προχωρά στις εξής επισημάνσεις: η τουρκική καταγωγή του πατέρα του, Ιωάννη, και το ενδιαφέρον που είχε επιδείξει για τα ανατολικά σύνορα, τον έκαναν στόχο των πολιτικών του αντιπάλων και πιθανόν τον είχαν φέρει σε αντίθεση με την αυξανόμενη δυτική παράταξη στην αυλή του Μανουήλ. Από την άλλη πλευρά, οι ισχυρισμοί του Κίνναμου για διακόσμηση της οικίας του Αλεξίου με παραστάσεις του σουλτάνου και για εμπλοκή του σε σκευωρία με τον Σελτζούκο του Ικονίου, ίσως πρόδιδε τις πολιτικές του τάσεις, αν όχι την απιστία του. Επίσης, δημιουργούν υποψίες ότι ο Αλέξιος σχετιζόταν με τον Ανδρόνικο Κομνηνό (μετέπειτα Ανδρόνικο Α'), που είχε ισχυρούς δεσμούς με την Ανατολή λόγω των περιπλανήσεών του και αποτελούσε τον μεγαλύτερο εχθρό του Μανουήλ, ιδιαίτερα μετά την απόφαση του αυτοκράτορα να τον διαδεχθεί στον θρόνο ο Ούγγρος αρραβωνιαστικός της θυγατέρας του, αν δεν αποκτούσε άρρενα διάδοχο. Τελικά, ο Greenfield συμπεραίνει ότι, αν ο Αξούχος ήταν όντως εξέχον μέλος του αυτοκρατορικού κύκλου και εχθρός της αυξανόμενης δυτικής επιρροής στην αυτοκρατορική αυλή, τότε η πτώση του θα μπορούσε να συνδέεται με την άνοδο της δύναμης των αντιπάλων του αυτή την περίοδο. Σ' αυτή την περίπτωση, μπορεί να γίνει κατανοητή η κατηγορία για μαγεία εις βάρος του αυτοκράτορα, αφού ο κύριος κατηγορούμενος ήταν ο Ισαάκ Ααρών, ένα ισχυρό πρόσωπο στη φιλολατινική ομάδα⁴²⁴.

Νομίζω ότι είναι ύποπτη η περίοδος που απαγγέλθηκαν οι κατηγορίες εναντίον του Αλεξίου, ενώ η κάθε μία από αυτές έχει τη δική της σημασία. Η διακόσμηση της

⁴²²Χωνιάτης, 144⁷⁷⁻⁸⁹.

⁴²³Magdalino, *Μανουήλ Α'*, 55.

⁴²⁴Greenfield, «Sorcery», 83.

ιδιωτικής οικίας του Αλεξίου με παραστάσεις από τα κατορθώματα του σουλτάνου⁴²⁵ είναι μία πράξη που από μόνη της δεν αποτελεί απόδειξη προδοσίας, δηλώνει όμως φιλοτουρκική προτίμηση, που εκείνη την περίοδο ήταν εντελώς αντίθετη με τη φιλοδυτική πολιτική του αυτοκράτορα. Ο P. Magdalino πιστεύει ότι υπήρχε ένα «κόμμα» στην αυτοκρατορική αυλή από την εποχή πριν την ανάρρηση του Μανουήλ, μέχρι και μετά τον θάνατό του, το οποίο ταυτιζόταν στενά πρώτα με τον Ιωάννη Αζούχο, ύστερα με τον υιό του, Αλέξιο, και τελικά με τη μνήμη τους. Η μνήμη αυτή στην επίσημη προπαγάνδα συμβόλιζε τόσο επί Μανουήλ Α΄ όσο και μετέπειτα, επί αντιβασιλείας, την αντιπολιτευτική παράδοση, που αρχικά είχε υποστηρίξει τις διεκδικήσεις του σεβαστοκράτορος Ισαακίου Κομνηνού και στη συνέχεια του Αλεξίου Αζούχου⁴²⁶.

Οπωσδήποτε, ο Αζούχος ήταν σημαίνον πρόσωπο στην αυτοκρατορική αυλή και στην αυτοκρατορική οικογένεια μετά το γάμο του με τη Μαρία Κομνηνή, θυγατέρα του Αλεξίου, γεγονός που ίσως του είχε δημιουργήσει βλέψεις για τον θρόνο⁴²⁷. Δεν μπορούμε, όμως, να είμαστε βέβαιοι ότι αυτές οι βλέψεις έγιναν τελικά διεκδικήσεις, που εκφράστηκαν με την προσπάθεια δολοφονίας του αυτοκράτορα, και αποτέλεσαν μία από τις κατηγορίες, για τις οποίες εξορίστηκε ο *πρωτοστράτωρ*.

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι οι κατηγορίες που αποδίδει ο Κίνναμος στον Αζούχο, έχουν πάντα προέλθει από πληροφορίες τρίτων και ουδέποτε ο ίδιος συνελήφθη επ' αυτοφώρω να εκτελεί τις συγκεκριμένες πράξεις. Σύμφωνα πάντα με τον ιστορικό, ο αυτοκράτορας ήταν ενημερωμένος για τις ενέργειες του Αλεξίου και τον είχε επιτιμήσει, αλλά εκείνος συνέχισε να τις επαναλαμβάνει. Τίθενται, λοιπόν, τα εξής ερωτήματα: πώς είναι δυνατόν ο Μανουήλ, εφ' όσον ήταν γνώστης των σοβαρότατων ενεργειών του Αλεξίου εναντίον του, να είχε αρκεστεί μόνο στο να τις επικρίνει έντονα και όχι να τον τιμωρήσει από την αρχή, ώστε να αποφύγει οποιαδήποτε επανάληψη των συγκεκριμένων ενεργειών; Πώς ο *πρωτοστράτωρ* είχε την τόλμη να επαναλάβει τα ίδια εγκλήματα, τη στιγμή που αυτά ήταν εις γνώση του Μανουήλ; Επίσης, πόσο κοντά στον αυτοκράτορα βρίσκονταν οι καταγγέλλοντες και ποια η σχέση τους με τον αυτόν;

Εύλογα τα παραπάνω ερωτήματα, αλλά αναπάντητα, εφ' όσον οι κύριες πηγές είναι τόσο αντιθετικές μεταξύ τους. Ο κύριος κατηγορος, Ααρών, ήταν γνώστης της λατινικής και γι' αυτό σύμβουλος του αυτοκράτορα. Η κατηγορία για μαγεία στη συγκεκριμένη περίπτωση είχε πολιτική χροιά, αφού συνδεόταν με τη διαδοχή στον θρόνο, επομένως θα

⁴²⁵Ο Brand, «Turkish element», 10, απορρίπτει τη συγκεκριμένη υπόθεση με τη διακόσμηση.

⁴²⁶Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 356.

⁴²⁷Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός», 139.

ήταν βολική, καθώς εκείνη την περίοδο το συγκεκριμένο θέμα απασχολούσε έντονα τον Μανουήλ, ενώ είναι γεγονός ότι ο Ααρών ανήκε στη φιλολατινική πλευρά, την οποία πιθανότατα βόλευε η απομάκρυνση από το παλάτι και εν γένει από τα πολιτικά πράγματα του Αξούχου, φορέα μίας αντίθετης πολιτικής από την ανερχόμενη φιλολατινική.

Οι κατηγορίες για προδοσία κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων με την επίδειξη νωθρότητας στη μάχη και των απόψεων για ευθύνη του αυτοκράτορα για άσκοπες απώλειες στρατιωτών και αφανισμό των βυζαντινών δυνάμεων, θεωρώ ότι δεν είναι διατυπωμένες με σαφήνεια. Αν, όντως, ειπώθηκαν από τον Αξούχο τα λόγια που παραδίδει ο Κίνναμος, τότε αυτό σημαίνει, εκτός από ενοχή, ότι ο Αλέξιος είχε εχθρούς παντού, αφού όποιον εμπιστεύτηκε, τον πρόδωσε στον αυτοκράτορα, στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Κωνσταντίνος Δούκας και ο Αλέξιος Κασσιανός, οι οποίοι αμέσως μετέφεραν τους διαλόγους στον Μανουήλ. Και αν ο Αλέξιος είχε εχθρούς ακόμη και αυτούς που εμπιστευόταν τα σχέδιά του, πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι από τους διαλόγους τους, αυτοί μετέφεραν στον αυτοκράτορα ακριβώς τα λόγια του και όχι ένα μέρος τους ή παραποιημένα;

Όσον αφορά στην κατηγορία για συνεννόηση του Αξούχου με τους Πετсенέγους με σκοπό τη δολοφονία του αυτοκράτορα, αυτός που έδωσε την πληροφορία ήταν, όπως είδαμε, ένα παιδί, και στη συνέχεια η πληροφορία αυτή μεταφέρθηκε στον αυτοκράτορα από έναν ευνούχο. Πόσο αξιόπιστοι, όμως, θα μπορούσαν να είναι οι παραπάνω; Μέχρι και ο αυτοκράτορας, αναφέρει ο Κίνναμος, δυσπιστούσε στη συγκεκριμένη πληροφορία και μόνο όταν είδε τους Πετсенέγους να αποχωρούν, επιβεβαιώθηκε.

Αν, όντως, ο πρωτοστράτωρ υπήρξε ένοχος συνωμοσίας, τότε η πληροφορία ήταν αληθής. Αν όμως ο Αλέξιος συκοφαντήθηκε, όπως υποστηρίζει ο Χωνιάτης, τότε νομίζω ότι θα μπορούσαν οι αντίπαλοι του Αξούχου να του στήσουν παγίδα, χρησιμοποιώντας ως όργανα το παιδί και τον ευνούχο, και να έρθουν σε συνεννόηση οι ίδιοι με τους Πετсенέγους, ώστε να πειστεί ο αυτοκράτορας για την αλήθεια της καταγγελίας.

Απ' όσα, λοιπόν, αναφέρθηκαν παραπάνω και οι αντιθετικές εξιστορήσεις Κίνναμου-Χωνιάτη, με οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την ενοχή του πρωτοστράτορος, αφού υπάρχουν πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Πάντως, αν οι αντίπαλοι (φιλολατινική ομάδα) του Αλεξίου επιθυμούσαν την απομάκρυνσή του από τα πολιτικά πράγματα της εποχής, είχαν τη δυνατότητα να τον διαβάλουν στον αυτοκράτορα και να πετύχουν τον σκοπό τους.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Χωνιάτης αναφέρεται μόνο στην κατηγορία για μαγεία και παραλείπει τις υπόλοιπες, που εξιστορεί ο Κίνναμος. Οι δυο τους συμφωνούν μόνο στον τόπο εξορίας του Αλεξίου. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι ο Κίνναμος ψεύδεται, αλλά ότι πιθανόν ο Χωνιάτης, επειδή θεωρούσε όλες τις κατηγορίες αναληθείς και μέρος της πλεκτάνης εναντίον του, απαξιοί να τις συμπεριλάβει στην ιστορία του. Σημειώνουμε ότι στη δριμεία κριτική που ασκεί ο ιστορικός στην κατηγορία για γητεία εναντίον του Μανουήλ, διακρίνουμε μία διάθεση ειρωνείας, αφού, σύμφωνα με τη δική του εξιστόρηση, ο Αλέξιος κατηγορήθηκε ότι χρησιμοποιούσε μαγικές πρακτικές, ώστε να γίνεται, όπως είδαμε, αόρατος και ικανός να ίπταται. Για τον τρόπο σκέψης του Χωνιάτη, η κατηγορία αυτή ήταν αδύνατη και γι' αυτό ανόητη, την αναφέρει, όμως, για να καταδείξει ότι η κατηγορία δεν μπορούσε να σταθεί.

Εν κατακλείδι, η επιτυχημένη στρατιωτική, πολιτική και διπλωματική πορεία του Αλεξίου διακόπηκε ξαφνικά την εποχή στροφής της πολιτικής του αυτοκράτορα προς τη Δύση. Αυτό δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Έτσι κι αλλιώς, ακόμη κι αν δεν είχε τιμωρηθεί, με τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί, ο πρωτοστράτωρ δεν είχε πολλές πιθανότητες να διατηρήσει την ισχύ του, εφ' όσον ήταν φορέας και εκπρόσωπος της παλαιάς πολιτικής προς την Ανατολή, αντίθετης με τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις του Μανουήλ Α'. Η φιλολατινική πολιτική του αυτοκράτορα εκπορευόταν, προωθείτο και προστατευόταν από τον ίδιο, άρα ήταν λογικό όσοι συσπειρώνονταν γύρω του υποστηρίζοντας τη συγκεκριμένη πολιτική να ευνοούνταν. Επομένως, πιστεύω ότι κύρια αιτία για την απομάκρυνση του Αλεξίου υπήρξε η σύγκρουση συμφερόντων με την στροφή της πολιτικής του αυτοκράτορα προς τη Δύση. Αυτό είναι το κομβικό σημείο.

Υπάρχει, όμως, και κάτι ακόμη. Στο τέλος της διήγησής του για τον Αλέξιο Αξούχου, ο Χωνιάτης εκφράζει την άποψη ότι ο Μανουήλ που ήταν σοφός και όχι αμαθής και αγράμματος, δεν θα έπρεπε να διώκει αυτόν που το όνομά του άρχιζε από Α, φοβούμενος ότι θα τον διαδεχόταν και θα τερμάτιζε την εξουσία του, αλλά έπρεπε να αφήσει την ευθύνη των ζητημάτων της εξουσίας του σε Αυτόν που είναι το Α και το Ω, όπως διδάσκει ο Ιωάννης στην Αποκάλυψη⁴²⁸. Ο Χωνιάτης εδώ επικρίνει τον αυτοκράτορα για την πίστη του στην προφητεία ΑΙΜΑ, σύμφωνα με την οποία τα τρία πρώτα γράμματα σχημάτιζαν τα αρχικά ονόματα των αυτοκρατόρων Αλεξίου Α', Ιωάννη Β' και Μανουήλ Α', ενώ το τελευταίο γράμμα αποτελούσε το αρχικό του ονόματος του προσώπου που θα διαδεχόταν τον Μανουήλ και, εμμέσως, θέτει ως αιτία της πτώσης του Αλεξίου την πίστη

⁴²⁸Χωνιάτης, 146³⁶⁻⁴¹.

του αυτοκράτορα στη συγκεκριμένη προφητεία και την δίωξη όσων ισχυρών προσώπων της αυτοκρατορικής οικογένειας το αρχικό γράμμα του ονόματός τους ήταν το Α.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η συγκεκριμένη προφητεία είχε επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την κρίση του αυτοκράτορα για τη διαδοχή του. Το 1163, απουσία άρρενος διαδόχου, ο Μανουήλ όρισε ως μελλοντικό αυτοκράτορα τον Ούγγρο γαμπρό του Μπέλα, ο οποίος βαπτίστηκε Ορθόδοξος και έλαβε το όνομα Αλέξιος. Γι 'αυτό και από νεότερους μελετητές πιθανολογείται η ύπαρξη της προφητείας πριν τη συγκεκριμένη χρονολογία⁴²⁹. Αλλά και τον διάδοχο που απέκτησε τελικά ο αυτοκράτορας, τον ονόμασε Αλέξιο και όχι Ιωάννη, όπως θα έπρεπε, επιβεβαιώνοντας τα γραφόμενα του Χωνιάτη για πίστη του Μανουήλ στην προφητεία. Συνεπώς, η επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος για τον διάδοχό του, δείχνει την αγωνία του αυτοκράτορα για την εξασφάλιση του μέλλοντος της δυναστείας και πίστη στην προφητεία ΑΙΜΑ.

Ο C. Brand πιθανολογεί ότι ο γάμος του Αλεξίου Αξούχου με την Μαρία Κομνηνή έγινε μετά την άνοδο του Μανουήλ στον θρόνο και είχε ως σκοπό να συνδεθεί η ανιψιά του με μία οικογένεια όχι τόσο ισχυρή, ώστε να μην υπάρχει πιθανότητα να χρησιμοποιηθεί η ίδια στο μέλλον για σφετερισμό του θρόνου, ενώ σημειώνει ότι η ανάμνηση της τουρκικής καταγωγής του *πρωτοστράτορος* δυσκόλευε τη διεκδίκηση του θρόνου από μέρος του⁴³⁰. Τα γεγονότα, όμως, εξελίχθηκαν έτσι, ώστε ο Αξούχος να αποτελέσει ανεπιθύμητο πρόσωπο για τον αυτοκράτορα. Όσο περνούσε ο καιρός και ο αυτοκράτορας δεν είχε αποκτήσει άρρενα διάδοχο, θα υποπευόταν πιθανή προσπάθεια σφετερισμού της εξουσίας από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, και ένα από αυτά θα ήταν ο Αξούχος, αφού ήταν σύζυγος της εγγονής του Ιωάννη Β'. Ο C. Brand θεωρεί ότι στην αρχή ο *πρωτοστράτωρ* δεν θα εθεωρείτο απειλή για τον αυτοκράτορα. Αυτό, όμως, φαίνεται ότι άλλαξε με τον θάνατο του συναυτοκράτορα και πεθερού του, Αλεξίου Κομνηνού, χωρίς να έχει αποκτήσει άρρενα διάδοχο, και λίγο αργότερα με τον θάνατο του αδελφού του, του *σεβαστοκράτορος* Ανδρονίκου, δεύτερο στη σειρά διαδοχής.

Έτσι, αν ο Χωνιάτης έχει δίκιο ότι η τιμωρία του Αξούχου ήταν προϊόν συκοφαντίας, τότε οι αντίπαλοί του Αλεξίου εκμεταλλεύτηκαν τόσο την ανασφάλεια του αυτοκράτορα για τη διαδοχή όσο και το γεγονός ότι αυτός αποτελούσε εμπόδιο στη δυτική πολιτική του. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στην εξορία του Αλεξίου και τον εγκλεισμό του σε μονή διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο ο φόβος για σφετερισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας και η στροφή της εξωτερικής πολιτικής του Μανουήλ προς τη Δύση, όπως

⁴²⁹Βλ. συγκεκριμένα, Shukurov, «ΑΙΜΑ», 161, σημ. 3.

⁴³⁰Brand, «Turkish element», 8.

προαναφέρθηκε. Ένα είναι σίγουρο, άδικες ή μη οι κατηγορίες, η εξορία του πρωτοστράτορος τον απομάκρυνε από το κέντρο των πολιτικών εξελίξεων και ο εγκλεισμός του σε μονή απάλλαξε τον αυτοκράτορα από την παρουσία του για πάντα.

Ο Αλέξιος Αξούχος εξορίστηκε στο Παπίκιον Όρος⁴³¹, που βρίσκεται ΒΔ της Κομοτηνής, πάνω από τη βυζαντινή Μοσνούπολη, και εκάρη μοναχός σε μία από τις πολυάριθμες μονές του. Φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος επιφανής εξόριστος που δέχθηκε το σπουδαίο μοναστικό κέντρο, το οποίο ήκμασε κυρίως από τον 11ο έως και τις αρχές του 13ου αιώνα⁴³², και τον ακολούθησε λίγα χρόνια αργότερα, όπως θα δούμε, ο σεβαστοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός, επί Ισαακίου Β΄. Το υψόμετρο του Παπικίου όρους (1463 μ.) και η μορφολογία του δημιουργούσαν τις κατάλληλες συνθήκες για ανάπτυξη του μοναχισμού και για πλήρη απομόνωση από τον «έξω κόσμο». Ήταν ο καταλληλότερος τόπος για να απαλλαγεί ο αυτοκράτορας Μανουήλ από την παρουσία του Αλεξίου Αξούχου. Αν ισχύει η υπόθεση του P. Magdalino, όπως αναφέρθηκε, για την ύπαρξη ενός «κόμματος», πιστού στους Αξούχους, πατέρα και υιό, τότε με την απομάκρυνση του πανίσχυρου πρωτοστράτορος το «κόμμα» αυτό έμενε ακέφαλο, ενώ η κουρά του Αλεξίου έκλεινε οριστικά τον δρόμο της επιστροφής του, αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο για την προώθηση της δυτικής πολιτικής του αυτοκράτορα.

Η σύζυγος του Αξούχου, πορφυρογέννητη Μαρία Κομνηνή, μην αντέχοντας τον αποχωρισμό, έκανε απόπειρα να αυτοκτονήσει, εμποδίστηκε όμως από τους ανθρώπους της. Στη συνέχεια, έπεσε στα πόδια του αυτοκράτορα θείου της και θρηνούσε⁴³³. Ορκιζόταν για την αθώτητα του ανδρός της. Ο Μανουήλ συγκινήθηκε, αλλά δεν άλλαξε γνώμη. Ήταν τόσο μεγάλη η λύπη της, γράφει ο Χωνιάτης, που στο τέλος έχασε τα

⁴³¹Βλ. Bakirtzis, «Byzantine monasteries», 49-52. Χαριζάνης, *Μοναχισμός*, 104-108.

⁴³²Η παλαιότερη αναφορά του μοναστικού κέντρου στις πηγές είναι το 1083 στο *Τυπικό* της μονής Υπεραγίας Θεοτόκου Πετριζονίτισσας πλησίον της Πετριζού (Batchkovo), το οποίο συντάχθηκε από τον Γρηγόριο Πακουριανό και αφορά στην ύπαρξη της μονής του Αγίου Γεωργίου, που είχε ιδρυθεί εκεί (Gautier, «Tyrikon», 37²⁹⁵⁻⁹⁶). Η παρακμή του Παπικίου και η εγκατάλειψή του τοποθετούνται στα χρόνια της Λατινοκρατίας. Τα πιο πρόσφατα νομίσματα που βρέθηκαν στον χώρο είναι της εποχής του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-41), βλ. Bakirtzis, «Byzantine monasteries», 49-52. Σύμφωνα, όμως, με τον μοναχό Κοσμά, η οριστική παρακμή του Παπικίου τοποθετείται μετά τις τουρκικές επιδρομές και την κατάκτηση της Θράκης μετά τη μάχη στο Τσιρμέν (Ορμένιον) το 1371 και την ήττα των συνασπισμένων χριστιανικών δυνάμεων του Σέρβου δεσπότη των Σερρών Ιωάννη Ούγγλεση, βλ. Monk Kosmas of Simonopectra, «Μαρτυρία», 327 και για τη μάχη, παρακάτω, σ. 331-332. Για το ανασκαφικό έργο στο Παπίκιον όρος, βλ. Θ. Παπαζώτος, Προανασκαφικές έρευνες στο Παπίκιον όρος, *ΘΕ* 1 (1980), 113-139. Ν. Ζέκος, «Αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στο Παπίκιον όρος», στο Ch. Bakirtzes (έκδ), *Byzantine Thrace, Image and Character: First International Symposium for Thracian Studies Komotini*, 28-31 May 1987, *ByzF* 14 (1989) 675-692. Για την επιλογή του Παπικίου ως τόπου εξορίας από τους Κομνηνούς και τους Αγγέλους, βλ. παρακάτω στα συμπεράσματα, σ. 139.

⁴³³Χωνιάτης, 145^{95.3}. Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός», 159.

λογικά της και πέθανε⁴³⁴. Η περίπτωση της δείχνει ότι η εξορία ενός προσώπου έχει και κοινωνικές προεκτάσεις, εφ' όσον έχει αντίκτυπο και στην οικογένειά του. Όσο για τον ίδιο τον Αλέξιο, αυτός βρήκε τη γαλήνη μέσα στη μονή⁴³⁵.

β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους

Νικηφόρος Βασιλάκης

Ο Νικηφόρος Βασιλάκης γεννήθηκε το 1115 στην Κωνσταντινούπολη και καταγόταν από επιφανή οικογένεια. Έτρεφε μεγάλη αγάπη για τη φιλοσοφία και τη ρητορική και η ανέλιξη της καριέρας του σημειώθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Β' Κομνηνού και συνεχίστηκε και επί Μανουήλ Α' μέχρι το 1156, όταν οι φιλοσοφικές αναζητήσεις του τον ενέπλεξαν στη δογματική έριδα σχετικά με τον Σωτήριχο Παντεύγενο. Παππούς του ήταν ο στρατηγός Νικηφόρος Βασιλάκης, δούξ του Δυρραχίου, ο οποίος είχε ηγηθεί επαναστατικού κινήματος εναντίον του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078). Ο μικρότερος αδελφός του, Κωνσταντίνος, ήταν επίσης στρατιωτικός και διπλωμάτης⁴³⁶. Ο ίδιος δεν ακολούθησε τη στρατιωτική παράδοση της οικογένειάς του, λόγω της κλίσης του προς τα γράμματα. Αρχικά υπηρέτησε ως βασιλικός νοτάριος⁴³⁷ και, ενώ κατείχε το συγκεκριμένο αξίωμα, απέκτησε μεγάλη φήμη ως ρήτορας, συγκεντρώνοντας γύρω του επιφανείς μαθητές, που επιθυμούσαν να τους εκπαιδεύσει. Η κορύφωση της σταδιοδρομίας του σημειώθηκε το 1140, όταν ονομάστηκε *διδάσκαλος του ἀποστόλου*⁴³⁸, αποκτώντας πλήθος υποστηρικτών, γεγονός που προκάλεσε τον φθόνο υψηλόβαθμου εκκλησιαστικού αξιωματούχου⁴³⁹. Αρχικά, θα σημειώσουμε ότι ο Α. Garzya ταύτισε τον αντίπαλο του Βασιλάκη με τον μετέπειτα μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως, Μιχαήλ Ιταλικό⁴⁴⁰, ο Δ. Πολέμης με έναν από τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως κατά το β' μισό του 12ου αιώνας, ίσως τον Θεοφύλακτο Αχρίδος⁴⁴¹.

⁴³⁴Χωνιάτης, 145₃₋₁₃. Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός», 159.

⁴³⁵Χωνιάτης, 145₁₄₋₁₆.

⁴³⁶Βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 86-87, 349. Garzya, «Un lettré», 612.

⁴³⁷Garzya, «Un lettré», 612.

⁴³⁸Δημόσιες ομιλίες, βασισμένες στις ερμηνείες των επιστολών του αποστόλου Παύλου. βλ. αυτοβιογραφία, Magdalino, «Bagoas», 49.

⁴³⁹Garzya, «Prologo», 60₁₇₆₋₆₁₁₈₆.

⁴⁴⁰Garzya, «Un lettré», 613.

⁴⁴¹Polemis, «Basilakes», 606-607.

Το 1156-1157 ο Νικηφόρος Βασιλάκης ενεπλάκη στη διαμάχη που ξέσπασε για την ερμηνεία της φράσης *σὺ εἶ ὁ προσφέρων καὶ ὁ προσφερόμενος*⁴⁴². Η εναντίωση του στην ερμηνεία που προτεινόταν, βρήκε συμμάχους τον Μιχαήλ Θεσσαλονίκης και τον Ευστάθιο Δυρραχίου. Η αναστάτωση που προκλήθηκε, οδήγησε στη σύγκληση συνόδου, κατά τη διάρκεια της οποίας τόσο ο Μιχαήλ όσο και ο Ευστάθιος ανακάλεσαν και εγκατέλειψαν τη διαμάχη, σε αντίθεση με τον Νικηφόρο, ο οποίος επέμενε στις θέσεις του και συμμάχησε με τον Σωτήριχο Παντεύγενο, πατριάρχη Αντιοχείας. Ο τελευταίος, μάλιστα, έγραψε δύο έργα που δημιούργησαν νέες συζητήσεις γύρω από το θέμα, αναγκάζοντας τον αυτοκράτορα Μανουήλ να συγκαλέσει νέα σύνοδο, στις 12 Μαΐου του 1157, στο ανάκτορο των Βλαχερνών. Ο Βασιλάκης τελικά υπανεχώρησε, όχι όμως και ο Παντέγευος, ο οποίος καταδικάστηκε για τις θέσεις του και απομακρύνθηκε από το αξίωμα του πατριάρχη Αντιοχείας. Για τον Βασιλάκη η ποινή ήταν σκληρότερη: αφού αναγκάστηκε να αναθεματίσει τις απόψεις του, εξορίστηκε στη Φιλιππούπολη⁴⁴³.

Κτισμένη στις όχθες του ποταμού Έβρου, η Φιλιππούπολη υπήρξε από τις σπουδαιότερες βυζαντινές πόλεις. Την περιγράφει με λεπτομέρεια η Άννα Κομνηνή, με αφορμή τον πόλεμο του Αλεξίου Α΄ με τους Κουμάνους και τη χαρακτηρίζει ως μεγαλόπολη κατά το παρελθόν⁴⁴⁴. Η πόλη αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου ως η τελευταία από τις θρακικές περιφέρειες⁴⁴⁵. Σύμφωνα με τον Δ. Ζακυθινό, το θέμα Φιλιππουπόλεως υπήρχε ήδη τον 10ο αιώνα και πιθανόν ιδρύθηκε επί Ιωάννη Τσιμισκή (969-976), όταν ο πληθυσμός της πόλεως και της περιοχής ενισχύθηκε με την εγκατάσταση Παυλικιανών⁴⁴⁶. Η Φιλιππούπολη είχε τόσα πολλά οικοδομήματα, ώστε χρειάστηκαν μόνο τα μισά για να καταυλιστούν οι εκατόν είκοσι χιλιάδες σταυροφόροι της Γ΄ Σταυροφορίας (1189)⁴⁴⁷.

Σ΄ αυτή την πόλη εξορίστηκε ο ρήτορας Βασιλάκης. Όπως είδαμε και στην περίπτωση του Λέοντος Χαλκηδόνας, όταν πρόκειται για λόγιους εξορίστους, οι ιστορικοί έχουν συνήθως την τύχη να έχουν στη διάθεσή τους τις σωζόμενες επιστολές που αντάλασαν με σημαίνοντα πρόσωπα στην Κωνσταντινούπολη. Στην περίπτωση του Νικηφόρου

⁴⁴²Η φράση λεγόταν κατά τη διάρκεια της Θείας Ευχαριστίας.

⁴⁴³Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη, «Πρόλογος», 175. Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 449-451.

⁴⁴⁴Κομνηνή, 454²⁴-455⁴⁵.

⁴⁴⁵Tafel - Thomas, *Urkunden I*, 269.

⁴⁴⁶Αρχαιότερος γνωστός *ἄρχων* του θέματος Φιλιππουπόλεως είναι ο πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Κωνσταντίνος ο Πέτρος. Η σφραγίδα του έχει σωθεί, βλ. Ζακυθινός, «Μελέται», 60. Κυριαζόπουλος, *Θράκη*, 242, ο οποίος προσθέτει ότι το θέμα Φιλιππουπόλεως ιδρύθηκε από τον Τσιμισκή μάλλον το 971, όταν ο αυτοκράτορας έδωξε τους Ρώσους.

⁴⁴⁷Βλ. Κυριαζόπουλος, *Θράκη*, 242, και 243-247 αναλυτικά για το θέμα Φιλιππουπόλεως στις πηγές.

Βασιλάκη σώζονται τέσσερις επιστολές που έστειλε από τη Φιλιπούπολη και είναι γραμμένες με το γνωστό ρητορικό του ύφος.

Και στις τέσσερις επιστολές είναι εμφανής η πικρία του για την εξορία του, συναίσθημα που εκφράζεται με δυνατές εικόνες, παρομοιώσεις, αρχαιοελληνικές λέξεις και φράσεις, παραδείγματα μέσα από την ελληνική μυθολογία και την αρχαία ιστορία. Ο Βασιλάκης εκφράζει τη δυστυχία του για την αναγκαστική του παραμονή σε ξένο τόπο και περιγράφει μία δύσκολη κατάσταση, στην οποία κυριαρχεί ο φόβος για τους κινδύνους που τον περιβάλλουν, κάνοντας έτσι έμμεση αναφορά στους προσωπικούς του αντιπάλους στην πρωτεύουσα⁴⁴⁸, ενώ δίνει έμφαση στην αγνωμοσύνη των φίλων του⁴⁴⁹.

Για τον αναθρεμμένο στο πολυτελές περιβάλλον της Βασιλίδος Νικηφόρο, για τον φημισμένο ρήτορα και δάσκαλο, η εξορία στη Φιλιπούπολη, μακριά από τις κλασικές σπουδές του, τα βιβλία του, τους φίλους του, είναι μη υποφερτή⁴⁵⁰. Όλα γύρω του τα σκεπάζει η πικρία του. Η δική του αυλαία είναι πικρή (*ὑπερφνωῶς ἀψινοφορεῖ*⁴⁵¹). Η γη που κατοικεί είναι και αυτή πικρή, και οι άνθρωποι όχι προσηνεῖς, ούτε γλυκόθυμοι, αλλά πικροί, αφού η πικρόχυμη γη γεννά τα πάντα πικρά, και τους καρπούς και τους ανθρώπους⁴⁵². Ένας ρήτορας, όπως ο Βασιλάκης, δεν θα μπορούσε να εκφράσει με πιο αριστοτεχνικό τρόπο τη μεταβολή της κατάστασής του⁴⁵³.

⁴⁴⁸ Ἀλλὰ πυνθάνεσθε πῶς ἔχει τὰ ἡμέτερα· ὡς ἂν τις ἐχθρὸς ἐπέυξαιτο καὶ σαφὴς φίλος ἀπεύξαιτο. τὰ τ' ἔνδον τὰ τε θύραζε δυστυχῶ. ἔσωθεν ἐπιβουλαὶ ἔξωθεν ἀπειλαί, πανταχόθεν φόβοι πανταχόθεν κίνδυνοι, ἀμφίκριμνα πάντα μοι, γράφει σε δύο φίλους του, βλ. Βασιλάκης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 1, 111₆₋₉, ενώ και στον αδελφό του, αρ. 3, 114₁₀₋₁₃, εκφράζει με ρητορικό ύφος τη μεγάλη του λύπη για τη δύσκολη κατάστασή του: ... διὰ τῆς Σκυθῶν βαδίζομεν, οὐδὲν ἡμῖν εἰρηναῖον καὶ ἄμαχον· μέσον παγίδων διαβαίνω πολλῶν, ἐπ' ἄλλοτρίησι συμφορῆσι λύπας καρπούμεθα, μόνα κερδαίνομεν δάκρυα.

⁴⁴⁹ ... οὕτως ἡμᾶς ὁ δαίμων πολλὰ μὲν ἐπίκρανεν, ὀλίγα δὲ τῆς μνήμης παρείλετο. ἠκόνησα τὸ ξίφος κατ' ἔμαντοῦ τοῖς ποτὲ φίλοις καὶ ξυμμάχοις ἀγνωμοσύνην ἐπεγκαλῶν, ὡς Αἴας ἐμάνην ὡς Ὀρέστης ἠτύχησα, Βασιλάκης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 2, 113₁₄₋₁₇, και αρ. 3, 114₁₃₋₁₅: εἰ δὲ μοί ποτε καὶ γελᾶν ἐπίη, γελῶ τὴν Τύχην γελῶ τὴν Φιλίαν, ὅπως ἡμᾶς ἠμείψατο, κατὰ τοὺς Ταυροσκύθας ἡμᾶς ἐξένισεν.

⁴⁵⁰ ... καὶ νῦν συναναχρώννυμαι τὴν βάρβαρον γλῶτταν εἰς ἀμουσίαν ἐξέπεσον, οὐκέτι πρεσβεύω τοὺς λόγους οὐκέτι θύω ταῖς Μούσαις, Βασιλάκης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 2, 113₂₂₋₂₃. Η χρησιμοποίηση των λέξεων βαρβαρισμός και ἀμουσία σε επιστολές εξορίστων είναι συχνή, βλ. Mullett, «Originality», 46-47.

⁴⁵¹ Ἀψινοθιά (*Atrmisia absinthium*). Φυτό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ήδη από την αρχαιότητα (Ιπποκράτης) στην αντιμετώπιση επιδημιών και στη φαρμακολογία. Ο χυμός από τα άνθη του είναι πολύ πικρός, γι' αυτό η αψινοθιά χρησιμοποιείται στο κείμενό μας για να εκφράσει την πικρία του Βασιλάκη. Η πικράδα του συγκεκριμένου φυτού χρησιμοποιείται μεταφορικά και στη Βίβλο, αντιπροσωπεύοντας την αμαρτία.

⁴⁵² Βασιλάκης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 3, 114₁₆₋₁₉. Παρόμοιες περιγραφές για τη Βουλγαρία και τους κατοίκους της βρίσκουμε σε επιστολές του Θεοφύλακτου Αχρίδος (για τις επιστολές του βλ. P. Gautier έκδ., *Théophylacte d'Achrida Lettres*, [CFHB 16/2] Θεσσαλονίκη 1980. M. Mullett, *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, 1997) αλλά και στις επιστολές του Γρηγορίου Αντίοχου [J. Darrouzès, «Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173», *Byzsl* 23 (1962) 276-284· 24 (1963) 65-86], βλ. Κόλια-Δερμιτζάκη, «Εικόνα», 59-62, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Μαυρομάττη, *Φύση και άνθρωπος*, 15-29 (για τον Γρηγόριο Αντίοχο).

⁴⁵³ Ὡς ἐπὶ τείχους περιπατοῦμεν, ὡς ἐν Ταυροσκύθαις ὀδεύομεν. οὐδὲν μείλιχον ἐνταυθοῖ. Ἀρεϊκὰ πάντα, ἀθέμιτα πάντα, ὡς ἐν βαρβάρους φόνια, Βασιλάκης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 111₁₃₋₁₄.

Στην τέταρτη επιστολή του, ο λόγιος Νικηφόρος Βασιλάκης παραπονείται για το κρασί της Φιλιππούπολης και νιώθει ότι έγινε σαν τους χοίρους της Κίρκης, καθώς οι ντόπιες σταφυλαί βάτων φαυλότεραι, ο οίνος δξίνης και σαπρίας, ακάθαρτος, γεμάτος ρητίνη και μυρίζει δαδί⁴⁵⁴. Όπως είναι γνωστό στους οινοποιούς, η ποιότητα του κρασιού εξαρτάται από το κλίμα της κάθε περιοχής. Οι εποχιακές διαφορές στις βροχοπτώσεις, στη θερμοκρασία (καύσωνες και ψύχος) και στους ανέμους διαφοροποιούν τον τρύγο και το παραγόμενο κρασί. Γενικά το κλίμα της θρακικής ενδοχώρας είναι υγρό και ειδικότερα της Φιλιππούπολης είναι υγρό υποτροπικό⁴⁵⁵, γεγονός που επηρεάζει και την ποιότητα του κλίματος. Παρόμοιες αναφορές για οίνους οξίνεις και σαπρίες της Φιλιππούπολης και της ευρύτερης θρακικής ενδοχώρας εντοπίζονται και σε άλλους βυζαντινούς συγγραφείς που έτυχε να βρεθούν εκεί και δικαιολογούν τις συγκεκριμένες αναφορές του. Βέβαια, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι για τον εξόριστο Βασιλάκη μέτρο σύγκρισης για όλα αποτελεί η Κωνσταντινούπολη. Είναι λογικό για έναν λόγιο που είχε ζήσει και μορφωθεί στη Βασιλεύουσα και είχε γίνει κομμάτι του δικού της πνευματικού αλλά και υλικού πολιτισμού, ο θρακικός Βορράς να μοιάζει αφιλόξενος και πολύ κατώτερος, ακόμη και σε σχέση με τα προϊόντα που παράγει η γη⁴⁵⁶. Ο Νικηφόρος

⁴⁵⁴Βασιλάκης, *Επιστολαί*, 115⁸⁻¹². Αναγνωστάκης, «Κρασί», 36.

⁴⁵⁵Το κλίμα της Φιλιππούπολης είναι υγρό, με συχνές και δυνατές βροχοπτώσεις. Η υγρασία της περιοχής προκάλεσε, όπως είδαμε, προβλήματα υγείας στον Μαγγάνιο Πρόδρομο.

⁴⁵⁶Σε επιστολές εξορίστων που απομακρύνονται από το πολιτιστικό περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως, τα παράπονα για τον τόπο εξορίας και τους ανθρώπους του είναι συχνά, βλ. Mullett, «Originality», 42, 44-45. Κόλια-Δερμιτζάκη «Εικόνα», 59-62. Το ίδιο ισχύει και για μητροπολίτες που στέλνονται στην επαρχία και θεωρούν τον εαυτό τους ως εξόριστο. Ο μητροπολίτης Μαυρόπους, φημισμένος δάσκαλος και σύμβουλος του Κωνσταντίνου Θ' (Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-33), εκλέχθηκε μητροπολίτης παρά τη θέλησή του (1049/1050). Το παράδειγμά του είναι χαρακτηριστικό για την κατανόηση των επιστολών των εξορίστων, και κοντά στην εξεταζόμενη χρονική περίοδο (1050). Η απομακρυσμένη επαρχία του Πόντου μοιάζει αφιλόξενη (*έρημια χώρας πολλή, άοίκητος, άχαρις, άδενδρος, άχλοος, άξυλος, άσκιος, άγριότητος όλη και άκηδίας μεστή, πολύ και τής φήμης και τής δόξης ένδέουσα*, Μαυρόπους, *Επιστολαί*, αρ. 64, 173⁵⁶⁻⁵⁸) και η έλλειψη σε βασικά αγαθά είναι αισθητή. Η πόλη καλλιεργούσε το σιτάρι, είχε όμως έλλειψη σε οίνο, έλαιο, φρούτα και ψάρια, σε όσα, δηλαδή, ο Μαυρόπους είχε συνηθίσει να έχει στο τραπέζι του (Μαυρόπους, *Επιστολαί*, αρ. 64, 173⁵⁸⁻⁶²). Παράλληλα, η περιοχή ήταν απομονωμένη και την επισκέπτονταν μόνο φορολόγοι και στρατολόγοι, ενώ η άφιξη ενός ταχυδρόμου ήταν σπανιότατη (Μαυρόπους, *Επιστολαί*, αρ. 65, 175⁸⁻¹¹. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 42). Αντίθετα, στους πανηγυρικούς λόγους που εκφώνησε ο ίδιος στα Ευχάιτα, ο τόπος είναι πλούσιος με σπίτια, πηγές, βοσκήματα, ενώ η πανηγυρίς του Αγίου Θεοδώρου συγκεντρώνει πλήθος κόσμου (Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 42-43). Θεωρώ ότι στην πρώτη περίπτωση, ο Μαυρόπους, απογοητευμένος από την απομάκρυνσή του, την οποία θεωρούσε ως εξορία (Μαυρόπους, *Επιστολαί*, αρ. 65, 175⁸⁻⁹), περιγράφει σε μία προσωπική του επιστολή, την οποία θα τη διαβάσει μόνο ο παραλήπτης, με μελανά χρώματα την περιοχή, θέλοντας να δηλώσει πόσο διαφορετικό είναι το περιβάλλον της, από αυτό της Βασιλεύουσας. Στη δεύτερη περίπτωση, εκφωνεί λόγους μπροστά σε πλήθος κόσμου και πρέπει να επαινέσει με ρητορικό τρόπο τη μητρόπολή του. Τα Ευχάιτα βρίσκονταν στον περιφερειακό δρόμο που οδηγούσε από την Αμάσεια στην Άγκυρα και ήταν ταχυδρομικός σταθμός. Η εορτή του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος, προστάτη της πόλεως, συγκέντρωνε πολύ κόσμο, αλλά αυτό συνέβαινε μία φορά τον χρόνο, χωρίς να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο την πόλη να επισκέπτονταν προσκυνητές και τον υπόλοιπο καιρό. Για τον M. Hendy, *Monetary*, 40-42, το κύριο πρόβλημα της πόλης για τα Ευχάιτα δεν ήταν οι στρατολόγοι και οι φορολόγοι, σύνθητες φαινόμενο για τις επαρχιακές πόλεις, αλλά η δυνατότητα καλλιέργειας της γης. Ακόμα μέχρι και σήμερα η πόλη Ανκατ που

Βασιλάκης εξορίστηκε την περίοδο που η καριέρα του βρισκόταν σε ανοδική πορεία, γεγονός που δημιουργεί υποψίες. Ο ίδιος θεωρεί ως υπαίτιους τους φθονερούς και αμαθείς αντιπάλους του, οι οποίοι χρησιμοποίησαν ως πρόσχημα τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του, ενώ συγκεκριμενοποιεί την καταγγελία του, περιορίζοντάς την σε ένα πρόσωπο⁴⁵⁷. Γι' αυτόν τον αντίπαλό του, που ίσως ευθύνεται για την απομάκρυνσή του από την Κωνσταντινούπολη και που ο ίδιος ο ρήτορας σκιαγραφεί, έχουν γραφτεί πολλά. Όπως είδαμε παραπάνω, σύμφωνα με τον A. Garzya, *ὁ τῆς ἐκκλησίας πολιτάρχης* ταυτίζεται με τον προσωπικό του αντίπαλο και εκκλησιαστικό αξιωματούχο Μιχαήλ Ιταλικό⁴⁵⁸, συνδικδικητή του στα αξιώματα. Ο R. Browning θεωρεί ότι το συγκεκριμένο πρόσωπο ήταν ο πατριάρχης⁴⁵⁹. Η Δ. Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη στο πρόσφατο άρθρο της θεωρεί ότι η λέξη *πολιτάρχης* και η φράση *τῆς ἐκκλησίας* που την συνοδεύει, είναι

έχει διαδεχθεί τα βυζαντινά Ευχάιτα, δεν παράγει λάδι. Η ύπαρξη κλημάτων είναι σπάνια, καθώς και τα δέντρα. Η αρόσιμη γη θα πρέπει, λοιπόν, να ήταν ελάχιστη, το χώμα όχι καλής ποιότητας και το μόνο που θα μπορούσε να καλλιεργηθεί ήταν το κριθάρι. Η μόνη περιοχή που προσφέρεται για καλλιέργεια είναι οι κοιλάδες που βρίσκονται πάνω από τα Ευχάιτα/ Ankat. Έτσι, ο Hendy συμπεραίνει ότι η ευημερία της πόλεως, υπό τέτοιες συνθήκες, ήταν πολύ περιορισμένη, κυρίως λόγω της απόστασής της από τη θάλασσα ή από ποταμό, και επειδή ήταν περιφερειακός και όχι κεντρικός δρόμος. Άρα, οι αντιθετικές περιγραφές από τον Μαυρόποδα δεν είναι πραγματικές. Έχοντας υπόψη μου τα παραπάνω, θεωρώ ότι η εικόνα που παρουσιάζει ο Μαυρόπουλος για τα Ευχάιτα στις επιστολές του, ακόμα κι αν εμπεριέχει το στοιχείο της υπερβολής, δεν πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Το πρόβλημα, λόγω της έλλειψης προϊόντων, θα επιδεινώθηκε από τις επιδρομές νομάδων Σελτζούκων Τούρκων πολύ πριν το 1071 στη γύρω από τα Ευχάιτα περιοχή (Καρπόζηλος, *Μαυρόπουλος*, 43), αφού θα παρεμποδίστηκε ακόμη και η μικρή πιθανότητα για καλλιέργεια. Για την περιοχή της Βουλγαρίας, όπου εξορίστηκε ο Νικηφόρος Βασιλάκης, η Κόλια-Δερμιτζάκη, «Εικόνα», 73-89, σημειώνει ότι η αρνητική περιγραφή των Βουλγάρων σε βυζαντινά ρητορικά κείμενα και πηγές του 12ου αιώνας έχει σχέση με τα πολεμικά γεγονότα της περιόδου, τις αποστασίες, δηλαδή, των Βουλγάρων, και ίσως αντανάκλα, τις δυσκολίες που κλήθηκαν να διαχειριστούν οι Βυζαντινοί με την απόσπαση ανακτημένων περιοχών και την αντιμετώπιση ενός είδους κλεφτοπολέμου σε δυσπρόσιτες περιοχές του βουλγαρικού εδάφους. Η εικόνα, όμως, που δίνουν για την ερήμωση της χώρας και για τον ποιμενικό χαρακτήρα διαβίωσης των κατοίκων, συμφωνεί με αυτή που δίνουν με υπερβολή ο Γρηγόριος Αντίοχος και ο Θεοφύλακτος Αχρίδος. Στρατιωτικά γεγονότα της περιόδου που περιγράφονται στις πηγές, θα κατέστρεψαν σοδειές, καλλιεργούμενες εκτάσεις και οικισμούς. Έτσι δημιουργήθηκε, σύμφωνα με την Κόλια-Δερμιτζάκη, η εικόνα της ερήμωσης της «Βουλγαρίας» στα εξεταζόμενα κείμενα, εικόνα, που κατά την ίδια, δεν πρέπει να απείχε πολύ από την όψη που παρουσίαζε η ύπαιθρος εκείνη την περίοδο. Θεωρώ, λοιπόν, ότι στις επιστολές των εξορίστων η αρνητική παρουσίαση των ανθρώπων του τόπου μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως π.χ. σε αυτή των Βουλγάρων, να οφείλεται σε στερεότυπα του παρελθόντος, που είχαν δημιουργήσει μία συγκεκριμένη αντίληψη. Η περιγραφή, όμως, του τόπου εξορίας, ακόμα και αν γίνεται με δόση υπερβολής, λόγω της ψυχολογικής κατάστασης των εξορίστων, τις περισσότερες φορές ίσως να μην απείχε πολύ από την πραγματική εικόνα, που αυτός παρουσίαζε την περίοδο συγγραφής των επιστολών. Γι' αυτό, λοιπόν, για να είμαστε σε θέση να σχηματίσουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα για τον τόπο και το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων του, απαλλαγμένη από τη ρητορική υπερβολή και τα λογοτεχνικά μοτίβα, που χρησιμοποιούν οι λόγιοι εξορίστοι, όπως ο Νικηφόρος Βασιλάκης (π.χ. *βαρβαρισμός*), θα πρέπει παράλληλα με τις επιστολές των εξορίστων να εξετάζονται οι ιστοριογραφικές πηγές της εποχής και να λαμβάνονται υπόψη τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας, η μορφολογία του εδάφους, η δυνατότητα καλλιέργειας και οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής.

⁴⁵⁷... καὶ οὕτω θηρίον ἐκεῖνος ἦν καὶ ὑπεβρυχάτω λεόντειον ... καὶ ἦν ἐκεῖνος πάλιν καχύποπτος ... καὶ οὐδὲ ταῦτα ἡδέως ἤκουσεν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπισυνήγεν ἡμῖν βαρὺ τὸ ἐπισκύνιον, τοξοποιῶν τὰς ὀφρῦς καὶ μνηῶν ἀκάθεκτα ... , Garzya, «Prologo», 61¹⁸⁶⁻¹⁹⁸.

⁴⁵⁸Garzya, «Intorno al Prologo», 67- 68.

⁴⁵⁹Browning, «Patriarchal School», 183.

πιθανότερο να αναφέρονται στον πατριάρχη, καθώς αυτός διόριζε τους διδασκάλους στην Αγία Σοφία, με την επισήμανση, όμως, ότι εδώ πιθανόν πρόκειται για πατριάρχη που είχε εμπλακεί στην πορεία της σταδιοδρομίας του ρήτορα στο παρελθόν, τον καιρό, δηλαδή, που ο Βασιλάκης ήταν *διδάσκαλος του αποστόλου*, και δεν κατείχε πλέον το πατριαρχικό αξίωμα ή δεν βρισκόταν στη ζωή την περίοδο συγγραφής του *Προλόγου*⁴⁶⁰.

Θεωρώ ότι με τη φράση *πολιτάρχης τῆς ἐκκλησίας* ο Βασιλάκης αναφέρεται σε κάποιον εκκλησιαστικά ανώτερό του. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει και συνολικά από τα γραφόμενά του. Το πρόσωπο, δηλαδή, που σκιαγραφείται, μοιάζει σαν να παρακολουθεί τη δράση του Βασιλάκη και να εξαγριώνεται τόσο από τη ρητορική του, όσο και από την παρέκκλισή του από τη γραμμή, που ο ίδιος θέλει να του επιβάλει. Επομένως, μάλλον πρόκειται για έναν από τους πατριάρχες που απαρτιμεί η Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη⁴⁶¹, με πιθανότερους, κατά τη γνώμη μου, όσους βρίσκονται χρονικά πιο κοντά στα χρόνια της εξορίας του ρήτορα.

Η εξορία του Βασιλάκη πρέπει να διήρκεσε αρκετό διάστημα. Κάποια στιγμή κατάφερε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη -δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς-χωρίς όμως να επανέλθει στα αξιώματά του και στην προηγούμενη δράση του. Η περίπτωση του Νικηφόρου Βασιλάκη και το περιεχόμενο των επιστολών που έγραψε στην εξορία, αντανακλούν το έντονο κλίμα ανταγωνισμού που υπήρχε μεταξύ των λογίων για την ανάληψη υψηλών αξιωμάτων επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Επομένως, η εξορία του είχε, εκτός από θρησκευτικές, και πολιτικές διαστάσεις.

IV. Βασιλεία Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185)

Ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός έμεινε στη μνήμη των συγχρόνων του και των μεταγενέστερων ως ένας από τους βιαιότερους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Αυτοεξόριστος και πλάνητας, όταν κατέλαβε την εξουσία, προσπάθησε να στηριχθεί στα λαϊκά στρώματα, θυσιάζοντας την αριστοκρατία, προκειμένου να αποκλείσει το ενδεχόμενο αντίδρασης και ανατροπής του. Η προσπάθειά του για εξυγίανση του Κράτους, που συγκαταλέγεται στα θετικά της σύντομης διακυβέρνησής του⁴⁶², δεν μπορεί να παραβλεφθεί, αυτή, όμως, επισκιάζεται από τα βίαια ξεσπάσματά του, τα

⁴⁶⁰Βλ. Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη, «Πρόλογος», 176.

⁴⁶¹Λέων Στιππής (1134-1143), Μιχαήλ Β΄ ο Κουρκούας (1143-1146), Κοσμάς Β΄ ο Αττικός (1146-1147), Νικόλαος Δ΄ ο Μουζάλων (1147-1151), Νεόφυτος ο Α΄ (1153), Κωνσταντίνος ο Δ΄ ο Χλιαρηνός, (1154-1156), Λουκάς ο Χρυσοβέργης (1156-1169). Βλ. Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη, «Πρόλογος», 176.

⁴⁶²Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 175-178.

οποία αποστέρησαν την αυτοκρατορία από μία σειρά ικανότατων στρατηγών, κατέστρεψαν τις τελευταίες μικρασιατικές πόλεις που έμεναν σε χέρια ελληνικά, όξυναν τις σχέσεις με τους Δυτικούς⁴⁶³ και έβαλαν τα θεμέλια για τη φθίνουσα πορεία της αυτοκρατορίας, με τελικό αποτέλεσμα την Άλωση του 1204. Τα θύματα του Ανδρονίκου ήταν αμέτρητα και οι μέθοδοί του τις περισσότερες φορές αποκρουστικές, ώστε θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εξορία στον καιρό του φάνταζε σαν την πιο μικρή τιμωρία που θα μπορούσε να επιβληθεί στο θύμα, μπροστά σε άλλες. Συγκεκριμένα, εξορίστηκαν όσοι δεν θανατώθηκαν, ενώ ο αριθμός των δολοφονηθέντων πολιτικών του αντιπάλων υπερβαίνει κατά πολύ αυτόν των εξορίστων. Η εξορία που επέβαλλε στα αριστοκρατικής καταγωγής θύματά του, συνοδευόταν συνήθως με τύφλωση μερική (από τον ένα οφθαλμό) ή ολική⁴⁶⁴.

Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄, όπως συνέβη και άλλες φορές στο παρελθόν κατά τη διαδοχή εκλιπόντος αυτοκράτορα και την ύπαρξη ανηλικού διαδόχου, δημιουργήθηκαν αδύναμες ομάδες, που αξίωναν να λάβουν την εξουσία, χωρίς, όμως, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ικανούς αρχηγούς. Την εκρηκτική κατάσταση που δημιουργήθηκε από τη σύγκρουση μεταξύ αυτών των ομάδων, και την ολοένα αυξανόμενη αντιδημοτικότητα που συγκέντρωνε ο πρωτοσεβαστός και πρωτοβεστιάριος Αλέξιος Κομνηνός, ανιψιός του Μανουήλ Α΄, εκμεταλλεύτηκε κατάλληλα και με μεθοδικές κινήσεις ο Ανδρόνικος Α΄, προκειμένου να κατακτήσει τον αυτοκρατορικό θρόνο. Αρχικά, η προσμονή του Ανδρονίκου στην Κωνσταντινούπολη από τους κατοίκους της είναι αξιοσημείωτη, σε αντίθεση με τις μικρασιατικές πόλεις, των οποίων οι διοικητές και ο πληθυσμός παρέμειναν πιστοί στον Μανουήλ Α΄ και τον διάδοχό του Αλέξιο Β΄⁴⁶⁵. Μετά την αναγόρευσή του όμως, ο Ανδρόνικος άρχισε να αποκαλύπτει τα σχέδιά του για την βασιλομήτορα και τον νεαρό διάδοχο Αλέξιο. Τότε εκδηλώθηκαν οι πρώτες αντιδράσεις και στο κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον.

⁴⁶³Η αντι-λατινή πολιτική του Ανδρονίκου Α΄ δημιούργησε χάσμα στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών.

⁴⁶⁴Η βιαιότητα του Ανδρονίκου Α΄ ίσως να σχετίζεται με τις περιπλανήσεις του στη μουσουλμανική ανατολή, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 182. Ξένα ήθη και έθιμα πιθανόν να επέδρασαν στον χαρακτήρα του. Βέβαια, η ίδια η ιστορικός επισημειώνει ότι αυτή δεν είναι επαρκής δικαιολογία για τα άγρια εγκλήματα του συγκεκριμένου αυτοκράτορα. Πάντως, ο Γρηγόριος Αντίοχος στον *Λόγο* του, έκδ. Bachman – Dölger, «Gregorios Antiochos», 376₁₉-377₆, θεωρεί ότι ο σκληρός χαρακτήρας του διαμορφώθηκε από τις αγριότητες των ξένων τόπων, όπου περιπλανήθηκε. Πρβλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 718-719.

⁴⁶⁵Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 166-167.

Από τους εξορίστους της βασιλείας του Ανδρονίκου Α΄ θα ασχοληθούμε με δύο από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, αυτές των Αλεξίου Κομνηνού Βατάτζη και Αλεξίου Κομνηνού. Θα σημειώσουμε, όμως, ότι εξορίστους είχαμε κατά την αποστασία της Νίκαιας το 1184, όταν οι κάτοικοί της δεν αποδέχθηκαν την κατάληψη της εξουσίας από τον Ανδρόνικο, όπως και οι κάτοικοι του Λοπαδίου και της Προύσας. Τότε ήταν που ο νέος αυτοκράτορας, αφού τύφλωσε τον Θεόδωρο Άγγελο, τον ανέβασε σε ένα μουλάρι και τον έστειλε εκτός των ορίων του βυζαντινού Κράτους, στα μουσουλμανικά εδάφη⁴⁶⁶.

1. Αλέξιος Κομνηνός Βατάτζης

Η επιλογή του Ανδρονίκου Α΄ να προβεί σε διώξεις των πολιτικών του αντιπάλων, απέβη μοιραία για την αυτοκρατορία σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε αυτή του Αλεξίου Κομνηνού Βατάτζη, αγαπητού ανιψιού του Μανουήλ Α΄ και υιού του ηρωϊκού πεσόντα στη μάχη της Νεοκαισάρειας το 1176, Ανδρονίκου Κομνηνού Βατάτζη⁴⁶⁷. Μετά τον θάνατο του στρατηγού, ο υιός του Αλέξιος, ο οποίος μέχρι τότε έφερε τον τίτλο του *μεγάλου κεραστή*, τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα Μανουήλ με τον τίτλο του *πρωτοστράτορος*⁴⁶⁸. Ο Αλέξιος, σύμφωνα με δυτική πηγή, είχε νυμφευθεί την Ιωάννα ή Ιορδάνα του οίκου των Montferrat⁴⁶⁹. Τον γάμο είχε πιθανόν επιδιώξει ο αυτοκράτορας θείος του, αφού ήταν στη γραμμή της δυτικής πολιτικής του και των επιδιώξεών του μέσω αυτής. Αυτές είναι οι λιγοστές πληροφορίες που έχουμε για τον Αλέξιο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.

Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα, ο *πρωτοστράτωρ* Αλέξιος συντάχθηκε με το μέρος της ομάδας που εναντιωνόταν στην πολιτική του *πρωτοσεβαστοῦ* Αλεξίου και της Μαρίας-Ξένης της Αντιοχείας, συζύγου του εκλιπόντος Μανουήλ Α΄, και είχε ως επικεφαλής την *καισάρισα* Μαρία Κομνηνή, καθώς και τον σύζυγο αυτής Renier-Ιωάννη του Montferrat⁴⁷⁰. Το 1182 ο *πρωτοστράτωρ* Αλέξιος Κομνηνός πήρε μέρος στη συνωμοσία μαζί με τη συγκεκριμένη αντιπολιτευτική ομάδα, που είχε ως στόχο τη δολοφονία του *πρωτοσεβαστοῦ* Αλεξίου. Τα σχέδιά τους, όμως, προδόθηκαν και κάποιιοι από τους συμμετέχοντες, όσοι δεν πρόλαβαν να διαφύγουν της σύλληψης, ανάμεσά τους

⁴⁶⁶Χωνιάτης, 288⁶⁴-289⁷⁰. Βλ. και πίνακα IV, σ. 415.

⁴⁶⁷Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 198, 391, σημ. 7, και για τον Ανδρόνικο Κομνηνό Βατάτζη, 389-394.

⁴⁶⁸Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 198, 390-391, σημ. 7.

⁴⁶⁹Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 391, σημ. 7.

⁴⁷⁰Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 20¹²⁻¹⁹. Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 161-162, 167.

και ο Αλέξιος, δικάστηκαν χωρίς να τους δοθεί το δικαίωμα να απολογηθούν⁴⁷¹ και κλείστηκαν στις φυλακές του μεγάλου Παλατίου⁴⁷². Τον Απρίλιο του 1182, με το ξέσπασμα της εξέγερσης εναντίον της Αντιβασιλείας, ο Αλέξιος απελευθερώθηκε μαζί με τους υπόλοιπους πολιτικούς κρατουμένους⁴⁷³.

Τον Αλέξιο Κομνηνό Βατάτζη συναντάμε ξανά στις πηγές με την ευκαιρία της περιγραφής των γεγονότων της αλώσεως της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185. Είχε καταδικασθεί σε εξορία από τον Ανδρόνικο Α΄ στην περιοχή της Σκυθίας και του Ταύρου (σημερινή Ρωσία) και από εκεί κατάφερε να δραπετεύσει και να μεταβεί στη Σικελία, όπου εισήλθε στην υπηρεσία των Νορμανδών, προκειμένου να εκδικηθεί τον Ανδρόνικο Α΄⁴⁷⁴.

Η χρονολογία, η αιτία και ο ακριβής τόπος εξορίας δεν είναι γνωστά. Ίσως η απομάκρυνσή του να έγινε μετά τη θανάτωση της *καισάρισσας* Μαρίας και του συζύγου της, των οποίων, όπως είδαμε, ήταν υποστηρικτής. Εξ άλλου, είναι γνωστή η βαθμιαία εξόντωση από τον Ανδρόνικο Α΄ των βασιλικών συγγενών και των αριστοκρατών, υποστηρικτών του Μανουήλ Α΄, και πιθανότατα η εξορία του Αλεξίου εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο αυτής ή ίσως έγινε μετά από κάποια προσπάθεια αντίδρασης του εναντίον του νέου αυτοκράτορα, μία τέτοια ενέργεια όμως θα αναφερόταν στις πηγές.

Δεν γνωρίζουμε πόσο διάστημα έμεινε στον τόπο εξορίας του ο Αλέξιος. Κάποια ημέρα κατάφερε να αποδράσει και έχοντας κατεύθυνση προς τον νότο, πέρασε τον Δούναβη ποταμό και έφτασε μέχρι τους Φιλίππους της Μακεδονίας. Εκεί συνάντησε κάποιον Μαλεΐνο, που περιγράφεται από τον Χωνιάτη ως *άνηρ οὐ τὸ γένος ἐπίσημος, οὐ τὴν τύχην λαμπρός, οὐ γνώριμος τὸ ἐπιτήδευμα*⁴⁷⁵, επομένως, άνθρωπος με σκοτεινή προέλευση και κίνητρα. Σύμφωνα με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο Μαλεΐνος ανήκε σε εκείνους που εκδιώχθηκαν από τον Ανδρόνικο Α΄ και προσπάθησαν στη συνέχεια να τον εκδικηθούν, απευθυνόμενοι άλλοι στη Δύση και άλλοι στην Ανατολή⁴⁷⁶. Ο Αλέξιος Κομνηνός ένωσε τις δυνάμεις του με τον Μαλεΐνο και ακολουθώντας πιθανόν πορεία προς τη νότια Ελλάδα θα έφτασαν μέχρι την Κόρινθο ή την Πάτρα και από εκεί με πλοίο στη Σικελία. Η πορεία του Αλεξίου Κομνηνού εντυπωσιάζει, καθώς από την περιοχή της Ρωσίας, διασχίζοντας χιλιάδες χιλιόμετρα, βρέθηκε στη Σικελία, σαν *ὄφις πετόμενος*,

⁴⁷¹Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 20₂₉-22₁. Χωνιάτης, 231₁₁-232₃₁.

⁴⁷²Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 20₆-22₂.

⁴⁷³Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 215.

⁴⁷⁴Χωνιάτης, 296₇₁₋₇₅. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 58₂₃₋₂₆.

⁴⁷⁵Χωνιάτης, 296₇₇₋₇₈.

⁴⁷⁶Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 56₁₅₋₁₈.

όπως σχολιάζει ο Χωνιάτης, θέλοντας να δείξει τον άσχημο ρόλο που διαδραμάτισε εκεί. Πράγματι, ο Αλέξιος, παρακινημένος και από τον Μαλεΐνο -τους ένωνε το κοινό μίσος εναντίον του Ανδρονίκου Α⁴⁷⁷- και επιθυμώντας να κατακτήσει ως ένας Κομνηνός τον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, άρχισε να παροτρύνει τον Γουλιέλμο Β΄ της Σικελίας να επιτεθεί εναντίον του Βυζαντίου. Ο Νορμανδός βασιλιάς, από τη μεριά του, τρέφοντας εχθρικά αισθήματα εναντίον των Βυζαντινών από την εποχή του Μανουήλ Α΄, θεώρησε κατάλληλη την ευκαιρία να κατακτήσει τα βυζαντινά εδάφη και χρησιμοποίησε τη φιλοδοξία του Αλεξίου για την επίτευξη των στόχων του. Με τον ίδιο τρόπο χρησιμοποίησε και την εμφάνιση στη Σικελία ενός ψευδο-Αλεξίου, ο οποίος, εκμεταλλευόμενος την ομοιότητά του με τον πραγματικό Αλέξιο Β΄, τον δολοφονηθέντα κληρονόμο του βυζαντινού θρόνου, εμφανιζόταν ως εκείνος⁴⁷⁸. Με τον ψευδο- Αλέξιο και με έναν βυζαντινό πρίγκιπα, τον Αλέξιο Κομνηνό, ο Γουλιέλμος Β΄ είχε βρει την τέλεια αφορμή για την κατάκτηση του Βυζαντίου. Σύμφωνα με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο ρόλος του Αλεξίου Κομνηνού στη νορμανδική επίθεση ήταν καθοριστικός, αφού ισχυριζόταν στον Νορμανδό βασιλιά ότι θα μπορούσε να του παραδώσει πολύ εύκολα την Κωνσταντινούπολη, σαν να την έσφιγγε ήδη στα χέρια του *ὁ ἀπάλαμνος, και γίνεται κίνησις πολυεθνής, ἐπιλεγομένη τῷ Σικελῶ καὶ αὐτὸν προγράφουσα κεφαλαιωτήν*⁴⁷⁹.

Έτσι, στις 11 Ιουνίου του 1185, ένας μεγάλος στόλος των Νορμανδών με πολυάριθμη στρατιωτική δύναμη υπό την αρχηγία του κουρσάρου Μαργαριτόνε και του Τανκρέδου του Λέτσε (μετέπειτα βασιλιά της Σικελίας, 1190-1194), συνοδευόμενους από τον Αλέξιο Κομνηνό Βατάτζη⁴⁸⁰, ξεκίνησε από το Παλέρμο της Σικελίας με πορεία προς το Βυζάντιο. Οι Νορμανδοί αποβιβάστηκαν στις ιλλυρικές ακτές και κατευθύνθηκαν προς το Δυρράχιο. Η πόλη δεν μπόρεσε να αντισταθεί σθεναρά και ο στρατηγός Ιωάννης Βρανάς, που είχε σταλεί από τον Ανδρόνικο Α΄, δεν μπόρεσε να εμποδίσει ούτε την κατάληψή της ούτε τις λεηλασίες από τους Νορμανδούς. Για να μην κατηγορηθεί από τον Ανδρόνικο ως προδότης και τιμωρηθεί με τις γνωστές μεθόδους του, όταν κυκλώθηκε από τον εχθρό έδειξε απρόθυμος να αμυνθεί, γεγονός πρωτόγνωρο για βυζαντινό στρατηγό, με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να μεταφερθεί στη Σικελία⁴⁸¹.

⁴⁷⁷Χωνιάτης, 296⁷⁴⁻⁸¹.

⁴⁷⁸Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 60⁸-62¹³. Σύμφωνα με τον ιστορικό (62¹⁰⁻¹¹), ο Αλέξιος Κομνηνός είχε υπό τον έλεγχό του τον ψευδο-Αλέξιο.

⁴⁷⁹Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 62²⁹⁻³².

⁴⁸⁰Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 58²⁶⁻³¹.

⁴⁸¹Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 64²⁹⁻³³.

Και ενώ οι Βυζαντινοί δεν είχαν προλάβει να συνέλθουν από την πτώση του Δυρραχίου και την τύχη του στρατηγού, ο νορμανδικός στρατός κατευθύνθηκε μέσω Ηπείρου και Μακεδονίας προς τη Θεσσαλονίκη και ο νορμανδικός στόλος με ναύαρχο τον Μαργαριτόνε έπλευσε προς τον Θερμαϊκό. Η πόλη του Αγίου Δημητρίου περικυκλώθηκε στις 15 Αυγούστου από ξηρά και θάλασσα και ο στρατηγός που έστειλε ο αυτοκράτορας, Δαβίδ Κομνηνός, *ὁ καὶ γυναικῶν θηλύτερος καὶ τῶν ἐλάφων δειλότερος*⁴⁸², στάθηκε κατώτερος των περιστάσεων, σε αντίθεση με τους πολίτες, που αμύνθηκαν μέχρι το τέλος. Η ανεξήγητη παθητική στάση του Δαβίδ, σε μερικές περιπτώσεις άκρως προκλητική, οδήγησε τον Χωνιάτη να θρηνεί για την τύχη που είχε η πόλη του να έχει τέτοιο προδότη για κυβερνήτη εκείνη την κρίσιμη περίοδο, *τὸν καταποντιστὴν καὶ ἰατῆρα τὸν φαρμακέα*⁴⁸³. Ο Δαβίδ Κομνηνός, φοβούμενος και αυτός την αυτοκρατορική τιμωρία, την εγκατέλειψε λίγο πριν την πτώση της, αφήνοντας μέσα τους Θεσσαλονικείς, χωρίς ελπίδα σωτηρίας⁴⁸⁴. Την άλωση της πόλεως από τους Νορμανδούς, στις 24 Αυγούστου 1185, ακολούθησαν λεηλασίες, φόνοι και ατιμώσεις, όπως είναι γνωστό⁴⁸⁵.

Έτσι, ο εξόριστος του Ανδρονίκου Α', Αλέξιος Κομνηνός, υιός ενός γενναίου στρατηγού και ανιμύς του Μανουήλ Α', παρ' όλα αυτά ανόητος άνθρωπος, κατά τον Νικήτα Χωνιάτη, που δεν ήξερε ούτε πρόβατα να κυβερνήσει⁴⁸⁶, έγινε η αφορμή⁴⁸⁷ για τα δεινά της πατρίδας του. Τη μεγαλύτερη, όμως, ευθύνη για τα τραγικά γεγονότα του 1185 φέρει ο Ανδρόνικος Α'. Οι διωγμοί των πολιτικών αντιπάλων του είχαν οδηγήσει πολλούς από αυτούς στις ξένες αυλές, ζητώντας εκδίκηση και την εκθρόνιση του μισητού γι' αυτούς τυράννου, μετατρεπόμενοι με αυτόν τον τρόπο σε πόνια στα χέρια επικίνδυνων εχθρών του Βυζαντίου, που караδοκούσαν μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α'. Η εξόντωση, επίσης, ανώτερων στρατηγών, πολιτικών αντιπάλων του Ανδρονίκου Α', ικανότατων όμως και καταξιωμένων στα πεδία των μαχών, στέρησε από τον στρατό την ηγεσία του και από την αυτοκρατορία την άμυνά της. Τις κρίσιμες ώρες, όπως αυτές

⁴⁸²Χωνιάτης, 298₁₆₋₁₇.

⁴⁸³Χωνιάτης, 297₅-298₄₂.

⁴⁸⁴Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 102₄₋₉.

⁴⁸⁵*Κλαίω δ' ἐνταῦθα ἐγώ, ἀναπολήσας εἰς νοῦν ὡς καὶ ἡμεῖς ἅπαντες οὕτως ἐφεύγομεν, οἷα σφαγῆς πρόβατα, οὔτε ποιμένος προμαχοῦντος οὔτε μὴν μισθωτοῦ*, γράφει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 120₁₋₃, για την τύχη των κατοίκων της πόλης του.

⁴⁸⁶Χωνιάτης, 319₆₃.

⁴⁸⁷Αν και οι δύο βυζαντινές πηγές, Χωνιάτης και Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, θεωρούν καθοριστική τη συμβολή του Αλεξίου στη νορμανδική επίθεση, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι Νορμανδοί έτσι κι αλλιώς, ακόμη και χωρίς τη συμμετοχή του βυζαντινού πρίγκιπα, θα έκαναν επίθεση εναντίον του Βυζαντίου. Η παρουσία του απλώς διευκόλυνε τα σχέδιά τους.

της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης, ο Ανδρόνικος Α΄, με δική του ευθύνη, δεν είχε να αντιτάξει στους εχθρούς έναν Ανδρόνικο Κοντοστέφανο Κομνηνό, τον νικητή των ουγγρικών πολέμων, αλλά τον Δαβίδ Κομνηνό, αυτόν που, όταν κατέρρευσε η άμυνα της Θεσσαλονίκης, αντί να αποτελέσει παράδειγμα ανδρείας και αυτοθυσίας, έδειξε πρώτος στους πολιορκούμενους τον δρόμο της φυγής, εγκαταλείποντας την πόλη και τους κατοίκους της.

Η άλωση της Θεσσαλονίκης το 1185 από τους Νορμανδούς ήταν η αρχή του τέλους για τον Ανδρόνικο Α΄, αφού ο λαός, έχοντας απολέσει τη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, ξεσηκώθηκε πλέον εναντίον του. Αλλά και ο Αλέξιος Κομνηνός Βατάτζης τιμωρήθηκε λίγο αργότερα για τη συνεργασία του με τους Νορμανδούς, όταν ο στρατηγός Αλέξιος Βρανάς Κομνηνός, με εντολή του νέου αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄, κινήθηκε εναντίον των Λατίνων, την ώρα που μετέφεραν λάφυρα που είχαν αποκομίσει κοντά στη Μοσυνούπολη. Τρέποντάς τους σε φυγή κοντά στην Αμφίπολη, τους ανάγκασε να εκκενώσουν τη Μακεδονία και την πόλη της Θεσσαλονίκης. Εισερχόμενος ο στρατηγός στην πόλη του Αγίου Δημητρίου, βρήκε τον Αλέξιο Κομνηνό και του επέβαλε την ποινή της τύφλωσης, όπως οριζόταν για τα εγκλήματα καθοσιώσεως⁴⁸⁸. Τον βυζαντινό πρίγκιπα, τυφλό πλέον, δεν τον συναντάμε ξανά στις πηγές και δεν γνωρίζουμε την κατάληξή του. Δύσκολο να έμεινε στη Θεσσαλονίκη, καθώς θα ήταν ανεπιθύμητος για όλους τους Θεσσαλονικείς.

2. Αλέξιος Κομνηνός, νόθος υιός του Μανουήλ Α΄

Θύμα του Ανδρονίκου Α΄ υπήρξε και ένας άλλος Αλέξιος Κομνηνός, ο νόθος υιός του Μανουήλ Α΄ από τη Θεοδώρα Κομνηνή. Ο Αλέξιος είχε λάβει μέρος στην εξέγερση εναντίον της Αντιβασιλείας τον Φεβρουάριο του 1182 και είχε φυλακιστεί μαζί με τον Αλέξιο Κομνηνό Βατάτζη. Είχε και εκείνος δικαστεί και φυλακιστεί, μέχρι που απελευθερώθηκε μαζί με τους υπόλοιπους συγκρατούμενούς του τον Απρίλιο του 1182. Με την ανάληψη της εξουσίας από τον Ανδρόνικο Α΄, ο Αλέξιος νυμφεύθηκε την κόρη του αυτοκράτορα, Ειρήνη. Ο γάμος δημιούργησε σάλο στην Κωνσταντινούπολη, λόγω της συγγένειας των δύο νέων (δεύτερα εξαδέλφια)⁴⁸⁹.

Η πορεία του Αλεξίου προδιαγραφόταν λαμπρή, αφού ο Ανδρόνικος τον είχε περιβάλει με ιδιαίτερη αγάπη και τον προόριζε για διάδοχό του, παρακάμπτοντας τους

⁴⁸⁸Χωνιάτης, 360₅₁₋₅₄.

⁴⁸⁹Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 483-487.

δύο υιούς του⁴⁹⁰, γεγονός παράδοξο, αν σκεφτούμε τα αισθήματα που έτρεφε ο αυτοκράτορας για τον Μανουήλ Α΄ και τη γενιά του. Για τον ίδιο τον Αλέξιο, ο οποίος ως νόθος υιός του Μανουήλ Α΄ δεν μπορούσε να είναι διάδοχός του, η επιλογή του Ανδρονίκου ήταν μία μεγάλη ευκαιρία για την κατάκτηση του αυτοκρατορικού στέμματος. Τις φιλοδοξίες του, όμως, ματαίωσε ο ίδιος ο Ανδρόνικος, ο οποίος άλλαξε τα σχέδιά του και όρισε τελικά ως διάδοχό του τον μικρότερο υιό του, Ιωάννη. Ο Αλέξιος τότε αποσύρθηκε στο πλούσιο μέγαρό του, παρακολουθώντας τον Ανδρόνικο να γίνεται ακόμη τυραννικότερος, να πνίγει στο αίμα τις μικρασιατικές πόλεις, και στη συνέχεια, μετά την αποκοπή της Κύπρου από την αυτοκρατορία το 1185 από τον Ισαάκιο Κομνηνό, να στρέφεται εναντίον των αριστοκρατών συγγενών του στην Πόλη. Το αποκορύφωμα των διώξεών του υπήρξε η δολοφονία δύο αριστοκρατών, του Δούκα και Μακροδούκα, με την κατηγορία της συνέργειας με τον Ισαάκιο Κομνηνό για την ανεξαρτητοποίηση της Κύπρου. Η 31η Μαΐου του 1185 χαραχτηκε για πάντα στις μνήμες των Κωνσταντινουπολιτών, αφού έγιναν θεατές αλλά και αναγκαστικά συνεργοί στον λιθοβολισμό στο Φιλοπάτιο των δύο επιλεγμένων θυμάτων, με τον Ανδρόνικο, ντυμένο με την αυτοκρατορική στολή, να παρακολουθεί τη μακάβρια σκηνή⁴⁹¹. Το κλίμα τρομοκρατίας είχε απλωθεί παντού στην Κωνσταντινούπολη, αφού κανείς από τους άρχοντες δεν ήξερε αν θα ήταν το επόμενο θύμα⁴⁹². Ο Αλέξιος, ο μόνος εν ζωή απευθείας απόγονος του Μανουήλ Α΄, θα θεώρησε ότι είχε έρθει η ώρα να απαλλάξει την αυτοκρατορία από τον Ανδρόνικο και, ως γνήσιος Κομνηνός, να καταλάβει την εξουσία. Παρασυρμένος και από τις διαβεβαιώσεις του γραμματέα του και γνώστη της μαντικής τέχνης, Μάμαλου, ότι το όνομά του ακολουθούσε μετά του Ανδρονίκου στη σειρά ΑΙΜΑ⁴⁹³, συνωμότησε με πρωτοστάτες δύο αδελφούς από τη Σεβάστεια και με συμμετοχή των δύο πριγκιπισσών, της μητέρας του και της πεθεράς του, ενώ είχε την υποστήριξη της γυναίκας του και κόρης του Ανδρονίκου, Ειρήνης⁴⁹⁴.

Η αποκάλυψη των σχεδίων, πριν προλάβουν αυτά να εφαρμοστούν, οδήγησε στα παρακάτω γεγονότα. Τα δύο αδέλφια, οι Σεβαστειανοί, όπως αποκαλούνταν, κρεμάστηκαν αμέσως στην ακτή απέναντι από το Πέρα, ενώ ο νεαρός Μάμαλος, ύστερα από μαρτύρια που υπέστη, κάηκε ζωντανός στον Ιππόδρομο, προκαλώντας τη φρίκη του

⁴⁹⁰Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 483-487.

⁴⁹¹Χωνιάτης, 293⁸⁹-294¹⁹.

⁴⁹²Χωνιάτης, 294²⁹-295⁴⁵.

⁴⁹³Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 489-490. Για το ζήτημα, βλ. και παραπάνω, σ. 96-97.

⁴⁹⁴Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 174.

κοινού που παρακολουθούσε⁴⁹⁵. Στη συνέχεια, ο Ανδρόνικος στράφηκε εναντίον του Αλέξιου. Ο *σεβαστοκράτωρ* φυλακίστηκε αρχικά, όπως και πολλοί υποστηρικτές και υπηρέτες του, και στη συνέχεια υπέστη την ποινή της τύφλωσης μέσα στη φυλακή. Ο Αλέξιος, προφανώς για να μην υπάρξει πιθανότητα αντίστασης από μέρους του, οδηγήθηκε τυφλός στον τόπο εξορίας του, στην παραλιακή πόλη Χηλή της Βιθυνίας, στην ασιατική όχθη του Ευξείνου Πόντου, απέχουσα περίπου 30 χλμ. από το στόμιο του Βοσπόρου⁴⁹⁶. Σημειώνουμε ότι είναι η πρώτη αναφορά της συγκεκριμένης περιοχής ως τόπου εξορίας. Για να αποτραπεί το ενδεχόμενο να δραπετεύσει ο Αλέξιος, φυλακίστηκε σε έναν μικρό πύργο που υπήρχε εκεί, αφού προηγουμένως είχε επισκευαστεί και ασφαλιστεί για τον συγκεκριμένο σκοπό. Έτσι άδοξα έληξαν οι προσπάθειες του Αλέξιου να ανατρέψει τον Ανδρόνικο Α΄, ενώ με την πολιτική του εξόντωση έσβηνε και η τελευταία ελπίδα να κυβερνήσει απόγονος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.

Η γυναίκα του Αλέξιου, Ειρήνη, απαρηγόρητη για την τύχη του ανδρός της, πέταξε τα επίσημα ρούχα της και ενδύθηκε αυτά της μοναχής, εγκαταλείποντας την εγκόσμια ζωή. Είναι από αυτές τις λίγες περιπτώσεις, που οι πηγές δίνουν πληροφορίες για τον αντίκτυπο που είχε η εξορία ενός προσώπου στην οικογένειά του, όπως είδαμε παραπάνω ότι συνέβη και στην περίπτωση της πορφυρογέννητης Μαρίας, συζύγου του Αλέξιου Αξούχου. Και οι δύο γυναίκες θρήνησαν τη στέρηση του ανδρός τους. Η Ειρήνη δεν δέχτηκε ούτε τις προτροπές του πατέρα της, Ανδρονίκου Α΄, να ξεχάσει και να μισήσει τον Αλέξιο, με αποτέλεσμα αυτός να τη διαγράψει για πάντα⁴⁹⁷.

Ο Αλέξιος έμεινε στον πύργο στη Χηλή μέχρι την ανατροπή του Ανδρονίκου Α΄. Αμέσως παρακάτω, θα αναφερθούμε στη δεύτερη εξορία του.

⁴⁹⁵Χωνιάτης, 296⁶⁶⁻⁶⁹, 309²⁰⁻²¹, 310⁷⁰⁻³¹¹⁸⁹.

⁴⁹⁶Χωνιάτης, 309²⁵⁻²⁹. Για τη Χηλή, βλ. παρακάτω, 185.

⁴⁹⁷Χωνιάτης, 309²⁹⁻³⁵.

V. Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα

Για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, έχω να παρατηρήσω τα εξής. Όλοι σχεδόν οι εξόριστοι της βασιλείας του είχαν συνωμοτήσει για να τον εκθρονίσουν ή για να τον δολοφονήσουν. Θεωρώ ότι η περίπτωση του από αυτή την άποψη δεν μπορεί να συγκριθεί με καμία από τους αυτοκράτορες που κυβέρνησαν στο παρελθόν, αφού κανείς μέχρι τότε δεν είχε να αντιμετωπίσει από την πρώτη ημέρα της βασιλείας του συνεχόμενα τόσους εξωτερικούς κινδύνους και ταυτόχρονα τόσο μεγάλο αριθμό συνωμοτών στο εσωτερικό. Ακόμη και η περίπτωση του Λέοντος Χαλκηδόνας δεν έγινε με βάση θρησκευτικά κριτήρια, αλλά πολιτικά, δηλαδή για λόγους, όπως είδαμε, τάξης.

Το πλήθος των συνωμοσιών και των εξορίστων επί Αλεξίου Α΄ δείχνει ότι η εξουσία του νέου αυτοκράτορα δεν είχε ακόμη σταθεροποιηθεί τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του. Από αυτές τις συνωμοσίες, οι σοβαρότερες ήταν του Νικηφόρου Διογένη και των Ανεμάδων. Η αντιμετώπισή τους από τον αυτοκράτορα μπορεί να κριθεί σε γενικές γραμμές ήπια, αν κρίνουμε από τα γραφόμενα της Άννας Κομνηνής. Σύμφωνα πάντα με την ίδια, ο Αλέξιος βεβαιωνόταν για την ενοχή του κατηγορουμένου μέσα από την ανακριτική διαδικασία⁴⁹⁸. Θα μπορούσαμε με βάση τα παραπάνω να κρίνουμε τον Αλέξιο ως έναν αυτοκράτορα που προσπαθούσε να είναι δίκαιος, αποφεύγοντας να πιστεύει στις διαδόσεις. Είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς του, αλλά και ένα στοιχείο της πολιτικής του, το οποίο δεν θα συναντήσουμε στους επόμενους αυτοκράτορες, σχετικά με τους εξορίστους για εγκλήματα καθοσίωσης. Οφείλουμε, όμως, να έχουμε υπόψη μας ότι η επιεικής στάση του μπορεί να αποδοθεί στην προσπάθειά του να μην δημιουργήσει μεγαλύτερο πρόβλημα, όπως στην περίπτωση των συνεργατών του Νικηφόρου Διογένη, καθώς ήταν αδύνατο να τιμωρήσει τόσους πολλούς συνωμότες, και με ψυχραιμία αποφάσισε να τιμωρήσει μόνο τους πρωταίτιους και στους υπόλοιπους να απονεμίσει χάρη, κερδίζοντας τη συμπάθεια τους με αυτόν τον τρόπο. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για την περίπτωση του εξορίστου Λέοντος, μητροπολίτη Χαλκηδόνας. Οι συνεχείς παραινήσεις του αυτοκράτορα προς τον εξόριστο Λέοντα δείχνουν την προσπάθειά του να εξευμενίσει τη στάση του, ώστε να επέλθει ειρήνευση στους κόλπους της Εκκλησίας και να μην εκμεταλλευθούν περαιτέρω οι πολιτικοί του αντίπαλοι την αναστάτωση, που είχε προκληθεί από τις αντιδράσεις του ιεράρχη. Η επιεικής, λοιπόν, στάση του Αλεξίου Α΄ μπορεί να δικαιολογηθεί ως

⁴⁹⁸Για τη διαδικασία της δίκης για συνωμοσία ή καθοσίωση σύμφωνα με όσα όριζε το ποινικό δίκαιο, βλ. Μπουρδάρη, *Καθοσίωσις*, 148-156, 157-176.

προσπάθεια να μετριάσει την αντιπολιτευτική στάση εναντίον του⁴⁹⁹. Η αντιμετώπιση, όμως, των Γρηγορίου Γαβρά και Νικηφόρου Διογένους, που τους απένειμε χάρη και μετά τη δεύτερη κίνηση εναντίον του, αλλά και η στάση του απέναντι στον Μιχαήλ Ανεμά, πιστεύω ότι οφειλόταν, εκτός από τους παραπάνω λόγους (δηλαδή την πρόληψη περαιτέρω αντιπολιτευτικών αντιδράσεων), και στην επιθυμία του να προβληθεί ως φιλόανθρωπος αυτοκράτορας, τουλάχιστον όσον αφορά στην επιεική μεταχείριση των συγκεκριμένων πολιτικών του αντιπάλων και εξορίστων. Επιπλέον απόδειξη γι' αυτό το συμπέρασμα αποτελεί το γεγονός ότι ο Αλέξιος Α΄, με εξαίρεση την περίπτωση των συνωμοτών Νικηφόρου Διογένους και Κατακαλών, χωρίς να είναι εξακριβωμένη η δική του ευθύνη στη λήψη της απόφασης, και αυτή του ψευδο-Διογένους, για την οποία δεν ευθύνεται ο ίδιος, αλλά η Άννα Δαλασσηνή, δεν έκανε χρήση της ποινής της τύφλωσης στους πολυάριθμους συνωμότες και εξορίστους της βασιλείας του.

Όσο για τη συνωμοσία των Γαβράδων και τον δύο φορές εξόριστο Γρηγόριο Γαβρά (Ταρωνίτη), αυτή δείχνει την αποσχιστική τάση της περιοχής της Τραπεζούντας, η οποία θα γίνει εντονότερη στο μέλλον, όπως θα δούμε παρακάτω με την περίπτωση του εξορίστου Κωνσταντίνου Γαβρά.

Για τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού θα σημειώσω τα εξής. Ο Ιωάννης είχε κληρονομήσει τον χαρακτήρα του πατέρα του, Αλεξίου, και δίκαια τον ονόμαζαν Καλοϊωάννη. Τις περισσότερες φορές συγχωρούσε τους πολιτικούς του αντιπάλους, όπως την αδελφή του, Άννα. Γι' αυτό και μόνο σε δύο περιπτώσεις εφάρμοσε την ποινή της εξορίας, σε αυτή του Κωνσταντίνου Γαβρά και του σεβαστοκράτορος Ισαακίου Κομνηνού, ακόμη όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις, η εξορία ήταν ήπιας μορφής, αν κρίνουμε από την περίπτωση του Ισαακίου. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Γαβρά δείχνει ότι στα χρόνια του η προσπάθεια για ανεξαρτητοποίηση της Τραπεζούντας έγινε πιο έντονη, ενώ για πρώτη φορά ο δούξ Χαλδίας εμπλέκεται στις δυναστικές έριδες του Βυζαντίου, συμμαχώντας με μεγάλη ευκολία τόσο με Βυζαντινούς, όπως ο Ισαάκιος Κομνηνός, όσο και με αλλοεθνείς.

Επί Μανουήλ Α΄, οι τρεις περιπτώσεις εξορίστων που παρουσιάστηκαν, είναι από τις πλέον χαρακτηριστικές. Η περίπτωση του Νικηφόρου Βασιλάκη δείχνει τον άκρατο ανταγωνισμό εκείνη την περίοδο που επικρατούσε στην αυτοκρατορική αυλή για την κατάκτηση αξιωμάτων, αλλά και το πώς αντιμετώπιζε ένας επιφανής ρήτορας την εξορία

⁴⁹⁹Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ΄1, 88. Βλ. παρακάτω, 232, με αφορμή τη στάση του Μιχαήλ Η΄ απέναντι στους ανθενωτικούς, για την επιλογή που μπορούσε να έχει ο εκάστοτε αυτοκράτορας να κερδίσει τη συμπάθεια των πολιτικών του αντιπάλων, μετριάζοντας την ποινή τους.

του. Η γραφίδα του δίνει μορφή στα έντονα συναισθήματα της πικρίας, της αδικίας, της προδοσίας από φίλους, της απογοήτευσης, συναισθήματα διαχρονικά για κάθε εξόριστο. Για έναν Κωνσταντινουπόλιτη της ανώτερης κοινωνικής τάξης αναθρεμμένο στο περιβάλλον της Βασιλεύουσας, όπως εκείνος, η απομάκρυνσή του από αυτό είναι μεγάλο πλήγμα. Τα πάντα για τον εξόριστο Βασιλάκη είναι κατώτερα στον τόπο της εξορίας του: το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον, οι άνθρωποι, ακόμη και τα προϊόντα της γης, συγκρινόμενα με όσα είχε ζήσει και απολάμβανε στο πολυτελές περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως.

Οι άλλες δύο περιπτώσεις, αυτής της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης και του πρωτοστράτορος Αλεξίου Αξούχου, δείχνουν κατ' αρχήν την αλλαγή που έχει συμβεί όσον αφορά στην προέλευση της αντιπολιτευτικής αντίδρασης. Συγκεκριμένα, τον καιρό του Αλεξίου Α' οι εξόριστοι για εγκλήματα καθοσιώσεως δεν προέρχονταν από τον στενό οικογενειακό κύκλο του αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος είχε την αμέριστη στήριξη της οικογένειάς του. Αντίθετα, τον καιρό του Μανουήλ Α', οι εξόριστοι με την κατηγορία εγκλήματος καθοσιώσεως προέρχονταν από τον στενό οικογενειακό αυτοκρατορικό κύκλο. Αυτό θα μπορούσε να δικαιολογηθεί λόγω των υψηλών αξιωμάτων που κατείχαν, καθώς και στις βλέψεις που πιθανόν αυτά να τους δημιούργησαν. Η άποψη αυτή θα μπορούσε να ενισχυθεί και από την περίπτωση του Ανδρονίκου Κομνηνού, μετέπειτα Ανδρονίκου Α', ο οποίος, όπως και ο πατέρας του, προσπαθούσε συνεχώς να εκθρονίσει τον εξάδελφό του, Μανουήλ. Η απουσία άρρενος διαδόχου σίγουρα μεγάλωνε τους φόβους του αυτοκράτορα για ενδεχόμενη προσπάθεια ανατροπής του, γι' αυτό και γινόταν καχύποπτος και σκληρός στις αποφάσεις του, αυτό τουλάχιστον δείχνουν οι περιπτώσεις της εξόριστης σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης και του Αλεξίου Αξούχου. Ο Μανουήλ δεν συγχωρούσε τους συγγενείς του που είχαν κατηγορηθεί δίκαια ή άδικα ότι συνωμοτούσαν εναντίον του, σε αντίθεση με τον πατέρα του, τον Ιωάννη Β'. Αν οι κατηγορίες εναντίον της Ειρήνης και του Αλεξίου δεν ήταν αληθινές, αλλά προϊόν συκοφαντίας, τότε η εξορία τους είναι άλλη μία απόδειξη για τον ανταγωνισμό που υπήρχε στην αυτοκρατορική αυλή για την κατάκτηση της εξουσίας. Στην περίπτωση του Αλεξίου Αξούχου ίσως έπαιξε ρόλο, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, και η στροφή της πολιτικής του αυτοκράτορα αυτή την περίοδο προς τη Δύση.

B) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΑΓΓΕΛΩΝ (1185-1204)

I. Βασιλεία Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195, 1203-1204)

Στις 12 Σεπτεμβρίου του 1185 ο Ισαάκιος Άγγελος, υιός του Ανδρονίκου Δούκα Αγγέλου⁵⁰⁰ διαδέχθηκε τον έκπτωτο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό. Μία ημέρα πριν, στις 11 Σεπτεμβρίου, ο Ισαάκιος βρισκόταν στην οικία του, όπου είχε περιοριστεί από τον Ανδρόνικο Α΄ για τη συμμετοχή του στην εξέγερση των πόλεων της Βιθυνίας, δεν είχε όμως εξοριστεί. Την ίδια ημέρα έφτασε διαταγή να συλληφθεί, και στην προσπάθειά του να αποφύγει τη σύλληψη και τα φρικτά βασανιστήρια, σκότωσε τον Στέφανο Αγιοχριστοφορίτη, τον πλέον μισητό συνεργάτη του αυτοκράτορα⁵⁰¹, το κύριο όργανο των εκτελέσεων και των βασανισμών, και για να σωθεί έτρεξε προς την Αγία Σοφία, όπου ζήτησε άσυλο. Ακολούθησε εξέγερση του λαού της Κωνσταντινουπόλεως εναντίον του Ανδρονίκου Α΄ και έτσι τυχαία, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1185, ο Ισαάκιος Άγγελος στέφθηκε αυτοκράτορας του Βυζαντίου.

Σεβαστοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός (2η εξορία)

Ο σεβαστοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός (νόθος υιός του Μανουήλ Α΄) είδαμε παραπάνω ότι είχε τυφλωθεί και εξοριστεί στο φρούριο της Χηλής με την κατηγορία της συνωμοσίας εναντίον του Ανδρονίκου Α΄. Ο νέος αυτοκράτορας Ισαάκιος Άγγελος φρόντισε να τον ανακαλέσει από την εξορία και τον δέχτηκε στην αυλή του, υποβιβάζοντάς τον όμως από σεβαστοκράτορα σε καίσαρα⁵⁰². Απογοητευμένος πιθανότατα και κουρασμένος από τις ταλαιπωρίες που είχε υποστεί, προτίμησε την ησυχία της υπαίθρου από την πολύβουη αυτοκρατορική αυλή. Έτσι αποσύρθηκε στα κτήματά του στη Δράμα⁵⁰³, όπως κάποτε, επί Ανδρονίκου Α΄, είχε αποσυρθεί στην

⁵⁰⁰Για την οικογένεια των Αγγέλων, βλ. *ODB*, λημ. «Angelos», 94-95.

⁵⁰¹Βλ. σχετικά, Α. Σαββίδης, «Θεμουργός Αντιχριστοφορίτης, Ανήρ αιμάτων: Η τύχη του Στέφανου Αγιοχριστοφορίτη, κυρίου οργάνου του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού», στο Σπ. Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 67-95.

⁵⁰²Χωνιάτης, 426⁹²⁻⁹⁵.

⁵⁰³Χωνιάτης, 425⁵⁹⁻⁶⁰. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 493. Όπως είναι ήδη γνωστό, κατά την Κομνηνεία περίοδο μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και αριστοκράτες, εκτός από τις υψηλές κρατικές θέσεις που κατείχαν, ήταν ταυτόχρονα και πλούσιοι γαιοκτήμονες, κατέχοντας μεγάλες εκτάσεις γης. Ο σεβαστοκράτωρ Αλέξιος, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, ήταν ιδιοκτήτης κτημάτων στην περιοχή της Δράμας. Η πόλη, κτισμένη σε σημείο στρατηγικής σημασίας, αποτελούσε μέχρι και τον 13ο αι., ισχυρό κάστρο με εμπορική κίνηση. Υπαγόταν εκκλησιαστικά και διοικητικά στους Φιλίππους. Διέθετε πλούσια πεδιάδα και πυκνοκατοικημένη υπαίθρο. Τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με την μαρτυρία του Άραβα Αλ-Ιδρισί, ο οποίος

πλούσια έπαυλή του στην Κωνσταντινούπολη. Την ησυχία του διατάραξαν οι πολιτικές εξελίξεις.

Έξι χρόνια αργότερα, και ενώ ο Αλέξιος βρισκόταν στα κτήματά του, ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, κρατικός αξιωματούχος τότε⁵⁰⁴, έφτασε ως εκεί με αυτοκρατορική συνοδεία για να τον συλλάβει. Η κατηγορία ήταν συνωμοσία εναντίον του Ισαακίου, με σκοπό την εκθρόνισή του, και ως συνεργάτης του σ' αυτή κατονομαζόταν ο Ανδρόνικος Κομνηνός, εγγονός της Άννας Κομνηνής⁵⁰⁵, δούξ Θεσσαλονίκης, τον οποίο ο αυτοκράτορας τιμώρησε με φυλάκιση και τύφλωση⁵⁰⁶. Για τον Αλέξιο, έδωσε εντολή στον Χωνιάτη να τον οδηγήσει στο Παπίκιον Όρος, εκεί που είχε περιοριστεί ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχος επί Μανουήλ Α', και εκεί να τον περιορίσει, αφού προηγηθεί η μοναχική κουρά του⁵⁰⁷.

Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Ισαάκιος ήταν ευέξαπτος και θύμωνε ακόμη και με την παραμικρή υποψία⁵⁰⁸. Ο τυφλός Αλέξιος πήρε τον δρόμο για την εξορία του, συνοδευόμενος από τον Χωνιάτη, και κατά τη διάρκεια της διαδρομής του, όταν είχαν φτάσει ήδη στη Μοσυνόπολη, του ανακοινώθηκε η αυτοκρατορική εντολή να περιοριστεί σε μονή του Παπικίου Όρους. Στο άκουσμα της είδησης, εκμυστηρεύτηκε στον Χωνιάτη ότι ένιωθε απροετοίμαστος μπροστά στον Θεό να καρεί μοναχός⁵⁰⁹.

Ο Αλέξιος αντιμετώπισε και τη δεύτερη εξορία του και τη δήμευση της περιουσίας του με αξιοπρέπεια και με μία αξιοθαύμαστη καρτερικότητα⁵¹⁰. Αφού οδηγήθηκε στο Παπίκιον Όρος, ζήτησε να μονάσει σε αυτή που είχε εξοριστεί από τον πατέρα του, Μανουήλ Α', και είχε φορέσει το μοναχικό ράσο ο Αλέξιος Αξούχος⁵¹¹. Κατά τη διάρκεια της ακολουθίας, ο Αλέξιος Κομνηνός είχε κλείσει τ' αυτιά του για να μην ακούει, και μόνο όταν είδε τα πλούσια μαλλιά του να πέφτουν στο έδαφος και

περιηγήθηκε στην περιοχή της Μακεδονίας, η πόλη της Δράμας ήταν πλούσια και με πολλά αμπέλια. Μία άλλη πηγή, πάλι του 12ου αι. (1165), πιστοποιεί την ύπαρξη ακμαίας εβραϊκής κοινότητας, την οποία επισκέφθηκε ο ραβίνος Βενιαμίν από την Τουλέδη. Βλ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *Δράμα*, 4.

⁵⁰⁴Για τα αξιώματα και τους τίτλους του Νικήτα Χωνιάτη, βλ. Guiland, «Logothètes», 80-82.

⁵⁰⁵Χωνιάτης, 424₅₅-425₅₇.

⁵⁰⁶Χωνιάτης, 425₆₅₋₆₉. Για τον δούκα Θεσσαλονίκης Ανδρόνικο Κομνηνό, βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία* (Κ 113).

⁵⁰⁷Χωνιάτης, 425₇₀₋₇₄.

⁵⁰⁸Χωνιάτης, 424₅₂₋₅₅.

⁵⁰⁹Χωνιάτης, 426₁₂-427₂₁. Για το συγκεκριμένο ζήτημα, δηλαδή για την κουρά πριν την προβλεπόμενη δοκιμασία, σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, βλ. αμέσως παρακάτω, σημ. 512.

⁵¹⁰Χωνιάτης, 426₈₋₁₁.

⁵¹¹Χωνιάτης, 427₂₅₋₂₈.

ακούστηκε το μοναστικό του όνομα, Αθανάσιος, τότε κατάλαβε ότι πλέον ήταν μοναχός⁵¹².

Σ' αυτό το σημείο της εξιστόρησής του, ο Νικήτας Χωνιάτης αθώνει τον Αλέξιο Αζούχο για μία ακόμη φορά, γράφοντας ότι ο εγκλεισμός του στη μονή του Παπικίου από τον Μανουήλ Α' έγινε χωρίς ολοφάνερη αιτία, επειδή ήταν πλούσιος και λόγω των ικανοτήτων του, ενώ αθώνει και τον Αλέξιο Κομνηνό, θεωρώντας ότι τιμωρήθηκε από τον Ισαάκιο πληρώνοντας τις αμαρτίες του Μανουήλ Α', εννοώντας, προφανώς, την τιμωρία του Αλεξίου Αζούχου⁵¹³.

Τρεις μήνες μετά τον εγκλεισμό του Αλεξίου Κομνηνού σε μονή του Παπικίου Όρους, ο αυτοκράτορας διαπίστωσε την αθωότητά του και τον ανακάλεσε από την

⁵¹²Και ὁ μὲν τοσαῦτ' εἰπὼν, καὶ ἄλλως ὢν ἀποφθεγματικός, οὐχ ἔκοντι τὸ κατὰ Χριστὸν ὑπέδν τριβώνιον μηδ' ἄκροις ὡσὶ τὰ ἐπαδόμενα ἐνηχούμενος, μόνον δ' ἐν χρῶ κουρίας ὁ ἀκερσεκόμης [= αὐτός που διατηρεῖ μακριὰ κόμη, κυματίζουσα, μη κεκαρμένην. Επίθετο του Απόλλωνος (Φοῖβος ἀκερσεκόμης), που σημαίνει τον νέο, τον ἔφηβο ἀκόμα (οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δεν ἔκοβαν τα μαλλιά τους μέχρι να ἐνηλικιωθοῦν] γενόμενος καὶ μετανομασθεὶς Αθανάσιος. Χωνιάτης, 427²²⁻²⁵. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β', 494. Ἡ μοναχικὴ κουρά του σεβαστοκράτορος Αλεξίου, ὅπως και αὐτὴ του Αλεξίου Αζούχου στο παρελθόν, ἐγινε με τὴ βία και χωρίς να ἔχει προηγηθεῖ ἡ δοκιμασία του, γι' αὐτὸ και ὁ ἴδιος δὴλωνε ἀνέτοιμος μπροστὰ στον Θεό. Το γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση του καθηγητῆ των μοναστηρίων του Παπικίου Όρους Θεοδοσίου, ὁ ὁποῖος, τὸ 1191, ἔστειλε ἐπιστολὴ στον Θεόδωρο Βαλσαμῶνα, πατριάρχη Ἀντιοχείας, ζητώντας του να ἀποφανθεῖ για τὸ συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. Παπαζώτος, «Ἐπιστολή», 301²²⁻³⁰³³. Εκείνος, ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη των συνοδικῶν κανόνων, ἀπάντησε με σαφήνεια ὅτι μοναχικὴ κουρά χωρίς να ἔχει προηγηθεῖ ἕνα διάστημα τριῶν χρόνων δοκιμασίας ἦταν ἀντικανονικὴ, ἀφοῦ παρέκκλινε ἀπὸ τους θεῖους κανόνες και ἔπρεπε να τιμωρεῖται ἀσπληρά, ὅπως ὀφείλαν να γνωρίζουν οἱ καθηγητῆς των μοναστηρίων. Μόνον για ὅσους εἶχαν δεῖξει μεγάλη εὐλάβεια ἢ γι' αὐτοὺς που ἦταν ἄρρωστοι, τὸ διάστημα τῆς δοκιμασίας μπορούσε να εἶναι ἕξι μῆνες. Ἡ *Ἐνεαρά* του Ἰουστινιανού Α', κεφ. 2, 29¹⁸⁻³⁸, ορίζει ὅτι οἱ δόκιμοι μοναχοὶ θα πρέπει να ἔχουν κοσμικὴ περιβολὴ και κόμμωση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τριετίας, και μόνον ἀφοῦ κρίνονται ἀξιοὶ μετὰ τὸ πέρασ του συγκεκριμένου χρονικοῦ ορίου, τότε να κείρονται, ἐνῶ στη ρκγ' *Ἐνεαρά*, κεφ. 35, 624¹⁹⁻²⁸, ἡ ποινὴ για ὅσους ἐμπαίζουν τα θεῖα, μη τηρώντας τα παραπάνω, εἶναι σωματικὲς τιμωρίες και ἐξορία, βλ. Παπαζώτος, «Ἐπιστολή», 303⁴⁻³¹³²² (ολόκληρη ἡ ἀπάντηση). Παλαιότερη ἐκδοσὴ τῆς ἐπιστολῆς στην *PG* 138, σπλ. 1359-1382: Πρβλ. Ράλλης – Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, τ. IV, 497-510. Χαριζάνης *Μοναχισμὸς*, 108. Ὁ ἴδιος, «Παπικιον Όρος», 689-690. Για τριετὴ δοκιμασία του υποψήφιου μοναχοῦ κάνει λόγο και ὁ Ἰωάννη Ἀντιοχείας: ... δοκιμάζεσθαι αὐτὸν ἐπὶ τριετίαν ὄλην, εἰ δύναται γενέσθαι μοναχός..., Gautier, «Réquisitoire», 119⁴³³⁻¹²¹⁴³⁴. Ἀλλὰ και ὁ Ε' κανόνας τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 861: Ὁρισεν οὖν διὰ τοῦτο ἡ ἅγια σύνοδος, μηδένα τοῦ μοναχικοῦ καταξιοῦσθαι σχήματος, πρὶν ἂν ὁ τῆς τριετίας χρόνος, εἰς πείραν αὐτοῖς ἀφεθεῖς, δοκίμους αὐτοὺς και ἀξιους τῆς τηλικαύτης βιοτῆς παραστήση, βλ. Φειδᾶς, *Ἱεροὶ κανόνες*, 293. Ἡ παραπάνω ἀπάντηση του Βαλσαμῶνος εἶναι σημαντικὴ, διότι πρὶν τους δύο Αλεξίους πολυάριθμοι ἐξόριστοι κατὰ τὸ παρελθόν που εἶχαν περιοριστεῖ σε μονή, εἶχαν δεχθεῖ με τὴ βία τὴ μοναχικὴ κουρά, χωρίς να περάσουν ἀπὸ τὸ καθορισμένο στάδιο δοκιμασίας. Ἀρα, τὸ θέμα που τίθεται ἐδῶ εἶναι πολὺ σοβαρὸ, ἐφ' ὅσον και ὅλες οἱ προηγούμενες μοναχικὲς κουρὲς ἐξορίστων που εἶχαν γίνεῖ ὑπὸ αὐτέσ τις συνθήκες ἦταν ἀντικανονικὲς για τὴν Ἐκκλησία και δείχνουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸν βαθμὸ αὐθαιρεσίας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στους πολιτικοὺς τῆς ἀντιπάλους. Ἀν και ὁ Παπαζώτος «Ἐπιστολή», 299, σημειώνει ὅτι οἱ περισσότερες μονὲς τῆς ἐποχῆς στα *Τοπικά* τους, με ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, παρεκκλίνουν ἀπὸ τὴ θέση του Βαλσαμῶνος για τριετὴ δοκιμασία πρὶν τὴ μοναχικὴ κουρά, τόσο οἱ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ὅσο και οἱ *Ἐνεαρές*, ὅπως εἶδαμε, κάνουν σαφὲς ὅτι τὸ στάδιο αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο να προηγείται τῆς μοναχικῆς κουράς, ὥστε να ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ υποψήφιος ἦταν ἐτοιμος να ἐνδυθεῖ τὸ μοναχικὸ σχῆμα. Για τὴς προϋποθέσεις τῆς μοναστικῆς κουράς, κυρίως για τὴν ἐλευθέρη βούληση που ὀφείλε να ἔχει ὁ υποψήφιος να προσέλθει στον μοναχικὸ βίον ἀνευ ἀνάγκης ἢ βίας, καθὼς και για τὸ στάδιο δοκιμασίας, βλ. Μπάρλα, *Κουρά μοναχῶν*, σ. 45-51.

⁵¹³Χωνιάτης, 427²⁷⁻³³.

εξορία του⁵¹⁴. Σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό, ήταν μόλις 31 ετών, όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη (το 1191/1192). Έκτοτε, δεν έχουμε καμία πληροφορία για την τύχη του⁵¹⁵. Ίσως μόνον σε κάποια από τις μονές της πρωτεύουσας.

Η περίπτωση του δείχνει ξεκάθαρα με ποιον τρόπο ο εκάστοτε αυτοκράτορας μπορούσε να «εξαφανίσει» από το προσκήνιο της πολιτικής ζωής και να καταστρέψει τη ζωή ενός επικίνδυνου για τη δική του εξουσία πολιτικού του αντιπάλου. Η καταγωγή του Αλεξίου Κομνηνού τον καθιστούσε αυτομάτως ύποπτο για την κεντρική εξουσία. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι ως συνεργάτης του για τη δήθεν συνωμοσία εναντίον του Ισαακίου κατηγορήθηκε πάλι ένας άλλος Κομνηνός, ο εγγονός της Άνας Κομνηνής, επομένως δεύτερος εξάδελφος του Αλεξίου.

II. Βασιλεία Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203)

1. Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή

Αν με τη βίαιη διακυβέρνηση και τα λάθη της πολιτικής του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού επιταχύνθηκε η πτώση της αυτοκρατορίας, τότε η διακυβέρνηση των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Αγγέλων την επισφράγισε. Σύμφωνα με τον ιστορικό Νικήτα Χωνιάτη, μεγάλο μέρος της ευθύνης για την Άλωση του 1204 φέρει ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Αγγελος⁵¹⁶, σύζυγος της Ευφροσύνης Δούκαινας Καματηρής. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι νεότεροι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με την αρνητική κριτική του ιστορικού σε συγκεκριμένα πρόσωπα, έχουν εκφράσει την άποψη ότι αυτή είχε ως πρωταρχικό στόχο να καταδείξει τα αίτια της Αλώσεως από τους σταυροφόρους⁵¹⁷. Ο J. Harris πρόσφατα έχει υπογραμμίσει τη σημασία της έντονης κριτικής του Χωνιάτη απέναντι στους αυτοκράτορες (*Kaiserkritik*) και θεωρεί ότι για τον ιστορικό η πτώση της αυτοκρατορίας οφείλεται στην αδυναμία τους και τη διαφθορά τους⁵¹⁸, όπως θα διαπιστώσουμε και οι ίδιοι από την περιγραφή των παρακάτω

⁵¹⁴Χωνιάτης, 427³⁴⁻⁴¹. Πιθανότατα, έπαιξε ρόλο η απαντητική επιστολή του Βαλσαμώνος.

⁵¹⁵Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β', 496.

⁵¹⁶Για τον Αλέξιο Γ' Αγγελο Κομνηνό βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β', 726-801. Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ'».

⁵¹⁷Το έργο του Νικήτα Χωνιάτη έχει γραφτεί, όπως απέδειξε ο εκδότης Van Dietten στην εισαγωγή (VII-CI), σε δύο φάσεις. Το πρώτο τμήμα είναι συντομότερο και χρονολογείται πριν το 1204, ενώ το δεύτερο τμήμα είναι εκτενέστερο και έχει γραφτεί μετά την Άλωση, όταν ο αυτόπτης Νικήτας και εξόριστος πλέον στη Νίκαια περιγράφει με κριτικό πνεύμα πρόσωπα και καταστάσεις της προηγούμενης περιόδου. Πρβλ. Simpson, *Niketas Choniates*, 2-3. Περισσότερα για το θέμα, βλ. A. Simpson, «Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates' "Historia" Source», *DOP* 60 (2006)189-221.

⁵¹⁸Harris, «Nicetas Choniates», 19-21.

γεγονότων. Για τον P. Magdalino, ο χαρακτήρας και οι πράξεις των πρωταγωνιστών στην ιστορία του Χωνιάτη είναι μέρος της θείας πρόνοιας, που θα οδηγήσει στην τραγωδία του 1204 ως αναπόφευκτη τιμωρία (θεία δίκη) για τα σφάλματά τους και η κριτική του ξεκινάει από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό⁵¹⁹. Ο ίδιος θεωρεί ότι ο Κίνναμος είναι πιο αξιόπιστος από τον Χωνιάτη, όταν οι μαρτυρίες τους αντιφάσκουν, όπως στην περίπτωση του Αλεξίου Αζούχου⁵²⁰. Οπωσδήποτε, οι επισημάνσεις των σύγχρονων ιστορικών είναι σημαντικές. Θεωρώ, όμως, ότι ο Νικήτας Χωνιάτης, αυτόπτης μάρτυρας της Άλωσης του 1204, συγκλονισμένος από την έκβαση των γεγονότων και εξόριστος όπως όλοι οι Κωνσταντινουπολίτες, κάνει έναν απολογισμό και επιχειρεί να εξηγήσει την πτώση της Βασιλίδος. Ο Χωνιάτης δεν ζει μόνο κατά τη διάρκεια της εξέλιξης των ιστορικών γεγονότων, όπως ο Κίνναμος, αλλά και όταν αυτά έχουν συντελεστεί, και το αποτέλεσμα είναι η πτώση της αυτοκρατορίας των Κομνηνών και στη συνέχεια των Αγγέλων. Επομένως, την εποχή που γράφει τη δεύτερη φάση της ιστορίας του, είναι πιο ώριμος και έχει ολοκληρωμένη εικόνα των γεγονότων, για να είναι σε θέση να κρίνει. Ακόμη και αν σε κάποια σημεία υπερβάλλει για να δώσει έμφαση, ή σφάλει χρονολογικά⁵²¹, θεωρώ ότι η κρίση του δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Αφού αναφέραμε τα παραπάνω, σημαντικά για την κατανόηση της κριτικής του Νικήτα Χωνιάτη, ας περάσουμε στην περίπτωση της Ευφροσύνη. Γόνος της οικογένειας των Καματηρών⁵²², έχει κριθεί από σύγχρονους ιστορικούς ως μία από τις δυναμικότερες γυναίκες του βυζαντινού στέμματος⁵²³. Τα φιλόδοξα σχέδιά της βρήκαν πρόσφορο έδαφος υλοποίησης λόγω των ιστορικών συνθηκών της περιόδου αλλά και της αδύναμης προσωπικότητας του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου⁵²⁴, η οποία αναμφισβήτητα ενίσχυσε τα ηγετικά της χαρακτηριστικά.

⁵¹⁹Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 47.

⁵²⁰Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 55.

⁵²¹Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 54-55.

⁵²²Η οικογένεια των Καματηρών είναι γνωστή στις βυζαντινές πηγές από τον 9ο αιώνα, τα μέλη της όμως έγιναν διάσημα τον 12ο αιώνα, όταν κατέλαβαν υψηλά διοικητικά και εκκλησιαστικά αξιώματα και συγγένεψαν μέσω επιγαμιών με μέλη του αυτοκρατορικού οίκου και άλλων επιφανών βυζαντινών οικογενειών. Παρ' όλα αυτά, η υπεροχή της οικογένειας των Καματηρών υπήρξε σύντομη, αφού φαίνεται ότι παρήκμασε πολύ γρήγορα μετά το 1204. Ο γάμος της Ειρήνης Δούκαινας και του Γρηγορίου Καματηρού δημιούργησε τον κλάδο της οικογένειας των Δουκών Καματηρών, που τον 12ο αιώνα αποτελείτο από σημαντικά μέλη, βλ. Polemis, *Doukai*, 125. Απόγονος της οικογένειας ήταν και η Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή. Γενικά για την οικογένεια της Ευφροσύνης βλ. Garland, *Empresses*, 210-211.

⁵²³«Euphrosyne was par excellence one of the masterful Byzantine – born women who are seen in the imperial family- a successor of Eudokia Makrembolitissa and Anna Dalassene as well as of Irene Doukaina, all of whom had an eye to their family's advantage to their own status and prominence», Garland, *Empresses*, 210.

⁵²⁴«In contrast to her worthless husband, he was a courageous and clever woman who did not remain indifferent to state affairs and court intrigues», Polemis, *Doukai*, 131.

Η Ευφροσύνη, κόρη του Ανδρονίκου Καματηρού⁵²⁵, παντρεύτηκε τον Αλέξιο Άγγελο πριν το 1170. Την περίοδο αυτή, ακόμη βρίσκονταν στην εξουσία οι Κομνηνοί και κανείς δεν μπορούσε τότε να φανταστεί ότι στο μέλλον το ζευγάρι θα κυβερνούσε το Βυζάντιο με μία νέα δυναστεία. Όταν ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος κατέλαβε την εξουσία, τίμησε τον μεγαλύτερο αδελφό του Αλέξιο με τον τίτλο του *σεβαστοκράτορος*, ενώ το 1192 τον διόρισε διοικητή του θέματος των Θρακησίων. Η εξουσία, όπως συνέβη πολλάκις στο παρελθόν, εξέθρεψε τις βλέψεις του Αλεξίου για την κατάληψη του θρόνου, και η Ευφροσύνη διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στην πραγματοποίηση των φιλόδοξων σχεδίων του. Εκμεταλλευόμενη τη θέση του ανδρός της, δημιούργησε ένα δίκτυο υποστηρικτών από μία ομάδα αριστοκρατών⁵²⁶, οι οποίοι τη βοήθησαν.

Η καθαίρεση του Ισαακίου Β΄, στις 8 Απριλίου του 1195, ήταν καλά προσχεδιασμένη και σε δύο μέτωπα ταυτόχρονα. Ο Αλέξιος, εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία απουσίας του αυτοκράτορα σε εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων, προχώρησε στη δική του ανακήρυξη με τη βοήθεια των παραπάνω αριστοκρατών, την ίδια ώρα που η Ευφροσύνη εξασφάλιζε την Κωνσταντινούπολη και προετοίμαζε την είσοδό του. Οι ενέργειες της εν δυνάμει αυτοκράτειρας ήταν καθοριστικές, αφού νόμιμος αυτοκράτορας ήταν όποιος κατείχε την Κωνσταντινούπολη, και υπήρχε μεγάλη περίπτωση ο Αλέξιος να αντιμετωπίσει αντίσταση από τους οπαδούς του Ισαακίου. Παρ' όλα αυτά, η δυναμική Ευφροσύνη, με κίνδυνο τη ζωή της, κατευθύνθηκε μαζί με ομάδα επιφανών υποστηρικτών της προς το Μεγάλο Παλάτι, το οποίο κατάφερε να καταλάβει εξουδετερώνοντας κάθε αντίσταση. Για να κατευνάσει τις αντιδράσεις χρησιμοποίησε μέχρι και τη δωροδοκία, ενώ ακόμη και ο ίδιος ο πατριάρχης τελικά υποχώρησε⁵²⁷. Πριν φτάσει ο Αλέξιος στην πρωτεύουσα και πριν προλάβει ο λαός να πληροφορηθεί τα γεγονότα, όλοι είχαν προσχωρήσει στο πλευρό της Ευφροσύνης.

Με τις δικές της ενέργειες, λοιπόν, εισήλθε αναίμακτα ο Αλέξιος στην πρωτεύουσα και έλαβε τα αυτοκρατορικά σύμβολα μέσα στην Αγία Σοφία⁵²⁸. Αυτή, όμως, που ουσιαστικά θα κυβερνούσε το Κράτος, ήταν η Ευφροσύνη, υπερβαίνοντας σε εξουσία τις

⁵²⁵Βλ. Polemis, *Doukai*, 126-127.

⁵²⁶Αυτοί ήταν οι Γεώργιος Παλαιολόγος, Θεόδωρος Βρανάς, Ιωάννης Πετραλίφας, Κωνσταντίνος Ραούλ, Μανουήλ Καντακουζηνός και άλλοι, *άναρσιοι και εϋριπιοι άνθρωποι κατά γένος τῶ βασιλεῖ συναπτόμενοι και σμῆνος ἄλλο ἀγλαῖον, περι τὸ σεβαστοκρατορικὸν πάλαι ἀλητεῦν και χαῖνον ἐστιατόριον και χαῖρον ταῖς τῶν πραγμάτων ἐξαλλαγαῖς*, γράφει επικριτικά ο Χωνιάτης, 451⁷⁰⁻⁷⁵, για τον χαρακτήρα και τον ρόλο των συγκεκριμένων αριστοκρατών, που περιστοιχίζαν τον Αλέξιο.

⁵²⁷Χωνιάτης, 456⁷⁵⁻⁸².

⁵²⁸Χωνιάτης, 457¹⁴⁻¹⁸.

προηγούμενες αυτοκράτειρες⁵²⁹. Ο Χωνιάτης περιγράφει με απαξιωτικά λόγια τον τρόπο με τον οποίο οι αυλικοί τιμούσαν τη νέα αυτοκράτειρα⁵³⁰, δηλώνοντας ίσως τη δυσαρέσκειά του τόσο για τα αξιώματα όσο και για την ίδια. Όπως, όμως, σημειώνει η L. Garland⁵³¹, επιβεβαιώνει ταυτόχρονα την αποφασιστικότητα της Ευφροσύνης για την κατάκτηση της εξουσίας, καθώς και τα ηγετικά χαρακτηριστικά της. Η αυτοκράτειρα εξέδιδε διατάγματα ισότιμα με τον αυτοκράτορα και με την επιρροή της άλλαζε τις αποφάσεις του, αν δεν ήταν σύμφωνες με τη θέλησή της. Κατά την υποδοχή ξένων πρεσβειών, καθόταν σε ισότιμο πολυτελή θρόνο και στο συμβούλιο προήδρευε μαζί του, ντυμένη λαμπρά, φορώντας στέμμα από μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους και στον λαιμό ακριβά περιδέραια. Ενίοτε είχε τη δική της ξεχωριστή αυλή, όπου απολάμβανε βαθύτερη προσκύνηση από τον αυτοκράτορα⁵³², γι' αυτό ο Χωνιάτης κάνει λόγο για διαίρεση της βασιλικής εξουσίας στα χρόνια της Ευφροσύνης Καματηρής⁵³³.

Από την άλλη πλευρά, ο Αλέξιος δεν αντιδρούσε σε όλα τα παραπάνω, αφού ήταν ανίκανος να κυβερνήσει και δεν είχε ιδέα για όσα συνέβαιναν στην αυτοκρατορία. Προσπαθούσε να ισχυροποιήσει την εξουσία του έχοντας μοιράσει τα υψηλότερα αξιώματα στους στενότερους συγγενείς του και σε αυτούς της συζύγου του, οι οποίοι ήταν άπληστοι και η πώληση αξιωμάτων τους είχε κάνει να κλέβουν, να αρπάζουν τους δημόσιους φόρους και να συσσωρεύουν τεράστια περιουσία. Ουδέποτε και με κανέναν άλλον αυτοκράτορα, σημειώνει ο Χωνιάτης, δεν είχε φτάσει σε τέτοια παρακμή η πολιτεία των Βυζαντινών, όπως τον καιρό του Αλεξίου Αγγέλου, αφού όποιος το επιθυμούσε μπορούσε να γίνει κυβερνήτης επαρχίας ή να αποκτήσει υψηλό αξίωμα⁵³⁴.

Η αυτοκράτειρα, έχοντας γνώση της παραπάνω κατάστασης, αποφάσισε να παρέμβει πλέον ανοικτά στα θέματα εξουσίας. Για άλλη μία φορά φάνηκε η ικανότητά της να κυβερνά, αφού δεν υπολόγισε ούτε τα συμφέροντα των στενών της συγγενών, οι οποίοι συγκαταλέγονταν ανάμεσα σε αυτούς που είχαν καταχραστεί δημόσιο χρήμα. Για να σταματήσει το φαινόμενο της πώλησης αξιωμάτων και του παράνομου πλουτισμού, κατάφερε, με την επιρροή που ασκούσε στον αυτοκράτορα, να επανέλθει στην εξουσία ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, ο οποίος είχε τιμηθεί από τον Ισαάκιο με το αξίωμα του *κανικλείου*⁵³⁵. Η τοποθέτησή του στην υψηλότερη θέση της διοίκησης άλλαξε τα

⁵²⁹Χωνιάτης, 460₉₂₋₉₃.

⁵³⁰Χωνιάτης, 456₈₃₋₉₀.

⁵³¹Garland, *Empresses*, 212.

⁵³²Χωνιάτης, 460₉₄- 461₁₀.

⁵³³Χωνιάτης, 460₉₃₋₉₄.

⁵³⁴Χωνιάτης, 483₅₈₋₄₈₄₆₅.

⁵³⁵Για τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη, βλ. παρακάτω, 131-136.

δεδομένα στη διακυβέρνηση του Κράτους δυσαρρεστώντας όσους απώλεσαν τα προνόμιά τους⁵³⁶, και δεν ανέχονταν να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση⁵³⁷.

Την Ευφροσύνη αποφάσισαν να εκδικηθούν οι στενοί συγγενείς της, ο σύζυγος της κόρης της, Ανδρόνικος Κοντοστέφανος, και ο αδελφός της Βασίλειος Καματηρός⁵³⁸, οι οποίοι συνωμότησαν εναντίον της με ψευδή κατηγορία. Την πληροφορία δίνει ο Χωνιάτης, οι οποίοι, παρ' όλο που είναι επικριτικός απέναντι στην αυτοκράτειρα, δεν διστάζει να αναγνωρίσει ότι η κατηγορία εναντίον της ήταν αποτέλεσμα εκδίκησης των συγγενών της⁵³⁹.

Οι συκοφάντες «αποκάλυψαν» στον αυτοκράτορα ότι η Ευφροσύνη είχε συνάψει σχέσεις με έναν ευγενή νεαρό, ονόματι Αλέξιο Βατάτζη, και σχεδίαζε να τον ανατρέψει, γι' αυτό τον παρότρυναν να της αφαιρέσει την εξουσία και την περιουσία της και να τιμωρήσει τον Βατάτζη. Ο Αλέξιος, χωρίς να εξετάσει το αληθές των κατηγοριών, διέταξε την εκτέλεση του Βατάτζη, ο οποίος βρισκόταν τότε με τον στρατό στη Βιθυνία και επιχειρούσε εναντίον του Αλεξίου του Κίλικος. Το κεφάλι του νέου στάλθηκε στον αυτοκράτορα⁵⁴⁰.

Η τιμωρία της Ευφροσύνης αναβλήθηκε, ώσπου να τελειώσουν οι επιχειρήσεις εναντίον του στασιαστή Δοβρομίρ Χρύσου, βλάχικης καταγωγής και διοικητή της Στρουμίτζας, ο οποίος, επιθυμώντας να γίνει αυτόνομος και έχοντας και την υποστήριξη του Βουλγάρου τσάρου Ιωαννίτζη, έκανε επιθέσεις στα εδάφη της Δυτικής Μακεδονίας. Ο Αλέξιος είχε συγκεντρώσει στρατό στα Κύπελα (1197), μετά όμως από σύντομο χρονικό διάστημα άλλαξε γνώμη και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί περίμενε την άφιξή του η Ευφροσύνη, παρακαλώντας τους ανθρώπους του αυτοκράτορα να τη βοηθήσουν. Μερικοί από αυτούς κατηγορούσαν στον Αλέξιο τους συκοφάντες της ως *συρραφέας ψεύδους, στρεβλοχείλους, φιλαιτίους και μεμψιμοίρους*, άλλοι τον συμβούλευαν να μην προχωρήσει στην τιμωρία της με την κατηγορία της μοιχείας, γιατί δύσκολα θα μπορούσε μετά να αναιρέσει την απόφασή του. Η ίδια η Ευφροσύνη, όταν ο

⁵³⁶ ... ἔσβεστο μὲν ἢ τῶν ἄλλων ἰσχύς, ἡμαύρωτο δὲ τῶν τῷ βασιλεῖ προσκολλημένων τῆς δυναστείας τὸ φῶς, Χωνιάτης, 484⁸⁹⁻⁹⁰.

⁵³⁷ Τὸ δὲ δὴ παράλογον οὕτως συμπεσὸν βαρέως μὲν καὶ ἄλλοι ἤνεγκαν, ὅποσοι τῆς προτέρας ἰσχύος ἐξέπεσον ἢ γοῦν κατὰ πυγολαμπίδας ἡμαύρωντο μειδιασάσης ἡμέρας ..., Χωνιάτης, 485⁴⁻⁶.

⁵³⁸ Χωνιάτης, 485⁶⁻¹¹. Για τους Καματηρούς, τη σχέση τους με τον Χωνιάτη, την παρουσίασή τους στο τμήμα της ιστορίας του πριν το 1204 και σε αυτό μετά την Άλωση, βλ. Simpson, *Niketas Choniates*, 26-31.

⁵³⁹ ... καὶ τὸν χόλον ἐμημέκεσαν, ζητοῦντες ἐν καιρίοις τὴν ὄρεξιν τῆς ἀντιλυπήσεως Χωνιάτης, 485¹²⁻¹³.

⁵⁴⁰ Χωνιάτης, 486⁴⁶⁻⁵⁵.

Αλέξιος εισήλθε στο ανάκτορο των Βλαχερνών, τον παρακάλεσε να της δοθεί το δικαίωμα να απολογηθεί και μην επηρεάζεται από τα ψεύδη των συγγενών της⁵⁴¹.

Ο χαρακτήρας, όμως, του Αλεξίου, ενός άβουλου αυτοκράτορα, που είχε στηρίξει την εξουσία του στους κόλακες της αυλής - αυτοί εξ άλλου τον είχαν φέρει στην εξουσία- δεν του επέτρεπε τη δίκαιη κρίση, και η αυγούστα στην ουσία παγιδεύτηκε από αυτόν, που η ίδια είχε ανεβάσει με τις δικές της ενέργειες στον θρόνο. Ο Αλέξιος δεν της επέτρεψε να απολογηθεί και στράφηκε για πληροφορίες στον κόσμο των υπηρετιών και των ευνούχων⁵⁴². Ουδείς γνωρίζει αυτά που ειπώθηκαν τότε. Λίγες ημέρες όμως αργότερα, η Ευφροσύνη απογυμνώθηκε από τα αυτοκρατορικά της ενδύματα και τα κοσμήματά της και ντυμένη με ένα ευτελές χιτώνιο, σαν αυτά που φορούσαν οι αγρότισσες, εκδιώχθηκε από το παλάτι μέσω μίας κρυφής οδού και από εκεί στο λιμάνι, όπου την επιβίβασαν σε μία ψαρόβαρκα με δύο κουπιά⁵⁴³. Το όλο σκηνικό, που περιγράφει ο Χωνιάτης, με βάζει σε σκέψεις ότι όλα έγιναν υπό απόλυτη μυστικότητα και ίσως νύκτα, για να μην γίνει αντιληπτό το γεγονός και υπάρξουν αντιδράσεις από τους υποστηρικτές της αυτοκράτειρας, ενώ η ταπεινή ενδυμασία που της επέβαλαν, δήλωνε τον εξευτελισμό της και ταυτόχρονα την καθιστούσε μη αναγνωρίσιμη. Όλα έγιναν υπό το απόλυτο «σκότος», η άντληση πληροφοριών, η καταδίκη, η ετυμηγορία, η απομάκρυνση της αυτοκράτειρας.

Με αυτόν τον ταπεινωτικό τρόπο, η άλλοτε πανίσχυρη Ευφροσύνη, η ευπρεστάτη βασίλισσα⁵⁴⁴, ή *τιμιωτέρα λίθων πολυτελών και αξιοτέρα μαργάρων*⁵⁴⁵, που όταν έστεκε δίπλα στον αυτοκράτορα, τον τερπνό ήλιο, έμοιαζε σαν πάμφωτη σελήνη⁵⁴⁶, εξορίστηκε (1197) από την Κωνσταντινούπολη. Ακόμη πιο ταπεινωτικό ήταν το γεγονός ότι στον δρόμο για την εξορία της την συνόδευαν δύο φρουροί βάρβαροι, κατά τον ιστορικό, που μιλούσαν σπαστά ελληνικά⁵⁴⁷.

Ο προορισμός του ταξιδιού ήταν η μονή Νηματαρέας στον Εύξεινο Πόντο⁵⁴⁸, όπου περιόρισαν την αυτοκράτειρα⁵⁴⁹. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για την περίοδο που ήταν έγκλειστη στο μοναστήρι. Όπως φαίνεται από τα μετέπειτα γεγονότα, δεν υποχρεώθηκε

⁵⁴¹Χωνιάτης, 487₅₆ - 488₁₀.

⁵⁴²Χωνιάτης, 488₁₀₋₁₃.

⁵⁴³Χωνιάτης, 488₁₃ - 19.

⁵⁴⁴Μεσαρίτης, *Λόγος*, 426.

⁵⁴⁵Χρυσοβέργης, *Λόγοι*, 22₅₋₆.

⁵⁴⁶Χρυσοβέργης, *Λόγοι*, 22₁₃: ... ἥλιος τερπνός αὐτοκράτωρ καὶ πάμφωτος σελήνη αὐτάνασσα. Πρβλ. Χωνιάτης, *Λόγοι*, 68₁₂₋₁₅: Ἄλλ' εἶητε, βασιλεὺ καὶ βασίλισσα, σὺ μὲν ὡς ὁ πανόπτης οὗτος φωστὴρ ὁ ἥλιος ἀκάματον, εἰ δὲ δυνατόν, καὶ ἀνώλεθρον τὴν ἐφ' ἄρματος ἀρχικοῦ διφρηλασίαν τιθέμενος, σὺ δὲ ὡς ἡ σελήνη κατηρτισμένη εἰς τὸν αἰῶνα.

⁵⁴⁷Χωνιάτης, 488₁₇₋₁₈.

⁵⁴⁸Στην περιοχή Νηματαρέα, στο άνω στόμιο του Βοσπόρου. Βλ. Janin, *Églises*, 633.

⁵⁴⁹Χωνιάτης, 488₁₉₋₂₀.

να ασπαστεί το μοναστικό σχήμα, όπως άλλες αυτοκράτειρες στο παρελθόν, και αυτό διευκόλυνε την επιστροφή της.

Οι κατηγορίες εναντίον της Ευφροσύνης ουσιαστικά είχαν ως στόχο τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη. Η θέση του ήταν αρκετά ισχυρή για να τον πλήξουν ευθέως όσοι δυσανασχετούσαν με τα νέα μέτρα, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι παρέμεινε στη θέση του και μετά την εξορία εκείνης. Προφανώς, πίστεψαν ότι η θέση του θα αποδυναμωνόταν, εάν απομακρυνόταν η αυτοκράτειρα, που με τη δική της στήριξη είχε επανέλθει στην εξουσία. Δίκαιη ή μη, η κατηγορία για μοιχεία συνδέθηκε με την κατηγορία ότι η Ευφροσύνη σχεδίαζε να βοηθήσει τον Βατάτζη να καταλάβει τον θρόνο. Έτσι, αυτομάτως η κατηγορία για συζυγική απιστία έπαιρνε πολιτικές διαστάσεις και γινόταν ισχυρότερη, αφού δεν ήταν πλέον ένα ζήτημα ηθικής τάξεως, αλλά απειλή για το αυτοκρατορικό στέμμα. Ακόμη και ο χρόνος που επελέγη από τους κατηγορούς της, είναι ύποπτος και δικαιώνει τον Χωνιάτη, που κάνει λόγο για εκδίκηση. Αν τα συμφέροντά τους δεν βλάπτονταν τότε, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι θα έκαναν αυτή την κίνηση εναντίον της αυτοκράτειρας, ακόμη και αν αυτή ήταν όντως ένοχη για μοιχεία.

Τελικά, όμως, αυτοί που ζημιώθηκαν δεν ήταν ούτε ο Μεσοποταμίτης ούτε και η εξόριστη Ευφροσύνη. Ο Μεσοποταμίτης παρέμεινε στη θέση του, αντίθετα οι συγγενείς της αυτοκράτειρας, που την είχαν κατηγορήσει, βρέθηκαν τελικά για πολλούς λόγους σε δύσκολη θέση. Πρώτον, γιατί δεν φαντάζονταν ότι ο αυτοκράτορας θα ελάμβανε τόσο δραστικά μέτρα εναντίον της, δεύτερον, γιατί ο Μεσοποταμίτης εξακολουθούσε να παραμένει πανίσχυρος και, τρίτον, γιατί η κοινή γνώμη άρχισε να στρέφεται εναντίον τους, κατακρίνοντας τη συμπεριφορά τους απέναντι στην ευεργέτιδά τους⁵⁵⁰.

Όσον αφορά στον τρόπο που χειρίστηκε ο Αλέξιος την υπόθεση εναντίον της Ευφροσύνης και του Βατάτζη, αυτός είναι ενδεικτικός του χαρακτήρα του. Ο αυτοκράτορας δεν εξέτασε τις κατηγορίες και δεν έδειξε οίκτο στους κατηγορούμενους. Δεν έδωσε στην αυτοκράτειρα το δικαίωμα να απολογηθεί, δεν έλαβε υπόψη τις μαρτυρίες και τις συμβουλές των αξιωματούχων του, αλλά προτίμησε να στραφεί στον κόσμο των υπηρετιών και των ευνούχων και να αποσπάσει με τη βία τις πληροφορίες. Στην πραγματικότητα, ο Αλέξιος επέλεξε να πιστέψει άκριτα αυτούς που τον είχαν φέρει στην εξουσία, και δεν επιθυμούσαν την εξυγίανση ενός διεφθαρμένου πολιτικού συστήματος, μέρος του οποίου ήταν και ο ίδιος, γι' αυτό και το συντηρούσε.

⁵⁵⁰Garland, *Empresses*, 216.

Η εξορία της Ευφροσύνης διήρκεσε μόλις έξι μήνες, λόγω του κλίματος που είχε δημιουργηθεί με τις αντιδράσεις των οικείων και των υποστηρικτών της⁵⁵¹. Η επιστροφή της στο παλάτι την άνοιξη του 1198, με τις ενέργειες και του Μεσοποταμίτη, σήμανε την αρχή μίας νέας περιόδου για την απόλυτη κυριαρχία της στη διακυβέρνηση του Κράτους, και ἦν ἰσχὺν τὴν προτέραν ὑπερβαλοῦσα τῇ ὕστερον, όπως επισημαίνει ο Νικήτας Χωνιάτης⁵⁵². Είναι από εκείνες τις λίγες περιπτώσεις που η εξορία ενός επιφανούς προσώπου, και ειδικά γυναίκας, ενδυνάμωσε την εξουσία του κατά την επάνοδό του.

Οι ενέργειες της αυτοκράτειρας, αμέσως μόλις επανήλθε στην εξουσία, επιβεβαιώνουν τα ηγετικά της χαρακτηριστικά. Σε παρόμοια περίπτωση, άλλοι θα τιμωρούσαν τους διώκτες τους, εκείνη όμως, ακολουθώντας διαφορετική στρατηγική, επέλεξε να μην τιμωρήσει τους κατηγορούς της⁵⁵³, και αυτό είναι άσκηση πραγματικής πολιτικής. Με αυτόν τον τρόπο, ενίσχυσε τη θέση της κερδίζοντας περισσότερους υποστηρικτές, ενώ απέδειξε τις διπλωματικές της ικανότητες με τον γάμο των τριών θυγατέρων της⁵⁵⁴. Αυτή ακριβώς την περίοδο, που η Ευφροσύνη επέστρεψε από την εξορία της και έγινε πανίσχυρη, η κοινή γνώμη σχολίαζε με ιδιαίτερος καυστικό τρόπο τη ζωή της και τη συμπεριφορά της. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, αντικείμενο κριτικής έγινε η ενασχόληση της αυτοκράτειρας με το κυνήγι και την ιερακοτροφεία⁵⁵⁵, αλλά και τη μαγεία, τη μαντεία και η συμμετοχή της σε τελετουργίες, που θεωρούσε ότι της επέτρεπαν να προβλέπει το μέλλον και να προλαμβάνει και να εξουδετερώνει πιθανές πολιτικές κρίσεις⁵⁵⁶. Κατά τη διάρκεια αυτών των τελετουργιών, η Ευφροσύνη φέρεται να ακρωτηρίασε αγάλματα που στόλιζαν τον ιππόδρομο, ακολουθώντας μαγικές πρακτικές⁵⁵⁷, με αποτέλεσμα να προκαλέσει τη λαϊκή δυσφορία. Μάλιστα, οι άνθρωποι της αγοράς την χλευάζαν έχοντας εκπαιδεύσει παπαγάλους ἄδειν ἐπὶ τῶν στενωπῶν καὶ

⁵⁵¹Οκτώβριος 1197- Μάρτιος 1198, βλ. Magoulias, *Choniates*, 268. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα εξόριστης που έγινε ακόμη ισχυρότερη κατά την επιστροφή της, αποτελεί η περίπτωση της αυτοκράτειρας Ζωής, την οποία εξόρισε ο Μιχαήλ Ε΄ (1042) στη νήσο Πρίγκηπο και την περιόρισε σε μονή με την κατηγορία της επιβουλής εναντίον του. Οι αντιδράσεις, όμως, του λαού της Πόλεως για την εξορία της και τα εκτεταμένα επεισόδια που προκλήθηκαν και οδήγησαν σε εξέγερση, στοίχισαν στον Μιχαήλ τον θρόνο, την ίδια ώρα που η αυτοκράτειρα και η αδελφή της, Θεοδώρα, επέστρεφαν από την εξορία στην πρωτεύουσα και δέχονταν στην Αγία Σοφία τις αυτοκρατορικές τιμές. Βλ. σχετικά, Vryonis, «DEMOCRATIA», 303-308.

⁵⁵²Χωνιάτης, 489³⁸⁻³⁹.

⁵⁵³Χωνιάτης, 489³⁹⁻⁴².

⁵⁵⁴Garland, *Empresses*, 220-221.

⁵⁵⁵Η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη αγαπούσε πολύ το κυνήγι, σπάνιο για γυναίκα. Ελάμβανε η ίδια μέρος με τα εκπαιδευμένα γεράκια της, τα οποία και εξέτρεφε για τον συγκεκριμένο σκοπό, βλ. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 520⁶³⁻⁶⁶. Το κυνήγι κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στους κύκλους των ευγενών.

⁵⁵⁶Χωνιάτης, 519⁴⁴⁻⁴⁵.

⁵⁵⁷Χωνιάτης, 519⁴¹⁻⁵²⁰⁵⁷.

τριόδων “πολιτική τὸ δίκαιον”⁵⁵⁸. Ο ευρηματικός αυτός τρόπος διακωμώδησης της αυτοκράτειρας, αποτελούσε ουσιαστικά ύβρη προς το πρόσωπό της, αφού, όπως υπογραμμίζει η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, η «πολιτική» ήταν η βασίλισσα και το «δίκαιον», μέρος της έννομης τάξης, η οποία με ευθύνη της ίδιας της Ευφροσύνης είχε καταστήσει εταίρα. Έτσι, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως «Πολιτική (εταίρα) πρόσεξε, υπάρχει και δικαιοσύνη»⁵⁵⁹, ή «Πολιτική μην ζητάς παραπάνω από την σωστή αμοιβή. Για την ανάρμοστη συμπεριφορά σου μην ζητάς παραπάνω από αυτό που αξίζεις»⁵⁶⁰. Η έκφραση αυτή, που εξέφραζε το λαϊκό αίσθημα και αποδοκίμαζε τους κυβερνώντες⁵⁶¹, θύμιζε σε όλους την αιτία της εξορίας της αυτοκράτειρας δύο χρόνια πριν. Η Ευφροσύνη ήταν ο πραγματικός κυβερνήτης του Κράτους, η παραπάνω, όμως, υβριστική έκφραση του λαού δεν στρεφόταν εναντίον των χειρισμών της σε ζητήματα της κυβερνητικής της πολιτικής, αλλά εναντίον της προσωπικής της ζωής, αφού βασιζόταν στην κατηγορία για μοιχεία το 1197, η οποία χρησιμοποιήθηκε τότε ως μέσο για την εξουδετέρωση πολιτικού αντιπάλου⁵⁶². Το παράδειγμα της Ευφροσύνης δείχνει ότι ασκούσε πραγματική εξουσία, μέχρι εκείνο το σημείο, όμως, που δεν έθιγε τα συμφέροντα της αριστοκρατίας. Οι συγγενείς της, τα συμφέροντα των οποίων έθιξε, χρησιμοποίησαν εναντίον της την κατηγορία της μοιχείας, διότι αυτή δεν ήταν ανεκτή από την παραδοσιακή ηθική της κοινωνίας της εποχής⁵⁶³, γι’ αυτό και μετά την επάνοδό της, αν και η αυτοκράτειρα έγινε πανίσχυρη, ο λαός της υπενθύμιζε με περιπαικτικό τρόπο τον λόγο της εξορίας της.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εξάμηνη εξορία της Ευφροσύνης λειτούργησε υπέρ της, αφού, όταν επέστρεψε, ανέλαβε και έναν άλλον ρόλο, αυτόν της προστασίας του αυτοκρατορικού θρόνου από επίδοξους σφετεριστές, επεκτείνοντας και ολοκληρώνοντας, κατά τη γνώμη μου, τον πολιτικό της ρόλο. Το 1201 ο Ιωάννης Κομνηνός, ο επονομαζόμενος Παχύς, στασίασε με πλήθος επιφανών εναντίον του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ’⁵⁶⁴. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, οι στασιαστές εξουδετερώθηκαν

⁵⁵⁸Χωνιάτης, 520⁵⁷⁻⁶³.

⁵⁵⁹Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ’ 2, 77.

⁵⁶⁰Βλ. Oeconomos, «Remarques», 177-183.

⁵⁶¹Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ1’, 277.

⁵⁶²Πρβλ. Garland, «Morality», 292: «Thus she was ridiculed in the streets of the capital not for her influence on government or her sorcery, but for the sexual irregularities of which she had earlier been accused».

⁵⁶³Βλ. σχετικά, Garland, «Morality», 294-295.

⁵⁶⁴Ο στασιαστής εισήλθε στην Αγία Σοφία και, αφού φόρεσε ένα από τα αυτοκρατορικά χρυσά στέμματα, κατευθύνθηκε προς το ιερό παλάτιο και κάθισε στον θρόνο, με τον όγλο να τον αναγορεύει αυτοκράτορα, βλ. Χωνιάτης, 526⁴¹⁻⁴⁶. Ο Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ’», 109, αναφέρει ότι αιτία των στάσεων εκείνη την εποχή, με κορυφαίο το επεισόδιο με τον Ιωάννη (Αξούχο) Κομνηνό, τον επονομαζόμενο Παχύ, ήταν η επιλογή του αυτοκράτορα να κάνει γαμπρούς του τον Αλέξιο Παλαιολόγο και τον Θεόδωρο Λάσκαρη, γεγονός που πυροδότησε αντιδράσεις από κύκλους της αριστοκρατίας, αφού ένιωσαν τότε παραμερισμένοι.

από τη φρουρά του Αλεξίου⁵⁶⁵. Ο αυτόπτης μάρτυρας, όμως, Νικόλαος Μεσαρίτης⁵⁶⁶, ο οποίος περιγράφει στο έργο του⁵⁶⁷ τα γεγονότα και την καταστολή της εξέγερσης, εξαιρεί τη στάση της Ευφροσύνης, η οποία βοήθησε με τις συμβουλές της και την επινοητικότητα της⁵⁶⁸ και εκφράζει τον θαυμασμό του, γιατί τη συγκεκριμένη αυτοκράτειρα δεν τη στολίζουν μόνο τα κοσμήματα και τα ακριβά φορέματα, αλλά και η σοφία και η φρόνηση⁵⁶⁹.

Τελικά, η Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή υπήρξε μία γυναίκα δυναμική περισσότερο απ' ό,τι επέτρεπε η εποχή της. Μία γυναίκα, η οποία, σύμφωνα με τη B. Hill, θα ήταν αντικείμενο θαυμασμού τον 20ο αιώνα, αλλά αδικήθηκε από τον 12ο αιώνα⁵⁷⁰. Από την αυλική ρητορική, που παρομοιάζει την Ευφροσύνη, όπως είδαμε, με πάμφωτη σελήνη, μέχρι την αρνητικότερη περιγραφή του Νικήτα Χωνιάτη στην ιστορία του, υπάρχει μεγάλη απόσταση. Η πρώτη περιγραφή αφορά στη σύζυγο του αυτοκράτορα, που στέκει δίπλα του, βοηθός του, γι' αυτό και ο ρόλος της Ευφροσύνης εκεί εξαιρείται. Αντίθετα, η περιγραφή του Χωνιάτη, αφορά στη σύζυγο αυτοκράτειρα Ευφροσύνη, που ξεπερνά τα όρια της εξουσίας της, γίνεται ο πραγματικός κυβερνήτης του Κράτους, δίπλα σε έναν άβουλο, αδιάφορο και αδύναμο να κυβερνήσει αυτοκράτορα. Όσο, λοιπόν, πιο αρνητικά είναι τα σχόλια του Χωνιάτη στην ιστορία του για την Ευφροσύνη⁵⁷¹, τόσο πιο πολύ απαξιώνεται ο Αλέξιος ως αυτοκράτορας, αφού στην πραγματικότητα ο Χωνιάτης τη δική του ανικανότητα ως κυβερνήτη ήθελε να δείξει και ταυτόχρονα να καταδείξει τα αίτια που οδήγησαν στην Άλωση της Πόλεως το 1204⁵⁷². Αντίθετα, στους ρητορικούς λόγους του για το αυτοκρατορικό ζεύγος, ο

⁵⁶⁵Χωνιάτης, 527₅₆-528₈₀.

⁵⁶⁶Ο Νικόλαος Μεσαρίτης (Κωνσταντινούπολη 1163- μετά το 1214) υπήρξε λόγιος και κληρικός, σκευοφύλακας των εκκλησιών του Μεγάλου Παλατίου (1193-1203) και, μετά το 1207, μητροπολίτης Εφέσου και έξαρχος Ασίας, βλ. Pargoire, «Métropolités», 287-288. Ο ίδιος, «Mésaritès», 219- 226.

⁵⁶⁷Λόγος ἀφηγηματικὸς τοῦ αὐτοῦ Μεσαρίτου Νικολάου, ἐπὶ τῶν κρίσεων τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας καὶ σκευοφύλακος τῶν ἐν τῷ μεγάλῳ παλατίῳ θείων ναῶν, ἐπὶ νεωτερισμῶ τινος βασιλειῶντος καὶ ἐπὶ τὸν θρόνον καθεσθέντος τὸν βασιλικόν, μετὰ ταῦτα δὲ φονευθέντος. Μεσαρίτης, *Λόγος*, 19₁₋₅.

⁵⁶⁸Μεσαρίτης, *Λόγος*, 41₃₅-42₁.

⁵⁶⁹Μεσαρίτης, *Λόγος*, 41₂₆₋₂₉.

⁵⁷⁰Hill, *Imperial Women*, 204. Ακόμη και σήμερα, η γυναίκα που κατέχει εξουσία, υπόκειται κάποιες φορές, αν όχι συχνά, σε αρνητικές κριτικές.

⁵⁷¹Για την αρνητική περιγραφή της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης από τον Νικήτα Χωνιάτη και τον συσχετισμό της σε κάποια σημεία με αυτής του Προκοπίου για την αυτοκράτειρα Θεοδώρα του Ιουστινιανού, αιώνες πριν, που αποδεικνύει ότι ο ιστορικός είχε μελετήσει τα *Ανέκδοτα* του Προκοπίου και είχε αντλήσει ιδέες για τα δικά του επιχειρήματα, βλ. Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ'», 112-116.

⁵⁷²Στόχος του Χωνιάτη ήταν να καταδείξει τα αίτια της Αλώσεως του 1204, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Γι' αυτό, όσο η αφήγησή του πλησιάζει χρονικά το συγκεκριμένο γεγονός, η κριτική των πρωταγωνιστών της περιόδου γίνεται εντονότερη, βλ. Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ'», 104-105. Όπως σημειώνει και η Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Βυζαντινές πηγές», 204-205, τα λόγια του Χωνιάτη, καθώς αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων κατά τους τελευταίους χρόνους της δυναστείας των Αγγέλων, λειτουργούν και ως

ιστορικός βρίσκει την ευκαιρία να εξάρει την Ευφροσύνη όχι μόνο για το σωματικό της κάλλος, για το οποίο εξ άλλου και άλλες αυτοκράτειρες είχαν στο παρελθόν υμνηθεί⁵⁷³, αλλά επιπλέον, και αυτό είναι το σημαντικό, επειδή είναι Βυζαντινή στην καταγωγή και όχι ξενόφερτη νύφη⁵⁷⁴. Επίσης, ο Χωνιάτης εγκωμιάζει την Ευφροσύνη, γιατί δεν στέκεται δίπλα στον αυτοκράτορα μόνο *έν κροσσωτοῖς χρυσοῖς περιβεβλημένη*, αλλά όπως η Αθηνά νίκησε τους Γίγαντες στην Φλέγρη⁵⁷⁵, έτσι και η αυτοκράτειρα *τοὺς φιλοταράχους καὶ στασιώδεις χειρωσαμένη κατηγωνίσατο*, αναφερόμενος προφανώς στη συνωμοσία του Κοντοστέφανου κατά τη διάρκεια απουσίας του Αλεξίου σε εκστρατεία εναντίον του αντάρτη Ιβαγκού⁵⁷⁶ το 1200⁵⁷⁷, την οποία αποκάλυψε η αυτοκράτειρα, ακυρώνοντας τα σχέδια των συνωμοτών⁵⁷⁸. Ο Χωνιάτης επαινεί την αυτοκράτειρα στον Αλέξιο, γιατί δεν ξέφυγε από αυτή κανένα σχέδιο πονηρών ανδρών εναντίον του, γιατί την περίοδο που εκείνος πολεμούσε τους εχθρούς, εκείνη διαφύλαττε την αυτοκρατορική εξουσία⁵⁷⁹. Στην ίδια γραμμή και ο Χρυσοβέργης, ο οποίος, αφού επαινεί τον Αλέξιο για την καταστολή τεσσάρων ανταρσιών, δεν παραλείπει να εξάρει τον ρόλο που διαδραμάτισε η αυτοκράτειρα, την οποία αντιπαραβάλλει με τη θεά

προοικονομία στη ροή της διήγησης, η οποία θα καταλήξει στο πρωτοφανές για την εποχή γεγονός. Μέχρι να φτάσει στην περιγραφή της κορύφωσης της σύγκρουσης Βυζαντινών και Λατίνων, και στα θλιβερά γεγονότα της Άλωσης, δομεί μεθοδικά και προοδευτικά την αφήγηση και επισημαίνει, ανάμεσα σε άλλα, τον ρόλο των τελευταίων βυζαντινών αυτοκρατόρων.

⁵⁷³Χωνιάτης, *Λόγοι*, 67²⁹⁻³³.

⁵⁷⁴Χωνιάτης, *Λόγοι*, 67³⁴ - 68⁴.

⁵⁷⁵Η σημερινή Κασσάνδρα της Χαλκιδικής. Στα προϊστορικά χρόνια ονομαζόταν Φλέγρη, στα κλασικά Κασσάνδρα και στα ελληνιστικά χρόνια έλαβε το σημερινό της όνομα. Στη Φλέγρη, σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία, διεξήχθη η Γιγαντομαχία. Η Αθηνά, η θεά της σοφίας αλλά και του πολέμου, έλαβε μέρος στη μάχη και διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην ήττα των Γιγάντων, καλώντας προς βοήθεια των θεών τον Ηρακλή και καταστρώνοντας η ίδια το σχέδιο για την εξόντωσή τους.

⁵⁷⁶Ο Ιβαγκός (Ivanco), βογιάρος βλάχικης καταγωγής, είχε συνωμοτήσει, το 1196, εναντίον του Βουλγάρου τσάρου Ιβάν Α΄ Ασέν και τον δολοφόνησε. Αποτυγχάνοντας να καταλάβει στη συνέχεια τον έλεγχο του Τίρνοβο, κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη. Το 1197 νυμφεύθηκε την Θεοδώρα Αγγελίνα, κόρη της Άννας Αγγελίνας (κόρη του Αλεξίου Γ΄ και της Ευφροσύνης Δούκαινας) και του σεβαστοκράτορος Ισαακίου Κομνηνού (βλ. το γενεαλογικό δέντρο του Αλεξίου Γ΄ με τους απογόνους του, στο Βαζζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 630-631) και έλαβε το όνομα Αλέξιος. Το επόμενο διάστημα, οι επιθέσεις των Βουλγάρων στα βυζαντινά εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης ανάγκασαν τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ να στείλει στρατό εναντίον τους με επικεφαλής τον Ιβαγκό-Αλέξιο. Ο τελευταίος όμως, όταν απομακρύνθηκε από την Κωνσταντινούπολη, πρόδωσε τον αυτοκράτορα, ιδρύοντας δικό του κράτος στην περιοχή της Ροδόπης. Μετά την αποτυχημένη εκστρατεία των Βυζαντινών εναντίον του το 1198, κατά τη διάρκεια της οποίας αιχμαλωτίστηκε ο Μανουήλ Καμυτζής, ο αυτοκράτορας εκστράτευσε πάλι, το 1200, μαζί με τους γαμπρούς του, Αλέξιο Παλαιολόγο και Θεόδωρο Λάσκαρη, εναντίον του Ιβαγκού. Κατά τη διάρκεια αυτής της εκστρατείας, συνέβη στην Κωνσταντινούπολη η συνωμοσία του Κοντοστέφανου.

⁵⁷⁷Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης εκστρατείας, καθώς και αυτής των γεγονότων της βασιλείας του Αλεξίου Γ΄, αρχής γενομένης από το 1195, βλ. Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ΄», 105-106, σημ. 303.

⁵⁷⁸Χωνιάτης, 519³⁶⁻³⁹. Χωνιάτης, *Λόγοι*, 67¹⁰⁻¹².

⁵⁷⁹Χωνιάτης, *Λόγοι*, 67¹⁷⁻²⁰.

Αθηνά⁵⁸⁰, επιλογή όχι τυχαία, αφού η Αθηνά για τους αρχαίους Έλληνες ήταν η θεά της σοφίας, της άμυνας της πόλης, της στρατηγικής και του πολέμου.

Αυτά τα δύο σημαντικά στοιχεία, η βυζαντινή καταγωγή και η ικανότητα της Ευφροσύνης να κυβερνάει, συνδέονται στενά μεταξύ τους, αφού, ως Βυζαντινή, ήταν εξοικειωμένη με τον βυζαντινό τρόπο σκέψης και ζωής και χάρη στην ισχυρή οικογένειά της και τις διασυνδέσεις αυτής μέσα στη βυζαντινή κοινωνία, η ίδια διέθετε σημαντική πολιτική ισχύ, η οποία ενισχυόταν από τα ηγετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της. Η δημόσια εικόνα της, όσο κι αν έχει επικριθεί από τον Νικήτα Χωνιάτη στην ιστορία του, πιστεύω ότι είναι επιβεβαίωση των παραπάνω⁵⁸¹. Εν τέλει, η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή ήταν μία δυναμική γυναίκα, προικισμένη με ηγετικά χαρακτηριστικά, σε μία όμως εποχή παρακμής σε όλα τα πεδία, που δεν της άφηνε πολλά περιθώρια για να ανατρέψει την κατάσταση, θύμα της οποίας υπήρξε και η ίδια.

Η Ευφροσύνη εξορίστηκε στην πραγματικότητα για την πολιτική της δύναμη, μη ανεκτή από τους πολιτικούς της αντιπάλους. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις μετέπειτα εξελίξεις, όταν ο τυφλός Ισαάκιος Β΄ κατέλαβε την εξουσία τον Ιούλιο του 1203. Όπως υπογραμμίζει η L. Garland, μία από τις πρώτες ενέργειές του νέου κυριάρχου ήταν να φυλακίσει την Ευφροσύνη⁵⁸². Για μία ακόμη φορά, η αυτοκράτειρα είχε αποδείξει ότι ήταν ο πραγματικός κυβερνήτης του Κράτους. Την ώρα που οι σταυροφόροι περικύκλωναν την πρωτεύουσα και ο Αλέξιος Γ΄ διέφευγε στη Δεβελτό μαζί με χρήματα και αρκετό θησαυρό, αφήνοντας πίσω την Ευφροσύνη, αδιαφορώντας για την τύχη της, εκείνη έκανε την τελευταία προσπάθεια να σώσει τον θρόνο, επιβάλλοντας ως αυτοκράτορα έναν από τους γαμπρούς της, αλλά μάταια. Φυλακίστηκε από το νέο καθεστώς και μετά την Άλωση της Πόλεως, τον Απρίλιο του 1204, κατέφυγε στη Μοσυνόπολη, όπου βρισκόταν ο Αλέξιος Γ΄. Από εκεί έφυγαν μαζί για τη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια για την Κόρινθο, συνελήφθησαν όμως από τον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό και φυλακίστηκαν. Απελευθερώθηκαν με λύτρα που πλήρωσε ο εξάδελφός τους δεσπότης της Ηπείρου, Μιχαήλ Α΄ Άγγελος. Έτσι, η άλλοτε πανίσχυρη αυτοκράτειρα του Βυζαντίου έζησε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής της στην Άρτα⁵⁸³.

⁵⁸⁰Χρυσοβέργης, *Λόγοι*, 21₂₉-22₂.

⁵⁸¹Βλ. για παράδειγμα την άποψη της Garland, *Empresses*, 213, σύμφωνα με την οποία ακόμη και τα πανάκριβα κοσμήματα που τη στόλιζαν στις δημόσιες εμφανίσεις της, δεν είχαν ως σκοπό, από τη μεριά της, να δείξουν υπεροχή, αλλά να ενισχύσουν το αυτοκρατορικό της κύρος.

⁵⁸²Garland, *Empresses*, 222.

⁵⁸³Garland, *Empresses*, 222-223.

Η μορφή της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης σώζεται σχηματικά σε μία μολυβδόβουλη σφραγίδα⁵⁸⁴, που θυμίζει σε όλους την εξουσία της. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ολόσωμος σε μετωπική στάση ο Χριστός. Με το δεξί χέρι ευλογεί και στο αριστερό κρατάει ανοικτό Ευαγγέλιο. Φέρει την επιγραφή «ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ Ο ΧΑΛΚΙΤΗΣ»⁵⁸⁵. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται η αυτοκράτειρα σε μετωπική όψη. Φοράει το αυτοκρατορικό στέμμα και τα αυτοκρατορικά ενδύματα. Με το δεξί χέρι κρατάει σκήπτρο, ενώ το αριστερό της χέρι είναι λυγισμένο και ακουμπάει στο στήθος. Σε δύο κάθετες σειρές αριστερά και δεξιά είναι χαραγμένη η επιγραφή «ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΗ ΑΥΓΟΥΣΤΑ ΔΟΥΚΑΙΝΑ» (βλ. εικ 3)⁵⁸⁶.

2. Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης

+ Θύτην δορά θύματος ή χλαμύς σκέποις
Μεσοποταμίτ' ἐκ γόν(ω)ν Κωνσταντῖνον,
μάρτυς ὁ Μάρτυς καὶ γραφῶν καὶ πρακτέων⁵⁸⁷

Ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης καταγόταν πιθανότατα από την περιοχή Μεσοπόταμο της Βορείου Ηπείρου, όπου υπάρχει μέχρι σήμερα η μονή του Αγίου Νικολάου χρονολογημένη τον 11ο αιώνα⁵⁸⁸. Φαίνεται ότι η μονή ήταν τόσο φημισμένη και τόσο δεμένη με τον τόπο, ώστε κάποιιοι ελάμβαναν το επίθετο Μεσοποταμίτης, όχι διότι ανήκαν στην οικογένεια του Κωνσταντίνου, αλλά γιατί μόναζαν στο συγκεκριμένο μοναστήρι⁵⁸⁹.

Δεν γνωρίζουμε πότε γεννήθηκε ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης. Η οικογένειά του εμφανίζεται στις πηγές τον 11ο αιώνα. Τα μέλη της ήταν στρατιωτικοί διοικητές. Τον

⁵⁸⁴Chiriac, «Sigillii», 159-168. .

⁵⁸⁵Σύμφωνα με τον Grierson, *Catalogue*, 3.1, 160-162, κατά τη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα ο Χριστός σε όρθια στάση ονομαζόταν *Χαλκίτης*. Η Πέννα, «Εικονογραφικά», 265, σημ. 34, υπογραμμίζει ότι ο τύπος του Χριστού Χαλκίτη εμφανίζεται για πρώτη φορά στο μολυβδόβουλλο της Ευφροσύνης Δούκαινας και το κίνητρο αυτής της επιλογής παραμένει απροσδιόριστο.

⁵⁸⁶Chiriac, «Sigillii», 166.1

⁵⁸⁷Ιαμβικό τρίστιχο στην προσωπική σφραγίδα του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη, βλ. Laurent, *Corpus*, αρ. 464, 338-339. Ο Βελένης, «Σαρκοφάγος», 56, θεωρεί πιθανή τη σύνταξη του ιαμβικού τρίστιχου της σφραγίδας του Μεσοποταμίτη από τον ίδιο.

⁵⁸⁸Το μοναστήρι κατά παράδοση ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο (1042-1045). Επρόκειτο για ένα λαμπρό οικοδόμημα, το οποίο περιμετρικά προστατευόταν από ψηλό καστρότοιχο. Βλ. Μπαράς, *Δέλβινο*, 213-214. Βρανούσης, *Χρονικά Ηπείρου*, 174-175, σημ. 3.

⁵⁸⁹*ODB*, 1349, λημ. «mesopotamites».

12ο αιώνα οι Μεσοποταμίτες δεν κατείχαν πλέον στρατιωτικά αξιώματα, αλλά διοικητικά, όπως ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης⁵⁹⁰.

Η καριέρα του Μεσοποταμίτη άρχισε το 1193, όταν κλήθηκε από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄ Άγγελο να αντικαταστήσει τον *ἐπί τοῦ κανικλείου* Θεόδωρο Κασταμονίτη. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρεται κάπως υποτιμητικά στο πρόσωπο του νεαρού τότε Κωνσταντίνου, ο οποίος ξεπέρασε σε ισχύ τον προκάτοχό του⁵⁹¹. Με την άνοδο στον θρόνο του Αλεξίου Γ΄, ο Μεσοποταμίτης απομακρύνθηκε από την εξουσία, αλλά με τις ενέργειες της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης επανήλθε στο αξίωμά του και έγινε πανίσχυρος⁵⁹². Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, το υψηλό πολιτικό αξίωμα του *ἐπί τοῦ κανικλείου* δεν του έφτανε πλέον, και επιθυμούσε να φτάσει ακόμη ψηλότερα και να εισέλθει και στην ιεροσύνη. Έχοντας τη στήριξη του αυτοκράτορα, ο πατριάρχης Ξιφιλίνος τον χειροτόνησε διάκονο και τον έκανε προϊστάμενο του ναού των Βλαχερνών⁵⁹³, ενώ τον ίδιο χρόνο έλαβε και το εκκλησιαστικό αξίωμα του *σακελλίανος* της Μεγάλης Εκκλησίας (Αγίας του Θεού Σοφίας)⁵⁹⁴. Συνέβη τότε το παράδοξο ο Μεσοποταμίτης να κατέχει ταυτόχρονα δύο εξουσίες μαζί, την πολιτική και την εκκλησιαστική⁵⁹⁵, σε αντίθεση προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες. Λίγο καιρό αργότερα, την άνοιξη του 1197, ο μητροπολιτικός θρόνος της Θεσσαλονίκης έμεινε κενός ύστερα από τον θάνατο του μητροπολίτη Ιωάννη⁵⁹⁶ και στη θέση του εκλέχθηκε νέος μητροπολίτης ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης⁵⁹⁷ χωρίς, όμως, να παραιτηθεί από τα κυβερνητικά του καθήκοντα⁵⁹⁸. Όρισε, μάλιστα, τους τρεις αδελφούς του ως συμβούλους του στο κυβερνητικό του έργο, και μετά την ενθρόνισή του στη Θεσσαλονίκη ξαναγύρισε στην Κωνσταντινούπολη, συνεχίζοντας να κυβερνάει τα πάντα με μία κίνηση του δαχτύλου του, σχολιάζει ο Χωνιάτης, *υπερόπτης τῶν ἀπάντων γενόμενος*⁵⁹⁹.

⁵⁹⁰ *ODB*, 1349, λημ. «mesopotamites».

⁵⁹¹ Χωνιάτης, 439⁶⁷⁻⁶⁹, όπου δεν αναφέρεται πουθενά ότι ο νεαρός είναι ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης. Για την εξήγηση, βλ. Simpson, *Niketas Choniates*, 33-34.

⁵⁹² Ο Χωνιάτης, 489⁴⁷⁻⁴⁹, περιγράφει την προσωπικότητα του πανίσχυρου πολιτικού άνδρα Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη όμοια με του μυθικού Πρωτέα, που άλλαζε συνεχώς μορφές.

⁵⁹³ Χωνιάτης, 489⁵⁰⁻⁴⁹⁰⁵⁹.

⁵⁹⁴ *Τῶ ἐπί τῆς ἱεράς σακέλλης κῦρ Κωνσταντίνω τῷ Μεσοποταμίτῃ*, Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 71, 96-97. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 784. Κολοβού, *Corpus*, 119-120.

⁵⁹⁵ Χωνιάτης, 490⁶⁴⁻⁶⁹. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 71, 97¹⁵⁻²³.

⁵⁹⁶ Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 784.

⁵⁹⁷ *Μικρῶ δ' ὕστερον καὶ τῆς λαμπροτάτης πόλεως Θεσσαλονίκης ἀρχιερεὺς προχειρίζεται*, Χωνιάτης, 490⁶⁹⁻⁷⁰.

⁵⁹⁸ Χωνιάτης, 490⁸⁰⁻⁸⁴.

⁵⁹⁹ Χωνιάτης, 490⁸⁴⁻⁴⁹¹⁹³.

Και ενώ ήταν παντοδύναμος, ο άνδρας αυτός βρέθηκε ξαφνικά έκπτωτος από το αξίωμά του, καθαιρεμένος από την αρχιεροσύνη και εξόριστος. Σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό, ίσως εξορίστηκε στη δυτική Ευρώπη⁶⁰⁰. Ο Νικήτας Χωνιάτης αποδίδει την πτώση του Μεσοποταμίτη στον φθόνο της αυλικής αριστοκρατίας, καθώς και στα εξυγιαντικά μέτρα που έλαβε κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του και έθιγαν συγκεκριμένα πρόσωπα, δηλαδή τον σύζυγο της αδελφής της αυτοκράτειρας Μιχαήλ Στρυφνού, ο οποίος έφερε τον τίτλο του *μεγάλου δουκός* του βυζαντινού στόλου. Ο τελευταίος, που φαίνεται ότι είχε εκμεταλλευτεί στο έπακρο τη συγγενεία του με τον αυτοκράτορα για προσωπικό του όφελος, χρησιμοποιούσε την θέση του ως αρχηγού του στόλου για ν' αποκομίζει χρήματα. Ο Μεσοποταμίτης, όταν αντιλήφθηκε αυτές τις ατασθαλίες του Στρυφνού, αντέδρασε και το τίμημα ήταν η έκπτωσή του από τα αξιώματα και η απομάκρυνσή του από την Κωνσταντινούπολη. Τις ψευδείς κατηγορίες εναντίον του, τις οποίες δεν γνωρίζουμε, σχεδίασε ανώτατο διοικητικό στέλεχος, το οποίο επιτέθηκε στην κυβερνητική του πολιτική⁶⁰¹. Ο Μεσοποταμίτης, όμως, δέχθηκε επίθεση και από τους ιεράρχες. Ο ιστορικός θεωρεί ότι ο πατριάρχης Γεώργιος Β' Ξιφιλίνος έφερε το θέμα της καθαίρεσης στη σύνοδο είτε από μίσος εναντίον του Μεσοποταμίτη είτε με διαταγή του αυτοκράτορα και ότι δικάστηκε ερήμην από *κακόσχολους* ιεράρχες, που επιθυμούσαν την καθαίρεσή του για να κερδίσουν την αυτοκρατορική εύνοια⁶⁰². Επομένως, θεωρεί ότι η επίθεση εναντίον του ήταν ενορχηστρωμένη και από τις δύο πλευρές, διοίκηση και Εκκλησία.

Η στάση του αυτοκράτορα, από τα λεγόμενα τουλάχιστον του Χωνιάτη, είναι σίγουρα ύποπτη. Ο ιστορικός, όπως είδαμε παραπάνω, εκφράζει την πιθανότητα οι κατηγορίες εναντίον του Κωνσταντίνου να τέθηκαν στη σύνοδο με εντολή του Αλεξίου, και αμέσως παρακάτω υπαινίσσεται ότι η καθαίρεσή του έγινε από ιεράρχες, που επιθυμούσαν να κερδίσουν την αυτοκρατορική εύνοια.

Θεωρώ ότι ο Αλέξιος γνώριζε τη συνωμοσία εναντίον του Μεσοποταμίτη, και ίσως τη στήριξε, εφ' όσον επιθυμούσε την απομάκρυνσή του από το παλάτι και τη διοίκηση. Απόδειξη γι' αυτό, πιστεύω ότι αποτελεί η μαρτυρία του Χωνιάτη για την προώθηση του Κωνσταντίνου με αυτοκρατορική εντολή στα ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα και ακολούθως η ενθρόνισή του στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Η στήριξη αυτή προς τον Μεσοποταμίτη δεν μπορούμε να πιστέψουμε ότι ήταν αποτέλεσμα φιλίας και καλής

⁶⁰⁰Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β', 785, σημ. 248.

⁶⁰¹Χωνιάτης, 491₁₁₋₂₄.

⁶⁰²Χωνιάτης, 491₂₅₋₄₉₂₄₁.

συνεργασίας- υπενθυμίζουμε ότι ο Μεσοταμίτης ήταν προσωπική επιλογή της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης-, αλλά ενέργεια καλά μελετημένη από τον αυτοκράτορα, ώστε να τον απομακρύνει από την Κωνσταντινούπολη με τη δικαιολογία της ανάληψης μητροπολιτικών καθηκόντων. Ο Κωνσταντίνος, όμως, ξαναγύρισε στη Βασιλεύουσα και μάλιστα πανίσχυρος όσο ποτέ άλλοτε, συγκεντρώνοντας στα χέρια του την πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία. Η τόσο μεγάλη δύναμη ενός πολιτικού ανδρός ουδέποτε είναι αρεστή στους κρατούντες, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στην παρούσα εργασία για την περίπτωση του Αλεξίου Αζούχου επί Μανουήλ Α΄ και πώς την σχολιάζει ο Χωνιάτης.

Επομένως, η απομάκρυνση του Μεσοποταμίτη εξυπηρετούσε τον Αλέξιο Γ΄. Η πραγματική αιτία, όμως, της καθάρσεως και της εξορίας του ήταν η ασυδοσία που επικρατούσε, με ευθύνη του ίδιου του αυτοκράτορα, στη διοίκηση του Κράτους. Είδαμε παραπάνω τις οικονομικές ατασθαλίες, οι οποίες προκάλεσαν την αντίδραση της αυτοκράτειρας και οδήγησαν στην εξορία της με ψευδείς κατηγορίες, που στοιχειοθέτησαν συγγενείς της. Αν και ο πραγματικός στόχος τους και τότε δεν ήταν η Ευφροσύνη, αλλά ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, ο άνθρωπος που είχε επιλεγεί για να φέρει την εξυγίανση. Εφ' όσον οι πολιτικοί του αντίπαλοι δεν είχαν καταφέρει να τον απομακρύνουν, το πέτυχαν το 1198⁶⁰³.

Η εξορία του Μεσοποταμίτη δείχνει σε ποιο βαθμό παρακμής είχε φτάσει η αυτοκρατορία τον καιρό του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, αν κρίνουμε από τη μαρτυρία του Χωνιάτη. Άνθρωποι τυχοδιώκτες και φαύλοι είχαν προωθηθεί σε υψηλά αξιώματα και ζούσαν κλέβοντας το Κράτος. Σε προγενέστερη περίοδο θα είχαν όλοι απομακρυνθεί από τις θέσεις τους και τιμωρηθεί, την εποχή αυτή, όμως, αυτοκράτορας ήταν ο Αλέξιος Γ΄, που για να κρατηθεί στην εξουσία έβγαζε προς πώληση τα κρατικά αξιώματα⁶⁰⁴.

Τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη θα τον χαρακτήριζα υπερβολικά φιλόδοξο, όχι όμως ανήθικο και φαύλο, όπως οι πολιτικοί του αντίπαλοι. Τον Μιχαήλ Στρυφνό τον είχε κατηγορήσει για τις ατασθαλίες του στο ναυτικό και δεν είχε άδικο, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια⁶⁰⁵. Μαζί με τον Μεσοποταμίτη παύτηκαν από τα καθήκοντά τους και οι αδελφοί του. Στο κρατικό αξίωμα *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* τον διαδέχτηκε ο Θεόδωρος Ειρηνικός, μετέπειτα πατριάρχης Θεόδωρος Β΄⁶⁰⁶, ο οποίος όμως, φοβούμενος μήπως έχει την ίδια τύχη, δεν έφερνε αντιρρήσεις στην αυλική αριστοκρατία, που χαιρόταν με

⁶⁰³Για τη χρονολογία της εξορίας του Μεσοποταμίτη, βλ. Simpson, *Niketas Choniates*, 32, σημ. 120.

⁶⁰⁴Χωνιάτης, 483₄₅₋₆₀.

⁶⁰⁵Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 787.

⁶⁰⁶Για τον Ειρηνικό βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Θεόδωρος Ειρηνικός, Πατριάρχης Οικουμενικός ἐν Νικαίᾳ», *BZ* 10 (1901) 182-191.

την καθαίρεση του Κωνσταντίνου, ενώ το πρόσωπο που είχε δίπλα του, προσπαθούσε να αποκομίσει όσα πιο πολλά κέρδη μπορούσε από τα κρατικά ταμεία. Αλλά και ο ίδιος ο Θεόδωρος κέρδιζε χρήματα από τους διορισμούς, ενώ εγκατέλειπε τις αναγκαίες κρατικές μεταρρυθμίσεις, που είχε ξεκινήσει ο προκάτοχός του⁶⁰⁷.

Κάποια στιγμή ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη και αποκαταστάθηκε στη μητροπολιτική του θέση, στην οποία παρέμεινε μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολεως το 1204⁶⁰⁸. Λόγω των γεγονότων, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει για δεύτερη φορά την επικράτειά του. Προσπαθώντας να διαφύγει δια θαλάσσης έπεσε πάνω σε πειρατές, οι οποίοι τον συνέλαβαν. Τελικά, κατέφυγε στην Ήπειρο, όπου έμεινε μέχρι την ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα της Ηπείρου το 1224⁶⁰⁹. Τότε ο εξόριστος μητροπολίτης βρέθηκε ξανά στον μητροπολιτικό του θρόνο⁶¹⁰. Τρία χρόνια αργότερα, το 1227, ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κλήθηκε να στέψει τον Θεόδωρο της Ηπείρου αυτοκράτορα, αρνήθηκε όμως, δείχνοντας πίστη στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη της Νίκαιας. Με την άρνησή του έληξε η μητροπολιτική θητεία του και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη⁶¹¹.

Το πρόσφατο άρθρο του Γ. Βελένη για τη σωζόμενη επιγραφή επάνω σε θραύσμα βυζαντινής σαρκοφάγου από τα Χίλια Δένδρα Θεσσαλονίκης είναι πολύ ενδιαφέρον, γιατί σχετίζεται άμεσα με τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη. Η έμμετρη επιγραφή αναφέρεται σε κάποιον Θεόδωρο⁶¹², που πιθανότατα ήταν ηγούμενος και εκπρόσωπος των Ορθοδόξων στην πόλη της Θεσσαλονίκης την ταραγμένη εποχή της Λατινοκρατίας (1204-1224), όταν ο Μεσοποταμίτης βρισκόταν εξόριστος από τη μητροπολιτική του έδρα και το ποιμνίό του ήταν ακέφαλο. Το κείμενο της επιγραφής, σύμφωνα με τον Η. Βελένη, έχει πιθανότατα γραφτεί από τον μητροπολίτη μετά την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη το 1224, διάστημα μέσα στο οποίο τοποθετείται και ο θάνατος του

⁶⁰⁷Χωνιάτης, 492⁴⁹⁻⁵⁶. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β΄, 785-786.

⁶⁰⁸Βλ. Angold, *Church*, 196. Για την περίοδο που ο Μεσοποταμίτης ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, βλ. Laurent, «Succession», 285-292.

⁶⁰⁹Οι πληροφορίες προέρχονται από την επιστολογραφία του με τον Νικήτα Χωνιάτη (με τον οποίο διατηρούσαν φιλικές σχέσεις) τα χρόνια 1206-1207. Βλ. Simpson, *Niketas Choniates*, 32-33.

⁶¹⁰Σύμφωνα με τον Laurent, «Succession», 291. Ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης σε επιγραφή που βρέθηκε από τον Π. Παπαγεωργίου στα ερείπια του παραθαλάσσιου ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης φέρει τον τίτλο του *παναγιώτατου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*. Η επιγραφή όμως, η οποία έχει χαθεί, δεν περιείχε στο σωζόμενο τμήμα της τη χρονολογία, και έτσι δεν γνωρίζουμε σε ποια περίοδο επισκοπείας του Μεσοποταμίτη αναφέρεται. Βλ. Βελένης, «Σαρκοφάγος», 52, σημ. 64.

⁶¹¹Βλ. Laurent, «Succession», 288-292, 296. NicoI, *Despotate*, 95.

⁶¹² + *Ενταῦθα τὸν χοῦν, πρωτοποιόμενος βλέπεις./Αδελφὸς δ' ἐστίν, ἐν βίῳ φερωνύμως./Θεόδωρος, ἀλλ' ὦ!./ νυνὶ κεῖται ἐν κλίνῃ./ Ἀδελφότης ἐς ἤτορ, ἐν κρίσει σθένος./Θύτου ἀπόντος μνημοσύνοις γνησίσις,/ ὦμνυτο ἄλλοις τὴν μονὴν ἐλευθέραν./ Θείων μερίτης, λογχίτης ἀλλοτρίων,/τὰ πρὸς Τριάδος τῆς σεβασμίας λέγω./Μὴ μούσκα τλήσῃ τὴν φορβὴν τοῦ σαρκίου, λύοισο λαμπρόμορφος ἀστὴρ ἐκ τάφου. Πρὶν ἀπολύσας/ εὐθυτενῶς ὤρισεν τὰ κεχυμένα.* Βελένης, «Σαρκοφάγος», 53¹⁻¹²

Θεοδώρου. Η εξήγησή του στηρίζεται στο γεγονός ότι ο Μεσοποταμίτης ήταν γνωστός για τις ικανότητες του στη σύνθεση στιχουργημάτων με θεολογικό περιεχόμενο, καθώς και από το μακροσκελές επίγραμμά του προς τιμήν του Νικήτα Χωνιάτη, επομένως θα μπορούσε να του αποδοθεί και το επιτάφιο επίγραμμα του Θεοδώρου ⁶¹³, άποψη που θεωρώ αποδεκτή. Συνεπώς, η έμμετρη επιγραφή στη βυζαντινή σαρκοφάγο από τα Χίλια Δένδρα Θεσσαλονίκης είναι άλλη μία απόδειξη για την πολύπλευρη προσωπικότητα και τις ικανότητες του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη.

III. Παρατηρήσεις- Συμπεράσματα

Η εξορία του Αλεξίου Κομνηνού επί Ισαακίου Β΄, ο περιορισμός του σε μονή του Παπικίου Όρους, η αναγκαστική κουρά του δείχνουν την ανασφάλεια του αυτοκράτορα Ισαακίου για τον τελευταίο απευθείας απόγονο του Μανουήλ Α΄.

Οι περιπτώσεις εξορίας της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης και του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη επί Αλεξίου Γ΄ προσφέρονται για την εξαγωγή πολλών συμπερασμάτων. Και οι δύο ήταν πολιτικά πανίσχυροι. Η Ευφροσύνη ήταν ο πραγματικός κυβερνήτης του Κράτους και όχι ο αυτοκράτορας. Αυτή τον βοήθησε να καταλάβει τον θρόνο χρησιμοποιώντας το δίκτυο γνωριμιών της και υποστηρικτών της. Μία από τις ισχυρότερες γυναίκες που γνώρισε η αυτοκρατορία, γεννημένη για εξουσία.

Αλλά και ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης ήταν, κατά τον Χωνιάτη, πραγματικός κυβερνήτης του Κράτους. Τόσο ο ίδιος όσο και η Ευφροσύνη εξορίστηκαν τον καιρό της παντοδυναμίας τους με ψευδείς κατηγορίες, κατασκευασμένες από μέλη της αυλικής αριστοκρατίας, τα οποία στα χρόνια του Αλεξίου Γ΄ είχαν καταλάβει υψηλές διοικητικές θέσεις και συντηρούνταν από την οικειοποίηση της κρατικής περιουσίας. Αυτή η ολοκληρωτική παράδοση της κρατικής διοίκησης σε ανθρώπους τυχοδιώκτες και φαύλους, είναι ένα από τα αίτια της Αλώσεως της αυτοκρατορίας από τους Λατίνους το 1204. Σε όλη αυτή την παρακμή, μερίδιο ευθύνης είχε και η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη, αφού αυτή είχε αρχικά ευνοήσει τα συγγενικά της πρόσωπα, και μετά την εξορία της, όταν έγινε πλέον πανίσχυρη, δεν προσπάθησε να διορθώσει την κατάσταση. Ενώ είχε καταφέρει, με την επιρροή που ακούσε στον αυτοκράτορα, να επιλεγεί ο Μεσοποταμίτης για την εξυγίανση του Κράτους, δεν τον στήριξε μέχρι το τέλος. Κατά τη διάρκεια της εξορίας της, ο Μεσοποταμίτης κατέβαλλε καθημερινά κάθε δυνατή προσπάθεια για την

⁶¹³Βελένης, «Σαρκοφάγος», 53-56.

επιστροφή της στην Κωνσταντινούπολη. Η ίδια, όμως, δεν έπραξε το ίδιο. Ίσως φοβήθηκε να τον στηρίξει, έχοντας πρόσφατα επιστρέψει από τη δική της εξορία, ή δεν θέλησε να τιμωρηθεί ο άντρας της αδελφής της, Μιχαήλ Στρυφνός.

Πραγματικός στόχος όσων θίγονταν τα συμφέροντα υπήρξε ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης. Το μεταρρυθμιστικό του έργο διακόπηκε στη μέση λόγω της εξορίας του, αυτή ήταν και η επιδίωξη όσων συντηρούνταν από την κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος. Κορυφαίο παράδειγμα ο διώκτης του, ο Στρυφνός, αρχηγός των ναυτικών δυνάμεων, ο οποίος απέσπασε από τα βυζαντινά πλοία μέχρι τα κατάρτια και τις άγκυρες για να τα πουλήσει, με αποτέλεσμα, όταν οι σταυροφόροι επιτέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1204, η βυζαντινή πλευρά είχε μόλις περίπου είκοσι σαπιοκάραβα, και η ευθύνη γι' αυτή την ένδεια βαρύνει κατά πολύ τον ίδιο, όπως σχολιάζει ο Κ. Βαρζός⁶¹⁴.

Τα αίτια της εξορίας του Μεσοποταμίτη δείχνουν τον βαθμό ασυδοσίας, παρακμής και ανομίας στη διοίκηση του Κράτους, μία αυλική αριστοκρατία, αποτελούμενη από φαύλους αξιωματούχους, που ήλεγχε τα πάντα και «εξολόθρευε» τους πολιτικούς της αντιπάλους, και έναν αδιάφορο και επιπόλαιο στις αποφάσεις του αυτοκράτορα, τον Αλέξιο Γ' Άγγελο, που δεχόταν άκριτα τις συκοφαντικές κατηγορίες, μία άβουλη προσωπικότητα, ανίκανη για το αυτοκρατορικό αξίωμα, ειδικά κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου, μία από τις κρισιμότερες στην ιστορία της υπερχιλιόχρονης βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶¹⁵.

⁶¹⁴Βαρζός, *Γενεαλογία*, Β', 787.

⁶¹⁵Οφείλω, όμως, να επισημάνω ότι υπάρχει και η αντίθετη άποψη. Ο Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ'», 103-112, αναφέρει όλες τις σύγχρονες μελέτες, οι οποίες, όπως είδαμε, επανεξετάζουν την αφήγηση του Χωνιάτη σχετικά με τη βασιλεία του Αλεξίου Γ'. Θεωρεί ότι η σύγχρονη έρευνα μπορεί να διαλευκάνει ορισμένα ζητήματα της βασιλείας του Αλεξίου Γ', για τα οποία ο Χωνιάτης είναι μεν αποκαλυπτικός, αλλά σαφώς προκατειλημμένος εναντίον του. Επίσης, επισημαίνει, ότι παρ' όλο που ο Αλέξιος ήταν εμφανώς ένας αδύναμος αυτοκράτορας στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, δέσμιος αυτών που τον είχαν ανεβάσει στον θρόνο, εντούτοις, τη διετία 1200-1202 αισθάνθηκε δυνατός για να διευθετήσει εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα και έτσι, το Βυζάντιο για ένα έτος απόλαυσε μία ασυνήθιστη από το 1180 ηρεμία, απαραίτητη για την ανάκαμψή του. Όλα, όμως, άλλαξαν ξαφνικά με την άφιξη του νεαρού Αλεξίου Αγγέλου, υιού του Ισαακίου Β' και τελικά την ανατροπή του. Παρ' όλα αυτά, θεωρώ ότι με την προηγούμενη διακυβέρνηση του Αλεξίου η ζημιά στη διοίκηση είχε ήδη συντελεστεί, και, επομένως, ακόμη και αν ο ίδιος είχε την πρόθεση εκ των υστέρων να βάλει μία τάξη, ήταν δύσκολο να ξεπεραστούν μέσα σε ένα τόσο σύντομο χρονικό διάστημα τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί, όπως απέδειξαν τα γεγονότα. Συμφωνώ, όμως, με τον Δημητριάδη, ότι το απρόοπτο της ανατροπής του Αλεξίου εξανέμισε κάθε ελπίδα ανάκαμψης.

Γ) ΤΟΠΟΙ ΕΞΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1081-1204:

Συγκεντρωτικά στοιχεία και συμπεράσματα

Η απώλεια ενός σημαντικού τμήματος των μικρασιατικών εδαφών το 1071, αποτέλεσμα της ήττας των Βυζαντινών στη μάχη του Ματζικέρτ, μείωσε, περαιτέρω, όπως ήταν φυσικό, και τις επιλογές των τόπων εξορίας. Το Βυζάντιο αυτή την εποχή δεν είχε πλέον στη διάθεσή του τις αχανείς εκτάσεις της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου, όπου τα ανεπιθύμητα για την εξουσία της Κωνσταντινουπόλεως πρόσωπα εξορίζονταν στην Αίγυπτο, στη Συρία, στα βάθη της Μ. Ασίας. Έτσι, οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας βρίσκονται πάντα σε συνάρτηση με τα πολεμικά γεγονότα και την έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Την Κομνήνεια περίοδο, όπως είδαμε, αναφέρονται ως τόποι εξορίας οι εξής:
Μακεδονία: Καισαρόπολις.

Θράκη: οι Χοιροβάκχοι, η Φιλιππούπολη, το Παππίκιον Όρος (στη Ροδόπη), η Σερδική (Σόφια).

Ευξείνιος Πόντος: η Αγχίαλος, η Σωζόπολη, η Χηλή, η Ηράκλεια.

Μ. Ασία: τα Λευκαδίου, στην περιοχή της Χαλκηδόνας.

Πριγκιπόννησα: Πρίγκηπος.

Κριμαία: η Χερσώνα (θέμα Χερσώνος, νοτιοδυτική Κριμαία), η Σκυθία (σημερινή νότια Ρωσία, Ουκρανία, Κριμαία, Καύκασος).

Από την παραπάνω καταγραφή (χάρτης αρ. I και πίνακες I-IV) συμπεραίνουμε ότι οι Κομνηνοί χρησιμοποιούσαν ως τόπους εξορίας περιοχές του Βαλκανικού χώρου, καθώς και περιοχές του Ευξείνου Πόντου. Επίσης, η εξορία του ψευδο-Διογένους (1094) και αυτή του Αλεξίου Κομνηνού Βατάτζη στα τέλη της Κομνήνειας περιόδου, δείχνουν μία προτίμηση για χρησιμοποίηση των περιοχών της σημερινής Ρωσίας ως τόπου εξορίας, ειδικότερα την περιοχή της Κριμαίας (Ουκρανία) και αυτή της νότιας Ρωσίας. Υπενθυμίζουμε ότι η επιλογή των συγκεκριμένων περιοχών (σημερινή Ρωσία) και στις δύο περιπτώσεις δημιούργησε σημαντικά προβλήματα, αφού λόγω της μεγάλης απόστασης και της αδυναμίας ελέγχου των εξορίστων, αυτοί στράφηκαν στη συνέχεια εναντίον του Βυζαντίου.

Η Μ. Ασία δεν φαίνεται να προτιμάται αυτή την περίοδο ως τόπος εξορίας, παρά μόνο στην περίπτωση της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης. Το ίδιο και τα Πριγκιπόννησα,

τα οποία κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο χρησιμοποιήθηκαν ως κατ' εξοχήν τόποι εξορίας επιφανών προσώπων.

Ο χώρος που χρησιμοποίησαν περισσότερο για τη μεταφορά επιφανών εξορίστων οι Κομνηνοί, είναι αυτός της Θράκης και ακολουθούν οι πόλεις του Ευξείνου Πόντου. Επομένως, στον χάρτη της περιόδου οι περισσότεροι τόποι εξορίας περιορίζονται δυτικά και όχι ανατολικά.

Η επιλογή του Παπικίου Όρους ως τόπου εξορίας του πρωτοστράτορος Αλεξίου Αξούχου και του σεβαστοκράτορος Αλεξίου Κομνηνού είναι ενδιαφέρουσα. Εξετάζοντας σε πρόσφατο άρθρο του το συγκεκριμένο θέμα ο Γ. Χαριζάνης θεωρεί ότι αυτή δεν ήταν τυχαία και μπορεί να έγινε πρώτον, λόγω γειτνίασης με τον τόπο σύλληψης, δεύτερον, λόγω απόστασης από την Κωνσταντινούπολη, επομένως δύσκολα οι εξόριστοι θα δημιουργούσαν προβλήματα στην κεντρική εξουσία, τρίτον, λόγω της καλής διοικητικής οργάνωσης του μοναστικού κέντρου με επικεφαλής έναν *πρώτο*, που θα μπορούσε να δώσει πληροφορίες ανά πάσα στιγμή για τους εξορίστους, ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει τις ιδιαίτερες σχέσεις του Αλεξίου Α' Κομνηνού με το μοναστικό κέντρο, τις δωρεές ή άλλες παροχές του προς αυτό, που ίσως συνεχίστηκαν από τους μετέπειτα αυτοκράτορες⁶¹⁶. Το μοναστικό κέντρο ήταν όντως σε ακμή εκείνη την περίοδο και με καλή διοικητική οργάνωση. Επομένως, θεωρώ ότι η δυνατότητα ελέγχου των κινήσεων των εξορίστων αποτέλεσε τον πιθανότερο λόγο, για τον οποίο οι Μανουήλ Α' και Ισαάκιος Β', δύο καχύποτοι αυτοκράτορες με το περιβάλλον τους, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, διέταξαν τον εγκλεισμό των συγκεκριμένων εξορίστων σε μονή του Παπικίου όρους, εφ' όσον εκεί θα ελέγχονταν και δεν θα είχαν τρόπο διαφυγής.

⁶¹⁶Charizanis, «Παπίκιον όρος», 687-689.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ 1204 - 1453

Α) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΩΝ (1204-1259)

Από τη μέχρι τώρα έρευνα δεν προέκυψαν περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, τις οποίες θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως εξορία βάσει των χαρακτηριστικών που έχουμε θέσει από την αρχή, εκτός από μία, αυτή των Νεστόγγων επί Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη⁶¹⁷. Αυτό θεωρώ ότι οφείλεται, πρώτον, στα πολεμικά γεγονότα και στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την Άλωση του 1204 με την έλλειψη αρχικά ισχυρής κεντρικής εξουσίας, και δεύτερον, στην εφαρμογή άλλων ποινών, όπως φυλάκιση και σωματικές ποινές (τύφλωση και ακρωτηριασμό).

Για παράδειγμα, από τα στασιαστικά κινήματα που παρουσιάζει ο Α. Σαββίδης στη μελέτη του ⁶¹⁸, τα περισσότερα δεν καταλήγουν σε εξορία των συμμετεχόντων σε αυτά. Αλλά και κατά τη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του Θεοδώρου Β΄ Λασκάρως (1254-1258) δεν εντόπισα στις πηγές εξοριστούς. Η μόνη αξιόλογη περίπτωση είναι αυτή του Μιχαήλ Η΄, αλλά δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως εξορία τη φυγή του στα εδάφη των Μουσουλμάνων, ακόμη και αν αυτή έγινε επειδή η ζωή του βρισκόταν σε κίνδυνο, διότι, όπως ήδη έχουμε δει από την αρχή της παρούσας μελέτης, την εξορία επιφανών προσώπων την ορίζει πάντα ο αυτοκράτορας, και σε αυτή την περίπτωση η απομάκρυνση από τη Νίκαια ήταν επιλογή του ίδιου του Μιχαήλ. Ως εκ τούτου, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο συμπεριέλαβα μόνο την εξορία των Νεστόγγων.

Βασιλεία Ιωάννη Δούκα Γ΄ Βατάτζη (1222-1254)

Ανδρόνικος Νεστόγγος και συνεργάτες συνωμοσίας

Η βυζαντινή οικογένεια των Νεστόγγων πιθανώς ήταν βουλγαρικής καταγωγής⁶¹⁹, ενώ η πρώτη αναφορά ελληνικής οικογένειας με το συγκεκριμένο όνομα εμφανίζεται το

⁶¹⁷Υπάρχουν υπόνοιες ότι επί Βατάτζη εξορίστηκαν και οι δύο αδελφοί του Θεοδώρου Α΄, Μανουήλ και Μιχαήλ, οι οποίοι έζησαν για πολλά χρόνια μακριά από τη Νίκαια, βλ. παρακάτω, σ. 145.

⁶¹⁸Σαββίδης, *Στασιαστικά Κινήματα*.

⁶¹⁹Βλ. Polemis, *Doukai*, 150. Σαββίδης, *Στασιαστικά Κινήματα*, 213.

1136 στο *Τυπικό* της μονής του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη⁶²⁰. Μετά το 1204, η οικογένεια των Νεστόγγων, όπως και πολλές άλλες βυζαντινές οικογένειες, βρήκε καταφύγιο στη Νίκαια της Βιθυνίας και στις περιοχές γύρω από αυτή. Με το πέρασμα των χρόνων οι Νεστόγγοι απέκτησαν στην εξόριστη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας την παλαιά τους δύναμη, κυρίως μέσω επιγαμιών με τις ισχυρές οικογένειες των Λασκαριδών και έπειτα με αυτή των Παλαιολόγων και άλλων επιφανών οικογενειών⁶²¹. Το 1259 η οικογένεια των Νεστόγγων συγκαταλεγόταν στους επιφανείς οίκους της Νίκαιας, αφού ήταν ανάμεσα σε εκείνες που διεκδίκησαν την κηδεμονία του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη⁶²².

Ο Ανδρόνικος Νεστόγγος ήταν ένα από τα μέλη της συγκεκριμένης οικογένειας και πρώτος εξάδελφος του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. Αυτό δεν τον εμπόδισε να διαρρήξει τους συγγενικούς και φιλικούς δεσμούς με τον αυτοκράτορα οργανώνοντας συνωμοσία εναντίον του, την περίοδο μάλιστα που εκείνος βρισκόταν μακριά από τη Νίκαια, πολεμώντας εναντίον των Λατίνων⁶²³. Στην ανταρσία αυτή, ο Ανδρόνικος είχε συνεργό τον αδελφό του Ισαάκιο Νεστόγγο και πολλούς άλλους ευγενείς, τους αδελφούς του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρως, *σεβαστοκράτορες* Ισαάκιο και Αλέξιο, τους οποίους ο Βατάτζης είχε τυφλώσει, λόγω της αντίδρασής τους στην εκλογή του και της προδοτικής συμπεριφοράς τους⁶²⁴, τον Φλαμούλη, αρχηγό της αυτοκρατορικής φρουράς (*Μέγα Εταιρειάρχη*), κάποιον Ταρχανειώτη, για τον οποίο δεν παρέχονται περισσότερες πληροφορίες, κάποιον Συναδηνό μαζί με τον σύζυγο της αδελφής του, ονόματι Στασηνό, επίσης τον *δοῦκα* του *θέματος των Θρακησίων* Μακρηνό⁶²⁵, καθώς και άλλους πολλούς⁶²⁶.

Από τους ιστορικούς της εποχής αναφέρεται η συνωμοσία, αλλά όχι και οι λόγοι της. Ανάμεσα σε άλλες, έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι η συγκεκριμένη συνωμοσία ήταν αντίδραση απέναντι στη φιλολαϊκή πολιτική του Ιωάννη Βατάτζη⁶²⁷. Προσωπική μου γνώμη είναι ότι θα πρέπει επιπλέον να λάβουμε υπόψη μας τις φιλοδοξίες και τα προσωπικά συμφέροντα των συμμετεχόντων. Ο αρχηγός της συνωμοσίας Ανδρόνικος

⁶²⁰Συγκεκριμένα, η περιουσία της οικογένειας αναφέρεται ως κτήση της μονής Παντοκράτορος: ... *ὁ οἶκος τοῦ Νεστόγγου μετὰ τῶν δύο τούτου ξενοδοχείων καὶ χωραφίων, πρὸς δὲ καὶ ἀμπελώνων, ὧν ἐκέκτητο οὗτος ἔξωθεν τοῦ τοιοῦτου κάστρου ...*, Gautier, «Pantocrator», 115₁₄₅₆₋₁₄₅₇. Polemis, *Doukai*, 150.

⁶²¹Σαββίδης, *Στασιαστικά Κινήματα*, 213-214.

⁶²²Παχυμέρης, I, 93₁₂, 95₁₋₁₂.

⁶²³Ακροπολίτης, 36₁₆₋₂₀.

⁶²⁴Γρηγοράς, I, 25₁₋₇.

⁶²⁵Πρόκειται για τον Γεώργιο Μακρηνό, *δοῦκα* του θέματος των Θρακησίων στη Μ. Ασία, βλ. Σαββίδης, *Στασιαστικά Κινήματα*, 232, σημ. 18.

⁶²⁶Ακροπολίτης, 36₂₃₋₃₇.

⁶²⁷Βλ. σχετικά, Σαββίδης, *Στασιαστικά Κινήματα*, 221, σημ. 15.

Νεστόγγος στόχευε στην κατάληψη του θρόνου της Νίκαιας, και γι' αυτό οργάνωσε τη συνωμοσία. Η καταγωγή του από επιφανή οικογένεια, οι στενοί συγγενικοί δεσμοί του με τον αυτοκράτορα, καθώς και η στήριξή του από πολλούς άλλους ευγενείς, πιστεύω ότι εξέθρεψαν τις φιλοδοξίες του. Καθοριστική θα ήταν και η παρότρυνση των αδελφών Λασκαριδών, όπως είδαμε παραπάνω. Η περίπτωση του Ανδρονίκου Νεστόγγου θα μπορούσε ίσως να παραλληλιστεί με αυτή ενός άλλου συνωμότη επί εποχής Αλεξίου Α΄, του Νικηφόρου Διογένους, για την οποία είχαμε συμπεράνει ότι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο οι πολιτικοί αντίπαλοι του αυτοκράτορα, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τη φιλοδοξία του Νικηφόρου για την κατάκτηση του βυζαντινού θρόνου, προωθώντας τα δικά τους σχέδια και συμφέροντα. Έτσι, και στην περίπτωση του Ανδρονίκου Νεστόγγου, θεωρώ ότι πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτισαν οι αδελφοί Λασκαρίδες παρακινούμενοι από μίσος εναντίον του Βατάτζη, γι' αυτό και προωθούσαν τα συνωμοτικά τους σχέδια, τα οποία, μάλιστα, αν κρίνουμε από τις κατηγορίες, περιελάμβαναν όχι μόνο την εκθρόνιση, αλλά και τη δολοφονία του. Οι υπόλοιποι συνωμότες, καθένας για δικό του συμφέρον, δέχθηκαν να λάβουν μέρος στη σχεδιαζόμενη συνωμοσία (1224/1225).

Ο Βατάτζης βρισκόταν στη Λάμψακο, όταν πληροφορήθηκε τα σχέδια των συνωμοτών, και ενήργησε αστραπιαία. Αφού έκαψε τις τριήρεις, ώστε να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών, αναχώρησε για τη Νίκαια προκειμένου να καταστείλει τη συνωμοσία. Ήταν τέτοια η ταχύτητα των κινήσεών του, ώστε οι συνωμότες δεν πρόλαβαν να αντιδράσουν. Ο αυτοκράτορας τους συνέλαβε στην περιοχή Αχυράους και τους οδήγησε σε δίκη⁶²⁸.

Οι ενέργειες του Ιωάννη Βατάτζη για την αντιμετώπιση της συνωμοσίας των Νεστόγγων φανερώνουν την ψύχραιμη στάση του και τις ηγετικές του ικανότητες. Άλλος αυτοκράτορας ίσως να μην είχε αντιδράσει με τόση ψυχραιμία και με τέτοια ταχύτητα. Όλοι οι συνωμότες κρίθηκαν ως ένοχοι εγκλήματος καθοσιώσεως. Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ο αυτοκράτορας φέρθηκε φιλόανθρωπα (επιεικώς) στους ενόχους, επιβάλλοντας μικρότερες ποινές από αυτές που προέβλεπε ο νόμος. Στον Ισαάκιο Νεστόγγο, όπως και στον Μακρηνό, επέβαλε την ποινή της τύφλωσης και ακρωτηριασμό των χεριών τους, επειδή αποδείχθηκε ότι ο Νεστόγγος είχε προσπαθήσει πολλές φορές να τον δολοφονήσει με ξίφος. Στους υπόλοιπους συνωμότες επιβλήθηκαν ελαφρύτερες ποινές και τους περισσότερους τους φυλάκισε, χωρίς να γνωρίζουμε αν φυλακίστηκαν

⁶²⁸Ακροπολίτης, 37₃₋₉.

εντός ή εκτός της πόλεως της Νίκαιας, αλλά ούτε και τον ακριβή αριθμό τους. Τον αρχηγό της συνωμοσίας, τον Ανδρόνικο Νεστόγγο, τον εξόρισε εκτός της Νίκαιας και τον περιόρισε στο φρούριο της Μαγνησίας⁶²⁹. Φαίνεται όμως, ότι ούτε η φρουρά ήταν τόσο αυστηρή, ούτε ο τόπος κατάλληλος, διότι ο Ανδρόνικος κατάφερε να δραπετεύσει και να καταφύγει στα μουσουλμανικά εδάφη, συγκεκριμένα στα σελτζουκικά εδάφη του Rum⁶³⁰, όπου έζησε μέχρι το τέλος της ζωής του⁶³¹. Ακροπολίτης και Σκουταριώτης θεωρούν ότι η δραπέτευση του κρατουμένου ήταν εις γνώση του αυτοκράτορα, ο οποίος δεν επιθυμούσε να δει τον εξάδελφό του να περνάει όλη τη ζωή του στη φυλακή. Εμείς θα προσθέσουμε ότι, έτσι κι αλλιώς, ο Βατάτζης δεν κινδύνευε πλέον από τον Ανδρόνικο Νεστόγγο, είτε αυτός βρισκόταν φυλακισμένος στο φρούριο στη Μαγνησία είτε εξόριστος στη μουσουλμανική ανατολή. Ο αδελφός του και οι συνεργάτες του είχαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο εξουδετερωθεί και ο Ανδρόνικος, έχοντας ως παράδειγμα την τύχη τους, δεν θα διακινδύνευε πλέον να προβεί σε οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια εναντίον του αυτοκράτορα.

⁶²⁹Ακροπολίτης, 37⁹⁻¹⁸.

⁶³⁰Εκεί βασίλευε ο Σελτζούκος Καϊκοβάδης Α΄.

⁶³¹Ακροπολίτης, 37²⁰⁻²⁵. Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 471²⁰⁻²⁴. Μηλιαράκης, *Νίκαια*, 235. Κατά τον Σαββίδη, *Στασιαστικά Κινήματα*, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον χρόνο θανάτου του Ανδρονίκου Νεστόγγου. Πάντως, σύμφωνα με τον ίδιο, αν ο θάνατός του τοποθετηθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά το 1225, τότε θα πρέπει να πέθανε σε αρκετά νεαρή ηλικία.

B) ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ (1259 -1453)

I. Βασιλεία Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282)

*Sciens vir callidus et astutus quia labor probi omnia vincit, pariterque cognoscens quod pucunie obedient omnia*⁶³². Μ' αυτές τις χαρακτηριστικές φράσεις, το βενετικό *Chronicon Marchiae Tarvisinae et Lombardiae* χαρακτηρίζει τον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ο Μιχαήλ υπήρξε, πράγματι, όπως περιγράφει το χρονικό, πολυμήχανος και οξύνους και το απέδειξε σε όλη τη ζωή του. Υπήρξε, επίσης, αν κρίνουμε από τα γεγονότα, πολιτικά φιλόδοξος, επίμονος στους στόχους του, σκληρός πολλές φορές και ανυποχώρητος στις αποφάσεις του, δεινός όμως πολιτικός και διπλωμάτης και, σαφέστατα, φυσιογνωμία με ηγετικά χαρακτηριστικά.

Η ισχυρή προσωπικότητα του ιδρυτή της Παλαιολόγειας δυναστείας ήταν αδύνατον να μην οδηγηθεί στη σύγκρουση με οποιονδήποτε έμπαινε εμπόδιο στην επίτευξη των στόχων της. Από την άλλη μεριά, δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε την κρισιμότητα της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, η οποία απαιτούσε μία πολιτική και στρατιωτική φυσιογνωμία σαν αυτή του Μιχαήλ, χωρίς την οποία η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν θα είχε επιβιώσει μετά το 1261.

Έτσι, η βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ διακρίνεται για τις έντονες συγκρούσεις με πολιτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Δύο είναι οι κύριες αιτίες που δημιούργησαν εκρηκτικό κλίμα: ο παραγκωνισμός και η κακομεταχείριση του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως, καθώς και η Ενωτική πολιτική, που ο αυτοκράτορας ακολούθησε για καθαρά πολιτικούς σκοπούς.

Για τους παραπάνω λόγους, ο αριθμός πολιτικών εξορίστων της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ είναι μεγάλος και μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε τρεις ομάδες. Στην πρώτη, ανήκουν μέλη της οικογένειας των Λασκαριδών. Στη δεύτερη, αντιδρώντες στον σφετερισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Μιχαήλ, με κύριο εκφραστή της αντίδρασης τον πατριάρχη Αρσένιο, και στην τρίτη, πλήθος ανθενωτικών, με κύριους πρωταγωνιστές Αρσενιάτες και Ιωσηφίτες μοναχούς αλλά και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Η συγκεκριμένη ομαδοποίηση είναι σχηματική, αφού και οι τρεις ομάδες στην ουσία αποτελούν μία, τους αντιφρονούντες της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄.

⁶³²Botteghi, *Chronicon*, 47²²⁻²³.

α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους

1. Μανουήλ Λάσκαρης (Τζαμάντουρος ή Μάξιμος)

Ένας από τους Λασκαρίδες, που πρώτοι διώχθηκαν από τον Μιχαήλ Η΄, ήταν ο Μανουήλ Λάσκαρης, ο μικρότερος από τους έξι αδελφούς του Θεοδώρου Α΄. Στις πηγές αναφέρεται και ως Τζαμάντουρος⁶³³ ή Μάξιμος, όνομα που έλαβε ως μοναχός.

Ο Μανουήλ Λάσκαρης, όπως και ο αδελφός του Μιχαήλ, δεν φαίνεται να είχαν λάβει κάποιο αξίωμα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα αδελφού τους, σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους αδελφούς Ισαάκιο, Αλέξιο, Γεώργιο και Κωνσταντίνο, που έφεραν τα σημαντικότερα αξιώματα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας επί Θεοδώρου Α΄⁶³⁴. Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, οι δύο μικρότεροι αδελφοί του αυτοκράτορα είχαν παραγκωνιστεί κατά τη διάρκεια της βασιλείας του⁶³⁵. Στην πραγματικότητα, κύριος λόγος για την μη ανάληψη καθηκόντων από μέρους τους ήταν πιθανότατα η μικρή ηλικία τους⁶³⁶.

Μετά τον θάνατο του Θεοδώρου Α΄ (1222) και την ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Βατάτζη, ο Μανουήλ, μαζί με τον αδελφό του Μιχαήλ απομακρύνθηκαν από τη Νίκαια και περιπλανήθηκαν στις αυλές διαφόρων ηγεμόνων⁶³⁷. Οι πηγές δεν αναφέρουν τους λόγους απομάκρυνσής τους. Σύμφωνα με τον Η. Γιαρένη, τα δύο αδέλφια φυλακίστηκαν ή περιορίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Βατάτζη⁶³⁸, ενώ οι Kazhdan- Cutler γράφουν ότι τα δύο αδέλφια εξορίστηκαν⁶³⁹.

Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, οι Μανουήλ και Μιχαήλ βρίσκονταν στο περιθώριο μετά την άνοδο στην εξουσία του Βατάτζη και έγιναν φυγάδες⁶⁴⁰. Η μαρτυρία αυτή δεν διαφωτίζει πλήρως τα γεγονότα, διευκρινίζει, όμως, ότι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα οι δύο αδελφοί του Θεοδώρου Α΄ έζησαν εξόριστοι, πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, δεν μπορεί να έγινε με τη θέλησή τους, όπως αφήνει να εννοηθεί ο ιστορικός. Γι' αυτό θεωρώ σωστή τη σύνδεση της εξορίας τους με την εμπλοκή και τον ενεργό ρόλο των μεγαλύτερων αδελφών τους, Ισαακίου και Αλεξίου, στο στασιαστικό κίνημα εναντίον

⁶³³Παχυμέρης, I, 107₁₃, 113₂₀.

⁶³⁴Βλ. Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 225.

⁶³⁵Ακροπολίτης, 109₂₄₋₂₇.

⁶³⁶Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 225.

⁶³⁷Ακροπολίτης, 109₁₉₋₂₃.

⁶³⁸Βλ. Γιαρένης, «Μανουήλ Λάσκαρης», 2007.

⁶³⁹«Other brothers, Michael and Manuel, exiled by John III, regained their influence at the court of Theodore II», *ODB*, τ.2, 1180, λημ. «Laskaris».

⁶⁴⁰ ... και φυγαδίαί τής Ρωμαίων γεγεννημένοι προς αυτούς έδυσμέναινον. Ακροπολίτης, 110₁₋₂.

του αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη στα τέλη του 1224 αρχές 1225, όπως σημειώνει ο Η. Γιαρένης⁶⁴¹.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Ιωάννης για να μην αντιμετωπίσει ξανά κίνδυνο από την οικογένεια του Θεοδώρου Α΄, απομάκρυνε από τη Νίκαια τον Μανουήλ και τον αδελφό του. Προβληματική πιστεύω ότι παραμένει η αναφορά του Μανουήλ Λάσκαρη ως μοναχού Μάξιμου, αφού δεν γνωρίζουμε ούτε ποια περίοδο ντύθηκε το μοναχικό σχήμα και έλαβε το μοναστικό του όνομα ούτε σε ποια μονή ασκήτεψε. Ο Η. Γιαρένης τοποθετεί τη στροφή του Μανουήλ προς τον μοναστικό βίο την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη Βατάτζη. Αν η υπόθεσή του είναι σωστή, τότε είτε ο Μανουήλ εξαναγκάστηκε να καρεί μοναχός είτε βρήκε καταφύγιο σε κάποια μονή κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεων του. Ερώτημα παραμένει η τύχη του αδελφού του, Μιχαήλ, τα χρόνια που τον ακολουθούσε στις περιπλανήσεις του, κατά την αφήγηση του Ακροπολίτη.

Η εξορία του Μανουήλ Λάσκαρη και του αδελφού του Μιχαήλ έληξε με την άνοδο στον θρόνο του ανιψιού τους, Θεοδώρου Β΄, ο οποίος τους επανέφερε στη Νίκαια και τους περιέβαλε με τιμές. Ο Μανουήλ έλαβε τότε τον τίτλο του *πρωτοσεβαστοῦ* και έγινε έμπιστος σύμβουλος του νέου αυτοκράτορα⁶⁴². Κατά τα έτη 1255-1256, γνωρίζουμε ότι ανέλαβε στρατιωτική δράση στη Μακεδονία και τη Θράκη, αφού ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας Μιχαήλ⁶⁴³, εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία απουσίας σημαντικής βυζαντινής στρατιωτικής δύναμης στη Δύση, κινήθηκε για να καταλάβει όσες περιοχές είχε ανακτήσει στη Βουλγαρία ο Ιωάννης Βατάτζης⁶⁴⁴. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι περισσότερες πόλεις είχαν παραδοθεί στον Βούλγαρο ηγεμόνα⁶⁴⁵ και ο Θεόδωρος στη Νίκαια έπρεπε να αποφασίσει αν θα εκστράτευε εναντίον του. Οι θείοι του Μιχαήλ και Μανουήλ Λασκαρίδες διαφωνούσαν, για συγκεκριμένους λόγους, με την εκστρατεία στη Δύση. Με αφορμή τη στάση τους, ο Ακροπολίτης επιχειρεί να τους «μειώσει» γράφοντας ότι ο αυτοκράτορας από ανάγκη δεχόταν τις συμβουλές τους, επειδή δεν διέθετε άλλους καλύτερους, και περιγράφει με τα πιο μελανά χρώματα τόσο

⁶⁴¹Γιαρένης, «Μανουήλ Λάσκαρης». Οι δύο *σεβαστοκράτορες* Λασκαρίδες αντιτάχθηκαν στην εξουσία του Ιωάννη Βατάτζη και συμμαχώντας με τον Λατίνο αυτοκράτορα κινήθηκαν εναντίον της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η μάχη δόθηκε κοντά στο Ποιμανήν της Θράκης, οι ηττηθέντες Ισαάκιος και Αλέξιος συνελήφθησαν, και ως στασιαστές τιμωρήθηκαν με την ποινή της τύφλωσης. Βλ. Ακροπολίτης, 34¹⁷-35¹². Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 223.

⁶⁴²Ακροπολίτης, 123⁴⁻⁵.

⁶⁴³Ακροπολίτης, 107¹⁵⁻¹⁶. Επρόκειτο για τον αδελφό της συζύγου του αυτοκράτορα Θεοδώρου Α΄, υιό του Ιωάννη Ασάν και εγγονό του Θεοδώρου Αγγέλου.

⁶⁴⁴Ακροπολίτης, 107¹⁴-109⁵.

⁶⁴⁵Ακροπολίτης, 108¹⁵⁻¹⁷.

τον χαρακτήρα τους, όσο και τη δράση τους. Συγκεκριμένα, αν και ήταν ευφυείς, δεν χρησιμοποιούσαν την ευφυΐα τους υπέρ της αυτοκρατορίας, λόγω του παραγκωνισμού τους από τον αδελφό τους Θεόδωρο Α΄ και τον γαμπρό του Ιωάννη Βατάτζη, που τους ανάγκασε να εγκαταλείψουν τα βυζαντινά εδάφη, γι' αυτό και έτρεφαν μίσος εναντίον των Βυζαντινών. Η απαράδεκτη συμπεριφορά τους, σύμφωνα με τον ιστορικό, οφειλόταν κυρίως στον άστατο χαρακτήρα τους⁶⁴⁶.

Στην εκστρατεία στα βουλγαρικά εδάφη έλαβαν μέρος και οι δύο Λασκαρίδες. Οι επιχειρήσεις στέφθηκαν με επιτυχία, εκτός από τις προσπάθειες κατάληψης της Τζέπαινας, ενός σημαντικού οχυρού μεταξύ Αίμου και Ροδόπης. Από το Βατκούνιο, πόλη κοντά στη Στενίμαχο, ο Μανουήλ Λάσκαρης στάλθηκε τότε μαζί με τον Κωνσταντίνο Μαργαρίτη, άρχοντα του *άλλαγιου*, να ερευνήσουν την περιοχή και να δουν κατά πόσο μπορούσε να προχωρήσει το στράτευμα. Λανθασμένη εκτίμηση, κυρίως από τον Μαργαρίτη, της μορφολογίας του χώρου, δημιούργησε μεγάλο πρόβλημα στην προέλαση των στρατιωτών⁶⁴⁷. Η αποτυχία κατάληψης της Τζέπαινας ανάγκασε τον αυτοκράτορα να επιστρέψει στην Αδριανούπολη και από εκεί στο Διδυμότειχο. Εκεί, πριν φύγει για τη Μ. Ασία, εγκατέστησε ως διοικητές της πόλης τον Μανουήλ Λάσκαρη, τον οποίο τον τίμησε με το αξίωμα του *πρωτοσεβαστού*, και τον Κωνσταντίνο Μαργαρίτη. Ο Ακροπολίτης καταφέρεται εναντίον τους με υβριστικά λόγια. Τον μεν Μανουήλ αποκαλεί αφελή και ανίκανο στα στρατιωτικά, τον δε Μαργαρίτη, αγροίκο με ταπεινή καταγωγή, που ήξερε μόνο να φωνάζει⁶⁴⁸. Κατά τη διάρκεια παραμονής του Θεοδώρου στα μικρασιατικά εδάφη, οι Βούλγαροι εκμεταλλευόμενοι την απουσία του, επιτέθηκαν στην περιοχή γύρω από το Διδυμότειχο. Οι διοικητές της πόλεως, αψηφώντας τη σαφή διαταγή του αυτοκράτορα, βγήκαν από τα τείχη και επιτέθηκαν στον εχθρό. Ήταν η δεύτερη φορά που ο αυτοκράτορας τούς είχε εμπιστευθεί μία σημαντική αποστολή και αυτοί, αν και άπειροι στα στρατιωτικά ζητήματα, υπερεκτίμησαν τις δυνάμεις τους, με ολέθριες συνέπειες. Ο Μαργαρίτης μαζί με πολλούς διοικητές αιχμαλωτίστηκαν και οδηγήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα, όπου πουλήθηκαν στους Βουλγάρους, ενώ ο Μανουήλ Λάσκαρης γλίτωσε χάρη στο γρήγορο αλόγο του⁶⁴⁹, και

⁶⁴⁶... τὰ τῶν ἀνθρώπων ἤθη ἀβέβαια ὄντα καὶ ἄστατα τοιούτους τυγχάνειν ἐποίουν. Ακροπολίτης, 110₃₋₄.

⁶⁴⁷Ακροπολίτης, 122₁₋₂₅. Το συγκεκριμένο χωρίο δείχνει πώς η στρατιωτική απειρία, στη συγκεκριμένη περίπτωση του Μαργαρίτη, κυρίως, όμως, η άγνοια της μορφολογίας του χώρου, μπορεί να οδηγήσει σε περιπέτειες ένα στράτευμα, πολλές φορές με ολέθριες συνέπειες.

⁶⁴⁸Ακροπολίτης, 123₅₋₉.

⁶⁴⁹Ακροπολίτης, 126₁₋₁₄.

αυτή είναι η τελευταία πληροφορία για τον πρωτοσεβαστό πριν το 1258, έτος θανάτου του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄.

Το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε μετά την δολοφονία του Μουζάλωνος⁶⁵⁰, έσπευσαν να καλύψουν διεκδικητές, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει δύο αντίπαλες ομάδες. Υπό αυτές τις συνθήκες, εμφανίστηκε ξανά στο προσκήνιο ο Μανουήλ Λάσκαρης, αφού η πρώτη ομάδα δημιουργήθηκε από τον ίδιο και τον αδελφό του Μιχαήλ⁶⁵¹ και υποστήριζε τα δικαιώματα του Γεωργίου Νεστόγγου, ο οποίος συνδεόταν συγγενικά με τον Βατάτζη⁶⁵². Αν και δύο από τα μέλη της οικογένειας των Νεστόγγων, ο Ισαάκιος και ο Ανδρόνικος, είχαν συνωμοτήσει εναντίον του Ιωάννη, οι Νεστόγγοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Θεοδώρου Β΄, διοριζόμενοι ως διοικητές στρατιωτικών μονάδων και επαρχιών⁶⁵³.

Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι Λασκαρίδες και οι Νεστόγγοι, εκτός από τους συγγενικούς δεσμούς που τους συνέδεαν με τον Ιωάννη Δ΄, είχαν μία παράλληλη πορεία, αφού, αν και μέλη των οικογενειών τους είχαν στασιάσει εναντίον του Βατάτζη, εντούτοις, ο Θεόδωρος Β΄ τους φέρθηκε με γενναιοδωρία. Μετά τον θάνατο του τελευταίου, Λασκαρίδες και Νεστόγγοι ενώθηκαν για να διεκδικήσουν την επιτροπεία του ανήλικου διαδόχου. Η δεύτερη ομάδα διεκδίκησης του τίτλου του *άντιβασιλέως* δημιουργήθηκε από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, υποστηριζόταν από τους αδελφούς του Κωνσταντίνο και Ιωάννη, και περιελάμβανε όσους από τους αριστοκράτες είχαν διωχθεί και τιμωρηθεί από τον Θεόδωρο Β΄⁶⁵⁴. Επομένως, τώρα γίνεται απολύτως κατανοητή η αρνητική κριτική του Ακροπολίτη για τον Μανουήλ Λάσκαρη, αφού ο τελευταίος υπήρξε ανταγωνιστής του προστάτη του ιστορικού, Μιχαήλ Παλαιολόγου.

Ο Μιχαήλ φαίνεται ότι είχε σχεδιάσει πολύ καλά την άνοδό του στον θρόνο. Οποιοσδήποτε στεκόταν ή θα μπορούσε στο μέλλον να σταθεί εμπόδιο για την κατάκτηση της εξουσίας, θα έπρεπε να απομακρυνθεί άμεσα, γι' αυτό και όσοι αντιτάχθηκαν στην επικράτησή του, εκδιώχθηκαν. Οι περισσότεροι αριστοκράτες, δυσαρεστημένοι από την πολιτική του Θεοδώρου Β΄, ο στρατός, ακόμη και ο κλήρος, ήταν υπέρ του. Γι' αυτό, πιθανότατα, δεν αναφέρονται αντιδράσεις για τις διώξεις των

⁶⁵⁰Βλ. παρακάτω, 151.

⁶⁵¹*Ἦσαν γὰρ ἔνθεν μὲν οἱ ἐκ Λασκαρίων Τζαμάντουροι, γήγρα τε καὶ συνέσει κεκοσμημένοι, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τὸ πρὸς τὸν νέον βασιλέα συγγενῶς ἔχειν καὶ παππικῶς πολλὴν ἐνεποιεῖ τὴν τοῦ ταῦτα ζητεῖν παρρησίαν ...*, Παχυμέρης, I, 91²¹⁻²⁴. Η εικόνα που παρουσιάζει ο Παχυμέρης για τους δύο Λασκαρίδες είναι διαφορετική από την απαξιωτική του Ακροπολίτη.

⁶⁵²Angold, *Exile*, 89.

⁶⁵³Βλ. την πολιορκία της πόλης του Μελενίκου από τον Βούλγαρο στρατιωτικό διοικητή Δραγωτά το 1255. Επικεφαλής της φρουράς της πόλης ήταν ο Θεόδωρος Νεστόγγος. Ακροπολίτης, 114²⁰-115⁸.

⁶⁵⁴Βλ. Ακροπολίτης, 154²⁵-155¹⁰.

ανταγωνιστών του. Η μαρτυρία του Παχυμέρη σχετικά με τις διώξεις των πολιτικών αντιπάλων του Μιχαήλ είναι διαφωτιστική, αφού ο αυτοκράτορας όσους υποπευόταν, τους απομάκρυνε, άλλους με τη θέλησή τους, και άλλους τους φυλάκιζε, τον δε Τζαμάντουρο, αφού τον εξόρισε στην Προύσα, τον περιόρισε⁶⁵⁵.

Ο Μιχαήλ Η΄ προφανώς ήθελε να κρατήσει τον Μανουήλ Λάσκαρη μακριά από τη Νίκαια, εντός όμως των συνόρων της Βιθυνίας. Την συγκεκριμένη περίοδο, η αυτοκρατορία της Νίκαιας, μετά τις στρατιωτικές επιτυχίες των προηγούμενων αυτοκρατόρων της, είχε ανακτήσει μεγάλο μέρος των βυζαντινών εδαφών, επομένως τόποι διαθέσιμοι για εξορία πολιτικών αντιπάλων υπήρχαν πλέον και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, όπως στη Μακεδονία και στη Θράκη, αλλά και σε κάποια από τα ανακτημένα νησιά του ανατολικού Αιγαίου⁶⁵⁶. Συνεπώς, η επιλογή της Προύσας, μίας γειτονικής περιοχής στο κέντρο εξουσίας, τη Νίκαια, ως τόπου εξορίας του Μανουήλ Λάσκαρη, πιστεύω ότι έγινε για τον καλύτερο έλεγχο του εξορίστου. Λόγω, όμως, αυτής της γειτνίασης, επιβαλλόταν η φυλάκισή του, ώστε να αποκλειστεί η δυνατότητα να αντισταθεί στα μελλοντικά σχέδια του Μιχαήλ για σφετερισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας. Όπως είδαμε, από τους διωκόμενους ο Παχυμέρης αναφέρει ονομαστικά μόνο τον Μανουήλ Λάσκαρη (Τζαμάντουρο), επιλογή όχι τυχαία. Ο Μανουήλ ήταν άμεσος συγγενής του ανήλικου διαδόχου, έφερε το οικογενειακό όνομα της δυναστείας των Λασκάρων και υπήρξε σύμβουλος του εκλιπόντος αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄, επομένως εκπροσωπούσε τη δυναστεία που ο Παλαιολόγος επιθυμούσε να σβήσει από τη συλλογική μνήμη. Ο Μανουήλ Λάσκαρης έκτοτε δεν αναφέρεται στις πηγές. Ίσως πέθανε στην εξορία.

2. Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης

Οι πρώτοι εξορίστοι του Μιχαήλ Η΄ ήταν υποστηρικτές της δυναστείας των Λασκαριδών, με πρώτο απ' όλους τον νόμιμο διάδοχο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, υιό του λόγιου αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη⁶⁵⁷ και της Ελένης της Βουλγαρίας, κόρης του Ivan Asen II της Βουλγαρίας⁶⁵⁸.

⁶⁵⁵Παχυμέρης, I, 113₁₆₋₂₁.

⁶⁵⁶Ο Ιωάννης Βατάτζης, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, είχε καταφέρει να ανακτήσει τον έλεγχο σε νησιά του ανατολικού Αιγαίου, συγκεκριμένα επί της Σάμου, Χίου, Λέσβου, Ικαρίας, Κω και Ρόδου.

⁶⁵⁷Είναι γνωστό το συγγραφικό έργο του αυτοκράτορα. Ο Θεόδωρος υπήρξε βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Βλ. τη διδακτορική διατριβή του Π. Κουτουβάλα, *Οι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ Δούκα Λάσκαρη: προσέγγιση της λογοτεχνικής φυσιογνωμίας του αυτοκράτορα*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014.

⁶⁵⁸Ο αρραβώνας, το 1233, του εντεκάχρονου τότε διαδόχου του Ιωάννη Βατάτζη, Θεοδώρου Λασκάρως, και της εννιάχρονης κόρης του τσάρου της Βουλγαρίας, Ελένης, έγινε για πολιτικούς λόγους,

Ο Ιωάννης γεννήθηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας και ήταν μόλις επτά ή εννέα ετών, όταν ο πατέρας του πέθανε στις 18 Αυγούστου του 1258. Λίγες ημέρες πριν φύγει από τη ζωή, ο αυτοκράτορας αγωνιούσε για την τύχη του ανήλικου διαδόχου του. Ο Θεόδωρος γνώριζε καλά τις διαθέσεις των ευγενών που τον περιστοιχίζαν, και προσπάθησε να προστατεύσει τον μικρό Ιωάννη αφήνοντας την κηδεμονία του στον Γεώργιο Μουζάλωνα⁶⁵⁹, με την εντολή να κινηθεί εναντίον οποιουδήποτε θα επιχειρούσε να τον βλάψει⁶⁶⁰. Επειδή, όμως, είχε προβλέψει τις αντιδράσεις για την επιλογή του, είχε ζητήσει απ' όσους βρίσκονταν κοντά του εκείνες τις ημέρες να επικυρώσουν με όρκο τις αποφάσεις του στη διαθήκη του⁶⁶¹. Για τον Ακροπολίτη, υποστηρικτή του Παλαιολόγου, η διαθήκη δεν ήταν υπέρ του Ιωάννη, αλλά υπέρ του Μουζάλωνος, αφού αυτός θα κυβερνούσε ουσιαστικά το Κράτος μέχρι την ενηλικίωση του διαδόχου⁶⁶². Κύριο μέλημα, όμως, του Θεοδώρου ήταν το ανήλικο τέκνο του και η συνέχιση της δυναστείας, αλλά για τους ευγενείς που τον περιστοιχίζαν τις τελευταίες ώρες, ο Ιωάννης δεν ήταν παρά ένα βρέφος, το οποίο έπαιζε ακόμη με αστραγάλους⁶⁶³, περιγραφή που δείχνει τη στάση τους απέναντι στον διάδοχο του Θεοδώρου Β' Λασκάρως.

Πράγματι, οι ευγενείς δεν τήρησαν τους όρκους που είχαν δώσει στον αυτοκράτορα. Εννέα ημέρες μετά τον θάνατό του, κατά τη διάρκεια της τέλεσης του μνημοσύνου του στη Μονή Σωσάδρων στη Μαγνησία, όπου είχε ταφεί, εκτελέστηκε το σχέδιο συνωμοσίας εναντίον των αδελφών Μουζαλώνων. Ευγενείς και στρατιωτικοί αξιωματούχοι ήταν όλοι εκεί. Όταν προσήλθε στην εκκλησία ο Μουζάλων, οι λατίνοι μισθοφόροι άρχισαν να δημιουργούν ένταση, απαιτώντας να δουν τον διάδοχο Ιωάννη. Από τα γεγονότα που ακολούθησαν, το συγκεκριμένο αίτημα πιθανόν να αποτελούσε το σύνθημα των συνωμοτών για την έναρξη της επίθεσης, αφού η παρουσία του διαδόχου, ο οποίος τους έκανε νεύμα για να σταματήσουν σηκώνοντας το χέρι του, αντί να ηρεμήσει

συγκεκριμένα για την προσέγγιση των δύο κρατών, με σκοπό την από κοινού αντιμετώπιση του λατινικού κινδύνου. Ο γάμος τελέστηκε το 1235 στη Λάμψακο. Το ζευγάρι απέκτησε πέντε τέκνα, τον Ιωάννη (μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Δ'), την Ειρήνη, τη Μαρία, τη Θεοδώρα και την Ευδοκία.

⁶⁵⁹Ταπεινής καταγωγής, ο οποίος είχε αναρριχηθεί στα ανώτερα αξιώματα ως προσωπική επιλογή του ίδιου του αυτοκράτορα, βλ. και παρακάτω, 200.

⁶⁶⁰Παχυμέρης, I, 63₁₄₋₁₉. Η συγκεκριμένη μαρτυρία δείχνει την πατρική αγάπη του Θεοδώρου, την αγωνία για το παιδί του και τη συνέχιση της δυναστείας. Επίσης, τον φόβο του ότι οι ευγενείς πιθανόν να επιχειρούσαν να καταλάβουν την εξουσία, καθώς και την απόλυτη εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Μουζάλωνος.

⁶⁶¹Και προύβησαν ἐπὶ τούτοις προστάξει τοῦ βασιλέως καὶ ὅρκοι παρὰ τῶν ἐντυχόντων τῷ τότε, Ακροπολίτης, 154₁₉₋₂₀.

⁶⁶²Ακροπολίτης, 154₁₃₋₁₉.

⁶⁶³Ὅν γὰρ προσῆκον ἔκριναν τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν τσαύτην οὖσαν ὑπὸ βρεφυλλίου ὀπωριζομένου ἢ καὶ ἀστραγαλίζοντος διευθύνεσθαι ..., Ακροπολίτης, 157₂₋₄. Αστράγαλοι = αρχαιοελληνικό και βυζαντινό παιχνίδι, που επιβίωσε και στη νεότερη Ελλάδα, βλ. Λάζος, *Παιχνίδια*, 174-198.

τα πνεύματα, αντιθέτως εξαγρίωσε το πλήθος που βρισκόταν εκεί και εισήλθε στον ναό μαζί με τους στρατιώτες. Ακολούθησαν πρωτόγνωρες σκηνές βίας μέσα στον ιερό χώρο. Πρώτος δολοφονήθηκε ο γραμματέας Θεοφύλακτος και, στη συνέχεια, όχλος και στρατιώτες κινήθηκαν προς την ανεύρεση των αδελφών Μουζαλώνων, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν κρυφτεί όπου μπορούσαν. Τον πρωτοβεστιάριο ανακάλυψε μέσα στο ιερό, στην Αγία Τράπεζα, ένας λατίνος μισθοφόρος και αφού τον δολοφόνησε, τον παρέδωσε στα χέρια του μαινόμενου όχλου⁶⁶⁴.

Το σχέδιο των συνωμοτών εφαρμόστηκε την κατάλληλη ημέρα. Ο Μουζάλων και η ακολουθία του ήταν εκτός παλατιού και, επομένως, απροστάτευτοι, σε ένα μνημόσυνο, στο οποίο θα συμμετείχε πλήθος κόσμου, και σε μία εκκλησία, όπου θα μπορούσαν τα θύματα να εγκλωβιστούν εύκολα, όπως και έγινε. Εντύπωση προκαλεί η αγριότητα του όχλου, ο οποίος, μετά τις δολοφονίες, λεηλάτησε τα σπίτια των θυμάτων⁶⁶⁵.

Κάθε πλευρά που έλαβε μέρος στη συνωμοσία είχε τους δικούς της λόγους. Οι ευγενείς, επειδή δεν ανέχονταν για αντιβασιλέα τον ταπεινής καταγωγής Μουζάλωνα και επειδή θέλησαν να τον εκδικηθούν, θεωρώντας τον ως κύριο υπεύθυνο για τις τιμωρίες, που τους είχε επιβάλει ο Θεόδωρος· οι λατίνοι μισθοφόροι, επειδή θεωρούσαν ότι ο Μουζάλων θα συνέχιζε τη δυσμενή πολιτική του Θεοδώρου απέναντί τους και, τέλος, ο λαός, που εύκολα μετατράπηκε σε όχλο, επειδή ίσως φοβόταν τις φήμες που κυκλοφορούσαν για πιθανή προσπάθεια σφετερισμού της εξουσίας από τον Μουζάλωνα και ήθελε να προστατέψει με αυτόν τον τρόπο τον νόμιμο διάδοχο⁶⁶⁶.

Για να εφαρμοστεί, όμως, και να πετύχει το σχέδιο, θα έπρεπε να υπάρχει κάποιος για να συντονίζει όλους τους παραπάνω, και αυτός, αν και οι πηγές σιωπούν, ήταν αναμφίβολα ο Μιχαήλ Παλαιολόγος. Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα, ο Μουζάλων, τρομοκρατημένος από το μίσος που έτρεφαν όλοι εναντίον του, προσφέρθηκε μπροστά στους ευγενείς να παραιτηθεί από το αξίωμα του αντιβασιλέα και να εκλεγεί άλλος στη θέση του. Ο Παλαιολόγος, όμως, ο οποίος μίλησε εκ μέρους των υπολοίπων, έσπευσε να τον καθησυχάσει, δηλώνοντας ότι αποδέχεται τη νομιμότητα του αξιώματός του⁶⁶⁷. Αν και η κίνηση αυτή φαινομενικά δεν εξυπηρετούσε τον ίδιο, πιστεύω ότι στην πραγματικότητα ήταν καλά μελετημένη για τους εξής λόγους. Η απομάκρυνση του Μουζάλωνος δεν έλυνε το πρόβλημα για τον Μιχαήλ, αφού σε περίπτωση που θα επιχειρούσε πραξικόπημα, ο πρώην αντιβασιλέας πιθανότατα θα αντιστεκόταν, και ο

⁶⁶⁴Βλ. Παχυμέρης, I, 79¹¹-89¹². Ακροπολίτης, 155¹⁶-156¹⁸.

⁶⁶⁵Παχυμέρης, I, 89³⁻⁵, 13-14. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 44.

⁶⁶⁶Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 39-41.

⁶⁶⁷Παχυμέρης, I, 73¹⁸-77²⁴.

λαός, αν και δεν τον συμπαθούσε, σε μία τέτοια περίπτωση ίσως συντασσόταν μαζί του για να προστατεύσει τον νόμιμο διάδοχο. Υπάρχει, όμως, και μία ακόμη παράμετρος. Η παραίτηση του Μουζάλωνος δεν εξασφάλιζε τη δική του εκλογή στη θέση του αντιβασιλέα. Όπως μας πληροφορεί ο Παχυμέρης, υπήρχαν και άλλοι επίδοξοι διεκδικητές ανάμεσα στο συγγενικό περιβάλλον του Θεοδώρου Β⁶⁶⁸, γι' αυτό και ο Μιχαήλ, που είχε προβλέψει, όπως φαίνεται, κάθε ενδεχόμενο, φρόντισε αμέσως να θέσει υπό την προστασία των δύο αδελφών του τον ανήλικο Ιωάννη, ώστε να φανεί με αυτόν τον τρόπο ως εγγυητής της δυναστείας των Λασκαριδών.

Η παραίτηση, λοιπόν, του Μουζάλωνος δεν διευκόλυνε τα σχέδια του Μιχαήλ, αφού η εκλογή νέου αντιβασιλέα θα γινόταν υπό ομαλές συνθήκες και ίσως κάποιος από τους υπόλοιπους διεκδικητές κατάφερνε τελικά να κερδίσει τον τίτλο. Αντίθετα, η ασταθής και βίαιη κατάσταση που δημιουργήθηκε στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας μετά τη δολοφονία του αντιβασιλέα, καθώς και ο υπαρκτός κίνδυνος εχθρικής επίθεσης, λόγω αυτής της κατάστασης, επέβαλλαν την εκλογή στη θέση του αντιβασιλέα προσωπικότητας ισχυρής, πολιτικά και στρατιωτικά, και αυτός αναμφίβολα ήταν ο Παλαιολόγος. Ο ίδιος, εξ άλλου, είχε φροντίσει σταδιακά να δημιουργήσει κλίμα αβεβαιότητας για την τύχη της αυτοκρατορίας μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Θεοδώρου, το οποίο θα τερματιζόταν μόνο αν ο ίδιος αναλάμβανε την εξουσία. Με κολακείες, με την έντονη πειθώ του, καθώς και με τη βοήθεια των υποστηρικτών του, ο Μιχαήλ κατάφερε να προσεταιριστεί ακόμη και τον πατριάρχη Αρσένιο στα σχέδιά του για να αναρριχηθεί στο αξίωμα του *δουκός*⁶⁶⁹.

Υπό αυτές τις συνθήκες, και με την υποστήριξη στρατού και λαού, ο Μιχαήλ προτιμήθηκε, ανάμεσα σε άλλους υποψηφίους, για το αξίωμα του αντιβασιλέα για τρεις βασικούς λόγους: για τις στρατιωτικές του ικανότητες, για την ευγενική του καταγωγή και για τους συγγενικούς δεσμούς του με τον ανήλικο διάδοχο⁶⁷⁰.

Η εκλογή του ως αντιβασιλέα ήταν η αρχή για την εκπλήρωση των σχεδίων του. Χρησιμοποιώντας τα χρήματα από το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, προσεταιρίστηκε τον στρατό, τον λαό και ιδιαιτέρως τον κλήρο, ακόμη και τον ίδιο τον πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό. Έτσι, εξασφάλισε την απαραίτητη υποστήριξη για την προαγωγή

⁶⁶⁸Παχυμέρης, I, 91₁₇-93₁₆.

⁶⁶⁹Παχυμέρης, I, 97₁₀-20.

⁶⁷⁰Παχυμέρης, I, 95₂₀-28.

του στο αξίωμα του *δεσπότη*⁶⁷¹. Οι αντιρρήσεις από συγγενείς του Θεοδώρου Β΄ δεν στάθηκαν ικανές να εμποδίσουν αυτή την εξέλιξη, καθώς η υποστήριξη των δυσαρεστημένων της πολιτικής του εκλιπόντος αυτοκράτορα και κυρίως αυτή της Εκκλησίας, ήταν ισχυρή. Αποκαλυπτική για τα μελλοντικά σχέδια του Μιχαήλ ήταν η στάση του απέναντι στους υποστηρικτές της δυναστείας των Λασκαριδών, αμέσως μόλις ισχυροποιήθηκε η θέση του.

Θα μπορούσαμε να δικαιολογήσουμε τη στήριξη του πατριάρχη στον Παλαιολόγο σ' αυτή τη φάση, αφού, όντως, η απειλή που δεχόταν η αυτοκρατορία από τους εχθρούς της ήταν μεγάλη και απαιτούσε ισχυρή προσωπικότητα με αναβαθμισμένη θέση στην εξουσία. Ο πατριάρχης όμως, όπως διαπίστωσε στη συνέχεια και ο ίδιος, εξαπατήθηκε, αφού ο Μιχαήλ δεν αρκέστηκε στον τίτλο του *δεσπότη*. Οι αυταπάτες του Αρσενίου διαλύθηκαν, όταν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα οι υποστηρικτές του Μιχαήλ, πεπεισμένοι ότι η αυτοκρατορία θα καταστρεφόταν μέχρι να ενηλικιωθεί ο Ιωάννης⁶⁷², απαιτούσαν πλέον να στεφθεί συμβασιλέας, καταπατώντας με αυτόν τον τρόπο όλους τους προγενέστερους όρκους στο πρόσωπο του Ιωάννη Δ΄, σύμφωνα με τους οποίους ο Μιχαήλ δεν θα επιχειρούσε να αναλάβει την εξουσία.

Τα γεγονότα πρόλαβαν τους πάντες, αφού ο Μιχαήλ, έχοντας εξασφαλίσει τη στήριξη των οπαδών του, ανυψώθηκε σε ασπίδα στη Μαγνησία και αναγορεύτηκε αυτοκράτωρ την 1η Ιανουαρίου του 1259⁶⁷³. Ο Αρσένιος, στο άκουσμα της είδησης, *ξίφους παντός χαλεπωτέραν κατὰ καρδίας τὴν λύπην ἐδέξατο*, φοβούμενος για την τύχη του μικρού Ιωάννη, και προς στιγμὴν ἐπιχείρησε να αφορίσει τόσο τον Μιχαήλ όσο και αυτούς που τον αναγόρευσαν. Τελικά, προτίμησε να τους δεσμεύσει με φοβερούς όρκους, που διασφάλιζαν τόσο τη ζωή του νεαρού Λάσκαρη όσο και τη νόμιμη διαδοχή του στον θρόνο. Οι πιέσεις, όμως, απέναντί του από υποστηρικτές του Παλαιολόγου, αλλά και από τον λαό και τον κλήρο, προκειμένου να στέψει τον Μιχαήλ συμβασιλέα, ήταν ασφυκτικές⁶⁷⁴. Ο πατριάρχης αναφέρει ότι σαράντα αρχιερείς, βλέποντας τότε τις αντιρρήσεις του, πήραν οι ίδιοι την πρωτοβουλία να αναλάβουν την ηθική ευθύνη για

⁶⁷¹Παχυμέρης, I, 111²³⁻²⁷. Ο ηγεμονικός τίτλος του *δεσπότη* δημιουργήθηκε το 1163 από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό για τον μελλοντικό γαμπρό του, Μπέλα της Ουγγαρίας, που είχε οριστεί διάδοχός του εκείνη την περίοδο, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Γ΄*, 246-247.

⁶⁷²Βλ. Παχυμέρης, I, 113²⁵⁻¹¹⁵.

⁶⁷³Γρηγοράς, I, 78¹⁻³. Για τη χρονολόγηση, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*, 182. Η ίδια, *Αντιβασιλεία*, 88-89, όπου σημειώνει ότι από τη στιγμή που ο Μιχαήλ αναγορεύτηκε αυτοκράτωρ, έληξε η επιτροπεία, διότι στον θρόνο πλέον βρισκόταν ενήλικος ηγεμών.

⁶⁷⁴Οι ισχυρές πιέσεις που δέχτηκε από όλες τις κοινωνικές ομάδες (*οὐδὲ γυναιῖκες ἄμοιροι τῆς τοιαύτης βίας ἐναπελείφθησαν*) και τον κλήρο ο ίδιος ο πατριάρχης, είναι χαρακτηριστικές της στήριξης που είχε ο Μιχαήλ Παλαιολόγος: βλ. Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 952 B-C. Πρβλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 36, σημ. 3.

την παράβαση των όρκων, ζητώντας να στεφθεί πρώτος ο Παλαιολόγος⁶⁷⁵, αξίωση που δεν μπορούσε να κάνει δεκτή, αφού απαγορευόταν σύμφωνα με τον όρκο που είχε δοθεί, ότι ο Μιχαήλ θα είχε τὸν Καλοϊωάννην τὸν βασιλέα εἰς πάντα τὰ πρωτεῖα, καὶ εἰς τὴν στέψιν, καὶ εἰς τὴν εὐφήμην, καὶ εἰς τὴν προπομπὴν, καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην τιμὴν, καὶ ὅτι μετὰ τον θάνατό του η εξουσία θα περνούσε στον Ιωάννη⁶⁷⁶.

Τελικά, στη διπλή στέψη, που έλαβε χώρα στη Νίκαια λίγες ημέρες μετά την αναγόρευσή του στη Μαγνησία, ο Μιχαήλ, παραβαίνοντας τους παραπάνω όρκους και παρά τις αντιρρήσεις μερίδας κληρικών, κυρίως του επισκόπου Θεσσαλονίκης⁶⁷⁷, στέφθηκε πρώτος με αυτοκρατορικό διάδημα, που το στόλιζαν πολύτιμοι λίθοι, όπως και αυτό της συζύγου του, σε αντίθεση με τον Ιωάννη, ο οποίος στέφθηκε δεύτερος με μία απλή ταινία από μαργαριτάρια, σημαντική διαφορά, που ήταν όμως δύσκολο να αντιληφθεί τότε ο ίδιος, όπως σωστά τονίζει ο Κ. Γιαννακόπουλος, λόγω του νεαρού της ηλικίας του⁶⁷⁸.

Αμέσως μετά την άνοδό του στον θρόνο, ο Μιχαήλ, για να νομιμοποιήσει την καταπάτηση των προηγούμενων όρκων, εξέδωσε συνοδική απόφαση, σύμφωνα με την οποία η ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον ίδιο δεν ερχόταν σε καμία αντίφαση με τους προηγούμενους όρκους που είχε δώσει στο πρόσωπο του Ιωάννη Δ΄⁶⁷⁹. Η στάση του, πάντως, δυσαρέστησε τον πατριάρχη⁶⁸⁰, ο οποίος επέλεξε να αντιδράσει αποσυρόμενος στη μονή Διομήδους στον Αστακηνό Κόλπο. Η πράξη του άνοιξε τον δρόμο για την πατριαρχία στον μητροπολίτη Εφέσου Νικηφόρο Β΄. Η εκλογή του έγινε το 1260, αφού πρώτα καθαιρέθηκε ο προκάτοχός του. Ο θάνατος του, όμως, έναν χρόνο αργότερα έφερε τον Αρσένιο για δεύτερη φορά στον πατριαρχικό θρόνο.

Την αμέσως επομένη ημέρα της στέψης του Μιχαήλ όλοι επικεντρώθηκαν στις προσπάθειες για την αντιμετώπιση του Καρόλου Ανδεγαυού αλλά και για την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία συνέβη τελικά την 25η Ιουλίου του 1261 και

⁶⁷⁵Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 952C. Πρβλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 35-36, σημ. 3.

⁶⁷⁶Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 953A.

⁶⁷⁷Οι παραπάνω κληρικοί, όταν αντιλήφθηκαν πριν την τελετή το σχέδιο να στεφθεί πρώτος ο Παλαιολόγος, επέκριναν αυστηρά τη συγκεκριμένη πρόθεση, αναγκάστηκαν όμως να σωπάσουν λόγω της απειλητικής στάσης των λατίνων μισθοφόρων που παρίσταντο στην τελετή και χτυπούσαν τους πολεμικούς πελέκεις τους, επιβάλλοντας τη σιγή στους αντιφρονούντες. Βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 48. Η στέψη του Μιχαήλ έγινε μέσα στον Ιανουάριο, δεν είναι όμως γνωστή η ακριβής ημερομηνία, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*, 183-185.

⁶⁷⁸Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 48.

⁶⁷⁹Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1342, 146. Πρβλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 35-36, σημ. 3.

⁶⁸⁰Ο Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 953A, αναφέρει χαρακτηριστικά: ... πλείονας ἀνομίας τῶν προτέρων εἶδον τοῦτον ἐργαζόμενον, καὶ ἔτι ἐργάσασθαι ἐκ τῶν φαινομένων πραγμάτων ὑποπτεύετω, ἀγανακτῆσας ὑπεχώρησα, ἐννοώντας πιθανότατα τον παραμερισμό του μικρού Ιωάννη και τα σχέδια που ο Μιχαήλ επεξεργαζόταν για εκείνον.

τερμάτισε την ξένη κατοχή ύστερα από πενήντα επτά έτη. Όλο αυτό το διάστημα οι πηγές δεν κάνουν καμία άμεση αναφορά στον Ιωάννη Δ', αν και έμμεσα η παρουσία του είναι αισθητή, αφού με αφορμή την ανάληψη της εξουσίας από τον Παλαιολόγο και τον δικό του παραγκωνισμό, ξεσηκώθηκαν οι εχθροί της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Στις δεκαπέντε Αυγούστου του 1261, και ενώ ο Ιωάννης βρισκόταν στη Μ. Ασία, ο Μιχαήλ εισήλθε θριαμβευτικά από τη Χρυσή Πύλη στη Βασιλεύουσα. Ακολούθησε η στέψη του στην Αγία Σοφία. Η αυτοκρατορία επανέκτησε την πρωτεύουσά της και ο Μιχαήλ δημιούργησε τη δική του δυναστεία, στέφοντας τον νεογέννητο υιό του, Ανδρόνικο. Ο παραγκωνισμός του νεαρού Λάσκαρη ήταν πλέον πραγματικότητα, αλλά εξακολουθούσε να είναι ο νόμιμος διάδοχος. Γι' αυτό έπρεπε να «σβηστεί η μνήμη» του και να μην στεφθεί από τον πατριάρχη, ώστε να μην τιμάται και να μην επευφημείται μαζί με τον Μιχαήλ⁶⁸¹. Έτσι, ο αυτοκράτορας διέταξε την τύφλωση του μικρού Ιωάννη ανήμερα των Χριστουγέννων του 1261, στα ενδέκατα γενέθλιά του⁶⁸² καθιστώντας τον ανίκανο να βασιλεύσει⁶⁸³, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη δημιουργία της δικής του δυναστείας⁶⁸⁴. Γνωρίζουμε ότι η τύφλωση εφαρμοζόταν ως ποινή για τα εγκλήματα καθοσιώσεως. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο αυτοκράτορας τύφλωσε ένα αθώο παιδί⁶⁸⁵. Εφάρμοσε έτσι μία ποινή του βυζαντινού δικαίου χωρίς επισύναψη κατηγορίας, με σκοπό να εξουδετερώσει τον πολιτικό του αντίπαλο. Γι' αυτό και ο ιστορικός, ο οποίος περιγράφει με λεπτομέρειες την τύφλωση⁶⁸⁶, σε αντίθεση με τον Γρηγορά, που αναφέρει το γεγονός επιγραμματικά⁶⁸⁷, τολμάει να στηλιτεύσει όχι μόνο την πράξη, αλλά και αυτόν, που τη διέταξε⁶⁸⁸. Οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο Ακροπολίτης, θιασώτης της πολιτικής του νέου

⁶⁸¹ Παχυμέρης, I, 255²²-257⁶.

⁶⁸² Ο Παχυμέρης, I, 257²¹⁻²². Ο Γρηγοράς, I, 93⁶, αναφέρει ότι ο Ιωάννης ήταν δέκα ετών.

⁶⁸³ Όπως σημειώνει ο Οδ. Λαμψίδης, *Η ποινή της τυφλώσεως*, 17: «Οί Βυζαντινοί ἐγνώριζον καλῶς ὅτι ἡ τύφλωσις εἶναι τὸ μόνον ἀποτελεσματικὸν μέσον ἀνακοπῆς τῆς μνηστείας τοῦ θρόνου, τοῦθ' ὅπερ δὲν φαίνονται ἀγνοοῦντες καὶ οἱ ἐκάστοτε αὐτοκράτορες» και σ. 36: «Ὁ ἐρευνῶν τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν βλέπει ὅτι ἐκ τῶν ὑποστάντων τὴν τύφλωσιν ἐξεχόντων ἀνδρῶν ὀλίγιστοι ἐπανέκτησαν τὴν προτέραν αὐτῶν πολιτικὴν ἢ στρατιωτικὴν ἢ καὶ ἄλλην ἰσχύν».

⁶⁸⁴ Βλ. την παραδοχή του Γρηγορά, I, 93⁶⁻⁸: καὶ οὕτως ἀνύποπτον καὶ φόβου παντὸς ἐλευθέραν ἑαυτῶ κατεστήσατο τὴν ὅλην τῆς βασιλείας διαδοχὴν.

⁶⁸⁵ Παχυμέρης, I, 257⁹⁻¹⁵.

⁶⁸⁶ Παχυμέρης, I, 257¹⁶⁻²¹. Σύμφωνα με τον ιστορικό, από οίκτο (τοῦτο μόνον φιλανθρωπευσαμένων) δεν χρησιμοποίησαν τον συνηθισμένο τρόπο τύφλωσης στον μικρό Ιωάννη, δηλαδή καταστροφή ή εξόρυξη οφθαλμών με πυρακτωμένο αιχμηρό όργανο, αλλά καύση των οφθαλμών με την προσέγγιση κάποιου πυρακτωμένου κοίλου αντικειμένου (ήχειον), σαν το τύμπανο (βλ. Δημητράκος, *Λεξικόν*, λημ. «ήχειον»), που περιγράφεται ως πιο ήρεμος τρόπος τύφλωσης. Πρβλ. Λαμψίδης, *Η ποινή της τυφλώσεως*, 47.

⁶⁸⁷ Γρηγοράς, I, 93⁵⁻⁶.

⁶⁸⁸ Ἀλλ' ἦν ἄρα τὸ λεγόμενον ἀληθές, ὡς ἀρχὰ δεῖξοι ἄνδρα· ἔδειξε γὰρ ἡ ἀρχὴ κἀκεῖνον, ὅπως ἔμελέ οἱ τοῦ δικαίου καὶ τῆς περὶ τὸν Θεὸν εὐλαβείας. Πλὴν τυφλώττων κἀκεῖνος τῇ τῆς δόξης ματαιότητι τὴν ψυχὴν, ἐκτυφλοῦν ἐκέλευε σωματικῶς τὸν ἀναίτιον. Παχυμέρης, I, 259¹⁻⁴. Βλ. και παρακάτω, 229.

αυτοκράτορα, όχι απλά δεν κάνει μνεία του γεγονότος, αλλά παρουσιάζει την άνοδο του Μιχαήλ Η΄ ως απολύτως φυσιολογική και νόμιμη, αποσιωπώντας την παραγκώνιση του νόμιμου διαδόχου⁶⁸⁹.

Για να ολοκληρωθεί το σχέδιο του Μιχαήλ, ο Ιωάννης απομακρύνθηκε από το γνωστό φρούριο της Χηλής, στο οποίο είχε προηγουμένως μεταφερθεί και όπου διεπράχθη και η τύφλωσή του, και οδηγήθηκε στο φρούριο της Δακίβυζας, στις ακτές της Προποντίδας κοντά στη Νικομήδεια, σύμφωνα με τον Παχυμέρη⁶⁹⁰. Εκεί εξόρισε ο αυτοκράτορας σύμφωνα με τη μία εκδοχή τον τελευταίο της δυναστείας των Λασκαριδών, φροντίζοντας να στείλει φρουρά για την ασφαλή κράτησή του και αρκετό σιτάρι για τη σίτισή του⁶⁹¹. Η Δακίβυζα (σημερινή Gebze) βρισκόταν στη μέση του Αστακηνού Κόλπου και πολύ κοντά στη θάλασσα. Η γεωγραφική της θέση την καθιστούσε σημαντικό επίνειο⁶⁹² με εμπορική σημασία. Επίσης, από αυτή περνούσε σημαντική δημόσια οδική αρτηρία, που ένωνε τη Μ. Ασία με την Κωνσταντινούπολη⁶⁹³. Αυτή η οδός ταχείας κυκλοφορίας (*Οξύς δρόμος*) ξεκινούσε από τη Χαλκηδόνα, συνέχιζε κατά μήκος της ακτής στη Δακίβυζα, τη Νικομήδεια, την Ερίβωλο, την Πραίνετο, την Ελενόπολη και κατέληγε στις Πύλες⁶⁹⁴. Η Δακίβυζα υπήρξε δημόσιος ταχυδρομικός σταθμός κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ενώ οι πηγές πιστοποιούν χρήση της δημοσίας οδού και τους κατοπινούς αιώνες. Εκεί στάθμευαν ταχυδρομικοί ίπποι⁶⁹⁵, ώστε οι ταξιδιώτες να μπορούν να κάνουν αλλαγή των ίππων τους⁶⁹⁶.

⁶⁸⁹ Ακροπολίτης, I, 159₆₋₁₈.

⁶⁹⁰ .. φέροντες ἐκ Χηλῆς φόρτον ἐλεεινὸν καὶ οἶον ἄψυχον, τῷ πρὸς θάλασσαν τῆς Δακιβύζης φρουρίῳ ἐν ἀσφαλεῖ κατακλείουσι, Παχυμέρης, I, 257₂₃₋₂₄.

⁶⁹¹ Παχυμέρης, I, 257₂₅₋₂₆.

⁶⁹² Βλ. για παράδειγμα, το ταξίδι μίας περσικής πρεσβείας επί Ιουστινιανού Α΄ προς την Κωνσταντινούπολη. Το τελευταίο τμήμα του ταξιδιού τους άρχισε στην Ελενόπολη, όπου οι πρεσβευτές μπορούσαν είτε να επιβιβαστούν σε βασιλικούς δρόμους και να πλεύσουν προς τον λιμένα της Δακίβυζας ή κατευθύναν προς την Κωνσταντινούπολη, είτε να συνεχίσουν την χερσαία πορεία κάνοντας χρήση των ζώων μεταφοράς και να κινηθούν προς Νικομήδεια και Δακίβυζα. Στη Δακίβυζα μπορούσαν να αλλάξουν τα κουρασμένα ζώα και να συνεχίσουν το ταξίδι τους για τη Χαλκηδόνα (βλ. και Πορφυρογέννητος, *Βασίλειος Τάξις*, 401₁₋₄.) Dimitroukas, «Trip», 179-180, όπου και σχολιασμός. Η Δακίβυζα, λοιπόν, ήταν σημαντικός συγκοινωνιακός κόμβος στον δρόμο για την Κωνσταντινούπολη. Οι ταξιδιώτες μπορούσαν να την προσεγγίσουν είτε δια θαλάσσης από την Ελενόπολη, είτε μέσω ξηράς. Στην πρώτη περίπτωση οι ταξιδιώτες απέφενγαν πολλά χιλιόμετρα πορείας μέχρι τη Δακίβυζα.

⁶⁹³ Βλ. Lefort, «Communications», 207-218.

⁶⁹⁴ Lefort, «Grandes Routes», 461-472.

⁶⁹⁵ Οι συγκεκριμένοι ίπποι του Δημοσίου δρόμου (*veredi*), χρησιμοποιούνταν από τους κρατικούς αγγελιοφόρους, αλλά και από στρατιωτικούς και εκπροσώπους της αριστοκρατίας. Βλ. Δημητρούκας «Ενδείξεις», 6-7.

⁶⁹⁶ Για τη χρήση του αλόγου στο Βυζάντιο, βλ. T. Koliass, «The Horse in the Byzantine World», στο: *Le cheval dans les sociétés antiques et medieval. Actes des Journées internationales d'étude* (Strasbourg, 6-7 novembre 2009), έκδ. S. Lazaris [Bibliothèque de l'Antiquité tardive 22], Τέρνχαουτ: Brepols 2012. [= «Το άλογο στον βυζαντινό κόσμο», στο: *Το άλογο στη φύση, τον μύθο, την τέχνη. Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες*, 26-28].

Ο Παχυμέρης είναι η μοναδική πηγή που αναφέρει ότι ο Ιωάννης Δ΄ εξορίστηκε στη συγκεκριμένη περιοχή. Όσον αφορά στο φρούριο όπου περιορίστηκε, στο έργο του Παχυμέρη υπάρχουν δύο διαφορετικές καταγραφές, ανάλογα με το χειρόγραφο που χρησιμοποιήθηκε. Συγκεκριμένα, στην έκδοση I. Bekker (χειρόγραφο Α και Β) αναφέρεται ότι ο Ιωάννης εξορίστηκε στο φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον, ενώ στη νεότερη έκδοση A. Failler, όπως ήδη αναφέρθηκε, στο φρούριο της Δακίβυζας (χειρόγραφο C). Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση στον τόπο εξορίας ανάμεσα στις δύο εκδόσεις του έργου του Παχυμέρη οφείλεται στους αντιγραφείς των χειρογράφων (Α, Β, και C) και το πρότυπό τους⁶⁹⁷. Στη νεότερη βιβλιογραφία πολλοί ιστορικοί αναφέρουν ως τόπο εξορίας του Ιωάννη Δ΄ το φρούριο της Δακίβυζας. Ο C. Foss, όμως, στο βιβλίο του για τη Νικομήδεια θεωρεί ως πιθανή τοποθεσία εξορίας του Ιωάννη το κάστρο Νικητιάτα/Νικητιάτον που βρισκόταν στην ίδια περιοχή, νότια του φρουρίου της Δακίβυζας, κοντά στο λιμάνι της Δακίβυζας⁶⁹⁸. Εφ' όσον, λοιπόν, και οι δύο περιπτώσεις, ελλείψει περαιτέρω στοιχείων, είναι πιθανές, ας εξετάσουμε ποια θα μπορούσε να είναι η επικρατέστερη.

Το φρούριο της Δακίβυζας, σύμφωνα με τον Ξ. Σιδερίδη, κτίστηκε από τον Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Ροβέρτο Α΄ του Κουρτεναί το 1225, την περίοδο που οι Λατίνοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν ύστερα από συνθηκολόγηση με τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη τις υπό κατοχή τους νότιες μικρασιατικές περιοχές, και περιορίστηκαν στις βόρειες, δηλαδή σε αυτές που ήταν πλησίον της Νικομήδειας⁶⁹⁹. Το 1240 το φρούριο της Δακίβυζας πέρασε στην εξουσία του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη, μαζί με πλήθος λαφύρων, όπως και το γειτονικό φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον⁷⁰⁰. Αν υποθέσουμε ότι όντως ο Ιωάννης Δ΄ περιορίστηκε στο φρούριο της Δακίβυζας, τότε οφείλουμε να σημειώσουμε ότι αυτή είναι η πρώτη μαρτυρία για τη χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου φρουρίου ως χώρου κράτησης, αλλά και της ίδιας της περιοχής ως τόπου εξορίας⁷⁰¹.

⁶⁹⁷Παχυμέρης, έκδ. Bekker, I, 192₁₀. Παχυμέρης, έκδ. Failler, I, 256-257, σημ. 4, όπου ο εκδότης θεωρεί πιθανό το αυθεντικό κείμενο να περιείχε την εκδοχή του Α και Β (Νικητιάτα/Νικητιάτον), εκείνος, όμως, διατηρεί τη διόρθωση του χειρογράφου C (Δακίβυζα). Βλ. και Failler, «Tradition», 154-156.

⁶⁹⁸Foss, *Nicomedia*, 50.

⁶⁹⁹Ακροπολίτης, I, 38₆₋₁₁. Σιδερίδης, *Δακίβιζα*, 10.

⁷⁰⁰Εφραίμ, *Χρονογραφία*, 295₈₃₃₅₋₈₃₃₉. Ακροπολίτης, I, 59₄₋₁₀. Macrides, *George Acropolites*, 101.

⁷⁰¹Από την έρευνά μου στις πηγές, δεν προέκυψε κάποιος άλλος εξόριστος στο φρούριο της Δακίβυζας. Αν, όντως, εξορίστηκε εκεί ο Ιωάννης Δ΄, τότε πιθανότατα η περίπτωση του θα ήταν η πρώτη και η τελευταία, κι' αυτό λόγω των πολεμικών γεγονότων που ακολούθησαν. Το φρούριο της Δακίβυζας καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους σχετικά νωρίς, δηλαδή το 1337, μαζί με τη Νικομήδεια, η οποία ήταν το τελευταίο οχυρό της Μεσοθυνίας που κατακτήθηκε. Συγκεκριμένα, η αρχή του τέλους για τη Νικομήδεια ήρθε το 1329, όταν οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν στη μάχη του Πελεκάνου, 30 μίλια δυτικά της

Το φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον⁷⁰² (σημερινό Eskihisar) χτίστηκε επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού δίπλα στον λιμένα της Δακίβυζας, στη νότια ακτή του Αστακηνού κόλπου (κόλπου της Νικομήδειας). Γι' αυτό και στην έκδοση I. Bekker του έργου του Παχυμέρη αναφέρεται ως φρούριο Νικητιάτα της Δακίβυζας⁷⁰³. Το σημερινό φρούριο Eskihisar ταυτίζεται από τον C. Foss με το βυζαντινό φρούριο, στο οποίο ο τελευταίος των Λασκαριδών (εικ. 4β) πέρασε τη ζωή του⁷⁰⁴. Μέσα στο κάστρο (εικ. 4α), το οποίο στέκει ακόμη μέχρι σήμερα δίπλα στη θάλασσα και πάνω σε λόφο, υψώνεται το τριώροφο «παλάτι», το οποίο καταλαμβάνει τη βορειοδυτική γωνία του φρουρίου⁷⁰⁵ (εικ. 5α). Το είδος της τοιχοποιίας του, τούβλα και λαξευμένοι λίθοι, και τα διακοσμητικά σχέδια από τούβλα, όπως αυτό στη δυτική πρόσοψη του κτηρίου (εικ. 5β), καθώς και η τοιχοποιία των υπόλοιπων τμημάτων του φρουρίου, δίνουν μία χρονολόγηση τριών φάσεων σύμφωνα με τον Foss: το εσωτερικό του φρουρίου χρονολογείται μάλλον την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1118-1180), τα χαμηλότερα τείχη, την εποχή βασιλείας του Ιωάννη Βατάτζη, μεταξύ του 1241, όταν ο αυτοκράτορας κατέλαβε το φρούριο από τους Λατίνους, και του 1254, έτος το οποίο έφυγε από τη ζωή, ενώ τα εξωτερικά τείχη γύρω στο 1300, κατά τους παλαιολόγειους, δηλαδή, χρόνους. Ο C. Foss δεν αποκλείει την

πόλεως. Μετά από αυτή την εξέλιξη, οι Βυζαντινοί κατέβαλαν κάθε προσπάθεια να κρατήσουν τη Νικομήδεια, αλλά οι Οθωμανοί απέκοψαν τις διόδους ανεφοδιασμού και οι κάτοικοι υπέφεραν από λιμό. Τελικά, αναγκάστηκαν να παραδώσουν την πόλη στους Οθωμανούς το 1337, βλ. Foss, *Nicomedia*, 189-190. Για τη Δακίβυζα πρέπει να σημειώσουμε ότι ήταν η μόνη που αντιστάθηκε σθεναρά, σε αντίθεση με τα γειτονικά της φρούρια (Χάραξ, Νικητιάτα/Νικητιάτον, Παντείχιον, Καρταλιμίν και Σκούταρι), των οποίων οι υπερασπιστές τα εγκατέλειψαν και κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη. Η Δακίβυζα τελικά κατελήφθη και λόγω της αντίστασης των κατοίκων της γνώρισε τη ληηλασία από τους κατακτητές Οθωμανούς, βλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, 152-153, όπου και χάρτης (αρ.6) με τα προαναφερθέντα φρούρια. Επομένως, μέσα σε τρεις δεκαετίες από τον θάνατο του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη η Βιθυνία είχε κατακτηθεί από τους Οθωμανούς. Πέρα από τις τεράστιες στρατιωτικές, οικονομικές, πολιτιστικές συνέπειες, με την κατάκτηση της συγκεκριμένης περιοχής έπαυε πλέον αυτή να αποτελεί και διαθέσιμο τόπο εξορίας επιφανών προσώπων.

⁷⁰²Το συγκεκριμένο όνομα έφερε η μονή της Θεοτόκου του Νικητιάτου, που είχε ιδρυθεί τον 9ο αι. από τον μάγιστρο Σέργιο, καταγόμενο από την πόλη Νικήτια στην Άμαστρη της Παφλαγονίας. Σύμφωνα με το *Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως* (ημέρα μνήμης 28 Ιουνίου, 777-778), ο Σέργιος, συγγενής της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, συζύγου του Θεοφίλου Α΄, είχε αγωνιστεί υπέρ της αναστήλωσης των Εικόνων γι' αυτό και αγιοποιήθηκε μετά τον θάνατό του στην Κρήτη, όπου ετάφη στη μονή του Μαγίστρου. Αργότερα, τα λείψανα του Αγίου Σεργίου του Νικητιάτου μεταφέρθηκαν στη μονή Νικητιάτου, που είχε ιδρύσει ο ίδιος στον Αστακηνό κόλπο, βλ. Janin, *Grand Centres*, 94.

⁷⁰³Παχυμέρης, έκδ. I. Bekker, II, 103₁₆₋₁₉: ... βασιλεύς τῆς πόλεως ἐξελληλακῶς προσβάλλει τῆ τῶν Νικητιάτων τῆς Δακιβύζης φρουρίῳ, καὶ τῷ τυφλῷ Ἰωάννῃ συμμίξας φιλοφρονεῖται τε τὰ εἰκότα.

⁷⁰⁴Foss, *Nicomedia*, 50-52.

⁷⁰⁵Η είσοδος του «παλατιού» βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία. Η βόρεια πλευρά του ήταν εκτεθειμένη σε εχθρικές επιθέσεις, γι' αυτό και ο εξωτερικός βόρειος τοίχος ήταν σχεδόν 3 μέτρα παχύς και δεν διέθετε παράθυρα για λόγους άμυνας (γι' αυτό, ο Ph. Niewöhner, *Byzantine Anatolia*, 116, το ονομάζει *tower-house*, δηλαδή πυργόσπιτο). Αντίθετα, ο νότιος και δυτικός τοίχος φέρουν μεγάλα θολωτά παράθυρα, τα οποία παρέχουν θέα σε όλο φρούριο, αλλά και πανοραμική θέα στη θάλασσα (Niewöhner, *Byzantine Anatolia*, 116), ενώ ο τρίτος όροφος του κτηρίου, σε ύψος 4, 3 μέτρων από το έδαφος, ήταν το κυρίως «παλάτι». Η επικοινωνία μεταξύ των τριών ορόφων γινόταν με κλίμακες, βλ. Foss, *Nicomedia*, 53-54, και εικ. αρ. 38-42.

πιθανότητα τα εξωτερικά τείχη να χρονολογούνται την εποχή του Μιχαήλ Η΄, και ίσως να αποτελούν επέκταση των υπαρχόντων, όταν το 1261 στο φρούριο περιορίστηκε ο Ιωάννης Δ΄, ή όταν το 1267 ο αυτοκράτορας, για την άρση του αφορισμού του, έδειξε μεταμέλεια για την κακομεταχείριση του ανήλικου διαδόχου⁷⁰⁶. Το φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον δεν φαίνεται να ήταν η έδρα τοπικού διοικητή, αλλά αυτοκρατορική κατοικία. Κτισμένο σε στρατηγικό σημείο, αποτελούσε κατάλληλη βάση για τη διαμονή του βυζαντινού αυτοκράτορα, όταν αυτός εκστράτευε στην Ανατολή, όπως την εποχή των Κομνηνών αυτοκρατόρων Αλεξίου Α΄, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄. Γι' αυτό και ο Foss θεωρεί ότι το φρούριο χτίστηκε μάλλον επί Κομνηνών, συγκεκριμένα επί Μανουήλ Α΄⁷⁰⁷.

Έχοντας λάβει υπόψη μου τα παραπάνω, θεωρώ ως πιθανότερη την άποψη του C. Foss ότι ο Ιωάννης Δ΄ εξορίστηκε στο φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον⁷⁰⁸. Το φρούριο της Δακίβυζας, αν και η ύπαρξή του πιστοποιείται από τις πηγές, δεν έχει σωθεί. Η καταστροφή του θα πρέπει να έγινε το 1337 από τους Οθωμανούς, όταν λεηλάτησαν τη Δακίβυζα για τη σθεναρή της αντίσταση. Εφ' όσον δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο για το είδος, το μέγεθος και τη λειτουργία του κτηρίου, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτό ήταν κατάλληλο για να περιοριστεί εκεί ο νόμιμος διάδοχος της αυτοκρατορίας. Το φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον, όμως, βρισκόταν στην ίδια περιοχή με το φρούριο της Δακίβυζας και διαθέτουμε στοιχεία που δείχνουν ότι θα μπορούσε να αποτελέσει τον χώρο κράτησης ενός τόσο επιφανούς εξορίστου, όπως ο Ιωάννης Δ΄. Εξ άλλου, μετά την κατάκτησή του το 1337, το φρούριο συνέχισε να αποτελεί βασιλική κατοικία των νέων του κυριάρχων, δηλαδή των Οθωμανών⁷⁰⁹.

⁷⁰⁶Βλ. παρακάτω, σ. 174, σημ. 774.

⁷⁰⁷Συγκεκριμένα, τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, όταν εκστράτευσε στη Βιθυνία και επισκεύασε ή ανήγειρε μία σειρά από κάστρα, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον αυξανόμενο τουρκικό κίνδυνο. Μία τέτοια χρονολόγηση, προσθέτει ο αρχαιολόγος, συμπίπτει και με τον τύπο της τοιχοποιίας, βλ. Foss, *Nicomedia*, 58.

⁷⁰⁸Γι' αυτό, στον χάρτη II (Παράρτημα), δεν έχω συμπεριλάβει τη Δακίβυζα ως τόπο εξορίας. Ο Failler «Tradition», 155- 156, προσπαθώντας να εξηγήσει τη διαφορετική καταγραφή στα χειρόγραφα A-B (Νικητιάτα/Νικητιάτον), C (Δακίβυζα), AC (Νικητιάτον της Δακίβυζας) θεωρεί ότι ίσως να υπήρξε μεταφορά του εξορίστου από το ένα φρούριο στο άλλο, αλλά δεν υπάρχουν αποδείξεις. Ο Μιχαήλ Η΄, το 1261, μετακίνησε, όπως είδαμε, τον Ιωάννη από το φρούριο της Χηλής. Αν συνέβη κάτι ανάλογο και αργότερα και να τον μετακίνησε από τη Δακίβυζα στο φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον, πιστεύω ότι ο Παχυμέρης θα έδινε την πληροφορία. Καθώς δεν διαθέτουμε καμία περιγραφή του τόπου εξορίας του Ιωάννη και οι διαφορές στα χειρόγραφα A-B, C περιπλέκουν περισσότερο την κατάσταση, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Παρ' όλα αυτά, θεωρώ ότι το φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτον, όπως σώζεται μέχρι σήμερα, φαίνεται ότι μπορούσε να δεχτεί ένα επιφανή εξόριστο, όπως ο νόμιμος διάδοχος των Λασκαριδών.

⁷⁰⁹Το 1398 ο Γάλλος ιππότης Marshal Boucicault [βλ. C. Taylor, *A virtuous knight: defending Marshal Boucicault (Jean II le Meingre 1366-1425)*, Woodbridge 2019] στάλθηκε από τον βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο VI ως επικεφαλής στρατιωτικού σώματος στην Κωνσταντινούπολη προς βοήθεια του

Η επιλογή του συγκεκριμένου φρουρίου έγινε προφανώς λόγω γειτνίασης με την πρωτεύουσα, ώστε ο Μιχαήλ να μπορεί να ελέγχει την κατάσταση, καθώς ο Ιωάννης είχε πολλούς υποστηρικτές, όπως αποδείχθηκε. Αν και σύμφωνα με την παράδοση η τύφλωση καθιστούσε ανίκανο έναν άνδρα για τον ρόλο του βυζαντινού αυτοκράτορα, εντούτοις, υπήρχε το παράδειγμα του εκθρονισμένου και τυφλού αυτοκράτορα Ισαακίου Αγγέλου, ο οποίος κατάφερε να επανακτήσει την εξουσία το 1203. Η συγκεκριμένη περίπτωση, πιθανότατα νωπή ακόμη στη μνήμη των Βυζαντινών λόγω των γεγονότων της Αλώσεως το 1204, αν και αποτελούσε εξαίρεση, δεν σημαίνει ότι δεν θα μπορούσε να επαναληφθεί στην περίπτωση του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Δ΄. Ο μικρασιατικός πληθυσμός παρέμενε πιστός στην δυναστεία των Λασκαριδών, που είχε δώσει την παλαιά αίγλη στην περιοχή τους, την ευημερία και την ασφάλεια. Γι' αυτό, αν και η τύφλωσή του Ιωάννη Δ΄ επιχειρήθηκε να κρατηθεί μυστική, όταν διέρρευσε η είδηση, οι αγροτικοί πληθυσμοί της Νίκαιας ξεσηκώθηκαν υπέρ του νόμιμου διαδόχου του θρόνου, μην ξεχνώντας τον όρκο που είχαν δώσει στον Θεόδωρο Β΄. Ο Μιχαήλ πιθανότατα είχε προβλέψει μία τέτοια αντίδραση, γι' αυτό και απομάκρυνε τον μικρό Ιωάννη από τη Νίκαια. Για λόγους ασφαλείας, ο τόπος εξορίας του πρέπει να κρατήθηκε μυστικός μέχρι να σταθεροποιηθεί η εξουσία του Μιχαήλ Η΄. Αυτός ήταν και ο λόγος, που οι επαναστατημένοι χωρικοί της Νίκαιας, μη γνωρίζοντας ότι ο Ιωάννης ήταν έγκλειστος στο φρούριο, εξέλαβαν κάποιον τυφλό νεαρό ως τον νόμιμο διάδοχο και ορκίστηκαν να αγωνιστούν γι' αυτόν μέχρι τέλους⁷¹⁰. Για τον Μιχαήλ, ο οποίος είχε να αντιμετωπίσει την ίδια περίοδο τους συνασπισμένους εχθρούς της Δύσης εναντίον της αυτοκρατορίας, μία επανάσταση στο εσωτερικό μπορούσε να αποβεί καταστροφική, γι' αυτό και αντέδρασε γρήγορα και αποφασιστικά, καταπνίγοντας στρατιωτικά την εξέγερση. Το αντίτιμο, όμως, ήταν η σταδιακή αποξένωση του μικρασιατικού πληθυσμού από την

αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου. Οι Βενετοί και οι Γενουάτες ήταν εξοικειωμένοι με τις Μικρασιατικές ακτές. Έτσι, το 1399 επιτέθηκαν και λεηλάτησαν τις παραλιακές οθωμανικές πλέον περιοχές από τον κόλπο της Νικομηδείας και των Μουδανιών μέχρι τις ακτές της Μαύρης θάλασσας. Βλ. Godefroy, *Mareschal de France*, κεφ. 30-35, 117-137. Setton, *Paracy*, 270-271. Μέσα στις περιοχές στις οποίες επιτέθηκε ο στρατός του Mareschal, ήταν και η Δακίβυζα. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αναφέρεται η περιοχή Dyaquis στον κόλπο της Νικομηδείας (Godefroy, ό.π., 140), την οποία ο C. Foss (*Nicomedia*, 52, σημ. 40) την ταυτίζει με την Δακίβυζα. Οι στρατιώτες του Γάλλου διοικητή επιτέθηκαν στο φρούριο της περιοχής (Νικητίατα/Νικητίατον), όπου βρήκαν αντίσταση, επικράτησαν όμως των αντιπάλων τους. Μέσα στο χωριό βρήκαν επαύλεις, αλλά και ένα πλούσιο παλάτι (πρόκειται προφανώς για το «παλάτι» στο φρούριο Νικητίατα/Νικητίατον), το οποίο ανήκε στον Βαγιαζήτ Α΄. Αφού πυρπόλησαν το χωριό και όλη την περιοχή, έπλευσαν τη νύκτα προς τη Νικομήδεια (Godefroy, ό.π., 124-125). Έτσι πιστοποιείται ότι μέχρι το 1399 το φρούριο ανήκε στους Οθωμανούς, και ότι το «παλάτι» ήταν ακόμη σε χρήση από τους νέους κυριάρχους του φρουρίου ως βασιλική κατοικία, βλ. Foss, *Nicomedia*, 52.

⁷¹⁰ Παχυμέρης, I, 259²³-265¹⁸.

κεντρική εξουσία, γεγονός που στο μέλλον, σε συνδυασμό με την ραγδαία εξάπλωση του τουρκικού στοιχείου, θα είχε τεράστιες συνέπειες για την τύχη της Μ. Ασίας.

Την αναστάτωση που είχε δημιουργηθεί, εκμεταλλεύτηκαν και οι Ανδεγαυοί διαδίδοντας ψευδείς πληροφορίες σχετικά με την τύχη του Ιωάννη. Ανδεγαυικά έγγραφα, που κάνουν λόγο για απόδρασή του από το φρούριο και πρόσκληση του βασιλιά της Σικελίας Καρόλου να καταφύγει στην αυλή του, ώστε να νομιμοποιήσει τα κατακτητικά του σχέδια εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτελούν μέρος της ανδεγαυικής προπαγάνδας εκείνης της περιόδου, όπως εύστοχα υποστήριξε με επιχειρήματα ο Κ. Γιαννακόπουλος⁷¹¹.

Όσο για τον πραγματικό νεαρό Ιωάννη Λάσκαρη, αυτός παρέμενε εξόριστος και έγκλειστος τουλάχιστον μέχρι το 1290, όταν ο Ανδρόνικος Β΄, με την ευκαιρία ενός ταξιδιού του στη Μ. Ασία, αποφάσισε να επισκεφθεί τον τελευταίο επιζώντα της δυναστείας των Λασκαριδών⁷¹². Τον βρήκε εκεί, τυφλό και λημονημένο απ' όλους, και του ζήτησε να τον συγχωρέσει για τη συμπεριφορά του πατέρα του και τη στέρηση του θρόνου, ενώ φρόντισε για την άνεσή του⁷¹³. Οι στιγμές θα πρέπει να ήταν συγκινητικές και για τις δύο πλευρές. Ο Ιωάννης ήταν περίπου 40 ετών. Οι ιστορικοί Παχυμέρης και Γρηγοράς, που κάνουν λόγο για τη συνάντηση των δύο ανδρών, δεν αναφέρουν όσα ειπώθηκαν μεταξύ τους.

Δεν γνωρίζουμε αν η συγκεκριμένη επίσκεψη του Ανδρονίκου Β΄ έγινε λόγω τύψεων για την αδικία εναντίον του Ιωάννη ή ήταν μία κίνηση καλής θέλησως απέναντι στους Αρσενιάτες, που είχαν καταδικάσει από την αρχή τον σφετερισμό της εξουσίας από τον Μιχαήλ Η΄ και, επομένως, ήταν μία επίσκεψη με προπαγανδιστική αξία, όπως γράφει ο D. Nicol⁷¹⁴. Το σίγουρο είναι ότι ο Ανδρόνικος Β΄ δεν είχε κληρονομήσει τον σκληρό χαρακτήρα του Μιχαήλ Η΄. Η επίσκεψη του αυτοκράτορα πιστοποιεί ότι ο Ιωάννης Λάσκαρης βρισκόταν εν ζωή το 1290 και ότι ήταν ακόμα έγκλειστος στο φρούριο. Αυτή είναι και η τελευταία αναφορά των ιστορικών πηγών για τον τελευταίο διάδοχο της ένδοξης δυναστείας των Λασκαριδών. Ο θάνατός του τοποθετείται το 1305⁷¹⁵.

⁷¹¹Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 166.

⁷¹²Η επίσκεψη δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, αλλά πιθανότατα τοποθετείται τέλη του 1289 με αρχές του 1290 (βλ. Παχυμέρης, έκδ. Failler, III, 118, σημ. 73, και Nicol, *Last Centuries*, 181) και όχι το έτος 1285, όπως υποστηρίζει η R. Macrides, «Saints», 72, σημ. 33.

⁷¹³Παχυμέρης, III, 119⁴⁻¹⁰.

⁷¹⁴Nicol, *Last Centuries*, 131.

⁷¹⁵Macrides, «Saints», 71. Ševčenko, «Manuel Moschopoulos», 156, σημ. 93. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συνωμοσία Δριμέος», 464, η οποία θεωρεί ότι το 1305 είχε ήδη πεθάνει ο Ιωάννης Λάσκαρης.

Λίγες δεκαετίες μετά τον θάνατο του Ιωάννη Δ', πιθανότατα το 1349⁷¹⁶, ο Ρώσος περιηγητής Στέφανος από το Νονγορόν επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη μαζί με τη συνοδεία του. Είναι η εποχή (μέσα 14ου αι.) που τα ταξίδια μεταξύ Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως αυξάνονται, κυρίως μεταξύ του μεγάλου ρωσικού εμπορικού κέντρου του Νονγορόν και της βυζαντινής πρωτεύουσας⁷¹⁷. Ο Στέφανος, που πιθανόν ανήκε στην αριστοκρατική τάξη⁷¹⁸, περιηγήθηκε στα σημαντικότερα μνημεία της Κωνσταντινουπόλεως, τα οποία περιέγραψε αναλυτικά σε αναφορά του⁷¹⁹. Στη μονή του Αγίου Δημητρίου, την οικογενειακή μονή των Παλαιολόγων, την οποία είχε επανιδρύσει ο Μιχαήλ Η' λίγο πριν τον θάνατό του (1282)⁷²⁰, οι Ρώσοι προσκύνησαν τα λείψανα ενός αγίου, που ήταν αυτοκράτορας και ονομαζόταν Λασκαρίδης⁷²¹. Η δεύτερη μαρτυρία για τα λείψανα του Ιωάννη Δ' είναι αυτή του Θεοδώρου Αγαλιανού, σύμφωνα με την οποία ο καταγόμενος από βασιλική γενιά μοναχός Ιωάσαφ Λάσκαρης μαζί με τον παππού του, τον αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, συγκαταλέγονται ανάμεσα στους Αγίους, όπως ο Άγιος Μελέτιος και ο πατριάρχης Αρσένιος, των οποίων τα ιερά λείψανα είναι πηγή θαυμάτων και βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη⁷²².

⁷¹⁶Ševčenko, «Notes», σημ. 165-166. Majeska, *Russian travelers*, 17.

⁷¹⁷Η ελάττωση της Μογγολική πίεσης (οι Μογγόλοι της Χρυσής Ορδής είχαν εισβάλει στο κράτος των Ρως το 1237-1240, προκαλώντας τεράστιες καταστροφές και είχαν καταλάβει το ευρωπαϊκό τμήμα της Ρωσίας, εκτός από το Νονγορόν), καθώς και τα ποικίλα προβλήματα της Ρωσικής εκκλησίας, που ήταν εξαρτημένη από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ήταν μερικοί από τους βασικούς λόγους της αύξησης των ταξιδιών των Ρώσων στη βυζαντινή πρωτεύουσα τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι επαφές, όμως, του Νονγορόν με την Κωνσταντινούπολη χρονολογούνται ήδη από τον 13ο αιώνα, και δεν περιορίζονταν μόνο σε πιθανούς εμπορικούς δεσμούς αλλά και σε ιδιαίτερες επαφές, όπως η αποστολή βυζαντινών καλλιτεχνών για την αιογράφηση των εκκλησιών του Νονγορόν, ενώ αυτή την περίοδο η Βυζαντινή λογοτεχνία και οι θρησκευτικές παραδόσεις εισχώρησαν στην τοπική λαϊκή παράδοση του πληθυσμού της ρωσικής αυτής πόλεως. Βλ. Majeska, *Russian travelers*, 17-18.

⁷¹⁸Ο Στέφανος δεν ήταν ένας απλός ταξιδιώτης. Μάλλον ήταν ευγενής ή έμπορος. Πάντως, τα στοιχεία δείχνουν ότι ήταν σημαίνουσα προσωπικότητα στην πατρίδα του, το Νονγορόν, βλ. Majeska, *Russian travelers*, 19-20.

⁷¹⁹Πρόκειται για την πρωιμότερη ρωσική περιγραφή της Κωνσταντινουπόλεως από την εποχή μετά την μογγολική κατάληψη της Ρωσίας, και αποτελεί σημαντική πηγή για την τοπογραφία της Πόλεως κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο, με λεπτομέρειες για όσα μπορούσε να δει ένας απαιτητικός ταξιδιώτης ή ένας θρησκευτικός προσκυνητής. Βλ. Majeska, *Russian travelers*, 15.

⁷²⁰Τη μονή είχε ιδρύσει στα τέλη του 11ου με αρχές 12ου αιώνα ο πρόγονος του Μιχαήλ Η', Γεώργιος Παλαιολόγος. Η μονή είχε καταστραφεί κατά τη λατινική κατοχή και ο Μιχαήλ ανέλαβε να την ανοικοδομήσει, επειδή, όπως ο ίδιος γράφει στην αυτοβιογραφία του, ο Άγιος Δημήτριος ήταν προστάτης της οικογένειας των Παλαιολόγων, αλλά και προστάτης της δικής του ζωής και βασιλείας. Ο αυτοκράτορας, επιδιώκοντας να προσδώσει κύρος στη μονή, τη συνένωσε με αυτή της Θεοτόκου των Κελλιβάρων στο Λάτρο της Μ. Ασίας, γι' αυτό η κωνσταντινουπολίτικη μονή ήταν πλέον γνωστή με την ονομασία «Μονή του Αγίου Δημητρίου είτουν Κελλιβάρων» και οι μοναχοί της ως «άγιοδημητρίται και Κελλιβαρηνοί», βλ. Janin, *Églises*, 92-94. Κωνσταντινίδη, «Αχειροποίητος-Φανερωμένη», 94-95.

⁷²¹Ševčenko, «Notes», 173.

⁷²²Καὶ παρ' ἡμῖν δὲ πεφανέρωται τὸ ἱερόν λείψανον τοῦ ἱεροῦ Συμεῶν τοῦ μεταφραστοῦ, καὶ τοῦ θεοῦ τούτου Μελετίου. Καὶ ἀπὸ κοσμικῶν κατὰ Θεὸν πολιτευσαμένων τοῦ θαυματουργοῦ ἐν ἁγίοις Μιχαὴλ τοῦ καπινού. Καὶ τῶν ἀπὸ βασιλικῆς καταγομένων σειρᾶς Μοναχοῦ δὲ Ἰωάσαφ τοῦ λασκάρως. Ἀλλὰ καὶ Ἰωάννου τοῦ βατάτζη, κείμενον ἐν τῇ Μαγνησίᾳ. Καὶ ἀπὸ τῶν ἁγίων Πατριαρχῶν, Ἀρσενίου, καὶ Ἀθανασίου. Δοσίθεος Ἱερουσαλήμ, *Ἱερομνημονόστινος*, 622³⁴⁻³⁹.

Οι παραπάνω πληροφορίες, που είναι πολύ μεταγενέστερες του θανάτου του Ιωάννη Δ΄, πρώτον, τον συνδέουν με το ίδρυμα των Παλαιολόγων, δεύτερον, μαρτυρούν ότι ο τελευταίος των Λασκαριδών ετιμάτο ως Άγιος, όπως ο παππούς του, Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης, και τρίτον, ότι είχε λάβει το μοναστικό όνομα Ιωάσαφ. Κατ' αρχήν, καμία ιστορική πηγή δεν επιβεβαιώνει ότι ο Ιωάννης ασκήτεψε σε κάποια μονή, και ειδικά στη μονή του Αγίου Δημητρίου. Η αναφορά του Αγαλιανού για τον μοναχό Ιωάσαφ Λάσκαρη είναι αρκετά μεταγενέστερη της εποχής του Ιωάννη. Στην πραγματικότητα, δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία για τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Θεωρώ, λοιπόν, ότι αν η πληροφορία του Αγαλιανού δεν αποτελεί επιβίωση μίας παράδοσης, η οποία διατηρήθηκε στους κατοπινούς χρόνους, τότε είναι πιθανό ο Ανδρόνικος Β΄ λόγω της επίσκεψης του το 1290, καθώς και της πολιτικής στροφής του στο θέμα της εκκλησιαστικής Ενώσεως, να ζήτησε, ως απόδειξη ειλικρινούς μετάνοιας, να μεταφερθεί ο Ιωάννης στην Κωνσταντινούπολη και να περάσει εκεί τα τελευταία χρόνια της ζωής του σε ένα μοναστήρι. Αν η παραπάνω θεωρία είναι σωστή, ίσως η κίνηση αυτή να είχε κρατηθεί μυστική για λόγους ασφαλείας, θα το ήξεραν, δηλαδή, μόνο οι μοναχοί, γι' αυτό και δεν αναφέρεται στις πηγές. Πιστεύω, όμως, ότι ο Παχυμέρης έτσι κι αλλιώς θα έκανε κάποια αναφορά στο έργο του, αν υπήρχε τέτοια περίπτωση. Εξ άλλου, την περίοδο που γράφεται η *Χρονική συγγραφή* του Παχυμέρη, ο Ιωάννης δεν βρισκόταν στη ζωή, επομένως δεν υπήρχε καμία απειλή για τη δυναστεία των Παλαιολόγων, αν ο ιστορικός αποκάλυπτε ότι ο νόμιμος διάδοχος των Λασκαριδών βρισκόταν σε μονή της Κωνσταντινούπολης.

Συμπερασματικά, θεωρώ ότι ο Ιωάννης Λάσκαρης, ο τελευταίος της ένδοξης δυναστείας των Λασκαριδών, δεν πρέπει να έφυγε εν ζωή από το φρούριο. Ο Ανδρόνικος Β΄ μάλλον ήταν αυτός που θα φρόντισε να μεταφερθεί το σώμα του στην Κωνσταντινούπολη, όπως άρμοζε σε έναν εκλιπόντα αυτοκράτορα, και να θαφτεί στην οικογενειακή μονή των Παλαιολόγων, γεγονός που θα είχε μεγάλη σημασία, αφού με αυτόν τον τρόπο, ακόμη και μετά θάνατον, ένας Παλαιολόγος τον δεχόταν στην αυτοκρατορική οικογένεια και ήταν μία κίνηση, η οποία ισοδυναμούσε, όπως σωστά γράφει η R. Macrides, με μία δημόσια αποκατάσταση⁷²³.

Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο τελευταίος διάδοχος των Λασκαριδών ετιμάτο ως Άγιος. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Θεόδωρος Αγαλιανός τον συγκαταλέγει ανάμεσα στους μάρτυρες της Ορθοδοξίας. Στη συνείδηση του λαού, ειδικά των Μικρασιατών, ο Ιωάννης ήταν

⁷²³Macrides, «Saints», 72.

μάρτυρας, αφού είχε αδικηθεί και τιμωρηθεί αναίτια. Θεωρώ ότι όσο αυξάνονταν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην πρωτεύουσα, λόγω της ραγδαίας κατάληψης των μικρασιατικών εδαφών από τους Οθωμανούς⁷²⁴, τόσο η μνήμη του αδικημένου Ιωάννη Λάσκαρη θα γινόταν εντονότερη, αφού συνδεόταν με ένα ένδοξο παρελθόν της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

3. Πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός

Ο πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός (εικ.6)⁷²⁵, γόνος αριστοκρατορικής οικογένειας, γεννήθηκε γύρω στο 1200. Πατέρας του ήταν ο Αλέξιος Αυτωρειανός, *κριτής του βήλου*, και μητέρα του η αριστοκράτισσα Ειρήνη Καματηρή. Η οικογένεια αναγκάστηκε να καταφύγει στη Μ. Ασία το 1204. Ο Γεώργιος Αυτωρειανός, όπως ήταν το κοσμικό του όνομα, στράφηκε στον μοναχισμό από νεαρή ηλικία και έλαβε το μοναστικό όνομα Γεννάδιος. Στη συνέχεια, την περίοδο που ασκήτευε στη μονή Οξείας, άλλαξε το όνομά του σε Αρσένιος. Επί Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την ένωση των Εκκλησιών⁷²⁶, στάλθηκε ως πρεσβευτής του αυτοκράτορα της Νίκαιας στον πάπα της Ρώμης Ιννοκέντιο Δ΄, ενώ τον Νοέμβριο του 1254, ύστερα από πρόταση του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, εξελέγη πατριάρχης με συνοπτικές διαδικασίες⁷²⁷. Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα και τα γεγονότα που ακολούθησαν, ο πατριάρχης σε ένδειξη διαμαρτυρίας αποχώρησε στη μονή του Διομήδους στον Αστακηνό κόλπο και ο Μιχαήλ εξέλεξε στη θέση του τον Νικηφόρο Εφέσου. Η διαμαρτυρία όμως των κληρικών και του λαού, οι οποίοι δεν αναγνώριζαν τον Νικηφόρο, υπήρξε μεγάλη, αναγκάζοντας τον Μιχαήλ να επαναφέρει στον πατριαρχικό θρόνο τον Αρσένιο μετά τον θάνατο του Νικηφόρου. Ο Αρσένιος, από την πλευρά του, φοβούμενος για την ακεραιότητα του νεαρού διαδόχου, αναγκάστηκε να δεχθεί την πρώτη στέψη του Μιχαήλ. Όταν, όμως, μετά τη δεύτερη στέψη του στην Αγία Σοφία, ακολούθησε ο

⁷²⁴Δύο δεκαετίες μετά τον θάνατο του Ιωάννη Δ΄, η Νίκαια των Λασκαριδών, η πρωτεύουσα της εξόριστης βυζαντινής αυτοκρατορίας, ένα πρότυπο κράτους, που έδωσε ξανά την ασφάλεια στους μικρασιατικούς πληθυσμούς, καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς (1331) ύστερα από τρίχρονη πολιορκία.

⁷²⁵Η μοναδική απεικόνιση του πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού βρίσκεται στην Παναγία Χρυσοφίτισσα στη Λακωνία και σχετίζεται με τα πολιτικά γεγονότα της εποχής και το κίνημα των Αρσενιατών. Για την ερμηνεία, βλ. Α. Κοντογιαννοπούλου, «Το πορτραίτο του πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού στην Παναγία Χρυσοφίτισσα της Λακωνίας (1289/1290)», *Βυζαντικά* 19 (1999) 223-238.

⁷²⁶Για τις διαπραγματεύσεις που έγιναν στη Νίκαια και το Νυμφαίο επί Ιωάννη Βατάτζη, βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Β΄, 585.

⁷²⁷Η διαδικασία εκλογής στον πατριαρχικό θρόνο με τη συγκατάθεση της συνόδου, προκάλεσε αντιδράσεις, αφού ο Αρσένιος μέσα σε μία εβδομάδα χειροτονήθηκε διάκονος, ιερέας και τελικά πατριάρχης, βλ. Συκουτρής, «Σχίσμα», 267-268.

παραγκωνισμός του Ιωάννη Λάσκαρη και στη συνέχεια η τύφλωσή του, ο πατριάρχης αντέδρασε δυναμικότερα απ' όλους, μη δεχόμενος την άδικη μεταχείριση του ανήλικου διαδόχου, τον οποίο ο ίδιος είχε δεσμευθεί να προστατεύσει⁷²⁸.

Η στάση του Αρσενίου ήταν προαναγγελία του αγώνα που θα έδινε από εδώ και στο εξής για την αποκατάσταση της τάξης και της νομιμότητας. Αφού συγκάλεσε τους ιεράρχες και τους εξήγησε ότι η παράβαση των όρκων από τον Μιχαήλ αποτελούσε χλευασμό και καταφρόνηση των νόμων του Θεού, αποφάσισε να του επιβάλει την πνευματική ποινή του αφορισμού, διαχώρισε δηλαδή τον αυτοκράτορα από το υπόλοιπο σώμα της Εκκλησίας, ασκώντας το προνόμιο *τοῦ διαιρεῖν τὸν ἄξιον καὶ τὸν ἀνάξιον, καὶ τὸν μὲν εὐλογεῖν, τὸν δ' ἐκπέμπειν τῆς ὀλομελείας τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*⁷²⁹.

Τόσο οι χωρικοί της Νίκαιας που επαναστάτησαν, όσο και ο πατριάρχης, ενήργησαν βάσει των όρκων τους. Συγκεκριμένα, με την ανάρρηση του Μιχαήλ στην εξουσία είχαν δοθεί όρκοι τόσο από μέρους του όσο και από μέρους του Ιωάννη Δ' ότι δεν θα επιχειρούσαν καμία επιθετική ενέργεια ο ένας εναντίον του άλλου. Από τη μεριά τους, οι εκκλησιαστικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι, καθώς και ο λαός, ορκίστηκαν πίστη στους δύο βασιλείς και την υπόσχεση ότι σε περίπτωση επιβουλής του ενός προς τον άλλον, θα φόνευαν τον επίβουλο και θα έπαιρναν το μέρος του θύματος. Μάλιστα, εάν ο επίβουλος κατάφερνε να σκοτώσει το θύμα, τότε θα εξέλεγαν νέο αυτοκράτορα από τη Σύγκλητο⁷³⁰. Ο ίδιος ο Μιχαήλ είχε ορκιστεί μπροστά στους ιεράρχες και τον πατριάρχη, ότι εάν ποτέ ενεργούσε εναντίον του νόμιμου κληρονόμου της βασιλείας, να αφοριζόταν⁷³¹, γι' αυτό και ο πατριάρχης γράφει στη διαθήκη του: *...μαρτύρομαι, κατὰ τὸν ἅγιον Ησαΐαν, οὐρανὸν τε καὶ γῆν, πῶς ἀντέστην, πῶς ἠγωνισάμην, πῶς οὗτος καὶ πάλιν τὴν τῶν ὄρκων βεβαίωσιν πρὸς μὲ καὶ πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς ἐποίησεν*⁷³². Παρ' όλα αυτά, ο Αρσένιος αρχικά δεν τιμώρησε σκληρά τον Μιχαήλ, επιτρέποντας του να ασκεί κανονικά τα θρησκευτικά του καθήκοντα και να μνημονεύεται στις εκκλησίες⁷³³. Ο πατριάρχης θεώρησε ότι ήταν αρκετή η επιτίμηση που του είχε επιβληθεί, και με μία μεγαλύτερη τιμωρία υπήρχε κίνδυνος να προκαλέσει σύγχυση, κατά το παράδειγμα του

⁷²⁸Ο Γρηγοράς, I, 93₈₋₁₆, μεταφέρει τον θρήνο του πατριάρχη, όταν πληροφορήθηκε την τύφλωση του Ιωάννη Δ'.

⁷²⁹Παχυμέρης, I, 267₂₆-269₁₃.

⁷³⁰Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 952A-B.

⁷³¹*Εἰ βουληθῶ τι κακωτικὸν ἐργάσασθαι, εἴτε δι' ἐμοῦ εἴτε διὰ ἑτέρου, εἰς τὸν ἀθῆντην μου καὶ κληρονόμον καὶ διάδοχον τῆς βασιλείας, ἵνα εἰμι ἀφωρισμένος ἀπὸ τῆς ζωαρχικῆς καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, καὶ παραδεδομένος τῷ διαβόλῳ.* Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 952A. Βλ. επίσης, Svoronos, «Serment», 111-112. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 35-36, σημ. 3.

⁷³²Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 952A.

⁷³³Γρηγοράς, I, 93₁₇₋₂₂.

Σφαίρου στην κοσμογονία του πυθαγόρειου φιλοσόφου Εμπεδοκλή⁷³⁴, όπου η επικράτηση του Νείκου καταστρέφει την ισορροπία και προκαλεί το χάος και την ολοκληρωτική αποσύνθεση. Ο Αρσένιος, λοιπόν, πιστεύω ότι φοβόταν την αντίδραση του Μιχαήλ, η οποία δεν γνώριζε μέχρι ποιο σημείο θα έφτανε, και θα προκαλούσε αναστάτωση στο εσωτερικό. Επίσης, δεν ήταν σίγουρη ούτε και η υποστήριξη των αρχιερέων σε μία πρόταση επιβολής μεγαλύτερης τιμωρίας, αφού ήδη είχε δεχτεί ασφυκτικές πιέσεις από τον ανώτατο κλήρο, όπως είδαμε παραπάνω, προκειμένου να προχωρήσει στη στέψη του Μιχαήλ. Επομένως, οι αρχιερείς πιθανότατα θα στήριζαν τον αυτοκράτορα.

Η ανοχή του Αρσενίου απέναντι στον Μιχαήλ διήρκεσε τρία δύσκολα χρόνια, αφού σταδιακά η σχέση τους δοκιμάστηκε και έφτασε στο απροχώρητο. Ο πατριάρχης δεν ξέχασε ποτέ τη συμπεριφορά του αυτοκράτορα απέναντι στον νεαρό Λάσκαρη και την παράβαση των όρκων. Όπως αποκαλύπτει στη διαθήκη του, ο αφορισμός επιβλήθηκε με σκοπό τη μετάνοια του Μιχαήλ, αλλά ο αυτοκράτορας δεν έδειχνε διάθεση ειλικρινούς μεταμέλειας⁷³⁵. Από την άλλη πλευρά, ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε να ανεχθεί την τιμωρία και έστειλε φίλους του πατριάρχη να μεσολαβήσουν, ώστε να άρει τον αφορισμό⁷³⁶. Η στάση του πατριάρχη απέναντι στο αίτημα του Μιχαήλ είναι χαρακτηριστική όχι μόνο για την άρνησή του, αλλά κυρίως για την καχυποψία που υπήρχε ανάμεσά τους⁷³⁷. Οι παρεξηγήσεις, οι οποίες οφείλονταν κατά ένα μέρος στο γεγονός ότι ο αυτοκράτορας επικοινωνούσε με τον πατριάρχη με μεσάζοντες, συνεχίστηκαν, με κορυφαίο το επεισόδιο που περιγράφει ο Παχυμέρης, όταν ο πατριάρχης παρερμήνευσε την κίνηση του Μιχαήλ να του παραδώσει το σπαθί του και εκείνος την εξέλαβε ως απειλητική κίνηση για τη ζωή του⁷³⁸. Τελικά, μετά από μία τριετία ανοχής, ο πατριάρχης απαγόρευσε την είσοδο του αυτοκράτορα στην εκκλησία. Η πράξη αυτή στοίχισε τον πατριαρχικό θρόνο στον Αρσένιο, αφού ο ίδιος ομολογεί στη διαθήκη του που έγραψε στην εξορία, ότι αμέσως μετά άρχισαν οι σκευωρίες εναντίον του, άνευ κατηγορών και μαρτύρων⁷³⁹.

⁷³⁴Παχυμέρης, I, 269¹⁹⁻²⁶.

⁷³⁵Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 956Α.

⁷³⁶Παχυμέρης, I, 281⁵⁻⁹.

⁷³⁷... *ὑπερέωρα τὴν δέησιν καὶ οὐδ' ὄλωσ προσεῖχε*· *περιστερὰν γὰρ βαλεῖν εἰς τὸν κόλπον ἔφη κάκείνην, μετασχηματισθεῖσαν εἰς ὄφιν, δῆξαι πρὸς θάνατον*, Παχυμέρης, I, 281¹²⁻¹⁴.

⁷³⁸Παχυμέρης, I, 281³⁰⁻²⁸³¹¹.

⁷³⁹Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 956Β. Για τη διαθήκη του πατριάρχη Αρσενίου, βλ. και Πατεδάκης, «Διαθήκες», 74-76.

Ο Μιχαήλ, ο οποίος είχε καταφέρει να παραγκωνίσει με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τους Λασκαρίδες από την εξουσία και είχε καταστείλει την εξέγερση των αγροτικών πληθυσμών εναντίον του, δεν πρέπει να περίμενε ότι η μεγαλύτερη αντίσταση θα ερχόταν από τον πατριάρχη. Όλες οι προσπάθειές του για την άρση του αφορισμού του, ακόμη και η απειλή ότι θα ζητούσε την βοήθεια του πάπα, είχαν πέσει στο κενό. Ο μόνος τρόπος για να καμφθεί η αντίσταση του Αρσενίου, ήταν να χρησιμοποιηθούν παρασκηνιακές μέθοδοι. Στραμμένος προς αυτή την κατεύθυνση, άρχισε τις διαβουλεύσεις με τα μέλη της συνόδου, προκειμένου να βρεθεί τρόπος να καθαιρεθεί ο πατριάρχης. Η προθυμία των αρχιερέων να συνεργαστούν με τον αυτοκράτορα δεν μας εκπλήσσει, αφού από την αρχή είχαν εναντιωθεί στην εκλογή του Αρσενίου (προσωπική επιλογή του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β'), επιθυμώντας την εκλογή του Νικηφόρου Βλεμμύδη, ενώ στήριξαν την άνοδο του Μιχαήλ στον αυτοκρατορικό θρόνο, ασκώντας αφόρητες πιέσεις στον πατριάρχη. Ο ίδιος ο Αρσένιος εκφράζεται με πικρία απέναντι στη στάση τους, ονομάζοντάς τους «κακούς και πικρούς ποιμένες» και καταγγέλλοντας στο κείμενο της διαθήκης του τους εκβιασμούς από τον Μιχαήλ πριν και, κυρίως, μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως⁷⁴⁰.

Η απαγόρευση εισόδου στην εκκλησία ήταν η αφορμή που ζητούσε ο Μιχαήλ για να εκθρονίσει τον Αρσένιο. Η κατηγορία βρέθηκε, όπως και ο πρόθυμος κατηγορος. Ο νοτάριος του Πατριαρχείου Εψητόπουλος απηύθη με λίβελλο κατηγορίες προς τον πατριάρχη για τη μη μνημόνευση του ονόματος του αυτοκράτορα, για την άδεια χρήσης των λουτρών, που έφεραν χαραγμένους σταυρούς, από τον αλλόθρησκο Σελτζούκο σουλτάνο του Ικονίου, πρόσφυγα στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και για την παρουσία στην εκκλησία τόσο αυτού όσο και της συνοδείας του την ώρα της μεγάλης εισόδου⁷⁴¹. Αλλά οι συγκεκριμένες κατηγορίες δεν μπορούσαν να στηρίξουν το κατηγορητήριο, αφού, σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, δεν συνηθιζόταν στον όρθρο η μνημόνευση του αυτοκρατορικού ονόματος, ενώ για τον σουλτάνο υποστηρίχθηκε ότι είχε γίνει Χριστιανός, χωρίς, όμως, να μπορεί να αποδειχθεί ο συγκεκριμένος ισχυρισμός, αλλά ούτε και να διαψευσθεί⁷⁴². Η προσπάθεια των ιεραρχών, παρ' όλες τις διαφωνίες

⁷⁴⁰ Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 953 B-C.

⁷⁴¹ Παχυμέρης, II, 335₁₇-337₁₈.

⁷⁴² Παχυμέρης, II, 337₂₅-339₁, 345₁₃ - 349₅. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 41. Η μετακίνηση του σουλτάνου Izzeddin Kaikaus και της συνοδείας του από τη Μικρά Ασία στο Βυζάντιο, δημιούργησε ζητήματα, που απασχόλησαν την ιστοριογραφία ως τις μέρες μας. Σύγχρονοι ιστορικοί, βασιζόμενοι στο γεγονός ότι χριστιανικοί τουρκόφωνοι πληθυσμοί της Δοβρουτσάς φέρουν το όνομα Γκαγκαούζ μέχρι σήμερα, ισχυρίζονται ότι η εγκατάσταση των Τούρκων στη Βαλκανική έγινε ήδη από τον 13ο αιώνα. Θεωρούν, δηλαδή, τους πληθυσμούς αυτούς εκχριστιανισμένους απογόνους των Σελτζούκων Τούρκων της συνοδείας του σουλτάνου του Ικονίου Καϊ-Καούζ, που έφυγε ως πρόσφυγας από τα μικρασιατικά εδάφη το 1260,

που υπήρξαν, δείχνει τη θέλησή τους να καταδικάσουν τον Αρσένιο. Γι' αυτό και βρέθηκε τελικά η μοναδική κατηγορία που θα μπορούσαν να του προσάψουν, αυτή της φυγοδικίας, της άρνησής του δηλαδή να παραστεί στη σύνοδο τρεις φορές. Έτσι, οι αρχιερείς *έκόντες ἄκοντες* καταδίκασαν τον πατριάρχη σε καθαίρεση και στη συνέχεια σε εξορία, όπως θα δούμε, στη νήσο Προκόννησο (ή Προικόννησο)⁷⁴³.

Ήταν νύκτα, περιγράφει ο Παχυμέρης, τέλη Μαΐου, περίοδος που σταματούν οι δυνατοί άνεμοι. Γύρω στα μεσάνυχτα έφτασαν οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα και συνέλαβαν τον πατριάρχη⁷⁴⁴. Ο ιεράρχης, αφού προσκύνησε τον Δεσπότη Χριστό στην ωραία πύλη της Αγίας Σοφίας, οδηγήθηκε πρώτα στο μονύδριο του Αγίου Νικολάου, που βρισκόταν προς τη μεριά της θάλασσας, κοντά στην πύλη της Αγίας Βαρβάρας. Η εκκλησία ήταν μετόχι της μονής Οξείας, στην οποία ο Αρσένιος είχε ενδυθεί το μοναχικό

μετά την νίκη των Μογγόλων στο Ακσαράι το 1257. Πρβλ. Witlek, *Rise*, 140, σημ. 6. Οι Βυζαντινοί ιστορικοί Παχυμέρης και Γρηγοράς όμως, δεν αναφέρουν καμία εγκατάσταση του Καϊ-Καούζ και της συνοδείας του στη Δοβρουτσά της Θράκης. Ο Γρηγοράς, μάλιστα (I, 137⁴⁻¹¹), αναφέρει ότι ο σουλτάνος και ο υιός του, Μελήκ (τίτλος ευγενείας, βλ. Laurent, «Famille turque», 360) πέρασαν τον Ίστρο ποταμό (κάτω ρου του Δούναβη). Εκεί ο σουλτάνος πέθανε. Λίγο καιρό αργότερα, ο Μελήκ πέρασε τον Πόντο και πήγε στους Μογγόλους της Κριμαίας, προκειμένου να διεκδικήσει την πατρική του κληρονομιά στο σουλτανάτο. Τελικά, το 1284 ανέκτησε την εξουσία ως Μεσούντ Β' και κυβέρνησε με διακοπές μέχρι το 1307, όταν δολοφονήθηκε. Επομένως, ούτε και ο υιός του Καϊ-Καούζ παρέμεινε στο Βυζάντιο. Σύμφωνα με την Ε. Ζαχαριάδου, «Απόγονοι», 62-74, στην περιοχή της Βέροιας κατά τον 14ο αιώνα υπήρχαν απόγονοι του σουλτάνου, που με τις επιγαμίες εντάχθηκαν στη βυζαντινή αυλή και διοίκηση και με τον καιρό εξελληνίστηκαν. Τα πρόσωπα όμως των βυζαντινών εγγράφων που συνδέονται με τον Καϊ-Καούζ, φέρουν το όνομα Σουλτάν και όχι Γκαγκακούζ. Επίσης, μέλη της επιφανούς βυζαντινής οικογένειας Ραούλ στην Πελοπόννησο, κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, φέρουν και το επίθετο Μελίκης. Ο Laurent, «Famille turque», 364-367, θεωρεί ότι είναι απόγονοι του Κωνσταντίνου Μελήκ, Χριστιανού απογόνου του σουλτάνου Καϊ-Καούζ, ο οποίος, μέσω επιγαμίας, δημιούργησε τον κλάδο της εξελληνισμένης οικογένειας Ραούλ-Μελίκη (Ράλλης-Μελίκης, Ράλλης Καλός, Μανουήλ Ραούλ Μελίκης, Ματθαίος Ασάνης Παλαιολόγος Ραούλ Μελίκης, βλ. και Fassoulakis, *Raoul*, 86-88). Ακόμη και η υπόθεση του Laurent όμως, αφορά σε άτομο και όχι σε πληθυσμιακή ομάδα. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι ξένοι έμπαιναν στην υπηρεσία του Βυζαντίου. Πουθενά, λοιπόν, δεν εντοπίζεται τουρκική εγκατάσταση στη Βαλκανική πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα. Όσον αφορά τους Γκαγκαβούζηδες, ο Χρ. Κοζαρίδης σημειώνει ότι τους αιώνες που ακολούθησαν την κατάκτηση της Μ. Ασίας και των Βαλκανίων παρατηρήθηκαν μαζικοί εξισλαμισμοί, πουθενά όμως εκχριστιανισμός πληθυσμού. Όσοι κατάφεραν να παραμείνουν Χριστιανοί, αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν τη γλώσσα του κατακτητή. Σύμφωνα με τα παραπάνω, αλλά και από την ύπαρξη στην περιοχή της Δοβρουτσάς θρακικού φύλου, το οποίο μέχρι τον 3ο αιώνα μ.Χ. ονομαζόταν Κροβύζοι ή Κροβούζοι, Κατούζοι ή Καταούζοι, ο Κοζαρίδης, *Γκαγκαβούζοι*, έκδ. 2009, υποστηρίζει ότι Γκαγκαβούζοι της Δοβρουτσάς είναι αρχαίο θρακικό φύλο, το οποίο δεν εκτουρκίστηκε, αλλά έχασε τη γλώσσα του λόγω ιστορικών συνθηκών.

⁷⁴³ Παχυμέρης, II, 349²⁻²⁷. Η νήσος έλαβε το όνομα Προκόννησος ή Προικόννησος από την προκό ή προικό, είδος ελαφιού, βλ. για την ερμηνεία Γεδεών, *Προικόννησος*, 133-134.

⁷⁴⁴ Παχυμέρης, II, 353¹²⁻¹⁶. Βλ. και σ. 352, σημ. 3, όπου σύμφωνα με τον εκδότη A. Failler, η εξορία του Αρσενίου πιθανόν δεν έγινε τέλη Μαΐου, αλλά δύο εβδομάδες νωρίτερα, δηλαδή μέσα του ίδιου μήνα, ενώ σημειώνει επίσης, ότι στο κείμενο της παραλλαγής του χειρογράφου Β στη θέση της λέξης *πυαντείων* υπάρχει η λέξη *μεταγεινίων*, που στο αττικό ημερολόγιο σημαίνει τον μήνα Αύγουστο (συγκεκριμένα το διάστημα μέσα Αυγούστου - μέσα Σεπτεμβρίου). Θεωρώ ότι δεν μπορεί να ισχύει ο μήνας Αύγουστος, διότι ο ιεράρχης εξορίστηκε την εποχή που σταματούν οι δυνατοί άνεμοι του χειμώνα, επομένως την άνοιξη και συγκεκριμένα τον μήνα Μάιο. Συμφωνώ, όμως, με την άποψη του εκδότη ότι πιθανόν ο ιεράρχης εξορίστηκε μέχρι μέσα Μαΐου, και όχι αργότερα, αφού τότε κοπάζουν οι άνεμοι, ενώ από τα τέλη του ίδιου μήνα προς τις αρχές Ιουνίου σημειώνονται ελαφροί βόρειοι άνεμοι, οι λεγόμενοι Πρόδρομοι άνεμοι, που προηγούνται των μελεμιών.

σχήμα, γι' αυτό και ο ιστορικός σχολιάζει ότι κατ' οικονομία Θεού οδηγήθηκε πρώτα εκεί. Την ώρα που ο πατριάρχης έβγαινε από την Αγία Σοφία, για να οδηγηθεί στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, νέφη σκέπασαν ξαφνικά τον ουρανό και σκοτεινίασε όλος ο τόπος. Ακολούθησε ραγδαία βροχή μαζί χαλάζι συνοδευόμενη από αστραπές και βροντές⁷⁴⁵. Με τη συγκεκριμένη περιγραφή ο Παχυμέρης θέλει προφανώς να δηλώσει την αθωότητα του πατριάρχη και την άδικη καταδίκη του, στην οποία εναντιώνονται ακόμη και τα στοιχεία της φύσης.

Την επομένη νύκτα, οι φρουροί οδήγησαν τον ιεράρχη από τον ναό του Αγίου Νικολάου στο λιμάνι⁷⁴⁶ και τον επιβίβασαν σε πλοίο με προορισμό την Προκόννησο ή Προικόννησο. Η νήσος βρίσκεται στην Προποντίδα, συγκεκριμένα στον θαλάσσιο δρόμο που οδηγεί από τον Βόσπορο προς τα στενά των Δαρδανελλίων και αποτελεί μέρος του συμπλέγματος των Προκοννησίων⁷⁴⁷ (το άλλο σύμπλεγμα είναι τα Πριγκιπόννησα). Η Προκόννησος ήταν ήδη γνωστή από την αρχαιότητα για την εξόρυξη των περιφημών λευκών μαρμάρων της, από τα οποία κατασκευάστηκαν πολλά μνημεία της Κωνσταντινουπόλεως⁷⁴⁸. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η μητρόπολη Προικοννήσου αποτελεί μία από τις αρχαιότερες επισκοπές⁷⁴⁹. Το 1204, μετά την κατάκτηση της Βασιλεύουσας από τους σταυροφόρους, η Προκόννησος μαζί με άλλα βυζαντινά νησιά πέρασε στην εξουσία του λατίνου αυτοκράτορα⁷⁵⁰.

Ο Μιχαήλ θα μπορούσε να είχε επιλέξει ως τόπο εξορίας του Αρσενίου κάποιο από τα κοντινότερα Πριγκιπόννησα, φαίνεται όμως ότι ήθελε να απομακρύνει ακόμη περισσότερο τον πατριάρχη από την Κωνσταντινούπολη, ώστε να κάνει δυσκολότερη

⁷⁴⁵Παχυμέρης, II, 353²⁵⁻²⁸.

⁷⁴⁶Υπενθυμίζουμε τον τρόπο απομάκρυνσης από την Κωνσταντινούπολη της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης, βλ. παραπάνω, 124.

⁷⁴⁷Τέσσερα νησιά απαρτίζουν το σύμπλεγμα των Προκοννησίων, η Προκόννησος, η Αλώνη, η Οφιούσα και η Κούταλη.

⁷⁴⁸Στην εξόρυξη μαρμάρου οφείλεται και η μετονομασία της Προκοννήσου σε νήσο Μαρμαρά και της Προποντίδας σε «θάλασσα του Μαρμαρά». Με αυτό το όνομα αποκαλεί τη νήσο και ο ρήτορας Θεόδωρος Μάγιστρος (True, «Theodulos Magistros», 15⁵⁻⁶), όταν, γύρω στο 1313, κατά τη διάρκεια της επιστροφής του από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, αγκυροβόλησε εκεί λόγω θαλασοταραχής. Η εξόρυξη των μαρμάρων γινόταν κοντά στην περιοχή Παλάτια, βλ. σχετικά, Γεδεών, *Προικόννησος*, 125-127, 142-146. Θεωρώ ότι το όνομα της συγκεκριμένης περιοχής δεν είναι τυχαίο, αλλά συνδέεται με τα μάρμαρα που εξορύσσονταν εκεί και στέλνονταν στην Κωνσταντινούπολη για την κατασκευή και διακόσμηση αυτοκρατορικών μνημείων, όπως η Αγία του Θεού Σοφία. Μάρμαρο προκοννήσου χρησιμοποιήθηκε και σε μνημεία άλλων πόλεων, όπως στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα του Βασίλη Μέλφου, αναπληρωτή καθηγητή Γεωλογίας του ΑΠΘ, λευκό μάρμαρο Προκοννήσου έχει χρησιμοποιηθεί σε δύο από τα παλαιότερα χριστιανικά μνημεία, τον ναό της Αχειροποιήτου και τον ναό του Αγίου Δημητρίου.

⁷⁴⁹Η επισκοπή Προικοννήσου μαρτυρείται ήδη από τον 5ο αιώνα. Τον 6ο ή 7ο αιώνα προήχθη σε αρχιεπισκοπή και έτσι παρέμεινε, φθάνοντας να κατέχει την πρώτη θέση ανάμεσα σε αυτές που υπάγονταν στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Dagrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 217, 351, 377, 384, 408, 420. MM, τ. I, 128: *ἀγιοπάτης ἀρχιεπισκοπῆς Προικοννήσου*. Τελικά, το 1823 προήχθη σε Μητρόπολη.

⁷⁵⁰Tafel, *Symbolarum criticarum*, II, 65.

την επικοινωνία του με τους οπαδούς του. Όπως σημειώνει ο Γεδεών, το νησί εθεωρείτο τόπος μη ευχάριστος και γι' αυτό η εκεί διαμονή ισοδυναμούσε με κάποιο είδος τιμωρίας, υπενθυμίζοντας το σύνθημα που φώναζαν οι αντίπαλοι του Ιωάννη Χρυσοστόμου στην επί Δρυν σύνοδο⁷⁵¹: *Τῆς ἀυγούστης πολλὰ τὰ ἔτη, καὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς τῇ Προικονήσῳ*⁷⁵². Η Προκόννησος είχε δεχθεί κατά το παρελθόν επιφανείς βυζαντινούς εξορίστους, όπως τον Στέφανο Λακαπηνό το 945, τον Βασίλειο τον μάγιστρο, ο οποίος δεν επέστρεψε ποτέ από την εξορία του και πέθανε στο νησί, την αυτοκράτειρα Θεοφανώ το 970, η οποία όμως κατάφερε να δραπετεύσει και να μεταβεί στην πρωτεύουσα⁷⁵³, καθώς και άλλους επιφανείς. Το 1265 ήταν η σειρά του πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού να εξοριστεί στην Προκόννησο, γεγονός που δείχνει ότι η συγκεκριμένη νήσος εξακολουθούσε να αποτελεί σταθερή επιλογή τόπου εξορίας επιφανών προσώπων και κατά τον 13ο αιώνα.

Δεν έχουμε πληροφορίες για το θαλασσινό ταξίδι του εξορίστου πατριάρχη, αλλά εικάζουμε ότι αυτό ήταν πολύωρο και κράτησε πάνω από μία ημέρα. Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Γεδεών ολοκληρώνοντας το ταξίδι του στα Προκονήσια αναχώρησε στις 5 Αυγούστου από την Κουτάλα για το λιμάνι της Προκονήσου, επιλέγοντας ως μέσο μεταφοράς όχι το ατμόπλοιο της γραμμής, αλλά ένα μικρό πλοιάριο. Ο άνεμος, όμως, ήταν σφοδρός και κινδύνευσε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Έφτασε στο νησί την ίδια ημέρα μετά από πέντε ώρες⁷⁵⁴. Αν, λοιπόν, τον 19ο αιώνα για μία μικρή απόσταση από την Κουτάλα μέχρι την Προκόννησο ο Γεδεών χρειάστηκε πέντε ώρες, μπορούμε να εικάσουμε ότι με τα μέσα της εποχής του 13ου αιώνα και με αφετηρία το λιμάνι της Κωνσταντινουπόλεως, το θαλασσινό ταξίδι του Αρσενίου μέχρι τον τόπο εξορίας του ήταν πολύωρο και επικίνδυνο. Εξ άλλου, όπως θα δούμε, η αυτοκρατορική αποστολή που στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη για να συναντήσει τον εξορίστο πατριάρχη, ταξίδευε δύο ημέρες μέχρι να φτάσει στο νησί. Το πλοίο μάλλον αγκυροβόλησε στο λιμάνι κοντά στην περιοχή Γαλολιμήν⁷⁵⁵ και από εκεί η πομπή κινήθηκε νοτιοανατολικά

⁷⁵¹Στη συγκεκριμένη σύνοδο στην επί Δρυν (κοντά στην Χαλκηδόνα) το 403, καθαιρέθηκε ο Χρυσόστομος και του επιβλήθηκε η ποινή της εξορίας, την οποία επικύρωσε ο αυτοκράτορας Αρκάδιος. Για τις εξορίες του Ιωάννου Χρυσοστόμου βλ. την Εισαγωγή της παρούσας εργασίας, σ. 21-22.

⁷⁵²Γεδεών, *Προικόννησος*, 147.

⁷⁵³Η αυτοκράτειρα στη δεύτερη εξορία της μεταφέρθηκε στη μακρινή Προκόννησο (Σκυλίτζης, 285³⁴⁻³⁵. Ζωναράς, 521¹⁻¹²), από όπου, όμως, κατάφερε να δραπετεύσει και να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να επαναστατήσει, αλλά δεν κατάφερε να βρει συνεργούς στα σχέδιά της. Παρ' όλα αυτά, βρήκε τρόπο και εισήλθε στα ανάκτορα, παρουσιάστηκε μπροστά στον αυτοκράτορα Ιωάννη Τζιμισκή και τον παρακοιμώμενο Βασίλειο Λακαπηνό, τον οποίο εξύβρισε. Ο αυτοκράτορας την εξόρισε αυτή τη φορά ακόμη πιο μακριά, στη μονή της Δάμιδος στην Αρμενία (Σκυλίτζης, 285³⁶⁻⁴⁹).

⁷⁵⁴Γεδεών, *Προικόννησος*, 87.

⁷⁵⁵Για την περιοχή και το όνομά της βλ. Γεδεών, *Προικόννησος*, 128-129.

με προορισμό την περιοχή της Σούδας, όπου βρισκόταν η μονή του Αγίου Νικολάου⁷⁵⁶. Ο Γεδεών αναφέρει ότι η συγκεκριμένη μονή αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές, όταν μεταφέρθηκε εκεί εξόριστος ο πατριάρχης Αρσένιος⁷⁵⁷. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, εκεί περιόρισαν οι φρουροί με αυτοκρατορική διαταγή τον πατριάρχη και τοποθέτησαν αυτοκρατορικούς επιθεωρητές⁷⁵⁸.

Στο μεταξύ, το κλίμα στην Κωνσταντινούπολη μετά την καθαίρεση και την εξορία του Αρσενίου ήταν τεταμένο. Οι οπαδοί του αντέδρασαν δυναμικά, μην αναγνωρίζοντας τον νέο πατριάρχη Γερμανό Γ' (1265-1266), πρώην μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως, του οποίου η εκλογή έγινε από σύνοδο τον Μάιο του 1265, αμέσως μετά την καθαίρεση του Αρσενίου. Απουσίαζαν, όμως, οι αρχιερείς πρώην Σάρδεων και Θεσσαλονίκης Μανουήλ, καθώς και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Νικόλαος Β', οι οποίοι αποσχίστηκαν θεωρώντας αντικανονική την καθαίρεση του Αρσενίου, προκαλώντας οριστικό σχίσμα με την επίσημη Εκκλησία. Όπως ορθά σημειώνει η Αναστ. Καραγιαννοπούλου και επιβεβαιώνεται από πηγές της εποχής, η εκλογή του Γερμανού Γ' ως νέου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ενώ ο νόμιμος πατριάρχης Αρσένιος βρισκόταν ακόμη εν ζωή, τον κατέστησε μισητό στους εκκλησιαστικούς κύκλους αλλά και στον μικρασιατικό πληθυσμό⁷⁵⁹.

Τον Ιούλιο του ίδιου έτους (1265) ο Αρσένιος, αν και εξόριστος στην Προκόννησο, κατηγορήθηκε για συμμετοχή στην αντικαθεστωτική συνωμοσία του Φραγγόπουλου, στην οποία συμμετείχαν άλλοι δώδεκα και είχε προδοθεί στον αυτοκράτορα από τον Λατίνο Κάρολο, τον δολοφόνο του Γεωργίου Μουζάλωνος το 1258⁷⁶⁰. Θεωρώ ότι ο πατριάρχης δεν είχε ανάμειξη σε αυτή την συνωμοσία. Ίσως, όμως, να είχαν οπαδοί του, πράγμα που δεν σημαίνει απαραίτητως ότι ο Αρσένιος ήταν ένοχος. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, αυτοί που ανακρίθηκαν, είτε αποκαλύπτονταν είτε ύστερα από βασανισμούς που υπέστησαν για να μαρτυρήσουν, κατονόμασαν τον πατριάρχη Αρσένιο. Αν συνέβη αυτό, ήταν πολύ βολικό για τον αυτοκράτορα να κατηγορηθεί και ο πατριάρχης, την ώρα που το σχίσμα των Αρσενιατών είχε αρχίσει να μεγαλώνει. Τελικά, στον Αρσένιο επιβλήθηκε η ποινή του αφορισμού, ύστερα από πιέσεις του Μιχαήλ Η', πρόταση στην

⁷⁵⁶Για τη μονή βλ. Γεδεών, *Προκόννησος*, 111-112. Janin, *Grands centres*, 211.

⁷⁵⁷Γεδεών, *Προκόννησος*, 112.

⁷⁵⁸Παχυμέρης, II, 355₁₋₃. Αρσένιος, *Διαθήκη*, 956 C: ἄλλοτε δὲ Βαράγγους εἰς τὸν Μαρμαρᾶν, ὄν ἐξωρίσθην, ἀπέστειλε φυλάττοντάς με, καὶ μυρίας θλίψεις μοι προξένησεν.

⁷⁵⁹Ο μικρασιατικός πληθυσμός ήταν ιδιαίτερα δυσαρεστημένος και από μία σειρά μέτρων που είχε λάβει ο αυτοκράτορας τότε εναντίον τους, προκειμένου να τους τιμωρήσει για την πρόσφατη επανάσταση των Βιθυνών και να εμποδίσει την έκρηξη μίας νέας, βλ. Κοντογιαννοπούλου, «Σχίσμα», 193-194.

⁷⁶⁰Βλ. Παχυμέρης, II, 371₆₋₂₃. Η Κοντογιαννοπούλου, «Σχίσμα», 198, σημ. 100, θεωρεί πιθανή τη συμμετοχή οπαδών του Αρσενίου στη συνωμοσία.

οποία συμφώνησε και η σύνοδος των αρχιερέων⁷⁶¹. Συντάχθηκε τότε έγγραφο με την απόφαση, το οποίο θα επιδιδόταν στον εξόριστο πατριάρχη. Την αποστολή απάρτιζαν ο μητροπολίτης Νεοκαισαρείας Μονοκωνσταντίνος, ο μητροπολίτης Μωκησσού, προεδρεύων τότε της εκκλησίας της Προκοννήσου, και συνεπώς επιφορτισμένος με την παράδοση του εγγράφου στον κατηγορούμενο πατριάρχη, ο *ἐκ τῶν κληρικῶν* και *ἐπὶ τῶν σεκρέτων* Γαληνός και ο πατριαρχικός αξιωματούχος Γεώργιος Παχυμέρης, ο οποίος γράφει ότι υποχρεώθηκε τότε να συμμετάσχει *βία συνυπαχθεις καὶ κελεύσει βασιλικῆ*⁷⁶², ομολογία με την οποία, προφανώς, επιθυμεί να απαλλαγεί από την ευθύνη των συμβάντων.

Η αποστολή αναχώρησε με πλοίο από την Κωνσταντινούπολη στις 25 Ιουλίου, ημέρα Πέμπτη, και, ύστερα από ταξίδι δύο ημερών, έφτασε στις 27 Ιουλίου, ημέρα Σάββατο, στην Προκόννησο και κατευθύνθηκε προς τη μονή του Αγίου Νικολάου. Εκεί βρήκαν τον πατριάρχη, ο οποίος ρωτούσε τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους, ποιο σφάλμα είχε διαπράξει εναντίον του αυτοκράτορα, τον οποίο από ιδιώτη τον ανέβασε στον θρόνο, σε αντίθεση με εκείνον, που αν και τον βρήκε πατριάρχη, τον καταδίκασε με άδικες κατηγορίες, και τώρα βρίσκεται εξόριστος στην εσχατιά του κόσμου, σαν μετανάστης χωρίς τιμές, δεχόμενος κάθε μέρα τον οίκτο των Χριστιανών⁷⁶³. Με αυτά τα λόγια ο πατριάρχης εξέφραζε την πικρία του για την άδικη συμπεριφορά του αυτοκράτορα Μιχαήλ απέναντί του, την αχαριστία του ευεργετημένου απέναντι στον ευεργέτη του, καθώς και τη θλίψη του για την καθαίρεσή του, αφού από πατριάρχης, από κεφαλή της Ορθοδοξίας, βρισκόταν τώρα σε αυτή τη δυσχερή και ατιμωτική θέση.

Την ώρα που οι απεσταλμένοι ήταν έτοιμοι να διαβάσουν το έγγραφο με την καταδικαστική απόφαση, ο Αρσένιος, ο οποίος είχε ήδη πληροφορηθεί από κάποια πηγή την κατηγορία, αρνήθηκε ν' ακούσει το περιεχόμενό του και αποχώρησε. Όταν οι απεσταλμένοι τον έφεραν πίσω, ο πατριάρχης κάλυψε τ' αυτιά του με το ύφασμα που κρεμόταν εκατέρωθεν από την καλύπτρα της κεφαλής του, ώστε να μην ακούσει την ανάγνωση του εγγράφου. Με δυνατή φωνή καλούσε γη και ουρανό ως μάρτυρες για τα δεινά που υπέφερε, ενώ μίλησε με σκληρά λόγια εναντίον του αυτοκράτορα⁷⁶⁴, και επιτέθηκε φραστικά και στον πατριάρχη Γερμανό Γ', που τον είχε αντικαταστήσει στον

⁷⁶¹Παχυμέρης, II, 371₂₈ -373₇. Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 956 B-C: ... ή μοιχοσύνοδος άφορισμόν μοι έξαπέστειλε.

⁷⁶²Παχυμέρης, II, 373₈₋₁₅.

⁷⁶³Παχυμέρης, II, 373₂₀₋₂₄.

⁷⁶⁴Καλῶς ἄν, ἔλεγεν, ἤρχιερατεύσαμεν, φόνον τῷ βασιλεῖ συνυφαίνοντες, οἱ δὴ καὶ, ἐν ἐσχατιᾷ ταύτη παραρριφθέντες, Θεὸν εἰς καλὸν ἐπειλήφθαι τῆς ἐκείνου ψυχῆς ἰκετεύομεν, κἂν ἐκεῖνος λιμῶ καὶ δίψει ἐπ' ἐρημίας ὡς καταδίκους ἀπόλλυσι, Παχυμέρης, II, 375₁₅₋₁₈.

πατριαρχικό θρόνο, αποκαλώντας τον *φατριάρχη* και υποχείριο της αδελφής του αυτοκράτορα, Ειρήνης-Ευλογίας⁷⁶⁵.

Η αποστολή αναχώρησε από το νησί την επόμενη ημέρα, δηλαδή, όπως εικάζουμε, στις 28 Ιουλίου. Ο Παχυμέρης διηγείται όσα δεινά πέρασαν για να φτάσουν τελικά στην Κωνσταντινούπολη. Επειδή ο άνεμος ήταν σφοδρότατος, αναγκάστηκαν να μην πλεύσουν σε ευθεία γραμμή προς την Βασιλεύουσα, αλλά να κινηθούν δυτικά, πλέοντας κατά μήκος των δυτικών ακτών του νησιού, προστατευόμενοι από τα βουνά. Έτσι έφτασαν στη δυτική πλευρά της Προκονήσου εν μέσω τρικυμίας και με μεγάλη δυσκολία μπόρεσαν και προσέγγισαν τον Γαληνολιμένα, τον οποίο, όπως αναφέρει ο ιστορικός, οι ντόπιοι ονομάζουν και Γαληλολιμήν από παραφθορά⁷⁶⁶. Γύρω στα μεσάνυχτα πιθανόν της 28ης Ιουλίου ή άλλης νύχτας, ισχυρός σεισμός έπληξε το νησί και τμήμα του όρους πάνω από το λιμάνι υποχώρησε και έπεσε στη θάλασσα, κατακλύζοντας την εκεί περιοχή, την ώρα που η αυτοκρατορική αποστολή βρισκόταν στην ακτή⁷⁶⁷. Ύστερα από τόσους κινδύνους, τους οποίους ο Παχυμέρης αποδίδει στο γεγονός ότι δεν είχαν λάβει την ευλογία του εξορίστου πατριάρχη, αν και το επιθυμούσαν, το πλοίο κινήθηκε νοτιοανατολικά με κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη, όπου έφτασε στις 16 Αυγούστου⁷⁶⁸. Οι απεσταλμένοι συναντήθηκαν πρώτα με τον πατριάρχη Γερμανό, και στη συνέχεια με τον αυτοκράτορα. Όταν ο Μιχαήλ Η' πληροφορήθηκε την άσχημη κατάσταση του Αρσενίου, έδωσε εντολή να του χορηγηθούν 300 νομίσματα ετησίως⁷⁶⁹.

⁷⁶⁵Παχυμέρης, II, 375₁₋₄. Σύμφωνα με τον ιστορικό, η Ευλογία Παλαιολογίνα έφερε ευθύνη για την τύχη του νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Δ', αφού με βάση τις δικές της συμβουλές ενήργησε ο Μιχαήλ Η' εναντίον του. Πρβλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 209. Για την Ειρήνη, βλ. παρακάτω, 201-207.

⁷⁶⁶Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, γιατί τον 13ο αι. ο Γαληνολιμήν ήταν λιμάνι, αντίθετα, στα 1895 ο Γεδεών βρίσκει στην ίδια ακριβώς περιοχή το χωριό Γαλλιμήν, και με βάση την παραπάνω πληροφορία του Παχυμέρη συμπεραίνει ότι: *φαίνεται δ' ότι ο Γαλλιμήν ην ούχι χωρίον ως νύν, αλλά λιμήν*, Γεδεών, *Προϊκόννησος*, 154.

⁷⁶⁷Παχυμέρης, II, 377₄₋₆. Δεν γνωρίζουμε τα αίτια της εγκατάλειψης του λιμανιού και της καταστροφής του. Ίσως ένας σεισμός, όπως αυτός που εκδηλώθηκε εκείνον τον Ιούλιο του 1265, να υπήρξε η αιτία. Το βέβαιο είναι ότι κάποτε εκεί, δίπλα στο σημερινό χωριό Γαλλιμή (τουρκ. Çinarlı Marmara), κτισμένο τον 16ο αιώνα σε εύφορη πεδιάδα, υπήρχε σημαντικό λιμάνι, όπως πιστοποιεί το όνομα της περιοχής (Γαλλιμήν από το βυζαντινό Γαληνολιμήν = γαλήνιο λιμάνι) αλλά και η ευφορία του εδάφους της. Οι Γαλλιμίτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό τους και την Προκόννησο μετά τα τραγικά γεγονότα του 1922 και την ανταλλαγή των πληθυσμών, παίρνοντας μαζί τους τις ιερές εικόνες από τις εκκλησίες και τις μονές τους. Έτσι, με την απομάκρυνσή τους, έσβησε η μακραίωνη παρουσία του Ελληνισμού στο νησί.

⁷⁶⁸Παχυμέρης, II, 377₆₋₇. Το πλοίο, εφ' όσον ξεκίνησε από τη μονή του Αγίου Νικολάου στο νοτιοδυτικό τμήμα, πρέπει να έκανε τον κύκλο του νησιού, περνώντας μέσα από το στενό του Μαρμαρά. Αν ισχύει η 28η ως ημέρα αναχώρησης, τότε πέρασαν είκοσι ημέρες μέχρι την άφιξη της αποστολής στην Κωνσταντινούπολη. Επειδή το διάστημα είναι μεγάλο, σχεδόν διπλάσιο από το κανονικό, θεωρώ πιθανές κάποιες στάσεις της αποστολής στο νότιο τμήμα του νησιού.

⁷⁶⁹Ο Μιχαήλ φοβούμενος μήπως ο Αρσένιος αρνηθεί τη βοήθεια από τον ίδιο, όπως και πρώτα, ανέθεσε στην αυτοκράτειρα αυτό το καθήκον, Παχυμέρης, II, 377₆₋₂₅.

Τα νέα για τον αφορισμό του πατριάρχη Αρσενίου προκάλεσαν μεγάλο αναβρασμό στους οπαδούς του. Πλήθος μοναχών, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν τον πατριάρχη Γερμανό Γ', εγκατέλειπαν τις μονές τους, οι οποίες είχαν συνταχθεί με τον νέο πατριάρχη, και περιφέρονταν στις επαρχίες ρακκένδυτοι και σακκοφόροι, έμπαιναν στις οικίες των πολιτών, κατηγορώντας τον αυτοκράτορα για την κακομεταχείριση του νόμιμου κληρονόμου του θρόνου και για την καθαίρεση του πατριάρχη Αρσενίου⁷⁷⁰, μεγαλώνοντας το σχίσμα στην εκκλησία, ακόμη και μέσα στα μέλη των ίδιων οικογενειών⁷⁷¹. Τότε ο αυτοκράτορας, επιθυμώντας να ελέγξει την εξάπλωση του κινήματος, ανάγκασε τον πατριάρχη Γερμανό Γ' σε παραίτηση στις 14 Σεπτεμβρίου του 1266. Νέος πατριάρχης εκλέχθηκε στις 28 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου ο ηγούμενος της μονής Γαλησίου και πνευματικός του Μιχαήλ Η', Ιωσήφ⁷⁷². Οι προσπάθειες του νέου πατριάρχη να πλησιάσει τους Αρσενιάτες έπεσαν στο κενό⁷⁷³. Λίγο αργότερα, στις 2 Φεβρουαρίου του 1267, ο νέος πατριάρχης Ιωσήφ, ανήμερα της δεσποτικής εορτής της Υπαπαντής, ήρε και τον αφορισμό του αυτοκράτορα⁷⁷⁴, γεγονός που προκάλεσε νέα έντονη αντίδραση των Αρσενιατών. Βασικό κέντρο υποστήριξης του κινήματος στην Κωνσταντινούπολη έγινε η σημαντική μονή του Χριστού Παντεόπτη⁷⁷⁵. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παχυμέρη, οι Παντεοπτιανοί μοναχοί ήταν ένθερμοι Αρσενιάτες, πολέμιοι του πατριάρχη Ιωσήφ, τον οποίο δεν αναγνώριζαν, ενώ τον κατηγορούσαν, πρώτον, επειδή δεν είχε το δικαίωμα να άρει αφορισμό που είχε εξαπολύσει άλλος, και, δεύτερον, επειδή και ο ίδιος δεν είχε δικαίωμα να ιερουργεί, αφού είχε αφοριστεί παλαιότερα από τον Αρσένιο. Ο πατριάρχης επιχείρησε τότε να καταστείλει τις συγκεκριμένες αντιδράσεις με σκληρά μέτρα και εκτελεστικό όργανο τον *μεγάλο λογοθέτη* και μετέπειτα ιστορικό Γεώργιο Ακροπολίτη, τον οποίο ο Παχυμέρης χαρακτηρίζει σοφό, αλλά χωρίς συνειδηση. Έτσι, όσοι θεωρούνταν ύποπτοι ως Αρσενιάτες, συλλαμβάνονταν και υπόκειντο σε σκληρά βασανιστήρια. Μοναχοί που

⁷⁷⁰Παχυμέρης, II, 407₄₋₁₀.

⁷⁷¹ Παχυμέρης, II, 407₂₄₋₂₆.

⁷⁷²Παχυμέρης, II, 393₂₇₋₃₉₅₆.

⁷⁷³Βλ. Κοντογιαννοπούλου, «Σχίσμα», 197.

⁷⁷⁴Παχυμέρης, II, 399₂₋₁₈. Ο αυτοκράτορας φρόντισε να στείλει στον εξόριστο Ιωάννη τρόφιμα και ενδύματα. Επίσης, πριν τη λύση του αφορισμού του, με τη μεσολάβηση του πατριάρχη, είχε δώσει εντολή να αποφυλακιστούν πολλοί φυλακισμένοι και να επιστρέψουν εξόριστοι, βλ. Παχυμέρης, II, 397₁₇₋₂₀.

⁷⁷⁵Για τη μονή, η οποία είχε ανεγερθεί από τη μητέρα του Αλεξίου Α' Κομνηνού, Άννα Δαλασσηνή, βρισκόταν στην 10η ρεγεώνα Κωνσταντινουπόλεως και έχει ταυτιστεί με το Eski Imaret Camii, βλ. Janin, *Eglises*, 513-515. Για τη θέση της, βλ. επίσης, Mango, «Christos Pantepoptes», 87-88, όπου ο αρχαιολόγος εκφράζει την άποψη ότι η μονή βρισκόταν αλλού, συγκεκριμένα κοντά στο Sultan Selim mosque στον Κεράτιο Κόλπο.

είχαν ζήσει μία ασκητική ζωή αξιοπρεπώς, διαπομπεύονταν με βαρύτατες πλαστές κατηγορίες και στη συνέχεια εξορίζονταν⁷⁷⁶.

Και ενώ συνέβαιναν όλα αυτά τα γεγονότα, ο πνευματικός ηγέτης του κινήματος των Αρσενιατών, ο πατριάρχης Αρσένιος, βρισκόταν ακόμη εξόριστος στην Προκόννησο, όπου έφυγε από τη ζωή στις 30 Σεπτεμβρίου του 1273⁷⁷⁷. Από το κείμενο της διαθήκης του, φαίνεται ότι δεν συγχώρεσε ποτέ τον Μιχαήλ Η΄ και τους προσωπικούς του αντιπάλους, αφού τον αναθεμάτιζε και επέκτεινε το ανάθεμα στους αντικανονικούς αρχιερείς, άρχοντες και πεπαιδευμένους που βοήθησαν τον αυτοκράτορα στον διωγμό των ανθενωτικών, δίνοντας συγχώρεση μόνο στον απλό λαό. Τέλος, άφηνε τα υπάρχοντά του στους αδελφούς του, που βρίσκονταν εξόριστοι μαζί του, και αναθεμάτιζε όσους στο μέλλον θα τολμούσαν να παραχαράξουν τις υποθήκες του⁷⁷⁸. Έτσι, με το αγωνιστικό πνεύμα της διαθήκης του, ο εξόριστος πατριάρχης έδειχνε και μετά θάνατον στους οπαδούς του τον δρόμο της αντίστασης ενάντια στην ανομία του Μιχαήλ Η΄.

Ο Αρσένιος θάφτηκε στην Προκόννησο και το σώμα του παρέμεινε εκεί μέχρι το 1284, οπότε ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, ύστερα από τις έντονες πιέσεις των Αρσενιατών, έδωσε εντολή να μεταφερθεί στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως⁷⁷⁹. Ο ιεράρχης ανακηρύχθηκε άγιος εκείνη τη χρονιά⁷⁸⁰. Την ίδια περίοδο, η ανιψιά του Μιχαήλ Η΄, Θεοδώρα Ραούλαινα⁷⁸¹, εξασφάλισε την άδεια του αυτοκράτορα να μεταφέρει τα λείψανα του πατριάρχη Αρσενίου από την Αγία Σοφία στη μονή του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει και να τα θάψει σε ένα παρεκκλήσι, το οποίο η ίδια είχε ανεγείρει για τον συγκεκριμένο σκοπό⁷⁸².

Αιώνες μετά, κατά την επίσκεψή του στην Προκόννησο, ο Γεδεών διαπίστωσε ότι η μνήμη του εξόριστου πατριάρχη Αρσενίου ήταν ακόμη έντονη στο νησί, αφού οι κάτοικοι είχαν δώσει το όνομά του σε αγιασμένο ύδωρ που ανέβλυζε κοντά στην πρωτεύουσα του νησιού, τον Μαρμαρά⁷⁸³. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει την άποψη που έχουμε εκφράσει ήδη στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας, ότι, δηλαδή, η εξορία ενός επιφανούς προσώπου, προερχόμενου κυρίως από την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη,

⁷⁷⁶Παχυμέρης, Π, 409₁₂-411₂

⁷⁷⁷ODB, 187, λημ. «Arsenius Autoreianos».

⁷⁷⁸Αρσένιος, *Διαθήκη*, στηλ. 956C- 958B. Πατεδάκης, «Διαθήκες», 74-76.

⁷⁷⁹Γρηγοράς, Ι, 167₆₋₁₇.

⁷⁸⁰Macrides, «Saints», 73-75. Μεργιαλή- Σαχά, *Γράφοντας ιστορία*, 53.

⁷⁸¹Για τη Θεοδώρα Ραούλαινα, βλ. παρακάτω, 200-211.

⁷⁸²Γρηγοράς, Ι, 167₁₇₋₂₁.

⁷⁸³Γεδεών, *Προκόννησος*, 155.

ήταν για τους κατοίκους της περιοχής εξορίας του μεγάλη τιμή, γι' αυτό και η παρουσία εκεί του Αρσενίου διατηρήθηκε ως ανάμνηση και στους κατοπινούς αιώνες.

β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους

1. Πατριάρχης Ιωσήφ Α΄

Ο πλέον επικίνδυνος εχθρός της παλινορθωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν ο Κάρολος ο Ανδεγαυός (Charles d'Anjou, 1226-1285). Το όνειρό του ήταν η κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Μετά τη νίκη του στη μάχη του Benevento, το 1266, εναντίον του Μαμφρέδου της Σικελίας (Manfredi di Sicilia, 1232-1266), ο Κάρολος συνομολόγησε το 1267, με την υποστήριξη του Πάπα Κλήμη Δ΄ (Clément IV, 1190-1268) στο Βιτέρμπο της Ιταλίας, συνθήκη συμμαχίας με τον εξόριστο Λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουνίνο Β΄ (Guillaume II de Villehardouin, 1211-1278) και τον ηγεμόνα της Αχαΐας Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο. Το δεύτερο μέρος της συνθήκης προέβλεπε τον διαμελισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁷⁸⁴.

Τα σχέδια του Καρόλου εναντίον του Βυζαντίου ανάγκασαν τον Μιχαήλ Η΄ να προχωρήσει, το 1267, στην υπογραφή συνθήκης με τη Γένουα, παραχωρώντας την περιοχή του Γαλατά στους Γενουάτες⁷⁸⁵, και τον Απρίλιο του 1268 με τη Βενετία, ενώ ζήτησε τη βοήθεια του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄, ώστε να συγκρατήσει τον Κάρολο και να αποτρέψει επίθεση εναντίον της αυτοκρατορίας⁷⁸⁶. Ο Κάρολος ανέβαλε προσωρινά τα σχέδιά του, ακολουθώντας τον βασιλιά αδελφό του Λουδοβίκο Θ΄ σε σταυροφορία στην Τυνησία, αλλά επανήλθε δριμύτερος. Έτσι, αρχές του έτους 1271, επέκτεινε τις κτήσεις του στην Αδριατική και μετά την κατάκτηση του Δυρραχίου, το οποίο χρησιμοποίησε ως βάση για τον σχεδιασμό της επικείμενης επίθεσής του εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς της Αλβανίας. Μαζί του συνασπίστηκαν οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι⁷⁸⁷. Ο Μιχαήλ Η΄ βρισκόταν σε δυσχερή θέση, αφού ο Κάρολος είχε καταφέρει με στρατιωτικές επιτυχίες και διπλωματικούς χειρισμούς να ενώσει όλους τους εχθρούς του Βυζαντίου.

⁷⁸⁴Ο Λατίνος αυτοκράτορ θα ελάμβανε στρατιωτική βοήθεια από τον Κάρολο εναντίον του Βυζαντίου, με αντάλλαγμα την παραχώρηση της επικυριαρχίας επί της ηγεμονίας της Αχαΐας. Στην πραγματικότητα, ο Κάρολος εποφθαλμιούσε το στέμμα της Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 152-155.

⁷⁸⁵Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 158-160.

⁷⁸⁶Βλ. παρακάτω στην παρούσα εργασία, 235, τη βυζαντινή πρεσβεία προς τον Λουδοβίκο Θ΄.

⁷⁸⁷Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 178.

Την ίδια περίοδο, ο νέος πάπας Γρηγόριος Ι΄ σχεδίαζε Σταυροφορία για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Επιθυμώντας να την πραγματοποιήσει με ενωμένο τον χριστιανικό κόσμο, αξίωνε την ένωση των Εκκλησιών, χρησιμοποιώντας ως μοχλό πίεσης την επικείμενη επίθεση των συνασπισμένων κρατών της Δύσεως εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως⁷⁸⁸. Τον Οκτώβριο του 1272 έστειλε πρεσβεία στον Μιχαήλ Η΄ και τον καλούσε να παραστεί το 1274 σε σύνοδο στη Λυών της Γαλλίας, όπου θα κήρυττε την Ένωση των Εκκλησιών. Ως αντάλλαγμα, θα ακύρωνε τα σχέδια του Καρόλου εναντίον του Βυζαντίου. Επρόκειτο στην ουσία για εκβιασμό, με πραγματικό σκοπό την υποταγή της Ορθόδοξου Εκκλησίας στη Δυτική, της Κωνσταντινουπόλεως δηλαδή στη Ρώμη, απαίτηση που δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει αποδεκτή από τον ελληνικό κλήρο. Η Ένωση δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί, διότι οι συνομιλίες ξεκινούσαν από ανεπιθυμητή βάση, εφ' όσον ήταν προϊόν πίεσης και όχι ισότιμης αντιμετώπισης. Μία σειρά εγγράφων της περιόδου 1273-1277, που αφορούν στη σύνοδο της Λυών, δείχνουν τις εντονότερες αντιδράσεις του ελληνικού κλήρου για την ενωτική πολιτική του αυτοκράτορα και εξηγούν τους λόγους⁷⁸⁹. Με την ευκαιρία της επίσκεψης των παπικών απεσταλμένων το 1272, η οποία προκάλεσε εντονότερες αντιδράσεις κληρικών⁷⁹⁰ και λαϊκών, ο αυτοκράτορας συγκάλεσε διάσκεψη με σκοπό να πείσει τον πατριάρχη Ιωσήφ και τους κληρικούς για την κανονικότητα του μνημοσύνου του πάπα, μειώνοντας τη σημασία του παπικού πρωτείου και του εκκλήτου. Ο *χαρτοφύλαξ* Ιωάννης Βέκκος αντέδρασε τότε εντονότερα εναντίον των αποφάσεων του αυτοκράτορα, υποστηρίζοντας με σθένος ότι *οί Λατίνοι αίρετικοί εισί και πασών τών αίρέσεων δοχεία*⁷⁹¹, αναγκάζοντας τον αυτοκράτορα να εκδώσει Τόμο πίστεως, τον οποίο απέστειλε στον πατριάρχη Ιωσήφ, υπερασπίζοντας τη διδασκαλία των Λατίνων⁷⁹², ενώ ταυτόχρονα απέστειλε πρόσταγμα προς τους Αγιορείτες μοναχούς καλώντας τους να αποφανθούν για τον Τόμο του. Ο πατριάρχης Ιωσήφ, αρνούμενος να αποδεχθεί τις ενωτικές θέσεις του αυτοκράτορα, έδωσε εντολή στον μαθητή του ιερομόναχο Ιώβ⁷⁹³ να συντάξει μαζί με άλλους κληρικούς ως απάντηση ορθόδοξο Τόμο⁷⁹⁴, τον οποίο απέστειλαν οι αρχιερείς

⁷⁸⁸Η επιστολή του Πάπα Γρηγορίου Ι΄ τελειώνει με την παραίνεση ότι αν η Ένωση δεν πραγματοποιηθεί σύντομα, τότε ο ίδιος θα αναγκάζοταν να ενδώσει στην ανδεγαυική πίεση, βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 182.

⁷⁸⁹Στο Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*.

⁷⁹⁰Παρά τις αντιδράσεις, ο αυτοκράτορας δεν υποχωρούσε, βλ. Παχυμέρης, II, 479₆₋₁₁.

⁷⁹¹Αραμπατζής, *Σύνοδος*, 64, σημ. 4. Παπαδάκης, *Αγώνες*, 228.

⁷⁹²Παχυμέρης, II, 485₁₅₋₂₃.

⁷⁹³Παχυμέρης, II, 487₁₀₋₁₄. Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 1, 137₇₋₁₂.

⁷⁹⁴Ολόκληρος ο ορθόδοξος Τόμος ως απάντηση στον Τόμο του Μιχαήλ Η΄ στο Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 1, 136-301.

στον αυτοκράτορα⁷⁹⁵. Τα γραφόμενα αποδεικνύουν τη στάση των αρχιερέων με επικεφαλής τον πατριάρχη Ιωσήφ απέναντι στην Ένωση⁷⁹⁶.

Ο πατριάρχης, επίσης, πιεζόμενος από το περιβάλλον του, το οποίο φοβόταν μήπως καμφθεί η αντίστασή του, δεσμεύθηκε τον Ιούνιο του 1273 με *ένορκη γνώμη* να μην δεχθεί την Ένωση. Με το συγκεκριμένο έγγραφο, που συντάχθηκε από τον Ιώβ Ιασίτη και στάλθηκε σε όλους τους πιστούς για πληροφόρηση, ο πατριάρχης δήλωνε ότι του ήταν αδύνατο να υποχωρήσει, εάν δεν αφαιρείτο από το σύμβολο της Πίστεως η προσθήκη του *filioque*⁷⁹⁷ και εάν δεν συναινούσαν και οι υπόλοιπες ορθόδοξες εκκλησίες, καθώς και οι πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, διότι θα αποτελούσε αφορμή σκανδάλου, διαστάσεως και διαχωρισμού⁷⁹⁸. Συγχρόνως, ζητούσε τη σύγκλιση συνόδου, η οποία θα συζητούσε το θέμα της Ενώσεως⁷⁹⁹. Φυσικά, τέτοιοι όροι δεν επρόκειτο να γίνουν δεκτοί από την παπική εκκλησία, αφού εκμεταλλευόμενη τη δεινή θέση στην οποία βρισκόταν το ανακτημένο Βυζάντιο, επιθυμούσε να επιβάλει τους δικούς της όρους⁸⁰⁰.

Πάντως, τα επιχειρήματα του αυτοκράτορα για τον κίνδυνο τον οποίο αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία, οι υποσχέσεις και, κυρίως, οι αόριστε πιέσεις του, καθ' όλο το διάστημα από τον Ιούνιο έως τον Δεκέμβριο του 1273, απέδωσαν καρπούς, αφού η σύνοδος στα τέλη του 1273 έδωσε τη συγκατάθεσή της για την αποστολή αποκρισιarίων της στη Λυών, αποδεχόμενη την Ένωση⁸⁰¹. Ο πατριάρχης Ιωσήφ δεσμευόμενος με τον όρκο του, βρισκόταν πλέον σε αντίθεση με τη σύνοδο και τον αυτοκράτορα, αφού είχε απορρίψει τις παπικές αξιώσεις⁸⁰². Έτσι, προχώρησε αναγκαστικά σε συμφωνία με τον αυτοκράτορα, ο οποίος επιθυμούσε την απομάκρυνση του ιεράρχη, θέληση στην οποία

⁷⁹⁵Παχυμέρης, Π, 487₁₄₋₁₇. Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 1, 299₂₇₋₃₀₁. Με τον ορθόδοξο Τόμο αποκρούονταν οι ενωτικές προσπάθειες του αυτοκράτορα, αποδοκιμαζόταν η προσθήκη του *filioque*, κατακρινόταν το παπικό πρωτείο και το έκκλητο, αποδεικνυόταν με επιχειρήματα η απαγόρευση αναγραφής του πάπα στα Δίπτυχα και καλούνταν οι πιστοί να παραμείνουν πιστοί στην Ορθοδοξία, βλ. Παπαδάκης, *Αγώνες*, 228-229.

⁷⁹⁶Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 1, 297₃₄₋₂₉₉: Οὐκ ἔχουσι τοίνυν ἀπολογίαὶν οἱ Ἰταλοὶ εὐλογον περὶ τῆς ἑαυτῶν πλάνης· αὐτοὶ γὰρ ἑαυτοῖς πλάνη καὶ ἀπώλεια γεγόνασι. Καὶ οὐ μόνον εἰς τὸ Πνεῦμα βλασφημοῦσι τὸ ἅγιον, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἀσέβειαν κατεργάζονται ... , αρ. 1, 299₇₋₁₁: Τί γοῦν βδελυξόμεθα τούτους, ἢ αὐτῶν κατευξόμεθα; οὐδαμῶς· ἀλλὰ τὸ μὴ χρανθῆναι μὲν τῇ κοινωνίᾳ τούτων καὶ τῆς ψώρας αὐτῶν ἢ τῆς λοιμικῆς νόσου μετασχεῖν περὶ πολλοῦ ποιησόμεθα, καὶ φυλάξωμεν ἑαυτοὺς κατὰ πάντα τρόπον καὶ τῆς μερίδος αὐτῶν παντάπασιν ἀποσχώμεθα. Βλ και αρ. 1, 255₃₇₋₂₅₇.

⁷⁹⁷Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 2, 303₉₋₁₄.

⁷⁹⁸Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 2, 305₃₋₇.

⁷⁹⁹Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 2, 305₈₋₁₆.

⁸⁰⁰Δηλαδή τα *τρία κεφάλαια*: αναγνώριση του πρωτείου στον πάπα, το δικαίωμα προσφυγής σε αυτόν (έκκλητο) και τη μνημόνευσή του στα δίπτυχα. Βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 98.

⁸⁰¹Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 5, 321₂₈₋₃₂₃.

⁸⁰²Βλ. Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 2, 302-305 (όρκος Ιωσήφ).

υποτάχθηκε η σύνοδος, σύμφωνα με τον Παχυμέρη⁸⁰³. Η συμφωνία προέβλεπε να αποσυρθεί ο ιεράρχης στη μονή Περιβλέπτου μέχρι να επιστρέψουν από τη Δύση οι απεσταλμένοι. Μετά το πέρας της τελετής, αν η Ένωση δεν επετύγχανε, ο πατριάρχης θα επέστρεφε στο πατριαρχείο, διαφορετικά η σύνοδος θα προχωρούσε στην καθαίρεσή του και στην εκλογή νέου πατριάρχη⁸⁰⁴. Η μαρτυρία του Παχυμέρη επιβεβαιώνεται από έγγραφο του ίδιου του Ιωσήφ προς την σύνοδο, που φέρει την χρονολογία της 24ης Δεκεμβρίου του 1273⁸⁰⁵. Αφού συμφωνήθηκαν τα παραπάνω, ο πατριάρχης αποσύρθηκε στη μονή της Περιβλέπτου στις 11 Ιανουαρίου του 1274, διατηρώντας τα προνόμιά του⁸⁰⁶.

Η αυτοκρατορική αποστολή, αποτελούμενη από δύο κληρικούς και τρεις αξιωματούχους, αναχώρησε τον Μάρτιο του 1274 από την Κωνσταντινούπολη και μετά από ένα περιπετειώδες ταξίδι, που έγινε αιτία να απολεστούν δύο από τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους μαζί με όλα τα πολύτιμα δώρα⁸⁰⁷, έφτασε στη Λυών στις 24 Ιουνίου και εμφανίστηκε στον πάπα, στον οποίο παρέδωσε επιστολή του Μιχαήλ Η΄, επιστολή του διαδόχου Ανδρονίκου και επιστολή τριανταεπτά αρχιερέων, συγκεκριμένα εικοσιοκτώ μητροπολιτών και εννέα αρχιεπισκόπων, οι οποίοι τον αναγνώριζαν ως μέγα ιεράρχη της αποστολικής καθέδρας⁸⁰⁸. Η επίσημη πράξη της Ενώσεως τελέστηκε στις 6 Ιουλίου με ανάγνωση των τριών επιστολών σε λατινική μετάφραση και η τελετή τελείωσε με τον όρκο του Γεωργίου Παχυμέρη εν ονόματι του αυτοκράτορα ότι αρνείται το σχίσμα, ομολογεί την αληθή, αγία και ορθόδοξη πίστη και αναγνωρίζει αυτοβούλως το παπικό πρωτείο⁸⁰⁹.

Οι αντιδράσεις των ανθενωτικών κορυφώθηκαν κατά το διάστημα που οι αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι βρίσκονταν στη Λυών και ο πατριάρχης Ιωσήφ περιορισμένος στη μονή Περιβλέπτου. Ο αυτοκράτορας κάλεσε τα μέλη του πατριαρχικού κλήρου, που ακολουθούσαν την γραμμή του πατριάρχη, και ανέπτυξε τα επιχειρήματά του για την αναγκαιότητα της ένωσης των Εκκλησιών, υποβαθμίζοντας παράλληλα τη σημασία παραχωρήσεων στο θέμα των *τριών κεφαλαίων* (πρωτείο,

⁸⁰³Παχυμέρης, II, 493₁₃₋₁₆.

⁸⁰⁴Η στάση της συνόδου και η υποταγή της στη θέληση του αυτοκράτορα φαίνεται ξεκάθαρα και από το συνοδικό γράμμα, τέλη του 1273, αφού όποιος ιεράρχης από εδώ και στο εξής έφερνε αντίρρηση στην απόφαση της συνόδου και προσπαθούσε να εναντιωθεί στην ένωση των Εκκλησιών, τότε αυτόν θα τον έκριναν άπαντες καταδικαστέο χωρίς να προηγηθεί δίκη, βλ. Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 5, 323₄₋₂₁.

⁸⁰⁵Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 6, 323.

⁸⁰⁶Παχυμέρης, II, 493₂₅- 495₂.

⁸⁰⁷Βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 195.

⁸⁰⁸Παπαδάκης, *Αγώνες*, 236.

⁸⁰⁹Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 199.

έκκλητο, μνημόσυνο πάπα)⁸¹⁰. Ταυτόχρονα, για να τους πιέσει περισσότερο, τους κατήγγειλε ότι στρέφονταν εναντίον εκείνων των ιεραρχών που είχαν αποδεχθεί την Ένωση, εξέφεραν κατάρες εναντίον του και διέδιδαν στον λαό ότι ο αυτοκράτορας θα τους ανάγκαζε να αλλάξουν την πίστη τους. Γι' αυτούς τους λόγους τούς απείλησε ότι θα στρεφόταν εναντίον τους, εφαρμόζοντας σκληρά μέτρα. Οι πατριαρχικοί άρχοντες δεν αντέταξαν κανένα επιχείρημα και απάντησαν στον αυτοκράτορα ότι θα ακολουθούσαν τη διδασκαλία του προϊσταμένου τους στην εκκλησιαστική ιεραρχία πατριάρχη Ιωσήφ, όπως όφειλαν από τους εκκλησιαστικούς κανόνες⁸¹¹. Φοβούμενος τα μεγάλα δεινά, που θα προέκυπταν από αυτή τη σύγκρουση, ο γηραιός μέγας οικονόμος Θεόδωρος Ξιφιλίνος⁸¹² έπεσε στα γόνατα, παρακαλώντας τον αυτοκράτορα να μην προκαλέσει εσωτερικό πόλεμο στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τον εξωτερικό κίνδυνο, αλλά ο αυτοκράτορας ήταν ανυποχώρητος⁸¹³. Λίγες ημέρες αργότερα, ο Μιχαήλ συνέταξε ένα έγγραφο (*Τόμο*), το οποίο απέστειλε στον πατριαρχικό κλήρο, απαιτώντας να το υπογράψουν όλα τα μέλη⁸¹⁴, και εκείνοι, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, υπέγραψαν πρόθυμα τὸ πρὸς Ἀβραάμ τοῦ Θεοῦ. Οἱ εὐλογοῦντες σε εὐλογημένοι, καὶ οἱ καταρώμενοί σε κεκατήρηνται⁸¹⁵. Η αντίσταση των πατριαρχικών αρχόντων σκλήρυνε τη στάση του αυτοκράτορα. Όσοι αρνούσαν να υπογράψουν, θα εκδιώχονταν από τις οικίες τους και θα αναγκάζονταν να πληρώσουν το ενοίκιο αναδρομικά από το 1261, έτος ανάκτησης της Κωνσταντινουπόλεως. Το ποσό ήταν υπέρογκο και για να ξεπληρωθεί, θα δημευόταν η κινητή περιουσία τους. Επιπλέον, οι ανθενωτικοί πατριαρχικοί κληρικοί θα αντιμετωπίζονταν με την κατηγορία της καθοσίωσης και η ποινή που θα τους επιβαλλόταν, θα ήταν αυτή της εξορίας. Ήδη ετοιμάζονταν πλοία, με τα οποία θα μεταφέρονταν οι αντιφρονούντες στους τόπους εξορίας τους. Οι απειλές έγιναν πραγματικότητα και άλλοι εξορίστηκαν στις αιγαιοπελαγίτικες νήσους Λήμνο,

⁸¹⁰Παχυμέρης, Π, 495⁸⁻¹⁹.

⁸¹¹Παχυμέρης, Π, 497¹⁻³¹.

⁸¹²Για τους Ξιφιλίνους, βλ. *ODB*, 2211, λημ. «Xiphilinos».

⁸¹³Παχυμέρης, Π, 499¹⁰⁻¹⁴.

⁸¹⁴Παχυμέρης, Π, 499¹⁶⁻²¹. Για υπογραφές σε παρόμοια έγγραφα, βλ. Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 17, 469- 473.

⁸¹⁵Παχυμέρης, Π, 499²¹⁻²³. Βλ. τα λόγια του Γιαχβέ προς τον Αβραάμ: *Καὶ εὐλογήσω τοὺς εὐλογοῦντάς σε, καὶ τοὺς καταρωμένους, καταράσομαι, Πασχάλιον Χρονικόν*, 93²⁻³. Η συγκεκριμένη φράση στο κείμενο του Παχυμέρη είναι στην πραγματικότητα η προφητεία του Βαρλαάμ, η οποία περιγράφει τον Ιησού «αναπεσόντα». Η προφητεία αναγράφεται στο βιβλίο των Αριθμῶν, δηλαδή το τέταρτο βιβλίο της *Παλαιάς Διαθήκης* (κεφ. 24, 143): *Κατακλιθεὶς ἀνεπαύσατο ὡς λέων καὶ ὡς σκύμνος· τίς ἀναστήσει αὐτὸν; οἱ εὐλογοῦντές σε εὐλογηῆνται καὶ οἱ καταρώμενοί σε κεκατήρηνται. Ἐχοντας ως οδηγό τη φράση αυτή από την προφητεία του Βαρλαάμ, που περιγράφει τον θάνατο ως ύπνο και κάνει λόγο για την ανάσταση του Ιησού, ο «Μανουήλ Πανσέληνος» τον 14ο αιώνα συνέθεσε τον εικονογραφικό τύπο του Χριστού «Αναπεσόντος», όπου ο Ιησούς απεικονίζεται ως παιδί, ανακεκλιμένο και ελαφρώς υπνώττον.*

Σκύρο, Κέα και άλλοι στην πόλη της Νίκαιας. Κάποιοι άλλοι εξορίστηκαν στις θρακικές πόλεις Σηλυβρία και Ραιδεστό⁸¹⁶.

Με τη Λήμνο και τη Σκύρο θα ασχοληθούμε παρακάτω, εφ' όσον εμφανίζονται ως τόποι εξορίας και στα επόμενα χρόνια. Για τη νήσο Κέα (εικ. 7) θα σημειώσουμε τα εξής. Το νησί, όπως όλα τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά, έχει μεγάλη ιστορία και κατοικείται από τα προϊστορικά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα στη θέση Κεφάλια⁸¹⁷. Κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου το νησί ανήκε στο θέμα του Αιγαίου Πελάγους. Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204 και την κατάληψη της Αθήνας, ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης βρήκε ασφαλές καταφύγιο στην Κέα. Από εκεί έστελνε επιστολές σε συγγενείς και φίλους του, δίνοντας ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το ίδιο το νησί και τους κατοίκους του τον 13ο αιώνα⁸¹⁸, οφείλουμε, όμως, να σημειώσουμε, ότι στην περιγραφή του φαίνεται να έχει ως μέτρο σύγκρισης τις ανέσεις της πρωτεύουσας και άλλων μεγάλων βυζαντινών πόλεων. Στο ποίημά του με τον τίτλο *Θεανώ* που έγραψε στην Κέα, ο Μιχαήλ δίνει σημαντικές πληροφορίες για την αντίσταση των κατοίκων της εναντίον των Ενετών το 1207, διατηρώντας την νήσο ελεύθερη, τουλάχιστον μέχρι την εποχή που γράφτηκε το ποίημα (1210 ή 1211)⁸¹⁹. Η Κέα περιήλθε τελικά στην εξουσία των Ενετών, πιθανότατα μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Χωνιάτη, και επανήλθε στη βυζαντινή εξουσία επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, ο οποίος τη χρησιμοποίησε ως τόπο εξορίας ανθενωτικών.

⁸¹⁶Παχυμέρης, Π, 499²³-501⁷.

⁸¹⁷Το πρώτο όνομα του νησιού ήταν Υδρούσα, ενώ η σημερινή του ονομασία, Κέα, προήλθε από το όνομα του πρώτου οικιστή της, του μυθικού ήρωα Κέω από τη Ναύπακτο. Οι σπουδαιότερες πόλεις της κατά την αρχαία εποχή ήταν η Ιουλίδα, η Καρθαία, η Ποιήσσα και η Κορησσία, βλ. Λάμπρος, *Τὰ σωζόμενα*, τ. Β, 387³⁵²⁻³⁵⁵.

⁸¹⁸Με την Κέα και τις πληροφορίες που δίνει ο μητροπολίτης Μιχαήλ Χωνιάτης για το νησί έχει ασχοληθεί πρόσφατα σε ξεχωριστό κεφάλαιο στη διδακτορική της διατριβή η Κ. Μαυρομάτη, η οποία επιχειρεί να αναδείξει την πραγματική εικόνα της νήσου και επισημαίνει έναν βαθμό υπερβολής του Χωνιάτη σε σχέση με την αγροτική παραγωγή και την οικονομία του νησιού, βλ. Μαυρομάτη, *Φύση και άνθρωπος*, 49-61. Η ίδια (σ. 54), θεωρεί ότι ο Χωνιάτης κατέφυγε στη μονή της Επισκοπής στην Ιουλίδα κοντά στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου. Το καλοκαίρι στην Κέα είναι δροσερό λόγω των μελτεμιών που φυσούν από τα Δαρδανέλια, και έτσι ποτέ δεν επικρατεί καύσωνας (Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολαί*, αρ. 90, 119⁵⁸⁻⁶⁶). Οι Κείοι δεν ψαρεύουν, αλλά ασχολούνται κατά κόρον με την κτηνοτροφία και διατρέφονται κυρίως με κρέας και τα παράγωγά του, όπως το τυρί (Μιχαήλ Χωνιάτης, *ό.π.*, αρ. 103, 158⁵⁹⁻⁶². Κολοβού, *Corpus*, 128). Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία ότι διατρέφονται με κράμβη (Μιχαήλ Χωνιάτης, *ό.π.*, αρ. 103, 159⁶⁸⁻⁶⁹. Κολοβού, *Corpus*, 128) και με βελανίδια (Μιχαήλ Χωνιάτης, *ό.π.*, αρ. 103, 159⁶⁷⁻⁶⁸), μία τροφή που πολλοί θεωρούσαν ευτελή (τροφή για χοίρους). Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι σημερινοί κάτοικοι της Κέας (Τζιά) συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τα βελανίδια ως ανθρωπίνη τροφή, αξιοποιώντας καταλλήλως τους καρπούς από τις πολυάριθμες βελανιδιές της νήσου (προστατευμένο είδος). Ο μητροπολίτης παραπονείται για τα βαλανεία της περιοχής, καθώς και για την ποιότητα του οίνου (Μιχαήλ Χωνιάτης, *ό.π.*, αρ.115, 191-192³²⁻⁵⁸ για τα βαλανεία, 192⁶⁹⁻⁷⁴ για τον οίνο. Μαυρομάτη, *ό.π.*, 55, σημ. 146, 57-58. Κολοβού, *Corpus*, 148-149).

⁸¹⁹Η Κέα υμνείται από τον μητροπολίτη, γιατί μη ανεχόμενη τη δουλεία εξεγέρθηκε και αγωνίστηκε για την ελευθερία, όπως οι αρχαίοι Αθηναίοι εναντίον των Περσών, βλ. Λάμπρος, *Τὰ σωζόμενα*, Β, 388³⁹⁴⁻⁴⁰⁶.

Εκτός από τα νησιά, τρεις πόλεις, μία μικρασιατική, η Νίκαια, πρωτεύουσα της δυναστείας των Λασκαριδών, και δύο θρακικές λειτούργησαν τη συγκεκριμένη περίοδο ως τόποι εξορίας: η Σηλυβρία, αρχαιότατη πόλη κτισμένη στην ευρωπαϊκή ακτή του Μαρμαρά⁸²⁰, και η πόλη Ραιδεστός, η αρχαιοελληνική Βισάνθη της Ανατολικής Θράκης, κτισμένη αμφιθεατρικά στα παράλια της Προποντίδας, σημαντικό λιμάνι και εμπορικό κέντρο κατά τους βυζαντινούς χρόνους⁸²¹. Οι συγκεκριμένες περιοχές χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εξορίας από τον Μιχαήλ Η΄ σε αυτή την πρώτη μεγάλη δίωξη των ανθενωτικών. Κατά τη γνώμη μου, οι διαφορετικοί αυτοί τόποι εξορίας (Θράκη, νησιά του Αιγαίου, Μ. Ασία) είναι ενδεικτικοί, πρώτον, του πλήθους των εξοριστών, και δεύτερον, της προσπάθειας απομόνωσής τους, ώστε αυτοί να μην αποτελέσουν μία συμπαγή ομάδα.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στην περίπτωση του πατριάρχη Ιωσήφ. Τέλη του 1274, εν αναμονή της επιστροφής της πρεσβείας από τη Λυών, φαίνεται ότι αυξήθηκαν οι πιέσεις προς τον πατριάρχη Ιωσήφ. Στην *Ομολογία* του, η οποία χρονολογείται στις αρχές Ιανουαρίου του 1275, λίγο δηλαδή πριν την καθαίρεσή του, δηλώνει ότι παρ' όλες τις αφόρητες πιέσεις δεν αποδέχεται το *filioque* και παραμένει πιστός στη Ορθοδοξία⁸²². Αρχές Ιανουαρίου 1275, και ενώ η πρεσβεία είχε επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, αναγγέλλοντας την επίτευξη της εκκλησιαστικής Ενώσεως, η σύνοδος θεώρησε τον πατριάρχη Ιωσήφ παραιτηθέντα βασιζόμενη στον όρκο του 1273. Αν και ο ίδιος ο πατριάρχης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παχυμέρη, δεν επιθυμούσε να εγκαταλείψει τον πατριαρχικό θρόνο, η σύνοδος στις 9 Ιανουαρίου του 1275 προχώρησε στην

⁸²⁰Η Σηλυβρία επί βασιλείας του αυτοκράτορα Αρκαδίου (377-348 μ.Χ.) ονομάστηκε *Ευδοξιούπολις*, από τη σύζυγό του Ευδοξία, και με αυτό το όνομα μνημονεύεται στα πρακτικά της Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (βλ. Αχ. Σαμοθράκης, *Λεξικόν*, 476. Παπαζώτος, «Ανίχνευση», 550) και τον *Συνέκδημο Τεροκλέους* (σ. 12). Υπήρξε αρχιεπισκοπή (Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 293, 345) και στη συνέχεια μητρόπολη (Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 388, 401, 407, 413, 417, 420). Το 1453 κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς και παρέμεινε μητρόπολη καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου.

⁸²¹Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, IV, σ. 296, 17-21. Ο ακμαίος ελληνικός πληθυσμός και των δύο αυτών αρχαιοτάτων ελληνικών πόλεων της Ανατολικής Θράκης μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου πήρε τον δρόμο της προσφυγιάς τον Οκτώβριο του 1922, ύστερα από αιώνες κατοίκησης. Στη Ραιδεστό υπήρχε ένα από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της περιοχής, ο ναός της Παναγίας της Ρευματοκράτειρας, η εικόνα της οποίας μεταφέρθηκε από τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, για να θυμίζει σε όλους το βυζαντινό παρελθόν της σπουδαίας αυτής πόλεως. Η εικόνα φυλάσσεται στον βυζαντινό ναό της Αχειροποιήτου.

⁸²²Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 8, 326-331.

καθαίρεσή του⁸²³ και από τη μονή της Περιβλέπτου μεταφέρθηκε στη μονή του Αγίου Μιχαήλ στον Ανάπλου⁸²⁴ στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου⁸²⁵.

Λίγες ημέρες μετά την καθαίρεση του Ιωσήφ, στις 16 Ιανουαρίου 1275, επαναλήφθηκε η τελετή της Ενώσεως στο παλάτι των Βλαχερνών, χοροστατούντος του Χαλκηδόνας Νικολάου και παρόντων του αυτοκράτορος, του διαδόχου Ανδρονίκου και των παπικών απεσταλμένων⁸²⁶. Στην πραγματικότητα, όμως, μόνο ο αυτοκράτορας και ελάχιστοι λατινόφρονες κληρικοί, που είχαν συνασπιστεί γύρω του και περιορίζονταν στην Κωνσταντινούπολη, είχαν υποταγεί στην παπική εκκλησία, ενώ, αντίθετα, ο κλήρος και ο λαός του Βυζαντίου δεν αποδέχθηκαν ποτέ την Ένωση.

Η καθαίρεση του πατριάρχη Ιωσήφ προκάλεσε νέες ταραχές στην Κωνσταντινούπολη. Οι οπαδοί του αρνούμενοι το γεγονός, δημιούργησαν νέο ρήγμα στην Εκκλησία, το οποίο προστέθηκε στο ήδη υπάρχον των οπαδών του Αρσενίου. Ο Παχυμέρης περιγράφει μία κατάσταση εκρηκτική μέσα στην πρωτεύουσα, με τους πιστούς να χωρίζονται σε αντίπαλες ομάδες, με τους ανθενωτικούς, Αρσενιάτες κυρίως, και Ιωσηφίτες, να θεωρούν μολυσμένους όσους είχαν αποδεχθεί την Ένωση που προωθούσε ο αυτοκράτορας, αρνούμενοι κάθε κοινωνία μαζί τους, έχοντας ως σύνθημα το *μη ἄψη*

⁸²³Παχυμέρης, II, 509₁₂₋₁₃: ... ἀργῆσαι μὲν τὸν πατριάρχην κατὰ τὰ συγκείμενα τέλεον, μνημονεύεσθαι δὲ τὸν πάπαν, καὶ 511₂₋₃: ... μὴνὸς ἑκατομβαιῶνος ἐννάτη παύεται τὸ τούτου μνημόσνον...

⁸²⁴Παχυμέρης, II, 511₃₋₄, ο οποίος χρονολογεί σωστά την απόσυρση του Ιωσήφ στη μονή του Αγίου Μιχαήλ μετά την καθαίρεσή του, τον Ιανουάριο του 1275. Βλ. επίσης, Γρηγοράς, I, 125₂₀-126₂, ο οποίος, όμως, παρουσιάζει τα γεγονότα συνοπτικότερα και τοποθετεί την απόσυρση του Ιωσήφ στη μονή στον Ανάπλου μετά την περιγραφή της έλευσης των πρεσβευτών του πάπα (1272) και τους όρους, που αυτοί έθεσαν. Δεν κάνει, επίσης, καμία αναφορά για την απόσυρση του πατριάρχη πιο πριν στη μονή Περιβλέπτου (1274).

⁸²⁵Πρόκειται πιθανότατα για τη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο, που γι' αυτόν τον λόγο επονομαζόταν Σωσθενίτης (βλ. τη δημοσιευμένη σφραγίδα στο Laurent, *Corpus*, 111-112, αρ.1193). Όπως αναφέρει ο Τσαντήλας, «Μαυρόπους», 329, στις ιστορικές και φιλολογικές πηγές ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ προσδιορίζεται τοπογραφικά άλλοτε με το όνομα της θέσης που βρισκόταν, δηλαδή *ἐν τῷ Σωσθενίῳ*, και άλλοτε με το όνομα της ευρύτερης περιοχής όπου βρισκόταν το Σωσθένιο, δηλαδή *ἐν τῷ Ανάπλω*. Ο Janin, *Églises*, 338-340, 347, ερμήνευσε το παραπάνω γεγονός ως ύπαρξη δύο εκκλησιῶν στην περιοχή, αφιερωμένες στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Φαίνεται όμως ότι έχει δίκιο ο Mango, *Art*, 116, σημ. 11, και 236-237, ο οποίος ταύτισε τον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο με αυτόν στο Ανάπλου. Ο ίδιος, «St. Michael and Attis», 58. Στην περιοχή (σημερινή θέση İstinye, δηλαδή Στενά), υπήρχε αρχαίο ιερό, το οποίο ο Μ. Κωνσταντῖνος μετέτρεψε σε χριστιανικό ναό και το αφιέρωσε στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, αλλά δεν είναι σίγουρο αν το *Μιχαήλιον* του Μ. Κωνσταντῖνου ταυτίζεται με τον ναό στο Σωσθένιο. Στον *Βίο του Αγίου Δανιήλ του Στυλίτη* παραδίδεται η πρώτη βέβαιη μαρτυρία για τον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ *ἐν τῷ Ανάπλω*. Αργότερα, ο Ιουστινιανός ισοπέδωσε τον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ *ἐν τῷ Ανάπλω*, επειδή είχε ερειπωθεί, και ανήγειρε στη θέση του νέα εκκλησία, την οποία επένδυσε με ακριβά μάρμαρα και πολύχρωμους λίθους. Ο ναός επισκευάστηκε από τον Βασίλειο Α' και μετατράπηκε σε μονή από τον Βασίλειο Β', ο οποίος συνέταξε και το Τυπικό της. Τέλη του 12ου αιώνα, ο Ισαάκιος Β' κατήγγειλε το Τυπικό της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και επισκεύασε τον ναό, διακοσμώντας τον με μαρμαρίνες πλάκες από το Ιερό Παλάτιο της Κωνσταντινουπόλεως και με ψηφιδωτές ή ζωγραφισμένες εικόνες με τη μορφή του Αρχαγγέλου από όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Βλ. Τσαντήλας, «Μαυρόπους», 328-330.

⁸²⁶Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 205.

μη θίγης. Ο Παχυμέρης χαρακτηρίζει και τα δύο κινήματα, Αρσενιατών και Ιωσηφιτών, ως τα μέγιστα ἄρρωστήματα για την Εκκλησία και γράφει ότι η διάσταση είχε πάρει τόσο μεγάλες διαστάσεις, ώστε παραλληλίζει το μίσος εναντίον αδελφών με αυτό εναντίον των Λατίνων⁸²⁷.

Ο Μιχαήλ Η΄ εκτιμώντας τη σοβαρότητα της κατάστασης, που τον αποσπούσε από τον εξωτερικό κίνδυνο, αντιμετώπισε τους ανθενωτικούς ως εχθρούς του Κράτους, εφαρμόζοντας εναντίον τους σκληρές τιμωρίες, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η εξορία. *Πάντα ἦσαν ἐνεργὰ τῶ βασιλεῖ, γράφει ο Γρηγοράς, δημεύσεις, ἐξορία, φυλακαὶ, ὀφθαλμῶν ἀφαιρέσεις, μάστιγες, χειρῶν ἐκτομαί*⁸²⁸. Οι ποινές αυτές, που είχαν ως στόχο την καταστολή των αντιφρονούντων, γνωρίζουμε ότι εφαρμόστηκαν σε κληρικούς, μοναχούς αλλά και σε ἄρχοντες, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονταν και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας⁸²⁹. Οι τελευταίοι, εναντιώνονταν με προθυμία στα αυτοκρατορικά διατάγματα, γεγονός που είχε θορυβήσει τον αυτοκράτορα. Σύμφωνα με τον ιστορικό, οι ποινές εφαρμόστηκαν σε όσους ἔμειναν συνειδητά πιστοὶ στον αγώνα τους και αντιστάθηκαν γενναία, υπομένοντας τα βασανιστήρια. Αυτοὶ ὅμως ἦταν λίγοι, γιατί οι περισσότεροι, *δῆμος ὄντες καὶ ἀγοραῖος ὄχλος, που χαίρονταν με αυτή την αναστάτωση, για να μην τιμωρηθῶν αυτοεξορίστηκαν, καταφεύγοντας ἄλλοι στην Πελοπόννησο, ἄλλοι στη Θεσσαλία, και ἄλλοι στην Κολχίδα και σε ὅλη τη βυζαντινὴ επικράτεια. Και περιφέρονταν ντυμένοι με τρίχινους χιτῶνες, ἄλλοι υποστηρίζοντας ὅτι ἦταν οπαδοὶ του Αρσενίου και ἄλλοι του Ιωσήφ. Ο Γρηγοράς στηλιτεύει τη στάση τους, υποστηρίζοντας ὅτι με αυτόν τον τρόπο κοροΐδευαν τον εαυτό τους. Προσθέτει, μάλιστα, ὅτι κάποιοι ἔφτασαν στο σημείο να βγάζουν κηρύγματα σε πολιτείες και χωριά, σαν να είχαν δει ὄραμα. Ὅλα αυτά, ὅμως, τα ἔκαναν για να γεμίσουν τα στομάχια τους και για να βγάλουν χρήματα, κατὰ την ἰδιαίτερος καυστική παρατήρηση του που αναφέρεται στους Αρσενιάτες, γι' αυτό και συνέχισαν να ζουν ἔτσι και αργότερα, ὅταν ἐπῆλθε η εἰρήνευση στην Εκκλησία (ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β΄)*⁸³⁰.

Τα ανασταλτικά μέτρα του Μιχαήλ Η΄ και το κλίμα τρομοκρατίας που εἶχε ἐπιβάλει, δεν ἔφεραν τα ἐπιθυμητὰ αποτελέσματα. Ο καθαιρεμένος πατριάρχης Ιωσήφ παρέμενε στη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Βόσπορο, ὅπου συνέχιζε την ανθενωτικὴ του δράση. Πιστοὶ που δεν εἶχαν ἀποκοπεί ἀπὸ την επίσημη Εκκλησία, τον ἐπισκέπτονταν

⁸²⁷Παχυμέρης, II, 511₁₅- 513₂₅.

⁸²⁸Γρηγοράς, I, 127₁₅-17.

⁸²⁹Βλ. παρακάτω στην παρούσα εργασία, σ. 203, την περίπτωση της Θεοδώρας Ραούλαινας και της μητέρας της, Ειρήνης Παλαιολογίνας.

⁸³⁰Γρηγοράς, I, 127₁₂-128₁₄.

καθημερινά και δέχονταν από εκείνον την ευλογία, με αποτέλεσμα το ρήγμα στους κόλπους της Εκκλησίας να γίνεται μεγαλύτερο⁸³¹. Το γεγονός αυτό και η επίδραση που ασκούσε ο Ιωσήφ στους οπαδούς του, που όλο και γίνονταν περισσότεροι, ενόχλησαν τον αυτοκράτορα και έδωσε εντολή να απαγορευθούν οι επισκέψεις στον πρώην πατριάρχη. Ο Ιωσήφ αρνήθηκε να συμμορφωθεί και μίγησε στον αυτοκράτορα μέσω των απεσταλμένων του ότι δεν δεχόταν να τον κατηγορούν αναίτια. Ο Μιχαήλ αποφάσισε τότε να προχωρήσει στην απομάκρυνσή του από την Κωνσταντινούπολη και τη μεταφορά του στη Χηλή του Πόντου, *φρουρίον δ' αὕτη ἐπινησίδιον πρὸς τοῖς ἄκροις τῆς Εὐξείνου θαλάσσης*, όπως περιγράφει ο Παχυμέρης τον ακριβή τόπο εξορίας του πατριάρχη Ιωσήφ, ευχάριστος για διαμονή την άνοιξη, αλλά δυσάρεστος κατά τη διάρκεια του χειμώνα, λόγω του ψύχους που δημιουργείται από τους βοριάδες, που πνέουν στην περιοχή⁸³². Η Χηλή (σημερινή Şile), ΒΑ της Κωνσταντινουπόλεως, απέχει περίπου 40 χλμ από το βόρειο στόμιο των Στενών του Βοσπόρου, που οδηγεί στον Εύξεινο Πόντο, και 70 χλμ. από την Κωνσταντινούπολη. Η παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Χηλή της Μαύρης θάλασσας υπήρξε συνεχής μέχρι το 1922 όταν, λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής, οι Έλληνες κάτοικοι αναγκάστηκαν να ξεριζωθούν και να μετοικήσουν στον ελλαδικό χώρο⁸³³.

Ο πατριάρχης Ιωσήφ περιορίστηκε στο φρούριο όπου είχε περιοριστεί κατά το παρελθόν, όπως έχουμε δει παραπάνω, ο νόθος υιός του Μανουήλ Α', *σεβαστοκράτωρ* Αλέξιος Κομνηνός⁸³⁴. Δεν έχουμε καμία πληροφορία για τις συνθήκες διαμονής του εκεί, ούτε αν του επιτρεπόταν η επικοινωνία με το περιβάλλον του ή ήταν εντελώς απομονωμένος. Πάντως, από τα γεγονότα που ακολούθησαν, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, αν και εξόριστος, η επικοινωνία του με τον αυτοκράτορα δεν είχε διακοπεί εντελώς. Συγκεκριμένα, το 1280, ο Μιχαήλ Η' μετέβη από την Κωνσταντινούπολη στην ασιατική πλευρά, προκειμένου να επιθεωρήσει ο ίδιος τα οχυρωματικά έργα στην όχθη του Σαγγαρίου. Ήδη από το 1278 είχε στείλει τον διάδοχο

⁸³¹Παχυμέρης, II, 531²⁸-533⁶.

⁸³²Παχυμέρης, II, 533¹⁴⁻³¹.

⁸³³Η βυζαντινή Χηλή ήταν ένα από τα φρούρια της Μεσοθυνίας και βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από τις εκβολές του Σαγγαρίου ποταμού. Η πτώση του φρουρίου στους Τούρκους θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά την πτώση της Νίκαιας (1331) και της Νικομήδειας (1337) και πριν το 1413, όταν οι Οθωμανοί κατέκτησαν τη θέση του ανατολικού αργότερα Φαναρίου στον Βόσπορο, που έφερε το όνομα *γέροντα Καλεσί* (το αρχαίο ιερό του Διός Ουρίου). Σε αυτό το σημείο ακριβώς αναπτύχθηκε η νέα Χηλή, δυτικότερα από τη βυζαντινή, σε απόσταση 18 χλμ από τον Βόσπορο, από μετακίνηση των κατοίκων της βυζαντινής Χηλής μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως το 1453. Βλ. Μπακαλάκης, *Ο Θρήνος της Χηλής*, 18-19. Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα*, 60, 446-447.

⁸³⁴Βλ. παραπάνω τα αντίστοιχα κεφάλαια της παρούσας εργασίας.

Ανδρόνικο στην περιοχή, για να απελευθερώσει και να ενισχύσει τις κατεκτημένες περιοχές στη νότια Μ. Ασία. Οι προσπάθειες, όμως, δεν ευοδώθηκαν, οι καταστροφές των πόλεων συνεχίζονταν, ο βυζαντινός πληθυσμός έφευγε για γλιτώσει και τα τουρκικά φύλλα έφθαναν κατά μάζες για να εγκατασταθούν στα κατακτημένα βυζαντινά εδάφη, εξαπλώνοντας την τουρκική κυριαρχία στο μεγαλύτερο τμήμα της νοτιοανατολικής Μ. Ασίας. Αρχές του 1280, η κατάσταση ήταν ιδιαίτερος ανησυχητική, καθώς οι τουρκομάνοι προωθούνταν πλέον βορειότερα. Ο αυτοκράτορας διέταξε τότε την ανοικοδόμηση σειράς φρουριών κατά μήκος του ποταμού Σαγγαρίου, με σκοπό να προστατευθούν τα βορειοδυτικά τμήματα, αλλά έφτασε η είδηση ότι οι Τούρκοι είχαν ήδη προωθηθεί μέχρι την Προύσα και κινδύνευε να απολεσθεί η σημαντικότερη για την αυτοκρατορία επαρχία της Βιθυνίας, με ανυπολόγιστες συνέπειες για την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Έτσι, μετέβη ο ίδιος στην περιοχή για να εποπτεύσει από κοντά τις εργασίες και να συντονίσει τις στρατιωτικές ενέργειες. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, στρατοπέδευσε τότε στους πρόποδες του όρους Άγιος Αυξέντιος, πλησίον της Χαλκηδόνας, αναμένοντας και τις υπόλοιπες στρατιωτικές δυνάμεις. Εκεί τον ειδοποίησαν ότι ο εξόριστος στη Χηλή πατριάρχης Ιωσήφ⁸³⁵ τον παρακαλούσε να τον μετακινήσει από τον τόπο εξορίας του, καθώς δεν μπορούσε να αντέξει τον βαρύ χειμώνα της περιοχής. Ήδη είχε βιώσει τον χειμώνα του 1279 και θεωρούσε ότι, αν παρέμενε, δεν θα άντεχε ο οργανισμός του να περάσει και τον επόμενο. Ο αυτοκράτορας έδωσε τότε εντολή να τον φέρουν στη σκηνή του. Ήταν Ιούνιος, όταν πήγε στο στρατόπεδο ο πατριάρχης, σημειώνει ο Παχυμέρης, και ο αυτοκράτορας τον κράτησε κοντά του και συζητούσε μαζί του καθημερινά, προσπαθώντας να συμφιλιωθούν. Άκουγε με προθυμία όσα του έλεγε ο Ιωσήφ και παραχώρησε τη μονή Κοσμιδίου ως μελλοντική κατοικία του, ενώ άφηγε να εννοηθεί επιστροφή του στον πατριαρχικό θρόνο⁸³⁶.

Τα αιτήματα που τέθηκαν από τον εξόριστο πατριάρχη Ιωσήφ στις συναντήσεις αυτές, δεν ικανοποιήθηκαν, λόγω των γεγονότων που ακολούθησαν. Ποια θα μπορούσαν, όμως, να ήταν τα επιβληθέντα μέτρα, τα οποία ο Ιωσήφ ζήτησε από τον αυτοκράτορα να καταργήσει; Το 1279, επί νεοεκλεγέντος πάπα Νικολάου Γ', οι Βυζαντινοί ήρθαν αντιμέτωποι με τις νέες αξιώσεις της Αγίας Έδρας⁸³⁷, οι οποίες αφορούσαν στη ρητή

⁸³⁵Η Χηλή βρισκόταν κοντά στη Χαλκηδόνα, άρα το σημείο στρατοπέδευσης του αυτοκράτορα θα πρέπει να βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από αυτή.

⁸³⁶Βλ. Παχυμέρης, II, 601¹¹⁻¹⁴.

⁸³⁷Για τη θητεία του πάπα Νικολάου Γ' και τα νέα αιτήματα προς τον Μιχαήλ Η', βλ. Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου*, 89-95.

αποδοχή του *filioque* δια της επιβολής προσωπικού όρκου σε όλους τους Έλληνες κληρικούς⁸³⁸, με την απαίτηση επικυρώσεως του λειτουργήματός τους, και στην πρόταση διορισμού μόνιμου λεγάτου στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο θα ήλεγχε την συμμόρφωση των Ελλήνων κληρικών και θα έδινε αναφορά στον πάπα⁸³⁹. Τα συγκεκριμένα αιτήματα ισοδυναμούσαν με υποταγή της Ορθοδόξου Εκκλησίας στη Ρώμη⁸⁴⁰. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο Χρ. Αραμπατζής χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη παπική πρεσβεία ως την αποκαλυπτικότερη σχετικά με τον τρόπο που η Ρώμη αντιλαμβανόταν τον 13ο αιώνα την ένωση των Εκκλησιών⁸⁴¹. Ο κλήρος αντέδρασε εντονότατα, και ένα ολόκληρο σκηνικό στήθηκε τότε, προκειμένου, από τη μία πλευρά, να πειστούν οι κληρικοί να υποδεχθούν τους παπικούς απεσταλμένους, και από την άλλη, να πειστεί η παπική πρεσβεία ότι οι ανθενωτικοί τιμωρούνταν και, επομένως, ο αυτοκράτορας είχε τον έλεγχο της κατάστασης. Τελικά, οι κληρικοί υποδέχτηκαν την πρεσβεία, δεν δέχθηκαν, όμως, να υπογράψουν. Ο Μιχαήλ βρέθηκε σε δεινή θέση και, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, έδωσε τότε εντολή όσες υπογραφές κληρικών έλειπαν, να πλαστογραφηθούν. Έτσι, στον κατάλογο που έστειλε στον πάπα ο αυτοκράτορας, οι περισσότερες υπογραφές ήταν ανύπαρκτων επισκόπων⁸⁴². Την 1η Σεπτεμβρίου του 1279 ο Μιχαήλ και ο διάδοχος Ανδρόνικος ανανέωσαν σε τελετή στο παλάτι των Βλαχερνών τους όρκους τους ενώπιον των παπικών λεγάτων⁸⁴³. Ήταν η τελευταία αγωνιώδης προσπάθεια του αυτοκράτορα να ικανοποιήσει τις παπικές αξιώσεις, προκειμένου να σώσει την αυτοκρατορία από μία νέα επίθεση του Καρόλου. Ο λαός, όμως, είχε φτάσει στα όριά του, το ίδιο και ο κλήρος, ο οποίος από το 1273 είχε προβεί σε υποχωρήσεις, αλλά η τελευταία, να υποταγούν δηλαδή πλήρως στον πάπα και να υπογράψουν προσωπικά την υποταγή τους, ήταν για τους περισσότερους αδιανόητη, γι' αυτό δεν υπέγραψαν, παρά τις ασφυκτικές πιέσεις του αυτοκράτορα. Έτσι, μετά την αναχώρηση

⁸³⁸*Hanc autem sunt illa quae petenda sunt a patriarcha ceterisque Praelatis et clero cuiuslibet civitatis, castris, vici seu loci, scilicet quod ipsi omnes et singuli singulariter fidei veritatem et eiusdem Ecclesiae Romanae primatum, iuxta seriem in litteris eiusdem praedecessoris Gregorii X, quarum tenorem vobiscum defertis ad praesens, plene ac seriose lectam et expositam fideliter, explicite ac aperte infrascripto modo, absque ulla conditione vel adiectione occasione preteriti temporis apponenda seu etiam facienda, sed simpliciter et pure sicut petitur recognoscant, acceptant et profiteantur praestito iuramento ...*, Delorne-Tàutu, *Acta*, III, αρ. 35.

⁸³⁹Delorne-Tàutu, *Acta*, III, αρ. 35.

⁸⁴⁰Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 235.

⁸⁴¹«Η δογματική και κανονική εναρμόνιση της Κωνσταντινουπόλεως προς τη Ρώμη ήταν το μοναδικό και ουσιαστικό υπόβαθρο του πρωτείου εξουσίας του επισκόπου Ρώμης. Όσο ο πατριάρχης, οι επίσκοποι, οι κληρικοί αρνούσαν να ικανοποιήσουν αυτή την απαίτηση της Ρώμης, παρά τις φραστικές και κολακευτικές διατυπώσεις των επιστολών του, το πρωτείο δεν ήταν παρά ένας τιμητικός τίτλος χωρίς αντίκρυσμα και προεκτάσεις», Αραμπατζής, «Διεργασίες», 247.

⁸⁴²Παχυμέρης, II, 583₁₈-585₁.

⁸⁴³Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 235.

των παπικών λεγάτων, η ανθενωτική δράση κορυφώθηκε και ο Μιχαήλ Η΄ προσπάθησε να την καταστείλει εφαρμόζοντας πάλι σκληρές τιμωρίες, μεταξύ των οποίων και την ποινή της εξορίας⁸⁴⁴.

Πιστεύω, λοιπόν, ότι ο εξόριστος πατριάρχης Ιωσήφ στις συναντήσεις του με τον αυτοκράτορα, τον Ιούνιο του 1280, θα έκανε λόγο για τις αδιανόητες αξιώσεις της Κουρίας, τις οποίες ο ίδιος δεν αποδεχόταν, και πιθανόν να ζήτησε την άρση των μέτρων, που είχαν επιβληθεί. Πάντως, η περιγραφή του Παχυμέρη για την υποδοχή του Ιωσήφ από τον αυτοκράτορα και το φιλικό κλίμα, στο οποίο διεξήχθησαν οι συζητήσεις, εκπλήσσει, καθώς προς στιγμή δημιουργείται η εικόνα ενός πατριάρχη, που δεν μοιάζει να είναι εξόριστος, και ενός αυτοκράτορα συγκατανευτικού και συμφιλιωτικού, ο οποίος δεν ταιριάζει στον χαρακτήρα του Μιχαήλ Η΄. Θα πρέπει, όμως, να έχουμε υπόψη μας ότι ο Ιωσήφ ήταν ο πρώην πνευματικός του αυτοκράτορα και εκείνος που τον απάλλαξε από τον αφορισμό. Συνεπώς, τους δύο άνδρες, παρ' όλες τις αντιθέσεις, τους συνέδεαν πνευματικοί και φιλικοί δεσμοί και ήταν ευκαιρία να συναντηθούν μακριά από το κέντρο των ανθενωτικών αντιδράσεων, την Κωνσταντινούπολη, και να συζητήσουν για το φλέγον ζήτημα, που είχε αναστατώσει το εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Εκτός, όμως, από αυτό, ο Ιωσήφ είχε οπαδούς, οι οποίοι είχαν αντιταχθεί σθεναρά στην Ένωση. Ίσως, λοιπόν, να ήταν και μία προσπάθεια του αυτοκράτορα να κατευνάσει την αντίδρασή τους μέσω του πνευματικού τους ηγέτη, Ιωσήφ. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η μαρτυρία του Παχυμέρη για την ευνοϊκή τότε στάση του Μιχαήλ απέναντι στον πατριάρχη⁸⁴⁵.

Τον ίδιο χρόνο (1280) μαρτυρείται από τον Παχυμέρη η αποστολή προς τον πάπα του Μαντά ή Μερκούριου, *δομέστικου* της Αγίας Σοφίας⁸⁴⁶. Όπως σημειώνει ο Κ. Γιαννακόπουλος, δεν είναι γνωστός ο σκοπός της συγκεκριμένης αποστολής, η οποία υπήρξε περιπετειώδης για τον πρεσβευτή⁸⁴⁷. Θεωρώ ότι η αποστολή πρέπει να χρονολογηθεί μετά τη συνάντηση του πατριάρχη Ιωσήφ με τον αυτοκράτορα στη Χαλκηδόνα (Ιούνιος 1280), αφού ο Παχυμέρης τη θεωρεί ως απόδειξη της συνέχισης των ενωτικών προσπαθειών, γεγονός που καθιστούσε μη ουσιαστικές τις πρόσφατες

⁸⁴⁴Για τους Γαλακτίωνα και Μελέτιο βλ. παρακάτω, 218-225.

⁸⁴⁵... *ήδέως ἀκούων και πολλοῖς ἀνῶν διέκείνου μεσιτεύοντος τὰ αἰτήματα*, Παχυμέρης, II, 601⁹⁻¹⁰.

⁸⁴⁶Για το συγκεκριμένο εκκλησιαστικό αξίωμα, βλ. Dargouzes, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, 596.

⁸⁴⁷Ο Μερκούριος συνελήφθη από πράκτορες του Καρόλου, ενώ διέσχισε το βασίλειο της Σικελίας, φυλακίστηκε, και ελευθερώθηκε μόνο ύστερα από παρέμβαση του πάπα. Παχυμέρης, II, 601¹⁷⁻²². Ήταν η πρώτη φορά που ο Κάρολος προχώρησε στη σύλληψη αυτοκρατορικού απεσταλμένου προς την Αγία Έδρα, βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 240.

συζητήσεις του με τον εξόριστο πατριάρχη για αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής⁸⁴⁸, και οπωσδήποτε πριν τον θάνατο του πάπα Νικολάου Γ΄, στις 22 Αυγούστου του 1280.

Όσον αφορά στη μετακίνηση του εξόριστου πατριάρχη από το φρούριο της Χηλής, ο αυτοκράτορας κράτησε την υπόσχεσή του και τον μετέφερε τον ίδιο χρόνο στη μονή Κοσμιδίου, αφιερωμένη στους Αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό. Ο R. Janin τοποθετεί το Κοσμιδίον και, επομένως, τη μονή, στη δυτική πλευρά του σημερινού Eyüp, στην πλαγιά βορείως της Πόλεως, που συνορεύει με τη θάλασσα του Κερατίου⁸⁴⁹. Αντίθετα, ο C. Mango τοποθετεί τη μονή σε έναν λόφο έξω ακριβώς από τα τείχη των Βλαχερνών⁸⁵⁰. Στη συγκεκριμένη μονή είχε στρατοπεδεύσει ο Μιχαήλ Η΄ τον Αύγουστο του 1261 και από εκεί εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη. Πάντως, ο Ιωσήφ, αν και μεταφέρθηκε σε ένα καλύτερο περιβάλλον για την υγεία του, θεωρώ ότι συνέχισε να είναι εξόριστος, εφ' όσον η μονή Κοσμιδίου βρισκόταν εκτός των τειχών της Πόλεως.

Τον Φεβρουάριο του 1281 νέος πάπας εξελέγη ο Μαρτίνος Δ΄, Γάλλος στην καταγωγή και ένθερμος υποστηρικτής του Καρόλου του Ανδευαγού⁸⁵¹. Ο Μιχαήλ έστειλε τότε πρεσβεία, ο πάπας όμως, δεν την έκανε δεκτή και στις 18 Φεβρουαρίου του 1281 αφόρισε τον βυζαντινό αυτοκράτορα, καταγγέλλοντας ότι οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν το θέμα της Ενώσεως με χλεύη και ψεύδη και ότι στην πραγματικότητα αυτή δεν γινόταν αποδεκτή από τον λαό και το μεγαλύτερο μέρος της εκκλησίας, γι' αυτό και ο Μιχαήλ προσπαθούσε να την επιβάλει με σκληρές τιμωρίες. Ο αυτοκράτορας έμαθε τα νέα ενώ βρισκόταν στην Προύσα, καταβάλλοντας προσπάθειες για την άμυνα της πόλεως και της περιοχής της. Η οργή του ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έδωσε εντολή να μην μνημονεύεται πλέον στα δίπτυχα το όνομα του πάπα⁸⁵². Προς στιγμήν σκέφτηκε να αποκηρύξει την ενωτική πολιτική και να επαναφέρει τον ανθενωτικό Ιωσήφ στο πατριαρχείο, αλλά τελικά αποφάσισε να μην προχωρήσει σε οριστική ρήξη με τη Κουρία. Η κατάσταση στη Μ. Ασία ήταν δύσκολη, όπως είχαν αποδείξει οι πρόσφατες βυζαντινές ήττες από τους Τούρκους στον Σαγγάριο, και ίσως στο μέλλον να χρειαζόταν τη βοήθεια των Δυτικών.

⁸⁴⁸Παχυμέρης, II, 601²⁴⁻²⁵.

⁸⁴⁹Janin, *Églises*, 286.

⁸⁵⁰Mango, «Cosmas and Damian», 189-192. Έχει διασωθεί σφραγίδα της μονής, που χρονολογείται τον 11ο αι. Στον εμπροσθότυπο φέρει τις μορφές των Αγίων Αναργύρων και στον οπισθότυπο την επιγραφή *Σφραγίς τῶν Αναργύρων τοῦ Κοσμιδίου*, βλ. McGeer- Nesbitt - Oikonomides, *Seals*, τ. 5, αρ. 39, 82.

⁸⁵¹Σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 250, ο Μαρτίνος υπήρξε τυφλά αφοσιωμένος στον Κάρολο και υπέταξε την Αγία Έδρα στην ανδεγαυική κυριαρχία, εκμηδενίζοντας τις προσπάθειες του προκατόχου του για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της.

⁸⁵²Βλ. Δημητρακόπουλος, *Ιστορία του Σχίσματος*, 76-77.

Επομένως, ο Ιωσήφ, αν και ο αυτοκράτορας είχε σκεφτεί δύο φορές να τον επαναφέρει στον πατριαρχικό θρόνο, παρέμεινε στην εξορία του στη μονή Κοσμιδίου. Εκεί θα πρέπει να έγραψε τη διαθήκη του (1281), αντίγραφο της οποίας στάλθηκε στον αυτοκράτορα⁸⁵³. Ο Ιωσήφ διαισθανόταν κοντά το τέλος της ζωής του λόγω κάποιας σοβαρής ασθένειας, που είχε εξασθενήσει το σώμα του, είχε, όμως, ακόμα πλήρη διαύγεια πνεύματος. Ιδιοκτήτης περιουσίας δεν ήταν, κτήματα και αμπέλια δεν διέθετε στην κατοχή του και το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων του είχε δοθεί σε φτωχούς, εκτός από λίγα χρήματα, που προορίζονταν για τη συντήρησή του. Συνεπώς, αυτή η διαθήκη διέφερε από τις συνηθισμένες, αφού ο πατριάρχης δεν κληροδοτούσε υλική περιουσία, αλλά πνευματική. Στην πραγματικότητα, το συγκεκριμένο έγγραφο⁸⁵⁴ είναι μία ομολογία πίστεως⁸⁵⁵, την οποία αφήνει ως παρακαταθήκη στους πιστούς, αλλά και μία υπενθύμιση του ανθενωτικού του αγώνα μέχρι τέλους για τη διαφύλαξη της Ορθόδοξης πίστης⁸⁵⁶. Για την αντίσταση εναντίον της Ενώσεως, όπως σημειώνει, καθαιρέθηκε από το πατριαρχικό αξίωμα και εξορίστηκε από την Πόλη⁸⁵⁷. Αν και ο αίτιος για τα δεινά του υπήρξε ο αυτοκράτορας, φαίνεται ότι ο Ιωσήφ δεν λησμόνησε ποτέ τους πνευματικούς δεσμούς που τους ένωναν, και του δίνει συγχώρεση⁸⁵⁸. Δικαίως, λοιπόν, ο Π. Γουναρίδης χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη διαθήκη και ως ομολογία πολιτικής πίστης στον Μιχαήλ Η',⁸⁵⁹ η οποία όμως δεν μένει μόνο στον αυτοκράτορα, αλλά επεκτείνεται στα τέκνα του και στα τέκνα αυτών⁸⁶⁰, δηλαδή στη δυναστεία των Παλαιολόγων. Ο Ιωσήφ δίνει συγχώρεση και στους αντιπάλους του, Αρσενιάτες⁸⁶¹.

⁸⁵³Από την αναφορά στο πρόσωπό του Μιχαήλ έλειπε το συνηθισμένο για τους αυτοκράτορες επίθετο άγιος. Ο αυτοκράτορας θέλησε τότε να μάθει την αιτία αυτής της παράλειψης. Ο Ιωσήφ απάντησε ότι δεν ευθυνόταν ο ίδιος, αλλά οι μοναχοί του περιβάλλοντός του, και έστειλε νέο αντίγραφο, επιβεβαιώνοντας τις καλές σχέσεις μεταξύ τους, βλ. Παχυμέρης, Π, 639₁₁₋₂₃. Έτσι, το γνωστό έγγραφο της διαθήκης του Ιωσήφ, που έχει δημοσιευθεί από τους Laurent - Darrouzès, είναι το διορθωμένο αντίγραφο, στο οποίο ο Μιχαήλ αναφέρεται ως *άγιος βασιλεύς*, βλ. τα σχόλια στο Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, 90.

⁸⁵⁴Ίσον τῆς διαθήκης τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὁμολογητοῦ. Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 508-517.

⁸⁵⁵Καὶ τί ἄρα καταλείψω τοῖς γνωστοῖς μου κἀγὼ κατὰ τὴν συνήθειαν, εἰ μὴ τὴν ὁμολογίαν τῆς εὐσεβείας μου, ἦν ὡς πατρῶον κληρον ἀπὸ βρέφους παρέλαβον καὶ εἰς τήνδε τὴν πολιὰν ἀπαράτρωτον καὶ ἄμωμον, Χριστοῦ τῆ χάριτι, διετήρησα; Ἐχει δὲ αὕτη οὕτως· «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν ... καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος· ἀμήν», Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 509₁₆₋₂₀.

⁸⁵⁶Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 511₁₋₆.

⁸⁵⁷Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 511₉₋₁₂.

⁸⁵⁸Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 517₁₄₋₂₁.

⁸⁵⁹Γουναρίδης, *Κίνημα*, 108.

⁸⁶⁰Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 517₂₂₋₂₆.

⁸⁶¹Τοὺς ὑπὲρ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀρσενίου ἐκείνου δῆθεν ἐπαγωνιζομένους καὶ θλίψαντάς με, συγχωρῶ αὐτοῖς καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 21, 517₂₆₋₂₈. Η συγκεκριμένη δήλωση είναι σημαντική, γιατί προέρχεται από τον ίδιο τον Ιωσήφ και με αυτή υπονοοεί, κατά τη γνώμη μου, ότι στην πραγματικότητα ο αγώνας των Αρσενιατών ήταν εναντίον του και, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε δίκιο.

Βέβαιος για τον επικείμενο θάνατό του, ο Ιωσήφ τελειώνει τη διαθήκη του δίνοντας οδηγίες για τον τόπο ταφής του. Ο εξόριστος πατριάρχης όμως, όχι μόνο δεν έφυγε από τη ζωή το 1281, αλλά επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη και στον πατριαρχικό θρόνο έναν χρόνο αργότερα. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄, που είχε θυσιάσει την ειρήνη στο εσωτερικό του Κράτους με την ενωτική πολιτική του και τα σκληρά μέτρα εναντίον των ανθενωτικών, πέθανε αιφνιδίως από εντερική νόσο, στις 22 Δεκεμβρίου του 1282, ηγούμενος εκστρατείας εναντίον του Ιωάννη του Νόθου της Θεσσαλίας⁸⁶². Λίγες ημέρες αργότερα, ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, αποκηρύσσοντας την ενωτική πολιτική του πατέρα του, που είχε διχάσει τη βυζαντινή κοινωνία, επανέφερε στον πατριαρχικό θρόνο τον ενωτικό Ιωσήφ. Το απόγευμα της 30ης Δεκεμβρίου ο γηραιός και ασθενής πατριάρχης μεταφέρθηκε επάνω σε κάθισμα εν μέσω ζητωκραυγών, επευφημιών και κωδωνοκρουσιών στο πατριαρχείο⁸⁶³. Η δεύτερη, όμως, περίοδος της πατριαρχίας του ήταν δύσκολη, διαψεύδοντας τις ελπίδες του αυτοκράτορα για ειρήνευση στην Εκκλησία⁸⁶⁴. Οι ποινές που επιβλήθηκαν στον λατινόφρονο πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο⁸⁶⁵, στους στενούς συνεργάτες του και σε λατινόφρονους ιεράρχες και κληρικούς, δεν έλυσαν το πρόβλημα. Οι ενωτικοί Αρσενιάτες, εκμεταλλευόμενοι την κατάσταση, *πανταχόθεν ύπεξαναδύντες τῶν φωλεῶν* και καθοδηγούμενοι από τον Ανδρόνικο Σάρδεων, που μόλις είχε επιστρέψει από τον τόπο εξορίας του⁸⁶⁶, απαιτούσαν την παραίτηση του Ιωσήφ ως αφορισμένου από τον πατριάρχη Αρσένιο, ενώ θεωρούσαν ως μίσημα την κοινωνία μαζί του, προτρέποντας και άλλους να τους μιμηθούν⁸⁶⁷. Με αυτές τις ενέργειες, όμως, οι Αρσενιάτες προκαλούσαν νέα διαμάχη με τους Ιωσηφίτες⁸⁶⁸. Μία άλλη ομάδα κληρικών θεωρούσε ότι ο πατριάρχης έπρεπε να παραιτηθεί, πρώτον, για να ηρεμήσουν τα πνεύματα και, δεύτερον, γιατί, λόγω γήρατος και ασθένειας, ήταν ακατάλληλος να ηγείται της Εκκλησίας⁸⁶⁹. Ο αυτοκράτορας σε αυτή τη διαμάχη κράτησε

⁸⁶²Παχυμέρης, II, 665₁₅-667₁₆.

⁸⁶³Παχυμέρης, III, 29₁₋₆.

⁸⁶⁴Βλ. Γρηγοράς, I, 161₁₃₋₂₁.

⁸⁶⁵Βλ. παρακάτω, 246-247, για την κατηγορία αίρεσης και την ποινή της εξορίας που επιβλήθηκε στον Βέκκο και τους συνεργάτες του.

⁸⁶⁶Μητροπολίτης Σάρδεων, οπαδός του πατριάρχη Αρσενίου. Ζήτησε από τον Μιχαήλ Η΄ να του επιτρέψει να γυρίσει στην πατρίδα του, την Παφλαγονία. Ο αυτοκράτορας αρνήθηκε, και ο Ανδρόνικος έγινε μοναχός στη μονή Σωτήρος της Σηλυβρίας. Το 1261 η σύνοδος αρνήθηκε την επιστροφή του στον μητροπολιτικό του θρόνο. Επανήλθε το 1283, επί Ανδρονίκου Β΄, αλλά το επόμενο έτος κατηγορήθηκε για καθοσίωση και καθαιρέθηκε. Βλ. Παχυμέρης, I, 169₁₀-171₃, II, 355₁₅-357₂, III, 77₁₄-79₇. Ακροπολίτης, 178₉-179₁₅. *PLP* αρ. 959. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 63. Βλ. και παρακάτω, 268.

⁸⁶⁷Παχυμέρης, III, 47₂₃₋₂₉.

⁸⁶⁸Γρηγοράς, 161₂₂-162₃. Επίσης, ο Γρηγόριος ο Κύπριος περιγράφει την περίοδο της δεύτερης πατριαρχίας του Ιωσήφ ως εποχή ταραχών και αταξίας, μία περίοδο που όλοι ήθελαν να εξουσιάσουν και να νομοθετούν, βλ. Γρηγόριος Κύπριος, *Διήγησις*, στηλ. 28D. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 123.

⁸⁶⁹Γρηγοράς, I, 162₃₋₈.

ίσεις αποστάσεις⁸⁷⁰, γι' αυτό και δεν επέβαλε καμία ποινή στους Αρσενιάτες, με τους οποίους επιθυμούσε προσέγγιση. Η προσπάθειά του, βέβαια, να ειρηνεύσει τις δύο πλευρές, ναυάγησε, με ευθύνη των οπαδών του θανόντος πατριάρχη Αρσενίου, οι οποίοι θεωρούσαν τον Ιωσήφ αφορισμένο⁸⁷¹. Βαρειά ασθενής, δεν είχε τη δύναμη να τους αντιμετωπίσει και αρκέστηκε πιθανότατα στην καταδίκη των Αρσενιατών σε δεύτερη διαθήκη του⁸⁷². Τελικά, επειδή είχε επιδεινωθεί δραματικά η υγεία του, αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Στις 23 Μαρτίου 1283, καταβεβλημένος από την ασθένειά του, ο πατριάρχης έφυγε από τη ζωή και θάφτηκε στη μονή του Αγίου Βασιλείου⁸⁷³.

Ο Ιωσήφ Α΄ υπήρξε υπέρμαχος της Ορθοδοξίας και γι' αυτό καθαιρέθηκε και εξορίστηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, τον οποίο προηγουμένως είχε ευεργετήσει. Σύμφωνα με τον V. Laurent, ο πατριάρχης ανακηρύχθηκε αμέσως Ομολογητής από τον διάδοχό του, Γρηγόριο Β΄ Κύπριο⁸⁷⁴. Η R. Macrides, όμως, διαφωνεί. Παραδέχεται ότι υπάρχουν αποδείξεις ότι ο Ιωσήφ Α΄ τιμάτο ως Ομολογητής, αλλά υποστηρίζει ότι η *ανακήρυξις*, που αναφέρεται σε χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ το 1310 και στην οποία βασίζεται ο V. Laurent, σχετίζεται με την συγκατάταξη του ονόματος του Ιωσήφ στη λίστα των πατριαρχών που διαβάζονται την εκάστοτε Κυριακή της Ορθοδοξίας. Απόδειξη για την μη ανακήρυξη του Ιωσήφ ως Ομολογητή είναι ότι δεν αναφέρεται στο *Συνοδικόν* της Κωνσταντινουπόλεως με αυτό το επίθετο, ούτε ο Αγαλιανός⁸⁷⁵ τον συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στους Ομολογητές της εποχής, όπως τον Μελέτιο Γαλησιώτη⁸⁷⁶. Η μνήμη του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ Α΄ τιμάται από την Ορθόδοξη εκκλησία στις 30 Οκτωβρίου κάθε έτους⁸⁷⁷.

⁸⁷⁰Γρηγοράς, I, 162¹⁷⁻²⁰.

⁸⁷¹Γρηγοράς, I, 161²⁴-162¹.

⁸⁷²Βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 128-129, σημ. 31.

⁸⁷³Παχυμέρης, III, 49⁹⁻¹⁰, 25-27. Για τη μονή του Αγίου Βασιλείου, κοντά στην Πύλη του Αγίου Ρωμανού, βλ. Janin, *Eglises*, 58-59. Ο Ευφραίμ, 412.10300 - 414.10320, τιμώντας τη μνήμη του πατριάρχη Ιωσήφ, γράφει: *Ἀνὴρ Ἰωσήφ ὀρθοδοξίας στῦλος, / κλέος μοναστῶν ἅμα καὶ πρεσβυτέρων, μονῆς προεστῶς εὐαγοῦς Γαλησιῶν, / πρᾶος χαρίεις καὶ Θεοῦ τρέμων νόμους, πτωχοτρόφος φίλοικτος, εὐσπλαχνος φύσει, / εἰς πατριαρχῶν τὸν περίπυστον θρόνον / ἀνάγεται δὴ κανονικῶς ἀξίως, / κλήρον πέλων εἰς τοῦ βασιλείου πάλαι ... ἐπεὶ δ' Ἰταλῶν δόγμα παρεισεφθάρη / ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς οὐ καλῶς ἐκκλησία τούτου διυθύνοντος εὐσεβῶς θρόνον, / καὶ τῶδ' ἐπήκτο τὰδ' ἐπαινεῖν τις βία, ὁ δ' ἀκλινῶς ἤδραστο δογμάτων βάσει / ἐκβάλλεται δὴ τοῦ θρόνου μάλ' ἀδίκως, ὡς ὑπεραθλῶν δογμάτων ὀρθῶν ἄγαν...*

⁸⁷⁴«Par une mesure extrême don't les timides sont coutumiers, Andronic II, après avoir songé à le déposer de son vivant, obtint de l'Église la canonization de Joseph à peine mort», Laurent, «Excommunication», 491. Ο ίδιος, *Regestes*, IV, αρ. 1461, 250-251, και «Schism», 257-260.

⁸⁷⁵Βλ. παραπάνω, 162, σημ. 722.

⁸⁷⁶Macrides, «Saints», 80-81.

⁸⁷⁷Μνήμη του Αγίου Ιωσήφ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὸν Ἰωσήφ. Ἐν Πατριαρχαῖς Ἰωσήφ λάμψας μέγα, σὺν Πατριαρχαῖς οὐρανὸν σκηνὴν ἔχει, *Μέγας Συναξαριστής*, 682-683.

2. Μανουήλ Ολόβωλος

Ο Μανουήλ Ολόβωλος γεννήθηκε το 1245⁸⁷⁸. Δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία για την οικογένειά του, ούτε για τον τόπο γέννησής του. Εικάζω ότι αυτός θα πρέπει να ήταν η Νίκαια των Λασκαριδών, αφού σε νεαρή ηλικία υπηρέτησε ως γραμματικός του Μιχαήλ Η΄, την περίοδο της βασιλείας του στη Νίκαια (1259-1261).

Αν και υπηρετούσε στην αυτοκρατορική αυλή, το 1261 ο Μανουήλ είχε την παρρησία να καταγγείλει την κακομεταχείριση του νόμιμου διαδόχου των Λασκαριδών Ιωάννη Δ΄, όταν έμαθε ότι ο αυτοκράτορας είχε διατάξει την τύφλωση του. Ο Μιχαήλ τιμώρησε σκληρά με πλαστές κατηγορίες τον δεκαεξάχρονο τότε Ολόβωλο για το θάρρος του, διατάσσοντας τον ακρωτηριασμό της μύτης και των χειλιών του⁸⁷⁹. Ο Παχυμέρης κατακεραυνώνει με τα γραφόμενά του τον αυτοκράτορα και σφετεριστή του θρόνου για τη σκληρή συμπεριφορά του απέναντι στον Ολόβωλο και για τις τιμωρίες που επέβαλλε σε όσους συμπονούσαν τον μικρό Ιωάννη, μη ανεχόμενοι το άδικο⁸⁸⁰.

Ο Μανουήλ Ολόβωλος, μετά το συμβάν, αποσύρθηκε στη μονή του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη⁸⁸¹. Αν και δεν αναφέρεται, πιστεύω ότι η απόσυρσή του από τα εγκόσμια έγινε με εντολή του Μιχαήλ Η΄. Εξ άλλου, η μονή Προδρόμου βρισκόταν στο *Έβδομον*, δηλαδή εκτός των τειχών της Πόλεως, και αυτό πιστεύω ότι έχει τη σημασία του. Εκεί, ο νεαρός Μανουήλ ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα και έλαβε το μοναστικό όνομα Μάξιμος. Ως μοναχός συνέχισε και ολοκλήρωσε τις σπουδές του με μεγάλη επιτυχία, γεγονός που αποδεικνύει την υψηλή παιδεία, που παρείχε η μονή. Η φιλολογική του μόρφωση, η ευφυΐα του και η ευγλωττία του δεν διέφυγαν της προσοχής του νέου πατριάρχη Γερμανού Γ΄ και το 1265 ζήτησε από τον αυτοκράτορα να επιτραπεί στον Ολόβωλο να εξέλθει από τη μονή και να αναλάβει έργο διδασκάλου. Ο αυτοκράτορας έκανε δεκτό το αίτημα του πατριάρχη και ο Ολόβωλος διορίστηκε ρήτορας στη Μεγάλη Εκκλησία⁸⁸² και διδάσκαλος στην ανακαινισμένη σχολή που βρισκόταν στο Ορφανοτροφείο, το επονομαζόμενο Αγίου Παύλου⁸⁸³.

⁸⁷⁸ *ODB*, 940, λημ. «Holobolos, Manuel».

⁸⁷⁹ Παχυμέρης, I, 259⁷⁻¹⁰.

⁸⁸⁰ *Τοιοῦτον γὰρ τὸ μὴ ἐννόμῳς ἄρχειν, ἀλλὰ τυραννικῶς· οἷς γὰρ ἁμαρτάνειν συμβαίνει τὸν ἄρχοντα, τούτοις ὑπειδόμενον τοὺς τῶν ἀνθρώπων εὐσυνειδήτους ἄχθεσθαι, ἐπεὶ οὐκ ἔστιν ἐκεῖνον μετανοεῖν ἐφ' οἷς ἐπράχθη καὶ συγγνώμην ζητεῖν παραιτούμενον, ἀνάγκη, δικαίως πιστεύοντα ἀπεχθάνεσθαι, μισεῖν ἐντεῦθεν τοὺς ὑπονοούμενους καὶ τιμωρεῖν*, Παχυμέρης, I, 259¹²⁻¹⁷. Βλ. παρακάτω, 229.

⁸⁸¹ Παχυμέρης, I, 259¹⁰⁻¹¹. Για τη μονή και την ιστορία της βλ. Janin, *Églises*, 421-429.

⁸⁸² Παχυμέρης, II, 369⁵⁻²³. Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1380, 177-178. Όπως αναφέρει η Fisher, «Translation», σ. 81, ο εικοσάχρονος τότε Μανουήλ Ολόβωλος επιλέχθηκε από τον πατριάρχη Γερμανό Γ΄ με τη δικαιολογία προς τον αυτοκράτορα ότι η Εκκλησία χρειαζόταν έναν διδάσκαλο ρητορικής για να

Ο Μανουήλ Ολόβωλος εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους λογίους της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου. Αξιόλογο υπήρξε το μεταφραστικό του έργο⁸⁸⁴ λατίνων συγγραφέων⁸⁸⁵, ενώ η ρητορική του δεινότητα φαίνεται στους τρεις εγκωμιαστικούς λόγους που συνέθεσε για τον Μιχαήλ Η΄ την περίοδο 1265-1267⁸⁸⁶. Ο πρώτος από αυτούς⁸⁸⁷, περιγράφει τα σημαντικά γεγονότα κατά τα έτη 1259- 1261, όπως τη μάχη της Πελαγονίας μεταξύ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και των συνασπισμένων δυνάμεων του Μαμφρέδου, την πολιορκία του Γαλατά, καθώς και τη συμφωνία του Νυμφαίου τον Μάρτιο του 1261, μεταξύ Νίκαιας και Γένουας⁸⁸⁸. Εκτός από τους όρους

διδάξει λατινικά σε όσους θα συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις με τη Ρώμη, υποστηρίζοντας ότι ο Ολόβωλος διέθετε τα προσόντα για τη συγκεκριμένη θέση (βλ. Παχυμέρης, II, 369⁷⁻⁸). Για την Πατριαρχική σχολή επί Γερμανού Γ΄ (1265-1266), βλ. Mergiali-Falangas, *L'enseignement*, 30-33.

⁸⁸³Παχυμέρης, II, 369²⁴⁻³⁷¹⁵. Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1380, 178. Το ορφανοτροφείο, αυτοκρατορικό καθίδρυμα, βρισκόταν εντός της Πόλεως σε κοντινή απόσταση από τα τείχη, κοντά στην πύλη του Ευγενίου (βλ. Janin, *Églises*, 567-568) και συνδεόταν με την Πατριαρχική σχολή. Η σχολή που βρισκόταν μέσα στο κτήριο του παλαιού Ορφανοτροφείου και ονομαζόταν του Αγίου Παύλου, γιατί βρισκόταν κοντά στην ομώνυμη εκκλησία, είχε ιδρυθεί από τον Αλέξιο Α΄ και σε αυτή φοιτούσαν κυρίως ορφανά παιδιά του πολέμου, ανεξαρτήτου καταγωγής (βλ. Κομνηνή 484¹⁰-485¹⁸. Mergiali-Falangas, *L'enseignement*, 31. Miller, *Orphans*, 221-225). Η σχολή «γραμματικού» του Αγίου Παύλου ανακαινίστηκε μετά το 1261 από τον Μιχαήλ Η΄, βλ. Mergiali-Falangas, *L'enseignement*, 26-29. Η ίδια, «L'École Saint-Paul», 237-246. Ο διδάσκαλος και οι μαθητές του πληρώνονταν από το αυτοκρατορικό ταμείο, βλ. Fryde, *Renaissance*, 88.

⁸⁸⁴Ο Μανουήλ Ολόβωλος και ο Μάξιμος Πλανουδής υπήρξαν οι μεγαλύτεροι μεταφραστές λατινικών κειμένων της εποχής (κειμένων γραμματικής και ρητορικής). Το μεταφραστικό ενδιαφέρον τους μπορεί να δικαιολογηθεί λόγω του επαγγέλματός τους. Και οι δύο ήταν διδάσκαλοι που προετοίμαζαν τους μαθητές τους για τις θέσεις στη δημόσια ζωή και την αυτοκρατορική διοίκηση, επομένως, τα λατινικά κείμενα γραμματικής και ρητορικής ήταν χρήσιμα για τη διδασκαλία τους, βλ. Fisher, «Translation», 80 και 80-95 για το μεταφραστικό έργο του Ολοβώλου. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο Μανουήλ, μελετητής της λατινικής φιλολογίας και μεταφραστής, συγκαταλέγεται σε εκείνους τους βυζαντινούς λογίους που έχτισαν τη γέφυρα μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, συμβάλλοντας άμεσα ή έμμεσα στην καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση, η οποία οδήγησε στη δυτική Αναγέννηση, βλ. Καζάζης, «Συμβολή», 21.

⁸⁸⁵Σύμφωνα με την Fisher, «Translation», 95-96, στην Κωνσταντινούπολη επί Μιχαήλ Η΄ συνέχιζαν να υπάρχουν ακόμα σπίτια Δομινικανών και Φραγκισκανών, όταν οι δύο κοινότητες συνυπήρχαν ελεύθερα με τον ελληνικό πληθυσμό της Πόλεως, πριν οι ενωτικοί μοναχοί εκδιωχθούν από την πρωτεύουσα επί Ανδρονίκου Β΄. Έτσι, ο Ολόβωλος, αν και βρισκόταν απέναντι στους Λατίνους, λόγω των δυτικών εισβολών στο βυζαντινό πολιτιστικό έδαφος, απολάμβανε μία παραγωγική σχέση σε ακαδημαϊκό επίπεδο με τους συγκεκριμένους Λατίνους, όπως για παράδειγμα με τον Δομινικανό λόγιο Simon της Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ήταν εξοικειωμένος τόσο με τα Λατινικά όσο και με τα Ελληνικά. Η Fisher προσθέτει ότι ο Ολόβωλος μάλλον εξοικειώθηκε με τα λατινικά κείμενα μέσω της γνωριμίας του με τέτοιους Λατίνους μελετητές μοναχούς, καθώς και μέσω της επαφής του με τα λατινικά χειρόγραφα, που διατηρούνταν στη βιβλιοθήκη του Δομινικανού ή Φραγκισκανού οίκου. Ίσως τέτοιοι Λατίνοι μορφωμένοι μοναχοί να υπήρξαν οι πρώτοι δάσκαλοι λατινικών του Ολοβώλου, που τον μύησαν στη λατινική γλώσσα και λογοτεχνία.

⁸⁸⁶H R. Macrides, «New Constantine», 16-20, χρονολογεί το πρώτο εγκώμιο τα Χριστούγεννα του 1265, το δεύτερο, τα Χριστούγεννα του 1266, και το τρίτο, τα Χριστούγεννα του 1267. Βλ. και Hilsdale, *Art*, 43. Αντίθετα, ο Dölger, «familienpolitik», σ. 187, σημ. 36 και ο Schreiner, «Zwei Denkmäler», 249-257, χρονολογούν την πρώτη ομιλία όχι τα Χριστούγεννα του 1265, αλλά αυτά του 1261. Για τα ρητορικά εγκώμια κατά την Παλαιολόγεια περίοδο, βλ. I. Toth, «Rhetorical Theatron in Late Byzantium: The Example of Palaiologan Imperial Orations», στο: M. Grünbart (Hrsg.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, [Millenium-Studien 10] Berlin – New York 2007, 429-448.

⁸⁸⁷Βλ. Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγος*, I, 30-50. Σιδερίδης, «Εγκώμιον», 168-191.

⁸⁸⁸Η συνθήκη (Μάρτιος 1261) είχε ως σκοπό τη ναυτική υποστήριξη της Γένουας και προέβλεπε συμμαχία της Νίκαιας και της Γένουας εναντίον της Βενετίας, βλ. Buchon, *Histoire* αρ. 19, 439. Επίσης, επικύρωνε μία σειρά προνομίων, που παραχωρούσε ο βυζαντινός αυτοκράτορας στους Γενουάτες, προστατεύοντας τις

της συνθήκης, ο Ολόβωλος θεωρεί αναγκαία την αναφορά και των διπλωματικών δώρων του αυτοκράτορα της Νίκαιας στη ναυτική πόλη της Γένουας. Επρόκειτο για δύο υφάσματα από μετάξι (*πέπλοι*), τα οποία είχαν κεντηθεί στη Νίκαια για τον συγκεκριμένο σκοπό. Το δεύτερο, ο περίφημος πέπλος της Γένουας, τον οποίο περιγράφει ο Ολόβωλος⁸⁸⁹ και σήμερα φυλάσσεται στο μουσείο Palazzo Bianco της ιταλικής πόλης, αποτελεί ξεχωριστό δώρο, μοναδικό για την επιλογή της εικονογραφίας του, που αντανakλά την πολιτική ιδεολογία και τις προθέσεις του Μιχαήλ Η⁸⁹⁰. Στο τέλος της περιγραφής του βυζαντινού πέπλου, ο ρήτορας τον παρομοιάζει με τον πέπλο της Αθηνάς στα Παναθήναια⁸⁹¹. Είναι μία σύγκριση με νόημα, αφού και οι δύο πέπλοι συνιστούν φόρο τιμής στον ανώτατο άρχοντα: στην Αθηνά, την προστάτιδα θεά της Αθήνας, και στον Μιχαήλ Η', τον πολυαγαπημένο αυτοκράτορα και προστάτη όχι μόνο των βυζαντινών πόλεων, αλλά και της πόλεως της Γένοβας⁸⁹². Στον ίδιο λόγο, ο ρήτορας

γενουατικές αποικίες και εξασφαλίζοντας την ελεύθερη εμπορική δραστηριότητα των Γενουατών σε όλα τα λιμάνια της αυτοκρατορίας (βλ. όλο το κείμενο της συνθήκης στο Buchon, *Histoire*, αρ. 19, 438-452). Σημειώνουμε ότι οι τρεις κυριότερες σύγχρονες βυζαντινές πηγές δεν κάνουν λόγο για τους όρους της συγκεκριμένης συνθήκης, μόνο ο Ολόβωλος στον λόγο του, και έτσι η μαρτυρία του είναι η μοναδική από βυζαντινής πλευράς. Προφανώς, γνώριζε τις λεπτομέρειες από την περίοδο που υπηρετούσε τον Μιχαήλ ως γραμματικός.

⁸⁸⁹Σύμφωνα με τον Ολόβωλο, οι Γενουάτες ορκίστηκαν αφοσίωση στον βυζαντινό αυτοκράτορα και ο Μιχαήλ τους έδωσε ως δώρα δύο μεταξωτά υφάσματα (*πέπλοι*). Ο πρώτος πέπλος απεικόνιζε τη θεία μορφή του Μιχαήλ Η' και δεν ήταν μέσα στα συνήθη πλαίσια των διπλωματικών δώρων των Βυζαντινών. Τα βυζαντινά μεταξωτά κατ' εξοχήν αποτελούσαν διπλωματικό δώρο, αφού ήταν πολύτιμα αντικείμενα, μπορούσαν να μεταφερθούν εύκολα, ενώ συμβόλιζαν το κύρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μάλιστα, μέχρι το 1200, οπότε και ιδρύθηκαν οι δυτικές μεταξοφαντουργίες, τα βυζαντινά μεταξωτά ήταν περιζήτητα, και μαζί με τον χρυσό και το ασήμι αποτελούσαν τα πλέον σημαντικά διπλωματικά δώρα. Λόγω της ειδικής χρήσης των βυζαντινών μεταξωτών στη βυζαντινή διπλωματία, έχει δημιουργηθεί και η ονομασία «διπλωματία του μεταξιού». Βλ. Μέριανος, «Δώρο», 209. Ο δεύτερος πέπλος όμως, που περιγράφει Ολόβωλος, δεν ήταν δώρο συνηθισμένο, αλλά ειδικά κεντημένος για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Σύμφωνα με τον ρήτορα, είχαν κεντηθεί λεπτομερώς με χρυσή κλωστή τα βασανιστήρια του Αγίου Λαυρεντίου και των υπόλοιπων μαρτύρων, ακόμη και τα εργαλεία βασανισμού τους, τα οποία υποσημαίνονταν με λατινικά γράμματα, ώστε *οὐ πέπλος ὁ πέπλος ἦν, ἀλλὰ βιβλος*. Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγος*, 1.47₁₅₋₂₅. Σιδερίδης, «Εγκώμιον», 188-189, φ. 140α.

⁸⁹⁰Αν και ο Άγιος Λαυρέντιος τιμάται και από Ορθοδόξους και από Καθολικούς στις 10 Αυγούστου, η εικονογραφία του Αγίου Λαυρεντίου δεν ήταν συνηθισμένη στο Βυζάντιο. Ο πέπλος της Γένουας έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις στους νεότερους μελετητές. Βλ. Hisdale, *Art*, 65-74. Είναι η πρώτη φορά που χρησιμοποιούνται σε βυζαντινό μεταξωτό, προορισμένο για διπλωματικό δώρο, υποσημειώσεις με ξένα γράμματα, στην προκειμένη περίπτωση λατινικά. Επομένως, ο Μιχαήλ παρήγγειλε ένα μεταξωτό με εικονογραφία προσαρμοσμένη στη θρησκευτική παράδοση και γλώσσα των Γενουατών. Επιπλέον, ο πέπλος απεικονίζει τον αυτοκράτορα μαζί με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ αλλά και τον Άγιο Λαυρέντιο, να τον καθοδηγεί μέσα στον καθεδρικό ναό της Γένουας, για τον οποίο προοριζόταν το βυζαντινό διπλωματικό δώρο. Ύστερα από τα παραπάνω, θεωρώ ότι θα μπορούσαμε ίσως να διακρίνουμε μία πρώιμη προσπάθεια του Μιχαήλ Η' προσέγγισης με τη Δύση. Για τη σημασία του βυζαντινού πέπλου της Γένουας, ως μέσου διπλωματίας και έκφρασης της πολιτικής ιδεολογίας του Μιχαήλ Η' τη συγκεκριμένη περίοδο, πριν την ανακατάληψη της Πόλεως το 1261, βλ. Hisdale, «Imperial Image», 151-199.

⁸⁹¹Σιδερίδης, «Εγκώμιον», 189.

⁸⁹²Hisdale, «Imperial Image», 166. Υπενθυμίζουμε ότι εκείνη την εποχή η Γένουα ήταν αντίπαλος της Βενετίας.

εγκωμιάζει τον Μιχαήλ Η΄, τον οποίο αποκαλεί νέο Κωνσταντίνο, γιατί έδωσε ξανά την παλαιά ισχύ και αίγλη στην αυτοκρατορία και κατανίκησε τους εχθρούς της⁸⁹³.

Τον Ιανουάριο του 1271 ο Μανουήλ Ολόβωλος έγραψε εγκωμιαστικούς στίχους για τον αυτοκράτορα, οι οποίοι απαγγέλθηκαν ανήμερα της εορτής των Φώτων⁸⁹⁴. Από τον ένατο στίχο μέχρι το τέλος ο Μιχαήλ Η΄ εγκωμιάζεται από τον ρήτορα σε υπερβολικό βαθμό⁸⁹⁵. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο, σύμφωνα με τον Σιδερίδη, ο γραφέας του συγκεκριμένου κώδικα, αγανακτώντας από τις κολακείες προς τον αυτοκράτορα, δεν θέλησε να διασώσει ούτε το όνομα του συγγραφέα, ούτε τον τίτλο του έργου⁸⁹⁶.

Από τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Μανουήλ Ολόβωλος μετά το 1265 μετατράπηκε σε εγκωμιαστή του Μιχαήλ Η΄, παρ' όλο που είχε προηγουμένως τιμωρηθεί από εκείνον σκληρά. Οι ομαλές σχέσεις κράτησαν μέχρι το 1273, όταν ο Ολόβωλος τάχθηκε με τους ανθεωτικούς, αποκηρύσσοντας την Ένωση, και ο αυτοκράτορας δεν δίστασε να τιμωρήσει σκληρά αυτόν, που του είχε πλέξει τα μεγαλύτερα εγκώμια⁸⁹⁷, αυτόν, που τον είχε αποκαλέσει *βασιλέων ἀγλαΐσμα, ἀρετῶν ἄγαλμα, Θεοῦ τῷ κόσμῳ μέγιστον φιλοτίμημα*⁸⁹⁸.

Αυτός ο εξάισιος ρήτορας, που ύμνησε με τα ωραιότερα λόγια τον αυτοκράτορά του⁸⁹⁹, έζησε ξανά τη σκληρότητα και την αγνωμοσύνη του. Αιτία υπήρξε η στάση του Ολοβώλου απέναντι στην Ένωση, γεγονός που εξόργισε τον Μιχαήλ Η΄. Αν και αρχικά ο

⁸⁹³Σιδερίδης «Εγκώμιον», 184-185, φ. 139β -140α. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποτελεί απόδειξη της ρητορικής ικανότητας του Μανουήλ Ολοβώλου και αποδεικνύει ότι υπήρξε ο μεγαλύτερος εγκωμιαστής του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

⁸⁹⁴Τοῦ αὐτοῦ. Στίχοι πρὸς τὸν ἅγιον ἡμῶν βασιλέα κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Φώτων, εἰς τὴν πρόκυψιν. Σιδερίδης «Εγκώμιον», 169₁₋₂₁ Η πρόκυψις ήταν η εμφάνιση (πρόκυψις = έξοδος, εμφάνιση) του βυζαντινού αυτοκράτορα στον λαό με επίσημη ειδική τελετή κατά την τέλεση της λειτουργίας των Δεσποτικών εορτών. Ο αυτοκράτορας, ύστερα από την απομάκρυνση ενός παραπετάσματος, εμφανιζόταν να στέκεται σε υπερυψωμένο επίπεδο. Βλ. Ψευδοκωδινός, *Περὶ Οφικκίων*, 198₁₋₁₆.

⁸⁹⁵Ἄν ὕδωρ δις εἰς τὸ αὐτὸ ρέυματος ποταμίῳ/ βάπτειν οὐκ ἔστι ὅπως οὖν, πλὴν ἅμα τοῦναντίον,/ βάλλειν εἰς δύο ποταμοὺς οὐδὲν τῶν ἀδυνάτων,/ εἰς Ἰορδάνην καὶ πρὸς Σέ, τὸν ποταμὸν Κ(υρίου),/ τὸν ρέυμασι παντοδαποῖς Σῶν, ἄναξ, χαρισμάτων/ τὴν πόλιν ἐπευφραίνοντα Θεοῦ, τὴν Ρωμαῖδα,/ καὶ ξύμπασαν σβεννύοντα βαρβάρων πανσπερμιαν/βρέμουσαν πάντη καθ' ἡμῶν, δίκην πυρὸς ἀσχέτου, Σιδερίδης «Εγκώμιον», 169₉₋₁₆.

⁸⁹⁶Σιδερίδης «Εγκώμιον», 169-170.

⁸⁹⁷Ποῦ τις κατὰ Λυσίαν εὐστομος, καθ' Ἡρόδοτον εὐφραδής, κατ' Ἰσοκράτην γλυκύς, κατὰ τὸν Θουκυδίδη δεινός; ποῦ Ξενοφάντος ὧδε Σειρήνες, Θηβαῖαι λύραι, Πολέμωνος ῥοῖζοι; ποῦ ῥήτωρ Ἀντιφῶν ὁ Ραμνούσιος, ὁ τῶν ἀριστείων Ἀλεξάνδρου περιηγητῆς καὶ τῶν ἐκστρατειῶν αὐτοῦ περιουδευτῆς, ὅπως ἂν τὰς περιφανεῖς Σου διηγῆσαιτο πράξεις, μέγιστε βασιλεῦ, καὶ τὰ ὑπερφυᾶ Σου θεῖα πλεονεκτῆματα; Σιδερίδης «Εγκώμιον», 175, φ. 136α.

⁸⁹⁸Σιδερίδης «Εγκώμιον», 175, φ. 136α.

⁸⁹⁹Ζῆθι τοιγαροῦν βασιλεῦ, εἰς χρόνων περιόδους μακρῶν' συμμετροῖντο εἰ δυνατὸν αἱ ἡμέραι Σου ταῖς ἡμέραις τοῦ οὐρανοῦ καὶ φυτηκόμει τὴν ἄμπελον ταύτην, τὴν τῶν Ρωμαίων ἀρχὴν, ὡς δεξιὸς τῆς βασιλείας μελεδῶν, καὶ βάλε τὰ κλήματα αὐτῆς ἕως θαλάττης καὶ ἕως ποταμῶν τὰς παραφυάδας αὐτῆς, Σιδερίδης «Εγκώμιον», 191, φ.141β.

Ολόβωλος φαίνεται ότι κρατούσε ουδέτερη στάση⁹⁰⁰, στη συνέχεια άλλαξε στρατόπεδο. Γράφει ο Παχυμέρης: *Τούτοις προσκείσθω καὶ κατὰ τὸν ῥήτορα διήγημα, φοβερόν ὃ ἰδεῖν, φοβερόν δὲ καὶ παθεῖν, πλὴν οὐκ ἐπὶ τούτου τοῦ καιροῦ γεγονός, ἀλλὰ πρότερον. Συνάπτομεν δὲ τοῖς δεινοῖς τὰ δεινὰ εἰς τὴν τῆς τότε βίας παράστασιν*⁹⁰¹. Ἐχει σημασία ὅτι ὁ ἱστορικός σε τρεῖς γραμμὲς χρησιμοποιεῖ λέξεις ἔντονα ἀρνητικὰ φορτισμένες καὶ μάλιστα κλιμακωτά, με τὴν λέξη που ἐπέται να εἶναι πιο ἀρνητικὴ σε σημασία ἀπὸ αὐτή, που προηγείται (φοβερόν, φοβερόν, παθεῖν, δεινὰ, βίας), θέλοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο να μας προῖδεάσει γιὰ τὴ συνέχεια.

Στὴ σύνοδο τοῦ 1273, που θα ἀποφάσιζε γιὰ τὴν Ἑνωσι, ὁ Μανουὴλ Ολόβωλος, καλούμενος να υποστηρίξει δημόσια τὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ τοῦ αυτοκράτορα, τοποθετήθηκε ἐναντίον αὐτῆς, προκαλώντας τὴν οργὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄⁹⁰². *Οἱ δὲ περὶ τὸν βασιλέα, ὡς δῆθεν ἐννοοῦντες εἰς χάριν, ἄλλος ἄλλοθεν ποθεν ἐκπηδήσαντες, διασπᾶν ὥρμων, ἀλλ' ὁ βασιλεύς, ὡς δῆθεν φιλανθρωπεύομενος, διεκώλυε, καιρὸν εἰς ἐκδίκησιν θεῖς, ὡς ἔδειξεν ὕστερον*⁹⁰³. Ἡ λέξη *δῆθεν* δὲν χρησιμοποιεῖται ἐδῶ τυχαία. Ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὸς που τὴ χρησιμοποιεῖ, ἀμφισβητεῖ ἢ θεωρεῖ προσποιητὲς καὶ ὄχι ἀληθινὲς τὶς ἐνέργειες τοῦ υποκειμένου, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τὶς ἐνέργειες τοῦ Μιχαὴλ Η΄ καὶ ὅσων τὸν υποστήριζαν. Μεγαλύτερη βαρῦτητα ἔχει ἡ χρησιμοποίησι τοῦ συγκεκριμένου ἐπιρρήματος γιὰ να προσδιορίσει τὴ λέξη *φιλανθρωπία* (*δῆθεν φιλανθρωπεύομενος*). Με αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἱστορικός ἀσκεῖ ἐμμέσως δριμεία κριτικὴ ἐναντίον τοῦ αυτοκράτορα: ἡ αυτοκρατορικὴ *φιλανθρωπία* (ἐδῶ με τὴν ἐννοια τῆς ἐπεικούς στάσης) ἀσκεῖται ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ υποκριτικὰ, ἐπομένως ὁ Παχυμέρης ἀμφισβητεῖ τὴ *φιλάνθρωπη* στάσι τοῦ καὶ κατακρίνει τὶς ἐνέργειές τοῦ⁹⁰⁴.

Ὁ Μανουὴλ Ολόβωλος, υποπευόμενος τὴν οργὴ τοῦ αυτοκράτορα, προσέτρεξε στὴν ἐκκλησία γιὰ να σωθεῖ. Ὁ Μιχαὴλ Η΄, ὅμως, ἐστειλε ἐκεῖ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ και, ἀφοῦ τὸν συνέλαβαν, τὸν ἐξόρισαν ἐπ' *ἐὐμενεία δῆθεν*⁹⁰⁵ στὴ Νίκαια, ὅπου τὸν περιόρισαν στὴ μονὴ Ὑακίνθου⁹⁰⁶. Ὁ αυτοκράτορας πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Ολόβωλος συνέχιζε στὸν τόπο

⁹⁰⁰Παχυμέρης, II, 479₁₆₋₂₀.

⁹⁰¹Παχυμέρης, II, 501₁₀₋₁₃.

⁹⁰²Παχυμέρης, II, 501₂₃₋₅₀₃₁₀.

⁹⁰³Παχυμέρης, II, 503₁₃₋₁₆.

⁹⁰⁴Γιὰ τὸ ζήτημα, βλ. παρακάτω, 229.

⁹⁰⁵Πάλι χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη *δῆθεν*, γιὰ να δηλώσει τὸ προσποιητό.

⁹⁰⁶Ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὸν ὅρο *περιορισμός*, που νομικὰ προσδιόριζε τὴ βαρύτερη μορφή ἐξορίας κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο: *περιορίζει εἰς Νίκαιαν ... εἰς τὴν τοῦ Ὑακίνθου ἀποστέλλων μονήν*. Ἀν καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ποινῆς, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἐξηγήσει στὴν Εἰσαγωγή, εἶχε ἐνοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ στα νομικὰ κείμενα δὲν ἀπαντάται πλέον ὁ ὅρος, ἐντούτοις, στὶς

εξορίας του την ανθηνωτική του δράση (*ἤκουε τῶν δεδογμένων ἀποστατεῖν*). Διέταξε τότε να μεταφερθεί δέσμιος στην πρωτεύουσα και να τιμωρηθεί παραδειγματικά, πρώτα με βασανιστήρια και έπειτα με διαπόμπευση. Έτσι, ο Μανουήλ (6 Οκτωβρίου του 1273)⁹⁰⁷ υπέστη τον ατιμωτικό θρίαμβο. Μαζί του και άλλοι δέκα ανθηνωτικοί. Ο αυτοκράτορας τους εξευτέλισε. Διέταξε να τους δέσουν όλους μαζί σε ένα σχοινί και να τους περιφέρουν γύρω από την εκκλησία. Πρώτος στο σχοινί δέθηκε ο Ολόβωλος, πίσω από αυτόν ο Μελίτας Ιασίτης (Ιώβ Ιασίτης)⁹⁰⁸ και τελευταία στη σειρά μία γυναίκα, ανιψιά του αυτοκράτορα, η οποία είχε κατηγορηθεί δήθεν -πάλι ο ιστορικός χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο επίρρημα, προκειμένου να αμφισβητήσει την κατηγορία- για μαγεία. Τα σώματα των δύο πρώτων στη σειρά, του Ολοβώλου και του Ιασίτη, καλύφθηκαν με έντερα προβάτων και τα περιττώματά τους. Για τον ρήτορα, η τιμωρία ήταν ακόμη μεγαλύτερη, αφού τον γέμισαν επιπλέον με εντόσθια προβάτων και με την εντολή να τον χτυπούν συνεχώς στο πρόσωπο, την ώρα που τους περιέφεραν δεμένους γύρω από την εκκλησία. Ο στόχος του Μιχαήλ ήταν να τρομοκρατηθούν οι κληρικοί που παρακολουθούσαν, και το πέτυχε⁹⁰⁹.

Η σκληρότητα του Μιχαήλ Η΄ δεν είχε όρια. Τον ατιμωτικό θρίαμβο του Μανουήλ ακολούθησε η εξορία του στη μονή του Μεγάλου Αγρού στην Προποντίδα⁹¹⁰. Εκεί έζησε μέχρι τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, το 1282. Ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, ο οποίος συγκέντρωνε κοντά του τους λογίους της βασιλείας του, όπως θα δούμε και παρακάτω, εκτίμησε τις γνώσεις του Ολοβώλου και τον επανέφερε στην πρωτεύουσα, στο πολιτιστικό και φιλολογικό περιβάλλον, όπου ανήκε. Γνωρίζουμε ότι ο Μανουήλ Ολόβωλος δίδασκε μέχρι το τέλος της ζωής του⁹¹¹. Το 1285 έλαβε μέρος στη σύνοδο των

ιστοριογραφικές πηγές, όπως στην ιστορία του Παχυμέρη ή του Χωνιάτη, επιβιώνει για τις περιπτώσεις εκείνες που ο αυτοκράτορας διέταξε όχι μόνο την απομάκρυνση του πολιτικού του αντιπάλου, αλλά, ακόμη αυστηρότερα, τον εγκλεισμό του σε φρούριο ή μονή, αποκλείοντας έτσι τη δυνατότητα επιστροφής του. Ίσως, λοιπόν, επειδή ο Μιχαήλ δεν αρκέστηκε στην εξορία του Ολοβώλου, αλλά τον περιόρισε σε μονή, ο ιστορικός ειρωνεύεται τη στάση του αυτοκράτορα, θεωρώντας υποκριτική την ευμένειά του.

⁹⁰⁷Παχυμέρης, II, 505₇ και 504, σημ. 2.

⁹⁰⁸Βλ. αμέσως παρακάτω, 199.

⁹⁰⁹Παχυμέρης, II, 505₈₋₁₀.

⁹¹⁰Για τη μονή, η οποία βρισκόταν στην περιοχή της Κυζίκου σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα, βλ. Mango – Ševčenko, «Monasteries», 260-267. Janin, *Grands Centres*, 195-199. Την περίοδο που εξορίστηκε εκεί ο Μανουήλ Ολόβωλος, η μονή βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου Β΄, βλ. παρακάτω, σ. 272, σημ. 1337.

⁹¹¹Βλ. τη μονωδία του μαθητή του, Γεωργίου Γαλησιώτη, με την οποία θρηνεί τον θάνατο του δασκάλου του, στο Κουρούσης, «Ηλικία», σ. 349-354 για τη μονωδία, 355-363 για τα σχόλια.

Βλαγενών, που καταδίκασε τον Ιωάννη Βέκκο⁹¹². Η συγγραφική δραστηριότητα του ρήτορα υπήρξε πλούσια⁹¹³.

3. Ιώβ Ιασίτης

Ο Ιώβ⁹¹⁴ έλαβε το επώνυμό του από τη κωνσταντινουπολίτικη μονή του Ιασίτου, στην οποία ο ίδιος μόνασε. Συνδέθηκε στενά με τον πατριάρχη Ιωσήφ, αφού υπήρξε μαθητής του, και πρωταγωνίστησε στον αγώνα εναντίον της Ενώσεως με τη Ρώμη. Ήταν αυτός, όπως είδαμε, στον οποίο ο πατριάρχης Ιωσήφ Α΄ ανέθεσε τη συγγραφή του ορθόδοξου Τόμου, ως απάντηση στον Τόμο του Μιχαήλ Η΄⁹¹⁵. Από το περιεχόμενο και το ύφος του Τόμου που συνέταξε ο ιερομόναχος Ιώβ, φαίνεται ότι κατείχε υψηλή μόρφωση και ήταν σφοδρός πολέμιος των λατινικών θέσεων. Στήριξε με όλες τις δυνάμεις του τον ανθενωτικό αγώνα του πατριάρχη, τον οποίο προέτρεψε να λάβει τον όρκο ότι δεν θα αποδεχόταν τις λατινικές θέσεις⁹¹⁶. Ο αυτοκράτορας, ενοχλημένος από την ανθενωτική του δράση, τον συνέλαβε και, αφού τον βασάνισε, διέταξε να υποστεί τον ατιμωτικό θρίαμβο⁹¹⁷. Ο ιερομόναχος διαπομπεύτηκε σε ολόκληρη την Πόλη μαζί με τον Μανουήλ Ολόβωλο, έχοντας τυλιγμένα στον λαιμό του έντερα προβάτων γεμισμένα με ακαθαρσίες. Η δημόσια διαπόμπευση του Ιώβ, όπως και του Ολοβώλου, έγινε για παραδειγματισμό όλων των υπολοίπων ανθενωτικών. Στη συνέχεια, εξορίστηκε στη Βιθυνία της Μ. Ασίας και περιορίστηκε στο φρούριο Καβαίας, κοντά στον Σαγγάριο ποταμό⁹¹⁸.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο μοναχός Ιώβ συνέγραψε τον *Βίο της Οσίας Θεοδώρας Πετραλίφαινας* (1210-1280), βασίλισσας της Άρτας, και συνέθεσε την ακολουθία της⁹¹⁹.

⁹¹²Παχυμέρης, III, 103₁₆₋₁₇.

⁹¹³*ODB*, 940, λημ. «Holobolos, Manuel». Βλ. επίσης, Fisher, «Ovid's Metempsychosis», 44- 45.

⁹¹⁴*PLP*, αρ. 7959.

⁹¹⁵Παχυμέρης, II, 487₁₁₋₁₃.

⁹¹⁶Παχυμέρης, II, 489₁₅₋₂₂.

⁹¹⁷Βλ. παραπάνω, 198.

⁹¹⁸*PLP*, αρ. 7959.

⁹¹⁹Βλ. Βρανούσης, *Χρονικά Ηπείρου*, 49-54. Η Θεοδώρα ήταν κόρη του *σεβαστοκράτορος* της Μακεδονίας Ιωάννη Πετραλίφα και σύζυγος του *δεσπότη* της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Αγγέλου. Διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα της εποχής της, προσπαθώντας να φέρει την ειρήνη ανάμεσα στα δύο ελληνικά κράτη, την αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου.

4. Θεοδώρα Ραούλαινα και Ειρήνη Παλαιολογίνα

Μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες προσωπικότητες της βυζαντινής περιόδου είναι η πρωτοβεστιάρισα και μοναχή Θεοδώρα Κομνηνή Καντακουζηνή Παλαιολογίνα Ραούλαινα (εικ.8). Τα τρία πρώτα επίθετα μαρτυρούν την αριστοκρατική της καταγωγή και το τέταρτο, τον γάμο της με γόνο της οικογένειας των Ραούλ. Η Θεοδώρα γεννήθηκε το 1240 στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, όταν ακόμη οι Λατίνοι κατείχαν την Κωνσταντινούπολη. Πατέρας της ήταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός, και μητέρα της η Ειρήνη Παλαιολογίνα, κόρη του μεγάλου δομestικού Ανδρονίκου Παλαιολόγου και αδελφή του μετέπειτα αυτοκράτορα, Μιχαήλ Η΄.

Το 1256, σε ηλικία περίπου 16 ετών, η Θεοδώρα παντρεύτηκε τον Γεώργιο Μουζάλωνα, ταπεινής καταγωγής, που είχε διοριστεί από τον Θεόδωρο Λάσκαρη στο υψηλό αξίωμα του πρωτοβεστιάριου⁹²⁰. Το 1258, όπως είδαμε, ο Γεώργιος και οι αδελφοί του δολοφονήθηκαν άγρια μέσα στη μονή της Σωσάνδρας στη Μαγνησία⁹²¹. Κανείς από τους παρευρισκομένους ευγενείς δεν προσπάθησε τότε να σταματήσει τη σφαγή μέσα στον ιερό χώρο, μόνο η Θεοδώρα, ο θείος της όμως, Μιχαήλ Παλαιολόγος, την επιτίμησε και τη διέταξε να σταματήσει να φωνάζει, διαφορετικά θα είχε την ίδια τύχη με τον άνδρα της⁹²². Ο D. Nicol σωστά παρατηρεί ότι ο Μιχαήλ ήταν ο μόνος που θα μπορούσε να σταματήσει τη σφαγή, αλλά δεν το έκανε⁹²³ και αυτό σημαίνει πολλά.

Η Θεοδώρα στα δεκαοκτώ της έμεινε χήρα, ενώ ο Μιχαήλ αντικατέστησε τον άνδρα της στη θέση του πρωτοβεστιάριου. Μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα αναρριχήθηκε στον θρόνο της Νίκαιας και στη συνέχεια της Κωνσταντινουπόλεως, το 1261. Ένας από τους αριστοκράτες, που τον είχαν βοηθήσει τότε στην κατάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας, ήταν ο Ιωάννης Ραούλ Κομνηνός Δούκας Άγγελος Πετραλίφας, γόνος επιφανούς οικογένειας. Ο πατέρας του, Αλέξιος Ραούλ, κατείχε τον τίτλο του πρωτοβεστιάριου επί Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και είχε λάβει μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον του Ιωάννη Αγγέλου, ηγεμόνα της Θεσσαλονίκης (1242), και εναντίον του Δεσποτάτου της Ηπείρου το 1252, ενώ, μετά το τέλος του πολέμου, είχε

⁹²⁰Ο Θεόδωρος Β΄ πιθανότατα κανόνισε και τον γάμο του Γεωργίου με την Θεοδώρα. Είναι γνωστή η τακτική που ακολούθησε, για να μειώσει τη δύναμη των αριστοκρατικών οίκων: τοποθετούσε σε ανώτατα αξιώματα άνδρες άσημων οικογενειών και στη συνέχεια τους νύμφευε με θυγατέρες αριστοκρατών. Το ίδιο είχε κάνει και με τον αδελφό του Γεωργίου Μουζάλωνα, Ανδρόνικο, στον οποίο έδωσε για σύζυγο τη θυγατέρα του Αλεξίου Ραούλ. Βλ. σχετικά, Angold, *Exile*, 76-78.

⁹²¹Βλ. Παχυμέρης, I, 87²⁰⁻³⁰, καθώς και παραπάνω, 151.

⁹²²Παχυμέρης, I, 89¹⁴⁻²⁰.

⁹²³Nicol, *Δεσποσύνες*, 66.

υπηρετήσει μαζί με τον Μιχαήλ Παλαιολόγο στα Βοδενά. Επί Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως όμως, ο Αλέξιος Ραούλ καθαιρέθηκε από το αξίωμά του και στη θέση του ο αυτοκράτορας τοποθέτησε τον Γεώργιο Μουζάλανα, ενώ φυλάκισε τους υιούς του⁹²⁴. Ήταν επόμενο αυτοί να εκδικηθούν για τη φυλάκισή τους και τον παραγκωνισμό του πατέρα τους, που είχε στο μεταξύ πεθάνει (1258), υποστηρίζοντας τον Μιχαήλ Παλαιολόγο στη μάχη της διαδοχής.

Ο γάμος της νεαρής χήρας με τον Ιωάννη Ραούλ πρέπει να ήταν επιλογή του Μιχαήλ, που με αυτόν τον τρόπο ξεπλήρωνε το χρέος προς την οικογένεια Ραούλ για τη στήριξή της. Για τη Θεοδώρα, ο δεύτερος γάμος της με τον αριστοκράτη Ιωάννη ήταν πιο υπολογίσιμος από τον πρώτο, γι' αυτό και πρόσθεσε το επίθετό του στον μακρύ κατάλογο των οικογενειακών της ονομάτων⁹²⁵ και έκτοτε είναι γνωστή κυρίως ως Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα.

Η Θεοδώρα απέκτησε δύο κόρες με τον Ραούλ, την Ειρήνη και την Άννα. Ο Ιωάννης έφυγε από τη ζωή λίγο πριν το 1274. Έτσι, η Θεοδώρα έμεινε για δεύτερη φορά χήρα, σε ηλικία περίπου 34 ετών, με δύο ανήλικες κόρες. Ήταν το δεύτερο μεγάλο πλήγμα στη ζωή της, μετά τα τραγικά γεγονότα του 1258. Αμέσως μετά τον θάνατο του συζύγου της, η Θεοδώρα ακολούθησε το παράδειγμα της μητέρας της, Ειρήνης Παλαιολογίνας⁹²⁶, όπως και πολλών άλλων γυναικών της δικής της τάξης, και έγινε μοναχή⁹²⁷. Η ζωή τους στο μοναστήρι κάθε άλλο παρά ήσυχη ήταν. Η Θεοδώρα στήριζε τη μητέρα της στον αγώνα της εναντίον της ένωσης των Εκκλησιών.

Η Ειρήνη ήταν μία γυναίκα πανίσχυρη, με ηγετικό και ανυπότακτο χαρακτήρα, που ασκούσε μεγάλη επιρροή στην οικογένειά της και στα πολιτικά πράγματα. Όταν ο Μιχαήλ Η΄ ήταν βρέφος, η νεαρή τότε Ειρήνη τον νανούριζε με ένα τραγούδι για τη μέρα που θα έμπαινε από τη Χρυσή Πύλη της κατεχόμενης Κωνσταντινούπολης ως αυτοκράτωρ⁹²⁸. Συνεπώς, ο Μιχαήλ από πολύ νωρίς γαλουχήθηκε στην ιδέα διεκδίκησης του θρόνου. Αργότερα, όταν ο αδελφός της ανέβηκε στον θρόνο της Νίκαιας, η Ειρήνη τον συμβούλευσε με ποιον τρόπο θα εδραίωνε την εξουσία του εις βάρος του νόμιμου διαδόχου, Ιωάννη Δ΄⁹²⁹, ενώ τον ειδοποίησε πρώτη ότι η Κωνσταντινούπολη είχε

⁹²⁴Fassoulakis, *Raoul*, 15-17.

⁹²⁵Βλ. Nicol, *Δεσποσύνες*, 67.

⁹²⁶Η Ειρήνη Παλαιολογίνα, μετά τον θάνατο του συζύγου της, Ιωάννη Καντακουζηνού, ντύθηκε το μοναχικό σχήμα και έλαβε το μοναστικό όνομα Ευλογία.

⁹²⁷Η Κ. Νικολάου, *Γυναίκα*, 175 σημειώνει: «Σε ιδεολογικό επίπεδο η χηρεία αποτελούσε προθάλαμο του μοναχισμού, σίγουρης και ασφαλούς οδού για την επιβίωση και την πνευματική σωτηρία της γυναίκας».

⁹²⁸Παχυμέρης, I, 179²⁴-181⁶.

⁹²⁹Παχυμέρης, I, 181¹⁰⁻¹².

ανακαταληφθεί⁹³⁰. Το μοναχικό ράσο δεν την εμπόδισε να ασκεί επιρροή και στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι, ενώ έκανε τα πάντα για να ανεβάσει τον Μιχαήλ στον θρόνο, από το 1274 και εξής, αγωνίστηκε με όλες τις δυνάμεις της για να τον εκθρονίσει, λόγω της ενωτικής του πολιτικής. Η Ειρήνη ως μοναχή Ευλογία υπήρξε μία από τους αρχηγούς των ανθενωτικών, και στον αγώνα της εναντίον του άλλοτε αγαπημένου αδελφού της αυτοκράτορα, επιστράτευσε και τις τρεις κόρες της. Ιδιαίτερα, στη δευτερότοκη κόρη της, τη Μαρία Καντακουζηνή, η Ειρήνη-Ευλογία είχε εμφυσήσει το μίσος της για τον Μιχαήλ Η΄. Το 1268, στα πλαίσια των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων, η ανιψιά του βυζαντινού αυτοκράτορα δόθηκε ως νύφη στον χήρο τσάρο της Βουλγαρίας Tih, με τη συμφωνία παράδοσης ως προίκας της Αγκιάλου και της Μεσημβρίας⁹³¹. Η αθέτηση του Μιχαήλ Η΄ να παραδώσει τις παραπάνω πόλεις, οδήγησε σε ένταση τις βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις, κατάσταση που εκμεταλλεύτηκε η τσαρίνα Μαρία, ασκώντας πιέσεις στον σύζυγό της, για να διαλύσει την ειρήνη και να επιτεθεί στο Βυζάντιο. Οι βουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στα βυζαντινά εδάφη, αναγκάστηκαν όμως να υποχωρήσουν, ύστερα από την επέμβαση των Μογγόλων της Χρυσής Ορδής της νότιας Ρωσίας, συμμάχων του Μιχαήλ Η΄⁹³². Παρ' όλα αυτά, η τσαρίνα Μαρία συνέχισε να αντιπολιτεύεται τον αυτοκράτορα θείο της, επηρεαζόμενη από το μίσος της μητέρας της⁹³³. Πληροφορούμενη τα γεγονότα από ανθενωτικούς μοναχούς που είχαν καταφύγει στη Βουλγαρία, συνέλαβε το σχέδιο για μία συμμαχία Βουλγάρων και Μαμελούκων της Αιγύπτου, με σκοπό τη συντριβή του Μιχαήλ Η΄. Γι' αυτόν τον σκοπό, έστειλε στον πατριάρχη Ιεροσολύμων, πιθανότατα το 1276, πρεσβεία με επικεφαλής τον Ιωάννη Καθαρό, Γρηγόριο⁹³⁴, ενημερώνοντάς τον για τις ενωτικές ενέργειες του βυζαντινού αυτοκράτορα⁹³⁵ και ζητώντας του να μεσολαβήσει στους Μαμελούκους της Αιγύπτου, προκειμένου να συνάψουν συνθήκη με τους Βουλγάρους εναντίον του Μιχαήλ Η΄.⁹³⁶ Μία τέτοια συμφωνία θα ήταν καταστροφική

⁹³⁰ ... ανάστηθι, βασιλεῦ, ὁ γὰρ Χριστὸς ἀπεχαρίσατό σοι τὴν Κωνσταντινούπολιν, Ακροπολίτης, 184₁₂₋₁₃.

⁹³¹ Ο γάμος της με τον χήρο τσάρο της Βουλγαρίας (η προηγούμενη σύζυγός του ήταν η αδελφή του Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως, Ειρήνη) ήταν ο δεύτερος. Ο πρώτος της σύζυγος ήταν ο μέγας δομέστικος Αλέξιος Φιλής, βλ. Παχυμέρης, II, 441₂₃-443₁₀. Βασιλοπούλου, *Συνοικέσια*, 159.

⁹³² Παχυμέρης, II, 443₁₁-445₂.

⁹³³ Παχυμέρης, II, 545₉₋₁₃.

⁹³⁴ *PLP*, αρ. 4589.

⁹³⁵ Gill, *Byzantium*, 163-164.

⁹³⁶ Παχυμέρης, II, 545₁₈₋₂₃. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 205. Αραμπατζής, «Διεργασίες», 204.

για το Βυζάντιο, αλλά δεν ευοδώθηκε, χάρη στις διπλωματικές σχέσεις του αυτοκράτορα⁹³⁷, ενώ ούτε ο Αιγύπτιος σουλτάνος αποδέχθηκε τη συμμαχία⁹³⁸.

Η τρίτοτοκη κόρη της Ειρήνης-Ευλογίας, η Άννα, το 1264 είχε νυμφευθεί τον δεσπότη της Ηπείρου, Νικηφόρο, υιό του δεσπότη Μιχαήλ Β΄. Ακολουθώντας το παράδειγμα της μητέρας της και τα σχέδια του ανδρός της, στράφηκε εναντίον του θείου της. Ο Νικηφόρος μαζί με τον αδελφό του Ιωάννη Νόθο, ηγεμόνα της Θεσσαλίας, είχαν αποκηρύξει την Ένωση, προέβαλλαν τους εαυτούς τους ως προστάτες της Ορθοδοξίας, και παρείχαν άσυλο στους αντιφρονούντες ανθενωτικούς, που κατέφευγαν στην επικράτειά τους, το ίδιο και ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός της Τραπεζούντας⁹³⁹.

Η Ειρήνη-Ευλογία από το μοναστήρι της Κωνσταντινουπόλεως ηγείτο του ανθενωτικού αγώνα με συμπαραστάτισσα την πρωτότοκη κόρη της, Θεοδώρα Ραούλαινα. Η Θεοδώρα είχε θεωρηθεί κατά το παρελθόν ως ένθερμη οπαδός του πατριάρχη Αρσενίου και για την προσήλωσή της στην Ορθοδοξία υπέφερε πολλά⁹⁴⁰. Οι δύο γυναίκες είχαν κηρύξει τον πόλεμο εναντίον του Μιχαήλ Η΄. Η ποινή που τους επιβλήθηκε από τον αυτοκράτορα, ήταν η εξορία. Μητέρα και κόρη μεταφέρθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στο φρούριο του Αγίου Γρηγορίου⁹⁴¹, όπου και περιορίστηκαν. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία της εξορίας τους. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, η Ειρήνη αντιστάθηκε το 1273 στον Τόμο του αυτοκράτορα⁹⁴². Ο Κ. Γιαννακόπουλος, με αφορμή την ανάμειξη της Ειρήνης στα σχέδια εναντίον του αδελφού της, θεωρεί ότι η Ειρήνη πιθανόν να δραπέτευσε με κάποιον τρόπο από το φρούριο που είχε περιοριστεί, και να κατέφυγε στην κόρη της στη Βουλγαρία⁹⁴³. Από τη μελέτη, όμως, των πηγών δεν

⁹³⁷Συγκεκριμένα, οι τρεις πατριάρχες της Ανατολής, Ευθύμιος Αντιοχείας, Αθανάσιος Αλεξανδρείας και Γρηγόριος Ιεροσολύμων δεν θέλησαν να αναμειχθούν, καθέννας για τους δικούς του λόγους. Βλ. Παχυμέρης, II, 547⁷⁻²⁴. Σύμφωνα με τον Χρ. Αραμπατζή, «Διεργασίες», 204, σημ. 22, η στάση τους αυτή πιθανότατα οφειλόταν στην ανάγκη που είχαν τον βυζαντινό αυτοκράτορα, όντες υπόδουλοι στους Τούρκους και τους Λατίνους, αλλά και στην πεποίθησή τους, που είχε δημιουργήσει ο ίδιος ο Μιχαήλ Η΄, ότι όσα διαδραματιζόνταν στην εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως σχετίζονταν περισσότερο με την πολιτική και λιγότερο με την Ορθοδοξία.

⁹³⁸Παχυμέρης, II, 547⁷⁻¹⁰. Για τις σχέσεις του Μιχαήλ Η΄ με τους Μαμελούκους της Αιγύπτου, βλ. παρακάτω, σ. 271, σημ. 1333.

⁹³⁹Βλ. Αραμπατζής, «Διεργασίες», 204. Nicol, «Report», VII, 3-4.

⁹⁴⁰Βλ. παρακάτω το επίγραμμα του Πλανούδη, σ. 208, σημ. 961.

⁹⁴¹Παχυμέρης, III, 23²³⁻²⁵. Το φρούριο βρισκόταν, σύμφωνα με τις πηγές, κοντά στον Αστακινό Κόλπο (Νικομήδειας) και δεν πρέπει, κατά τον Failler, «Chronologie», 21, να συγχέεται με αυτό του Αγίου Γεωργίου κοντά στη λίμνη της Νίκαιας. Επομένως, το φρούριο του Αγίου Γρηγορίου δεν βρισκόταν στις ακτές της Μαύρης θάλασσας, όπως γράφει ο Nicol, *Δεσποσύνες*, 70, αλλά στην Προποντίδα. Κατά την έρευνά μου, δεν βρήκα κάποιο άλλο φρούριο στην ευρύτερη περιοχή με το ίδιο όνομα, γι' αυτό και θεωρώ ότι οι δύο γυναίκες εξορίστηκαν στο φρούριο Ξερίγορδος (σημερινό Çoban Kale), εκεί, δηλαδή, που πιθανότατα εξορίστηκαν και οι Ιωάννης Βέκκος, Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης επί Ανδρονίκου Β΄, βλ. παρακάτω, 260-261.

⁹⁴²Παχυμέρης, II, 487⁷⁻⁸.

⁹⁴³Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 205, σημ. 72.

προκύπτει τέτοιο γεγονός. Όπως είδαμε από τη μαρτυρία του Παχυμέρη, η τσαρίνα Μαρία ενημερωνόταν για τον αγώνα της μητέρας της εναντίον της Ενώσεως από ανθενωτικούς μοναχούς και κληρικούς, που έβρισκαν καταφύγιο στην επικράτειά της. Αν η Ειρήνη-Ευλογία είχε ανάμειξη στα σχέδια της κόρης της εναντίον του Μιχαήλ Η΄ (αποστολή πρεσβείας στον πατριάρχη Ιεροσολύμων), τότε τη συγκεκριμένη σκευωρία θα πρέπει να την είχε σχεδιάσει από το μοναστήρι της στην Κωνσταντινούπολη πριν εξοριστεί. Αν η υπόθεση είναι σωστή, δεν θεωρώ απίθανο κάποιοι από τους ανθενωτικούς αυτοεξοριστούς να μετέφεραν στην τσαρίνα, μαζί με τις διηγήσεις τους για τα τεκταινόμενα στην Κωνσταντινούπολη, και τις εκκλήσεις της μητέρας της για βοήθεια εναντίον του αυτοκράτορα. Επομένως, η Ειρήνη-Ευλογία και η Θεοδώρα είτε εξορίστηκαν μετά τη σύνοδο της Λυών και την κορύφωση των αντιδράσεων το 1274, είτε μετά το 1276⁹⁴⁴, έτος που χρονολογείται η σκευωρία της τσαρίνας Μαρίας εναντίον του Μιχαήλ Η΄. Ίσως η ενέργεια αυτή να εξάντλησε την υπομονή του αυτοκράτορα εναντίον της αδελφής του Ευλογίας και της ανιψιάς του, αν σκεφτούμε ότι η συγκεκριμένη δραστηριότητα ξεπερνούσε τα σύνορα του Κράτους και θα μπορούσε να περιπλέξει επικίνδυνα την κατάσταση. Στην έκθεση του Ογερίου, *πρωτονοταρίου* των λατίνων μεταφραστών, το 1280⁹⁴⁵, ο αυτοκράτορας αναφέρει με λύπη ότι τον μεγαλύτερο πόλεμο για το ζήτημα της Ενώσεως τον δέχθηκε από τον στενό οικογενειακό του κύκλο, στον οποίο συγκαταλέγονται και η Ειρήνη-Ευλογία μαζί με τη θυγατέρα της, Θεοδώρα Ραούλαινα. Σύμφωνα με την έκθεση, μητέρα και κόρη τιμωρήθηκαν με εγκλεισμό σε φρούριο και δήμευση της περιουσίας τους⁹⁴⁶. Γνωρίζουμε, λοιπόν, ότι το έτος σύνταξης της έκθεσης (1280) οι δύο γυναίκες βρίσκονταν ήδη περιορισμένες στο φρούριο του Αγίου Γρηγορίου.

Δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες διαβίωσης της Θεοδώρας και της μητέρας της κατά τη διάρκεια της εξορίας τους. Η Θεοδώρα, όπως αναφέραμε στην αρχή και θα δούμε και παρακάτω, ήταν μία από τις μεγαλύτερες λογίες της εποχής της και αλληλογραφούσε συχνά με μεγάλες προσωπικότητες των γραμμάτων και του πνεύματος. Καμία όμως επιστολή της δεν έχει διασωθεί από την περίοδο της εξορίας της. Αυτό μπορεί να

⁹⁴⁴Τα έτη 1278-1279 κορυφώνεται ο ανθενωτικός αγώνας. Βλ. παραπάνω, 186-187, για τις απαιτήσεις του πάπα Νικολάου. Ο αυτοκράτορας για να πείσει τους παπικούς απεσταλμένους, τους οδήγησε στις φυλακές, όπου βρίσκονταν σιδηροδέσμιοι, εκτός από κληρικούς, και στενά συγγενικά του πρόσωπα, βλ. παρακάτω, 216.

⁹⁴⁵Η έκθεση συντάχθηκε για τους δύο παπικούς απεσταλμένους, Μάρκο και Μαρκέτο, οι οποίοι με τη σειρά τους θα την παρέδιδαν στον πάπα. Η έκθεσή είναι στην ουσία η καταγραφή των λόγων του αυτοκράτορα. Ο Ογέριος κατέγραψε όλα όσα του υπαγόρευσε εκείνος.

⁹⁴⁶Loenertz, «Mémoire d'Ogier», 395. Nicol, «Report», 14-15.

οφείλεται στις συνθήκες κράτησής της, που δεν της επέτρεπαν την επικοινωνία με το στενό οικογενειακό και φιλικό της περιβάλλον. Υπάρχει όμως ένα έργο, που συνδέεται με την εξορία της. Είναι ο *Βίος των αδελφών Θεοφάνους και Θεοδώρου των Γραπτών*⁹⁴⁷, συγγραφέας του οποίου είναι η ίδια. Σύμφωνα με την A. Tallbot, η Θεοδώρα συνέγραψε τον βίο κατά τη διάρκεια που ήταν περιορισμένη στο φρούριο, γεγονός που αποδεικνύεται από την ίδια τη συγγραφέα στον πρόλογο του έργου⁹⁴⁸. Ο D. Nicol θεωρεί ότι η Θεοδώρα είχε ως πρότυπα για τη συγγραφή του βίου τους αδελφούς του άνδρα της, Ισαάκ και Μανουήλ Ραούλ, οι οποίοι, για την ανθωνωτική τους στάση, είχαν τιμωρηθεί από τον αυτοκράτορα με την ποινή της τύφλωσης, φυλάκιση και εξορία⁹⁴⁹. Όπως, όμως, σημειώνει η Κ. Μέντζου-Μειμάρη, η Θεοδώρα πιθανόν να είχε ως πρότυπο τον εαυτό της⁹⁵⁰, αφού είχε εκδιωχθεί και η ίδια για τον ανθωνωτικό της αγώνα και έζησε στην εξορία και περιορισμένη αρκετά χρόνια, όπως και οι συγκεκριμένοι άγιοι.

Στην παραπάνω άποψη της Κ. Μέντζου-Μειμάρη θα προσθέσω και τον εξής συλλογισμό μου: οι αδελφοί Ραούλ φυλακίστηκαν το 1279, έτος κατά το οποίο η Θεοδώρα ήταν ήδη εξόριστη και έγκλειστη. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε η δυνατότητα να πληροφορηθεί τα γεγονότα σχετικά με αυτούς, εφ' όσον θα της είχε απαγορευθεί η επικοινωνία, επομένως, υπό αυτές τις συνθήκες, είναι πιθανότερο να είχε ως πρότυπο τον εαυτό της για τη συγγραφή του συγκεκριμένου βίου.

Η Θεοδώρα και η μητέρα της παρέμειναν εξόριστες μέχρι τον θάνατο του Μιχαήλ Η', το 1282. Η αλλαγή εξουσίας με την άνοδο του Ανδρονίκου Β' στον θρόνο άνοιξε τον δρόμο για την αποφυλάκιση και την επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη των δύο γυναικών. Η Ειρήνη-Ευλογία φαίνεται ότι ανέλαβε αμέσως μετά την επάνοδό της τον ηγετικό της ρόλο στην αυτοκρατορική οικογένεια, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις του νέου αυτοκράτορα. Παρακινούμενη από μίσος εναντίον του εκλιπόντος, λόγω της ενωτικής πολιτικής του και την εξορία της ίδιας και της κόρης της, πίεζε μαζί με τον *μεγάλο λογοθέτη* Θεόδωρο Μουζάλα να αποκηρύξει αμέσως την Ένωση δημοσίως και να προχωρήσει σε ριζική αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής⁹⁵¹. Αυτό σήμαινε ότι θα έπρεπε να γίνει και αλλαγή στον πατριαρχικό θρόνο, εφ' όσον ο Βέκκος ήταν ενωτικός. Όντας Ιωσηφίτισσα, αυτή πιθανότατα συμβούλευσε

⁹⁴⁷*Βίος Θεοφάνους και Θεοδώρου*, 185-223.

⁹⁴⁸Ωσπερ τις δικαστής απαρέγκλιτος σφοδρῶς μοι τῆ προτέρα καθείρξει τοῦτο προσέταττε· ναί μὴν καὶ τῆ νῦν ὑπερορία τε καὶ φρουρᾶ τὰ ἴσα διακελεύεται. *Βίος Θεοφάνους και Θεοδώρου*, 186₁₅₋₁₇.

⁹⁴⁹Βλ. παρακάτω, 216-217.

⁹⁵⁰Μέντζου-Μειμάρη, *Αγιολογική Βιογραφία*, 84.

⁹⁵¹Παχυμέρης, III, 237-31.

τον αυτοκράτορα και ανιψιό της να επαναφέρει στον πατριαρχικό θρόνο τον ηλικιωμένο και βαριά ασθενή Ιωσήφ. Παράλληλα, συνέστησε στη χήρα του Μιχαήλ Η΄ να μην τιμεί τη μνήμη του, γιατί θα ήταν μάταιο, ομολογουμένως πολύ σκληρή στάση εναντίον του άλλοτε αγαπημένου αδελφού της⁹⁵².

Η Θεοδώρα και η μητέρα της Ειρήνη-Ευλογία συνέχισαν να πρωταγωνιστούν στα πολιτικά πράγματα. Η Θεοδώρα, αν και Αρσενιάτισσα, ήταν πολύ μετριοπαθής, σε σχέση με τους οπαδούς του εκλιπόντος πατριάρχη. Θεωρώ ότι σε αυτό τη βοήθησε ο χαρακτήρας και η μόρφωσή της. Η αγάπη της για τα γράμματα, όπως φαίνεται, ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε εκείνη και τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον *πρωτοαποστολάριο* των ανακτόρων, τον εκ Κύπρου Γεώργιο, ο οποίος έλαβε το όνομα Γρηγόριος. Αποστολή του νέου πατριάρχη ήταν να φέρει την ομόνοια μεταξύ Αρσενιατών και Ιωσηφιτών. Αυτός ήταν και ο σκοπός σύγκλησης συνόδου από τον Ανδρόνικο Β΄ στο Αδραμύτιον της Μ. Ασίας το Πάσχα του 1284 (8-9 Απριλίου), την οποία παρακολούθησαν και συγγενείς του. Ανάμεσα σε αυτούς, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ήταν και η Ειρήνη-Ευλογία μαζί με τις κόρες της Θεοδώρα Ραούλαινα και Άννα της Ηπείρου⁹⁵³, γεγονός που φανερώνει τον ηγετικό τους ρόλο. Σαράντα ημέρες

⁹⁵²Παχυμέρης, III, 258-12.

⁹⁵³*Συνήγοντο τοίνυν ένθεν μὲν οἱ περὶ τῶν πατριάρχην, οἷς συνῆν τὰ πλεῖστα καὶ ἡ Εὐλογία καὶ γε αἱ θυγατέρες αὐτῆς, ἢ τε Θεοδώρα καὶ ἡ ἐκ δυτικῶν Άννα ἢ καὶ βασίλισσα, ἄρτι τότε κἀκεῖνη κατὰ φήμην τῶν γεγονότων ἀναχθεῖσα πρὸς βασιλέα ...*, Παχυμέρης, III, 71¹³⁻¹⁶. Η παρακολούθηση εργασιών συνόδου από γυναίκες ήταν ασυνήθιστη. Ας μην ξεχνάμε, όμως, τη συμβολή των τριών συγκεκριμένων γυναικών στον ανθροπικό αγώνα, τον ηγετικό ρόλο της Ειρήνης στην ομάδα των Ιωσηφιτών και της Θεοδώρας σε αυτή των Αρσενιατών. Επίσης, τη στενή φιλική σχέση τους με τον Γεώργιο Κύπριο, πνευματικό μάλιστα της Θεοδώρας, η οποία, μετά την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο (βλ. παρακάτω, 250) τον Ιούνιο του 1289, του προσέφερε ένα μικρό οίκημα, που η ίδια είχε ανακαινίσει, προκειμένου να φτιάξει το μοναστικό κελί του. Εκεί πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του (βλ. Nicol, *Δεσποσύνες*, 80). Για όλους αυτούς τους λόγους, πιστεύω ότι υπήρξε αυτή η εξαίρεση με την παρουσία των τριών γυναικών στη σύνοδο. Εκτός από τον Παχυμέρη, υπάρχει και ένα σημαντικό μνημείο που συνδέεται με τη βασίλισσα Άννα και μάλλον επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του ιστορικού. Πρόκειται για τον ναό της Παναγίας της Βλαχέρνας στην Άρτα και τις τοιχογραφίες του νάρθηκα, που έχουν συνδεθεί με τα παραπάνω σημαντικά πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα των ετών 1274-1284, στα οποία η Άννα είχε ενεργή συμμετοχή. Η Λιτανεία που απεικονίζεται εκεί, είναι αυτή της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη, που γινόταν κάθε Τρίτη. Από την επιγραφή Η ΧΑΡΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ, η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, θεωρεί ότι η συγκεκριμένη σκηνή (εικ. 9α) απεικονίζει τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας μετά την αποκήρυξη της συνόδου της Λυών, γεγονός που προκάλεσε τη χαρά της Εκκλησίας και των πιστών. Αυτό εξηγεί το γεγονός γιατί στη σκηνή δεν επιλέχθηκε η Βλαχερνίτισσα, της οποίας η λιτανεία γινόταν κάθε Παρασκευή στην Κωνσταντινούπολη, αλλά η Οδηγήτρια της μονής των Οδηγών, που συνδεόταν με τον οίκο των Παλαιολόγων. Το σημαντικό σε αυτή την περίπτωση είναι ότι μέσα στη σκηνή εικάζεται ότι εικονίζεται η συνάντηση στην Κωνσταντινούπολη τριών αρχοντισσών, της Άννας Παλαιολογίνας, βασίλισσας και της Ηπείρου, που έφτασε όταν πληροφορήθηκε τα γεγονότα, της αδελφής της Θεοδώρας Ραούλαινας και της μητέρας τους Ειρήνης-Ευλογίας. Οι τρεις δέσποινες απεικονίζονται στα δεξιά της εικόνας να ακολουθούν την πομπή της Λιτανείας. Βρίσκονται μπροστά από το πλήθος των γυναικών και ξεχωρίζουν σε ενιαία ομάδα από τις υπόλοιπες. Το ψηλό και ευθυτενές παράστημα, το εύμορφο πρόσωπο και το χαρακτηριστικό κάλυμμα της κεφαλής τους, δηλώνουν, σύμφωνα με την αρχαιολόγο, την ευγένεια της καταγωγής τους (βλ. εικ. 9β). Ακόμη σημαντικότερο στην περίπτωση που εξετάζουμε, είναι η προσθήκη στη δυτική πλευρά της

διήρκεσε η σύνοδος, κατά την οποία ο αυτοκράτορας προσπαθούσε να συμβιβάσει τις δύο πλευρές⁹⁵⁴. Ο D. Nicol πιστεύει ότι η Θεοδώρα και η μητέρα της παρακολούθησαν τις εργασίες της συνόδου ως φίλες του νέου αυτοκράτορα και ίσως έτρεφαν ελπίδες ότι θα εκλογίκευαν τους Αρσενιάτες και θα μετρίαζαν τον φανατισμό τους⁹⁵⁵, μάταια, όμως, αφού τελικά οι πιο σκληροπυρηνικοί από αυτούς στράφηκαν εναντίον του πατριάρχη και τον κατηγόρησαν ως λατινόφρονα⁹⁵⁶.

Μετά την αποτυχημένη σύνοδο του Αδραμυττίου, η Ειρήνη Παλαιολογίνα παρέμεινε στη Μ. Ασία μαζί με τον πατριάρχη, ενώ η Θεοδώρα επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Λίγο καιρό αργότερα, η Ειρήνη έφυγε από τη ζωή. Το πλήγμα πρέπει να υπήρξε μεγάλο για τη Θεοδώρα. Η μητέρα της όλα αυτά τα χρόνια ήταν ο συμπαραστάτης και σύμβουλός της. Μαζί στον κοινό αγώνα εναντίον της Ενώσεως, μαζί στο μοναστήρι, μαζί και στην εξορία. Η μία, προφανώς, ήταν το στήριγμα της άλλης. Γι' αυτόν τον λόγο τις συμπεριέλαβα στο ίδιο κεφάλαιο. Ο πατριάρχης Γρηγόριος, που είχε παραμείνει μαζί με την Ειρήνη-Ευλογία στη Μ. Ασία μετά τη σύνοδο του Αδραμυττίου, έστειλε μία παραμυθητική επιστολή στη Θεοδώρα και την Άννα, θρηνώντας για την απώλεια της μητέρας τους⁹⁵⁷, πράξη που φανερώνει τις φιλικές σχέσεις μεταξύ τους.

Μετά τον θάνατο της Ειρήνης, η Θεοδώρα ζήτησε την άδεια από τον αυτοκράτορα να αναστηλώσει μία ερειπωμένη μονή στην Κωνσταντινούπολη στην περιοχή *Κρίσις* και την αφιέρωσε στη μνήμη του εικονοφίλου Αγίου Ανδρέα Κρήτης, που είχε ταφεί εκεί⁹⁵⁸. Η περιουσία της, η οποία είχε δημευθεί επί Μιχαήλ Η' όταν εξορίστηκε, της επιστράφηκε επί Ανδρονίκου Β' και φαίνεται ότι αποφάσισε να τη διαθέσει στην αναστήλωση της συγκεκριμένης μονής, ακολουθώντας το παράδειγμα αριστοκρατικών γυναικών της

νότιας καμάρας, επάνω από την τοιχογραφία της Λιτανείας, της αινιγματικής συνόδου, στο ακραίο αριστερό σπάραγμα της οποίας παριστάνονται σε μικρογραφία δύο γυναικείες μορφές ντυμένες με μαφόριο και χωρίς φωτοστέφανο (εικ. 9γ). Οι μορφές αυτές πιθανότατα ταυτίζονται με την Άννα Παλαιολογίνα και την αδελφή της Θεοδώρα Ραούλαινα. Από τη θέση της τοιχογραφίας και την αναγκαιότητα της προσθήκης, εικάζεται ότι αναπαριστά μία από τις επίκαιρες συνόδους της εποχής, αυτής των Βλαχερνών το 1283 ή του Αδραμυττίου το 1284. Την πρώτη πιθανώς παρακολούθησαν οι κυρίες της οικογένειας των Παλαιολόγων (βλ. Nicol, *Family*, 21. Ο ίδιος, *Despotate*, 30 και εξής), ενώ τη δεύτερη την παρακολούθησαν με βεβαιότητα, αφού μαρτυρείται από τον Παχυμέρη. Βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βλαχέρνα*, 77-79, 81-82, 88, 115-122. Fundic, *Μνημειακή Τέχνη*, 67-69.

⁹⁵⁴Παχυμέρης, III, 71²⁵⁻²⁷.

⁹⁵⁵Nicol, *Δεσποσύνες*, 73.

⁹⁵⁶Αναλυτικά για τα τεκταινόμενα στη σύνοδο του Αδραμυττίου, βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 137-141.

⁹⁵⁷Γρηγόριος Κύπριος, *Επιστολαί*, 117.

⁹⁵⁸Ο μάρτυρας μοναχός Ανδρέας είχε ταφεί στην περιοχή με το όνομα «της Κρίσεως». Ο βίος του στην *P.G* 115, σηλ. 110-1128: «Μαρτύριον όσιομάρτυρος Ανδρέου του έν τη Κρίσει». Ο μοναχός Ανδρέας, όταν πληροφορήθηκε τον διωγμό των εικονοφίλων, ταξίδεψε από την Κρήτη στην Κωνσταντινούπολη και ήλεγξε τον Κωνσταντίνο Ε', απαντώντας σε κάποιον από την αυτοκρατορική συνοδεία, που του ζήτησε τον λόγο, ότι «οὐδεις άμαρτάνει βασιλέα έλέγχων παρανομοῦντα». Ο τολμηρός μοναχός τιμωρήθηκε με μαστίγωση και μαρτύρησε στα χέρια εικονομάχων στις 20 Νοεμβρίου του 766.

εποχής της⁹⁵⁹, καθιστώντας τη, εκτός από χώρο λατρείας και προσευχής, σε κέντρο πολιτισμού και γραμμάτων.

Η Θεοδώρα Ραούλαινα υπήρξε η μεγαλύτερη λογία του καιρού της. Πιστεύω ότι η πολυσχιδής προσωπικότητά της δεν έχει ακόμη αναδειχθεί στην ολότητά της, αφού δεν έχουν έρθει στο φως οι δικές της επιστολές. Παρ' όλα αυτά, δείγματα αυτής και των επιστημονικών ενδιαφερόντων της εντοπίζουμε στις απαντητικές επιστολές των λογίων, με τους οποίους συναναστρεφόταν. Ο Μάξιμος Πλανούδης, ο μεγάλος λόγιος με την ευρύτατη παιδεία και το σημαντικό φιλολογικό του έργο, έγραψε τρία επιγράμματα για την πρωτοβεστιαρίτισσα και κτητόρισσα του ναού του Αγίου Ανδρέα εν τη Κρίσει,⁹⁶⁰ εγκωμιάζοντας την προσωπικότητα, το έργο της και την οικογένειά της⁹⁶¹.

Διαθέτουμε πολλά παραδείγματα βυζαντινών αριστοκρατισσών που υμνήθηκαν από συγγραφείς της εποχής τους για το φυσικό τους κάλλος, η Θεοδώρα Ραούλαινα, όμως, υμνήθηκε για τη μόρφωσή της⁹⁶². Ο σύγχρονός της Μάξιμος Πλανούδης θαύμαζε τις γνώσεις της και το ύφος της γραφής της, το οποίο τον παρακίνησε, σε μία απαντητική του επιστολή προς αυτή, να συνθέσει με ρητορικό τρόπο ένα φιλολογικού περιεχομένου προοίμιο, εκθειάζοντας τον δικό της λόγο⁹⁶³.

Η Θεοδώρα αγαπούσε να συγκεντρώνει βιβλία. Διέθετε μία πλούσια βιβλιοθήκη, την οποία είχε ήδη συγκροτήσει πριν την εξορία της, αν κρίνουμε από το χειρόγραφο του αρχαίου επιφανούς ρήτορα και σοφιστή, εκπροσώπου της Β' Σοφιστικής, Αίλιου Αριστείδη, που η ίδια είχε αντιγράψει, σύμφωνα με την επιγραφή του, σε οκτασύλλαβους στίχους⁹⁶⁴. Στα χρόνια εκείνα, πριν την εξορία της, αντέγραψε και το κείμενο με τα σχόλια του νεοπλατωνικού φιλοσόφου των πρωτοβυζαντινών χρόνων Σιμπλικίου στο

⁹⁵⁹Για τη γυναικεία δραστηριότητα στην ανοικοδόμηση και αναστήλωση μονών κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β', βλ. A. M. Talbot, «Building Activity in Constantinople under Andronikos II: The Role of Women Patrons in the Construction and Restoration of Monasteries», στο N. Necipoğlu, *Byzantine Constantinople: monuments, topography and every daily life*, Leiden 2001.

⁹⁶⁰Λάμπρος, «Επιγράμματα», 414-421.

⁹⁶¹Η Θεοδώρα Ραούλαινα για τον Πλανούδη είναι *ή πάσαις ἐνὶ θηλυτέρησι σοφῆ ... Αὕτη χρηροσύνην ἔστερξεν ἀμέμπτως / ἔτρεφε νωλεμέως Χριστὸν ἐν ἐνδεέσι, / δόγματος ὀρθοτόμοιο χάριν πάθεν ἄλγεα πολλὰ ...*, Λάμπρος, «Επιγράμματα», 416¹³⁻¹⁵.

⁹⁶²Αιώνες μετά, ο Σπυρίδων Λάμπρος, «Σύμμικτα», 347, σημειώνει: «Ἡ Θεοδώρα ἦτο γυνὴ λογία, ἄριστα γινώσκουσα τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ συγγράφουσα ἐν αὐτῇ», και η A. M. Talbot, «Bluestocking Nuns», 606: «She was not only a scholar, book collector, and patron of the arts, but also a scribe and hagiographer».

⁹⁶³Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 68, 102²²⁻²⁵. True, *Planudis Epistulae*, 85⁵⁻⁸.

⁹⁶⁴Καὶ τὴν Ἀριστείδου δὲ τήνδε τὴν βίβλον/γραφείσαν ἴσθι παρὰ τῆς Θεοδώρας/καλῶς εἰς ἄκρον γνησίως ἐσκεμμένης/Ρῶμης νέας ἀνακτος ἀδελφῆς τέκονος/Καντακουζηνῆς ἐξ ἀνάκτων Ἀγγέλων/Δουκῶν φνεΐσης Παλαιολόγων φύτλης/Ραοὺλ δάμαρτος Δούκα χαριτωνύμου/Κομνηνοφνοῦς πρωτοβεστιαρίου. Βλ. Λάμπρος, «Σύμμικτα», 348.

έργο *Φυσικά* του Αριστοτέλη. Και αυτό το χειρόγραφο φέρει επιγραφή σε οκτάμετρο στίχο, που επιβεβαιώνει ότι ο αντιγραφείς του ήταν η Θεοδώρα⁹⁶⁵.

Πιστεύω, αν και δεν μπορεί να αποδειχθεί, ότι η Θεοδώρα θα είχε πάρει μαζί της στον τόπο της εξορίας της κάποια από τα βιβλία της, για να την συντροφεύουν. Εξ άλλου, αν συνέγραψε τον *Βίο των Θεοδώρου και Θεοφάνους των Γραπτών* την περίοδο της εξορίας της, όπως προαναφέραμε, και όχι αργότερα, τότε λογικά θα είχε μαζί της σημειώσεις.

Το αντιγραφικό έργο της Θεοδώρας Ραούλαινας συνεχίστηκε εντατικότερα στη μονή του Αγίου Ανδρέα, όπου μετέφερε τη σπουδαία βιβλιοθήκη της. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι επικοινωνούσε με όλους τους διανοούμενους της εποχής της και μοιραζόταν μαζί τους την αγάπη της για τη γνώση και τη διάσωση των αρχαίων λογοτεχνικών κειμένων. Ο D. Nicol θεωρεί ότι η Θεοδώρα υπήρξε απaráμιλλη στην κοινωνία του καιρού της και έχει δίκιο. Μπορούσε να σταθεί επάξια σε έναν κύκλο, που περιελάμβανε τους μεγαλύτερους λογίους της εποχής της και, μάλιστα, μόνο άνδρες⁹⁶⁶.

Η Θεοδώρα αντάλλασσε κώδικες μέσω επιστολών. Σε μία από αυτές, που δεν σώζεται, ζητούσε από τον Μάξιμο Πλανούδη να διορθώσει το δικό της αντίγραφο *περί αρμονικής* βάσει του δικού του, που είχε επιμεληθεί με μεγάλη φροντίδα⁹⁶⁷. Μέσω απαντητικής επιστολής ενός άλλου σπουδαίου λογίου, του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη⁹⁶⁸, πληροφορούμαστε ότι τού έστειλε από τη βιβλιοθήκη της ένα βιβλίο μαθηματικών, ζητώντας να το εκτιμήσει⁹⁶⁹. Η Θεοδώρα αλληλογραφούσε και με τον Θεσσαλονικίο λόγιο και μαθητή του Γεωργίου Κυπρίου, Νικηφόρο Χούμνο⁹⁷⁰. Με επιστολή της, που δεν έχει έρθει ακόμη στο φως, είχε ζητήσει να της δανείσει το αντίγραφο του με τα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη, συνοδευόμενο από τα σχόλια του Αλεξάνδρου

⁹⁶⁵Nicol, *Δεσποσύνες*, 78. Fryde, *Renaissance*, 180-181.

⁹⁶⁶Nicol, *Δεσποσύνες*, 75.

⁹⁶⁷Ο Πλανούδης με λύπη τής εξηγεί ότι το χειρόγραφο δεν βρισκόταν πλέον στη βιβλιοθήκη του, αφού το είχε δανείσει σε κάποιον μοναχό Αρσένιο Αυτρωειανό, τα ίχνη του οποίου είχαν χαθεί, μαζί και το χειρόγραφο, βλ. Πλανούδης, *Επιστολαί*, αρ. 68, 103¹¹⁻²². Ταξίδης, *Πλανούδης*, 76. Nicol, *Δεσποσύνες*, 75.

⁹⁶⁸Για τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη και την εξορία του, βλ. παρακάτω, 287-295.

⁹⁶⁹Ο Ακροπολίτης ξεκινάει την επιστολή του, προσφωνώντας τη Θεοδώρα ως *εὐγενεστάτη και σοφωτάτη κυρία μου*, πράγμα που δηλώνει σεβασμό και θαυμασμό απέναντι στο πρόσωπό της. Η γνώμη του, όμως, για το συγκεκριμένο χειρόγραφο δεν είναι καλή, γι' αυτό δεν διστάζει να χαρακτηρίσει αρνητικά το περιεχόμενό του, βλ. Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 60, 155-156. Constantinides, *Education*, 78, 109, 140.

⁹⁷⁰Ο ίδιος αγαπούσε πολύ τα βιβλία. Σε επιστολή προς τη Ραούλαινα είχε δηλώσει ότι όποιος δεν κατέχει στην εποχή του βιβλία, μοιάζει σαν τον τεχνίτη που δεν έχει εργαλεία, βλ. Χούμνος, *Επιστολαί*, αρ. 77, 93. Για τον Νικηφόρο Χούμνο (1250/55-1327) βλ. J. Verreaux, *Nicephore Choumno, Homme d'Etat et Humaniste Byzantin*, Paris 1959. Γνωστή είναι η μεγάλη του διαμάχη με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, σχετικά με την Αριστοτελική και Πλατωνική φιλοσοφία. Για το πλούσιο συγγραφικό του έργο, καθώς και για την πολιτική του σταδιοδρομία, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', 66-67, 209-210, 222, 232 και σημ. 7, 235, 244-245, 318 σημ. 9, 330, 346.

Αφροδισιέως⁹⁷¹. Τις περισσότερες επιστολές (εννέα στο σύνολό τους) η Θεοδώρα αντάλλαξε με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και λόγιο Γρηγόριο Κύπριο, ο οποίος διατηρούσε επίσης σπουδαία βιβλιοθήκη, γι' αυτό και αντάλασσαν μεταξύ τους βιβλία αλλά και συμβουλές για το δέσιμό τους⁹⁷². Ο πατριάρχης, ο οποίος ήταν ο πνευματικός της Θεοδώρας⁹⁷³, θαύμαζε το επιστολογραφικό της ύφος⁹⁷⁴, θεωρούσε ότι ξεπερνούσε σε φιλολογική μόρφωση τις γυναίκες του παρελθόντος και προσευχόταν στον Θεό να της δίνει σοφία, γνώση και αναγνώριση της αξίας της από τους συγχρόνους της⁹⁷⁵.

Η αγάπη της Θεοδώρας για τη συγκέντρωση και την αντιγραφή χειρογράφων, καθώς και για την καλλιγραφία, φαίνεται ότι την οδήγησε στη δημιουργία ενός αντιγραφικού και καλλιγραφικού εργαστηρίου μέσα στη μονή του Αγίου Γεωργίου. Εκεί εργάζονταν αντιγραφείς και καλλιτέχνες, τους οποίους συντηρούσε η ίδια με δικά της έξοδα. Οι H. Buchtal και H. Belting το 1978 προχώρησαν στην έκδοση μίας ομάδας 15 χειρογράφων⁹⁷⁶, θεωρώντας ότι αποτελούν προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου, που είναι γνωστό ως το «εργαστήριο της Ραούλαινας» από το μονόγραμμά της (Παλαιολογίνας) σε ένα από τα τετραεγγελα⁹⁷⁷ (εικ.10α). Από τότε, ο αριθμός των χειρογράφων, που θεωρούνται ότι ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο, έχει αυξηθεί με νέες προσθήκες, περιλαμβάνοντας το χειρόγραφο Vat. gr. 352⁹⁷⁸ και τους κώδικες των Αθηνών 2546 και 2646⁹⁷⁹. Η ποιότητα των χειρογράφων είναι τόσο υψηλή, ώστε συγκαταλέγονται ανάμεσα στα ωραιότερα έργα που έχουν παραχθεί στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο

⁹⁷¹Ο Νικηφόρος με απαντητική επιστολή, την ενημερώνει ότι στέλνει το βιβλίο και ζητάει συγγνώμη για τον άκομψο τρόπο γραφής του, βλ. Χούμνος, *Επιστολαί*, αρ. 76, 91-93. Nicol, *Δεσποσύνες*, 78.

⁹⁷² Σε μία από τις επιστολές του πατριάρχη προς τη Θεοδώρα, πληροφορούμαστε ότι κάποτε του ζήτησε να αναθέσει στον δικό του αντιγραφέα, Μελίτα, την αντιγραφή ενός χειρογράφου του αρχαίου ρήτορα Δημοσθένη, με την οδηγία να μην λερωθεί το χειρόγραφο με μελάνι. Ο Γεώργιος τής συνέστησε να κάνει υπομονή μέχρι το Πάσχα, εποχή που θα ήταν ευκολότερο να βρει δέρματα για γραφικό υλικό, βλ. Γρηγόριος Κύπριος, *Επιστολαί*, 451. Kugéas, «Thukydidés», 599₃₆₋₄₃. Laurent, *Régestes*, IV, αρ. 1547, 334-335. Σε άλλη επιστολή του, ο Γεώργιος γράφει ότι της επιστρέφει τα βιβλία της, εκτός από αυτό του ρήτορα Δημοσθένη, επειδή ήθελε να αντιγράψει κάποια έργα, καθώς και αυτό του ρήτορα Αίλιου Αριστείδη, το οποίο χρειαζόταν διορθώσεις. Επίσης, της ζητούσε ένα αντίγραφο από τα *Εθνικά* του Μεγάλου Βασιλείου, που του είχε χαρίσει, βλ. Kugéas, «Thukydidés», 598₁₀₋₃₀. Constandinides, *Education*, 140. Από τα παραπάνω βιβλία που η Θεοδώρα είχε στη βιβλιοθήκη της, μόνο αυτό του Αίλιου Αριστείδη έχει εντοπιστεί σήμερα και βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Πρόκειται για τον Vat. Gr. 1899, βλ. Turyn, *Codices*, 63-65, εικ. 36, 168. Constandinides, *Education*, 140.

⁹⁷³Kugéas, «Thukydidés», 597.

⁹⁷⁴Αριστα ἔχον ἐστὶ τὸ γράμμα· καὶ πᾶσαν χάριν νέμοι σοι κύριος ὁ θεός· ὁ γὰρ τοῦ λόγου ῥυθμός, τὸ τε συννεστραμμένον τῶν νοημάτων, καὶ ἡ κατὰ τέχνην συνθήκη, θυμηδίας με πάσης πεπλήρωκεν. Kugéas, «Thukydidés», 597.

⁹⁷⁵Kugéas, «Thukydidés», 597.

⁹⁷⁶Τα χειρόγραφα χωρίζονται σε δύο ομάδες: η πρώτη περιλαμβάνει επτά Ευαγγέλια, μία Καινή Διαθήκη και τρία Λεξικά, η δεύτερη έναν Πραξαπόστολο και τρία ψαλτήρια, βλ. Buchtal - Belting, *Patronage*, 6.

⁹⁷⁷Buchtal - Belting, *Patronage*, 6.

⁹⁷⁸Maxwell, «Lectinary», 47-48.

⁹⁷⁹Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*, 30.

πριν το 1300⁹⁸⁰, ενώ το χειρόγραφο Vat. gr 1208 (Πραξαπόστολος) θεωρείται από τα ωραιότερα στην ιστορία της εικονογράφησης βυζαντινών χειρογράφων⁹⁸¹ (εικ.10β).

Η Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα αποτελεί μέχρι σήμερα μία από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες της βυζαντινής περιόδου. Το μοναχικό ράσο δεν την εμπόδισε να μελετάει και να αντιγράφει χειρόγραφα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Ο χαρακτήρας της και η μόρφωσή της πάντα της υπαγόρευαν μία μετριοπαθή στάση απέναντι στον φανατισμό. Η εξορία της δεν την πτόησε, αντίθετα, μετά την επιστροφή της στην Κωνσταντινούπολη, με τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ανέπτυξε τις πραγματικές της ικανότητες. Μέχρι τον θάνατό της, αντέγραφε χειρόγραφα και εμπλούτιζε τη βιβλιοθήκη της. Λίγο πριν φύγει από τη ζωή, χάρισε στη μονή ένα χειρόγραφο του 12ου αιώνα, που περιελάμβανε τα τέσσερα Ευαγγέλια με σχόλια του Θεοφύλακτου Αχρίδος⁹⁸², ενώ, επίσης σε ένα δικό της βιβλίο με έργα του Θουκυδίδη⁹⁸³, ο Μάξιμος Πλανούδης, όπως θα ταίριαζε στον θηλυκό Μαικήνα των γραμμάτων, ανέγραψε την ημερομηνία θανάτου της: 1300 μ.Χ.⁹⁸⁴.

Η Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα έγραψε και αντέγραψε έργα για τις επόμενες γενιές, έργα διαχρονικά, που σώζονται ως τις μέρες μας, ένα δείγμα της υψηλής μόρφωσής της, του πολιτισμού της εποχής της αλλά και της δικής της προσφοράς σε αυτόν⁹⁸⁵.

⁹⁸⁰Οι μικρογραφίες καθρεφτίζουν πρότυπα του 10ου αιώνα, την περίοδο δηλαδή της Μακεδονικής Αναγέννησης, άλλη μία ένδειξη ότι τα χειρόγραφα προέρχονται από το εργαστήριο της Θεοδώρας Ραούλαινας, αφού μόνο μία στενή συγγενής του αυτοκράτορα θα είχε την άδεια να δανειστεί και να κρατήσει για αρκετό καιρό στα ράφια του εργαστηρίου της παλαιά χειρόγραφα, προκειμένου να τα αντιγράψει. Η ποιότητά τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ιδιοκτήτρια των χειρογράφων δεν τα προόριζε για καθημερινή χρήση, αλλά τα αντιμετώπιζε σαν έργα τέχνης, βλ. Buchtal - Beltling, *Patronage*, 91, 101-102.

⁹⁸¹Maxwell, «*Lectinary*», 47.

⁹⁸²Αυτό το σημαντικό χειρόγραφο η Ραούλαινα το δώρισε στη μονή Μεγίστη Λαύρας στο Άγιον Όρος. Βλ. Nicol, *Δεσποσύνες*, 83-84.

⁹⁸³Ο κώδικας της Παλαιολογίνας βρίσκεται σήμερα στο Μόναχο και φέρει τον αριθμό 430 (Monac. gr. 430). Βλ. Λάμπρος, «Σύμμικτα», 348. Kugéas, «*Thukydidés*», 588-609.

⁹⁸⁴ + Έκοιμήθη ἡ ἁγία κυρία μου ἡ μοναχὴ κυρὰ Θεοδώρα Ραούλαινα Καντακουζηνὴ Κομνηνὴ ἡ Παλαιολογίνα ἡ ἑξαδέλφη τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου, ἐν ἔτει ζωθ ἰνδ. ἰδ κατὰ τὴν ς τοῦ Δεκεμβρίου μηνὸς ὠρα ζ τῆς αὐτῆς νυκτός. Kugéas, «*Thukydidés*», 590.

⁹⁸⁵Γι' αυτό και ο Μάξιμος Πλανούδης στην επιστολή του προς την Θεοδώρα επισημαίνει ότι οι μελλοντικές γενιές οφείλουν να αναγνωρίσουν το λογοτεχνικό και επιστημονικό έργο των συγχρόνων του, οι οποίοι, όπως ο ίδιος και η Θεοδώρα Ραούλαινα, μόχθησαν για τη διάσωση της πνευματικής τους παραγωγής, βλ. Πλανούδης, *Επιστολαί*, αρ. 68, 105₈₋₁₂. True, *Planudis Epistulae*, 87₇₅₋₇₉. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 77. Kalli, *Manuscript Tradition*, 158.

5. Μανουήλ και Ισαάκιος Ραούλ Κομνηνοί

Θύματα της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου υπήρξαν και οι αδελφοί Μανουήλ και Ισαάκιος Ραούλ Κομνηνοί⁹⁸⁶, υιοί του πρωτοβεστιαρίου Αλεξίου Ραούλ και κουνιάδοι της Θεοδώρας Ραούλαινας.

Η οικογένεια Ραούλ, όπως είδαμε, είχε υποστηρίξει την άνοδο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στην εξουσία το 1258, γι' αυτό και ο Μιχαήλ απένειμε στον Ιωάννη, σύζυγο της Θεοδώρας, τον τίτλο του πρωτοβεστιαρίου, και στον Μανουήλ τον τίτλο του *πιγκέρνη*. Η ανοδική πορεία του Μανουήλ Ραούλ συνεχίστηκε και μετά το 1274, έτος θανάτου του αδελφού του, Ιωάννη.

Το 1276 ο Μανουήλ ήταν κυβερνήτης Θεσσαλίας, φέροντας τον τίτλο *Κεφαλή Μεγάλης Βλαχίας*⁹⁸⁷. Κατά τη διάρκεια της θητείας του γνωρίζουμε ότι εξέδωσε δύο έγγραφα. Το πρώτο αφορούσε στη σταυροπηγιακή μονή της Οξείας Επισκέψεως Μακρινιτίσσης. Η πληροφορία προέρχεται από το καταθετικό γράμμα, που εξέδωσε τον Ιούνιο του 1276 ο ιερομόναχος Κυπριανός, ηγούμενος της μονής Θεοτόκου κοντά στη Βοιβηίδα λίμνη (σημερινή Κάρλα). Σε αυτό αναφέρει ότι, επειδή ο εξάδελφος του αυτοκράτορα και *Κεφαλή Μεγάλης Βλαχίας* Ραούλ ο Πιγκέρνης Κομνηνός (Μανουήλ Ραούλ)⁹⁸⁸ εξέδωσε παραδοτικό γράμμα υπέρ της μονής της Οξείας Επισκέψεως της Μακρινιτίσσης, ορίζοντας να κατέχει ολόκληρη τη γη της Πέτρας, ο Κυπριανός ζήτησε από τον κτήτορα της μονής Αγγελοκομνηνό Δούκα τον Μαλιασηνό⁹⁸⁹ να εκχωρήσει τη μισή γη της Πέτρας στη μονή Μακρινιτίσσης, αίτηση, που ο Νικόλαος έκανε δεκτή⁹⁹⁰.

⁹⁸⁶Βλ. *PLP*, αρ. 24132.

⁹⁸⁷Τμήμα της Θεσσαλίας που παρέμενε υπό βυζαντινή κυριαρχία και δεν ήταν υπό την εξουσία του δεσπότη της Ηπείρου ήδη από τον καιρό της μάχης της Πελαγονίας (1259). Συγκεκριμένα, η περιοχή γύρω από την Δημητριάδα, το Βελεστίνο, τον Αλμυρό και τα Φάρσαλα ήταν υπό βυζαντινό έλεγχο και τη διοικούσε στρατιωτικός κυβερνήτης με τον τίτλο *Κεφαλή Μεγάλης Βλαχίας*, βλ. Nicol, «Report», 5-6.

⁹⁸⁸... ο περιπόθητος εξάδελφος του κραταιού και αγίου ήμων αθέντου και βασιλέως, κεφαλή της Μεγάλης Βλαχίας, ο πανευγενέστατος Ραούλ ο πιγκέρνης ο Κομνηνός ..., *MM*, τ. 4, 420. Γιαννόπουλος, «Βυζαντινές μονές», 218. Fassoulakis, *Raoul*, σ. 20, όπου σωστά διορθώνει στη σημείωση 2, σ. 218 του Γιαννόπουλου, *ό.π.*, αντί για Μιχαήλ (Ραούλ) σε Μανουήλ.

⁹⁸⁹Πρόκειται για τον Νικόλαο Μαλιασηνό, υιό του κτήτορα της ανδρώας μονής Οξείας Επισκέψεως στη Μακρινίτσα Πηλίου, Κωνσταντίνο Μαλιασηνό, υποστηρικτή του δεσπότη της Ηπείρου Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα, από τον οποίο ευεργετήθηκε με την παραχώρηση προνομίων και κτημάτων. Ο Νικόλαος, ο οποίος στο έγγραφο ονομάζεται Αγγελοκομνηνός Δούκας, επειδή η μητέρα του ήταν ανιψιά του δεσπότη της Ηπείρου Θεοδώρου Κομνηνού Αγγέλου Δούκα, είχε νυμφευθεί την ανιψιά του Μιχαήλ Η΄, Άννα Παλαιολογίνα (βλ. *PLP*, αρ. 21351). Ο Νικόλαος και η Άννα ίδρυσαν το 1271/2 την πατριαρχική γυναικεία μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας (σημερινή Πορταριά Πηλίου). Δύο χρόνια αργότερα ενδύθηκαν το μοναχικό σχήμα, λαμβάνοντας τα μοναστικά ονόματα Ιωάσαφ και Ανθούσα (βλ. στο *MM*, τ. 4, 417, το εκδοτήριο γράμμα του επισκόπου Δημητριάδος Μιχαήλ Παναρέτου, όπου ο Νικόλαος ονομάζεται κυρ-Ιωάσαφ Μαλιασηνός), και πιθανώς αποσύρθηκαν στις μονές Μακρινιτίσσης και Νέας Πέτρας, των οποίων ήταν κτήτορες, βλ. Γιαννόπουλος, «Βυζαντινές μονές», 223-224. Οι δύο σημαντικές αυτές μονές του Πηλίου δεν σώζονται στις μέρες μας. Τα κτήρια κατέρρευσαν και το οικοδομικό υλικό

Το δεύτερο έγγραφο που εξέδωσε ο *πιγκέρνης* Μανουήλ Ραούλ, ήταν γράμμα κρίσεως (απόφαση) για έναν τόπο με το όνομα Βραστός, τον οποίον κατείχε η μονή της Νέας Πέτρας με χρυσόβουλλο⁹⁹¹. Οι μοναχοί της μονής κατηγορούσαν τον πρωτονωβελλίστιμο Μαρμαρά ενώπιον του *πιγκέρνη* Μανουήλ Ραούλ ότι, ενώ κατείχαν με χρυσόβουλλο την περιοχή Βραστός, ο Μαρμαράς, ο οποίος είχε λάβει ως πρόνοια το χωριό Τρίνοβο⁹⁹², στο οποίο βρισκόταν και η συγκεκριμένη περιοχή, είχε προσπαθήσει να την αφαιρέσει από τη μονή. Ο Μανουήλ Ραούλ με το συγκεκριμένο έγγραφο απέδιδε δικαιοσύνη, επικυρώνοντας την παραχώρηση της περιοχής Βραστός στη μονή Νέας Πέτρας⁹⁹³.

Ο Μανουήλ είχε αναλάβει καθήκοντα διακυβέρνησης μιας περιοχής, που συνόρευε με τα εδάφη της επικράτειας του Ιωάννη Α΄ Δούκα (του Νόθου) της Θεσσαλίας, του πλέον επικίνδυνου εχθρού της παλινορθωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ως σύμμαχος του Καρόλου του Ανδεγαυού, ο Ιωάννης είχε την υποστήριξη των δύο λατινικών κρατιδίων εντός του Ελλαδικού χώρου, των Δουκάτων Αθηνών και Θηβών, ενώ εκμεταλλευόταν κατάλληλα την αντίθεση των υπηκόων του βυζαντινού αυτοκράτορα στην πολιτική της Ενώσεως, υποθάλποντας πρόσφυγες από τη βυζαντινή επικράτεια και προβάλλοντας τον εαυτό του ως προστάτη της Ορθοδοξίας⁹⁹⁴. Το 1271-2 κατά τον D. Nicol⁹⁹⁵, πιθανότερη χρονολογία, ή το 1275 σύμφωνα με τον Κ. Γιαννακόπουλο⁹⁹⁶, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ εκστράτευσε εναντίον του Ιωάννη και πολιορκήσε από ξηρά και θάλασσα τις Νέες Πάτρεις (Υπάτη), πρωτεύουσα της επικρατειάς του, εκείνος, όμως, κατάφερε να δραπετεύσει στη Θήβα και ζήτησε τη βοήθεια του Γάλλου δούκα των Αθηνών Jean de la

τους χρησιμοποιήθηκε στην ανέγερση των ναών Κοίμηση της Θεοτόκου της Μακρινίτσας και Πρόδρομο Πορταριάς, βλ. Αναστασιάδου - Κοντογιαννοπούλου, «Επίγραμμα», 525-537.

⁹⁹⁰MM, τ. 4, 420-421. Γιαννόπουλος, «Βυζαντινές Μονές», 218-219.

⁹⁹¹Γράμμα κρίσεως ἀποκαταστικόν τοῦ *πιγκέρνη* Ραούλ ἐπὶ τῷ τοπίῳ τῷ Βραστῶ, ὅπερ κέκτηται ἡ μονὴ διὰ χρυσοβούλλου. MM, τ. 4, 419-420.

⁹⁹²... ἔχει διὰ προνοίας καὶ ὁ Μαρμαρᾶς χωρίον τὸν Τρίνοβον ἰδιοπεριόριστον ... δι' ὀρισμοῦ βασιλικοῦ κατέχω τὸν Τρίνοβον πρόνοϊαν μετὰ τῆς ἐνούσης αὐτῶ περιοχῆς, MM, 419. Ο ὀρος ἰδιοπεριόριστον σημαίνει ὅτι ὁ Τρίνοβος δὲν ἀποτελεῖ τμῆμα καμίας ἄλλης οικονομικῆς μονάδας, ἐνῶ ἡ φράση ἔχει διὰ προνοίας, που ἐδῶ εἶναι ἰσοδύναμη με τὴ φράση κατέχειν πρόνοια, εἶναι σπάνια καὶ ἀπαντᾶται μόνο σε ἓνα ἄλλο ἐγγράφο ἀμφίβολης γνησιότητος, βλ. Bartusis, *Land*, 496. Για τὸν θεσμό τῆς πρόνοιας, βλ. Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ὁ βυζαντινὸς θεσμὸς τῆς 'προνοίας'. Συμβολὴ στη μελέτη τοῦ χαρακτῆρα τοῦ*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.

⁹⁹³MM, τ. 4, 419-420. Γιαννόπουλος, «Βυζαντινές μονές», 228-229. Το ἐγγράφο ἐσφαλμένα χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Γιαννόπουλο στα 1288, ἀφοῦ τότε ὁ Μανουήλ Ραούλ δὲν ἦταν στη ζωὴ. Η χρονολογία 1277, που δίνει ὁ Φασουλᾶκης (Fassoulakis, *Raoul*, 21), εἶναι ἡ πιθανότερη.

⁹⁹⁴Βλ. Nicol, «Report», 5. Ο ἴδιος, *Despotate*, 29, 31.

⁹⁹⁵Nicol, «Report», 7. Ο Failler, «Chronologie», 192, 202, τοποθετεῖ τὴν ἐκστρατεία το 1273.

⁹⁹⁶Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 212. Το ἔτος ὁμως αὐτὸ (1275) ὁ Ιωάννης Παλαιολόγος δὲν ἦταν στη ζωὴ, βλ. Nicol «Report», 7.

Roche⁹⁹⁷. Αλλά και οι προσπάθειες του αυτοκράτορα να πετύχει τον αφορισμό του Ιωάννη από τον πάπα Ιννοκέντιο Ε΄ και τους διαδόχους του, έπεσαν στο κενό⁹⁹⁸.

Τον Απρίλιο του 1277, έτος που ο Μανουήλ Ραούλ ήταν ακόμα κυβερνήτης (*Κεφαλή*) Θεσσαλίας, στο παλάτι των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη επικυρώθηκε δημόσια η ένωση των Εκκλησιών παρουσία παπικών αντιπροσώπων. Ο πράξεις της συνόδου κοινοποιήθηκαν στον Ιωάννη Δούκα της Θεσσαλίας και στον αδελφό του, τον δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρο, με τη διαταγή να συμμορφωθούν σε αυτές. Όταν αυτοί αρνήθηκαν, αναθεματίστηκαν σε σύνοδο στην Αγία Σοφία στις 10 Ιουλίου⁹⁹⁹. Ο Ιωάννης Δούκας συγκάλεσε τότε στην Υπάτη, τον Δεκέμβριο του 1277, δική του ανθενωτική σύνοδο, στην οποία συμμετείχαν πολλοί ανθενωτικοί πρόσφυγες από τα βυζαντινά εδάφη, πράξη που, όπως φαίνεται θορύβησε τον Μιχαήλ Η΄ και, σύμφωνα με την αναφορά του Ογέριου, εκστράτευσε τότε εναντίον του. Ο Μανουήλ Ραούλ, εξάδελφος του αυτοκράτορα και κυβερνήτης Θεσσαλίας, έλαβε τη διαταγή να συγκροτήσει αμέσως στρατό και να κινηθεί εναντίον του Ιωάννη, επικουρούμενος από έναν, επίσης, εξάδελφο του αυτοκράτορα, τον πρωτοστράτορα Ανδρόνικο Παλαιολόγο, και δύο ανιψιούς του αυτοκράτορα, τον Κομνηνό Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Παλαιολόγο. Και οι τέσσερις όμως, επειδή θεωρούσαν τον Μιχαήλ αιρετικό, αγνόησαν τις αυτοκρατορικές εντολές και συντάχθηκαν με τον Ιωάννη Δούκα ενθαρρύνοντάς τον να καταλάβει βυζαντινά εδάφη. Οι ενέργειές τους αυτές, σημειώνει ο Ογέριος, είχαν ως αποτέλεσμα ο Ιωάννης Δούκας να καταλάβει τότε πολλά βυζαντινά κάστρα. Η εχθρική ενέργεια στενότητας συγγενών του αυτοκράτορα θα πρέπει να ήταν για τον ίδιο ντροπιαστική, όπως και το γεγονός ότι έπρεπε να την αναφέρει στον πάπα, αφού αποτελούσε έναν από τους σοβαρούς λόγους για την καθυστέρηση της επιβολής της Ενώσεως στους Βυζαντινούς. Η πράξη του Μανουήλ Ραούλ και των υπολοίπων τριών αποτελούσε έγκλημα καθοσίωσης. Οι κατηγορούμενοι είχαν παραβεί αυτοκρατορική εντολή, είχαν στραφεί εναντίον του αυτοκράτορα, και ως στρατιωτικοί είχαν προβεί σε εσχάτη προδοσία, συμμαχώντας με τον εχθρό εναντίον της αυτοκρατορίας και διευκολύνοντάς τον να κατακτήσει βυζαντινά εδάφη. Γι' αυτό ο Μιχαήλ Η΄ απάλλαξε τους αποστάτες από τα καθήκοντά τους και έστειλε στρατό εναντίον τους. Ο *πιγκέρνης* Μανουήλ Ραούλ και οι υπόλοιποι συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν δέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη, όπως και οι

⁹⁹⁷ Παχυμέρης, II, 421₁ – 433₁₆. Γρηγοράς, I, 110₂₃-120₂₂. Nicol, «Report», 7.

⁹⁹⁸ Ο Ιωάννης Δούκας ήταν σύμμαχος του Καρόλου Ανδεγαυού.

⁹⁹⁹ Delor -Tautu, *Acta*, αρ. 19, 43-44. Gill, «Beccus», 257.

αποστάτες Ισαάκιος Ραούλ, αδελφός του Μανουήλ, Καλοϊωάννης Λάσκαρης και Ιωάννης Ταρχανειώτης¹⁰⁰⁰, όλοι συγγενείς του Μιχαήλ Η΄.

Γρηγοράς και Παχυμέρης δεν αναφέρουν καθόλου τα παραπάνω γεγονότα,α δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, καθώς η έκθεση του Ογερίου είχε συνταχθεί βάσει της μαρτυρίας του ίδιου του Μιχαήλ Η΄. Πού μπορούμε, όμως, να τα τοποθετήσουμε χρονολογικά; Οι δύο ιστορικοί κάνουν λόγο μόνο για την πρώτη εκστρατεία του αυτοκράτορα εναντίον του Ιωάννη Δούκα, που αναφέραμε παραπάνω, ενώ ο Παχυμέρης περιγράφει και μία δεύτερη εκστρατεία εναντίον του λίγα χρόνια αργότερα¹⁰⁰¹. Η πρώτη αποκλείεται να συνδέεται με την εκστρατεία που περιγράφει ο Ογέριος, αφού δεν ταιριάζει χρονολογικά, η δεύτερη, όμως, αν χρονολογηθεί στα 1278¹⁰⁰², είναι κοντά στα γεγονότα¹⁰⁰³. Πιστεύω, λοιπόν, ότι ο Μανουήλ Ραούλ έλαβε την εντολή να επιτεθεί εναντίον του Ιωάννη Δούκα μάλλον τον Δεκέμβριο του 1277, μετά την πρόκληση του τελευταίου να συγκαλέσει ανθενωτική σύνοδο, αφορίζοντας τον πατριάρχη, τον πάπα και τον Μιχαήλ ως αιρετικούς.

Για τον αυτοκράτορα το θέμα δεν ήταν εκκλησιαστικό. Η ενέργεια του Ιωάννη ήταν άκρως προκλητική πολιτικά και επικίνδυνη για την ασφάλεια του Κράτους, αφού στη σύνοδο της Υπάτης το 1277, όπως ήδη αναφέραμε, έλαβαν μέρος και ανθενωτικοί πρόσφυγες από τη βυζαντινή επικράτεια. Ούτε, όμως, και τον βυζαντινό διοικητή Θεσσαλίας μπορούσε να ελέγξει ο αυτοκράτορας. Ο Μανουήλ Ραούλ ήταν οπαδός του πατριάρχη Αρσενίου, επομένως θα ακολουθούσε τη σκληρή γραμμή των Αρσενιατών στο θέμα της Ενώσεως. Η απόφασή του να ενωθεί με τον Ιωάννη Δούκα εναντίον του Μιχαήλ Η΄ δεν εκπλήσσει. Πρόσφυγες ανθενωτικοί, πολλοί από αυτούς Αρσενιάτες, καθώς θα κατηφόριζαν από την Κωνσταντινούπολη προς την κεντρική Ελλάδα, θα διέσχιζαν τα εδάφη και της δικής του περιοχής. Από αυτούς θα είχε πληροφορηθεί την κατάσταση που επικρατούσε στην πρωτεύουσα και τις διώξεις των ανθενωτικών αρσενιατών συμπατριωτών του και συγγενών του, όπως της Θεοδώρας Ραούλαινας. Όσο ο Μανουήλ βρισκόταν στη Θεσσαλία, ήταν μακριά από το επίκεντρο των γεγονότων και

¹⁰⁰⁰Loenertz, «Mémoire d'Ogier», 390⁶⁰-391⁹⁷. Πρβλ. Nicol, «Report», 6-7, και 11-14 για τα πρόσωπα που αναφέρονται. Για τον Ταρχανειώτη, βλ. και παρακάτω, 267-270.

¹⁰⁰¹Το βυζαντινό ναυτικό υπό τις διαταγές του Ιταλού Λικαρίου κατάφερε να νικήσει τους Λατίνους κοντά στη Χαλκίδα και συνέλαβε τον δούκα των Αθηνών Jean de la Roche μαζί με άλλους. Το βυζαντινό στρατιωτικό σώμα, όμως, δεν στάθηκε το ίδιο τυχερό, αφού μετά την εισβολή του στα θεσσαλικά εδάφη και την προσπάθειά του να σταματήσει την πολιορκία των Φαρσάλων από τα στρατεύματα του Ιωάννη Δούκα, νικήθηκε. Παχυμέρης, II, 525¹-527²⁶.

¹⁰⁰²Nicol, «Report», 7.

¹⁰⁰³Θεωρώ ότι η πολιορκία των Φαρσάλων από τις δυνάμεις του Ιωάννη Δούκα συνδέεται με την αναφορά της έκθεσης του Ογερίου.

δεν ένιωθε την πίεση που ασκούσε ο Μιχαήλ στους ανθενωτικούς, που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Με τις κινήσεις, όμως, του Ιωάννη Δούκα και τη μεταφορά του κέντρου των πολεμικών ενεργειών του αυτοκράτορα εναντίον του στη Θεσσαλία, ο Μανουήλ Ραούλ έπρεπε να διαλέξει στρατόπεδο. Αν για τον αυτοκράτορα το όλο ζήτημα ήταν πολιτικό, όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, για τον αρσενιάτη Μανουήλ ήταν ηθικό. Δεν θα μπορούσε να εναντιωθεί στον Ιωάννη, που διακήρυττε ότι προστάτευε την Ορθοδοξία και τους κατατρεγμένους ανθενωτικούς.

Ο Μανουήλ και οι υπόλοιποι συλληφθέντες φυλακίστηκαν. Έναν χρόνο αργότερα, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ, θέλοντας να δείξει στους πρέσβεις του πάπα Νικολάου ότι ακόμα και οι στενοί συγγενείς του είχαν τιμωρηθεί για την άρνησή τους να αποδεχθούν την Ένωση, έδωσε εντολή στον επίσκοπο Εφέσου Ισαάκ να τους «ξεναγήσει» στη φυλακή, όπου κρατούνταν και ευγενείς, ανάμεσά τους ο *πιγκέρνης* Μανουήλ Ραούλ, ο αδελφός του Ισαάκιος Ραούλ, ο *πρωτοστράτωρ* Ανδρόνικος Παλαιολόγος και ο Ιωάννης Παλαιολόγος. Κάθε ένας από αυτούς ήταν αλυσοδεμένος στη γωνία μιας τετράγωνης φυλακής. Ο Μανουήλ, βλέποντας μπροστά του τον επίσκοπο, εξοργίστηκε και προσπάθησε με την αλυσίδα που φορούσε να τον χτυπήσει, αλλά δεν τα κατάφερε¹⁰⁰⁴.

Τον Ιούλιο του 1280 ο Μιχαήλ Η΄ αποφάσισε ν' αλλάξει γνώμη στους φυλακισμένους, ώστε αυτοί να αποδεχθούν την Ένωση. Ο Παχυμέρης περιγράφει τα γεγονότα ύστερα από μία μικρή εισαγωγή, στην οποία θρηνεί για την τύχη των θυμάτων και στηλιτεύει τον ηγεμόνα για τις πράξεις του¹⁰⁰⁵. Ο αυτοκράτορας αποφυλάκισε τους αδελφούς Ραούλ, Μανουήλ και Ισαάκιο, και τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Ο τέταρτος φυλακισμένος, σύμφωνα με τον ιστορικό, ο *πρωτοστράτωρ* Ανδρόνικος Παλαιολόγος, είχε φύγει από τη ζωή μέσα στη φυλακή. Οι τρεις κατηγορούμενοι παρουσιάστηκαν μπροστά στον αυτοκράτορα, ο οποίος προσπαθούσε για ημέρες να τους αλλάξει γνώμη. Οι αδελφοί Ραούλ όμως, έμειναν πιστοί στη Ορθοδοξία, σε αντίθεση με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, που τρομοκρατήθηκε από τις απειλές του αυτοκράτορα και λύγισε. Στους αδελφούς Ραούλ ο Μιχαήλ Η΄ επέβαλε την ποινή της τύφλωσης, επομένως, τους αντιμετώπισε ως κατηγορούμενους για έγκλημα καθοσίωσης, και στη συνέχεια έδωσε εντολή να τους εξορίσουν από την Κωνσταντινούπολη στη Μ.Ασία. Ο Παχυμέρης πλέκει το εγκώμιό τους, καθώς, όπως γράφει, ο Καντακουζηνός κέρδισε τη σωτηρία του, αλλά οι δύο αδελφοί κέρδισαν τη δόξα, διότι τόλμησαν να αγωνιστούν *ὕπερ πατριῶν ἐθῶν*,

¹⁰⁰⁴Παχυμέρης, II, 581₁₁₋₂₃.

¹⁰⁰⁵Παχυμέρης, II, 611₁₅₋₂₀. Για μία ακόμη φορά ο ιστορικός χρησιμοποιεί το επίρρημα δήθεν, προκειμένου να δηλώσει το προσποιητό των πράξεων του Μιχαήλ Η΄.

όταν κανείς άλλος δεν τολμούσε υπό τον φόβο βαρύτατων ποινών. Η οργή του Μιχαήλ για τους δύο αδελφούς αποστάτες υπήρξε τέτοια, που δεν τους εξόρισε στην ίδια περιοχή, ώστε, όντας τυφλοί, να έχουν ο ένας τη συντροφιά του άλλου, αλλά τον μεν Μανουήλ τον περιόρισε σε ένα φρούριο στις Κεγχρεές στον Σκάμανδρο ποταμό, το οποίο ο ιστορικός χαρακτηρίζει ως απάνθρωπο, υπονοώντας, προφανώς, τον χώρο και τις συνθήκες κράτησης,¹⁰⁰⁶ τον δε Ισαάκιο σε άγνωστο τόπο¹⁰⁰⁷. Έκτοτε, δεν υπάρχει καμία πληροφορία για τον Μανουήλ Ραούλ στις πηγές, γι' αυτό εικάζεται ότι πέθανε μέσα στο φρούριο. Ο Στ. Φασουλάκης τοποθετεί τον θάνατο του πριν το 1295. Ο Ανδρόνικος Β' όμως, μετά την άνοδό του στον θρόνο (1282), αποφυλάκισε και επανέφερε από την εξορία τα θύματα της πολιτικής του πατέρα του, ανάμεσά τους τη Θεοδώρα Ραούλαινα και τον αδελφό του Μανουήλ, Ισαάκιο. Αν ο Μανουήλ ήταν στη ζωή τότε, θα είχε επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και θα υπήρχε κάποια αναφορά γι' αυτόν. Οι πηγές, όμως, σιωπούν για την τύχη του μετά τον Ιούλιο του 1280. Θεωρώ, λοιπόν, ότι οι κακουχίες θα τον επηρέασαν σωματικά και ψυχικά και θα επέφεραν τον θάνατό του¹⁰⁰⁸ πριν το 1282, έτος θανάτου του Μιχαήλ Η'.

Αντίθετα, ο Ισαάκιος άντεξε μέχρι την αποφυλάκισή του (1282) και φαίνεται ότι επανήλθε στην πρωτεύουσα και σταδιακά στο αυτοκρατορικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο αυτοκράτορας κατάφερε και απέσπασε ειρηνικά τον τυφλό Ισαάκιο και την αδελφή του, την *πρωτοστρατόρισσα*, από την ομάδα των Αρσενιατών και τους παρείχε κάθε φροντίδα, ενώ τους επέτρεψε να τελούν ετήσιο μνημόσυνο για τον *πρωτοστράτορα* Ανδρόνικο Παλαιολόγο, που είχε πεθάνει στη φυλακή για χάρη της Ορθοδοξίας¹⁰⁰⁹.

Ο Ισαάκιος συμφιλιώθηκε με την επίσημη εκκλησία πιθανότατα πριν το 1295¹⁰¹⁰, και συγκεκριμένα την περίοδο μετά την άνοδο του Ιωάννη ΙΒ' Κοσμά¹⁰¹¹ στον πατριαρχικό θρόνο (1294), κατά την οποία επικράτησε σχετική ηρεμία στους κόλπους της

¹⁰⁰⁶Αρχαία ονομασία ποταμού της Τρωάδος. Για την τοποθεσία των Κεγχρεών, βλ. χάρτες, αρ. ΙΙ, 422.

¹⁰⁰⁷Παχυμέρης, ΙΙ, 611₂₀-613₈.

¹⁰⁰⁸Υπενθυμίζουμε ότι ο Μανουήλ συνελήφθη στη Θεσσαλία, και από εκεί δέσμιος διέσχισε χιλιόμετρα μέχρι την Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε για δύο έτη αλυσοδεμένος σε άθλια φυλακή. Στη συνέχεια, μετά την τύφλωσή του, υποχρεώθηκε να διασχίσει χιλιόμετρα μέχρι τον τόπο εξορίας του, τις Κεγχρεές της Μ. Ασίας, όπου περιορίστηκε στο φρούριο της περιοχής.

¹⁰⁰⁹Παχυμέρης, ΙΙΙ, 233₂₃₋₂₈. Πρόκειται ή για την Άννα Κομνηνή Ραούλαινα, σύζυγο του Μιχαήλ Στρατηγόπουλου (*PLP*, 26893) ή για τη χήρα του *πρωτοστράτορα* Ανδρονίκου Παλαιολόγου (*PLP*, 21432).

¹⁰¹⁰Fassoulakis, *Raoul*, 22.

¹⁰¹¹Ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΒ', κατά κόσμον Κοσμάς, ήταν μοναχός και στη συνέχεια εκλέχθηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1294). Υπήρξε συνετός πατριάρχης και με συνείδηση, όπως αποδεικνύει η αντίδρασή του, το 1299, για τον γάμο της πεντάχρονης κόρης του Ανδρονίκου Β', Σιμωνίδας, με τον ηλικιωμένο βασιλιά της Σερβίας Στέφανο Ούρο Β' Μιλούτιν, αλλά και η μέριμνά του για τους φτωχούς. Για τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ' βλ. *PLP*, αρ. 92161.

Εκκλησίας¹⁰¹². Αρχές Ιανουαρίου του 1296, ο Ισαάκιος συνόδευσε τη Θεοδώρα Ραούλαινα στη Μ. Ασία, προκειμένου να διαπραγματευθούν με τον στασιαστή Αλέξιο Φιλανθρωπινό. Ο D. Nicol σχολιάζει ότι η αποστολή του Ισαακίου δεν ήταν τυχαία και μάλλον έχει δίκιο. Ο ίδιος υπήρξε στασιαστής κατά τον παρελθόν και είχε υποστεί τις συνέπειες του νόμου με τη στέρηση της όρασής του. Επομένως, η δική του συμμετοχή στην αποστολή ήταν προειδοποίηση προς τον στρατηγό ότι, αν δεν συμμορφωνόταν, θα είχε την ίδια τύχη¹⁰¹³ (ο Φιλανθρωπίνος όμως είχε ήδη συλληφθεί τέλη του 1295).

Το 1303 ο πατριάρχης Ιωάννης Β΄ εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, έχοντας διαφωνήσει σε πολλά θέματα πολιτικής του αυτοκράτορα, και στον πατριαρχικό θρόνο επανήλθε με «παρασκηνιακές» μεθόδους ο Αθανάσιος Α΄¹⁰¹⁴. Ανάμεσα στους αντιδρώντες για την επάνοδό του ήταν ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος, ο οποίος άσκησε δριμυία κριτική εναντίον του¹⁰¹⁵, καθώς και ο Ισαάκιος Ραούλ, που αποσχίστηκε τότε (1303) από την επίσημη Εκκλησία¹⁰¹⁶. Έκτοτε, δεν διαθέτουμε καμία άλλη πληροφορία για τον Ισαάκιο Ραούλ.

6. Μελέτιος Γαλησιώτης ο Ομολογητής¹⁰¹⁷ και Γαλακτίων Γαλησιώτης

Άλλοι δύο εξόριστοι του Μιχαήλ Η΄, υπέρμαχοι της Ορθοδοξίας, που υπέστησαν μαζί τα δεινά της εξορίας. Ο Όσιος Μελέτιος (κατά κόσμον Μιχαήλ) υπήρξε από τους μεγαλύτερους ανθενωτικούς. Πατρίδα του ήταν η πόλη Θεοδότου στη Μαύρη θάλασσα σύμφωνα με τον βιογράφο του¹⁰¹⁸, όπου γεννήθηκε το 1208/1209¹⁰¹⁹. Η αγάπη του για τον μοναχικό βίο τον οδήγησε από πολύ νωρίς να περιπλανηθεί στην Ανατολή, επισκεπτόμενος μονές και μεγάλα προσκυνήματα¹⁰²⁰. Αρχικά επισκέφθηκε τη μονή Σινά,

¹⁰¹² Παχυμέρης, III, 209¹⁻⁴. Ο H. Delehaye, παρ' όλο που είναι ο βιογράφος του πατριάρχη Αθανασίου Α΄, αναγνωρίζει στον πατριάρχη Ιωάννη-Κοσμά, που τον διαδέχθηκε στον πατριαρχικό θρόνο, το χάρισμα να εξημερώνει τα ήθη των ανθρώπων και να συμπεριφέρεται κατάλληλα προς τον καθένα. Βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 165-166, κυρίως σημ. 24.

¹⁰¹³ Παχυμέρης, III, 255¹⁵⁻²¹ (για τη χρονολόγηση, 254, σημ. 85). Nicol, *Δεσποσύνες*, 84. Για την αποστασία του στρατηγού, βλ. Παχυμέρης, III, 237⁹-247³¹. Γρηγοράς, I, 196² - 201²³, και παρακάτω, 290, σημ. 1431.

¹⁰¹⁴ Βλ. παρακάτω, 283.

¹⁰¹⁵ Βλ. παρακάτω, 283-284.

¹⁰¹⁶ Βλ. Παχυμέρης, IV, 409¹⁵⁻²⁴.

¹⁰¹⁷ Τιμητικός τίτλος που αποδιδόταν σε φλογερούς υπερασπιστές της ορθοδοξίας, βλ. Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας Ιστορία*, 77, σημ. 1.

¹⁰¹⁸ Τον πρωτότυπο Βίο έγραψε ο Μακάριος Φιλαδελφείας Χρυσοκέφαλος (βλ. *BHG*, II, 1246a, 110) και έχει δημοσιευθεί από τον Σπ. Λαυριώτη στο περιοδικό *Γρηγόριος ο Παλαμάς*. Παράφραση του πρωτότυπου Βίου του Οσίου Μελετίου έχει δημοσιευθεί στο *Νέον Εκλόγιον* (1803), και τη μετάφρασή του έχει επιμεληθεί ο Όσιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, βλ. Κακλαμάνος, «Νέον Εκλόγιον», 158.

¹⁰¹⁹ *PLP*, 17753.

¹⁰²⁰ Για τους περιπλανώμενους ασκητές της Παλαιολόγειας περιόδου, βλ. Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας ιστορία*, 101-109.

όπου ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα και έλαβε το μοναστικό όνομα Μελέτιος¹⁰²¹, στη συνέχεια μετέβη στα Ιεροσόλυμα. Από εκεί ταξίδεψε μέχρι την Αλεξάνδρεια, συνέχισε στη Συρία, όπου επισκέφθηκε μονές στη Δαμασκό, και τελικά, ύστερα από αυτή τη μεγάλη περιπλάνηση, εγκαταβίωσε για ένα διάστημα στη μονή του Αγίου Λαζάρου στο όρος Γαλήσιον στη Μ. Ασία, κοντά στην Έφεσο. Ο Μελέτιος είχε αρχικά ξεκινήσει το μακρύ ταξίδι του από τον Πόντο, επομένως διέσχισε χιλιάδες χιλιόμετρα, αν λάβουμε υπόψη μας τα δεδομένα της εποχής, και μάλιστα υπό δύσκολες συνθήκες, όπως οι περισσότεροι προσκυνητές οδοιπόροι¹⁰²². Στη μονή του Αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη συνδέθηκε με αδελφική φιλία με τον ιερομόναχο Γαλακτίωνα, μαθητή του Ανδρονίκου, μητροπολίτη Σάρδεων. Όταν πληροφορήθηκε τα σχέδια του Μιχαήλ Η΄ για την Ένωση και τον αναβρασμό στα μικρασιατικά εδάφη από τους ανθενωτικούς, διέσχισε όλη τη Βιθυνία, ενισχύοντας τους κατοίκους στον ανθενωτικό τους αγώνα, κάνοντας κήρυγμα εναντίον της Ενώσεως¹⁰²³. Το 1273 αποφάσισε να μεταβεί μαζί με τον ιερομόναχο Γαλακτίωνα στο κέντρο των εξελίξεων, την Κωνσταντινούπολη, ακριβώς την περίοδο που διεξάγονταν οι συζητήσεις για την Ένωση. Οι δύο Γαλησιώτες μοναχοί στάθηκαν με παρρησία ενώπιον του Μιχαήλ Η΄, ομολογώντας ότι ήταν Ορθόδοξοι και ότι δεν επρόκειτο να δεχθούν την Ένωση με τους αιρετικούς Λατίνους, ενώ ήλεγξαν τον αυτοκράτορα για την απομάκρυνσή του από την Ορθοδοξία, αποκαλώντας τον νέο Ιουλιανό. Η στάση τους προκάλεσε την οργή του Μιχαήλ, ο οποίος τους φυλάκισε και στη συνέχεια τους ζήτησε να ανακαλέσουν, αλλά εκείνοι αρνήθηκαν. Ο αυτοκράτορας τους τιμώρησε εξορίζοντάς τους το 1275/76¹⁰²⁴ στη νήσο Σκύρο, η οποία είχε κατά το παρελθόν χρησιμοποιηθεί ως τόπος εξορίας επιφανών Βυζαντινών¹⁰²⁵ και ο Μιχαήλ Η΄ τη χρησιμοποίησε ξανά γι' αυτόν τον σκοπό.

¹⁰²¹Εκδοὺς οὖν ἦν εἶχεν ἐσθῆτα, συναπέβαλε ταύτην καὶ κλήσιν αὐτήν, καὶ γήϊνον φρόνημα, καὶ τὴν ἐκ τριχῶν ἡμφιάσατο, καὶ σὺν αὐτῇ τὸ τραχὺ τοῦ κατὰ θεὸν ἀνέλαβε βίου, *Βίος Μελετίου*, σ. 611-612.

¹⁰²²Όταν ξεκίνησε το ταξίδι του ο Μελέτιος, ήταν Ιανουάριος και περπατούσε πεζός, χωρίς ζώο μεταφοράς, χωρίς σκέπασμα και άλλα εφόδια. Στον δρόμο ήρθε αντιμέτωπος με τις βροχές, τα χιόνια, τις λάσπες, τις πλημμυρισμένα ποτάμια. βλ. *Βίος Μελετίου*, 610. Τέτοιες δυσκολίες αντιμετώπιζαν και οι εξόριστοι κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής οδοιπορίας τους προς τον τόπο εξορίας τους. Οφείλουμε, όμως, να επισημάνουμε, ότι την εποχή του Μελετίου, παρά τις δυσκολίες του ταξιδιού λόγω καιρικών συνθηκών, οι μετακινήσεις από τον έναν τόπο στον άλλον ήταν εύκολες και ασφαλείς. Αντίθετα, λόγω των πολεμικών γεγονότων μετά τη δεκαετία του 1340, όπως τονίζει η Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας Ιστορία*, 102, ταξίδια ευρείας κλίμακας και μεγάλων αποστάσεων δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν πια.

¹⁰²³Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας Ιστορία*, 77-78.

¹⁰²⁴PLP, 17753. Γεδεών, *Βυζαντινόν Εορτολόγιον*, 61.

¹⁰²⁵Βλ. για παράδειγμα τον Γρηγόριο Πετρωνίτη, ανιψιό του δολοφονηθέντος αυτοκράτορα Λέοντος Ε΄, ο οποίος είχε κατηγορήσει τον Μιχαήλ Β΄ για τη δολοφονία του θείου του, γι' αυτό εξορίστηκε από τον νέο αυτοκράτορα στη Σκύρο. Το μίσος του για τον Μιχαήλ Β΄ εκμεταλλεύτηκε τότε ο επαναστάτης Θωμάς ο Σλάβος, ο οποίος τον ανεκάλεσε από την εξορία και τον έθεσε επικεφαλής 10.000 στρατιωτών για να βαδίσει εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Γρηγόριος άλλαξε γνώμη και ειδοποίησε τον αυτοκράτορα

Η Σκύρος¹⁰²⁶, που οφείλει το όνομά της στη φύση του εδάφους της¹⁰²⁷, είναι ένα από τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά με μεγάλη ιστορία¹⁰²⁸ και ανήκει στο σύμπλεγμα των Βορείων Σποράδων. Το έδαφός της ήταν κατάλληλο για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ιδιαίτερος της εκτροφής αιγών ακόμη μέχρι και τους νεότερους χρόνους, ενώ, λόγω της θέσης της, υπέφερε, όπως και άλλα αιγαιοπελαγίτικα νησιά, από την πειρατεία. Κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου το νησί ανήκε στο *θέμα του Αιγαίου Πελάγους*, ενώ το 1207 πέρασε στην εξουσία των Ενετών αδελφών Ανδρέα και Ιερεμία Γκίζη και, μετά το 1259, στον Φίλιππο Γκίζη, χωρίς να το δικαιούται, γεγονός που προκάλεσε τη σύγκρουση μεταξύ των οίκων Γκίζη και Τιέπολο¹⁰²⁹. Όταν το 1269 εμφανίστηκε στο νησί ο βυζαντινός αυτοκρατορικός στόλος με ναύαρχο τον Λομβαρδικής καταγωγής Λικάριο¹⁰³⁰, ο Φίλιππος Γκίζη αρνήθηκε να παραδοθεί. Ο Λικάριος τότε παρακίνησε τους κατοίκους της Σκύρου σε επανάσταση εναντίον των Ενετών και ο Φίλιππος συνελήφθη και οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Για την απελευθέρωσή του τέθηκε ο όρος παράδοσης των νησιών και έτσι η Σκύρος πέρασε στην εξουσία του Μιχαήλ Η΄¹⁰³¹.

Στη Σκύρο, ο εξόριστος Μελέτιος έγραψε (μεταξύ των ετών 1275/76-1280)¹⁰³² το μακροσκελές αντιλατινικό ποιήμα του, που τιτλοφορείται *Άπανθισμός ήτοι συλλογή τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Διαθήκης*. Είχε σχεδιαστεί έτσι, ώστε να είναι χωρισμένο σε επτά βιβλία, τα τρία, όμως, τελευταία δεν ήταν εκτεταμένα και πιθανόν δεν γράφτηκαν ποτέ¹⁰³³. Το τρίτο βιβλίο (*Τρίτος ὁ λόγος οὗτος κατ' Ἰταλῶν ἐγράφη*) αναφέρεται στις

ὅτι προσχωρούσε στη βυζαντινή πλευρά, τον συνέλαβε, όμως, ο Θωμάς ο Σλάβος και τον εκτέλεσε, βλ. *Συνεχιστές Θεοφάνους*, 868-9420.

¹⁰²⁶Βλ. Koder, *Aigaiion Pelagos*, 279-281.

¹⁰²⁷Σκύρος τὴν κλήσιν ταύτην ἔχει διὰ τὸ τῆς νήσου ταύτης σκληρὸν καὶ οἶον σκυρῶδες, ἤτοι λιθῶδες, γράφει ο Διονύσιος ο Περιηγητής, 203⁷⁻⁸.

¹⁰²⁸Ὅπως μαρτυροῦν ἀρχαιολογικά λείψανα, τὸ νησί κατοικήθηκε ἤδη ἀπὸ τὴ Νεολιθική περίοδο (5500-2800 π.Χ) και συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη Νεολιθική. Στὴ Σκύρο (κατὰ τὴ νεότερη τῶν ἐπῶν παραλλαγή τοῦ μύθου), στὸ παλάτι τοῦ βασιλιά Λυκομήδη εἶχε κρύψει ἡ θεὰ Θέτιδα τὸν Ἀχιλλέα, φοβούμενη μήπως τὸν βρουν οἱ Ἀχαιοὶ και τὸν πάρουν μαζί τους στὴν Τροία. Στὴ Σκύρο γεννήθηκε ὁ υἱὸς τοῦ Ἀχιλλέα, Πύρρος, ἐνῶ στὸ ἴδιο νησί, σύμφωνα με ἕνα ἀπὸ τοὺς μύθους, δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν Λυκομήδη ὁ βασιλιάς τῆς Ἀθήνας Θησέας. Ὅλα τὰ παραπάνω συμβολίζουν τὴ σχέση τῆς Σκύρου με τὸν μυκηναϊκό κόσμο, καθὼς και τὴν πανάρχαιη σχέση τῆς με τὴν Ἀθήνα, βλ. Παρλαμά, «Προϊστορική Σκύρος», 23.

¹⁰²⁹Τὸ νησί, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρέα Γκίζη, πέρασε στὴν ἐξουσία τοῦ συζύγου τῆς κόρης τοῦ Ιερεμία Μαρκεζίνη, Λορέντζο Τιέπολο, μαζί με τὶς νήσους Σκόπελο και Σκιάθο. Ὁ υἱὸς, ὁμῶς, τοῦ Ἀνδρέα Γκίζη, Φίλιππος, σύζυγος τῆς κόρης τοῦ Ιερεμία Ισαβέλλας, ἐκμεταλλεύτηκε τὴν ἀπουσία τοῦ Λορέντζο και οικειοποιήθηκε τὴ Σκύρο και τὰ ἄλλα δύο νησιά με τὴν υποστήριξη τοῦ λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουΐνου Β΄. Βλ. Παπαγεωργίου, *Σκύρος*, 101.

¹⁰³⁰ Nicol, *Byzantium and Venice*, 196-197. Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου*, 53-54.

¹⁰³¹ Παπαγεωργίου, *Σκύρος*, 101-102.

¹⁰³² Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, 105. Kolbaba, «Meletios», 139.

¹⁰³³ Kolbaba, «Meletios», 139.

σχέσεις των Ορθοδόξων με τους Λατίνους και είναι διαιρεμένο σε δέκα τμήματα (Λόγους)¹⁰³⁴. Τον πρώτο Λόγο (τρίτο Βιβλίο), Μελετίου *Λόγος ό περί τών ήθών τών Ιταλών ό πρώτος*, εξέδωσε η Τ. Kolbaba¹⁰³⁵, βασιζόμενη στο χειρόγραφο 377, ff. 71^v-75^r, που φυλλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος στην Αθήνα¹⁰³⁶. Ο Μελέτιος κάνει λόγο για τις βασικές διαφορές μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων, από τις οποίες σημειώνουμε μερικές, καθώς η λίστα είναι μεγάλη, όπως το *filioque*¹⁰³⁷, τον Άζυμο άρτο¹⁰³⁸, την υποχρεωτική αγαμία των κληρικών¹⁰³⁹, τον ραντισμό αντί του βαπτίσματος¹⁰⁴⁰, τις διαφοροποιήσεις στη νηστεία της εβδομάδος της Τυρινής και της Μεγάλης Τεσσαρακοστής¹⁰⁴¹ κ.α.

Στον όγδοο Λόγο (τρίτο Βιβλίο) ο Μελέτιος επικεντρώνεται στο ζήτημα της Ενώσεως με τους Λατίνους, στηλιτεύει όσους Ορθοδόξους ιερείς αποδέχονται τις απόψεις τους¹⁰⁴² και με παραδείγματα επιδιώκει να αποδείξει ότι οι Λατίνοι είναι αιρετικοί, επομένως η ένωση μαζί τους είναι απαγορευτική¹⁰⁴³. Όσοι συμφωνούν με τις απόψεις τους και δεν μετανοήσουν, είναι το ίδιο αιρετικοί, γι' αυτό αποτρέπει τους Ορθοδόξους από το να τις υιοθετούν¹⁰⁴⁴, προτροπή που επαναλαμβάνει και στο τέλος του ογδού Λόγου¹⁰⁴⁵.

¹⁰³⁴Βλ. Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, 106-107. Kolbaba, «Meletios», 139-140.

¹⁰³⁵*Λόγος ό περί τών ήθών τών Ιταλών ό πρώτος*, Kolbaba, «Meletios», 137-168.

¹⁰³⁶Kolbaba, «Meletios», 142-143.

¹⁰³⁷*Μέγιστον σφάλμα και δεινόν τò τής θεολογίας/ ήν γάρ τολμῶσιν άναιδῶς έν τῷ σεπτῷ συμβόλῳ/ προσθήκην παρά τās γραφάς τās θείας προστεθήναι/ πρώτον αύτοίς κεφάλαιόν έστι παρανομίας,/ όθεν άναθεματισμόν συνοδικόν κληρούνται, /μακράν άπελαννόμενοι λαών τών όρθοδόξων.* Kolbaba, «Meletios», 144⁶⁻¹¹, f. 71^v.

¹⁰³⁸*Δεύτερον γίνωσκε κακόν τήν άζυμοθυσιαν/ ήν και κανών έξηκοστός δεύτερος άποστόλων/ τής όμηγύρεως πιστών άποδιώκει πόρρω,/ πάντας τούς στέργοντας αύτην μετά τήν θείαν χάριν,/ ώς τήν σκιάν λατρεύοντας και τύπον, κατακρίνων.* Kolbaba, «Meletios», 144¹⁷⁻²¹, f71^v.

¹⁰³⁹Kolbaba, «Meletios», 146, Ζ', στιχ. 11, και σ. 155 για τον σχολιασμό της κατηγορίας.

¹⁰⁴⁰*Είς μίαν δέ κατάδυσιν, βαπτίζουσι τὰ βρέφη,/ άντι δ' έλαιον κέκτηνται πτύελον παρανόμως, /και σὺν αύτῷ προσφέρουσιν άλας έν τή βαπτίσει.* Kolbaba, «Meletios», 146²⁶⁻²⁸.

¹⁰⁴¹Από την Κυριακή της Τυρινής μέχρι την Καθαρά Δευτέρα, οι Ορθόδοξοι νηστεύουν μόνο το κρέας. Την Καθαρά Δευτέρα γίνεται η αρχή της ολικής αποχής και από το ψάρι (εκτός από την εορτή του Ευαγγελισμού και την Κυριακή των Βαΐων), τα γαλακτοκομικά προϊόντα και τα αυγά, ενώ απαγορεύεται η κατανάλωση ελαίου και οίνου, εκτός από συγκεκριμένες ημέρες εορτών (9 και 26 Μαρτίου), καθώς και κάθε Σάββατο και Κυριακή, πλην του Μ. Σαββάτου (απαγόρευση οίνου και ελαίου). Αντίθετα, η νηστεία των Καθολικών είναι αποχή μόνο από το κρέας και όχι από τα υπόλοιπα (ψάρι, γαλακτοκομικά προϊόντα, αυγά, έλαιον και οίνο). Κατά τη διάρκεια της Τεσσαρακοστής, η νηστεία των Καθολικών αρχίζει την Καθαρά Τετάρτη (μία εβδομάδα αργότερα από τους Ορθοδόξους). Την ημέρα αυτή (Καθαρά Τετάρτη) υπάρχει αποχή από το κρέας, όπως και κάθε Παρασκευή μέσα στη Σαρακοστή, καθώς και τη Μ. Παρασκευή. Επομένως, η νηστεία (αποχή μόνο από το κρέας) των Καθολικών γίνεται μόνο μία Τετάρτη, την Καθαρά, και τις Παρασκευές. Αυτές τις διαφορές μεταξύ Καθολικών και Ορθοδόξων στηλιτεύει ο Μελέτιος, θέλοντας να δείξει ότι οι Καθολικοί δεν τηρούν τη νηστεία της Σαρακοστής, βλ. Kolbaba, «Meletios», 145³⁻⁵, 148²⁴⁻²⁵ και σ. 154-155, για τον σχολιασμό.

¹⁰⁴²Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 25, 554³⁻⁹.

¹⁰⁴³*Μέγιστα γάρ έσφάλησαν και άμπλειστα Λατίνοι/ πās τών πατέρων ό χορός αύτους καταδικάζει,/ αίρετικοίς συντάττεται και σύμπας ό Λατίνοις/ συγκοινωνών μεμέρισται Χριστού και τών άγιων,* Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 25, 554¹⁰⁻¹³.

¹⁰⁴⁴Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 25, 563²⁵⁴⁻²⁶¹.

Το μακροσκελές αντιλατινικό ποίημα του Μελετίου σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, γράφτηκε μεταξύ των ετών 1275/6-1280, την περίοδο, δηλαδή, που οι προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ για την Ένωση κορυφώθηκαν, όπως και οι ασφυκτικές πιέσεις της Κουρίας. Ο Μελέτιος είχε εξοριστεί από την Κωνσταντινούπολη με εντολή του Μιχαήλ για την ανθενωτική του στάση, η εξορία του, όμως, αποδείχθηκε ότι ενδυνάμωσε τον αγώνα του εναντίον της Ενώσεως.

Η ανάπτυξη γραπτώς των διαφορών μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων (σαράντα στο σύνολο), που καθιστούσαν αδύνατη την Ένωση, κυρίως, όμως, η άποψη ότι όσοι συμφωνούσαν με αυτή ήταν το ίδιο αιρετικοί, πρέπει να ενόχλησαν τον Μιχαήλ Η΄, γι' αυτό και διέταξε τη μεταφορά του Μελετίου από το νησί της Σκύρου στη Ρώμη μαζί με τον μοναχό Ιγνάτιο (τέλη Φθινοπώρου του 1279)¹⁰⁴⁶, προκειμένου να συζητήσουν για το ζήτημα της Πίστεως με Λατίνους θεολόγους, σύμφωνα με τον βιογράφο του¹⁰⁴⁷, ή για να τους επιβληθεί τιμωρία από τον πάπα, επειδή εμπόδιζαν την ένωση των Εκκλησιών, σύμφωνα με τον Παχυμέρη¹⁰⁴⁸. Πρόθεση του αυτοκράτορα πρέπει να ήταν, όπως σημειώνει και ο D. Nicol¹⁰⁴⁹, να παρουσιάσει τους δύο ανθενωτικούς μοναχούς στον πάπα, για να του δείξει ποιοι ήταν αυτοί, που αντιστέκονταν στην ένωση των Εκκλησιών, καθώς και τις θεολογικές απόψεις τους, ώστε να κατανοήσει και ο ίδιος για ποιους λόγους είχε καθυστερήσει η επιβολή του λατινικού δόγματος σε κλήρο και λαό.

Η αποστολή του Μελετίου στη Ρώμη πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά το Φθινόπωρο του 1279, όπως υποστηρίζουν και οι Laurent - Darrouzès¹⁰⁵⁰, όταν η ανθενωτική αντίσταση κορυφώθηκε στην πρωτεύουσα μετά την τελετή ανανέωσης των όρκων προς την Αγία Έδρα στο παλάτι των Βλαχερνών, αναγκάζοντας τον αυτοκράτορα να επιβάλει αυστηρότατες ποινές στους αντιφρονούντες. Δεν γνωρίζουμε το χρονικό διάστημα της παραμονής του Μελετίου στη Ρώμη, σύμφωνα, όμως, με τον Παχυμέρη, ο πάπας τον έστειλε πίσω στον αυτοκράτορα¹⁰⁵¹. Από την Κωνσταντινούπολη

¹⁰⁴⁵Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, 563₂₇₀₋₂₇₅.

¹⁰⁴⁶Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, 105. *PLP*, 17753. Μεργιάλη-Σαχά, *Γράφοντας ιστορία*, 78.

¹⁰⁴⁷Σύμφωνα με τον βιογράφο του (σ. 620), ο Μελέτιος έμεινε επτά χρόνια φυλακισμένος στη Ρώμη: *Κακείθεν τὸν Μελέτιον εἰς Ρώμην μετὰγονσι τοῖς ἀμφὶ τὸν πάπαν διαλεξόμενον ὃς καὶ καθείρξας εἶχεν ἐν πέδαις τὸν ἅγιον ἐπταετίαν ὄλην εἰτ' αὐθις εἰς Σκύρον ἐκπέμπεται...* Ο Μελέτιος όμως βρισκόταν εξόριστος στη Σκύρο μεταξύ των ετών 1275/6-1280 (βλ. και Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, 105). Επομένως, τα επτά χρόνια πρέπει να μετρηθούν συνολικά από το 1276 μέχρι το 1282 (εξορία στη Σκύρο, αποστολή στη Ρώμη το 1279, επιστροφή στη Σκύρο, φυλάκιση στα *Νούμερα* στην Κωνσταντινούπολη).

¹⁰⁴⁸Παχυμέρης, II, 585₁₃₋₁₇.

¹⁰⁴⁹Nicol, «Reaction», 133.

¹⁰⁵⁰Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, 105. Πρβλ. Failler, «Mèlece de Confesseur», 234, ο οποίος τοποθετεί το ταξίδι μεταξύ 1279-1280.

¹⁰⁵¹Παχυμέρης, II, 585₁₇₋₁₈. Η επιστροφή του Μελετίου πρέπει να έγινε μέσα στο 1280, γιατί τη συγκεκριμένη περίοδο κορυφώθηκαν οι διώξεις του αυτοκράτορα εναντίον των ανθενωτικών, και η

μεταφέρθηκε πάλι στη Σκύρο, όπου φυλακίστηκε μαζί με τον Γαλακτίωνα¹⁰⁵². «Πολλά είναι τα δεινά της εξορίας», γράφει ο βιογράφος του Μελετίου. «Αν και οι άνθρωποι του τόπου, που έχει εξοριστεί κάποιος, είναι σκληροί απέναντί του, τότε αυξάνεται και η κακοπάθεια της εξορίας του». Ο Μακάριος περιγράφει το δεσμοτήριο των δύο μοναχών ως άγριο και σκοτεινό. Οι ίδιοι υπέφεραν και από πείνα, αφού τους απαγόρευαν τη σίτιση με διαταγή του διοικητή του νησιού¹⁰⁵³. Δεν γνωρίζουμε αν ήταν δική του απόφαση ή αν λειτουργούσε καθ' εντολήν του αυτοκράτορα, που θεωρώ ότι είναι και το πιθανότερο, πάντως αυτός ήταν προφανώς ένας τρόπος πίεσης, ώστε να μεταστραφεί το φρόνημά τους και να αποδεχθούν την Ένωση. Και οι δύο, εξασκημένοι στην ασκητική ζωή και στην αυστηρή νηστεία, άντεξαν χωρίς σίτιση για αρκετές ημέρες. Η φήμη για τη σθεναρή αντίστασή τους έφτασε ως τον αυτοκράτορα. Η εξορία τους τερματίστηκε με τη μεταφορά τους στην Κωνσταντινούπολη με αυτοκρατορική διαταγή¹⁰⁵⁴. Θεωρώ ότι ο Μιχαήλ δεν επιθυμούσε να καταστήσει μάρτυρες τους δύο μοναχούς, γι' αυτό τους μετέφερε στην πρωτεύουσα, για να τους ελέγχει. Την ίδια περίοδο, η αναταραχή στην Κωνσταντινούπολη ήταν μεγάλη και οι διώξεις του αυτοκράτορα εναντίον των ανθενωτικών, κυρίως μοναχών, σκληρότατες. Η καχυποψία του είχε ξεπεράσει κάθε όριο. Ακόμη και οι υπόνοιες μετατρέπονταν σε κατηγορίες¹⁰⁵⁵. Η οργή του εναντίον των μοναχών ήταν τόσο μεγάλη για την ανθενωτική τους δράση, ώστε έφτασε στο σημείο να τους κατηγορήσει ότι έκαναν χρήση αστρολογικών μεθόδων (ωροσκοπίου), προκειμένου να πληροφορηθούν τον χρόνο θανάτου του και, επομένως, το τέλος της Ενώσεως, κατηγορία που φυσικά στρεφόταν εναντίον του προσώπου του αυτοκράτορα και αποτελούσε έγκλημα καθοσιώσως. Με τόσο σκληρές ποινές, όμως, ο Μιχαήλ Η' είχε προκαλέσει το μίσος των υπηκόων του, ακόμη και των πιο στενών συγγενών του, και όσοι είχαν καταφέρει να γλιτώσουν από τις αυστηρές τιμωρίες του, αυτοεξορίζονταν και συνέχιζαν τον ανθενωτικό τους αγώνα εκτός Κωνσταντινουπόλεως ή έβρισκαν καταφύγιο στην επικράτεια του δεσπότη της Ηπείρου και του σεβαστοκράτορα της Θεσσαλίας. Ο αυτοκράτορας στράφηκε και εναντίον των δύο μοναχών, Μελετίου και Γαλακτίωνα. Αφού βασανίστηκαν με ραβδισμό, αρνούμενοι να δεχτούν τις λατινικές

τιμωρία των δύο ιερομονάχων Μελετίου και Γαλακτίωνα (τύφλωση, αποκοπή γλώσσας) στην ιστορία του Παχυμέρη ακολουθεί μετά από συγκεκριμένα γεγονότα, που χρονολογούνται μέχρι τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου.

¹⁰⁵²Βίος Μελετίου, 620.

¹⁰⁵³Βίος Μελετίου, 620.

¹⁰⁵⁴... οί ἐν τῇ Σκύρῳ, φησίν, ἐξόριστοι, μᾶλλον ἀπάντων εἶναι φιλονικοῦσι συνενώτεροι τῷ σῶ κράτει ἀνθιστάμενοι, Βίος Μελετίου, 620.

¹⁰⁵⁵Παχυμέρης, II, 619₃₋₅. Και ο βιογράφος του Μελετίου γράφει ότι η φροντίδα του αυτοκράτορα ήταν ο λατινισμός. Ὅποιος ἀντιστεκόταν, τοῦτον δημεύσεις, ἐξορίαί, καὶ θάνατος διεδέχοντο, Βίος Μελετίου, 620.

θέσεις, για τον Μελέτιο διέταξε (το 1280)¹⁰⁵⁶ την κοπή της γλώσσας του και για τον Γαλακτίωνα την εξόρυξη των οφθαλμών του¹⁰⁵⁷. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο αυτοκράτορας τύφλωσε τον Γαλακτίωνα, επειδή *τὴν ἀνατολὴν διερχόμενος*, διέδιδε ότι ο Μιχαήλ κοινωνούσε με άζυμο άρτο, όπως οι Λατίνοι, και έκοψε τη γλώσσα του Μελετίου, επειδή τον είχε αποκαλέσει ενώπιόν του νέο Ιουλιανό¹⁰⁵⁸.

Μετά την επιβολή των ποινών, οδηγήθηκαν στη φυλακή (1281/1282)¹⁰⁵⁹ των *Νουμέρων*¹⁰⁶⁰. Εκεί παρέμειναν φυλακισμένοι μέχρι τον θάνατο του Μιχαήλ Η', το 1282. Όταν ο Ανδρόνικος Β' τους αποφυλάκισε, οι ανθενωτικοί τούς επιφύλαξαν θερμή υποδοχή. Οι δύο μοναχοί είχαν καταστεί σύμβολα του ανθενωτικού αγώνα και παρήλασαν σαν μάρτυρες, γράφει χαρακτηριστικά ο Nicol¹⁰⁶¹. Αμέσως μετά την άνοδο του Ιωσήφ Α' στον πατριαρχικό θρόνο, ο τυφλός Γαλακτίων, χειροκροτούμενος από το πλήθος των πιστών, ανέλαβε την 1η Ιανουαρίου του 1283 τον εξαγνισμό της Αγίας του Θεού Σοφίας από το *μύσος*¹⁰⁶² της Ενώσεως, ραντίζοντας με αγιασμό τους ιερούς χώρους της εκκλησίας και τις ιερές εικόνες¹⁰⁶³. Λίγες ημέρες αργότερα, ανήμερα της εορτής των Θεοφανίων, ο Γαλακτίων τέθηκε έξαρχος της τελετής¹⁰⁶⁴. Μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας, επέστρεψε στη μονή Αγίου Λαζάρου στο Γαλήσιον Όρος¹⁰⁶⁵.

Όσον αφορά στον Μελέτιο, γνωρίζουμε από τη μαρτυρία του Θεοδώρου Αγαλιανού, μετέπειτα μητροπολίτη Μηδείας¹⁰⁶⁶, ότι μετά τον θάνατό του, στις 19 Ιανουαρίου 1286, το σώμα του θάφτηκε στη μονή Αγίου Λαζάρου στην Κωνσταντινούπολη, την οποία είχε

¹⁰⁵⁶Failler, «Mélèce de Confesseur», 234.

¹⁰⁵⁷Παχυμέρης, II, 617²⁰⁻²¹, III, 25²³⁻²⁵.

¹⁰⁵⁸Παχυμέρης, III, 25²³⁻²⁷. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι συγκεκριμένες κατηγορίες στον *Βίο Μελετίου* αναφέρονται στην πρώιμη δράση των δύο μοναχών, δηλαδή το 1273-1274, πριν εξοριστούν στη Σκύρο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η πρώτη αναφορά του Παχυμέρη (II, 617²⁰⁻²¹) για την τύφλωση του Γαλακτίωνα και την κοπή της γλώσσας του Μελετίου ακολουθεί αμέσως μετά την αναφορά του για την οργή του αυτοκράτορα εναντίον των μοναχών επειδή προσπαθούσαν να προσδιορίσουν την ημέρα του θανάτου του και, επομένως, το τέλος της Ένωσης και των δικών τους δεινών (II, 617¹⁶⁻¹⁸), όπως είδαμε.

¹⁰⁵⁹PLP, αρ. 3473.

¹⁰⁶⁰*Βίος Μελετίου*, 621. Η φυλακή *Νούμερα* αποτελούσε ένα τμήμα των παλαιών λουτρών του Ζευξίππου, τα οποία έπαψαν να είναι σε χρήση μετά τον 9ο αι. Εκεί είχε φυλακιστεί και ο Μιχαήλ Γλυκάς επί Μανουήλ Α' και έγραψε το μακροσκελές ποίημά του, στο οποίο περιγράφει τη συγκεκριμένη φυλακή ως κολαστήριο: *Ἄλλ' ἐρωτᾶς τὸν θάνατον, βούλει μαθεῖν τὸν ἄδην;/ Ἄδην καλῶ τὰ Νούμερα, τὰ χεῖρω καὶ τοῦ ἄδου,/ ὅσον καὶ γὰρ εἰς κάκωσιν νικῶσι καὶ τὸν ἄδην./ ... / ἐν τούτῳ δὲ τῷ ζοφερῷ καὶ βαθυτάτῳ λάκκῳ,/ οὐ φῶς παρὰ τοῖς ὄμμασιν, οὐδὲ τις ὀμίλια,/ τὸ συνεχὲς γὰρ τοῦ καπνοῦ, τοῦ σκότους ἢ παχύτης, /ἀλλήλους οὐ παραχωρεῖ βλέπειν οὐδὲ γνωρίζειν/ ἐκεῖ πεντηκονθήμερος καιρὸς ἐλευθερίας/ κατ' ἔτος ἅπαν δίδοται τοῖς ἀποδικασμένοις/ ἐνταῦθα δὲ διηνεκῆς ἢ κάθερξις τυγχάνει,/ γόος ὡδε μόνιμος, ἀνέναντος ὁ θρήνος, ὁ τῶν δακρῶν ὀχετὸς οὐ λήγει καταρρέων*, Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι*, 686-99.

¹⁰⁶¹Nicol, *Last Centuries*, 101.

¹⁰⁶²Το *μύσος* (ουδ.) = ακαθαρσία σώματος και ψυχής, από το αρχαιοελληνικό *μυσάττομαι* = σιχαίνομαι.

¹⁰⁶³Παχυμέρης, III, 29¹⁴⁻²¹.

¹⁰⁶⁴Παχυμέρης, III, 31²⁵⁻³⁰.

¹⁰⁶⁵PLP, αρ. 3473.

¹⁰⁶⁶Για τον Θεόδωρο Αγαλιανό, βλ. Χαρ. Γ. Πατρινέλης, *Ο Θεόδωρος Αγαλιανός ταυτιζόμενος προς τον Θεοφάνη Μηδείας και οι ανέκδοτοι λόγοι του*, Αθήνα 1966.

ιδρύσει στα τέλη του 9ου αιώνα ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ και την είχε αφιερώσει στον Άγιο Λάζαρο¹⁰⁶⁷. Το αντιλατινικό έργο του Αγαλιανού¹⁰⁶⁸, γραμμένο το 1442, αναφέρεται σε πολλά σημεία του στον Μελέτιο τον Ομολογητή¹⁰⁶⁹. Ο συγγραφέας, που ζει την εποχή της συνόδου της Φερράρας – Φλωρεντίας (1438-1439), τον παρουσιάζει ως πρότυπο αντίστασης εναντίον της Ενώσεως, γεγονός που δείχνει την επίδραση της ζωής και του έργου του Μελετίου τη μεταγενέστερη εποχή (15ος αιώνας). Μία σύνοδος, που συγκάλεσε το 1325 ο πατριάρχης Ισαΐας (1323-1334), ανακήρυξε Άγιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας τον Μελέτιο¹⁰⁷⁰. Η μνήμη του Αγίου Μελετίου του Γαλησιώτη και Ομολογητή εορταζόταν στις 19 Ιανουαρίου κάθε έτους στη μονή του Αγίου Λαζάρου στην Κωνσταντινούπολη¹⁰⁷¹ και συνεχίζει μέχρι σήμερα να τιμάται την ίδια ημέρα¹⁰⁷².

7. Ο διωγμός των Αγιορειτών από τον Μιχαήλ Η΄. Πραγματικότητα ή θρύλος;

Στην παρούσα μελέτη έχουμε θέσει εξ αρχής ότι δεν θα ασχοληθούμε με ομαδικές εξορίες, παρά μόνο ως αναφορά και όπου κριθεί απαραίτητο. Για το ζήτημα, όμως, του διωγμού των Αγιορειτών θα κάνουμε μία εξαίρεση, διότι έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις. Στο *Συναξάρι των αγιορειτών*, που πρώτος εξέδωσε ο Α. Δημητρακόπουλος, γίνεται λόγος για τον διωγμό που υπέστησαν οι μοναχοί από τον Μιχαήλ Η΄ και τον Ιωάννη Βέκκο¹⁰⁷³. Το κείμενο εξέτασε διεξοδικά ο Ι. Αναστασίου, ο οποίος εντόπισε πολλές ανακολουθίες, προφορικές παραδόσεις που αναμιγνύονται με μυθικά στοιχεία και κάνει λόγο για θρυλούμενο διωγμό. Είναι αλήθεια ότι το κείμενο έχει ιστορικές ανακρίβειες. Μία από αυτές είναι ότι ο Μιχαήλ Η΄ μετέβη μαζί με τον Ιωάννη Βέκκο στη Ρώμη, πληροφορία ανυπόστατη, όπως και αυτή ότι ο Βέκκος μετέβη στο Άγιο Όρος.

¹⁰⁶⁷Στη μονή φυλάσσονταν λείψανα του Αγίου Λαζάρου από τη Βηθανία, στον οποίο είχε αφιερωθεί ο ναός, των αδελφών του, Μάρθας και Μαρίας, της Μαρίας της Μαγδαληνής, καθώς και του Αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη, βλ. Failler, «Mélèce de Confesseur», 231. Για τη μονή βλ. Janin, *Églises*, 298.

¹⁰⁶⁸Δοσίθεος Ιερουσαλήμ, «Διάλογος», 610-633.

¹⁰⁶⁹Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας ιστορία*, 77-78.

¹⁰⁷⁰Δοσίθεος Ιερουσαλήμ, «Διάλογος», 633. Γεδεών, *Βυζαντινόν Εορτολόγιον*, 61. Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας ιστορία*, 143.

¹⁰⁷¹Καὶ ἔκτοτε ψάλλεται ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῆ τοῦ ἁγίου καὶ δικαίου Λαζάρου ἐνθα κατάκειται τῇ ιθ', τοῦ Ἰανουαρίου μηνός. Δοσίθεος Ιερουσαλήμ, «Διάλογος», 626³⁷⁻³⁸.

¹⁰⁷²Εἰς τὴν ΙΘ' τοῦ Ἰανουαρίου. Μνήμη τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ Γαλλισιώτου καὶ Ὁμολογητοῦ, ὅστις ἐχρημάτισεν ἐν ἔτει ασν'.

¹⁰⁷³Διήγησις περὶ τῶν ἀναιρεθέντων ἁγίων πατέρων ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἄθω ὑπὸ Μιχαὴλ βασιλέως τοῦ λατινοφρόνου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ Λατίνων καὶ λατινοφρόνων. Δημητρακόπουλος, *Ἱστορία του Σχίσματος*, 72-74.

Αλλά και η χρονολογία των γεγονότων είναι εσφαλμένη, όπως και ο ίδιος ο εκδότης σημειώνει, αφού το 1285 ο Μιχαήλ δεν βρισκόταν πλέον στη ζωή¹⁰⁷⁴.

Εμείς θα επικεντρωθούμε στη μαρτυρία του *Συναξαρίου* κυρίως για εξορίστους Αγιορείτες. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό, ο Μιχαήλ Η΄ επιστρέφοντας από τη Ρώμη, μετέβη στο Άγιο Όρος προκειμένου να εξαναγκάσει τους μοναχούς να δεχθούν την Ένωση. Πρώτα πήγε στη μονή της Λαύρας, όπου οι μοναχοί από φόβο υπέκυψαν στις απειλές και δέχθηκαν να λειτουργήσουν, χρησιμοποιώντας άζυμα και μνημονεύοντας τον πάπα, και στη συνέχεια μετέβη στη μονή Ιβήρων. Αλλά οι μοναχοί της συγκεκριμένης μονής αντιστάθηκαν με σθένος, καταγγέλλοντας τον αυτοκράτορα και τη συνοδεία του *ώς αίρετικούς και παρανόμους*. Ο αυτοκράτορας, μη ανεχόμενος την προσβολή, χώρισε τους μοναχούς σε δύο ομάδες. Όσους κατάγονταν από την Ιβηρία, τους εξόρισε στην Ιταλία. Τους υπόλοιπους τους επιβίβασε σε πλοίο και έδωσε εντολή στους υπασπιστές του να το βυθίσουν. Στη μονή Βατοπεδίου ο Μιχαήλ τιμώρησε τους μοναχούς με βασανιστήρια και εκτελέσεις και στη συνέχεια, με καταστροφή της μονής και ερήμωσή της. Το ίδιο έπραξε και στη μονή Ζωγράφου, της οποίας οι μοναχοί κάηκαν στην πυρά. Οι μοναχοί των Καρυών σφαγιάστηκαν και τα κελιά τους κάηκαν¹⁰⁷⁵. Ο Ι. Αναστασίου εξετάζοντας και άλλες πηγές, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μέσα στο *Συναξάρι* έχουν παρεμφρήσει στοιχεία από άλλες χρονικές περιόδους. Συγκεκριμένα, οι μονές του Αγίου Όρους είχαν λεηλατηθεί και οι μοναχοί τους είχαν βασανιστεί και φονευθεί από τους Λατίνους μετά την Άλωση του 1204. Επίσης, πριν το 1259, από λατίνους ληστές και πειρατές. Η μεγαλύτερη, όμως, λεηλασία και οι φόνοι συνέβησαν από τους Καταλανούς μισθοφόρους επί Ανδρονίκου Β΄, όταν η Θράκη και η Μακεδονία δεινοπάθησαν¹⁰⁷⁶. Το 1307 οι ορδές των Καταλανών, συνεπικουρούμενες από τουρκογενείς μισθοφόρους, έφθασαν στη Χαλκιδική και εγκαταστάθηκαν στη Χερσόνησο της Κασσάνδρας. Από εκεί έκαναν επιθέσεις στο Άγιον Όρος και στα χωριά της περιοχής¹⁰⁷⁷. Οι επιθέσεις των Καταλανών τον χειμώνα του 1307-1308¹⁰⁷⁸ ήταν μεγάλο πλήγμα για τις αγιορείτικες μονές. Η καταστροφή τους ήταν ολοκληρωτική. Λέγεται ότι από τις 180 μονές του 11ου αιώνα και από τις 300 που αναφέρει ο πάπας

¹⁰⁷⁴Δημητρακόπουλος, *Ιστορία του Σχίσματος*, 74, σημ. 1. Αναστάσιος, *Θρυλούμενος διωγμός*, 240-241.

¹⁰⁷⁵Δημητρακόπουλος, *Ιστορία του Σχίσματος*, 71-73.

¹⁰⁷⁶Για την Καταλανική εταιρεία, βλ. R. I. Burns, «The Catalan company and the European Powers, 1305-1311», *Speculum* 29 (1954) 751-771. S. Kyriakidis, «The employment of large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources», *Byz* 79 (2009) 208-230. Bartusis, *Army*, 78-82. Για τα γεγονότα με τους Καταλανούς, βλ. Μεργιαλή, *Γράφοντας Ιστορία*, 203-212. Nicol, *Last Centuries*, 136-146. Laiou, *Andronicus II*, 134-229.

¹⁰⁷⁷Βλ. Μεργιαλή, *Γράφοντας ιστορία*, 209-210.

¹⁰⁷⁸Γρηγοράς, I, 245₅₋₂₀.

Ιγνάτιος ο Γ΄, ελάχιστες διασώθηκαν, ώστε τον 14ο αιώνα να υπάρχουν μόνο 25 μονές στο Άγιον Όρος. Ως εκ τούτου, ο Αναστασίου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι φόνοι και η καταστροφή των αγιορείτικων μονών που περιγράφει το *Συναξάρι*, έχουν αποδοθεί λανθασμένα στον Μιχαήλ Η΄, ενώ στην πραγματικότητα πρέπει να αποδοθούν στους Καταλανούς μισθοφόρους το 1307, εποχή που ο Μιχαήλ δεν βρισκόταν στη ζωή, γι' αυτό και κάνει λόγο για θρυλούμενο διωγμό¹⁰⁷⁹. Θεωρώ, λοιπόν, ότι ο Ι. Αναστασίου έχει υποστηρίξει την άποψή του με πειστικά επιχειρήματα. Όντως, πολλά από τα συμβάντα που αναφέρονται στο *Συναξάρι*, κυρίως οι δολοφονίες και ο αφανισμός των αγιορείτικων μονών φαίνεται ότι ανήκουν σε μεταγενέστερη εποχή από αυτή του Μιχαήλ Η΄ και ο στρατός, για τον οποίο γίνεται λόγος, είναι αυτός των Καταλανών.

Υπάρχει όμως ένα κείμενο, δημοσιευμένο από τους Laurent - Darrouzès με τον τίτλο *Διάλεξις ήμων, τοῡ λεγάτου, Κλήμεντος, φημί, και Νικηφόρου, περι τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*¹⁰⁸⁰, του οποίου η αμεσότητα και η σαφής χρονολογική τοποθέτηση, όπως επισημαίνει ο Χρ. Αραμπατζής, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν¹⁰⁸¹. Εκτός από το δογματικό του χαρακτήρα, το κείμενο περιλαμβάνει ένα τμήμα στην αρχή του, στο οποίο περιγράφονται οι διώξεις του Μιχαήλ Η΄ εναντίον των Αγιορειτών. Σύμφωνα, λοιπόν, με το κείμενο του μοναχού Νικηφόρου, που χρονολογείται από τους εκδότες του στα 1277, οι Αγιορείτες όχι μόνο δεν αποδέχθηκαν την Ένωση με τους Καθολικούς¹⁰⁸², αλλά διέκοψαν και το μνημόσυνο του αυτοκράτορα. Ο Μιχαήλ Η΄ εξοργίστηκε και έστειλε τα αστυνομικά του όργανα (*πλήθος δημίων, τὸνς πικροτέρους και δεινὸνς αὐτοῦ ὑπουργούς*) στο Άγιον Όρος (Φεβρουάριο ή Μάρτιο του 1276)¹⁰⁸³. Όταν αυτοί έφτασαν στο μοναστικό κέντρο, συνέλαβαν τα πλήθη. Με ὕβρεις και ρόπαλα, έσυραν πολλούς έξω από τις μονές τους. Από αυτούς, κάποιους έστειλαν αλυσοδεμένους στον αυτοκράτορα, τους υπόλοιπους *ὡς ἀνδράποδα και δραπετάς εις τὰς ὑπερορίας διεσκόρπισαν, ὡς κακούργους τινάς*. Τον μοναχό Νικηφόρο μαζί με τον μοναχό Κλήμεντα τους επιβίβασαν σε άλογα και ὕστερα από ταξίδι δεκαέξι ημερών έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου τους οδήγησαν με τη βία μπροστά στον αυτοκράτορα¹⁰⁸⁴. Αν συγκρίνουμε το τμήμα από το αγιορείτικο *Συναξάρι*, που παραθέσαμε παραπάνω, με

¹⁰⁷⁹Αναστάσιος, *Θρυλούμενος διωγμός*, 247-257. Πρβλ. Μεργιαλή, *Γράφοντας ιστορία*, 179.

¹⁰⁸⁰Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 20, 486-507.

¹⁰⁸¹Αραμπατζής, «Διεργασίες», 238, σημ. 117.

¹⁰⁸²Βλ. και την επιστολή των Αγιορειτών, με την οποία αρνούσαν την Ένωση και καταδίκάζαν τους Λατίνους ως αιρετικούς, στο Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 12, 382-403, και την επιστολή προς τη σύνοδο, αρ. 13, 404-423.

¹⁰⁸³Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, 84.

¹⁰⁸⁴Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 20, 489₄₋₁₃.

τη διήγηση του μοναχού Νικηφόρου, θα δούμε μία βασική ομοιότητα. Και στις δύο αφηγήσεις, οι μοναχοί χωρίστηκαν σε δύο ομάδες, από τις οποίες η μία εξορίστηκε: το *Συναξάρι* αναφέρεται στους μοναχούς της μονής Ιβήρων, οι οποίοι εξορίστηκαν στην Ιταλία, ενώ, σύμφωνα με τον μοναχό Νικηφόρο, ένας μεγάλος αριθμός Αγιορειτών μοναχών εξορίστηκε σε πολλά μέρη (*ύπερορίας*), χωρίς να γνωρίζουμε ποια ήταν αυτά. Επομένως, και οι δύο πηγές κάνουν λόγο για εξορία Αγιορειτών μοναχών με εντολή του Μιχαήλ Η΄.

Υπάρχει, επίσης, και μία τρίτη μαρτυρία, η οποία δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, και είναι τα πρακτικά της συνόδου του 1278, στην οποία έλαβαν μέρος εξοριστοι μοναχοί του Αγίου Όρους¹⁰⁸⁵. Συνεπώς, θεωρώ ότι οι δολοφονίες Αγιορειτών και η καταστροφή των μονών του Αγίου Όρους που περιγράφονται στο *Συναξάρι*, πιθανότατα, όπως έχει συμπεράνει ο Ι. Αναστασίου, έγιναν από τους Καταλανούς επί Ανδρονίκου Β΄. Έχοντας, όμως, υπόψη μου και τα παραπάνω, συμπεραίνω ότι επί Μιχαήλ Η΄ Αγιορείτες μοναχοί εκδιώχθηκαν με τη βία από τις μονές τους και εξορίστηκαν, επειδή δεν αποδέχθηκαν την ένωση με τους Καθολικούς. Η στάση αυτή του Μιχαήλ δεν πρέπει να μας ξενίζει, εφ' όσον η συναίνεση των μοναχών του κέντρου της Ορθοδοξίας ήταν απαραίτητη για την επίτευξη των στόχων του. Εξ άλλου, ο Μιχαήλ Η΄ είχε χρησιμοποιήσει την ποινή της εξορίας για να απομακρύνει πλήθος μοναχών από την Κωνσταντινούπολη. Εν τέλει, διωγμός αγιορειτών επί Μιχαήλ Η΄ με την έννοια των φόνων και των καταστροφών των μονών δεν έγινε ποτέ, δεν μπορούμε, όμως, να παραβλέψουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός μοναχών εκδιώχθηκε με τη βία από το μοναστικό κέντρο και εξορίστηκε.

γ) Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα:

Στο σημείο αυτό, θεωρώ αναγκαίο, λόγω του μεγάλου αριθμού εξορίστων που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ αλλά και λόγω της σκληρότητας με την οποία αυτός επέβαλλε τις τιμωρίες στους αντιφρονούντες, να σημειωθούν τα εξής.

Γίνεται κατανοητό ότι από μόνος του ο μεγάλος αριθμός επιφανών εξορίστων αλλά και αμέτρητων ανωνύμων, που δεν υπάρχει η δυνατότητα να καταγραφούν ξεχωριστά-μέσα σε αυτούς πρέπει να συνυπολογίσουμε και τους πολυάριθμους αυτοεξοριστους που εγκατέλειπαν την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να αποφύγουν τα σκληρά μέτρα του

¹⁰⁸⁵Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *ΑΙΣ*, I, 472³¹⁻³². Αραμπατζής, «Διεργασίες», 238-239, σημ. 117.

αυτοκράτορα-, δείχνει μία πολιτική αναστάτωση, κυβερνητική ανωμαλία, βαθιά κρίση και κοινωνική διάσταση.

Ο Μιχαήλ Η΄ προσπάθησε να επιβάλει με τη βία την Ένωση. Αν μελετήσουμε τα πολεμικά γεγονότα της εποχής, μπορούμε να δικαιολογήσουμε τις ενέργειές του μέχρι έναν βαθμό, λόγω της κρισιμότητας των στιγμών και του υπέρτατου εθνικού κινδύνου. Για τον ίδιο, η ένωση των Εκκλησιών ήταν το πολιτικό μέσο για να πετύχει την ανατροπή των σχεδίων του Καρόλου του Ανδεγαυού, γι' αυτό και έπρεπε να εφαρμοσθεί. Οι όροι, όμως, που έθεταν οι Δυτικοί, σήμαιναν για τους Βυζαντινούς αλλοίωση της Ορθοδόξου πίστεως και εκλατινισμό των ηθών και των εθίμων τους¹⁰⁸⁶, γι' αυτό ήταν δύσκολο να γίνει αποδεκτή¹⁰⁸⁷.

Ο Παχυμέρης πολλές φορές μέσα στο έργο του κατακεραυνώνει τον Μιχαήλ Η΄ για τις σκληρές τιμωρίες που επέβαλλε στους πολιτικούς του αντιπάλους, ανάμεσά τους και την ποινή της εξορίας. Με αφορμή τις περιπτώσεις του Ιωάννη Δ΄ και του ρήτορα Ολοβώλου ασκεί δριμεία κριτική εναντίον του. Κάνει χρήση του αρχαίου ρητού *ἀρχὴ ἄνδρα δείξει*¹⁰⁸⁸, για να δηλώσει ότι η άσκηση της εξουσίας αποκάλυψε τον πραγματικό του χαρακτήρα. Τον κατηγορεί για ματαιοδοξία, που τον οδήγησε στην τύφλωση του νεαρού διαδόχου των Λασκαριδών¹⁰⁸⁹. Θεωρεί ότι στην περίπτωση του εγκωμιαστή του, Ολοβώλου, προσποιήθηκε ότι ήταν φιλόanthρωπος αυτοκράτωρ, ενώ στην πραγματικότητα δεν ήταν (*δηθεν φιλανθρωπεύμενος*)¹⁰⁹⁰. Η κρίση του ιστορικού για τον Μιχαήλ Η΄ κορυφώνεται με την κατηγορία ότι δεν κυβερνούσε σύμφωνα με τους νόμους, αλλά με τη δική του θέληση, επομένως τυραννικά¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁶Βλ. την επιστολή των Αγιορειτών προς τον Μιχαήλ Η΄ στο Laurent - Dargouzès, *Dossier Grec*, αρ. 12, 376-407, ιδιαίτερα 391²⁴-393²², στην οποία οι μοναχοί γράφουν προς τον αυτοκράτορα ότι οι Δυτικοί δεν άφησαν κανένα από τα στοιχεία της Ορθόδοξης πίστεως, που να μην το τραυματίσουν ή να το παραχαράξουν. Γι' αυτό η ένωση μαζί τους είναι απαγορευτική.

¹⁰⁸⁷Σύμφωνα με τον Τρωιάνο, *Παραδόσεις*, 36-37: «από τον Μ. Κωνσταντίνο και έπειτα, οι αυτοκράτορες βοήθησαν σημαντικά την Εκκλησία σε θέματα οργάνωσης και διοίκησης. Αυτή, όμως, η βοήθεια υπέκρυπτε συχνά και ανάμειξη στα εσωτερικά της, πιο πολύ de facto παρά de jure ... Οι επεμβάσεις αυτές, όταν δεν είχαν προκληθεί από την ίδια την Εκκλησία, γίνονταν με την ανοχή της, αρκεί να μην ξεπερνούσαν ένα απαράβατο όριο: τον σεβασμό της ορθόδοξης δογματικής διδασκαλίας». Γίνεται, λοιπόν, κατανοητή η αντίδραση της Εκκλησίας απέναντι στην ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄.

¹⁰⁸⁸Την άποψη αυτή, σύμφωνα με την οποία ο πραγματικός χαρακτήρας ενός ανθρώπου αποκαλύπτεται κατά την ανάληψη αξιωμάτων και τη διαχείριση της εξουσίας, εκφράζει ο Αριστοτέλης, βλ. *Aristotelis Opera*, έκδ. I. Bekker, σ. 339, VII: *Αρχὴ ἄνδρα δείκνυσι*. Παρόμοια άποψη εκφράζεται στην τραγωδία του Σοφοκλή, *Αντιγόνη*, στιχ. 175-177.

¹⁰⁸⁹Παχυμέρης, I, 259¹⁻⁴.

¹⁰⁹⁰Βλ. παραπάνω τις περιπτώσεις των εξοριστών Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως (σ. 155) και Μανουήλ Ολοβώλου (σ. 197), όπου ο Παχυμέρης κάνει λόγο για δήθεν φιλόanthρωπία του Μιχαήλ Η΄, άρα ψεύτικη, προσποιητή.

¹⁰⁹¹Η συγκεκριμένη καταγγελία του ιστορικού διατυπώνεται με αφορμή την επιβολή της ποινής του ακρωτηριασμού στον ρήτορα Μανουήλ Ολοβώλο, επειδή κατέκρινε τη συμπεριφορά του Μιχαήλ απέναντι στον Ιωάννη Δ΄. Βλ. παραπάνω, 193, σημ. 880.

Κάθε αυτοκράτορας, ως ύπαρχος του μεγάλου Βασιλέως, όφειλε να κυβερνά κατά μίμηση του Θεού¹⁰⁹². Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να είναι δίκαιος και να νομοθετεί με πνεύμα πάντα επιεικές και φιλόανθρωπο¹⁰⁹³. Μόνο με αυτό το νόημα είναι «νόμος έμψυχος»¹⁰⁹⁴. Θεωρητικά, ο αυτοκράτωρ δεν υπόκειται στους νόμους. Παρ' όλα αυτά, όμως, όφειλε να πολιτεύεται σύμφωνα με αυτούς. Ως αποτέλεσμα, η αυτοκρατορική εξουσία δεν ήταν χωρίς όρια, αλλά αυτοπεριοριζόταν από τους νόμους που η ίδια νομοθετούσε. Η υπέρβαση αυτών των ορίων, δηλαδή η επιβολή της βούλησης του αυτοκράτορα ως νόμου, ήταν η γραμμή που χώριζε τον βασιλέα από τον τύραννο¹⁰⁹⁵.

Η *φιλοανθρωπία*¹⁰⁹⁶, για την οποία κάνει λόγο και ο Παχυμέρης στο έργο του σε σχέση με την πολιτική του Μιχαήλ Η' απέναντι στους αντιφρονούντες της βασιλείας του, αλλά και η Άννα Κομνηνή στο έργο της αναφορικά με την επιεική συμπεριφορά του Αλεξίου Α' απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους¹⁰⁹⁷, αποτελούσε, όπως και η δικαιοσύνη, βασική αρετή, από την οποία έπρεπε να διακρίνεται ο εκάστοτε αυτοκράτωρ, σύμφωνα με την πολιτική ιδεολογία¹⁰⁹⁸. Η φιλοανθρωπία ως έννοια πολιτική και θεωρητική είναι ελληνικής καταγωγής¹⁰⁹⁹. Στη συνέχεια, αναπτύχθηκε υπό την επίδραση της περί αγάπης

¹⁰⁹²Ο ανώτατος επίγειος άρχων λαμβάνει την εξουσία του από τον Θεό, γι' αυτό οφείλει να Τον μιμείται, βλ. Hunger, *Prooimion*, 49-63. Η θεία προέλευση της βασιλικής εξουσίας είναι βασική αρχή, που διαπνέει τη σκέψη των συγγραφέων των βυζαντινών κατόπτρων ηγεμόνων της πρώιμης και μέσης περιόδου, βλ. Παΐδας, *Θεματική*, 32-37.

¹⁰⁹³Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, 291-292. Gregory, «Eklloga», 279. Ο Θεοδώρητος Κύρου θεωρούσε ότι η φιλοανθρωπία του Θεού έχει όρια. Ο Θεός, εκτός από φιλόανθρωπος, είναι και δίκαιος και η δικαιοσύνη του εκδηλώνεται, όταν ο άνθρωπος κάνει κατάχρηση της φιλοανθρωπίας του. Θεοδώρητος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. 5, 1, 278₃₋₉. Κωνσταντέλος, *Φιλοανθρωπία*, 67. Την υποχρέωση του αυτοκράτορα να μιμείται την αρχέτυπη εξουσία, δηλαδή να κυβερνά με φιλόανθρωπο πνεύμα, επισημαίνουν και κατά την ύστερη περίοδο οι Νικηφόρος Βλεμμύδης και Θωμάς Μάγιστρος, βλ. παρακάτω, 233. Πρβλ. Παΐδας, «Έννοια», 338.

¹⁰⁹⁴Θεμιστίος, *Λόγοι*, αρ. 19. 228a: τῷ μὲν (δικαστῇ) προσήκει ἔπυσθαι τοῖς νόμοις, τῷ δὲ (βασιλεῖ) ἐπανορθοῦν καὶ τοὺς νόμους καὶ τὸ ἀπηνὲς αὐτῶν καὶ ἀμειλικτον παραδεικνύται, καὶ αρ. 16.212d: οὐ παρρηξας τοὺς νόμους, ἀλλὰ πραῖνας ὅτι καὶ αὐτὸς νόμος ἔμψυχος εἶ καὶ ὑπεράνω τῶν γεγραμμένων. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, 295-296. Για την έννοια της Φιλοανθρωπίας στον Θεμιστίο, βλ. L. J. Daly, «Themistius' Concept of Philanthropia», *Byz 45.1* (1975) 22-40.

¹⁰⁹⁵... βασιλέως μὲν ἐστὶ τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος, Συνέσιος Κυρήνης, *Περὶ βασιλείας*, 15₆₋₇. Η εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα αποτελούσε έννομον επιστασίαν, γιατί έπρεπε να ασκείται μέσα στα όρια του φυσικού δικαίου και της ηθικής. Η άσκηση της εξουσίας από μέρους του με πνεύμα δικαιοσύνης και φιλοανθρωπίας, ήταν αυτό που χώριζε τον βασιλέα από τον τύραννο. Βλ. Παπαγιάννη, «Πολιτειακή οργάνωση», 143. Αν ο αυτοκράτορας, όπως τονίζει ο Πιτσάκης, «Αντίσταση», 52, έχει χάσει τη μαρτυρία αυτής της δικαιοσύνης, της φιλοανθρωπίας, την οποία εκπροσωπεί επί της γης, τότε αρχίζει η διαδικασία της εξέγερσης, αφού δεν υπάρχει άλλος «συνταγματικός τρόπος» να απαλλαγεί ο λαός, από το να επαναστατήσει. Περισσότερα για τη σύγκριση βασιλέως -τυράννου, βλ. Παΐδας, *Θεματική*, 89-109.

¹⁰⁹⁶Από το φίλῶ (= αγαπῶ) και άνθρωπος, βλ. σχετικά Hunger, «Φιλοανθρωπία», 1.

¹⁰⁹⁷Βλ. παραπάνω, 49, αλλά και 52, για την αψίδα με τα μπρούτζινα χέρια, που συμβόλιζαν την αυτοκρατορική φιλοανθρωπία και τη σημασία της για τους καταδικασμένους.

¹⁰⁹⁸Κωνσταντέλος, *Φιλοανθρωπία*, 81-82.

¹⁰⁹⁹Οι πρώτες μαρτυρίες του όρου φιλοανθρωπία σώζονται στην αρχαία ελληνική γραμματεία και συνδέονται με την καλή συμπεριφορά και την αγάπη των θεών απέναντι στους ανθρώπους. Αργότερα, η ιδιότητα αποδόθηκε και σε ηγεμόνες, βλ. όλη την εξέλιξη του όρου από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι την υστεροβυζαντινή εποχή στο Hunger, «Φιλοανθρωπία», 1-20 και κυρίως σ. 2, όπου αναφέρεται ότι οι τρεις

Χριστιανικής διδασκαλίας¹¹⁰⁰, εξελισσόμενη σε πρωτεύον χαρακτηριστικό του καλού αυτοκράτορα¹¹⁰¹ και μπορούσε να εκφραστεί με πολλούς τρόπους: την προστασία των πολιτών σε περίπτωση πολέμου, τις δωρεές σε φτωχούς πολίτες, αλλά και την ανέγερση ευαγών ιδρυμάτων (πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία, νοσοκομεία, γηροκομεία)¹¹⁰². Μα πάνω απ' όλα, όπως σημειώνει ο T. Gregory, «η αυτοκρατορική φιλανθρωπία εκδηλώνεται κυρίως με την τήρηση του ορθού θρησκευτικού δόγματος, την απονομή δικαιοσύνης και την προστασία των φτωχών και των αδυνάτων από τον Νόμο»¹¹⁰³. Ειδικότερα, ο αυτοκράτωρ όφειλε να απονέμει τη δικαιοσύνη με πραότητα και αμεροληψία, να επιβάλλει ποινές για την ηθική βελτίωση των κατηγορουμένων και την προάσπιση της έννομης τάξης πάντα, όμως, με πνεύμα επιείκειας και φιλανθρωπίας¹¹⁰⁴. Παράδειγμα αποτελεί η *Εκλογή*, στην επικεφαλίδα της οποίας τονίζεται ότι ο νόμος αποβλέπει στη βελτίωση του δικαίου, ώστε να αποβαίνει επιεικέστερο, δηλαδή φιλανθρωπότερο¹¹⁰⁵. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδος τονίζει ότι δεν αρμόζει στο βασιλικό αξίωμα η επιβολή κυρώσεων, διότι ο Θεός είναι φιλάνθρωπος. Εάν ο αυτοκράτωρ

παλαιότερες μαρτυρίες για τον όρο φιλανθρωπία βρίσκονται στην τραγωδία του Αισχύλου Προμηθέας Δεσμώτης. Βλ. επίσης, Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία*, 33-34. Τρωιάνος, «Έννοια», 14. Bell, «Philanthropia», 31-37. Downey, «Philanthropia», 199-208. Gregory, «Eklloga», 279. Για την έννοια της φιλανθρωπίας στους *Βίους Πλουτάρχου*, βλ. M. Hubert, «The concept of Philanthropia in Plutarch's Lives», *The American Journal of Philology* 82.2 (1961) 164-175.

¹¹⁰⁰Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία*, 33, 53.

¹¹⁰¹Όπως τονίζει ο Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία*, 53, η φιλανθρωπία στο Βυζάντιο δεν αποτελούσε αυτό που εμείς σήμερα γνωρίζουμε ως φιλανθρωπία και ελεημοσύνη. Αν και στη πράξη ήταν αυτό, στον κόσμο της βυζαντινής σκέψης πήρε μία θεολογική σημασία, που δεν μπορεί να αποδοθεί με κανέναν σύγχρονο μονολεκτικό όρο. Σύμφωνα με τον ίδιο (σ. 42), ο Χριστιανισμός ως θρησκεία ανέπτυξε τη δική του ηθική και τονίζει ότι: «Η φιλανθρωπία έγινε μια αρετή που βασικά επιδιώκεται σαν μίμηση της στάσεως του Θεού παρά σαν έκφραση ανθρωπιστικών αισθημάτων ή φιλάνθρωπης συμπόνοιας».

¹¹⁰²Για παραδείγματα, βλ. Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία*, 179-195.

¹¹⁰³Gregory, «Eklloga», 279.

¹¹⁰⁴Παΐδας, «Έννοια», 340. Η έννοια της φιλανθρωπίας στους νόμους συνδέεται κυρίως με το ποινικό δίκαιο, βλ. Τρωιάνος, «Έννοια», 18. Sinogowitz, *Studien*, 37. Σύμφωνα με τον Τρωιάνο, ό.π., αυτό συμβαίνει διότι, ενώ η απονομή δικαιοσύνης κινείται στο πλαίσιο που καθορίζει η εκάστοτε εξουσία περιγράφοντας τον σκοπό της ποινής, κατά την ικανοποίηση της ποινικής αξίωσης προσήκει η επιείκεια, εντασσόμενη μέσα στην ευρύτερη έννοια της φιλανθρωπίας. Ενδιαφέρουσα ως προς αυτό το θέμα είναι η ρε' *Νεαρά* του Λέοντος Στ' του Σοφού, για τους άρχοντες που συλλαμβάνονται να κλέβουν δημόσια πράγματα. Τότε η τιμωρία πρέπει να διατηρεί τη φιλανθρωπία που της αρμόζει στους νόμους και να μην απομακρύνεται από αυτή, ούτε να επιδεικνύει την πιο σκληρή διάθεση, με την πρόφαση να συνετίσει. Όπως και ο πατέρας που τιμωρεί το παιδί του για ένα παράπτωμα με σπλαχνικό τρόπο (*φιλανθρώπως κολάζει*) και όχι με σκληρότητα, διορθώνοντας πατρικά, έτσι και οι νόμοι, που είναι πατέρες όλων, οφείλουν να καθορίζουν τις ποινές ανάλογα με το παράπτωμα και να μην επιβαρύνουν με βαναυσότητα την τιμωρία πέρα απ' όσο επιτρέπει η βαρύτητα της πράξης. Λέων Στ', *Νεαρά*, 173-174. Τρωιάνος, *Νεαρές*, 293.

¹¹⁰⁵*Εκλογή*, σ. 12. Οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο όρος φιλανθρωπία εμφανίζεται συχνά στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα, όχι όμως με τη σημερινή έννοια (εκτός από συγκεκριμένες εξαιρέσεις). Η σημασία του όρου ποικίλλει με σημαντικές κατά περίπτωση διαφοροποιήσεις, διακρινόμενη παρ' όλα αυτά από τον οίκτο ή τη χρηστότητα. Εξαιρούνται δύο κατηγορίες χωρίων, όπου η έννοια των όρων φιλάνθρωπος και φιλανθρωπία και των παραγώγων τους είναι δεδομένη. Η πρώτη κατηγορία είναι τα χωρία, στα οποία γίνεται λόγος για τη θεία φιλανθρωπία. Στη δεύτερη, ο όρος φιλανθρωπία χρησιμοποιείται σε συσχετισμό με τον αυτοκράτορα, επομένως για προπαγανδιστικούς λόγους, βλ. Τρωιάνος, «Έννοια», 16.

επιβάλλει σκληρές τιμωρίες με ευκολία, χωρίς να έχει εξαντλήσει κάθε περιθώριο, τότε δεν είναι βασιλεύς, αλλά τύραννος¹¹⁰⁶.

Στις περιπτώσεις των εξορίστων που εξετάζονται στην παρούσα διατριβή, όταν χρησιμοποιείται από τους ιστορικούς της εποχής ο όρος *φιλανθρωπία*, έχει σχέση με το ποινικό δίκαιο, συγκεκριμένα με την ποινική μεταχείριση των κατηγορουμένων για έγκλημα καθοσίωσης (με εξαίρεση την περίπτωση του Ιωάννη Δ'). Ο βυζαντινός αυτοκράτορας ασκώντας τη φιλανθρωπία του στους νόμους, μπορούσε να μην επιβάλει σε κάποιον αυστηρή ποινή, αν αυτός είχε παραβεί τον νόμο για πρώτη φορά, με σκοπό τον σωφρονισμό του. Αν επαναλάμβανε την παραβατική του συμπεριφορά, τότε επανακαθοριζόταν η ποινή του προς το αυστηρότερο¹¹⁰⁷. Αυτά ίσχυαν για τα εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου. Για όποιον, όμως, επαναστατούσε εναντίον του αυτοκράτορα, αυτό σήμαινε ότι στρεφόταν εναντίον του αντιπροσώπου του Θεού, γι' αυτό δεν έπρεπε να τύχει επιεικούς μεταχείρισης. Παρ' όλα αυτά, τα εγκλήματα καθοσίωσης, επειδή δεν ήταν στην αρμοδιότητα του τοπικού διοικητή, αλλά η απόφαση εξαρτάτο από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ήταν μία ευκαιρία γι' αυτόν να εκφράσει τη φιλανθρωπία του, αφού δεν ήταν όλοι οι επαναστάτες το ίδιο, και κάποιοι από αυτούς, ως ανταπόδοση της επιεικειάς του, να του προσέφεραν τη φιλία τους¹¹⁰⁸. Δικαιοσύνη, λοιπόν, και *φιλανθρωπία* ήταν οι δύο βασικότερες ιδιότητες που θα έπρεπε να διακρίνουν τον βυζαντινό αυτοκράτορα στην άσκηση εξουσίας.

Αφού παραθέσαμε όλα τα παραπάνω, θα επανέλθω στην κριτική του Παχυμέρη εναντίον του Μιχαήλ Η'. Από τη σκοπιά του, ο ιστορικός καταδικάζει τις ενέργειες του αυτοκράτορα απέναντι στους αντιφρονούντες. Θεωρώ ότι στην περίπτωση του Ιωάννη Δ' ο Μιχαήλ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έδειξε τη σκληρότητα του χαρακτήρα του με σκοπό την εδραίωση της δικής του δυναστείας. Η πρώτη τιμωρία του Ολοβόλου, ο σωματικός ακρωτηριασμός, εντάσσεται στην ίδια περίπτωση, αφού ο ρήτορας αντέδρασε για την τύχη του διαδόχου των Λασκαριδών. Η δεύτερη, όμως, τιμωρία του, η εξορία του και ο εγκλεισμός του σε μονή, ήταν αποτέλεσμα της ανθενωτικής του στάσης. Ο ρήτορας υπήρξε ένα από τα θύματα της ενωτικής πολιτικής του αυτοκράτορα, στα οποία ο Μιχαήλ επέβαλλε αυστηρές ποινές. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε τους αντιφρονούντες όχι με θρησκευτικά αλλά με πολιτικά κριτήρια, όπως

¹¹⁰⁶Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος*, 209¹³⁻²⁰. Παΐδας, *Θεματική*, 145-146.

¹¹⁰⁷Gregory, «*Ekloga*», 282.

¹¹⁰⁸Gregory, «*Ekloga*», 284.

αναφέρει ο Π. Γουναρίδης, γι' αυτό και οι ποινές αποφασίζονταν από τον ίδιο¹¹⁰⁹. Με αυτή τη λογική, μπορούμε να εξηγήσουμε τις αυστηρότατες ποινές, τις οποίες επέβαλλε εναντίον τους, ανάμεσα σε αυτές και την ποινή της εξορίας. Οι ανθενωτικοί ήταν «επαναστάτες», άνθρωποι που καταφέρονταν εναντίον του ίδιου του αυτοκράτορα και αρνούνταν να εφαρμόσουν την αυτοκρατορική πολιτική. Επομένως, δεν δικαιούνταν τη φιλανθρωπία του, δηλαδή την επιείκειά του.

Από την άλλη πλευρά, ο ρήτορας Θωμάς Μάγιστρος, που γεννήθηκε τη χρονιά που έφυγε από τη ζωή ο Μιχαήλ Η' (1282), θεωρεί ότι ακόμη και για κάποιον που έχει διαπράξει έγκλημα καθοσίωσης, ο βυζαντινός αυτοκράτωρ οφείλει να του ανταποδίδει την επιβουλή εναντίον του με ευεργεσίες (*φιλανθρωπία*). Με αυτόν τον τρόπο θα κάνει τον επίβουλο να αισθανθεί άσχημα για την πράξη του, ενώ ο ίδιος ο αυτοκράτορας θα κερδίσει την εκτίμηση και την αγάπη των υπηκόων, την ευμένεια του Θεού και υστεροφημία. Αν, βέβαια, κάποιος συστηματικά παρανομούν, τότε ο αυτοκράτωρ οφείλει να επιβάλει τις προβλεπόμενες από τον νόμο ποινές, πάντα όμως με πνεύμα επιείκειας και φιλανθρωπίας¹¹¹⁰. Την ίδια άποψη για υποχρέωση του αυτοκράτορα να φέρεται με φιλάνθρωπο τρόπο σε όσους έχουν υποπέσει σε κολάσιμες πράξεις, μιμούμενος την αρχέτυπη εξουσία, διατυπώνει και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης¹¹¹¹.

Κατά την άποψή μου, η συμπεριφορά του εκάστοτε αυτοκράτορα απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους, εξαρτάτο κυρίως από τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες της βασιλείας του σε συνδυασμό με τις προσωπικές του επιδιώξεις, ενίοτε και από τον χαρακτήρα του (πρβλ. Ανδρόνικος Α'). Έτσι, η πολιτική θεωρία έδινε τις κατευθυντήριες γραμμές για την άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας με πνεύμα πάντα φιλανθρωπίας, ως μίμηση της αρχέτυπης εξουσίας (Θεός), η πραγματικότητα όμως διέφερε στην πράξη, καθώς, ανάλογα με τα περιθώρια που είχαν ή τις προθέσεις τους, κάποιοι αυτοκράτορες έκαναν χρήση αυτής στις ποινές που επέβαλλαν σε αντιφρονούντες, κάποιοι άλλοι όχι.

Ο Αλέξιος Α' ήρθε στην εξουσία με τη στάση του 1081, επομένως ήταν το ίδιο σφετεριστής, όπως και ο Μιχαήλ Η'. Ο πρώτος συμπεριφερόταν, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών, με επιείκεια στους πολυάριθμους συνωμότες εναντίον του, θέλοντας να προβάλει ταυτόχρονα τον φιλάνθρωπο χαρακτήρα του, ο δεύτερος δεν έκανε χρήση της αυτοκρατορικής φιλανθρωπίας στους αντιφρονούντες της βασιλείας του. Μία σύγκριση

¹¹⁰⁹Με αυτή τη λογική καταδίκασε ο ίδιος σε τύφλωση τον μοναχό Γαλακτίωνα, που με τα κηρύγματά του καταφερόταν εναντίον του, και διέταξε την κοπή της γλώσσας του μοναχού Μελετίου, γιατί τον κατηγορήσε ότι ήταν νέος Ιουλιανός (όπως είδαμε παραπάνω, 224), βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 102-103.

¹¹¹⁰Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περί βασιλείας*, 452, στηλ. C - 453, στηλ. A. Παΐδας, *Κάτοπτρα*, 79-80.

¹¹¹¹Βλεμμύδης, *Βασιλικός άνδριάς*, κεφ. 34-48, σ. 55-58. Παΐδας, *Κάτοπτρα*, 77-78.

μεταξύ τους θα ήταν ενδιαφέρουσα ως προς τα συμπεράσματα. Αν και ο Αλέξιος Α΄ κατάφερε να ανέβει στον θρόνο, η θέση του κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του δεν ήταν εξασφαλισμένη, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, λόγω των πολυάριθμων συνωμοσιών εναντίον του από ανώτατους κρατικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους. Υποχρεωτικά, λοιπόν, χειρίστηκε με επιείκεια τους πολιτικούς του αντιπάλους, λόγω του μεγάλου αριθμού τους αλλά και της κοινωνικής τους προέλευσης, ώστε να κατευνάσει τις αντιδράσεις, και ίσως με αυτό τον τρόπο κέρδιζε την ευγνωμοσύνη ορισμένων.

Ο Μιχαήλ Η΄ σφετερίστηκε την εξουσία με τη βοήθεια των ευγενών και την εξασφάλισε με την παραγκώνιση του νόμιμου διαδόχου των Λασκαριδών, έχοντας τη στήριξή τους. Κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του δεν είχε να αντιμετωπίσει πλήθος συνωμοτών, όπως ο Αλέξιος Α΄. Η ισχυρή του θέση και η αποφασιστικότητα του χαρακτήρα του, τού έδιναν τη δυνατότητα να καταστείλει κάθε αντίδραση εναντίον του. Για τον Παλαιολόγο, η σκληρή μεταχείριση του ανήλικου Ιωάννη Δ΄ ήταν θέμα πολιτικής επιβίωσης και πραγματοποίησης των φιλόδοξων σχεδίων του για τον βυζαντινό θρόνο, και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν χωρούσαν συναισθηματισμοί. Το ίδιο συνέβη και με τους ανθενωτικούς. Ο υπέρτατος εθνικός κίνδυνος να υποδουλωθεί ξανά η Κωνσταντινούπολη στους Λατίνους, λόγω της αποτυχίας επίτευξης της Ενώσεως¹¹¹², ωθούσε τον αυτοκράτορα να μην κάνει χρήση της επιεικούς (φιλόανθρωπης) μεταχείρισης στους αντιφρονούντες. Όσο πιο μεγάλη ήταν η αντίσταση των ανθενωτικών, τόσο σκληρότερη ήταν η στάση του αυτοκράτορα απέναντί τους, ακόμη και στους στενότερους συγγενείς του.

Τελικά, θεωρώ, όπως απέδειξαν και τα γεγονότα, ότι η επιλογή του Αλεξίου να συμπεριφέρεται με επιείκεια στους πολιτικούς του αντιπάλους, του εξασφάλισε σταθερό πολιτικό περιβάλλον μετά το 1107 (επιβουλή Ααρών). Αντίθετα, ο Μιχαήλ Η΄, επιλέγοντας, λόγω των γεγονότων που αναφέραμε, σκληρές ποινές εναντίον των αντιφρονούντων, προκάλεσε μεγάλη αναταραχή τα τελευταία έτη της βασιλείας του.

II. Βασιλεία Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)

Οι εξόριστοι της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ είναι ως επί το πλείστον οπαδοί της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄. Ο νέος αυτοκράτορας επανέφερε από την εξορία

¹¹¹²Για την Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου*, 71, η φιλολατινική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ ήταν στην πραγματικότητα μέρος μίας διορατικά υπολογισμένης πολιτικής υπέρ του Βυζαντίου. Γνώριζε την επικινδυνότητα αυτής της πολιτικής, πίστευε όμως ότι θα ξεπερνούσε τα εμπόδια. Για τον αυτοκράτορα πρωτεύουσα σημασία είχε η επιβίωση της αυτοκρατορίας και λιγότερο τα δογματικά.

τους ανθωνωτικούς και πιάστηκε να επιβάλει κυρώσεις σε όσους είχαν υποστηρίξει την ενωτική πολιτική του πατέρα του. Ανάμεσα σε αυτούς, δεσπόζει η «τριανδρία» των μεγαλύτερων υποστηρικτών της Ενώσεως, του πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου και των αρχidiaκόνων Γεωργίου Μετοχίτη και Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη.

α) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους

1. Ιωάννης Βέκκος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως

Ο Ιωάννης Βέκκος υπήρξε ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της Ενώσεως. Γεννήθηκε περίπου το 1230 με 1240 στη Νίκαια της Βιθυνίας επί βασιλείας Ιωάννου Βατάτζη. Εκεί πέρασε τα παιδικά του χρόνια και είχε την τύχη να μαθητεύσει κοντά στον λόγιο Γεώργιο Βαβουσκομίτη¹¹¹³. Μετά την Παλινόρθωση, ο Βέκκος έγινε *χαρτοφύλαξ* της Αγίας Σοφίας του Πατριαρχείου (1263)¹¹¹⁴. Εκείνη την περίοδο, ο Βέκκος καθαίρεσε από την ιεροσύνη έναν κληρικό που υπηρετούσε στον ναό του Φάρου των μεγάλων ανακτόρων, επειδή ευλογούσε νεόνυμφους χωρίς την άδειά του. Ο Μιχαήλ Η΄ εξοργίστηκε και διέταξε τη σύλληψη του Βέκκου και την καταστροφή της οικίας του και των αμπελώνων του¹¹¹⁵. Αργότερα φαίνεται ότι αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις του με τον αυτοκράτορα, αφού συμμετείχε σε δύο σημαντικές διπλωματικές αποστολές. Η πρώτη ήταν το 1268, όταν τέθηκε επικεφαλής της πρεσβείας που συνόδευσε την Άννα Παλαιολογίνα στη Σερβία για τους γάμους της με τον Σέρβο βασιλιά Μιλούτιν¹¹¹⁶, ενώ τον Ιούνιο του 1270 στάλθηκε μαζί με τον αρχidiaκονο Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ΄, προκειμένου να του ζητήσουν να μεσολαβήσει στον αδελφό του, Κάρολο τον Ανδεγαυό, ώστε να μην επιτεθεί στο Βυζάντιο¹¹¹⁷.

¹¹¹³Βλ. Το άρθρο V. Laurent “La correspondance inedite de Georges Babouscomitès”, στο *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, 83-100.

¹¹¹⁴Γρηγοράς, 128₁₄₋₂₃.

¹¹¹⁵Παχυμέρης, I, 297₉₋₃₀.

¹¹¹⁶Παχυμέρης, II, 453₁₋₁₃. Dölger, *Regesten*, III, αρ. 1953, 1954. Laurent, *Regestes* IV, αρ. 1389. A. Failler, «Le projet de mariage d’Anne Palaiologina avec Milutin de Serbie», *RSBS* 1(1981) 239-249. Για το βασιλικό συνοικέσιο, το οποίο τελικά ματαιώθηκε, βλ. και Βασιλοπούλου, *Συνοικέσια*, 160.

¹¹¹⁷Παχυμέρης, II, 463₂₇₋₄₆₇₂₅. Dölger, *Regesten*, III, αρ. 1974. Όταν οι Βυζαντινοί πρέσβεις έφτασαν στην Αυλώνα και επιβίβαστηκαν στο πλοίο για Σικελία, πληροφορήθηκαν ότι ο Γάλλος βασιλιάς βρισκόταν σε εκστρατεία στην Τύνιδα (Ζ΄ Σταυροφορία), οπότε αμέσως άλλαξαν πορεία και κατευθύνθηκαν προς Αφρική. Διασχίζοντας το Τυρρηνικό πέλαγος κινδύνευσαν να βυθιστούν, και όταν τελικά έφτασαν στη Τύνιδα, βρήκαν τον βασιλιά Λουδοβίκο Θ΄ βαριά άρρωστο από πανούκλα. Οι πρέσβεις παρακολουθούσαν καθημερινά τις συγκρούσεις μεταξύ σταυροφόρων και Μουσουλμάνων, ενώ ήταν εκεί, όταν ο βασιλιάς Λουδοβίκος κατέληξε από τη νόσο (24 Αυγούστου 1270). Έτσι, γύρισαν στην Κωνσταντινούπολη με άδεια χέρια.

Το 1273, όταν έφτασαν στην πρωτεύουσα οι απεσταλμένοι του πάπα Γρηγορίου Γ΄, δημιουργήθηκε μεγάλη αναταραχή στον κλήρο και τον λαό, όπως ήδη έχουμε περιγράψει. Ο αυτοκράτορας, για να ηρεμήσει τους αντιφρονούντες, συγκάλεσε σύνοδο, παρουσιάζοντας τους λόγους για τους οποίους προχωρούσε στην ένωση των Εκκλησιών. Την επόμενη ημέρα μίλησε υπέρ της Ενώσεως με παραδείγματα και προσπάθησε να μειώσει τις διαφορές μεταξύ της Ορθοδόξου και της Λατινικής εκκλησίας, έχοντας ως συμπαραστάτες τον αρχιδιάκονο Κωνσταντίνο Μελιτινιώτη, τον πρωτοαποστολάριο Γεώργιο Κύπριο και τον ρήτορα της Εκκλησίας Μανουήλ Ολόβωλο¹¹¹⁸. Απέναντί τους στάθηκε τότε ο *χαρτοφύλαξ* Ιωάννης Βέκκος, ο οποίος υποστήριξε με θάρρος ότι οι Λατίνοι, αν και δεν αποκαλούνταν αιρετικοί, ήταν όμως ένοχοι αιρέσεως¹¹¹⁹. Μη ανεχόμενος την προσβολή, ο Μιχαήλ Η΄ έψαχνε τρόπο για να τιμωρήσει τον Βέκκο. Βρέθηκε τότε ο Ιωάννης Χούμνος να τον κατηγορήσει ενώπιον εκκλησιαστικής συνόδου για αμέλεια στην εκτέλεση των διπλωματικών του αποστολών, εννοώντας πιθανότατα την πρεσβεία προς τον Λουδοβίκο Θ΄ της Γαλλίας, με αποτέλεσμα ο Βέκκος να φυλακιστεί με εντολή του αυτοκράτορα στον πύργο του Ανεμά¹¹²⁰.

Ενώ ο Βέκκος βρισκόταν στη φυλακή, ο αυτοκράτορας τον «βομβάρδιζε» συνεχώς με αποσπάσματα από έργα Λατίνων πατέρων και θεολόγων¹¹²¹, τα οποία ήταν προσεκτικά επιλεγμένα¹¹²², ώστε να προβάλλουν την άποψη των Δυτικών¹¹²³ περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, και μεταφρασμένα στα ελληνικά. Ο Βέκκος εντυπωσιάστηκε από τα συγκεκριμένα κείμενα και ζήτησε την άδεια να εξέλθει από τη φυλακή με σκοπό να μελετήσει και άλλες πηγές διεξοδικότερα. Τελικά, ο Ιωάννης αποφάνθηκε ότι οι διαφορές μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων ήταν γλωσσικές και ότι οι Λατίνοι δεν ήταν αιρετικοί¹¹²⁴. Από αυτό το σημείο, ο Βέκκος, που οι ανθενωτικοί υποστήριζαν ότι είχε ορκιστεί ενώπιον της εικόνας του Χριστού και πολλών μαρτύρων ότι δεν θα δεχόταν καμία υποχώρηση προς τον πάπα¹¹²⁵, άλλαξε άρδην και έγινε ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της Ενώσεως και πολύτιμος συνεργάτης του αυτοκράτορα στο

¹¹¹⁸Παχυμέρης, II, 479₁₂-481₁₃. Gill, «Beccus», 254.

¹¹¹⁹Παχυμέρης, II, 481₁₇₋₂₄. Πρβλ. Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 9, 333₁₆-334₅.

¹¹²⁰Παχυμέρης, II, 483₆-485₁₃. Gill, «Beccus», 254.

¹¹²¹Παχυμέρης, II, 487₂₅₋₂₇.

¹¹²²Βλ. Γρηγοράς, I, 129₁₄₋₂₀.

¹¹²³Παχυμέρης, II, 487₂₆₋₂₇.

¹¹²⁴Οι Λατίνοι πίστευαν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Πατέρα και από τον Υιό, και πρόσθεσαν στο Σύμβολο της Πίστεως το «και του Υιού». Αντίθετα, οι Βυζαντινοί υποστήριζαν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται μόνο από τον Πατέρα ή από τον Πατέρα και μέσω του Υιού, και καταδίκασαν την προσθήκη των Δυτικών στο Σύμβολο της Πίστεως. Ο Βέκκος, αφού μελέτησε τα αποσπάσματα των Πατέρων, που συμφωνούσαν με την άποψη των Δυτικών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η διαφορά ήταν στις λέξεις, δηλαδή στην πρόθεση «από» ή «μέσω», βλ. Gill, «Beccus», 255.

¹¹²⁵Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 9, 335₆₋₁₂.

συγκεκριμένο ζήτημα¹¹²⁶. Γι' αυτό και οι ανθενωτικοί τον κατηγορούσαν ότι αθέτησε τους όρκους του και συντασσόμενος με τους Λατίνους, έγινε και ο ίδιος αιρετικός¹¹²⁷. Την ίδια ώρα που ο Βέκκος βρισκόταν στη φυλακή και περνούσε τον καιρό του μελετώντας αποσπάσματα από τα λατινικά κείμενα, οι αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη κατά της Ενώσεως εντεινόταν. Ο Πατριάρχης Ιωσήφ Α΄ κατήγγειλε δημοσίως την Ένωση και εξέδωσε τον ορθόδοξο Τόμο, όπως ήδη έχουμε αναφέρει¹¹²⁸.

Ο Βέκκος αποφυλακίστηκε και επέστρεψε στα καθήκοντά του ως *χαρτοφύλαξ* της Αγίας Σοφίας. Ολόκληρο τον χειμώνα του 1273 βοηθούσε τον αυτοκράτορα στην προπαγάνδα του υπέρ της Ενώσεως¹¹²⁹, και τον Φεβρουάριο του 1274 έγραψε, σφράγισε με τη δική του σφραγίδα και υπέγραψε το συνοδικό έγγραφο που στάλθηκε στη Λυών¹¹³⁰. Ο αυτοκράτορας δεν επιθυμούσε πλέον την παραμονή του Ιωσήφ Α΄ στον πατριαρχικό θρόνο. Μετά την επιστροφή της πρεσβείας από τη Λυών, η σύνοδος θεώρησε τον πατριάρχη παραιτηθέντα και προχώρησε στην εκλογή νέου. Ανάμεσα στους υποψήφιους μοναχούς και ιερωμένους ήταν και ο «εκλεκτός» του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, ο *χαρτοφύλαξ* Ιωάννης Βέκκος, ο οποίος τελικά υπερίσχυσε των υπολοίπων υποψηφίων και εκλέχθηκε νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, στις 26 Μαΐου του 1275. Η ενθρόνισή του έγινε επτά ημέρες αργότερα, στις 2 Ιουνίου¹¹³¹.

Την περίοδο που ο Βέκκος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο, οι αντιδράσεις των ανθενωτικών στην Κωνσταντινούπολη κορυφώθηκαν και το σχίσμα στη βυζαντινή κοινωνία μεγάλωσε επικίνδυνα. Την ήδη τεταμένη ατμόσφαιρα δυναμίτιζαν οι απαιτήσεις του πάπα Ιννοκεντίου Ε΄ (Ιανουάριος έως Ιούνιος 1276). Ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης, ο κλήρος και οι άρχοντες όφειλαν να δώσουν προσωπικό όρκο υποταγής. Υπό τις παρούσες συνθήκες, αυτό δεν ήταν εφικτό. Εξ άλλου, τέτοιου είδους φεουδαλικός όρκος στη Δύση ήταν συνηθισμένος, στο Βυζάντιο, όμως, όχι, όπως σημειώνει η Ε. Ράγια¹¹³². Παρ' όλα αυτά, αν η βυζαντινή πλευρά έπρεπε οπωσδήποτε να

¹¹²⁶Καὶ ὁ πρὶν μάχαιρα δίστομος κατὰ Λατίνων ἰστάμενος, πρῦμναν ἤδη κρουσάμενος, ἔτεραλκέα τὴν νίκην ποιεῖται. Γρηγοράς, I, 130₄₋₅.

¹¹²⁷Βλ. Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 9, 337₁₋₆.

¹¹²⁸Βλ. παραπάνω, 177-178.

¹¹²⁹Εκείνοις γὰρ καὶ λίαν ὑπόπτως ὁ κρατῶν εἶχεν, ὡς οὐ συνθησομένοις ῥαδίως, καὶ μᾶλλον, πολλάκις αὐτοῖς τοῦ Βέκκου διαλεγόμενον καὶ προβαλλομένον τὰ τῶν ἁγίων ῥητὰ ..., Παχυμέρης, II, 495₅₋₇. Nicol, *Last Centuries*, 60.

¹¹³⁰Pieralli, *Corrispondenza*, 413₁₇₃₋₁₇₇. Ragia, «Confessions», 3, σημ. 13.

¹¹³¹Παχυμέρης, II, 515₉₋₂₁. Γρηγοράς, I, 130₅₋₈.

¹¹³²Ο προσωπικός όρκος που απαιτούσαν οι πάπες, ήταν εκτός βυζαντινής «συνταγματικής» πρακτικής, εφ' όσον απαγορευόταν στους Βυζαντινούς ο όρκος αφοσίωσης και υπακοής σε οποιονδήποτε άλλον εκτός από τον αυτοκράτορα, διαφορετικά θα αντιμετώπιζαν την κατηγορία προδοσίας. Ragia, «Confessions», 8. Ειδικότερα για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. Svoronos, «Serment», 106-142.

λάβει τον όρκο, μπορούσε να αναζητήσει τη λύση στο βυζαντινό δίκαιο¹¹³³. Ο νέος πάπας Ιωάννης ΚΑ΄ (Σεπτέμβριος 1276- Μάιος 1277) επανήλθε δριμύτερος στο θέμα του προσωπικού όρκου και η λύση που φάνταζε προτιμότερη στον αυτοκράτορα, ήταν η σύγκλιση συνόδου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου του 1277. Στη σύνοδο αυτή, υπογράφηκαν τρία ξεχωριστά έγγραφα¹¹³⁴, με σκοπό να διασαφηνίσουν στον πάπα την ισχυρή ανθενωτική αντίδραση, καθώς και τις προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ και του Ιωάννη Βέκκου να στηρίζουν με κάθε μέσο την Ένωση¹¹³⁵. Συγκεκριμένα, στην *Τομογραφία*¹¹³⁶ η σύνοδος επαναλάμβανε ότι αναγνώριζε το πρωτείο του πάπα¹¹³⁷, αποδεχόταν την ποινή του αφορισμού, που όριζε ο πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος για τους αντιδρώντες¹¹³⁸, ενώ σημείωνε το μέγεθος της αντίδρασης των ανθενωτικών, ακόμη και από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, και μάλιστα γυναίκες, εννοώντας προφανώς την αδελφή του Μιχαήλ Ειρήνη-Ευλογία και τις κόρες της Θεοδώρα, Μαρία και Άννα, καταγγέλλοντας τους ότι προκαλούσαν σχίσμα στην εκκλησία, εφ' όσον αρνούσαν να λειτουργηθούν στις εκκλησίες με ενωτικό ιερέα¹¹³⁹. Αντίγραφο του πρωτότυπου συνοδικού εγγράφου, το οποίο υπέγραφαν όλοι οι αρχιερείς¹¹⁴⁰, στάλθηκε στον πάπα μαζί με την ομολογία πίστεως του Βέκκου¹¹⁴¹. Τα άλλα δύο έγγραφα υπέγραφε ο πατριαρχικός κλήρος και οι άρχοντες του παλατίου και είναι στην πραγματικότητα διαβεβαιώσεις (*ἔγγραφος ἀσφάλεια*). Στο πρώτο έγγραφο, οι κληρικοί επιβεβαιώνουν ότι στηρίζουν τις αποφάσεις της συνόδου (δηλαδή την *Τομογραφία*), στηρίζουν τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα, αναγνωρίζουν το πρωτείο του πάπα και αναθεματίζουν τους ανθενωτικούς¹¹⁴².

Τον Απρίλιο του 1277, όταν οι απεσταλμένοι του πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, ο Βέκκος συνέταξε ως πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μία μεγαλύτερη ομολογία πίστεως, στην οποία αποδεχόταν το παπικό πρωτείο και το

¹¹³³Το Βυζάντιο είχε ήδη ενσωματώσει τον όρκο στις νομικές του διαδικασίες τον 7ο αιώνα. Η προφορική μορφή του όρκου εντοπίζεται και σε λίγα νομικά κείμενα ως «ορκωτός όρκος», ο γραπτός, όμως, όρκος ήταν ακόμη πιο επίσημος και δεσμευτικός σε ένα νομικό πλαίσιο. Ragia, «Confessions», 8, κυρίως σημ. 36, όπου υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τον βυζαντινό όρκο.

¹¹³⁴Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 16, 17, 18. Το γεγονός ότι υπογράφηκαν τρία ξεχωριστά έγγραφα, δείχνει ότι υπήρξαν διαφωνίες. Βλ. Ragia, «Confessions», 9.

¹¹³⁵Γι' αυτό και τα τρία κείμενα έχουν λάβει τη μορφή νομικών κειμένων και ήταν δεσμευτικά για τους υπογράφοντες. Βλ. Ragia, «Confessions», 9.

¹¹³⁶Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 16, 467²⁸⁻³³. Για την *Τομογραφία* βλ. και αρ. 17, 468-473, *Ἐγγραφος ἀσφάλεια τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*.

¹¹³⁷Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 16, 463¹⁻⁷.

¹¹³⁸Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 16, 467¹²⁻²⁰, αρ. 17, 468¹⁻⁸. Πρβλ. Gill, «Beccus», 256.

¹¹³⁹Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 16, 465⁴⁻¹⁸.

¹¹⁴⁰Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 19, 483⁶⁻⁹.

¹¹⁴¹Βλ. Laurent- Darrouzès, *Dossier Grec*, αρ. 19, 483¹⁴⁻⁴⁸⁵²⁶.

¹¹⁴²Ragia, «Confessions», 10.

*filioque*¹¹⁴³. Στις 10 Ιουλίου του ίδιου χρόνου, σε σύνοδο στην Αγία Σοφία, ο Βέκκος αφόρισε τους ηγεμόνες των δύο Ελληνικών κρατιδίων, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας¹¹⁴⁴.

Το 1278 ο πατριάρχης ασθένησε βαριά και οι γιατροί τού συνέστησαν να αλλάξει περιβάλλον. Αποσύρθηκε τότε, παρά τις διαφωνίες του Μιχαήλ Η΄, στη μονή Ανάπλου, όπου βρισκόταν και ο πρώην πατριάρχης Ιωσήφ Α΄. Εκεί περνούσε τον χρόνο του μελετώντας θεολογικά κείμενα Ορθοδόξων με αντι-λατινικό περιεχόμενο και θέλησε να απαντήσει γραπτώς, υποσχέθηκε όμως στον γηραιό Θεόδωρο Ξιφιλίνο να μην το κάνει, συμφωνώντας μαζί του ότι μία τέτοια κίνηση θα προκαλούσε μεγαλύτερη αναστάτωση¹¹⁴⁵. Όταν τελικά ανάρρωσε και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, ο Βέκκος αντιμετώπισε σοβαρότατες κατηγορίες, τις οποίες εξαπέλυσαν εναντίον του κληρικοί στις αρχές Φεβρουαρίου του 1279. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, οι κατηγορίες ήταν πλαστές και αβάσιμες, αλλά ο αυτοκράτορας, που αναζητούσε κάποια αφορμή για να κάμψει τον ζήλο του πατριάρχη, ήταν έτοιμος να τις αποδεχθεί. Ο Κ. Γιαννακόπουλος θεωρεί περίεργο το γεγονός ότι ο κυριότερος υποστηρικτής του Μιχαήλ Η΄ στη σύγκρουσή του με τον κλήρο έπεσε ξαφνικά σε δυσμένεια¹¹⁴⁶, και δεν έχει άδικο. Από τα γραφόμενα του Παχυμέρη, πιστεύω ότι ο Μιχαήλ εμπλεκόταν με κάποιο τρόπο στην κατασκευή των κατηγοριών εναντίον του πατριάρχη¹¹⁴⁷.

Ο Ιωάννης Βέκκος δεν ήταν εύκολο να γίνει υποχείριο του αυτοκράτορα. Συμφωνούσε με την ενωτική πολιτική του και τον υποστήριζε με τα κείμενά του υπέρ της Ενώσεως, αλλά δεν αποδεχόταν την πολιτική του σε άλλα σοβαρά ζητήματα. Γι' αυτό η παρουσία του είχε καταστεί πλέον ενοχλητική για τον Μιχαήλ Η΄ και έπρεπε να βρεθεί τρόπος να απομακρυνθεί από τον πατριαρχικό θρόνο ή έστω να καμφθεί το φρόνημά του. Σε καμία περίπτωση όμως, ο αυτοκράτορας δεν θα ήθελε να προκαλέσει μεγαλύτερες αντιδράσεις, γι' αυτό και πιστεύω ότι η ποινή που του επέβαλε δεν ήταν προσωπική, εφ' όσον με τόσο σοβαρές κατηγορίες σε άλλη περίπτωση ο πατριάρχης θα είχε καθαιρεθεί και εξοριστεί. Ο Μιχαήλ εξέδωσε διαταγή, σύμφωνα με την οποία αφαιρούσε από την

¹¹⁴³Pieralli, *Corrispondenza*, αρ. 13. Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1433, 223-226. Ragia, «Confessions», 4 και 16-22 αναλυτικότερα για τα έγγραφα του 1277, ειδικότερα για την ομολογία πίστεως του Ιωάννη Βέκκου. Ο πατριάρχης απέφυγε να χρησιμοποιήσει το ρήμα «έκπορεύεσθαι» για το *filioque*, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ των δύο αντιλήψεων, βλ. Αναστάσιος, *Θρυλούμενος διωγμός*, 223-224. Gill, «Beccus», 257. Τα έγγραφα αυτά μετέφερε στη Ρώμη η πρεσβεία στην οποία συμμετείχε και ο Γεώργιος Μετοχίτης, βλ. παρακάτω, 258-259.

¹¹⁴⁴Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 229.

¹¹⁴⁵Παχυμέρης, II, 529³⁰-531¹⁴. Για συνετή στάση του Ξιφιλίνου βλ. και παραπάνω, 180. Φαίνεται ότι ο Ξιφιλίνος διέθετε καθαρότερη κρίση από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο.

¹¹⁴⁶Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 235.

¹¹⁴⁷Βλ. Παχυμέρης, II, 569²²-571⁵.

πατριαρχική δικαιοδοσία όλα τα μοναστήρια που βρίσκονταν εκτός της επισκοπής της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Βέκκος αντέδρασε υποβάλλοντας, αρχές Μαρτίου του 1279, την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο, και αποσύρθηκε στη μονή των Μαγγάνων. Την ίδια περίοδο την Κωνσταντινούπολη επισκέφθηκαν τέσσερις πρεσβευτές του πάπα Νικολάου Γ'. Μαζί τους έφεραν νέες και οδυνηρές οδηγίες για τον κλήρο και τον λαό της Κωνσταντινουπόλεως¹¹⁴⁸. Ο αυτοκράτορας βρέθηκε τότε σε δύσκολη θέση. Γνώριζε ότι η αντίδραση του λαού θα ήταν μεγάλη και προφανώς δεν ήθελε να έχει απέναντί του και τον πατριάρχη. Εκτός αυτού, δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση οι παπικοί απεσταλμένοι να αντιληφθούν την πραγματική εικόνα που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη. Η παραίτηση του Βέκκου θα σήμαινε αδυναμία να ελέγξει ακόμα και τον λατινόφρονα πατριάρχη. Τότε ο Μιχαήλ, που διακρινόταν πάντα από μία τρομερή ευελιξία να προσαρμόζεται στις συνθήκες και να ενεργεί ανάλογα, συνάντησε τους παπικούς πρεσβευτές στην Αδριανούπολη και τους ενημέρωσε ότι ο πατριάρχης είχε ανάγκη από ξεκούραση και γι' αυτό είχε αποσυρθεί στη μονή των Μαγγάνων, αποκρύπτοντας τα πραγματικά γεγονότα. Ταυτόχρονα, έστειλε τον διάδοχο Ανδρόνικο στον πατριάρχη, καλώντας τον να υποδεχθεί τους πρεσβευτές στη μονή και να επιστρέψει στα πατριαρχικά του καθήκοντα. Ο Βέκκος αποδέχτηκε την πρόσκληση και επανήλθε δριμύτερος στον πατριαρχικό θρόνο στις 6 Αυγούστου του 1279¹¹⁴⁹, προκειμένου να συνεχίσει το έργο του υπέρ της Ενώσεως. Τότε ήταν που συντάχθηκε με προτροπή του ίδιου του αυτοκράτορα η περίφημη επιστολή προς τον πάπα με τις πλαστές υπογραφές ιεραρχών, εφ' όσον ελάχιστοι από τον κλήρο συμφώνησαν να δώσουν προσωπικό όρκο ότι αποδέχονταν το παπικό πρωτείο και το Σύμβολο της Πίστεως με την προσθήκη «καὶ τοῦ υἱοῦ». Ο Παχυμέρης ομολογεί ότι δεν γνωρίζει αν η κίνηση αυτή ήταν εις γνώση και του πατριάρχη¹¹⁵⁰.

Ο πατριάρχης μετά την επιστροφή του στον πατριαρχικό θρόνο αφοσιώθηκε με ζήλο στη στήριξη της Ενώσεως γράφοντας κείμενα, παρά την υπόσχεσή του στον γηραιό Θεόδωρο Ξιφιλίνο να μην το κάνει. Πολλοί επίσκοποι ήταν εξοργισμένοι με την τακτική

¹¹⁴⁸Gill, «Beccus», 257-258, για τα γεγονότα με τον Βέκκο. Όσον αφορά στις νέες αξιώσεις του πάπα: ο πατριάρχης και ο υπόλοιπος κλήρος παντός φρουρίου, χωρίου, οποιαδήποτε άλλου μέρους, όλοι μαζί και κάθε ένας χωριστά, έπρεπε να αναγνωρίσουν, να αποδεχθούν και να ομολογήσουν με όρκο το πρωτείο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, χωρίς κανέναν άλλο όρο ή προσθήκη. Επίσης, και ο λαός έπρεπε να προσηλωθεί στην Ένωση, καθοδηγούμενος από τους ιερείς, οι οποίοι όφειλαν να απαγγέλλουν δημοσίως το Σύμβολο της Πίστεως με την προσθήκη «καὶ τοῦ υἱοῦ». Ο πάπας Νικόλαος ζητούσε προσωπικό όρκο από όλο τον βυζαντινό κλήρο, και επιπλέον, και αυτό ήταν το πιο εξοργιστικό για τη βυζαντινή πλευρά, τον διορισμό παπικού λεγάτου στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 233.

¹¹⁴⁹Παχυμέρης, II, 583₁₄₋₁₇.

¹¹⁵⁰*Εὶ μὲν καὶ πατριάρχη δοκοῦν, οὐκ οἶδα ...*, Παχυμέρης, II, 583₂₁₋₂₂. Περισσότερα για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. παραπάνω, 187.

του. Δεν δίστασε, μάλιστα, να φέρει το Δόγμα σε συζητήσεις, πράξη που απαγορευόταν με αυτοκρατορική διαταγή¹¹⁵¹. Επιπλέον, συγκαλούσε συνόδους, προσκαλώντας σε αυτές και μη ενωτικούς, προσπαθώντας να τους πείσει για τη λογική των επιχειρημάτων υπέρ της Ενώσεως¹¹⁵².

Ο Ιωάννης Βέκκος ήταν αναμφισβήτητα ο ηγέτης των ανθενωτικών, γι' αυτό και μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η' βρέθηκε εκτεθειμένος, όπως και οι συνεργάτες του, Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης. Ο Ανδρόνικος Β' έπρεπε να επουλώσει τις πληγές που είχε ανοίξει ο πατέρας του σε λαό και κλήρο. Οι εξόριστοι επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη, οι φυλακισμένοι αποφυλακίστηκαν και η Ένωση αποκηρύχθηκε δημοσίως από τον αυτοκράτορα. Τα θύματα της πολιτικής του Μιχαήλ Η' δεν θα επέτρεπαν να παραμείνει στον πατριαρχικό θρόνο ο μεγαλύτερος υποστηρικτής της Ενώσεως. Σκοπός των αντιπάλων του Βέκκου, κατά τον Παχυμέρη, ήταν να τον φέρουν ενώπιον του Ιωσήφ Α', ώστε να ικετεύσει από αυτόν την συγχώρεση, επειδή τόλμησε να ανέβει στον θρόνο, όσο εκείνος ακόμη ζούσε, και επειδή προσπάθησε με τα γραφόμενά του να αποδείξει ότι η πράξη αυτή δεν ήταν απαράδεκτη¹¹⁵³.

Ο Ιωάννης Βέκκος ήταν ρεαλιστής. Γνώριζε ότι δεν μπορούσε να παραμείνει στο θρόνο υπό αυτές τις συνθήκες. Τελικά, στις 26 Δεκεμβρίου, υποχρεώθηκε, ύστερα από απαίτηση του Ανδρονίκου Β', να παραιτηθεί από τον πατριαρχικό θρόνο και αποσύρθηκε στη μονή Παναγράντου, ζήτησε, όμως, από τον αυτοκράτορα να συνοδευτεί μέχρι τη μονή από στρατιώτες, με τη δικαιολογία ότι φοβόταν τυχόν επίθεση από κάποιον φανατικό ιερωμένο, στην πραγματικότητα όμως, επειδή δεν ήθελε να κατηγορηθεί ότι άφηνε την πατριαρχία οικειοθελώς¹¹⁵⁴. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 8 ή 12 Ιανουαρίου του 1283¹¹⁵⁵, ξεκίνησε η δίκη του Βέκκου. Ο ίδιος ανέβαλε συνεχώς την άφιξή του στο δικαστήριο, παρά τις επίμονες κλήσεις να προσέλθει, ισχυριζόμενος ότι διακινδύνευε ανάμεσα σε ένα πλήθος τόσο εχθρικό απέναντί του και μη ελεγχόμενο¹¹⁵⁶. Τελικά, ύστερα από την επέμβαση του *μεγάλου λογοθέτη* Θεοδώρου Μουζάλωνος για την καταστολή των αντιδράσεων του πλήθους, αναγκάστηκε να προσέλθει στη δίκη. Οι κατηγορίες εναντίον του ήταν, όπως ήδη αναφέραμε, δύο. Η πρώτη για αίρεση, βασιζόμενη στις συζητήσεις που είχε κάνει για την Ένωση και στα γραφόμενά του, και η

¹¹⁵¹Παχυμέρης, II, 603¹⁻¹². Gill, «Beccus», 258-259.

¹¹⁵²Παχυμέρης, II, 607²³⁻²⁶.

¹¹⁵³Παχυμέρης, III, 45³⁻⁷.

¹¹⁵⁴Παχυμέρης, III, 27²⁶⁻³¹. Gill, «Beccus», 260-261.

¹¹⁵⁵Βλ. Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1456, 245-246.

¹¹⁵⁶Παχυμέρης, III, 45⁹⁻¹⁹.

δεύτερη, για παράνομη άνοδο στον πατριαρχικό θρόνο, εφ' όσον ζούσε ακόμα ο νόμιμος πατριάρχης¹¹⁵⁷. Ο Βέκκος, ως προς την πρώτη κατηγορία, υπερασπίστηκε τον εαυτό του υποστηρίζοντας ότι έγραψε τα κείμενά του, επειδή εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε κανείς για να υποστηρίξει την αλήθεια. Τη δεύτερη κατηγορία αντέκρουσε λέγοντας ότι η σύνοδος τον είχε εκλέξει πατριάρχη χωρίς τη δική του γνώμη, και στη συνέχεια επανέφερε τον πρώην πατριάρχη Ιωσήφ, επομένως η σύνοδος θα έπρεπε να αποφασίσει, αν ο ίδιος εξακολουθούσε να είναι ακόμη κανονικά πατριάρχης. Οι θέσεις του Βέκκου δεν έγιναν αποδεκτές από τους επισκόπους, οι οποίοι τελικά τον οδήγησαν ενώπιον του πατριάρχη Ιωσήφ, με την απαίτηση, αφού πρώτα ικετέψει για συγχώρεση, να υπογράψει ομολογία πίστεως και την απόρριψη των θέσεών του, μαζί με την παραίτησή του από την ιεροσύνη¹¹⁵⁸. Είναι φανερό ότι η ομολογία πίστεως του Βέκκου έγινε υπό συνθήκες μεγάλης πίεσης. Το κείμενο χωρίζεται σε δύο μέρη, το πρώτο περιλαμβάνει τις κατηγορίες που του απαγγέλθηκαν από τη σύνοδο, ότι, δηλαδή, ο Βέκκος υποστήριζε στα συγγράμματά του και στα λεγόμενά του ως αιτία της υπάρξεως του Αγίου Πνεύματος τον Πατέρα και τον Υιό, χρησιμοποιούσε την πρόθεση *διά*, προκειμένου να αποδείξει ότι υπήρχαν δύο αίτια ή δύο αρχές και, τέλος, υποστήριζε ότι ο Πατήρ και ο Υιός είναι ένα αίτιο για την ύπαρξη του Αγίου Πνεύματος, όπως σαν να ήταν μία πηγή, μία αρχή¹¹⁵⁹. Το δεύτερο μέρος του κειμένου αποτελεί την ομολογία του Βέκκου, στην οποία ο καθαιρεμένος πατριάρχης απορρίπτει όλα τα παραπάνω, υποστηρίζοντας ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, ο οποίος είναι η αιτία ύπαρξης και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος¹¹⁶⁰, καταδικάζει εξ αρχής όσους παρεκκλίνουν από τις αρχές της Ορθοδοξίας και αποδέχεται την ποινή της καθαίρεσής του από την αρχιεροσύνη¹¹⁶¹.

Με την ορθόδοξη ομολογία πίστεως, ο Ιωάννης Βέκκος είχε αποφύγει να κατηγορηθεί ως αιρετικός, αν και δεν είχε παραιτηθεί από τις πεποιθήσεις του, και αυτό φάνηκε στη συνέχεια. Η ομολογία πίστεως, όμως, δεν ήταν αρκετή για τους αντιπάλους του: *οὐκ ἔφθη φιλανθρωπίας γευσάμενος*, γράφει ο Γρηγόριος Κύπριος¹¹⁶². Έτσι, υπό την πίεση της ανθενωτικής μερίδας, ο αυτοκράτορας εξόρισε τον Ιωάννη στην Προύσα της Μ. Ασίας, αφού φρόντισε να του εξασφαλίσει τρόφιμα για τη συντήρησή του¹¹⁶³.

¹¹⁵⁷Ιωάννης Βέκκος, *Περί ἀδικίας*, στηλ. 956 B-C.

¹¹⁵⁸Παχυμέρης, III, 47⁵⁻¹¹. Βλ και Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 236 D - 237A.

¹¹⁵⁹Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 237 B. Ragia, «Confessions», 30. Ξεζάκης, *Βέκκος*, 126-136. Papadakis, *Crisis*, 69.

¹¹⁶⁰Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 237 B-238A.

¹¹⁶¹Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 238 A-B.

¹¹⁶²Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 237A.

¹¹⁶³ ... βασιλέα πείθουσιν εις Προῦσαν περιορίζειν ..., Παχυμέρης, III, 47¹³.

Ο πρώην πατριάρχης περιορίστηκε στη Μεγίστη μονή της Προύσας¹¹⁶⁴, όπου έγραψε το έργο *Περὶ ἀδικίας, ἧς ὑπέστη, τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθείς*¹¹⁶⁵. Σε αυτό εξιστορεί, από τη δική του σκοπιά, τα γεγονότα και τους λόγους που οδήγησαν στην καταδίκη του. Χαρακτηριστική είναι η πρώτη σειρά του έργου, στην οποία ο συγγραφέας δηλώνει από την αρχή τον σκοπό του: *Ἐσιώπησα, μὴ καὶ εἰσέτι σιωπήσομαι*. Θεωρεί συκοφαντικές τις κατηγορίες εναντίον του, τις οποίες θα προσπαθήσει να ανασκευάσει με τα γραφόμενά του, και καταγγέλλει ως παράνομη και αντικανονική την απόφαση της καθαίρεσής του¹¹⁶⁶. Αν και προσφάτως είχε υπογράψει την ορθόδοξη ομολογία πίστεως, υπερασπίζεται τις προηγούμενες θέσεις του για την Ένωση, στηριζόμενος σε παραδείγματα Πατέρων της Ορθόδοξου Εκκλησίας, επειδή, όπως γράφει, δεν μπορεί να μείνει απαθής στο σχίσμα που είχε δημιουργηθεί στην κοινωνία και είχε ως αιτία το *filioque*¹¹⁶⁷. Προσπάθησε, λοιπόν, να αποδείξει με τον γραπτό λόγο ότι είναι παράλογο να μην στηρίζει την Ένωση, εφ' όσον οι προθέσεις *ἐκ* και *διὰ* για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος έχουν την ίδια σημασία¹¹⁶⁸. Αφηγείται το εκρηκτικό κλίμα που επικρατούσε λίγο πριν δικαστεί, με το πλήθος να έχει γεμίσει ασφυκτικά τον ναό¹¹⁶⁹, θεωρεί ότι οι αρχιερείς ενήργησαν υπό το κλίμα φόβου και απειλών για τη ζωή τους¹¹⁷⁰ και εκφράζει τη βαθιά πικρία του για την καθαίρεσή του από τον πατριαρχικό θρόνο, καταγγέλλοντας τους αντιπάλους του, κυρίως τους μοναχούς, Αρσενιάτες και Ιωσηφίτες, που περιστοιχίζαν τον πατριάρχη Ιωσήφ Α΄. Αυτοί, σύμφωνα με τον Βέκκο, σχεδίασαν την καταδίκη του και προκάλεσαν εναντίον του τον χυδαίο όγλο¹¹⁷¹. Επομένως, θεωρεί ότι η καταδίκη του είναι αντικανονική, εφ' όσον προήλθε από μοναχούς και όχι επισκόπους ή έστω ιερείς¹¹⁷². Ο καθαιρεθείς και εξόριστος Ιωάννης επανέρχεται δριμύτερος με τη συγκεκριμένη αναφορά του. Δεν σιωπά και δεν απολογείται, αλλά εξιστορεί και καταγγέλλει. Σύμφωνα με τον ίδιο, απομακρύνθηκε από το πατριαρχείο με τη βία¹¹⁷³, με την κατηγορία της αίρεσης, και καθαιρέθηκε, χωρίς πρώτα να έχει

¹¹⁶⁴Janin, *Grand Centres*, 175.

¹¹⁶⁵Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 950 B-970C. Η συγκεκριμένη αναφορά απευθύνεται στον πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο και στον πατριάρχη Αντιοχείας Θεοδόσιο. Βλ. Papadakis, *Crisis*, 70. Ragia, «Confessions», 34.

¹¹⁶⁶Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 949 B-D, 953 A.

¹¹⁶⁷Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 952 A-B.

¹¹⁶⁸Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 952 C-D.

¹¹⁶⁹Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 957 B.

¹¹⁷⁰Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 957 B-C.

¹¹⁷¹Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 953C.

¹¹⁷²Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 953D-956A, και 960C, όπου ο Βέκκος κάνει λόγο για δικαστές λαϊκούς και διακόνους, που επίσης δεν είχαν αρμοδιότητα επάνω στον πατριάρχη.

¹¹⁷³Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 953A.

συγκληθεί σύνοδος, όπου θα μπορούσε να απολογηθεί¹¹⁷⁴. Υποστηρίζει ότι, επειδή δεν υπήρξε επιστολή της παραίτησής του από τον πατριαρχικό θρόνο, ο Ιωσήφ Α΄ επανήλθε στο πατριαρχείο πριν ακόμη καθαιρεθεί εκείνος¹¹⁷⁵. Θεωρεί ότι η δική του ερμηνεία των κειμένων ήταν ορθόδοξη και ως ορθόδοξη έγινε αποδεκτή από τη σύνοδο του 1283, εφ' όσον αυτοί που τον δίκασαν, δεν μπόρεσαν να στηρίξουν την κατηγορία της αίρεσης. Συνεπώς, ζητάει τον λόγο, γιατί του αφαίρεσαν την ιεροσύνη, αφού δεν ήταν αιρετικός¹¹⁷⁶.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, υπήρξαν παρατυπίες στη διαδικασία εκθρόνισης και καθαίρεσης του Βέκκου από την ιεροσύνη, οι οποίες, προφανώς, οφείλονταν στο εκρηκτικό κλίμα που επικρατούσε στην πρωτεύουσα εναντίον των Ενωτικών εκείνη την περίοδο, και στις πιέσεις που ασκούσε η ανθενωτική μερίδα για να τιμωρηθεί ο Ιωάννης και οι συνεργάτες του¹¹⁷⁷. Τις παρατυπίες αυτές το δικαστήριο προσπάθησε πιθανόν να καλύψει ή ακόμη και να νομιμοποιήσει με την ομολογία του Βέκκου, αλλά τους πρόλαβαν οι καταγγελίες του¹¹⁷⁸.

Ο εξόριστος Ιωάννης Βέκκος δεν επρόκειτο να αποδεχθεί ποτέ όσα είχε υπογράψει υπό πίεση. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, δεν σταματούσε να καταγγέλλει την αδικία που υπέστη και την σκληρότητα, με την οποία τον αντιμετώπισαν. Θεωρούσε ότι έπρεπε να τύχει πιο επιεικούς (φιλόανθρωπος) μεταχείρισης, ενώ παραπονείται για την έλλειψη βασικών ειδών ανάγκης, τα οποία θα έπρεπε να του είχαν χορηγήσει¹¹⁷⁹.

Την περίοδο που ο Βέκκος ήταν εξόριστος στην Προύσα, ο νέος μητροπολίτης της πόλης Νεόφυτος (κατά κόσμον Νικόλαος Αμαγείρευτος) όρισε αυστηρή νηστεία για ένα διάστημα στην περιοχή της δικαιοδοσίας του, λόγω του παπικού μνημοσύνου που είχε προηγουμένως συντελεστεί στις εκκλησίες της περιοχής. Η συγκεκριμένη απόφαση του μητροπολίτη δυσαρέστησε τους κατοίκους της Προύσας, οι οποίοι απέδωσαν τις ευθύνες στον Ιωάννη Βέκκο, κατά την πατριαρχία του οποίου γινόταν η μνημόνευση του πάπα. Ο Βέκκος τότε εξοργίστηκε, χαρακτηρίζοντας τους κατοίκους της Προύσας αμαθείς ως προς τα εκκλησιαστικά, ενώ εξαπέλυσε κατηγορίες εναντίον του νέου πατριάρχη Γρηγορίου (κατά κόσμον Γεωργίου) Κυπρίου, που είχε ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο

¹¹⁷⁴Ημεῖς δὲ ὅπερ τότε δι' οὗς ἔφημεν λόγους, ἀπολογήσασθαι οὐκ ἔδοκιμάσαμεν, νῦν εἰς λαμπρὸν προτεινομεν τὸν ἀπόλογον, Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 964 B-C.

¹¹⁷⁵Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 953 A-B και 956 B-C: *Καὶ τοῦτο μὲν οὕτω πρῶτον ἐφ' ἡμῖν γέγονε τὸ ἀδίκημα, τὸ πρὸ τῆς καθ' ἡμῶν συνοδικῆς διαγνώσεως, ἀντικαταστήναι τῷ θρόνῳ τὸν ἡμῶν ἐπὶ τούτῳ ἀντίζηλον.*

¹¹⁷⁶Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας*, στηλ. 964 C-D.

¹¹⁷⁷Ο ίδιος ο Βέκκος θεωρεί ότι η καταδίκη του είχε ήδη προαποφασιστεί πριν τη δίκη του.

¹¹⁷⁸Ragia, «Confessions», 36.

¹¹⁷⁹Γρηγοράς, I, 168₂₄-169₁₀.

τον Απρίλιο του 1283, μετά τον θάνατο του Ιωσήφ Α΄, ότι ήταν Λατίνος στην καταγωγή και τις συνήθειες, και ζητούσε να κριθεί για τις απόψεις του από τον ίδιο τον αυτοκράτορα¹¹⁸⁰.

Οι κατηγορίες του Βέκκου εναντίον του πατριάρχη και οι εκκλήσεις του προς τον αυτοκράτορα να του δοθεί το δικαίωμα να υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι στην κατηγορία της αίρεσης, οδήγησαν τον αυτοκράτορα στη σύγκληση της Β΄ συνόδου των Βλαχερνών. Ο Ανδρόνικος Β΄ διέταξε να μεταφερθεί ο Ιωάννης εν πλω από την Προύσα στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να απολογηθεί. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οδήγησαν τον εξόριστο πρώην πατριάρχη όχι σε μονή μέσα στην Πόλη, αλλά στη μονή Κοσμιδίου, δηλαδή, εκτός των τειχών της Βασιλεύουσας¹¹⁸¹. Οι εργασίες της συνόδου άρχισαν στις 5 Φεβρουαρίου του 1285 και έληξαν τον Αύγουστο του ίδιου έτους¹¹⁸². Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων πρώτων συνεδριών, ο Ιωάννης Βέκκος και οι συνεργάτες του Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης και Γεώργιος Μετοχίτης εξέθεσαν τις απόψεις τους ενώπιον του αυτοκράτορα, των αρχιερέων της συνόδου, του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μουζάλωνος¹¹⁸³, του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου, του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου, ο οποίος ήταν άρρωστος και παρακολουθούσε τη

¹¹⁸⁰Παχυμέρης, III, 101₂₄- 103₆. Οι κατηγορίες του Βέκκου εναντίον του Κυπρίου δεν ήταν ορθές. Ο πατριάρχης ήταν ελληνικής καταγωγής. Σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του (Γρηγόριος Κύπριος, *Διήγησις*, στήλ. 19-30), γεννήθηκε το 1241 στην Φραγκοκρατούμενη Κύπρο, όπου μεγάλωσε. Φοίτησε στη φραγκικανή σχολή και στη συνέχεια μετέβη στη Νίκαια, όπου μαθήτευσε κοντά στον Γεώργιο Ακροπολίτη. Μετά το 1261, έγινε διδάσκαλος της φιλοσοφίας στην Κωνσταντινούπολη και ανάμεσα στους μαθητές του συγκαταλεγόταν ο Θεόδωρος Μουζάλων αλλά και ο Θεόδωρος Μετοχίτης, βλ. Χριστόδουλος, *Διδασκαλία*, σ. 18, σημ. 1. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, I, 165₁₁- 166₁₂, οι Αρσενιάτες κατηγορούσαν τον πατριάρχη ως λατινόφρονα, συγκεκριμένα ότι μετέφερε στη Νίκαια από την λατινοκρατούμενη Κύπρο τον τρόπο ζωής του και λατινικά στοιχεία, κυρίως, όμως, ότι τον καιρό που βρισκόταν στην Κύπρο, είχε γίνει *αναγνώστης* από τους Λατίνους. Την κατηγορία αυτή ο ιστορικός τη θεωρεί αβάσιμη, προϊόν χαιρεκακίας κάποιου προσώπου ή κακοήθη επινόηση των Αρσενιατών, με τη δεύτερη υπόθεση να είναι, κατά τη γνώμη του, πιθανότερη. Ως κύρια αιτία, όμως, θεωρεί την έπαρση που είχαν αυτοί αποκτήσει λόγω των διώξεων και των εξοριών τους, εξ αιτίας του ζήλου τους, γι' αυτό και ήθελαν να κυριαρχούν στα εκκλησιαστικά πράγματα. Οι δύο εκκλησιαστικοί άνδρες Βέκκος και Κύπριος διέθεταν μεγάλη μόρφωση και βρίσκονταν σε αντιπαράθεση, πριν ο δεύτερος ανέβει στον πατριαρχικό θρόνο. Ο Γρηγόριος ο Κύπριος, ως *πρωτοαποστολάριος τῶν ἀνακτόρων*, είχε εναντιωθεί στις θεολογικές απόψεις του Βέκκου με το έργο του: *Λόγος ἀντιρρήτικὸς τῶν τοῦ Βέκκου βλασφημῶν δογμάτων ἐκδοθεὶς πρὸ τοῦ ψήφῳ Θεοῦ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον*, στο J.-Cl. Larchet (έκδ.), *La Vie et l'oeuvre de Georges/Grégoire il de Chypre (1241-1290): Patriarche de Constantinople*, Paris 2012.

¹¹⁸¹Για τη μονή των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού στο Κοσμιδίου στον Κεράτιο Κόλπο, βλ. Janin, *Églises*, 286-289.

¹¹⁸²Laurent, «Notes», 217-219. Χριστόδουλος, *Διδασκαλία*, 19.

¹¹⁸³Μαθητής του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου και ο στενότερος συνεργάτης και σύμβουλος του Ανδρονίκου Β΄, ο έχων το αξίωμα του *μεγάλου λογοθέτου*. Καταγόταν από τη γνωστή μικρασιατική οικογένεια των Μουζάλωνων. Υπήρξε ανθενωτικός και από τους κύριους οργανωτές των δύο συνόδων των Βλαχερνών (1283, 1285), στις οποίες καταδικάστηκε ο Ιωάννης Βέκκος. Συνέγραψε τον *αντιρρητικό λόγο* κατά τῶν τοῦ Βέκκου βλασφημιῶν. Για τον Θεόδωρο Μουζάλωνα, βλ. Γρηγοράς, I, 170₁₀₋₂₁, *PLP*, αρ. 19430, *ODB*, λημ. «Mouzalon». Επίσης, την πρόσφατη διδακτορική διατριβή της Δ. Σαμαρά, *Θεόδωρος Μουζάλων: βιογραφική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 2014.

δίκη ξαπλωμένος σε φορείο, του ρήτορα της Εκκλησίας Μανουήλ Ολοβώλου και ενός πολυπληθούς ακροατηρίου, αποτελούμενο από έναν μεγάλο αριθμό επισκόπων, συγκλητικών, αξιωματούχων, μοναχών και λαϊκών¹¹⁸⁴. Οι διάλογοι έχουν διασωθεί από τον Παχυμέρη στην ιστορία του¹¹⁸⁵. Και οι τρεις κατηγορούμενοι έπρεπε να αποδείξουν ότι η ερμηνεία που έδιναν στη φράση *διὰ τοῦ Υἱοῦ*, ήταν σύμφωνη με τη διδασκαλία της Ορθόδοξου Εκκλησίας, διαφορετικά θα ήταν υπόλογοι για αίρεση. Παρ' όλα αυτά, και οι τρεις έμειναν πιστοί στις λατινίζουσες θέσεις τους, υποστηρίζοντας ότι οι προθέσεις *ἐκ* και *διὰ* για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος ήταν ταυτόσημες¹¹⁸⁶, βασιζόμενοι σε αποσπάσματα πατερικών κειμένων¹¹⁸⁷. Η τοποθέτησή τους έκανε τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο να σηκωθεί από το φορείο του και να απευθυνθεί προς τον Βέκκο, υποστηρίζοντας το ορθόδοξο πατροπαράδοτο δόγμα και καλώντας τον να εγκαταλείψει τις θέσεις του αυτός και οι συνεργάτες του, συντασσόμενοι με την Ορθόδοξη Εκκλησία¹¹⁸⁸, αλλά μάταια. Ο Βέκκος και οι ομόφρονοί του απάντησαν ότι αποδέχονται τη φράση *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ* ως ορθόδοξη¹¹⁸⁹.

Ο Ιωάννης Βέκκος με τις απόψεις του δημιούργησε σύγχυση, αφού κατάφερε να σπείρει αμφιβολίες στο ακροατήριο σχετικά με τον τρόπο αντίληψης της ορθόδοξης ερμηνείας του δόγματος, και έτσι η σύνοδος, ύστερα από τέσσερις συνεδρίες, δεν είχε καταλήξει σε επιθυμητό αποτέλεσμα. Ο Βέκκος και ο Γρηγόριος ο Κύπριος αλληλοκατηγορούνταν, με τον πρώην πατριάρχη να στρέφεται προς τον αυτοκράτορα και να ορκίζεται ότι αν δεν έφευγε ο Κύπριος από την πατριαρχία, ποτέ δεν θα κόπαζε η αναστάτωση στους κόλπους της Εκκλησίας, εξοργίζοντας τον Ανδρόνικο Β', αφού φοβόταν ένα ακόμη σχίσμα μέσα στην Εκκλησία¹¹⁹⁰. Τελικά, μετά από μία διακοπή προκειμένου να εξετάσουν την υπόθεση, οι ιεράρχες συνεδρίασαν ξανά τον Ιούλιο του 1285 και κατέληξαν στην καταδίκη του Βέκκου και των ομοφρόνων του, Μετοχίτη και

¹¹⁸⁴Παχυμέρης, III, 103⁹⁻¹⁷. Gill, «Beccus», 262.

¹¹⁸⁵Παχυμέρης, III, 103¹⁸⁻¹¹⁵₂₃.

¹¹⁸⁶Παχυμέρης, III, 105⁶⁻¹¹.

¹¹⁸⁷Παχυμέρης, III, 105¹¹⁻¹⁶. Η φράση *διὰ τοῦ Υἱοῦ* που χρησιμοποιεί εδώ ο Ιωάννης Βέκκος, έχει αντληθεί από την *Ἐκδοσιν ἀκριβῆ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*. Εκτός από το συγκεκριμένο χωρίο, ο Βέκκος και οι ομόφρονές του χρησιμοποίησαν στα έργα τους μία αναφορά του Μάζιμου Ομολογητοῦ στο έργο *Πρὸς θαλάσσιον*: «ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐσιωδῶς, δι' Υἱοῦ γεννηθέντος, ἀφράστως ἐκπορευόμενον» και τη φράση «τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον» από την ομολογία πίστεως του Ταρασίου Κωνσταντινουπόλεως σε εγκύκλιο επιστολή του προς τους πατριάρχες της Ανατολῆς, η οποία αναγνώστηκε στη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο. Βλ. Χριστόδουλος, *Διδασκαλία*, 81-82.

¹¹⁸⁸Παχυμέρης, III, 111¹⁷⁻²³.

¹¹⁸⁹Παχυμέρης, III, 113²⁶⁻¹¹⁵₁ και 109²²⁻²⁴, όπου ο Βέκκος στηρίζει τη διδασκαλία του περί ταυτόσημης σημασίας των δύο προθέσεων *ἐκ* και *διὰ* στα κείμενα του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης.

¹¹⁹⁰Παχυμέρης, III, 115²⁹⁻³⁵.

Μελιτηνιώτη, με την κατηγορία της αίρεσης, εφ' όσον είχαν προβεί στην παραχάραξη της ορθόδοξης πατερικής διδασκαλίας περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος.

Μετά την απόφαση, οι καταδικασθέντες οδηγήθηκαν ξανά στη μονή Κοσμιδίου. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ δεν ήταν τόσο σκληρός στις αποφάσεις του, όπως ο πατέρας του, Μιχαήλ Η΄. Ίσως για χάρη των προηγούμενων καλών σχέσεων με τον Βέκκο επί βασιλείας του πατέρα του, ίσως γιατί φοβόταν νέα αναταραχή στα εκκλησιαστικά, αφού οι πιέσεις των Αρσενιατών εξακολουθούσαν να είναι μεγάλες, προσπάθησε για τελευταία φορά να τους πείσει να αλλάξουν γνώμη, καταδικάζοντας τις αιρετικές απόψεις τους περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Διαφορετικά, θα τους τιμωρούσε με εξορία και άλλα δεινά, εκείνοι, όμως, δεν πτοήθηκαν και προετοιμάστηκαν να δεχθούν τις συνέπειες¹¹⁹¹. Ο αυτοκράτορας δεν είχε άλλη επιλογή, από το να προβεί στις συγκεκριμένες κυρώσεις. Διέταξε, λοιπόν, να μεταφερθούν οι καταδικασθέντες στον κόλπο του Αστακού στη Νικομήδεια και να περιοριστούν στο φρούριο του Αγίου Γρηγορίου¹¹⁹². Ο περιορισμός τους σήμαινε παντοτινή εξορία και εγκλεισμό. Τη φύλαξή τους ανέλαβαν Κέλτες φρουροί, ενώ αυτή τη φορά δεν προβλέφθηκε από τον αυτοκράτορα καμία βοήθεια για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών των εξοριστών¹¹⁹³. Ο ίδιος ο Βέκκος στη διαθήκη του, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, πιστοποιεί ότι όντως φυλασσόταν από Κέλτες (Βαράγγους) φρουρούς¹¹⁹⁴, ενώ σε ένα άλλο έργο του γράφει ότι μοναδική θέα είχε τους φύλακες¹¹⁹⁵.

Οι κακουχίες δεν λύγισαν τον πρώην πατριάρχη, αντίθετα τον έκαναν να υπερασπίζεται με μεγαλύτερο πάθος τις ενωτικές απόψεις του. Από τον τόπο της εξορίας του ουδέποτε σταμάτησε να διακηρύσσει, όσα πρέσβευε¹¹⁹⁶. Με τους δύο *Αντιρρητικούς*

¹¹⁹¹Παχυμέρης, III, 117¹⁰⁻²².

¹¹⁹²Παχυμέρης, III, 117²²⁻²⁵. Για τις συνθήκες μεταφοράς τους, που έγινε νύκτα, και για το φρούριο, βλ. παρακάτω, 260, τη μαρτυρία του Γεώργιου Μετοχίτη.

¹¹⁹³Παχυμέρης, III, 117²⁵⁻²⁷.

¹¹⁹⁴Kotzabassi, «Testament», 35.

¹¹⁹⁵Ιωάννης Βέκκος, *Επισημείωσις*, στηλ. 1020 C.

¹¹⁹⁶... τὴν παρούσαν δέξει δὴ βίβλον... Κύρι Θεόδωρε, ἦν ἡ μὲν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἐπισυμβᾶσα ταραχὴ καρπὸν τῆς ἐμῆς ἀνέδειξε διανοίας, ἡ δὲ διὰ ταῦτα ἐξορία καὶ φυλακὴ καὶ τῶν ἐμῶν χειρῶν πόνον εἰργάσαντο ... Δέξει οὖν ταύτην τὴν πρὸς τὴν αὐτουργίαν τοῦ ἀντιγράφου ἀνάγκης τὸ αἴτιον, τὴν πικρὰν καὶ ἀπάνθρωπον εἰδῶς φυλακὴν, Ιωάννης Βέκκος, *Επισημείωσις*, στηλ. 1020-1021A.

Λόγους¹¹⁹⁷ του συνέχιζε να υπερασπίζεται τις λατινίζουσες θέσεις του¹¹⁹⁸ και στρεφόταν εναντίον του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου¹¹⁹⁹ με βαριές κατηγορίες¹²⁰⁰.

Γίνεται φανερό ότι η στάση του Ιωάννη Βέκκου είχε σκληρύνει μετά την καταδίκη του και τη δεύτερη εξορία του. Όχι απλά δεν αποκήρυσσε τις θέσεις του, αλλά τις θεωρούσε ως τις μόνες αληθινές και ορθόδοξες, καθώς και ότι διώκετο από αυτούς που διαστρέβλωναν τα πατερικά κείμενα και το δόγμα¹²⁰¹. Έτσι, η σύγκρουση των δύο ανδρών έφτασε στο αποκορύφωμα. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Κύπριος αρχικά βρισκόταν στο ίδιο στρατόπεδο με τον Βέκκο, αφού ο Γρηγοράς τον κατονομάζει ως έναν από τους συνεργάτες του¹²⁰². Η αλλαγή στρατοπέδου του Κυπρίου και η στροφή του εναντίον του Βέκκου, οδήγησε στη σύγκρουση μεταξύ τους. Και οι δύο ήταν ιδιαίτερα μορφωμένοι, με φιλολογική παιδεία, χειρίζονταν άψογα την ελληνική γλώσσα και ήταν γνώστες των θεολογικών ζητημάτων. Ήταν αναπόφευκτο, λοιπόν, η σύγκρουση να μην μείνει στο λεκτικό πεδίο, αλλά να περάσει στον γραπτό λόγο, και αυτό θα δημιουργούσε πρόβλημα, κυρίως οι απόψεις του Βέκκου. Δεν είχε άδικο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, που αγωνιζόταν να τον επαναφέρει στις ορθόδοξες απόψεις, αφού τα γραπτά μένουν και μπορούν να επηρεάσουν άλλους. Απόδειξη γι' αυτό αποτελεί η απήχηση που είχαν οι απόψεις του Βέκκου στη Δύση. Μπορεί για την Ορθόδοξη Εκκλησία οι απόψεις του να ήταν αιρετικές, για εκείνους, όμως, που υποστήριζαν το *filioque*, υπήρξαν η βάση για να το στηρίξουν μέσω της δικής του ερμηνείας των πατερικών κειμένων. Συγκεκριμένα, οι Λατίνοι δεν ήταν εξοικειωμένοι με τα κείμενα των μεγάλων Πατέρων της Ανατολής, κάποια από τα οποία αγνοούσαν εντελώς. Η προσπάθειά τους υπό την πίεση των Ορθοδόξων συνομιλητών τους να τα προσεγγίσουν, ώστε να επιχειρηματολογούν υπέρ της Ενώσεως με τη Ρώμη, οδήγησε, όπως σημειώνει ο Χρ. Αραμπατζής, στην παρερμηνεία και την αλλοίωση τους, λόγω της άγνοιας του πλαισίου και των

¹¹⁹⁷Ιωάννης Βέκκος, *Λόγοι αντιρρητικοί*, σηλ. 863-926.

¹¹⁹⁸Ο καθαιρεθείς και εξόριστος πατριάρχης συνέχιζε να υπερασπίζεται τη θέση του περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, ειρωνευόμενος την ερμηνεία των αντιπάλων του και καταγγέλοντάς τη ως αιρετική, όπως και τον ίδιο τον πατριάρχη, βλ. Ιωάννης Βέκκος, *Λόγοι αντιρρητικοί*, σηλ. 872 B-C.

¹¹⁹⁹*Nūn δ' ἡμᾶς μὲν φυλακαὶ καὶ φρουραὶ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας ἀσφαλέστεραι διαδέχονται αὐτὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου κάθηται γαυριῶν, ὀμιλῶν ἀπατᾶ, δογματίζων παραλογίζεται ... Αποτέμνει τῆς Ἐκκλησίας ἡμᾶς τοὺς τίνας ὁ τίς; τοὺς γνησίους ὁ νόθος ... Διαγράφει τῆς τῶν ἱερέων χορείας ὁ ἀνίερος τοὺς ἱερεῖς*, βλ. Βέκκος, *Λόγοι αντιρρητικοί*, σηλ. 893 B-D.

¹²⁰⁰Ο πρώην πατριάρχης επιτίθεται με σκληρά λόγια εναντίον του Ιωσήφ για την καταγωγή του, θεωρώντας τον ξένο και όχι γνήσιο θρέμμα της Βασιλεύουσας. Τον κατηγορεί, επίσης, για αίρεση (ὁ τῆς ἀρτιφανοῦς αἵρέσεως ἀρχηγός) και ότι ήρθε στην Κωνσταντινούπολη για να προκαλέσει ζημιὰ στην Εκκλησία με τις αιρετικές του θέσεις, βλ. Ιωάννης Βέκκος, *Λόγοι αντιρρητικοί*, σηλ. 865 A-C. Βλ. και σηλ. 885 B-C, όπου ο Βέκκος απευθύνεται ειρωνικά στον Κύπριο: *Τί φῆς, ᾧ νέε θεολόγε, καὶ τὴν οἴησιν ἀληθῶς ὑψηλῆ;*

¹²⁰¹Ιωάννης Βέκκος, *Λόγοι αντιρρητικοί*, σηλ. 892 D- 893A.

¹²⁰²Γρηγοράς, I, 130¹⁰⁻¹¹.

προϋποθέσεων βάσει των οποίων οι Πατέρες της Ανατολής εξέφρασαν και διατύπωσαν την αλήθεια¹²⁰³. Ο Βέκκος, όμως, ως Βυζαντινός και ιερωμένος, γνώριζε τα πατερικά κείμενα. Από τη στιγμή που αποφάσισε να εργαστεί υπέρ της Ενώσεως, τα χρησιμοποίησε για να βρει χωρία που θα υποστήριζαν το *filioque*, αλλά, κυρίως, στόχευε «στην επανερμηνεία όλης της πατερικής γραμματείας στην προοπτική της συμφωνίας της δυτικής και ανατολικής θεολογικής Παράδοσης, με κριτήρια, τα οποία θεμελιώνει στην ίδια την Παράδοση», γράφει χαρακτηριστικά ο Αραμπατζής. Έτσι, το έργο του Ιωάννη Βέκκου και η επιχειρηματολογία του αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στην ερμηνεία της Πατερικής παράδοσης, ώστε όλοι οι λατινόφωνοι ανατολικοί συγγραφείς μετά τον Βέκκο να στηρίζονται στο έργο του, προκειμένου να θεμελιώνουν τις θέσεις τους μέσα από τα πατερικά κείμενα¹²⁰⁴.

Ο Ιωάννης Βέκκος υπήρξε υπέρμαχος της Ενώσεως μέχρι το τέλος της ζωής του. Ποτέ δεν αποδέχθηκε την καθαίρεσή του, επειδή θεωρούσε ότι η θεολογική ερμηνεία του Κυπρίου δεν ήταν ανώτερη ή πιο ορθόδοξη από τη δική του¹²⁰⁵. Στη μακροσκελή *Απολογία* του γράφει συνεχώς ότι η κατηγορία εναντίον του ήταν προϊόν συκοφαντίας¹²⁰⁶. Από τη σύγκρουση μεταξύ των δύο ανδρών τελικά κανείς δεν βγήκε νικητής. Η προσπάθεια του Κυπρίου με τον Τόμο του, το 1285¹²⁰⁷, να αναιρέσει τις απόψεις του Βέκκου περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, καθορίζοντας στενότερα την ορθόδοξη θέση του στο ζήτημα, τού στοίχησε τον πατριαρχικό θρόνο. Τις καταγγελίες του Βέκκου ότι οι απόψεις του Κυπρίου ήταν αιρετικές, φάνηκε ότι τις συμερίζονταν και κάποιοι άλλοι μέσα στην εκκλησία. Εκπρόσωποι αυτής της μερίδας, που θεωρούσαν τον Κύπριο εξίσου αιρετικό με τον Βέκκο, ήταν ο επίσκοπος Εφέσου Ιωάννης Χειλάς και ο επίσκοπος Φιλαδελφείας Θεόληπτος¹²⁰⁸. Μία μεγάλη μερίδα από τους αρχιερείς και τον κλήρο αποσχίστηκε τότε από τον Κύπριο, ακόμη και οι πιο έμπιστοί του, ο Χειλάς Εφέσου και ο Δανιήλ Κυζίκου¹²⁰⁹, σχίσμα μεταξὺ τῶν ἀπ’

¹²⁰³Αραμπατζής, *Βέκκος*, 7.

¹²⁰⁴Αραμπατζής, *Βέκκος*, 7. Ο ίδιος, *Χριστιανική Γραμματεία*, 661-718, για τις ερμηνευτικές αρχές και τη μεθοδολογία προσέγγισης της Πατερικής παράδοσης από τον Ιωάννη Βέκκο. Απόδειξη για την απήχηση των θέσεων του Βέκκου στη Δύση είναι η έκδοση, το 1630, στη Ρώμη του έργου του *Επιγραφές*, όπου προσπαθούσε μέσα από την ελλατωματική χρήση κειμένων του Κυρίλου Αλεξανδρείας, να αποδείξει ότι οι απόψεις του Αλεξανδρινού Πατέρα συμφωνούσαν με το λατινικό δόγμα, βλ. Anicic, *Μυστήριο*, 25-27.

¹²⁰⁵Ragia, «Confessions», 44.

¹²⁰⁶Ιωάννης Βέκκος, *Απολογία*, στηλ. 1012 B: ... μέχρι τῶν ἐν σπηλαίοις οἰκούντων καὶ ὄρεσιν ὁ τοῦ ψεύδους ὑπερασπιστὴς τὰ τῆς αὐτοῦ διαβολῆς καθ’ ἡμῶν ὑφήπλωσε δίκτυα. Τίς δὲ ἡ διαβολή, καὶ τίς ἡ ἐπὶ ταύτῃ παρ’ ἡμῶν τῶν διαβληθέντων ἀπολογία; Πρβλ. στηλ. 1012 D-1013 A, 1018 D καὶ 1020 A-B.

¹²⁰⁷Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 233-247.

¹²⁰⁸Nicol, *Last Centuries*, 104-105.

¹²⁰⁹Γρηγοράς, I, 177₂₁-178₁₃.

ἐκείνου σχιζομένων ἐγίνετο, γράφει ο Παχυμέρης¹²¹⁰, και ο Κύπριος αναγκάστηκε, τον Ιούνιο του 1289, να συντάξει επιστολή παραίτησης από τον πατριαρχικό θρόνο¹²¹¹, για χάρη της ειρήνευσης της Εκκλησίας και υπό το βάρος τῶν ψυχοβλαβῶν σκανδάλων, τα οποία ἤθελε να καταργήσει, και να αποσυρθεῖ στη μονή της Παναγίας της Οδηγήτριας. Ο Γρηγοράς, λαμβάνοντας ἀκόμη μία φορά θέση υπέρ του Βέκκου, αποδίδει τη δίωξη του Κυπρίου στη θεία τιμωρία, επειδή εἶχε φερθεῖ χωρίς ἔλεος ἀπέναντι στον πρώην πατριάρχη. Τον κατηγορεῖ ὅτι δεν ἦταν ἀρκετή για ἐκείνον η καταδίκη του Ιωάννη, η εξορία του και ὅσα δεινά υπέφερε μακριά ἀπό συγγενεῖς και φίλους, ἀλλά τον ενοχλοῦσε συνεχῶς, μιλώντας και γράφοντας ἐναντίον των συγγραμμάτων και των ἀπόψεών του, γι' αυτό και κατηγορήθηκε και ο ἴδιος ως αιρετικός¹²¹². Στην επιστολή παραίτησής του ο Κύπριος υποστηρίζει ὅτι ὅσα ἔλεγε και ἔγραφε ἐναντίον του Βέκκου εἶχαν ως σκοπό να ἐπαναφέρουν τους ἐνωτικούς στους κόλπους της Ορθοδόξου Εκκλησίας, η προσπάθεια, ὁμως, αὐτή ἔφερε τα ἀντίθετα ἀποτελέσματα¹²¹³. Στην πραγματικότητα, τόσο ο Ιωάννης Βέκκος ὅσο και ο ἀντίπαλός του, Γρηγόριος ο Κύπριος, ἔπεσαν θύματα της ευρύτατης μόρφωσης και πολυμάθειάς τους και ἐπιχείρησαν να ἐρμηνεύσουν το δόγμα, ο πρώτος για να υποστηρίξει την Ἐνωσι και ο δεύτερος για να ἀναιρέσει τις ἀπόψεις του πρώτου.

Ο Ιωάννης Βέκκος ἔγραψε τη διαθήκη του δύο χρόνια πριν τον θάνατό του (1297) και ἐνῶ ἦταν κλεισμένος στο φρούριο. Πιστεύω ὅτι θα πρέπει να εἶχε πληροφορηθεῖ την τύχη του ἀντιπάλου του, γιατί μέσα στη διαθήκη δεν ἀναφέρεται προσωπικά στον Γρηγόριο Κύπριο, ὅπως ἔκανε στο παρελθόν. Αν η ὑπόθεση ἰσχύει, η εἶδηση θα του προκάλεσε ἰκανοποίηση, καθῶς, ὅπως εἶδαμε, και ο ἴδιος εἶχε καταγγείλει τον Κύπριο ως αιρετικό. Ο Ιωάννης ξεκινάει τη διαθήκη του με ἕναν πρόλογο για ὅσους ἔχουν φύγει ἀπό τη ζωή στην εξορία ἢ στη φυλακή και παρ' ὅλο που δεν ἔχουν κανένα περυσιακό στοιχείο να ἀφήσουν σε συγγενικά τους πρόσωπα, ἐντούτοις, ἀφήνουν ἕνα κείμενο ως διαθήκη, θέλοντας να ἀπαρνηθοῦν την κατηγορία ἐναντίον τους και να διώξουν ἀπό πάνω τους τη ντροπή¹²¹⁴. Η δική του διαθήκη, ὁμως, δεν συντάχθηκε με σκοπό να ἀπαρνηθεῖ την κατηγορία, για την οποία υπέστη ἐξορίες μέχρι θανάτου και φυλακίσεις, ἀντίθετα εἶναι μία ὁμολογία πίστεως¹²¹⁵. Ο Ιωάννης Βέκκος, νιώθοντας το τέλος να εἶναι

¹²¹⁰Παχυμέρης, III, 145¹³⁻¹⁴.

¹²¹¹Λίβελλος παραίτησεως ἐπὶ τῷ θρόνῳ τοῦ Γρηγορίου, Παχυμέρης, III, 147²²⁻¹⁴⁹²⁹.

¹²¹²Γρηγοράς, I, 176¹¹⁻¹⁷⁷⁹.

¹²¹³Παχυμέρης, III, 147³⁰⁻³⁴.

¹²¹⁴Kotzabassi, «Testament», 32¹⁻⁶. Για τη διαθήκη του πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου, βλ. και Πατεδάκης, «Διαθήκες», 77-78.

¹²¹⁵Kotzabassi, «Testament», 32⁷⁻¹³.

κοντά, γράφει για τελευταία φορά όχι για να απαρνηθεί τις ιδέες του, για τις οποίες καταδικάστηκε και εξορίστηκε, αλλά, αντίθετα, για να τις υπερασπιστεί με σθένος¹²¹⁶.

Ο εξόριστος πατριάρχης δεν διέθετε πλούτο, ούτε χρήματα, ούτε κτήματα, αφού, όταν καταδικάστηκε, δημεύθηκε όλη η περιουσία του. Στους δύο άνδρες που τον συνόδευαν στην εξορία του και στη φυλακή, κληροδοτούσε τα λιγοστά προσωπικά του αντικείμενα. Και αυτό είναι το πιο ενδιαφέρον σημείο της διαθήκης, ειδικά για κάποιον που μελετά την καθημερινή ζωή των εξορίστων. Η διαθήκη του Βέκκου αποτελεί ευχάριστη έκπληξη. Οι διαθήκες εξορίστων είναι γενικά λίγες και συνήθως γραμμένες από εκκλησιαστικούς άνδρες, γι'αυτό και το περιεχόμενο εστιάζεται στις αιτίες της καθαίρεσης από το πατριαρχικό αξίωμα, στην υποστήριξη των θέσεών τους, στη στηλίτευση των επιλογών της πολιτικής αρχής. Σε κάποιες περιπτώσεις, υπάρχει και το παράπονο του εξορίστου για την κατάσταση του, καθώς και για την απουσία συγγενών και φίλων¹²¹⁷, οι πληροφορίες, όμως, για τον καθημερινό βίο τους είναι μηδαμινές. Συνήθως τέτοιες πληροφορίες παρέχονται σε επιστολές εξορίστων, οι οποίες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι πολύ λίγες, σε σχέση με το παρελθόν.

Στον πρώτο, τον Κωνσταντίνο Σιναΐτη, τον οποίο ο Βέκκος αποκαλεί πνευματικό του υιό, κληροδοτεί είκοσι δύο βιβλία του,¹²¹⁸ που τον συντρόφευαν τις μέρες της εξορίας του μέχρι και τις τελευταίες ώρες της ζωής του. Η λίστα που παραθέτει¹²¹⁹, είναι πραγματικά ενδιαφέρουσα, αφού περιλαμβάνει εκτός από ένα Ευαγγέλιο και δύο Μηνολόγια, τις επιστολές του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, φιλοσοφικά έργα, σχόλια στην Αριστοτελική Ρητορική, Ιστορία (Θουκυδίδη, Ηρόδοτο, Λιβάνιο, Λουκιανό), τα Ομηρικά έπη και ένα βιβλίο Ιατρικής¹²²⁰. Έτσι, ξετυλίγεται η προσωπικότητα του Ιωάννη Βέκκου, του ιερωμένου με τη βαθιά κλασική παιδεία¹²²¹, του θεολόγου και φιλόλογου ταυτόχρονα, του πολυμαθούς ανθρώπου, που τα ενδιαφέροντά του εκτείνονταν μέχρι και την Ιατρική.

Μαζί με αυτά τα βιβλία, ο Βέκκος αφήνει στον Κωνσταντίνο το εγκόλπιο του και το επιτραχήλιό του, και άλλα προσωπικά του αντικείμενα, μία θήκη φύλαξης της γραφίδας

¹²¹⁶Kotzabassi, «Testament», 32¹⁴⁻²³.

¹²¹⁷Βλ. τις διαθήκες του Αρσενίου Αυτωρειανού και Ιωσήφ Α΄.

¹²¹⁸Η πρώτη λίστα περιλαμβάνει μόνο δεκαέξι βιβλία, και όχι είκοσι δύο. Σε δεύτερη λίστα (βλ. παρακάτω) ο Βέκκος κληροδοτεί άλλα πέντε βιβλία, επομένως το γενικό σύνολο των βιβλίων είναι είκοσι ένα, άρα λείπει ένα βιβλίο. Η διαφορά αυτή, σύμφωνα με την εκδότρια, οφείλεται σε λάθος του αντιγραφέα, βλ. Kotzabassi, «Testament», 27.

¹²¹⁹Η μετάφραση των λέξεων είναι της Σ. Κοτζάμπασση.

¹²²⁰Kotzabassi, «Testament», 34⁵²⁻⁵⁸.

¹²²¹Βλ. Παχυμέρης, II, 489⁵⁻⁶, όπου αναφέρει ότι η κλασική παιδεία του Βέκκου προηγήθηκε της θεολογικής.

του (καλαμάριον), ένα δοχείο με φάρμακο από δηλητήριο φιδιού (θηριακάριον)¹²²², και ένα μαξιλάρι (πιλωτοπροσκεφάλαιον). Ακολουθεί μία δεύτερη λίστα με όσα κληροδοτεί στον Κωνσταντίνο Σιναΐτη (Κωστίτζης στο έγγραφο)¹²²³: ένα μικρό και ένα μεγαλύτερο χαλί προσευχής (επεύχιον)¹²²⁴, μία κουρτίνα, μία λεκάνη πλυσίματος (χερνιβόξεστον)¹²²⁵, μία μάλλινη κουβέρτα (έναπλιον)¹²²⁶ και ένα λευκό κάλυμμα κρεβατιού (ἄσπρην κάππαν)¹²²⁷. Μαζί με αυτά τα αντικείμενα, στη λίστα καταγράφονται και βιβλία: τὸ ψαλτήριον, τὴν ὀκτώηχον, τὸ τυπικὸν καὶ τὰ περιεκτικὰ διαφόρων ποιητῶν δύο βιβλία¹²²⁸. Στον Γεώργιο, που τον υπηρετεί¹²²⁹, ο Βέκκος αφήνει τα οικιακά σιδερένια, χάλκινα και μπρούτζινα σκεύη του και κάποια ρούχα του, τρεις τζόχες, δύο τζόχινα πανωφόρια και ένα μεταξωτό, τα δύο *περιστήθια* (ιερατικό ένδυμα, το οποίο

¹²²²LBG: *Θηριακάριον*, τὸ = δοχείο που περιείχε φάρμακο από δηλητηριώδη φίδια. *Θηριακή*, ἢ (ἀντίδοτος) = αντίδοτο για τα τσιμπήματα δηλητηριωδών ζώων, ερπετών, φιδιών, τα αποκαλούμενα «θηρία». Η αρχική του σύνθεση έγινε από τον Μιθριδάτη, τον βασιλιά του Πόντου. Ο αρχίατρος του Νέρωνα, Ανδρόμαχος από την Κρήτη, είχε παρασκευάσει φάρμακο από σάρκες εχιδνών, γι' αυτό και το αποκάλεσαν *θηριακή*. Ο ιατρός Γαληνός απέδειξε την αποτελεσματικότητα του φαρμάκου, βλ. Καραμπελόπουλος- Οικονομοπούλου, «Ελεγχος», 229-231. Το *θηριακόν* εντοπίζεται σε επίγραμμα, που χρονολογείται τέλη 12ου με αρχές 13ου αι. (*Εἰς θηριακάριον*, βλ. Antoniou, «Épigramme», 229-231), στη διαθήκη (1255) του μοναχού Μάξιμου Πλανίτη της μονής Λεμβιώτισσας (MM, αρ. 23, 74-75, στιχ. 16-17. Πρβλ. Kotzabassi, «Testament», 29, σημ. 21), αλλά και στο έργο *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού (για το έργο βλ. Βαλιάκος, *Το Δυναμερόν*, 241-255): «περὶ Θηριακῶν ἀντιδότων σκευασία» με 1'(10) συνταγές.

¹²²³Είναι το ίδιο πρόσωπο. Το Κωστίτζης είναι υποκοριστικό του ονόματος Κωνσταντίνος, βλ. Kotsabassi, «Testament», 27, κυρίως σημ. 15. Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη, βλ. Ragia, «Confessions», 5, σημ. 19.

¹²²⁴Βλ. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. 1, 85: «Η λ. επεύχιον σημαίνει κυρίως τὸν τάπητα ἐκεῖνον, ἐφ' οὗ, κάμπτοντες γόνυ, ἤρχοντο». Ο ίδιος, *Βυζαντινὸν Βίος*, τ. 6, σ. 57, γράφει για τους μοναχούς του Αγίου ὄρους: «Μόνον εἰς τοὺς γεροντότερους καὶ τούτου ἔνεκα ἀδυνάτους ἐπιτρέπεται νὰ κάμπτωσι τὰ γόνατα ἐπὶ μικροῦ τάπητος, ὅστις, ἐπειδὴ ἐπ' αὐτοῦ γονυκλινοῦντες ἤρχοντο, ἐλέγετο προσευχάδιον ἢ επεύχιον, νῦν κοινῶς πεύκι». Βλ. και Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Βασίλειος Τάξις*, 546₁₈₋₂₀: ... καὶ εὐθέως ἀνίστανται ἄνω εἰς τὸ πρῶτον γραδηλίον, ἐν ᾧ καὶ τὸ επεύχιον ἤπλωται, καὶ εὐθέως διὰ νεύματος τοῦ πραιποσίτου λέγει ἅπας ὁ λαὸς πολυχρόνιον.

¹²²⁵Kotzabassi, «Testament», 30, σημ. 25. Η λέξη απαντάται στο *Τυπικὸν τοῦ Γρηγορίου Πακουριανού*, Gautier, «Tyrikon», 125₁₇₄₇: «Χερνιβόξεστον καὶ σελλίον ἓν», σε έγγραφο μονῶν τοῦ Αγίου Ὁρους, *Docheiariou*, αρ. 49, 264₃₁: «Χερνιβόξεστον εἰς ὑπέρπυρον ἓν», *Iviron*, II, αρ. 47, 179₂₇: «τὸ χερνιβόξεστον τὸ ἀργυρὸν», *Vatopedi I*, αρ. 64, 357₁₁₁: «διὰ χαλκώματος ... χερνιβόξεστα δύο» και τέλος, στο *Τυπικὸν* της μονῆς Παντοκράτορος, όπου γίνεται λόγος για λεκάνες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν για την καθαριότητα των ιατρῶν μετά την εξέταση των ασθενῶν, βλ. Gautier, «Pantocrator», 105₁₂₇₅₋₁₂₇₇.

¹²²⁶Kotzabassi, «Testament», 30. *Iviron*, II, αρ. 47, 180₄₁: «... τὰ ἐνάπλια μου τὰ μεταξοσίμονα».

¹²²⁷Η λέξη συνήθως σημαίνει κάππα, σε αυτή, όμως, την περίπτωση πιθανόν σημαίνει κάλυμμα.

¹²²⁸Kotzabassi, «Testament», 34₇₀₋₇₁. Η ίδια (σ. 27-28) σημειώνει ότι πιθανόν ο Βέκκος να δημιούργησε δύο διαφορετικές λίστες των βιβλίων και των αντικειμένων που κληροδοτούσε στον Κωνσταντίνο Σιναΐτη, και όχι μία, πιθανόν γιατί η πρώτη περιελάμβανε βιβλία της αρχαίας ελληνικής Λογοτεχνίας και η δεύτερη αποτελείτο από βιβλία θρησκευτικά, τα οποία θα είχε στο ράφι πάνω από το κρεβάτι του.

¹²²⁹Πρόκειται για τον Γεώργιο Μετοχίτη, σύμφωνα με τη Ragia, «Confessions», 5, σημ. 19.

φορούσαν γύρω από τον θώρακα)¹²³⁰ δύο *σπαλέρια*,¹²³¹ δύο *φουστάνια*, ένα *σάβανον* (λινό ύφασμα ή πετσέτα)¹²³², ένα *σίγιστρον* (κάλυμα)¹²³³, ένα *εφάπλωμα* (μάλλον πάπλωμα)¹²³⁴ και δύο μαύρες *κάππες* (καλύμματα) από το κρεβάτι του¹²³⁵.

Όλα τα παραπάνω ήταν η μοναδική περιουσία του πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου και πιστοποιούν ότι η ζωή του στην εξορία ήταν λιτή. Οι μέρες του κυλούσαν με μελέτη, συγγραφή και προσευχή, σε ένα δωμάτιο με ελάχιστα έπιπλα και λίγα αντικείμενα καθημερινής χρήσης.

Τον Μάρτιο του 1297 ο Βέκκος έφυγε από τη ζωή στην εξορία, όπως και τόσοι άλλοι βυζαντινοί εξόριστοι, χωρίς να έχει συμβιβαστεί με την ιδέα της καθαίρεσής του και της απομάκρυνσής του από την Κωνσταντινούπολη. Μέσα στα έργα του, που έγραψε εκείνη την περίοδο, δεν ξεχνάει να υπενθυμίζει συνεχώς ότι είναι εξόριστος¹²³⁶, ότι όσα πρεσβεύει είναι η αλήθεια, βασισμένη στα πατερικά κείμενα, και αποδίδει την καθαίρεσή του και την εξορία του σε συκοφαντία.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία, όμως, αποδεχόταν ως αλήθεια τις διδασκαλίες και τα συγγράμματα των Πατέρων, που ενέκριναν οι Οικουμενικές Σύνοδοι, και το Σύμβολο της Πίστεως, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί στην Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας και είναι το μοναδικό που χρησιμοποιείται από όλες τις ορθόδοξες ομολογίες μέχρι σήμερα. Οποιαδήποτε τροποποίηση ή προσθήκη στο Τριαδικό δόγμα, δεν είναι αποδεκτή¹²³⁷ και αποτελεί Τριαδολογική αίρεση. Η ταύτιση των προθέσεων *ἐκ* και *διά*, που υποστήριζε με τόσο σθένος ο Ιωάννης Βέκκος¹²³⁸ και οι λατινόφωνες, θεωρώντας τη συνώνυμη με το *filioque*, συγχέει τη θεολογία με την οικονομία, καθ' ότι η ταύτιση των δύο προθέσεων εντοπίζεται σε χωρία που αναφέρονται στη φανέρωση του Αγίου Πνεύματος, και μέσα από αυτή τη σύγχυση ταυτίζεται η πέμψη του Αγίου Πνεύματος με την εκπόρευσή του,

¹²³⁰Η λέξη αναφέρεται σε πολλά μοναστηριακά τυπικά μαζί με τη λέξη *μανδύας*, βλ. Kotzabassi, «Testament», 30, σημ. 30, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

¹²³¹Ίσως από τη λατινική λέξη *spalieria* = περιπετάσματα, βλ. Kotzabassi, «Testament», 30, σημ. 31.

¹²³²Kotzabassi, «Testament», σημ. 33.

¹²³³Kotzabassi, ό.π., σημ. 34 .

¹²³⁴Kotzabassi, ό.π., σημ. 35.

¹²³⁵Kotzabassi, «Testament», 30, σημ. 36.

¹²³⁶Για παράδειγμα: ... *ὅτι τὴν μὲν τῶν προτέρων γνώσιν αἱ ὑπὲρ τοῦ ἀληθοῦς δόγματα ὑπερόριοι ἡμῶν ἐκάλυσαν φυλακαί*, Ιωάννης Βέκκος, *Λόγοι ἀντιρητικοί*, στηλ. 896 D. Ο πατριάρχης στο συγκεκριμένο σημείο αναφέρεται σε εξορία και φυλακή ταυτόχρονα.

¹²³⁷Την άποψη αυτή κατοχυρώνει η Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος: *Μηδενι ἐξεῖναι ἑτέραν πίστιν προφέρειν, ἢ γουν συγγράφειν ἢ συντιθέναι παρὰ τῶν Ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαία συνελθόντων*.

¹²³⁸Βλ. Αραμπατζής, *Ανθολογία*, 135: «Στόχος του Βέκκου είναι να αποδείξει ότι οι ανατολικοί πατέρες εκφράζουν στα κείμενά τους την αλήθεια του *filioque* χρησιμοποιώντας την πρόθεση *διὰ* αντί της πρόθεσης *ἐκ*».

σημειώνει ο Χρ. Χριστοδούλου¹²³⁹. Επομένως, η διδασκαλία και τα έργα του Ιωάννη Βέκκου υπέρ της Ενώσεως, βασισμένα στη δική του ερμηνεία επιλεγμένων αποσπασμάτων πατερικών κειμένων, ήταν παρεκτροπή από τη διδασκαλία της Ορθοδόξου Εκκλησίας και τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων¹²⁴⁰, γι' αυτό και θεωρήθηκαν αιρετικές¹²⁴¹.

Εν τέλει, ο Ιωάννης Βέκκος υπέμεινε εξορίες και φυλακίσεις, προσπαθώντας να αποδείξει την ορθοδοξία του *filioque*, το οποίο θεωρούσε ως το μόνο εμπόδιο για την άρση του Σχίσματος. Δεν μπορούμε να μην ομολογήσουμε ότι υπήρξε συνεπής στις ιδέες του μέχρι το τέλος, τις οποίες υπερασπίστηκε με ζήλο, αρνούμενος να τις εγκαταλείψει, θεωρούμε, όμως, ότι αυτές ξεκινούσαν από λάθος βάση¹²⁴², δηλαδή από την παρερμηνεία των πατερικών κειμένων, που καθιστούσε τον αγώνα του μάταιο και τις θέσεις του καταδικαστέες από την Ορθοδοξία. Εξ άλλου, το *filioque* δεν ήταν η μοναδική διαφορά με τους Καθολικούς.

2. Γεώργιος Μετοχίτης

Ο Γεώργιος Μετοχίτης ήταν ο πατέρας του μεγάλου πολιτικού Θεοδώρου Μετοχίτη¹²⁴³ και φανατικός υποστηρικτής της Ενώσεως μέχρι το τέλος της ζωής του. Γεννήθηκε γύρω στο 1250 και το 1275 εμφανίζεται στις πηγές ως αρχιδιάκονος της Αγίας Σοφίας να υποστηρίζει μαζί με τον Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη¹²⁴⁴ την άνοδο του ενωτικού Ιωάννη Βέκκου στον πατριαρχικό θρόνο (26 Μαΐου 1275)¹²⁴⁵.

¹²³⁹Χριστοδούλου, *Διδασκαλία*, 89, ο οποίος σημειώνει επιπρόσθετα ότι: «η ταύτιση της *ἐκ με τη διὰ* στη θεολογία προκαλεί σύγχυση μεταξύ των υποστατικών ιδιωμάτων των θείων προσώπων και προσδίδει αιτιακή ιδιότητα στον Υιό, ως προς την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος».

¹²⁴⁰Βλ. για παράδειγμα τις απόψεις του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β' Λασκάρως για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, στο έργο του *Περί χριστιανικής λόγοι οκτώ*, Λόγος ζ': *Κατὰ Λατίνων δεύτερος. Περί ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος (De processione spiritus sancti)*, στο Κρικώνης, *Θεοδώρου Β' Λόγοι*, όπου (σ. 17) ο λόγιος αυτοκράτορας υμνεί τους Έλληνες Ορθοδόξους, η δόξα των οποίων δεν σβήνει ποτέ.

¹²⁴¹Ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Κύπριος, *Τόμος*, στηλ. 236Α-Δ, είναι διαφωτιστικός ως προς αυτό το θέμα, καταδικάζοντας ως αιρετική κάθε διδασκαλία που παρεκκλίνει από το Ορθόδοξο δόγμα.

¹²⁴²Ο Ιωάννης Βέκκος προσπαθούσε να αποδείξει μέσα από ρήματα που προσδιορίζουν την *ἐκ Πατρός* εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος ότι η προσθήκη του *Filioque* στο Σύμβολο της Πίστεως σε καμία περίπτωση δεν αντιστρατεύεται την πατερική παράδοση περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Η επιχειρηματολογία του όμως ξεκινάει από λάθος βάση, αφού όπως τονίζει ο Χρ. Χριστοδούλου, αυτή «υποβάλλεται όχι από τη διάθεση να ελέγξει τη συμφωνία της περί *filioque* διδασκαλίας με την πατερική παράδοση, αλλά από την αριστοτελική βεβαιότητα για την ορθοδοξία του *filioque*. Προηγείται δηλαδή το πόρισμα και βάσει αυτού προχωρεί και η έρευνα». Έτσι, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Βέκκος τελικά κάνει λάθος να θεωρεί ότι τα συγκεκριμένα ρήματα είναι ομώνυμα με το *ἐκπορεύεσθαι*, αφού αυτά αναφέρονται αποκλειστικά στην *οικονομία*. Βλ. αναλυτικά, Χριστοδούλου, *Διδασκαλία*, 83-85.

¹²⁴³Βλ. παρακάτω, 295.

¹²⁴⁴Για τον Μελιτηνιώτη, βλ. παρακάτω, 263-266.

¹²⁴⁵Setton, *Paracy*, 121.

Ο Γεώργιος, ως αρχιδιάκονος, έλαβε μέρος επί Μιχαήλ Η΄ σε σημαντικές διπλωματικές αποστολές. Η πρώτη ήταν τον Ιούνιο του 1275, όταν στάλθηκε από τον πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο ως επικεφαλής πρεσβείας στον πάπα Γρηγόριο Γ΄, συνοδευόμενος από τον μεγάλο διοικητή Θεόδωρο¹²⁴⁶. Ο πάπας βρισκόταν τότε στη Λυών, προσπαθώντας να πείσει τους ηγεμόνες της Ευρώπης να συμμετάσχουν στη σχεδιαζόμενη σταυροφορία για τη σωτηρία της *Ουτρεμέρ*¹²⁴⁷, καθώς η τουρκική λαίλαπα είχε σκεπάσει μεγάλο μέρος της χριστιανικής Ανατολής και οι Φράγκοι ηγεμόνες της Παλαιστίνης έκαναν έκκληση για βοήθεια, ελάχιστοι, όμως, ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων¹²⁴⁸. Εκτός από τους ηγεμόνες της Δύσης, ο πάπας ανέμενε και από τον Μιχαήλ Η΄ να πραγματοποιήσει όσα είχε υποσχεθεί σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα¹²⁴⁹, επιθυμώντας να επιτεθεί εναντίον των Τούρκων με ενωμένη τη Χριστιανοσύνη. Από την άλλη πλευρά, ο βυζαντινός αυτοκράτορας σχεδίαζε να εκμεταλλευθεί τις προσπάθειες του πάπα για μία νέα σταυροφορία, χρησιμοποιώντας τους σταυροφόρους για την ανάκτηση των μικρασιατικών εδαφών, όπως άλλοτε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός κατά τη διάρκεια της Α΄ Σταυροφορίας.

Στη Λωζάνη ο Γεώργιος Μετοχίτης, με τη βοήθεια του Θεοδώρου για τη μετάφραση στα λατινικά¹²⁵⁰, ξεδίπλωσε το σχέδιο του Μιχαήλ Η΄, σύμφωνα με το οποίο, ο αυτοκράτορας πρότεινε στον πάπα Γρηγόριο να επιλέξει τον χερσαίο δρόμο και όχι τον θαλάσσιο για την Παλαιστίνη, έδινε την άδεια στα σταυροφορικά στρατεύματα να περαιωθούν στα βυζαντινά εδάφη μέσω Βαλκανικής, να περάσουν από την Κωνσταντινούπολη, στη συνέχεια να διασχίσουν τα μικρασιατικά εδάφη και, αν θελήσουν, να ξεκουραστούν στον γαμπρό του, τον Μογγόλο Χάνο της Περσίας, πριν περάσουν στα εδάφη της Συρίας¹²⁵¹. Ο πάπας, όταν άκουσε την πρόταση του βυζαντινού αυτοκράτορα, ενδιαφέρθηκε να πληροφορηθεί την κατάσταση που επικρατούσε στη Μ.

¹²⁴⁶Ο Θεόδωρος εμφανίζεται στα λατινικά έγγραφα ως *magnus curiae dispensator*, δηλαδή *μέγας διοικητής της αυλής*, βλ. Laurent, «Rapport», 242, σημ. 3. Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1425, 212-213. Setton, *Papacy*, 121. Για τα γεγονότα κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μεταξύ πάπα Γρηγορίου Γ΄ και Μιχαήλ Η΄, βλ. Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου*, 54-59.

¹²⁴⁷Από το γαλλικό *Outre-mer* (πέρα από τη θάλασσα). Έτσι ονομάζονταν οι υπερπόντιες κτήσεις των Φράγκων, σε αυτή την περίπτωση τα σταυροφορικά κράτη σε Συρία και Παλαιστίνη.

¹²⁴⁸Baldwin, *Pope Gregory X*, 168. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια πρέπει να τοποθετήσουμε την αποστολή του Βερνάρδου του Μοντεκασίνο στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος, κατά την επιστροφή του, δήλωσε στον πάπα ότι θα ακολουθούσε επίσκεψη βυζαντινής πρεσβείας με σκοπό να συζητήσουν για την επικείμενη σταυροφορία, βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 215.

¹²⁴⁹Ο Μιχαήλ Η΄ στη σύνοδο της Λυών είχε υποσχεθεί στον πάπα στρατό, χρήματα και προμήθειες για τη σχεδιαζόμενη σταυροφορία στους Αγίους Τόπους, βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 215.

¹²⁵⁰Laurent, «Rapport», 242²⁸⁻³¹.

¹²⁵¹Laurent, «Rapport», 241¹⁶-242²⁴.

Ασία, ύστερα από την κατάληψη σημαντικών βυζαντινών πόλεων¹²⁵². Όταν έλαβε γνώση, συμφώνησε με το σχέδιο του Μιχαήλ Η΄, εντυπωσιασμένος από την ιδέα της απελευθέρωσης των χριστιανικών πόλεων της Ανατολίας¹²⁵³.

Νεότεροι ιστορικοί έχουν μελετήσει την παραπάνω πρόταση, ειδικά ως προς τη δυνατότητα να περάσουν οι σταυροφόροι μέσα από τη βυζαντινή επικράτεια. Ο Κ. Setton και η S. Schein αποκλείουν το ενδεχόμενο της χερσαίας πορείας, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τα γραφόμενα του Μετοχίτη¹²⁵⁴. Ο Κ. Γιαννακόπουλος, αντίθετα, θεωρεί εκπληκτικό το σχέδιο του Μιχαήλ Η΄ για την ανάκτηση της Ανατολής, ενώ πιστεύει ότι ο Γρηγόριος συμφώνησε¹²⁵⁵. Ο V. Laurent, επίσης, θεωρεί αναμφίβολα τη χερσαία πορεία που πρότεινε ο Μετοχίτης, ως την ασφαλέστερη λύση και ότι ο Γρηγόριος μάλλον την αποδέχτηκε¹²⁵⁶. Πρόσφατα, ο Ph. Baldwin εξέτασε το σχέδιο που πρότεινε ο Μετοχίτης, καθώς και όλες τις απόψεις γύρω από αυτό, και θεωρεί ότι ο Γρηγόριος έβαλε στα σχέδιά του για την επικείμενη σταυροφορία το ενδεχόμενο της χερσαίας πορείας των στρατευμάτων¹²⁵⁷.

Θεωρώ ότι ο Γεώργιος Μετοχίτης δεν υπερέβαλε, ούτε οι πληροφορίες που δίνει στην έκθεσή του, είναι δημιούργημα της φαντασίας του, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Κ. Μ. Setton. Ως επικεφαλής της πρεσβείας, ο Μετοχίτης γνώριζε πολύ καλά το σχέδιο του Μιχαήλ Η΄. Ήταν εκείνος, που συναντήθηκε με τον πάπα, συζήτησε τις προτάσεις μαζί του και γνώριζε την άποψη του γι' αυτές. Η άποψη του P. Baldwin, που πρώτος εξέφρασε ο V. Laurent, ότι ο Γρηγόριος είχε στο νου του δύο διαφορετικές πορείες των σταυροφορικών στρατευμάτων μέχρι την Παλαιστίνη, η μία δια θαλάσσης και η άλλη, σύμφωνα με την πρόταση του Μιχαήλ Η΄, δια ξηράς μέσω Μ. Ασίας και βόρειας Συρίας,

¹²⁵²Laurent, «Rapport», 242₂₄-243₃₉. Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου*, 78-89.

¹²⁵³Laurent, «Rapport», 243₄₀₋₄₆. Πρβλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 215-216.

¹²⁵⁴Ο Setton, *Papacy*, 122, σημειώνει ότι Παχυμέρης και Γρηγοράς δεν αναφέρουν το σχέδιο, γι' αυτό θέτει μία σειρά από ερωτήματα, όπως για τις προθέσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα, τη δυνατότητα εφαρμογής του σχεδίου αλλά και για την πιθανότητα ο Μετοχίτης, γράφοντας την αναφορά του τριάντα χρόνια μετά την αποστολή, να επιστράτευσε τη φαντασία του. Η Schein, *Fideles Crusis*, 43, αμφιβάλλει αν ο Γρηγόριος επέλεξε τον χερσαίο δρόμο για τη σταυροφορία του στην Παλαιστίνη.

¹²⁵⁵Ο Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 215-217, θεωρεί τα πλεονεκτήματα του συγκεκριμένου σχεδίου μεγάλα για τη βυζαντινή πλευρά, χωρίς, όμως, να παραλείπει να σημειώσει και τα σοβαρά μειονεκτήματα. Εν τέλει, για τον Γιαννακόπουλο, το συγκεκριμένο σχέδιο δείχνει τον μεγάλο διπλωμάτη Μιχαήλ Η΄, ο οποίος, αν και απασχολημένος με τον θανάσιμο κίνδυνο του Καρόλου του Ανδεγαυού στα Δυτικά, προσπαθούσε ταυτόχρονα να προτείνει μέτρα για την απώθηση του τουρκικού κινδύνου στα Ανατολικά.

¹²⁵⁶Laurent, «Croisade», 133.

¹²⁵⁷Στην αρχή ο πάπας είχε επιλέξει την πορεία μέσω θαλάσσης. Η αλλαγή σχεδίου συνέβη μετά την πρόταση του Μιχαήλ Η΄. Στην απόφαση του πάπα πρέπει να έπαιξε ρόλο και η κατάσταση στη βόρεια Συρία. Ο τελικός προορισμός του Γρηγορίου θα πρέπει να ήταν η Ιερουσαλήμ μέσω Μ. Ασίας και βόρειας Συρίας, κατά το πρότυπο της Α΄ Σταυροφορίας, η πορεία, δηλαδή, που του είχε προτείνει ο Μιχαήλ Η΄ μέσω του Μετοχίτη, βλ. Baldwin, *Pope Gregory X*, 214, 219.

με βρίσκει σύμφωνη. Αυτοί κυρίως που δεν θεωρούν σοβαρή τη μαρτυρία του Μετοχίτη, αμφιβάλλουν για το εάν ο βυζαντινός αυτοκράτορας θα διακινδύνευε να διασχίσουν οι σταυροφόροι τα βυζαντινά εδάφη, χωρίς να φοβάται επανάληψη των γεγονότων του παρελθόντος. Ένας, όμως, από τους μεγαλύτερους διπλωμάτες αυτοκράτορες στην ιστορία του Βυζαντίου δεν είναι δυνατόν να μην είχε μελετήσει την επικινδυνότητα του σχεδίου του. Ο Μιχαήλ Η΄ δεν θα πρότεινε ποτέ τη διέλευση των σταυροφόρων από τη βυζαντινή επικράτεια, αν προηγουμένως δεν είχε λάβει τις πληροφορίες για το ποιοι από τους δυτικούς ηγεμόνες θα ελάμβαναν μέρος στη σταυροφορία, ποια πορεία θα ακολουθούσαν για την Ιερουσαλήμ¹²⁵⁸, και μέχρι ποιο βαθμό ο πάπας Γρηγόριος μπορούσε να τους ελέγξει, ώστε να μην αποβεί η σταυροφορία εις βάρος του Βυζαντίου¹²⁵⁹.

Τελικά, οι διαπραγματεύσεις διακόπηκαν μετά τον ξαφνικό θάνατο του πάπα Γρηγορίου¹²⁶⁰ και πριν τη συνάντησή του με τον Μιχαήλ Η΄, στην οποία επρόκειτο να συζητηθούν οι λεπτομέρειες της επικείμενης σταυροφορίας¹²⁶¹. Μετά από αυτή την ατυχή εξέλιξη, το σχέδιο του αυτοκράτορα για χερσαία εκστρατεία μέσω Ανατολής εγκαταλείφθηκε, όχι μόνο λόγω αδιαφορίας του νέου πάπα γαλλικής καταγωγής Ιννοκεντίου Ε΄ (κατά κόσμον Pierre de Tarentaise) να προωθήσει τα ελληνικά συμφέροντα, αλλά, κυρίως, επειδή οι Βυζαντινοί πρέπει να θορυβήθηκαν από την παρουσία του ονόματος του Καρόλου του Ανδεγαυού, του μεγάλου εχθρού του Βυζαντίου, στον κατάλογο των συμμετεχόντων για τη νέα σταυροφορία¹²⁶².

¹²⁵⁸Σύμφωνα με ένα απαντητικό γράμμα του πάπα Ιννοκεντίου Ε΄, τον Μάιο του 1276, ο Μιχαήλ Η΄ είχε ζητήσει από τον εκλιπόντα πάπα Γρηγόριο να πληροφορηθεί τα σχετικά με τη σταυροφορία, ανάμεσα σε άλλα ποιοι βασιλείς και πόσοι έχουν σηκώσει τον σταυρό, πόση βοήθεια ο πάπας και οι βασιλείς θα έστελναν στην περίπτωση που δεν θα επέλεγαν τη θαλάσσια οδό, βλ. Baldwin, *Pope Gregory X*, 175 σημ. 36.

¹²⁵⁹Κυρίως, όπως υπογραμμίζει και ο P. Baldwin, ο Μιχαήλ ενδιαφερόταν να μάθει τις κινήσεις του Καρόλου του Ανδεγαυού. Ο Γρηγόριος φαίνεται ότι λίγο πριν τον θάνατό του σχεδίαζε για τον Ροδόλφο Α΄ της Γερμανίας να διασχίσει την ξηρά μαζί με τον Μιχαήλ Η΄ τον Ιούνιο του 1276, ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Ιωάννης της Αραγωνίας θα ακολουθούσε τη θαλάσσια οδό, το ίδιο μάλλον θα έπραττε και ο Φίλιππος Γ΄ της Γαλλίας, ανιψιός του Καρόλου του Ανδεγαυού και ένθερμος υποστηρικτής του, βλ. Baldwin, *Pope Gregory X*, 175, 219.

¹²⁶⁰Laurent, «Rapport», 244⁸⁶⁻⁸⁹.

¹²⁶¹Η συνάντησή είχε κανονιστεί μετά το Πάσχα του 1275 στο Βρινδήσιο (Μπρίντιζι) ή στην Αυλώνα, βλ. Laurent, «Rapport», 243⁶⁸⁻²⁴⁴⁸⁰.

¹²⁶²Βλ. Laurent, *Innocent V*, 228. Setton, *Papacy*, 123-124. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 217. Θεωρώ ότι η συμμετοχή του υιού του Καρόλου ήταν καθοριστική για να μην επαναληφθεί η βυζαντινή πρόταση στον Ιννοκέντιο, αφού ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν θα είχε εμπιστοσύνη στον νέο πάπα, από τη στιγμή που αυτός άφηνε στα γράμματά του υπαινιγμούς για τις αξιώσεις του βασιλιά της Γαλλίας Φιλίππου Γ΄ και του θείου του, Καρόλου Ανδεγαυού, επί της Κωνσταντινουπόλεως, απειλές, που ο ίδιος ο πάπας τις χρησιμοποιούσε εκβιαστικά για το θέμα της Ενώσεως, βλ. Γιαννακόπουλος, ό.π. 218-219. Τόσο ο Κάρολος όσο και ο Φίλιππος της Γαλλίας δεν τηρούσαν την ανακωχή με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, στέλνοντας όπλα στα αλβανικά παράλια, γι' αυτό και ο Μετοχίτης ζητούσε επίμονα από τον πάπα τον αφορισμό του Ιωάννη Νόθου της Θεσσαλίας και τη διάλυση της συμμαχίας του με τον Κάρολο και τον

Ύστερα από πολύμηνη παραμονή στη Ρώμη, έχοντας δει τα σχέδια να αλλάζουν μέσα σε μία ημέρα μετά τον θάνατο του πάπα Γρηγορίου και έχοντας ζήσει από κοντά το έκδηλο μίσος των δυτικών ηγεμόνων εναντίον του Βυζαντίου¹²⁶³ αλλά και την απροθυμία του νέου πάπα να συναντηθεί προσωπικά με τον Μιχαήλ Η΄, η βυζαντινή πρεσβεία με επικεφαλής τον Γεώργιο Μετοχίτη αναχώρησε τελικά τέλη Μαΐου του 1276 από τη Ρώμη για την Κωνσταντινούπολη. Τους Βυζαντινούς συνόδευαν τρεις Φραγκισκανοί απεσταλμένοι του πάπα Ιννοκεντίου με αρχηγό τον Ιερώνυμο d' Ascoli, γνώστη της ελληνικής γλώσσας, και με συγκεκριμένες οδηγίες, οδυνηρές για τη βυζαντινή πλευρά¹²⁶⁴. Το κλίμα στη βυζαντινή αποστολή πρέπει να ήταν βαρύ, αφού ο πάπας Ιννοκέντιος απειλούσε ευθέως τον βυζαντινό αυτοκράτορα, χρησιμοποιώντας ως μοχλό πίεσης στο θέμα της Ενώσεως τις βλέψεις του Καρόλου¹²⁶⁵, ενώ και ο βασιλιάς της Γαλλίας Φίλιππος διεκδικούσε την Κωνσταντινούπολη. Φθάνοντας, όμως, η αποστολή στην Αγκώνα, ήρθε η είδηση ότι ο πάπας Ιννοκέντιος είχε αποβιώσει στις 22 Ιουνίου. Οι παπικοί πρέσβεις, θεωρώντας ίσως ότι οι οδηγίες του εκλιπόντος Ιννοκεντίου δεν ίσχυαν πλέον¹²⁶⁶, επέστρεψαν στη Ρώμη, ενώ ο Μετοχίτης και οι υπόλοιποι συνέχισαν το ταξίδι τους για την Κωνσταντινούπολη¹²⁶⁷.

Η τελευταία διπλωματική αποστολή του Μετοχίτη προς την Κουρία ήταν τον Απρίλιο του 1277. Ο αρχιδιάκονος και *ἐπί τῶν δεήσεων* Γεώργιος έλαβε την εντολή να μεταβεί στη Ρώμη, για να παραδώσει στον πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ τις απαντητικές επιστολές της

βασιλιά Φίλιππο εναντίον του Βυζαντίου. Αλλά και με τον σουλτάνο της Αιγύπτου υπήρχε ζήτημα, αφού ο Μιχαήλ Η΄ δεσμευόταν μαζί του με συνθήκη. Συμμετέχοντας στη Σταυροφορία, ο Μιχαήλ στρεφόταν εναντίον του, εξέλιξη αρκετά σοβαρή, αφού μπορεί η Ρώμη και το Παρίσι να ήταν μακριά από την Αίγυπτο, το Βυζάντιο όμως όχι, και σε περίπτωση αποτυχίας της Σταυροφορίας, η Κωνσταντινούπολη θα έμενε απροστάτευτη από την οργή του σουλτάνου. Η μη αναφορά του πάπα σε επιστολή του στην πρόταση του Μιχαήλ Η΄, από την οποία συμπεραίνεται η εγκατάλειψή της, με βάζει σε υποψίες ότι ίσως ο Ιννοκέντιος να επανήλθε στον αρχικό προορισμό των σταυροφόρων, την Αίγυπτο, εγκαταλείποντας αυτόν της Παλαιστίνης που είχε ορίσει ο Γρηγόριος Ι΄. Αν είναι σωστή η υπόθεση, τότε ο Μιχαήλ Η΄ θα βρισκόταν σε ακόμη δυσκολότερη θέση να συμμετάσχει σε Σταυροφορία εναντίον του σουλτάνου της Αιγύπτου.

¹²⁶³Καθ' όλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, ο Μετοχίτης και οι υπόλοιποι πρέσβεις έβλεπαν τον Κάρολο τον Ανδεγαυό να βρίσκεται καθημερινά στην παπική αυλή, παρακαλώντας τον πάπα να αρνηθεί τις προτάσεις του Μιχαήλ Η΄ και να στραφεί κατά του Βυζαντίου. Ήταν τέτοια η μανία του εναντίον της αυτοκρατορίας, που δάγκωνε μαινόμενος το σκήπτρο του, βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 217.

¹²⁶⁴Ο πάπας ζητούσε από τον Μιχαήλ Η΄, τον διάδοχο Ανδρόνικο και τον βυζαντινό κλήρο να ορκιστούν ενώπιον των παπικών απεσταλμένων ότι αποδέχονταν τη λατινική ομολογία πίστεως και το πρωτείο του πάπα και απαιτούσε την απαγγελία του Συμβόλου της Πίστεως με την προσθήκη «και του Υιού». Οι παπικοί απεσταλμένοι είχαν λάβει τις οδηγίες να πετύχουν όσες πιο πολλές παραχωρήσεις μπορούσαν έναντι του βυζαντινού κλήρου και να επισκέπτονται τις πόλεις της αυτοκρατορίας, αφορίζοντας όσους δεν αποδέχονταν την Ένωση. Βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 219. Για τις αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με τις νέες απαιτήσεις της Κουρίας, βλ. παραπάνω, 237-238.

¹²⁶⁵Την περίοδο εκείνη, μία επίθεση του Καρόλου εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως ήταν πιο πιθανή από ποτέ με τις νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί, βλ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 218.

¹²⁶⁶Setton, *Paracy*, 125.

¹²⁶⁷Laurent, «Rapport», 238.

βυζαντινής πλευράς ύστερα από τη σύνοδο στο παλάτι των Βλαχερνών (Απρίλιος 1277), κατά την οποία δόθηκαν δημοσίως προφορικοί όρκοι αναγνώρισης του παπικού πρωτείου και της λατινικής ομολογίας πίστεως¹²⁶⁸. Ανάμεσα στα έγγραφα ήταν και η επιστολή του Μιχαήλ Η΄, με την οποία ο αυτοκράτορας γνωστοποιούσε στον πάπα ότι οι βυζαντινοί επίσκοποι και κληρικοί υπέγραψαν όσα είχε ζητήσει ο ίδιος μέσω της αντιπροσωπείας του¹²⁶⁹. Ο Μετοχίτης συνοδευόταν από τον μητροπολίτη Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη, τον *χαρτοφύλακα* και αρχιδιάκονο Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη, καθώς και από τους προσωπικούς γραμματείς του Μιχαήλ Η΄, Ιωάννη Άγγελο και Ανδρόνικο Μασγόδο¹²⁷⁰. Όταν, όμως, η βυζαντινή αποστολή έφτασε στη Ρώμη τον Σεπτέμβριο του 1277, ο πάπας είχε ήδη φύγει από τη ζωή¹²⁷¹.

Από τα παραπάνω, γίνεται σαφές ότι ο Μετοχίτης έχαιρε της εμπιστοσύνης του Μιχαήλ Η΄. Το έργο που είχε αναλάβει ως πρέσβης του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν άκρως σημαντικό, αφού διαπραγματευόταν κρίσιμα ζητήματα για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Από τη γραφή του στην αναφορά του για τις προτάσεις του Μιχαήλ Η΄ προς τον πάπα Γρηγόριο το 1275, αντιλαμβανόμαστε ότι χειριζόταν άψογα την ελληνική γλώσσα, ενώ θα διέθετε και την πειθώ για να υποστηρίξει καταλλήλως τις θέσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Το 1282, μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ και την αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής από τον Ανδρόνικο Β΄, ο Γεώργιος Μετοχίτης βρέθηκε εκτεθειμένος. Μαζί με τον Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη είχαν υπηρετήσει την Ένωση ως πρέσβεις του Μιχαήλ Η΄ στην Κουρία και γι' αυτό έπεσαν θύματα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του αυτοκράτορα, που με αυτόν τον τρόπο επιζητούσε να επανέλθει η ειρήνη και να ησυχάσει η δική του συνείδηση, επειδή είχε αναγκαστεί να υποστηρίξει στο παρελθόν την πολιτική του πατέρα του¹²⁷². Όλοι οι ενωτικοί επίσκοποι και κληρικοί παύτηκαν από τα καθήκοντά τους για τρεις μήνες, ενώ οι αρχιδιάκονοι Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης καθαιρέθηκαν. Τα συγκεκριμένα μέτρα εναντίον των ενωτικών δεν ήταν αρκετά, ειδικά για όσους είχαν τιμωρηθεί από τον Μιχαήλ Η΄, και όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο Ιωάννης Βέκκος καταδικάστηκε από σύνοδο (Ιανουάριος

¹²⁶⁸Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 228.

¹²⁶⁹Delorme - Tâutu, *Acta Ioannis XXI*, αρ. 14. Πρβλ. Αραμπατζής, «Διεργασίες», 222, σημ. 73.

¹²⁷⁰Βλ. Dölger, *Regesten*, III, αρ. 2029. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 227-228.

¹²⁷¹Ο πάπας Ιωάννης ΚΑ΄ ήταν επιστήμων. Ασχολήθηκε με την ιατρική, τη Θεολογία και τη διαλεκτική του Αριστοτέλη. Στο παπικό παλάτι του Viterbo ο Ιωάννης είχε ένα ιδιωτικό δωμάτιο, στο οποίο αποσυρόταν για να μελετήσει με ησυχία. Στις 14 Μαΐου του 1276, και ενώ ο Ιωάννης βρισκόταν στο δωμάτιο μόνος του μελετώντας, η οροφή κατέρρευσε, με αποτέλεσμα να θαφτεί κάτω από τα συντρίμια. Τραυματίστηκε βαριά και απεβίωσε στις 20 Μαΐου του 1276.

¹²⁷²Nicol, *Last Centuries*, 101.

1283) και εξορίστηκε στην Προύσα. Το 1285, όταν τον επανέφεραν από την εξορία για να δικαστεί εκ νέου σε σύνοδο στο παλάτι των Βλαχερνών, δικάστηκαν μαζί του ο Γεώργιος Μετοχίτης και ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης. Και οι τρεις κρίθηκαν ως αιρετικοί και εξορίστηκαν από την Κωνσταντινούπολη. Η μεταφορά τους στο λιμάνι έγινε νύκτα. Εκεί τους επιβίβασαν σε βάρκα με προορισμό τον τόπο εξορίας τους, το φρούριο του Αγίου Γρηγορίου στον κόλπο της Νικομήδειας (Αστακινό), όπου τους περιόρισαν¹²⁷³.

Η ακριβής θέση του φρουρίου δεν είναι γνωστή¹²⁷⁴. Ο C. Foss θεωρεί πιθανή την ταύτισή του με το φρούριο Ξερίγορδος, σημερινό ÇobanKale στην περιοχή της Ελενόπολης της Βιθυνίας¹²⁷⁵ (εικ.11). Για τη χρονολογία ανέγερσής του μόνο υποθέσεις έχουν γίνει. Πάντως, το 1096 το φρούριο Ξερίγορδος εμφανίζεται στις πηγές για πρώτη φορά σε σχέση με τα γεγονότα της Α΄ Σταυροφορίας, και συγκεκριμένα στα πλαίσια της λεγόμενης Σταυροφορίας του Λαού, με αρχηγό τον Γάλλο Πέτρο τον Ερημίτη (Κουκούπετρο κατά την Κομνηνή), ο οποίος με τα φλογερά κηρύγματά του στη Δυτική Ευρώπη ξεσήκωσε τα πλήθη για τον δρόμο προς τους Αγίους Τόπους. Έτσι, ένα συνονθύλευμα Γερμανών, Γάλλων, Ιταλών, κυρίως χωρικών, αποτελούμενο από άνδρες και γυναικόπαιδα, μία άμορφη μάζα χωρίς αρχηγούς και οργάνωση, πήρε τον δρόμο για την Ιερουσαλήμ πολύ νωρίτερα από την προκαθορισμένη ημερομηνία έναρξης της Α΄ Σταυροφορίας (15 Αυγούστου 1096)¹²⁷⁶. Αφού προκάλεσαν πολλά προβλήματα κατά την κάθοδό τους στη Βαλκανική και αφού (οι Γάλλοι) λεηλάτησαν και έκαψαν πολλά χριστιανικά χωριά στην περιοχή της Νίκαιας, τα οποία βρίσκονταν υπό την εξουσία του σουλτάνου, και εξανδραπόδισαν τους Χριστιανούς κατοίκους τους, Ιταλοί και Γερμανοί,

¹²⁷³Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, I, 175₆₋₁₀. Τους καταδικασμένους πρώτα *υπερορίους* ποιούνται και στη συνέχεια, *βαιοτέραις εϊρκταίς έγκαθειρξαντες*, ενώ, για μία ακόμη φορά, βλέπουμε ότι επιφανείς εξόριστοι απομακρύνονται νύκτα από το λιμάνι της Κωνσταντινουπόλεως με βάρκα. Ας θυμηθούμε την περίπτωση της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης ή αυτής του πατριάρχη Αρσενίου. Προφανώς, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η απομάκρυνση επιφανών εξορίστων τις νυκτερινές ώρες γινόταν για λόγους ασφαλείας.

¹²⁷⁴Ο A. Failler, «Chronologie», 21-22, τοποθετεί το φρούριο του Αγίου Γρηγορίου ανατολικά της Ελενόπολης (σημερινή Yalova) και οπωσδήποτε δυτικά της Πραιντετού (σημερινή Karamürsel), στην ορεινή ακτογραμμή που ξεκινάει από την Ελενόπολη και εκτείνεται για είκοσι χιλιόμετρα, από τα οποία τα πέντε βρίσκονται στην πλευρά της Πραιντετού και τα δεκαπέντε πέρα από αυτή.

¹²⁷⁵Foss, *Nicomedia*, 68. Η επαρχία της Ελενόπολης (σημερινή Yalova) ήταν σημαντικότερη περιοχή για το Βυζάντιο. Το φρούριο ÇobanKale βρίσκεται σε λόφο πάνω από την κοιλάδα του ποταμού Δράκου και τον δρόμο που οδηγούσε από την Ελενόπολη στη Νίκαια, επομένως ήταν κτισμένο σε στρατηγικό σημείο, βλ. Foss, ό.π. 63. Για τη θέση του βλ. και το πρόσφατο άρθρο S. Seçkin «Tarihsel Süreçte Yalova/Altınova Çobankale/ A historical investigation into Çobankale in Yalova/Altınova», *Cedrus* 6 (2018) 535-553, με πανοραμικές φωτογραφίες. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι ανασκαφές στο συγκεκριμένο φρούριο συνεχίζονται μέχρι και σήμερα (2019), φέρνοντας στο φως πτυχές της ιστορίας του.

¹²⁷⁶Η Άννα Κομνηνή, 297₁₄₋₁₈, γράφει χαρακτηριστικά ότι «ολόκληρη η Δύση και όλες οι βαρβαρικές φυλές από την Αδριατική μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες κινούνταν σαν ένα σώμα μεταφέροντας μαζί τους και τα γυναικόπαιδα», προκαλώντας ανησυχία στον Αλέξιο Α΄, ο οποίος πληροφορήθηκε την είδηση τον Μάιο του 1096.

με αρχηγό τον Ρεϋνάλδο κατέλαβαν το κοντινό φρούριο Ξερίγορδος, μέσα στο οποίο βρήκαν τρόφιμα. Οι Σελτζούκοι, όμως, άρχισαν να το πολιορκούν, αποκόπτοντας την τροφοδοσία του σε νερό, με αποτέλεσμα οι πολιορκούμενοι να παραδοθούν είτε εξαντλημένοι από τη δίψα είτε, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, λόγω της φωτιάς που έβαλαν στις θύρες του κάστρου οι άντρες του Kilij-Arslan's. Όσοι προσπάθησαν να δραπετεύσουν, κήκαν ζωντανοί. Από τους παραδοθέντες, όσοι δεν ασπάστηκαν το Ισλάμ, σφαγιάστηκαν, οι υπόλοιποι, μαζί και ο Ρεϋνάλδος, στάλθηκαν ως αιχμάλωτοι στα βάθη της Ανατολής¹²⁷⁷.

Αυτή την ιστορία έκρυβε το κάστρο Ξερίγορδος, στο οποίο πιθανότατα εξορίστηκε ο Μετοχίτης, μαζί με τον πατριάρχη Βέκκο και τον Μελιτινιώτη, σύμφωνα με τον C. Foss. Αν και η περιγραφή του Μετοχίτη, όπως ο ίδιος ο αρχαιολόγος επισημαίνει, δεν ταιριάζει απόλυτα με την τοποθεσία του κάστρου. Συγκεκριμένα, παραπονείται για τη θέση του φρουρίου, που στέκεται σε ένα απόκρημνο βουνό, αόρατο για όσους περνούν από την περιοχή, απρόσιτο για όσους περνούν από τον δρόμο, γενικά δύσκολο να το επισκεφθεί κάποιος¹²⁷⁸. Το σημερινό ÇobanKale, που ταυτίζεται με το φρούριο Ξερίγορδος, βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου, που υψώνεται 70 μέτρα πάνω από τον δρόμο και πέφτει απότομα στη θάλασσα, αλλά δεν είναι απόμερο. Αν ο Μετοχίτης υπερέβαλε στην περιγραφή του τόπου εξορίας του, όπως πολλοί εξόριστοι, τότε, σύμφωνα με τον Foss, σημαίνει ότι το φρούριο την εποχή αυτή πιθανόν να είχε αλλάξει και όνομα και λειτουργία, ως φυλακή¹²⁷⁹.

Ο Γεώργιος Μετοχίτης φαίνεται ότι δεν άντεξε τις συνθήκες κράτησης και νόσησε. Με εντολή του αυτοκράτορα μεταφέρθηκε τότε στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνέχισε να είναι περιορισμένος. Το 1297, μετά τον θάνατο του Ιωάννη Βέκκου στο φρούριο του Αγίου Γρηγορίου, μετέφεραν στον χώρο κράτησης του Μετοχίτη και τον Κωνσταντίνο Μελιτινιώτη. Έγιναν τότε εκ νέου προσπάθειες από τον αυτοκράτορα για να δηλώσουν μετάνοια, αλλά αρνήθηκαν και μεταφέρθηκαν σε φυλακή εντός του μεγάλου Παλατίου

¹²⁷⁷Βλ. Κομνηνή, 299⁹⁰-301⁴². Runciman, *Σταυροφορίες*, Α', 136-139. Rubenstein, *Armies of Heaven*, σ. 81 και εξής. Foss, *Nicomedia*, 64-65.

¹²⁷⁸Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, I, 175¹⁰⁻¹⁴.

¹²⁷⁹Foss, *Nicomedia*, 68. Όπως σημειώνει ο αρχαιολόγος, η θέση του φρουρίου του Αγίου Γρηγορίου στην περιοχή του Αστακηνού Κόλπου παραμένει άγνωστη και ούτε μπορεί να ταυτιστεί με κάποιο άλλο φρούριο, αν όχι με το ÇobanKale. Αν το φρούριο Ξερίγορδος εμφανίζεται μετέπειτα στις πηγές με άλλο όνομα, όπως ο ίδιος ο Foss θεωρεί πιθανό, μήπως, τελικά, μετονομάστηκε σε Αγίου Γρηγορίου κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους και, επομένως, πρόκειται για το ίδιο φρούριο;

(παλάτι των Βλαχερνών εκείνη την περίοδο), όπου αργότερα μεταφέρθηκε και ο Ιωάννης Ταρχανειώτης¹²⁸⁰.

Τον Απρίλιο του 1307 έφυγε από τη ζωή ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης. Έτσι, ο Γεώργιος Μετοχίτης έμεινε μόνος μέσα στη φυλακή. Ο πιστός διπλωμάτης του Μιχαήλ Η΄ και ένθερμος υποστηρικτής της Ενώσεως έζησε πολλά χρόνια ακόμα. Ο θάνατός του τοποθετείται το 1328, σύμφωνα με μία σημείωση στο περιθώριο του χειρογράφου της *δογματικής ιστορίας* του (Vatic. gr 1583, σ. 185): στο σημείο που ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει ότι διανύει το 18ο έτος της φυλάκισής του, ο αντιγραφέας σημειώνει ότι ο Μετοχίτης κρατήθηκε φυλακισμένος συνολικά σαράντα πέντε χρόνια (άρα από το 1283).

Ο Γεώργιος Μετοχίτης υπέμεινε εξορία και φυλακίσεις μέχρι το τέλος της ζωής του αρνούμενος να αποκηρύξει την Ένωση, την οποία στήριξε με όλες του τις δυνάμεις. Απ' ότι φαίνεται, δεν σταμάτησε να συγγράφει κατά τη διάρκεια της εξορίας του και των φυλακίσεών του υπέρ της Ενώσεως και ενάντια των ανθενωτικών.

Θεωρώ ότι το κλειδί για να κατανοήσουμε την εμμονή του για ένωση με τη Ρωμαϊκή εκκλησία είναι η βαθιά πίστη του ότι με αυτόν τον τρόπο θα προστατευόταν το βυζαντινό Κράτος και θα απελευθερώνονταν τα κατεκτημένα βυζαντινά μικρασιατικά εδάφη. Αυτό αποδεικνύεται από τον επίλογο της αναφοράς του προς τον πάπα Γρηγόριο και από τον πρόλογο της *Δογματικής Ιστορίας* του, το σημαντικότερο από τα έργα του. Ο Γεώργιος Μετοχίτης θρηνεί γιατί κατακτήθηκαν τα μικρασιατικά εδάφη, γιατί κατέρρευσε η ελπίδα για ανάκτηση των χριστιανικών πόλεων της Ανατολής με την αποτυχία της ενώσεως του χριστιανικού κόσμου και, τέλος, γιατί ο ίδιος είναι φυλακισμένος και δεν μπορεί να βοηθήσει, την ίδια ώρα που οι Οθωμανοί Τούρκοι εξαπλώνονται συνεχώς¹²⁸¹.

Από τα παραπάνω, γίνεται σαφές το σκεπτικό του Μετοχίτη: με την ένωση των Εκκλησιών η κατάσταση θα ήταν διαφορετική και η χριστιανική Ανατολή θα είχε απελευθερωθεί. Η αποτυχία ενώσεως του χριστιανικού κόσμου οδήγησε στη συνεχιζόμενη τουρκική εξάπλωση. Ο Μετοχίτης ίσως δεν έχει άδικο. Αν πράγματι ο χριστιανικός κόσμος ήταν ενωμένος, υπήρχαν ελπίδες για να σταματήσει η τουρκική εξάπλωση στη Μ. Ασία. Όπως, όμως, ήδη έχουμε αναφέρει, οι πάπες στην πραγματικότητα δεν αντιμετώπιζαν ισότιμα την Ορθόδοξη εκκλησία, αλλά επιθυμούσαν την υποταγή της στη Δυτική, ενώ οι δυτικοί ηγεμόνες, όπως ο Κάρολος Ανδεγαυός και ο βασιλιάς Φίλιππος της Γαλλίας, εποφθαλμιούσαν την Κωνσταντινούπολη και

¹²⁸⁰ Παχυμέρης, III, 299¹⁻⁵. Για τους λόγους φυλάκισής του Ταρχανειώτη, βλ. παρακάτω, 270.

¹²⁸¹ Laurent, «Rapport», 247¹⁵²⁻¹⁶³. Βλ. και Ιωάννης Βέκκος, *Περί της Ενώσεως*, στηλ. 16A-C, όπου ο εξόριστος πατριάρχης εκφράζει την ίδια άποψη, ότι, δηλαδή, η διαίρεση του χριστιανικού κόσμου οδήγησε στην κατάληψη χριστιανικών πόλεων, ιερών τόπων και προσκυνημάτων από τους Οθωμανούς.

επιθυμούσαν την ανασύσταση της λατινικής αυτοκρατορίας. Επομένως, το πιθανότερο είναι να επιθυμούσαν και μία Ανατολή υπό την εξουσία των Λατίνων και όχι των Βυζαντινών, όπως το φανταζόταν ο Μετοχίτης. Υπό τέτοιες συνθήκες ασφυκτικής πίεσης και απειλών από τη Δύση, η Ένωση δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει πραγματικότητα, και γι' αυτό δεν φέρει ευθύνες η βυζαντινή πλευρά. Δεν έχει άδικο ο St. Runciman, όταν γράφει ότι οι απεσταλμένοι του Μιχαήλ Η΄ στη Λυών υποσχέθηκαν την υποταγή της Ορθοδόξου εκκλησίας, τρομοκρατημένοι από τις φιλοδοξίες του Καρόλου του Ανδεγαυού, και γι' αυτό χαρακτηρίζει εκτρωματική την Ένωση¹²⁸², ούτε και ο D. Nicol, όταν υποστηρίζει ότι «για την απώλεια της Μ. Ασίας μεγάλο μέρος της ευθύνης θα πρέπει να επωμιστούν οι δυτικές δυνάμεις, κοσμικές και πνευματικές, των οποίων οι φιλοδοξίες δεν άφησαν σε ηρεμία την παλινορθωμένη βυζαντινή αυτοκρατορία, ώστε να πραγματοποιήσει τον παλιό της ρόλο ως προστάτιδας της Κωνσταντινουπόλεως και ολόκληρης της Ευρώπης από την ασιατική δύναμη»¹²⁸³. Αν ο Γεώργιος Μετοχίτης είχε συνειδητοποιήσει ότι η Ένωση δεν ήταν εφικτή υπό εκείνες τις συνθήκες και ήταν περισσότερο ρεαλιστής, δεν θα είχε ζήσει τη μισή ζωή του στην εξορία και στη φυλακή.

3. Κωνσταντίνος Μελιτινιώτης

Ο *ἀρχιδιάκονος* Κωνσταντίνος Μελιτινιώτης¹²⁸⁴ ήταν ένας από τους τρεις θιασώτες της Ενώσεως. Όπως είδαμε παραπάνω, δικάστηκε και καταδικάστηκε για τις ενωτικές απόψεις του, όπως και οι ομοϊδεάτες του Βέκκος και Μετοχίτης, και εξορίστηκε στο ίδιο φρούριο μαζί τους. Και οι τρεις πίστεψαν στην ιδέα της ενωμένης Χριστιανοσύνης και έδειξαν συνέπεια στις ιδέες τους, τις οποίες δεν εγκατέλειψαν μέχρι τον θάνατό τους.

Δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τη χρονολογία γέννησης του Κωνσταντίνου, ούτε για τον τόπο γέννησής του. Η μόρφωσή του θα πρέπει να ήταν υψηλού επιπέδου, αφού αναρριχήθηκε σε υψηλά εκκλησιαστικά αξιώματα επί Μιχαήλ Η΄. Αυτό σημαίνει ότι θα είχε μαθητεύσει δίπλα σε σημαντικούς δασκάλους είτε στη Νίκαια είτε στην Κωνσταντινούπολη. Το 1270-1272 ο Κωνσταντίνος ήταν *ἀρχιδιάκονος* του πατριαρχικού κλήρου στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το 1273 πιθανόν κατείχε τον τίτλο

¹²⁸²Runciman, *Σταυροφορίες*, Γ΄, 350.

¹²⁸³Nicol, *Last Centuries*, 95.

¹²⁸⁴PLP, αρ. 17856.

του πρωτεκδικίου της Μεγάλης Εκκλησίας. Από το 1275-1282 υπήρξε χαρτοφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας (Αγίας Σοφίας)¹²⁸⁵.

Τον Ιούνιο του 1270, και ενώ κατείχε το αξίωμα του *μεγάλου αρχidiaκόνου*, στάλθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ μαζί με τον Ιωάννη Βέκκο (*χαρτοφύλαξ* της Μεγάλης Εκκλησίας εκείνη την περίοδο) στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ΄ στην Τύνιδα¹²⁸⁶. Το 1275, όταν ο Βέκκος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο, ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης τον διαδέχθηκε στη θέση του. Ο Κωνσταντίνος υπήρξε από τους κορυφαίους υποστηρικτές της Ενώσεως¹²⁸⁷, ένθερμος οπαδός του Μιχαήλ Η΄, του οποίου σε ένα από τα έργα του πλέκει το εγκώμιο¹²⁸⁸, και έμπιστος συνεργάτης του νέου πατριάρχη. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην πρεσβεία που στάλθηκε το 1277 στη Ρώμη, για να παραδώσει τα επίσημα έγγραφα της βυζαντινής πλευράς¹²⁸⁹, συμμετείχε και ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης μεταφέροντας την ομολογία του πατριάρχη Βέκκου, με την εντολή να την παραδώσει ο ίδιος προσωπικά στον πάπα¹²⁹⁰.

Το 1282, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, οι τρεις κορυφαίοι υποστηρικτές της Ενώσεως βρέθηκαν εκτεθειμένοι. Οι ανθενωτικοί ζητούσαν δικαίωση, πρώτη από όλους η αδελφή του εκλιπόντος αυτοκράτορα, Ειρήνη-Παλαιολογίνα. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, αρχές του 1283, επί Ιωσήφ Α΄, καθαιρέθηκαν από τα αξιώματά τους και το 1285 στη σύνοδο των Βλαχερνών καταδικάστηκαν για τις απόψεις τους και εξορίστηκαν στο φρούριο του Αγίου Γρηγορίου στον Αστακινό κόλπο (Νικομήδεια). Τα υπόλοιπα έχουν αναπτυχθεί παραπάνω. Στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη θα θίξουμε και ένα επιπλέον ενδιαφέρον θέμα, αυτό της σχέσης του με τον πατριάρχη Γεώργιο Κύπριο. Δύο φίλοι, που αντάλλασσαν επιστολές, βρέθηκαν στο τέλος να είναι μισητοί αντίπαλοι λόγω της διαφορετικής στάσης τους απέναντι στην Ένωση. Από τις 197 επιστολές του πολυγραφότατου Γεωργίου Κυπρίου, οι επτά έχουν σταλεί στον Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη, την εποχή που ήταν φίλοι και βρίσκονταν στην ίδια πλευρά, αφού ο Κύπριος αρχικά είχε ταχθεί υπέρ της Ενώσεως. Το 1285 οι δύο πρώην φίλοι βρέθηκαν απέναντι. Στη σύνοδο των Βλαχερνών, ο Κύπριος με την εξουσία του

¹²⁸⁵PLP, 17856.

¹²⁸⁶Για τον σκοπό του διπλωματικού ταξιδιού βλ. παραπάνω, 235, και σημ. 1117.

¹²⁸⁷Και ο Μελιτηνιώτης, *Περί τῆς Ἐνώσεως*, στηλ. 1049 B-C, υποστήριζε με σθένος το *filioque*: ... τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ, διὸ καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ὡς διὰ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνει τὴν ὑπαρξιν. Ὁ μὲν γὰρ Υἱὸς ἀμέσως πρόεισιν ἐκ Πατρὸς, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τοῦ Υἱοῦ.

¹²⁸⁸Ο Μελιτηνιώτης, *Περί τῆς Ἐνώσεως*, στηλ. 1037 B-D, εκθειάζει τις προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ για την Ένωση (*ἐν τούτῳ τοῦ σκοποῦ διημερεύων ἀεί, καὶ νύκτας ὄλας ἄγρυπνος διακαρτερῶν*) και εκθέτει τις δυσκολίες που συνάντησε από τους ανθενωτικούς (*πάντας σχεδὸν ἀνθισταμένους εὐρών*).

¹²⁸⁹Για τα γεγονότα, βλ. παραπάνω, 258-259.

¹²⁹⁰Huculak, *Constantini Meliteniotae*, 133.

νέου πατριάρχη καταδίκασε τον Μελιτηνιώτη για τις ενωτικές ιδέες του, που και ο ίδιος κάποτε είχε στηρίξει και τις οποίες κατακεραύνωνε τώρα με τον Τόμο του. Ο Μελιτηνιώτης οδηγήθηκε στην εξορία και από εκεί απαντούσε στον Τόμο του Κυπρίου με δύο αντιρρητικούς λόγους του, γραμμένους μεταξύ των ετών 1285-1289, οι οποίοι εκδόθηκαν από τον Μάρκο Ορφανό το 1986.

Ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης έφυγε από τη ζωή μέσα στη φυλακή του Μεγάλου Παλατίου στις 2 Απριλίου του 1307. Δεν γνωρίζουμε την αιτία θανάτου του, ούτε την ακριβή ηλικία του. Σύμφωνα με τον Ορφανό¹²⁹¹, είχε γεννηθεί μεταξύ του 1240 και του 1250, επομένως θα ήταν περίπου 57 ή 67 χρόνων όταν πέθανε. Όποια και να ήταν η αιτία θανάτου, τον οργανισμό του θα εξασθένησαν σίγουρα οι εξορίες και οι φυλακίσεις. Λίγο πριν φύγει από τη ζωή, είχε εκφράσει την επιθυμία να μεριμνήσει ο αυτοκράτορας για την ταφή του σε κάποιο ακατοίκητο νησί κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Ίσως να ήταν άρρωστος και να το ζήτησε ο ίδιος από τον Ανδρόνικο ή να το εκμυστηρεύτηκε στον Μετοχίτη. Ο αυτοκράτορας φρόντισε να μεταφερθεί το σώμα του στη νήσο Πλάτη, ένα από τα Πριγκιπόννησα, όπου και ενταφιάστηκε¹²⁹².

Η τελευταία επιθυμία του Κωνσταντίνου με βάζει σε σκέψεις. Ίσως φοβόταν μήπως το λείψανό του τύχει κάποιας βεβήλωσης από φανατικούς ανθενωτικούς. Ζήτησε, όμως, το σημείο ταφής του να είναι κοντά στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που φανερώνει, κατά τη γνώμη μου, τους ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς του με την πρωτεύουσα.

Ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης, όπως και ο Γεώργιος Μετοχίτης, πίστεψε βαθιά στην Ένωση, γιατί θεωρούσε ότι μία ενωμένη Χριστιανοσύνη θα μπορούσε να προστατεύσει το Βυζάντιο από τον οθωμανικό κίνδυνο. Πίστευε ότι το σχίσμα των Εκκλησιών ήταν αμάρτημα και ότι αυτό ευθυνόταν για τα δεινά της αυτοκρατορίας, για την κατάληψη, δηλαδή, των περισσότερων πόλεων της Μ. Ασίας από τους Οθωμανούς Τούρκους και τη βεβήλωση των εκκλησιών¹²⁹³, αλλά και για την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως του 1204, η οποία επέφερε τη διάλυση της αυτοκρατορίας με την κατάληψη των ευρωπαϊκών τμημάτων της από τους σταυροφόρους και την απώλεια των ανατολικών από τους Οθωμανούς¹²⁹⁴. Ο Μελιτηνιώτης στο έργο του θρηνεί για τα παραπάνω γεγονότα και τα θεωρεί ως θεία τιμωρία για την αποξένωση με τους αδελφούς Καθολικούς¹²⁹⁵.

¹²⁹¹Μελιτηνιώτης, *Λόγοι*, 31.

¹²⁹²Παχυμέρης, IV, 699₂₄-701₄.

¹²⁹³Μελιτηνιώτης, *Περὶ τῆς Ἐνώσεως*, στηλ. 1033 D.

¹²⁹⁴Μελιτηνιώτης, *Περὶ τῆς Ἐνώσεως*, στηλ. 1033 D -1036 A.

¹²⁹⁵Μελιτηνιώτης, *Περὶ τῆς Ἐνώσεως*, στηλ. 1036 A-B.

Επομένως, για τον Κωνσταντίνο Μελιτινιώτη το Σχίσμα της Χριστιανικής Εκκλησίας ήταν αμάρτημα με τεράστιες συνέπειες και η Ένωση με τη Ρώμη, η σωτηρία¹²⁹⁶, γι' αυτό την υπερασπίστηκε με τόσο σθένος μέχρι τέλους. Πιστεύω, λοιπόν, ότι ο Κωνσταντίνος Μελιτινιώτης και ο Γεώργιος Μετοχίτης ήταν οι ιδεολόγοι της Ενώσεως. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προσπάθειά τους, μέσα στα πλαίσια που έθεταν οι ίδιοι στα έργα τους, ήταν φιλότιμη, αλλά ουτοπική. Εκτός από τις σημαντικές θεολογικές διαφορές που αναφέρθηκαν παραπάνω, το Σχίσμα από τη γένεσή του οφειλόταν σε ιστορικά και πολιτικά αίτια. Στην πραγματικότητα, όπως πολύ σωστά γράφει η Αικ. Χριστοφιλοπούλου: «ήταν η απόληξη μιας μακρόχρονης διεργασίας ανάμεσα σε χωριστούς κόσμους και πολιτισμούς, που διαμορφώθηκαν σ' Ανατολή και Δύση»¹²⁹⁷, και αυτό αποδείχθηκε περίτρανα με την Άλωση του 1204, η οποία μεγάλωσε το Σχίσμα. Οι ενωτικές προσπάθειες, τις οποίες με τόσο σθένος υπερασπίστηκε ο Μελιτινιώτης και ο Μετοχίτης, ξεκινούσαν από ανειλικρινή βάση, αφού τις συντηρούσε ο ανδεγαυικός κίνδυνος, όπως προαναφέραμε. Όταν αυτός τερματίστηκε, οι ενωτικές προσπάθειες κατέρρευσαν. Ο πάπας Μαρτίνος, πιστός οπαδός του Καρόλου, αφόρισε τον Οκτώβριο του 1281 τον Μιχαήλ Η΄ και ο Βυζαντινός αυτοκράτορας κατέπνιξε τα σχέδια του Καρόλου με τον Σικελικό Εσπερινό στις 30 Μαρτίου του 1282 στο Παλέρμο της Σικελίας. Το σύνθημα εκείνη τη νύκτα που φώναζαν οι Σικελοί, καλώντας τους κατοίκους να ξεσηκωθούν, «Moranu li Francisu» (θάνατος στους Γάλλους)¹²⁹⁸, στάθηκε πολύ πιο δυνατό και αποτελεσματικό από τις προσπάθειες για ένωση των Εκκλησιών.

Ο Κωνσταντίνος Μελιτινιώτης, όπως και ο Γεώργιος Μετοχίτης, οι δύο πρέσβεις του Μιχαήλ Η΄ στη Λυών, θα έπρεπε μετά τα παραπάνω γεγονότα να έχουν κατανοήσει την πραγματικότητα και να αλλάξουν στάση. Παρ' όλα αυτά, έμειναν πιστοί στις ιδέες τους και πέρασαν την υπόλοιπη ζωή τους στην εξορία και στη φυλακή.

¹²⁹⁶Βλ. Μελιτινιώτης, *Περὶ τῆς Ἐνώσεως*, σηλ. 1036 B-D, όπου ο Κωνσταντίνος χρησιμοποιεί τον όρο Γρακοί, δηλαδή Έλληνες, για τους Βυζαντινούς και όχι τον όρο Ρωμαίοι.

¹²⁹⁷Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β΄ 2, 442.

¹²⁹⁸Runciman, *Sicilian Vespers*, 212. Για τα γεγονότα και τον ρόλο του Μιχαήλ Η΄, βλ. Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου*, 125-127.

4. Ιωάννης Ταρχανειώτης

Ο Ιωάννης Ταρχανειώτης καταγόταν από την επιφανή βυζαντινή οικογένεια των Ταρχανειωτών¹²⁹⁹, αλλά και αυτή των Παλαιολόγων, αφού ήταν υιός της Μαρίας-Μάρθας Παλαιολογίνας, αδελφής του Μιχαήλ Η΄.

Ο Ιωάννης υπήρξε ένας από τους κορυφαίους ηγέτες του κινήματος των Αρσενιατών και όπως σημειώνει ο Π. Γουναρίδης: «μπορεί να θεωρηθεί ως ο πολιτικός, μη μοναχός ηγέτης του κινήματος»¹³⁰⁰. Το κίνημα πέρασε από πολλές φάσεις μέχρι την οριστική ενσωμάτωση των μελών του στην επίσημη εκκλησία το 1310, και ο Ταρχανειώτης παρέμεινε μέχρι το τέλος αμετακίνητος στις θέσεις του, υποστηρίζοντας με ζήλο την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής τάξης, όπως ήταν επί πατριαρχίας Αρσενίου¹³⁰¹. Η στάση του ευθύνεται για τις εξορίες και τις φυλακίσεις του επί βασιλείας του εξαδέλφου του, Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, και αυτό είναι το παράδοξο, εφ' όσον δεν εξορίστηκε από τον Μιχαήλ Η΄, στην ενωτική πολιτική του οποίου είχε αντιδράσει, όπως είδαμε παραπάνω, αλλά από τον διάδοχό του, που καταδίκασε την Ένωση και ανακάλεσε όλους τους ανθενωτικούς από την εξορία. Η κύρια ιστορική πηγή για τη δράση του, ο Παχυμέρης, αναφέρεται στο πρόσωπό του σε σχέση με τα εκκλησιαστικά γεγονότα της περιόδου από το 1282 και έπειτα.

Η ανάκληση του πατριάρχη Ιωσήφ τον Δεκέμβριο του 1282 στον πατριαρχικό θρόνο¹³⁰² προκάλεσε νέο γύρο αντιδράσεων από τη μεριά των Αρσενιατών. Ο Μιχαήλ Η΄, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχε φερθεί σκληρά στους Αρσενιάτες, πολλούς από τους οποίους εξόρισε. Ο D. Nicol, όμως, σημειώνει ότι στις αρχές του 1283 υπήρχαν ακόμη ηγέτες του κινήματος με επιρροή, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο Ιωάννης Ταρχανειώτης¹³⁰³. Η παραίτηση του ηλικιωμένου και βαριά ασθενή Ιωσήφ λίγους μήνες μετά την δεύτερη ενθρόνισή του και ο θάνατός του λίγες ημέρες αργότερα (23 Μαρτίου), δημιούργησε νέες πιέσεις από την πλευρά των Αρσενιατών, ώστε αυτή τη φορά να εκλεγεί πατριάρχης της αρεσκείας τους και όχι υποστηριζόμενος από τους

¹²⁹⁹Γενικά για την οικογένεια των Ταρχανειωτών, βλ. Κ. Άμαντος, «Σύμμεικτα: Πόθεν το όνομα Ταρχανειώτης», *Ελληνικά* 2 (1929) 435-436. C. Cachem, «La champagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes», *Byz* 9 (1934) 630-631.

¹³⁰⁰Γουναρίδης, *Κίνημα*, 68.

¹³⁰¹Παχυμέρης, III, 49²⁰⁻²². Γουναρίδης, *Κίνημα*, 68.

¹³⁰²Βλ. παραπάνω στην παρούσα εργασία, 191.

¹³⁰³Nicol, *Last Centuries*, 102.

Ιωσηφίτες. Επικεφαλής στον αγώνα για την εκλογή Αρσενιάτη πατριάρχη ήταν ο Ιωάννης Ταρχανειώτης¹³⁰⁴.

Ο Ιωάννης, σε αντίθεση με τη μητέρα του Μάρθα- Μαρία, η οποία υποστήριζε τον Αρσενιάτη Υάκινθο, προωθούσε ως συνομιλήτη του αυτοκράτορα τον Ανδρόνικο Σάρδεων¹³⁰⁵. Έτσι, στην πραγματικότητα το κίνημα των Αρσενιατών διασπάστηκε σε δύο ομάδες, σε αυτή με αρχηγό τον Υάκινθο και στην άλλη με αρχηγό τον Ιωάννη Ταρχανειώτη¹³⁰⁶, που υποστήριζε τον Ανδρόνικο Σάρδεων. Η ομάδα του Υάκινθου στόχευε στην κατάληψη του πατριαρχικού θρόνου και το μοίρασμα των επισκοπικών εδρών, γι' αυτό και επιθυμούσε τη θρησκευτική ομόνοια. Αντίθετα, η ομάδα με αρχηγό τον Ιωάννη Ταρχανειώτη δεν επιθυμούσε τη συνεργασία, πριν πραγματοποιηθούν οι δικοί της στόχοι, που σύμφωνα με τον Π. Γουναρίδη ήταν θρησκευτικοί και «πολιτικοί» (εκκλησιαστική και «πολιτική» δικαίωση) και πρέπει να έφθαναν «έως την αμφισβήτηση της δυναστείας που είχε ιδρυτή τον Μιχαήλ Παλαιολόγο»¹³⁰⁷.

Στη σύνοδο του Αδραμυττίου (8-9 Απριλίου του 1284), η οποία είχε ως στόχο την ενσωμάτωση των Αρσενιατών ξανά στην επίσημη Εκκλησία¹³⁰⁸, ο Ιωάννης Ταρχανειώτης ήταν παρών με τους οπαδούς του και ο Υάκινθος με τους δικούς του. Ο τελευταίος και οι υποστηρικτές του ήταν έτοιμοι να προσχωρήσουν στην επίσημη Εκκλησία χωρίς καμία απαίτηση, αν δικαιώνονταν στην εξής θεοκρισία, που πρότειναν: θα ετοιμάζονταν δύο Τόμοι (έγγραφα), από τα οποία το ένα θα περιείχε τις δικές τους απόψεις και το άλλο αυτές των Ιωσηφιτών και θα ρίχνονταν στη φωτιά. Αν το δικό τους έγγραφο ή και τα δύο καίγονταν, τότε θα προσχωρούσαν στην επίσημη Εκκλησία¹³⁰⁹. Στην πρόταση αυτή αντιτάχθηκε σθεναρά ο Ιωάννης Ταρχανειώτης και οι οπαδοί του, αποκαλώντας τον Υάκινθο και τους υποστηρικτές τους πυρσολάτρες¹³¹⁰ και αρνούμενοι να υποχωρήσουν από τις θέσεις τους¹³¹¹ προσχωρώντας στον πατριάρχη Γρηγόριο

¹³⁰⁴Παχυμέρης, III, 49¹¹⁻¹⁷.

¹³⁰⁵Εἶχον δὲ [ο Ιωάννης Ταρχανειώτης και οι αδελφές του, Θεοδοσία (*PLP*, αρ. 27510) και Νοστογγόνισσα (*PLP*, αρ. 27487)] καὶ τὸν ποτε Σάρδεων προηγούμενον, ὃς δὴ καὶ πρὸς βασιλέα συχνὰς προσόδους ποιούμενος, Παχυμέρης, III, 49¹⁸⁻¹⁹. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 68.

¹³⁰⁶Ὁ γὰρ Ἰωάννης καὶ προσγενὴς ὦν, ἀλλ' ὅμως ἐπ' ἀκριβείᾳ μεγίστη κατορθῶν τὰ τοῦ ζήλου, ὡς ᾤετο, πλείστα τῶν περὶ τὸν Υάκινθον κατεγίνωσκε καὶ τὰ πολλὰ καὶ αὐτῶν ἀπεσχίζετο. Παχυμέρης, III, 49²⁰⁻²².

¹³⁰⁷Γουναρίδης, *Κίνημα*, 128.

¹³⁰⁸Βλ. και παραπάνω, 206-207.

¹³⁰⁹Τελικά, τα έγγραφα, αφού κλείστηκαν σε ασημένια θήκη, η οποία στη συνέχεια τοποθετήθηκε στη φωτιά, κάηκαν και τα δύο. Σύμφωνα με τη συμφωνία, ο Υάκινθος και οι οπαδοί του ύστερα από αυτή την εξέλιξη όφειλαν να ενσωματωθούν στην επίσημη Εκκλησία. Οι περισσότεροι, όμως, αρνήθηκαν. Βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 138-139.

¹³¹⁰Παχυμέρης, III, 153¹.

¹³¹¹Καὶ γὰρ ἐν πυρὶ δοκιμάζειν τὰ παρὰ τῶν γραφῶν διωρισμένα οὐχ ὅπως ἀμαθὲς, ἀλλὰ καὶ ἀσεβὲς, ὁ Ἰωάννης οἰόμενος ἀπεσχίζετο μὲν καὶ τῆς ἐκκλησίας ὡς πρότερον ..., Παχυμέρης, III, 153²⁻⁴.

Κύπριο. Ζητούσαν να δικαιωθεί ο πατριάρχης Αρσένιος¹³¹², στη μνήμη του οποίου έμεναν πιστοί. Γι' αυτό και ο αυτοκράτορας διέταξε να εξοριστεί ο Ιωάννης στο φρούριο της Χηλής, όπως τόσοι άλλοι εξόριστοι κατά το παρελθόν, και εκεί να φυλακιστεί¹³¹³. Το συγκεκριμένο φρούριο, το οποίο υπενθυμίζουμε ότι εχρησιμοποιείτο για τον περιορισμό εξοριστών κατά την Κομνήνεια περίοδο, συνεχίζει σταθερά να χρησιμοποιείται για τον ίδιο σκοπό και στην Παλαιολόγεια εποχή. Φαίνεται ότι επιλεγόταν από τον εκάστοτε αυτοκράτορα λόγω της απρόσιτης θέσης του¹³¹⁴. Κανείς δεν μπόρεσε ποτέ να δραπετεύσει από αυτό και όσοι επέστρεψαν, ήταν έπειτα από αυτοκρατορική χάρη.

Το 1289 ο αυτοκράτορας ανακάλεσε τον Ιωάννη Ταρχανειώτη από την εξορία, προσπαθώντας να φέρει την ειρήνευση στους κόλπους της Εκκλησίας¹³¹⁵. Επιθυμούσε να συμφιλιώσει και τις δύο πλευρές των Αρσενιατών μεταξύ τους και έπειτα με την Εκκλησία. Πρωτίστως τον ενδιέφερε ο Ιωάννης¹³¹⁶, γι' αυτό και είχε στείλει ως μεσολαβητή τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο, για να του ανακοινώσει τις προθέσεις του¹³¹⁷. Η στάση, όμως, του Ταρχανειώτη ήταν ανένδοτη¹³¹⁸ και οι αντίπαλοί του τον κατηγορήσαν ότι προσέβλεπε στην κατάληψη του θρόνου, παρουσιάζοντας ως αποδείξεις κόκκινα γάντια στολισμένα με μαργαριτάρια και άλλα αυτοκρατορικά διακριτικά, τα οποία ισχυρίζονταν ότι βρέθηκαν στην κατοχή ενός έμπιστου προσώπου του¹³¹⁹. Η σοβαρότητα της κατηγορίας οδήγησε στη φυλάκισή του¹³²⁰. Ο Ιωάννης είχε πολλούς εχθρούς, κυρίως από το στρατόπεδο του Υακίνθου, επομένως η κατηγορία πιθανότατα ήταν σκευωρία, άποψη που ενισχύεται και από τον Παχυμέρη, αφού κάνει λόγο για *δηθεν σημεία βασιλικά*.

Το 1298 ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα στον Βορρά¹³²¹, στην Ανατολή όμως, η κατάσταση ήταν κρίσιμη, λόγω της επέκτασης των Οθωμανών στη Μ. Ασία αλλά και της αποτυχημένης επανάστασης του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού (1295)¹³²², η οποία είχε δημιουργήσει μεγάλη αναστάτωση στο εκεί στράτευμα. Παραμερίζοντας τη

¹³¹² Γουναρίδης, *Κίνημα*, 138.

¹³¹³ ... τῷ τῆς Χηλῆς φρουρίῳ ἐξορισθεὶς ἐγκαθειργνντο ... Παχυμέρης, III, 153⁶⁻⁷.

¹³¹⁴ Για το φρούριο, βλ. παραπάνω, 185 και κυρίως σημ. 833.

¹³¹⁵ Παχυμέρης, III, 153⁸⁻¹².

¹³¹⁶ Καὶ δὴ γνοὺς συνάγειν ἀμφοτέρους καὶ ἐρωτᾶν τὰ πρὸς εἰρήνην, πρότερον ἀκροβολισμοῖς τισὶν ἐπειράτο τοῦ Ἰωάννου. Παχυμέρης, III, 153¹²⁻¹⁴.

¹³¹⁷ Παχυμέρης, III, 153¹⁴⁻²⁴. Βλ. παρακάτω, 277.

¹³¹⁸ Παχυμέρης, III, 153²⁴⁻³².

¹³¹⁹ Παχυμέρης, III, 153³²⁻¹⁵⁵. Για το κόκκινο χρώμα, ως διακριτικό της αυτοκρατορικής εξουσίας, βλ. Failler, «Insignes», 177.

¹³²⁰ ... καὶ διὰ ταῦτα φυλακῆ καὶ πάλιν δοθέντος κατὰ τινὰ χειρίστην ὑποψίαν μηδὲν ἐκείνῳ προσήκουσαν. Παχυμέρης, III, 155⁴⁻⁵.

¹³²¹ Βλ. Παχυμέρης, III, 299¹¹⁻³⁰¹³⁴, για τον κράλη Σερβίας και τον Κοτανίτζη.

¹³²² Για τον Φιλανθρωπηνό, βλ. παραπάνω, 218, σημ. 1013 και παρακάτω, 290, σημ. 1431.

σχισματική θέση του Ιωάννη Ταρχανειώτη και εκτιμώντας τις ικανότητές του, τον αποφυλάκισε και τον όρισε αρχηγό εκστρατευτικού σώματος, το οποίο θα μετέβαινε στη Μ. Ασία¹³²³. Η δράση του Ιωάννη ήταν επιτυχής¹³²⁴, αλλά στην Κωνσταντινούπολη οι αντίπαλοί του δρούσαν και πάλι για να τιμωρηθεί λόγω της σχισματικής του θέσης. Ο πατριάρχης Ιωάννης Β΄ Κοσμάς (1294-1303) αντέδρασε έντονα για το γεγονός ότι είχε δοθεί δημόσιο αξίωμα σε έναν σχισματικό, και κατηγορήσε μπροστά στον αυτοκράτορα τον Ιωάννη για ασέβεια¹³²⁵. Η κατηγορία αυτή δεν ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να πεισθεί ο αυτοκράτορας για την ενοχή του. Τότε, ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας, αντίπαλος των Αρσενιατών, έπεισε τον Ανδρόνικο ότι ετοιμάζε επανάσταση εναντίον του. Σημαντικότερο ρόλο στη στοιχειοθέτηση της κατηγορίας έπαιξαν και οι τοπικοί μεγαλογαιοκτήμονες, που είχαν καταχρασθεί προνοιακά κτήματα και τα συμφέροντά τους βλάπτονταν από την ανακατανομή των εδαφών που είχε ορίσει ο Ταρχανειώτης, προκειμένου να δοθούν πάλι σε στρατιωτικούς¹³²⁶. Ο Ιωάννης ανακλήθηκε από τη Μ. Ασία και βρέθηκε ξανά στη φυλακή. Σχολιάζοντας τα συγκεκριμένα γεγονότα, θεωρώ πρώτον, μη πειστικές τις κατηγορίες εναντίον του Ταρχανειώτη και, δεύτερον, απαράδεκτη τη στάση τόσο του πατριάρχη Κοσμά όσο και του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτου, αφού ενέπλεξαν τα εκκλησιαστικά ζητήματα με τα στρατιωτικά και απομάκρυναν έναν ικανό στρατιωτικό αρχηγό, ο οποίος σημείωνε επιτυχίες στην άμυνα εναντίον των Οθωμανών. Όσο για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο, και στις δύο κατηγορίες εναντίον του Ιωάννη εμφανίζεται να είναι ευκολόπιστος.

Αν και λίγο καιρό αργότερα¹³²⁷ ο Ιωάννης αποφυλακίστηκε¹³²⁸, η σύγκρουσή του με τον νέο πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ έγινε η αιτία να φυλακιστεί ξανά¹³²⁹. Αποφυλακίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1304, προκειμένου να λάβει μέρος στη σύνοδο για την ενσωμάτωση των Αρσενιατών στην επίσημη Εκκλησία¹³³⁰. Έκτοτε, δεν γίνεται καμία αναφορά στις πηγές για τον Ιωάννη Ταρχανειώτη.

¹³²³Παχυμέρης, III, 285⁷⁻²⁰.

¹³²⁴Ο δέ, τὴν ἡγεμονίαν ἀναδεξάμενος, πᾶσαν σπουδὴν ἐνδείκνυται καθιστᾶν μὲν τὰ τῆδε μέρη, θεραπεύειν δὲ καὶ βασιλέα ταῖς καθ' αὐτὸν ἐπὶ τοῖς πράγμασιν οἰκονομίαις διοικήσεσιν, Παχυμέρης, III, 285²⁰⁻²² καὶ 285²²⁻²⁸⁷¹ για την επιτυχημένη δράση του Ιωάννη Ταρχανειώτη.

¹³²⁵Παχυμέρης, IV, 309²⁴⁻³⁰.

¹³²⁶Βλ. Bartusis, *Army*, 75.

¹³²⁷Μεταξύ 1298-1304, βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 69.

¹³²⁸Παχυμέρης, III, 235⁶⁻⁸.

¹³²⁹Βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 69.

¹³³⁰Παχυμέρης, IV, 509¹⁷⁻¹⁹. Για τη σύνοδο βλ. Παχυμέρης, IV, 509-527.

5. Αθανάσιος Β΄ Σιναΐτης, πατριάρχης Αλεξανδρείας

Ο Αθανάσιος καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια και πρέπει να είχε λάβει υψηλή παιδεία, αν κρίνουμε από τη μετέπειτα δράση του. Δεν γνωρίζουμε τη χρονολογία γέννησής του, ούτε τον τόπο. Πριν το 1275 ήταν υμνογράφος στη μονή Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Στις 16 Ιανουαρίου του 1275 ή τον Ιανουάριο του 1276, ο Αθανάσιος εκλέχθηκε πατριάρχης Αλεξανδρείας¹³³¹.

Την περίοδο εκείνη, λόγω της αραβικής κατάκτησης, ένα μεγάλο μέρος της Ορθοδόξου εκκλησίας και του ποιμνίου της διαβιούσαν υπό την εξουσία του σουλτάνου των Μамελούκων. Όπως επισημαίνει ο J. Pahlitzsch, η ιστορία της Ορθοδόξου εκκλησίας υπό την κυριαρχία των Μамελούκων είναι σχεδόν ακόμη άγνωστη, το ίδιο συμβαίνει και με τα τρία πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων και τις σχέσεις τους εκείνη την περίοδο με το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι και τα τρία ανατολικά πατριαρχεία, αν και βρίσκονταν υπό ξένη κυριαρχία, κατάφερναν να διατηρούν τους ισχυρούς δεσμούς τους με την Βυζαντινή εκκλησία και ταυτόχρονα να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στα εκκλησιαστικά πράγματα και τις πολιτικές εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη¹³³². Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι η περίπτωση του Αθανασίου Αλεξανδρείας, πρώτον, για τις σχέσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα με τους Μамελούκους και, δεύτερον, για τον ρόλο του πατριάρχη Αλεξανδρείας στις πολιτικές εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο των διαπραγματεύσεων για την Ένωση, αλλά και μετέπειτα, την περίοδο καταδίκης των Ενωτικών.

Η ασφάλεια των Ορθόδοξων ανατολικών πατριαρχείων, όπως αυτό της Αλεξανδρείας, εξαρτάτο κάθε φορά από τις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Σουλτανάτου των Μамελούκων. Ο Μιχαήλ Η΄ ήδη από το 1261, θέλοντας να εξασφαλίσει τα ανατολικά σύνορα της παλινρθωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας, συνομολόγησε μία σειρά συνθηκών με τον σουλτάνο των Μамελούκων της Αιγύπτου¹³³³, οι οποίες

¹³³¹PLP, αρ. 413.

¹³³²Pahlitzsch, «Networks», 127.

¹³³³Για τις διπλωματικές σχέσεις Βυζαντινών και Μамελούκων κατά τους 13ο και 14ο αιώνες, καθώς και για τις συνθήκες μεταξύ Μιχαήλ Η΄ και Μамελούκων, βλ. M. Canard, «Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalā'ūn», *Byz 10* (1935) 669-680. Ο ίδιος, «Un traité entre Byzance et l'Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans mamlûks Baibars et Qalā'ūn», *Mélanges Gauddefroy-Demombynes*, Cairo 1937, 197-224. F. Dölger, «Der Vertrag des Sultans Qalāwūn von Ägypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologos (1281)», *Serta Monacensia*, Leiden 1952, 60-79. P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy, 1260-1290: Treatises of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers (Islamic History and Civilization)*, Leiden 1995.

προστάτευαν τα συμφέροντα και των δύο πλευρών¹³³⁴. Όλες οι συμφωνίες των Μαμελούκων με τον Μιχαήλ Η΄ αλλά και με τους μετέπειτα βυζαντινούς αυτοκράτορες μέχρι και τον 14ο αιώνα, περιελάμβαναν όρους προστασίας των Ορθόδοξων Χριστιανών στα εδάφη κυριαρχίας των Μαμελούκων¹³³⁵. Για όσο καιρό, λοιπόν, οι σχέσεις των δύο πλευρών ήταν φιλικές και συνοδεύονταν από συμφωνίες, οι Βυζαντινοί στα εδάφη των Μαμελούκων ένιωθαν ασφάλεια, το ίδιο και τα Ορθόδοξα πατριαρχεία, και αυτό γίνεται φανερό στην περίπτωση του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου. Το 1276, λόγω των εντάσεων στις σχέσεις Βυζαντίου και Σουλτανάτου, ο νεοεκλεγείς πατριάρχης Αλεξανδρείας εκδιώχθηκε από το πατριαρχείο του. Καταδιωκόμενος από τους Μαμελούκους, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αλεξάνδρεια και κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη¹³³⁶. Εκείνη την περίοδο, ο Μιχαήλ προσπαθούσε με κάθε τρόπο να επιβάλει την Ένωση εν μέσω ισχυρότατων αντιδράσεων από τους ανθενωτικούς και η έλευση του Αθανασίου τη δεδομένη στιγμή σήμαινε για τον αυτοκράτορα έναν υποψήφιο σύμμαχο στο συγκεκριμένο ζήτημα. Αυτό συμπεραίνουμε από τις ενέργειές του, αφού υποδέχθηκε τον πατριάρχη Αθανάσιο, του παρείχε προστασία και του παραχώρησε δύο μονές, τη μονή Αγίου Μιχαήλ, την επονομαζόμενη Αρχιστρατήγου στο Σωσθένιο στον Βόσπορο, και τη μονή Μεγάλου Αγρού στην περιοχή της Κυζίκου, γεγονός που δημιουργούσε υποχρεώσεις στον αποδέκτη των δωρεών¹³³⁷.

Ο Αθανάσιος θα πρέπει να βρέθηκε τότε σε δύσκολη θέση, αφού, από τη μία πλευρά, όφειλε να ακολουθεί τον αυτοκράτορα στις αποφάσεις του, από την άλλη όμως, ως πατριάρχης ορθοδόξου και μάλιστα ανατολικού πατριαρχείου, δεν θα μπορούσε να απαρνηθεί τις αρχές της Ορθοδοξίας για χάρη της Ενώσεως. Ως εκ τούτου, η στάση του υπήρξε αναγκαστικά συνδιαλλακτική. Έτσι, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις καλές σχέσεις του με τον αυτοκράτορα, για να αποφυλακιστεί ο μοναχός Κοσμάς, ο μελλοντικός πατριάρχης, ο οποίος είχε ταχθεί εναντίον της Ενώσεως¹³³⁸. Έχοντας υπόψη

¹³³⁴Ο Μιχαήλ Η΄ ενδιαφερόταν κυρίως για τη διατήρηση καλών σχέσεων με τους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής, συμμάχους των Μαμελούκων. Από την άλλη πλευρά, οι Μαμελούκοι χρειαζόνταν τη συμμαχία του βυζαντινού αυτοκράτορα, προκειμένου τα αιγυπτιακά εμπορικά πλοία να διασχίζουν ελεύθερα τις βυζαντινές θάλασσες, μεταφέροντας σκλάβους, βλ. Pahlitzsch, «Networks», 127.

¹³³⁵Pahlitzsch, «Networks», 128 και κυρίως σημ. 6.

¹³³⁶Failler, «Séjour», 43. Pahlitzsch, «Networks», 128.

¹³³⁷Failler, «Séjour», 46-47. Για τη μονή Μιχαήλ Αρχιστρατήγου στο Σωσθένιο (*Αρχαγγέλου του Σωσθενίτου*), που βρισκόταν στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου, στην περιοχή του Ανάπλου, στη σημερινή θέση Istinye, δηλαδή Στενά, βλ. παραπάνω, σ. 183, σημ. 825. Για τη μονή Μεγάλου Αγρού στην Κύζικο, όπου εξορίστηκε από τον Μιχαήλ Η΄ ο Μανουήλ Ολόβωλος, βλ. παραπάνω, 198, σημ. 910. Αξίζει να αναφέρουμε ότι, πιθανότατα λόγω αυτής της δωρεάς, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας αντικατέστησε μία εικόνα του Χριστού, που βρισκόταν στη μονή, με το πορτραίτο του αυτοκράτορα, για να τον ευχαριστήσει, βλ. Mango – Ševčenko, «Monasteries», 267.

¹³³⁸Παχυμέρης, III, 203₁₆₋₃₀.

μας τη σκληρή στάση του Μιχαήλ Η΄ απέναντι στους ανθωντικούς, ακόμη και στα στενά συγγενικά του πρόσωπα, η επιτυχία του Αθανασίου να αποφυλακίσει τον μοναχό Κοσμά μοιάζει με άθλο. Θεωρώ ότι η επιχειρηματολογία του θα ήταν ισχυρή, καθώς και ότι ως προσωπικότητα θα έχαιρε της εκτίμησης του αυτοκράτορα¹³³⁹.

Το καλοκαίρι του 1281 ο Αθανάσιος συνόδευσε τον Μιχαήλ σε εκστρατεία του στη Μ. Ασία. Ο Παλαιολόγος, βλέποντας με μεγάλη θλίψη τις καταστροφές και την ερήμωση ολόκληρων περιοχών πέρα από τον Σαγγάριο ποταμό από τις τουρκικές επιδρομές, απέδωσε την ευθύνη στο *συρραγὲν σχίσμα τῆς ἐκκλησίας* και στο *πολὺ τῶν ἀνυποτάκτων ῥακενδυτῶν τε καὶ σακκοφόρων πλῆθος*, οι οποίοι έμπαιναν μέσα στις οικείες και ξεσήκωναν τον κόσμο εναντίον του αυτοκράτορα με τις κατηγορίες ότι είχε αδικήσει τον νόμιμο κληρονόμο Ιωάννη Δ΄ και ότι είχε εκθρονίσει τον πατριάρχη Αρσένιο¹³⁴⁰. Ο ιστορικός μεταφέρει τον θρήνο του αυτοκράτορα μπροστά στο θέαμα της παντελούς ερήμωσης και της καταστροφής του τόπου. Στρεφόμενος προς τον πατριάρχη Αλεξανδρείας, που βρισκόταν εκεί για να τον παρηγορήσει, διηγείτο το μεγαλείο του τόπου, τον καιρό που βρισκόταν υπό τη δική του εξουσία, και την θλιβερή εικόνα που ξετυλιγόταν τώρα μπροστά στα μάτια του. Τα λόγια του αυτοκράτορα μετέφερε στον Παχυμέρη, όπως ο ίδιος διαβεβαιώνει στην ιστορία του, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας¹³⁴¹, γεγονός που φανερώνει τις σχέσεις φιλίας και εμπιστοσύνης μεταξύ του Αθανασίου και του Μιχαήλ Η΄. Ήταν μία ιδιωτική, ανεπίσημη στιγμή του αυτοκράτορα, αρκετά ανθρώπινη, σπάνια για τον χαρακτήρα του όπως συνήθως παρουσιάζεται στις πηγές. Θεωρώ ότι σκοπός του Αθανασίου ήταν ακριβώς αυτό, να διασώσει, δηλαδή, και αυτή την εικόνα του αυτοκράτορα και να παρουσιάσει τη δική του εκδοχή, τον αντίλογο για τα συγκεκριμένα γεγονότα.

Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ, τον Δεκέμβριο του 1282, και τη δημόσια καταδίκη της ενωτικής πολιτικής του από τον διάδοχό του, ο Αθανάσιος ενεπλάκη στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Προήδρευσε στην επισκοπική σύνοδο τον Ιανουάριο του 1283, επειδή ο πατριάρχης Ιωσήφ Α΄ ήταν άρρωστος και δεν μπόρεσε να προσέλθει¹³⁴². Με την άνοδο

¹³³⁹Ο A. Failler, εκδότης της ιστορίας του Παχυμέρη, χαρακτηρίζει (τ. III, 203, σημ. 12) τον Αθανάσιο Αλεξανδρείας μετριοπαθή και προσωπικότητα με ισχυρή επιρροή (Homme modéré et influent, le patriarche Athanase d'Alexandrie était un familier de l'empereur Michel VIII).

¹³⁴⁰Ο αυτοκράτορας επιρρίπτει την ευθύνη για την ερήμωση ολόκληρων περιοχών στους ανθωντικούς, οι οποίοι καταφέρνουν εναντίον του και παρέσυραν και πολλούς άλλους με τα λεγόμενά τους, βλ. Παχυμέρης, II, 633₂₆-635₉.

¹³⁴¹Παχυμέρης, II, 633₂₀-25.

¹³⁴²Παχυμέρης, III, 35₅₋₁₀. Σκοπός της συνόδου ήταν η καταδίκη του Βέκκου και των συνεργατών του, όπως έχει προαναφερθεί. Ο D. Nicol, *Lasts Centuries*, 102, θεωρεί ότι η παρουσία του πατριάρχη Αλεξανδρείας στη συγκεκριμένη σύνοδο της προσέδωσε κύρος.

του Γρηγορίου Κυπρίου στον πατριαρχικό θρόνο, τον Μάρτιο του 1283, η κατάσταση δυσκόλεψε για τον πατριάρχη Αλεξανδρείας. Η ανθενωτική μερίδα δεν είχε ακόμη ικανοποιηθεί από τον βαθμό διώξεων των ενωτικών, εξαπολύοντας, κυρίως οι σκληροπυρηνικοί Αρσενιάτες, διωγμό εναντίον όσων σχετίζονταν με τον Μιχαήλ Η΄ και την Ένωση.

Ο Παχυμέρης περιγράφει τα δραματικά γεγονότα που συνέβησαν στη σύνοδο από τις 19 έως της 24 Απριλίου του 1283¹³⁴³. Οι εντολές του Ανδρονίκου Β΄ ήταν η σύνοδος να ενεργήσει ως εκκλησιαστικό δικαστήριο, το οποίο θα εξέταζε τις περιπτώσεις όλων εκείνων των ιεραρχών που είχαν χειροτονηθεί από τον καθαιρεθέντα πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο, ή είχαν συνεργαστεί στην Ένωση των εκκλησιών¹³⁴⁴. Κάθε περίπτωση εξεταζόταν ξεχωριστά και όλοι καταδικάστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες. Στον κάθε κατηγορούμενο γινόταν ανάγνωση της κατηγορίας και ακούσε μόνο κάποιος από τους παρευρισκόμενους Αρσενιάτες μοναχούς να επιβεβαιώσει την ενοχή του. Στη συνέχεια, ο καταδικασθείς συρόταν από τους στρατιώτες έξω από τον ναό, ενώ το πλήθος των μοναχών έσκιζε τον ιερατικό του μανδύα απευθύνοντάς του το ανάθεμα¹³⁴⁵.

Η σύνοδος στράφηκε εναντίον και της χήρας του Μιχαήλ Η΄, της αυτοκράτειρας Θεοδώρας¹³⁴⁶, αλλά και του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου, ο οποίος κλήθηκε σε απολογία και διατάχθηκε να αποκηρύξει την Ένωση, όπως όφειλαν όλοι οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι της προηγούμενης περιόδου. Ο πατριάρχης αντιμετώπισε με σθένος τις απειλές εναντίον του, αρνούμενος να βάλει την υπογραφή στο έγγραφο της σκανδαλώδους καταδίκης του ενωτικού κλήρου¹³⁴⁷, με αποτέλεσμα να διαγραφεί το όνομά του από τα δίπτυχα¹³⁴⁸.

Ο Μετοχίτης αναφέρει ότι μετά από λίγο διάστημα ο Αθανάσιος αναγκάστηκε από την πολιτική εξουσία να συνταχθεί με τους ανθενωτικούς, χωρίς να δεχθεί να συμπράξει

¹³⁴³Παχυμέρης, III, 61₁₂- 69₁₁. Σύμφωνα με τον ιστορικό, γνωστό για τις αστρονομικές του γνώσεις, τα δεινά που θα επακολουθούσαν, προμήνυε η εμφάνιση στον ουρανό του αστέρα Κρόνου. Πρβλ. Λαμπάκης, «Δεισιδαιμονίες», 93-94.

¹³⁴⁴Γουναρίδης, *Κίνημα*, 135.

¹³⁴⁵Παχυμέρης, III, 63₂₇-65₁. Πρβλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 135.

¹³⁴⁶Η Θεοδώρα κλήθηκε να απαγγείλει δημοσίως ομολογία ορθόδοξης πίστεως, να αποκηρύξει το παρελθόν της και να ορκιστεί ότι δεν θα επέτρεπε ποτέ να ταφεί ο σύζυγός της με τιμές, όπως άρμοζε σε έναν εκλιπόντα βυζαντινό αυτοκράτορα, βλ. Παχυμέρης, III, 67₁₀₋₁₂. Nicol, «Reaction», 140-141.

¹³⁴⁷Laurent, «Signataires», 137.

¹³⁴⁸Παχυμέρης, III, 67₁₄₋₁₈. Επίσης, Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, III, 323: *Τὸ δὲ τοῦ Αλεξανδρείας, πῶς οὐχὶ πέρα θείασμου καὶ ἐκπλήξεως, ἀποτρόπαιον ὁ ὑπερνεφῆς καὶ τοῦτον ποιεῖται (ο Γρηγόριος Κύπριος) τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ τῶν ἱερῶν διαγράφει διπτύχων, παρὰ τὸ μετασχεῖν ἱερουργίας τῆς μεθ' ἡμῶν;* Πρβλ. Failler, «Séjour», 48. Μέσα σε αυτό το εκρηκτικό κλίμα, ο πατριάρχης Αντιοχείας Θεοδόσιος, φοβούμενος τα αντίποινα, παραιτήθηκε και κατέφυγε στη Συρία, βλ. Παχυμέρης, III, 67₁₉₋₂₂.

με τον Γρηγόριο Κύπριο¹³⁴⁹. Αν σε περίπτωση ο Μετοχίτης είχε δίκιο, τότε, σύμφωνα με τον Failler, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η ένταξη του πατριάρχη στους ανθενωτικούς θα έγινε μετά το 1284, αφού τέλη του ίδιου χρόνου, όπως είδαμε παραπάνω, ο εξόριστος πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος από το φρούριο της Χηλής, όπου ήταν περιορισμένος, έκανε έκκληση στους πατριάρχες Αλεξανδρείας και Αντιοχείας να τον βοηθήσουν¹³⁵⁰. Ακόμα, όμως, και στη σύνοδο των Βλαχερνών, το 1285, όπου προσήλθε λόγω ασθένειας επάνω σε φορείο, αν και ο λόγος του ήταν έντονα Ορθόδοξος και ζήτησε από τον Βέκκο και τους συνεργάτες του να απαρνηθούν τις ενωτικές ιδέες τους¹³⁵¹, στάση που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως σύμπραξη με την ομάδα των ανθενωτικών, εντούτοις ο ίδιος δεν τους καταδίκασε. Ο λόγος του ήταν συμφιλιωτικός, σε αντίθεση με αυτόν του Γρηγορίου Κυπρίου, και είχε ως στόχο να συμβιβάσει και τις δύο πλευρές, ώστε να επέλθει ειρήνευση στην Εκκλησία, γι' αυτό ζητούσε τη βοήθεια του αυτοκράτορα¹³⁵². Ως εκ τούτου, ο Αθανάσιος αρνήθηκε να βάλει την υπογραφή στον Τόμο του Γρηγορίου Κυπρίου (Αύγουστος 1285), ο οποίος εκδόθηκε μετά τη λήξη της συνόδου και καταδίκασε και τους τρεις κατηγορούμενους ως αιρετικούς¹³⁵³. Τα παραπάνω σημαίνουν, κατά τη γνώμη μου, ότι ο Αθανάσιος δεν είχε προσχωρήσει ούτε στους ενωτικούς ούτε στους ανθενωτικούς. Έτσι κι αλλιώς, ως πατριάρχης του αλεξανδρινού πατριαρχικού θρόνου, θα υποστήριζε την Ορθοδοξία. Η άρνησή του να υπογράψει τον Τόμο θεωρώ ότι οφειλόταν, ανάμεσα σε άλλα, στις προσωπικές του διαφορές με τον Κύπριο, καθώς και στην αντίθεσή του απέναντι στην πολιτική των διώξεων, που αυτός είχε εξαπολύσει. Η στάση του Αθανασίου δεν άλλαξε ακόμη και μετά τις απειλές ότι θα τον εξόριζαν, υποστηρίζοντας ότι δεν ήταν μέσα στις αρμοδιότητες του δικού του Πατριαρχείου να γράφει και να υπογράφει ομολογία πίστεως. Ήταν η δεύτερη φορά που ο Αθανάσιος είχε αρνηθεί να βάλει την υπογραφή του σε έγγραφο του Γρηγορίου Κυπρίου, με αποτέλεσμα οι σχέσεις μεταξύ των δύο εκκλησιαστικών ανδρών να βρίσκονται σε τεντωμένο σχοινί. Και ενώ ήταν πολύ πιθανή, υπό τις παρούσες συνθήκες, η εξορία του Αθανασίου, ο

¹³⁴⁹Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, III, 323. Failler, «Séjour», 48.

¹³⁵⁰Ιωάννης Βέκκος, *Περί ἀδικίας*, στηλ. 969 B-C. Failler, «Séjour», 48. Βλ. παραπάνω, 243, σημ. 1165.

¹³⁵¹Βλ. παραπάνω, 245-246, και Failler, «Séjour», 49.

¹³⁵²Οι κατηγορούμενοι προς τον Αλεξανδρείας: «Ἄλλ' ἐγκαλούμεθα αἰρέσεως, δέσποτα». Ο Αλεξανδρείας προς τους κατηγορούμενους: «Ναί, φησί' τὸ συνιστᾶν θέλειν ἀσύνηθες, κᾶν ἀσφαλὲς ἢ, αἴρεσις ἂν λογισθεῖη' ὃ δὴ καὶ ἐατέον, παρακαλῶ, τῆς κοινῆς δόξης γεγονότας καὶ φανερᾶς καὶ τῆς εἰρήνης, ὃ δὴ καὶ ξυμφέρει, καὶ ταῦτα τοῦ ἀγίου βασιλέως μεσολαβοῦντος». Παχυμέρης, III, 111²⁴⁻²⁸.

¹³⁵³Για τον Τόμο, βλ. Laurent, *Regestes*, IV, αρ. 1490, 279- 285. Για την άρνηση υπογραφής του από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο, βλ. Laurent, «Signataires», 137, καθώς και 143-149, όπου στον μακροσκελή κατάλογο των υπογραφών, ανάμεσα σε αυτές του αυτοκράτορα Ανδρονίκου και του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου, δεν υπάρχει αυτή του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου.

Κύπριος δεν την επέβαλε ποτέ, αφού ύστερα από πολλές προσπάθειες αντίστασης, ο Αθανάσιος τελικά υπέγραψε μία δική του ομολογία πίστεως¹³⁵⁴.

Από αυτή την περίοδο έχει σωθεί μία επιστολή, που πρώτος ο V. Laurent απέδωσε στον πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο Β'¹³⁵⁵. Η επιστολή εκδόθηκε από τον A. Failler¹³⁵⁶. Ο συγγραφέας της απευθύνεται στην εκκλησία της Ρωσίας¹³⁵⁷, με αφορμή την εκλογή νέου μητροπολίτη στο ρωσικό μητροπολιτικό θρόνο. Αυτός ήταν και ο λόγος που ρωσική αντιπροσωπεία μετέβη στην Κωνσταντινούπολη επί Ανδρονίκου Β' και επί πατριαρχίας Γρηγορίου Κυπρίου, προκειμένου να γίνει η εκλογή¹³⁵⁸. Τελικά, η σύνοδος εξέλεξε νέο μητροπολίτη τον βυζαντινής καταγωγής Μάξιμο (1283-1305), μεταξύ του χρονικού διαστήματος 28 Μαρτίου και 31 Αυγούστου του 1283¹³⁵⁹. Ο νεοεκλεγείς μητροπολίτης όμως, φαίνεται ότι αμφισβητήθηκε από κάποιους στη Ρωσική εκκλησία, λόγω της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί επί Μιχαήλ Η' με την Ένωση. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας γράφει για να στηρίζει τον Μάξιμο και για να καθησυχάσει τους φόβους των Ρώσων ότι δεν υπάρχει σχίσμα στην Ορθόδοξη εκκλησία. Τους συμβουλεύει να έχουν ομόνοια μεταξύ τους και αγάπη για τον μητροπολίτη τους¹³⁶⁰. Στόχος του Αθανασίου είναι η ομόνοια στην Εκκλησία, γι' αυτό χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τον δικό του αγώνα για την επίτευξή της και τονίζει ότι είναι χρέος τους να δεχθούν τις συμβουλές του¹³⁶¹. Η παραπάνω επιστολή αποδεικνύει το κύρος και την προσωπικότητα του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου Β' και προοιωνίζει τη σθεναρή στάση του απέναντι στη σκληρή πολιτική του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου.

¹³⁵⁴ Παχυμέρης, III, 137²¹⁻²⁸. Laurent, «Signataires», 137. Failler, «Séjour», 49. Το γεγονός ότι ο Αθανάσιος ύστερα από πολλές πιέσεις αναγκάστηκε τελικά να υπογράψει μία ομολογία πίστεως (1285), θα μπορούσε να εξηγήσει τον λόγο, για τον οποίο τελικά δεν εξορίστηκε. Ίσως αυτή την ομολογία εννοούσε ο Γεώργιος Μετοχίτης (*Δογματική Ιστορία*, III, 323) ως αναγκαστική ένταξη του πατριάρχη Αλεξανδρείας στη μερίδα των ανθενωτικών, όχι όμως και σε αυτή του πατριάρχη Γρηγορίου.

¹³⁵⁵ Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, 43.

¹³⁵⁶ Ολόκληρη η επιστολή στο Failler, «Séjour», 581-637¹.

¹³⁵⁷ Failler, «Séjour», 59¹⁻⁴.

¹³⁵⁸ Ο συγγραφέας της επιστολής περιγράφει με λεπτομέρειες τη διαδικασία εκλογής του μητροπολίτη Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, όταν ακόμη η Ρωσική μητροπολιτική έδρα βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και, επομένως, ο Οικουμενικός πατριάρχης διατηρούσε το δικαίωμα να εκλέγει και να χειροτονεί στην Κωνσταντινούπολη τον μητροπολίτη Κιέβου και στη συνέχεια να τον στέλνει στη Ρωσία, βλ. Failler, «Séjour», 59⁸⁻⁶¹¹⁷. Η εκλογή του μητροπολίτη Κιέβου από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως διήρκεσε μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα, όταν η Ρωσική εκκλησία, εκμεταλλευόμενη τα γεγονότα, ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη (1448), με αποτέλεσμα η εκλογή μητροπολίτη να γίνεται πλέον στη Ρωσία και τους Ελληνικής καταγωγής μητροπολίτες μέχρι τότε, να τους αντικαταστήσουν Ρώσοι.

¹³⁵⁹ Failler, «Séjour», 57. Ο Μάξιμος με την εκλογή του στον μητροπολιτικό ρωσικό θρόνο μετέφερε την έδρα του από το Κίεβο στο Βλαντιμίρ της Μοσχοβίας, ο τίτλος όμως με τον γεωγραφικό προσδιορισμό διατηρήθηκε (μητρόπολη Κιέβου και πάσης Ρωσίας). Η μνήμη του μητροπολίτη Ρωσίας Μάξιμου τιμάται μέχρι σήμερα στις 6 Δεκεμβρίου κάθε έτους.

¹³⁶⁰ Failler, «Séjour», 61¹⁷⁻⁶³⁵⁵.

¹³⁶¹ Failler, «Séjour», 63⁵⁶⁻⁶⁷.

Τον Ιούνιο του 1289 ο πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος παραιτήθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο¹³⁶², αποτυγχάνοντας να εντάξει τους σχισματικούς Αρσενιάτες στην επίσημη εκκλησία¹³⁶³. Εκείνη την περίοδο, ο Ανδρόνικος Β΄ ζήτησε τη βοήθεια του πατριάρχη Αλεξανδρείας, που είχε δείξει ουδετερότητα μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών, Αρσενιατών και Ιωσηφιτών, και διακατεχόταν από πνεύμα συναδελφικό, να μεταβεί στον Ιωάννη Ταρχανειώτη¹³⁶⁴, ανακοινώνοντάς του τη θέληση του αυτοκράτορα για ειρήνευση στους κόλπους της Εκκλησίας και τη σύγκληση συνόδου, με σκοπό την ενσωμάτωση των Αρσενιατών στην επίσημη Εκκλησία¹³⁶⁵. Ο Αθανάσιος δέχτηκε να βοηθήσει, αλλά η αποστολή του απέτυχε λόγω της αδιάλλακτης στάσης του Ιωάννη¹³⁶⁶. Πάντως, το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας ζήτησε τη βοήθεια του πατριάρχη Αλεξανδρείας σε ένα τόσο σημαντικό ζήτημα, φανερώνει το κύρος τόσο του εκκλησιαστικού αξιώματος όσο και της προσωπικότητας του Αθανασίου. Μία τέτοια προσωπικότητα, όμως, φαίνεται ότι δεν ήταν ανεκτή πλέον από τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, συνονόματο του πατριάρχη Αλεξανδρείας, Αθανάσιο Α΄, που ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο τον Οκτώβριο του 1289. Ο Αθανάσιος¹³⁶⁷, προερχόμενος από τη μοναστική κοινότητα και τα ερημητήρια της Μ. Ασίας, Παλαιστίνης και Αγίου Όρους, «αυστηρός ασκητής αφοσιωμένος στους κανόνες του αρχέγονου μοναχισμού»¹³⁶⁸, επέβαλε αυστηρή μοναστική πειθαρχία σε κάθε θέμα που αφορούσε την Εκκλησία, προκαλώντας τη γενική δυσαρέσκεια¹³⁶⁹. Ελάχιστο καιρό μετά την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο,

¹³⁶²Βλ. παραπάνω, 250.

¹³⁶³Βλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 157. Όπως είδαμε παραπάνω, οι Αρσενιάτες είχαν χωριστεί σε δύο στρατόπεδα, το ένα με αρχηγό τον Ιωάννη Ταρχανειώτη και το άλλο με αρχηγό τον μοναχό Υάκινθο.

¹³⁶⁴Ο Failler, «Séjour», 49, γράφει ότι ο Αλεξανδρείας στάλθηκε στον Ιωάννη Χειλά. Σύμφωνα όμως με τον Παχυμέρη, όπως είδαμε, πρόκειται για τον Ιωάννη Ταρχανειώτη και όχι για τον Χειλά. Ο Ιωάννης Χειλάς (*PLP*, αρ. 30764), μητροπολίτης Κυζίκου (βλ. Pargoire, «Métropolités», 289), σύντροφος μοναχός του Δανιήλ Κυζίκου (βλ. την αναφορά του Γρηγορίου Κυπρίου σε γράμμα: *Τοῖς ἐν τῷ Ὀστριδίῳ μονάχοις Χειλᾷ Ἰωάννῃ καὶ τῷ Δανιήλ*, Laurent, «Signataires», 144, σημ. 1), ήταν μαθητής και φίλος του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου και είχε υπογράψει τον Τόμο του 1285 ως μητροπολίτης Εφέσου, βλ. την υπογραφή του στο Laurent, «Signataires», 144: *Ἰωάννης ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος τῆς Ἐφεσίων μητροπόλεως, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος τῆς τῶν Ἀσιανῶν ἐπαρχίας, ὀρίσας ὑπέγραψα*. Σύμφωνα με τον Γουναρίδη, *Κίνημα*, 147-148, ο Ιωάννης Χειλάς, ο Δανιήλ Κυζίκου και ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας, δηλωμένοι Ιωσηφίτες, έγιναν μητροπολίτες μάλλον πριν τη σύγκληση της συνόδου στη Λάμψακο το 1284. Ο Ιωάννης, το 1288, διαφώνησε με τον Κύπριο, όπως και ο Δανιήλ, κατηγορώντας τον για κακοδοξία, και συνέταξε την *Μέμνην κατὰ τοῦ Τόμου*. Το 1289 καθαιρέθηκε από τον μητροπολιτικό του θρόνο και πέρασε την υπόλοιπη ζωή του στην Κωνσταντινούπολη.

¹³⁶⁵Παχυμέρης, III, 153¹⁴⁻²².

¹³⁶⁶Βλ. παραπάνω, 269.

¹³⁶⁷Για τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιο Α΄, βλ. Alice-Mary Talbot, «The Patriarch Athanasius and the Church», *DOP* 27(1973),13-28. Της ίδιας, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, members of the Imperial Family, and Officials*, Washington 1975.

¹³⁶⁸Nicol, *Last Centuries*, 106-107. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 161-162.

¹³⁶⁹Γουναρίδης, *Κίνημα*, 162-164.

στράφηκε εναντίον του πατριάρχη Αλεξανδρείας. Αιτία στάθηκε η διαφωνία μεταξύ των δύο ανδρών για τις μονές Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο και Μεγάλου Αγρού στην Κύζικο, οι οποίες, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, είχαν παραχωρηθεί στον πατριάρχη Αλεξανδρείας από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄. Ο νέος πατριάρχης τις αφαίρεσε από την κατοχή του Αθανασίου και κατάφερε, προφανώς με τη βοήθεια του αυτοκράτορα, να τον εξορίσει στο νησί της Ρόδου¹³⁷⁰.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που η Ρόδος χρησιμοποιήθηκε για την εξορία ενός επιφανούς προσώπου, όπως ο πατριάρχης Αλεξανδρείας. Το 641 είχαν εξορισθεί εκεί η σύζυγος του αυτοκράτορα Ηρακλείου, Μαρτίνα, και ο υιός τους, Ηρακλωνάς¹³⁷¹. Η Ρόδος κατά τον 13ο αιώνα, την περίοδο, δηλαδή, που μας ενδιαφέρει, πέρασε από πολλά στάδια διακυβέρνησης. Το 1204 το νησί δεν καταλήφθηκε από τους σταυροφόρους, αλλά παρέμεινε υπό την εξουσία του ημιαυτόνομου τοπικού ηγεμόνα Λέοντος Γαβαλά¹³⁷². Ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης κατάφερε, το 1226, να φέρει τη Ρόδο υπό την εξουσία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ο Γαβαλάς, όμως, συνέχισε να τη διοικεί, εφ' όσον τα αυτοκρατορικά στρατεύματα δεν κατάφεραν να τον εκδιώξουν από το νησί. Αν και ο Λέων δέχθηκε την επικυριαρχία του αυτοκράτορα της Νίκαιας¹³⁷³, προέβη αργότερα σε αλληπάλληλες στάσεις, αναγκάζοντας τον Βατάτζη να επέμβει στρατιωτικά. Μετά τον θάνατό του, το 1240, τη διακυβέρνηση της νήσου ανέλαβε ο αδελφός του, Ιωάννης, ο οποίος υπηρέτησε πιστά τον αυτοκράτορα, και έτσι η Ρόδος συνέχισε να διοικείται από την ισχυρή βυζαντινή οικογένεια των Γαβαλάδων μέχρι το 1250, έτος θανάτου του Ιωάννη, γεγονός που σήμανε την οριστική ένταξή της στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Μετά το 1261, η εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα αποκαταστάθηκε πλήρως στο νησί, αφού ο Μιχαήλ Η΄ παραχώρησε τη Ρόδο μαζί με τη Λέσβο στον αδελφό του

¹³⁷⁰Παχυμέρης, III, 229⁷⁻¹⁹. Πρβλ. Failler, «Séjour», 50.

¹³⁷¹Βλ. Haldon, *Seventh Century*, 52.

¹³⁷²Ο Γαβαλάς είχε διοριστεί κυβερνήτης της νήσου λίγο πριν την Άλωση της αυτοκρατορίας, στη συνέχεια, όμως, αυτοανακηρύχθηκε αυτόνομος ηγεμόνας (1203/1204), βλ. Cheynet, *Rouvoir*, 150-151. Ο Λέων έφερε τον τίτλο *καῖσαρ Γαβαλάς*, όπως πιστοποιούν νομίσματα της εποχής, βλ. Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου», 181-182. Για τη δυναστεία των Γαβαλάδων και την εποχή τους (13ος αι.), βλ. Σαββίδης, «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ. Χ.», *ΔΙΕΕ* 24 (1981) 358-376. Ο ίδιος, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο τον 13ο αι.», *Βυζαντινά* 12 (1983) 405-428. Γενικά για την ιστορία της Ρόδου, βλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1994.

¹³⁷³Στα νομίσματα των αδελφών Γαβαλά, καθώς και σε ένα γράμμα προς τον Ιωάννη Γαβαλά, τον αδελφό και διάδοχο του Λέοντος, διακρίνουμε τους όρους υποταγής της Ρόδου στο κράτος της Νίκαιας. Από τους τίτλους στα νομίσματα και στο γράμμα συμπεραίνουμε ότι οι Γαβαλάδες δέχονταν την επικυριαρχία του αυτοκράτορα της Νίκαιας και ως αντάλλαγμα απολάμβαναν την αναγνώριση του υψηλού τίτλου του *καίσαρος* ή του τίτλου του *μεγάλου δουκός* και συνδέονταν με κηδεστία με την αυτοκρατορική οικογένεια της Νίκαιας, βλ. Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου», 181-182.

Ιωάννη Παλαιολόγο¹³⁷⁴. Το 1278 ο αυτοκράτορας παραχώρησε τη νήσο στον Ελληνογενουάτη κουρσάρο και αυθέντη της Ανάφης Giovanni dello Cavo και στη συνέχεια, το 1282/1283, ο Ανδρόνικος Β΄ στον κουρσάρο Andrea Moresco, ο οποίος κυβέρνησε το νησί μέχρι την κατάκτησή του από τους Ιωαννίτες ιππότες το 1309¹³⁷⁵.

Έτσι, λοιπόν, όταν ο Αθανάσιος εξορίστηκε στη Ρόδο, το νησί βρισκόταν υπό βυζαντινή εξουσία, αλλά τη διοίκηση είχε ο Γενουάτης κουρσάρος Andrea Moresco. Δεν έχει διασωθεί επιστολή του εξορίστου πατριάρχη, που να περιγράφει το νησί ή τη ζωή του εκεί, γνωρίζουμε, όμως, ότι τον 13ο αιώνα η Ρόδος, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, διέθετε ισχυρά τείχη, τα οποία ανάγονταν στον 7ο αιώνα¹³⁷⁶ και, όπως αποδεικνύεται και από τις ιστορικές πηγές, έκαναν δύσκολη την εκπόρθηση της νήσου και του διοικητικού της κέντρου από τους επίδοξους πολιορκητές της¹³⁷⁷. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι αν και το 1306 το νησί είχε δεχθεί πλήγμα από ισχυρό σεισμό¹³⁷⁸, εντούτοις τα ισχυρά τείχη του άντεξαν την τρίχρονη πολιορκία των Ιωαννιτών ιπποτών (1306-1309)¹³⁷⁹. Επεκτάσεις που έγιναν στην πρώιμη βυζαντινή οχύρωση κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα προς ενίσχυση των τειχών και της τάφρου, χώριζαν τη βυζαντινή πόλη της Ρόδου σε τρία τμήματα: την «Ακρόπολη», το «Κάστρο» και την «Κάτω πόλη»¹³⁸⁰. Αυτή ήταν η εικόνα της πόλεως (εικ. 12), όταν το 1309 την κατέλαβαν οι Ιωαννίτες Ιππότες, και αυτή θα αντίκρισε ο εξόριστος πατριάρχης Αλεξανδρείας, όταν θα έφτασε στον Μεγάλο Λιμένα, το κύριο λιμάνι της βυζαντινής Ρόδου¹³⁸¹.

¹³⁷⁴Nicol, *Last Centuries*, 90.

¹³⁷⁵Για περισσότερα, βλ. Α. Savvides, «Rhodes from the end of the Gabalas rule to the conquest by the Hospitallers, A.D. c. 1250-1309», *Βυζαντινός Λόγος* 2 (1988) 199-233.

¹³⁷⁶Για αναλυτική παρουσίαση των επιμέρους τμημάτων των βυζαντινών οχυρώσεων του Κάστρου του 7ου αιώνα και της οχυρωμένης πόλεως της Ρόδου κατά τον 12ο και 13ο αιώνα, βλ. Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος*, 70-111. Η ίδια, «Οχύρωση Ρόδου», 331-340, πίν. 288-304.

¹³⁷⁷Όταν οι Ιωαννίτες ιππότες εισέβαλαν στην πόλη το 1309/1310, βρήκαν μία ισχυρή βυζαντινή οχύρωση, χάρη στην οποία η Ρόδος είχε αντέξει για τρία χρόνια την πολιορκία. Εξ άλλου, η πόλη της Ρόδου ήταν ισχυρή και απόρθητη τουλάχιστον από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, αφού με μεγάλη δυσκολία ο στρατός του Ιωάννη Βατάτζη κατάφερε να την καταλάβει το 1233. Αλλά και αργότερα, το 1248, όταν οι Γενουάτες κατέλαβαν την αφρούρητη πόλη της Ρόδου κατά την απουσία του άρχοντα Ιωάννη Γαβαλά, τα βυζαντινά στρατεύματα δυσκολεύτηκαν πολύ να την ανακαταλάβουν και μάλιστα ύστερα από συνθήκη με τους πολιορκουμένους. Βλ. Κόλλιας, «Μάστορες», 149.

¹³⁷⁸Από τον δυνατό σεισμό υπήρξαν ρωγμές στα τείχη και καταστροφές στα κοσμικά και θρησκευτικά μνημεία της πόλεως. Βλ. Ευαγγελάτου - Νοταρά, *Σεισμοί*, 132. Επίσης, Luttrell, «Earthquakes», 145-151.

¹³⁷⁹Βλ. Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος*, 76.

¹³⁸⁰Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος*, 78.

¹³⁸¹Ο Μεγάλος Λιμένας ήταν το εμπορικό λιμάνι της Ρόδου και βρισκόταν σε άμεση επαφή με την αγορά. Σύμφωνα με την Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος*, 75: «Το γεγονός ότι η υστεροβυζαντινή οχύρωση σε κάποια τμήματά της ταυτίζεται με την πορεία του αρχαίου τείχους, οδηγεί στην υπόθεση ότι στον μυχό του μεγάλου λιμανιού διαμορφωνόταν, ήδη από την αρχαιότητα, κλειστό λιμάνι σε άμεση επαφή με τον κεντρικό χώρο συναλλαγών της πόλης, το *Δείγμα*».

Η Ρόδος, λοιπόν, συνέχισε να είναι εμπορικό λιμάνι και την περίοδο του 13ου αιώνα και ίσως γι' αυτόν τον λόγο, το 1261, ο Μιχαήλ Η' παραχώρησε τη νήσο στον αδελφό του, Ιωάννη Παλαιολόγο, αφού αυτή θα ήταν προσοδοφόρα. Αν και το νησί ήταν απομακρυσμένο από την Κωνσταντινούπολη, δεν ήταν αποκομμένο από την πνευματική δραστηριότητα, ενώ ειδικά η περίοδος που κυβερνήθηκε από τον Λέοντα Γαβαλά, φαίνεται ότι υπήρξε δημιουργική χάρη στον αυτόνομο κυβερνήτη της. Το ηγεμονικό οχυρωματικό συγκρότημα του παλατίου του μεγάλου Μαγίστρου μάλλον έχει την αρχή της δημιουργίας του στον 13ο αιώνα και συγκεκριμένα την περίοδο της διακυβέρνησης του νησιού από τον Γαβαλά, αφού είναι πιθανό, κατά τη γνώμη της Μανούσου-Ντέλλα, να δημιουργήθηκε αρχικά ως οχυρωμένη κατοικία- έδρα του μετά την εγκαθίδρυση της εξουσίας του το 1204 στο νησί. Τότε είναι, σύμφωνα με την ίδια, που δημιουργήθηκε η τριμερής διαίρεση της πόλεως σε «Ακρόπολη», «Κάστρο» και «κάτω πόλη», που αναφέραμε παραπάνω¹³⁸².

Πληροφορίες διαθέτουμε και για την πλούσια βιβλιοθήκη της περίφημης μονής Αρταμίτη (εικ. 13) επί των ημερών του αυτόνομου ηγεμόνα, που εντυπωσίασαν τον λόγιο και ιστορικό Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο οποίος, το 1233, ταξιδεύοντας πιθανότατα για τους Αγίους τόπους, έτυχε λόγω κακοκαιρίας να αγκυροβολήσει στο νησί, όπου τον υποδέχτηκε ο Γαβαλάς με τιμές και τον φιλοξένησε στη μονή¹³⁸³. Ο Βλεμμύδης και οι συνταξιδιώτες του για πολλές ημέρες και νύκτες μελετούσαν και αντέγραφαν σπάνια χειρόγραφα από τη βιβλιοθήκη της μονής. Είχαν τόσο πολύ απορροφηθεί από τη μελέτη, ώστε δεν αντιλήφθηκαν τα στρατεύματα του Ανδρονίκου Παλαιολόγου (πατέρα του Μιχαήλ Η'), που είχε στείλει εναντίον του Γαβαλά στη Ρόδο ο Ιωάννης Γ' Βατάτζης. Οι στρατιώτες του Ανδρονίκου, αφού λεηλάτησαν τη χώρα που βρισκόταν εκτός των τειχών και πήραν αιχμαλώτους, έφτασαν και μέχρι τη μονή (Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1233) και τη λεηλάτησαν¹³⁸⁴.

Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας έφτασε εξόριστος στο νησί σαράντα περίπου χρόνια μετά το τέλος της εξουσίας των Γαβαλάδων. Δεν διαθέτουμε πληροφορίες αν περιορίστηκε σε κάποια μονή.

Την περίοδο που ο Αθανάσιος διαβιούσε εξόριστος στο νησί της Ρόδου, για τους φίλους του στην Κωνσταντινούπολη η απουσία του ήταν αισθητή. Ο Γεώργιος

¹³⁸²Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος*, 77-78 και σχήμα 16.

¹³⁸³Βλεμμύδης, σ. 55, 20.1-56. 22.8.

¹³⁸⁴Βλεμμύδης, σ. 56, 22.8-23.14. Είναι από τις μαύρες σελίδες της ιστορίας, καθώς ομοεθνείς και όχι ξένοι λεηλάτησαν μία μονή με ανεκτίμητο πολιτιστικό θησαυρό χειρογράφων και κειμηλίων και την πληροφορία τη δίνει ένας αμερόληπτος ιστορικός και αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, ο Βλεμμύδης, που δεν φοβάται να πει την αλήθεια.

Παχυμέρης τού έστειλε από την πρωτεύουσα μία μακροσκελή επιστολή, έναν ύμνο προς το πρόσωπό του¹³⁸⁵. Η Βασιλεύουσα έχασε έναν μεγάλο και ενάρετο άνδρα και οι φίλοι του Αθανασίου το στήριγμά τους σε καιρούς δύσκολους¹³⁸⁶. Οι κάτοικοι της Ρόδου είναι ευλογημένοι, επειδή ανάμεσά τους κατοικεί ένας πνευματικός άνδρας, όπως ο Αθανάσιος¹³⁸⁷. Από τη φιλανθρωπία του ευεργετήθηκαν πρώτα οι Κωνσταντινουπολίτες και τώρα οι Ρόδιοι¹³⁸⁸.

Ο ιστορικός παρομοιάζει τη μέχρι τότε πορεία του πατριάρχη Αλεξανδρείας, δηλαδή τα αναγκαστικά ταξίδια του από την Αλεξάνδρεια στη Ρόδο, από τη Ρόδο στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στη Ρόδο, καθώς και τη ζωή του, σαν την ετήσια πορεία του ήλιου¹³⁸⁹. Στο τέλος της επιστολής ο Παχυμέρης ευχαριστεί τον πατριάρχη και εκφράζει την ευχή να συναντηθούν ξανά στο μέλλον. Υπενθυμίζει την αγάπη που τρέφει τόσο ο ίδιος όσο και οι υπόλοιποι φίλοι του και τα πνευματικά τέκνα του γι' αυτόν. Αν και τους χωρίζει απόσταση, ποτέ δεν ξεχνούν τις αγαθοεργίες του πατριάρχη προς αυτούς. «Χρειαζόμαστε τις προσευχές σου προς τον Θεό, μην σταματήσεις να προσεύχεσαι, σε παρακαλώ», γράφει ο Παχυμέρης στον πατριάρχη. «Ήσουν το λιμάνι μας, όταν εμείς βρισκόμασταν στη μέση μιας φουρτουνιασμένης θάλασσας και μας χτυπούσαν τα κύματα»¹³⁹⁰.

Η επιστολή του Παχυμέρη προς τον εξόριστο Αθανάσιο μάς βάζει σε σοβαρές υποψίες ότι υπήρξε αλληλογραφία μεταξύ τους. Ο Αθανάσιος ήταν ιδιαίτερα μορφωμένη προσωπικότητα, την οποία εξυμνεί στην επιστολή του ο Παχυμέρης, όπως είδαμε, θεωρώντας ότι είναι ευλογία για το νησί της Ρόδου να φιλοξενεί έναν εκκλησιαστικό άνδρα, όπως εκείνος, και μακαρίζει τους κατοίκους της, που επωφελούνται της αρετής του ανδρός¹³⁹¹. Τα επαινετικά λόγια του Παχυμέρη για τον Αθανάσιο είναι δύσκολο να έμειναν αναπάντητα, γι' αυτό θεωρώ ότι θα πρέπει να υπήρξε απαντητική επιστολή του

¹³⁸⁵Επιστολή τού δικαιοφύλακος καί πρωτεκδίκου τού Παχυμέρη κϋρ Γεωργίου πρὸς τὸν ἀγιώτατον πάπαν καὶ πατριάρχην Αλεξανδρείας, Λιβύης, Πενταπόλεως καὶ πάσης Αἰγύπτου καὶ Αἰθιοπίας κϋρ Αθανάσιον, ἀποδημούντος ἐκ τῆς Κωνσταντίνου καὶ ἐνδημούντος ἐν τῇ Ρόδῳ, ἐκδ. Failler, «Séjour», 631-7193.

¹³⁸⁶Ἀπέστης ἐξ ἡμῶν, καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐαντῶν, πανάγιε ἡμῶν ἀυθέντα καὶ δέποτα, καὶ μετὰ [...] στερεῖται ἡ Κωνσταντίνου τὸν κοινὸν ἀντιλήπτορα. Καὶ ἡμᾶς ἐν ἀθυμῖα πολλῇ ὁ κυβερνήτης μετέστης, καὶ ἡμᾶς ἐν ζάλῃ καὶ κλύδωνι τὸ πολυειδὲς ἀγαθὸν μετετέθης. Ὁ ἐνδεής, καθὼς ἔτυχεν ἔχων, χρήζων τῆς προσφόρου κηδεμονίας, ἀνακαλεῖται θερμῇ τῇ ψυχῇ τὸν ἀγρυπνον κηδεμόνα, τὸν φροντιστὴν τὸν ἀνύστακτον, ὁ ἐν θλίψει τὴν παραμυθίαν, ὁ ἐν ἀπορίᾳ τὸν ποριστὴν, τὸν ἱατρὸν ὁ νοσῶν, ἦν βούλεται τις νόσον καὶ ἰατροῖαν εἰπεῖν, ὁ πτωχὸς τὸν φιλόπτωχον καὶ τὸν φιλόξενον ὁ ξένος..., Failler, «Séjour», 635-6513.

¹³⁸⁷Failler, «Séjour», 6523-30.

¹³⁸⁸Failler, «Séjour», 6737-46.

¹³⁸⁹Failler, «Séjour», 6747-6958 καὶ σημ. 25, σ. 66-67.

¹³⁹⁰Failler, «Séjour», 6964-72. Εδώ, θεωρώ ότι υπονοοῖ τη δύσκολη κατάσταση που είχε δημιουργηθεῖ με τις ἐνέργειες του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α', όπως είδαμε παραπάνω.

¹³⁹¹Λαμπάκης, *Παχυμέρης*, 34-35.

εξορίστου Αθανασίου προς τον Παχυμέρη και δεν διεσώθη για διάφορους λόγους, μέσα στους οποίους θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν τη συγκεκριμένη περίοδο γύρω από την θαλάσσια περιοχή της Ρόδου, δηλαδή την πειρατεία¹³⁹², ένα γενικευμένο πρόβλημα για όλα τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Λόγω αυτής της κατάστασης, το θαλασσινό ταξίδι, ιδιαίτερα προς ένα απομακρυσμένο νησί, όπως η Ρόδος, ήταν ανασφαλές και επικίνδυνο και η επικοινωνία δύσκολη, γι' αυτό και κάποια γράμματα μπορεί να μην έφταναν ποτέ στον παραλήπτη τους. Θα μπορούσε να συμβαίνει κάτι ανάλογο και στην περίπτωση του εξορίστου Αθανασίου, αλλά ελλείπει στοιχείων δεν μπορούμε να το επιβεβαιώσουμε.

Στη συνέχεια, θα αναπτύξουμε κάποια ζητήματα γύρω από την εξορία του πατριάρχη Αλεξανδρείας. Η διένεξη για τις δύο μονές που του είχε παραχωρήσει ο Μιχαήλ Η', πιστεύω ότι δεν ήταν η αιτία της εξορίας του, αλλά η αφορμή. Στην πραγματικότητα, όπως πολύ σωστά επισημαίνει και ο Failler, οι διαφορές μεταξύ των δύο ανδρών ήταν γενικότερες, όπως στις ιδέες και τον χαρακτήρα¹³⁹³. Μία προσωπικότητα όπως αυτή του Αλεξανδρείας δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτή από τον νέο πατριάρχη. Είδαμε ότι παρ' όλο που οι σχέσεις μεταξύ του Αθανασίου Β' με τον Γρηγόριο Κύπριο υπήρξαν τεταμένες, εντούτοις ο πατριάρχης Αλεξανδρείας δεν εξορίστηκε από τον συγκεκριμένο πατριάρχη, αλλά από τον διάδοχό του. Το γεγονός αυτό έχει την εξήγησή του. Ο Γρηγοράς επαινεί τον πατριάρχη Αλεξανδρείας. Τον θεωρεί σεμνό και άνδρα συνετό στις σκέψεις του, γι' αυτό, όπως ο ίδιος γράφει, ο Ανδρόνικος Β' έτρεφε μεγάλο σεβασμό προς το πρόσωπό του¹³⁹⁴. Ο αυτοκράτορας όμως, στήριζε τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον οποίο είχε βοηθήσει να ανέβει στον πατριαρχικό θρόνο, αν και για τους περισσότερους ήταν αντιπαθής για τα αυστηρά μέτρα που είχε λάβει¹³⁹⁵. Έτσι ο Αθανάσιος Α', έχοντας την αυτοκρατορική εύνοια, μπόρεσε πολύ εύκολα να αποσπάσει τα μοναστήρια από την κατοχή του πατριάρχη Αλεξανδρείας και να τον εξορίσει στη Ρόδο. Ο Παχυμέρης είναι διαφωτιστικός ως προς αυτό το θέμα, στηλιτεύοντας εμμέσως την πράξη του νέου πατριάρχη¹³⁹⁶.

¹³⁹²Μία από τις επιστολές του Μάξιμου Πλανούδη απευθύνεται στον νεοεκλεγέντα μητροπολίτη Ρόδου, που παραμένει ανώνυμος. Φαίνεται ότι τους δύο άνδρες συνέδεε φιλία και ο Πλανούδης γράφει για να πληροφορηθεί εάν ο μητροπολίτης, που είχε ξεκινήσει από την Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει τα νέα του καθήκοντα, κατάφερε να φτάσει τελικά στο νησί, αφού το ταξίδι του εμποδιζόταν από πειρατές, βλ. Πλανούδης, *Επιστολαί*, 217. Βλ. και παρακάτω, 283, αλλά και 363.

¹³⁹³Failler, «Séjour», 50.

¹³⁹⁴Γρηγοράς, I, 216₁₁₋₁₅.

¹³⁹⁵Βλ. Nicol, *Last Centuries*, 107.

¹³⁹⁶Παχυμέρης, III, 229₁₀₋₁₉.

Ο Αθανάσιος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μετά την παραίτηση του πατριάρχη Αθανασίου Α΄, τον Οκτώβριο του 1293, επομένως η εξορία του στη Ρόδο διήρκεσε τέσσερα χρόνια, καθ' όλη, δηλαδή, την περίοδο της πρώτης πατριαρχίας του Αθανασίου Α΄ (1289-1293). Αυτό σημαίνει ότι ο Αθανάσιος Α΄ για όσο διάστημα παρέμενε στον πατριαρχικό θρόνο, εμπόδιζε την επιστροφή του πατριάρχη Αλεξανδρείας στην πρωτεύουσα. Όσο για την επιλογή του τόπου εξορίας, αυτή φανερώνει την πρόθεση του πατριάρχη Αθανασίου να απομακρύνει όσο πιο μακριά γινόταν τον ανεπιθύμητο γι' αυτόν πατριάρχη Αλεξανδρείας, αφού δεν επέλεξε κάποιο κοντινό νησί στην πρωτεύουσα, αλλά τη μακρινή Ρόδο.

Μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, οι σχέσεις του Αθανασίου με τον Ανδρόνικο Β΄ αποκαταστάθηκαν. Ο αυτοκράτορας παραχώρησε στον πατριάρχη Αλεξανδρείας τη μονή του Ευεργέτη ως αντάλλαγμα για τη μονή του Μεγάλου Αγρού, και του επέστρεψε τη μονή Μιχαήλ του Αρχιστρατήγου. Ελάχιστο καιρό αργότερα, ο Ανδρόνικος Β΄ εμπιστεύθηκε τον Αθανάσιο να μεταβεί στη χώρα της Γεωργίας, προκειμένου να ζητήσει την κόρη του βασιλιά ως νύφη για τον βυζαντινό διάδοχο, Μιχαήλ. Η πρεσβεία με επικεφαλής τον πατριάρχη Αλεξανδρείας απέπλευσε από το λιμάνι της Κωνσταντινουπόλεως με μεγάλες προσδοκίες, έληξε όμως άδοξα, καθώς κοντά στη Φώκαια το πλοίο δέχτηκε επίθεση πειρατών, που λυμαίνονταν την περιοχή¹³⁹⁷.

Ο νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης ΙΒ΄, κατά κόσμον Κοσμάς (1294-1303), δεν κατάφερε να θεραπεύσει τα κακώς κείμενα στην εκκλησία και ήρθε σε σύγκρουση με τον αυτοκράτορα για μία σειρά ζητημάτων. Την κατάσταση περιέπλεξε ακόμη περισσότερο το έγγραφο του πρώην πατριάρχη Αθανασίου Α΄, που ο ίδιος είχε κρύψει πριν την παραίτησή του σε μία φωλιά περιστερών σε έναν κίονα στην Αγία Σοφία, και με το οποίο αναθεμάτιζε όσους τον ανάγκασαν να παραιτηθεί. Η ανακάλυψή του, το 1297, προκάλεσε αναστάτωση στην Εκκλησία. Τέλος του καλοκαιριού του ίδιου χρόνου συγκλήθηκε σύνοδος, ώστε να εξεταστεί το έγγραφο. Στη σύνοδο έλαβε μέρος και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος¹³⁹⁸. Τον Ιούνιο του 1303 ο πρώην πατριάρχης, ύστερα από μία περίοδο αναστάτωσης, επανήλθε θριαμβευτικά στον πατριαρχικό θρόνο. Πολλοί ιεράρχες τότε αρνήθηκαν να συμφιλιωθούν μαζί του, ενθυμούμενοι την προηγούμενη περίοδο της πατριαρχίας του, τον Μάρτιο όμως του 1304 αναγκάστηκαν, υπό τις πιέσεις του αυτοκράτορα, να συναινέσουν. Ο μόνος που αντιτάχθηκε σθεναρά, ήταν ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος. Έχοντας προσωπικά

¹³⁹⁷Παχυμέρης, III, 229²⁰-231¹⁵. Βασιλοπούλου, *Συνοικέσια*, 108.

¹³⁹⁸Παχυμέρης, III, 187²⁰⁻²⁷, 277¹-279³. Βλ. Nicol, *Last Centuries*, 109.

δοκιμάσει τη σκληρότητα του Αθανασίου Α΄, μένοντας εξόριστος για τέσσερα χρόνια, σήκωσε το ανάστημά του, όπως πάντα έπραττε, και εναντιώθηκε στην επανεκλογή του Αθανασίου Α΄. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας, συνετός άνδρας, βλέποντας την εξάρτηση του αυτοκράτορα από τον πατριάρχη, και μη ανεχόμενος να ακούει συνεχώς επαινετικά σχόλια γι' αυτόν, πολύ περισσότερο εκείνα που τον παρομοιάζαν με τον Θεοσέβαστο Χρυσόστομο, προειδοποίησε τον Ανδρόνικο ότι ο Αθανάσιος θα γινόταν σκληρότερος λόγω της έπαρσής του¹³⁹⁹. Τα λόγια του αποδείχθηκαν προφητικά, επιβεβαιώνοντας τη σωστή κρίση του. Ο Αθανάσιος Α΄, έχοντας την απόλυτη στήριξη του Ανδρονίκου Β΄, κινήθηκε εναντίον όσων έφεραν αντιρρήσεις ή δεν τηρούσαν τις προδιαγραφές, που ο ίδιος είχε θέσει. Προσήγαγε σε δίκες λαϊκούς και κληρικούς και απαλλοτρίωσε την περιουσία στην Κωνσταντινούπολη των πατριαρχών Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, δηλαδή των αδελφών του πατριαρχών, οι οποίοι, λόγω αραβικής κατάκτησης των περιοχών των πατριαρχείων τους και την επιδείνωση των σχέσεων της αυτοκρατορίας με τους Μαμελούκους, διαβιούσαν στην Κωνσταντινούπολη.

Ο αυτοκράτορας προσπάθησε να αλλάξει γνώμη στον Αλεξανδρείας και να αποδεχθεί τον Κωνσταντινουπόλεως, αλλά μάταια. Έτσι, στις 23 Απριλίου του 1304, το όνομα του Αθανασίου Β΄ διαγράφηκε από τα δίπτυχα της εορτής του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος ετιμάτο εκείνη την ημέρα στην εκκλησία των Μαγγάνων. Ο Αλεξανδρείας αρνήθηκε και πάλι να αποδεχθεί τον Αθανάσιο Α΄. Ο αυτοκράτορας βρέθηκε τότε σε δύσκολη θέση. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας ήταν σεβαστή μορφή και έχαιρε της εκτίμησης του Ανδρονίκου, επομένως ήταν δύσκολο να τον τιμωρήσει ή να τον φυλακίσει. Αλλά και να ήθελε, κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο, εφ' όσον η εξουσία του Αθανασίου Β΄ δεν προερχόταν από την Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η μόνη λύση ήταν να εξορίσει τον Αλεξανδρείας από την πρωτεύουσα. Για άλλη μία φορά, λοιπόν, επί πατριαρχίας του Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α΄, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος Β΄ εκδιώχθηκε από την Κωνσταντινούπολη. Πρόσφυγας από την ιδιαίτερη του πατρίδα, δύο φορές εξόριστος από τη Βασιλεύουσα. Όπως σωστά σχολιάζει ο A. Failler, τόσο ο Αθανάσιος όσο και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως προέρχονταν από τη μοναστική κοινότητα, ο πατριάρχης, όμως, Αλεξανδρείας αποδείχθηκε «περισσότερο ανεκτικός, περισσότερο ανοικτός και καλλιεργημένος από τον συνονόματό του»¹⁴⁰⁰.

¹³⁹⁹Βλ. Γρηγοράς, I, 216₁₅-217₁₃, όπου ο Αθανάσιος παρομοιάζει την περίπτωση του πατριάρχη με τη γάτα ενός τσαγκάρη, που ξεγέλασε τα ποντίκια.

¹⁴⁰⁰Failler, «Séjour», 55. Παχυμέρης, IV, 449₁₈ - 451₁₉, για τα γεγονότα.

Η δεύτερη εξορία του Αθανασίου, η διαδρομή που ακολούθησε και τα παθήματά του θυμίζουν περιγραφές αγιολογικών κειμένων παλαιότερης περιόδου. Στην πατρίδα του, την Αλεξάνδρεια, δεν μπορούσε να γυρίσει. Σαλπάρισε, λοιπόν, για την Κρήτη, με σκοπό να μονάσει στο μετόχι της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, ο άνεμος όμως τον έφερε τελικά στην Εύβοια. Εκεί έμεινε για ένα χρονικό διάστημα, αλλά δέχθηκε επίθεση από λατίνους μοναχούς, οι οποίοι απαιτούσαν να υπογράψει μία ομολογία πίστεως, με την οποία θα αναγνώριζε το δικό τους δόγμα και τα δικά τους έθιμα, αλλιώς θα τον έκαιγαν. Επειδή κινδύνευε άμεσα η ζωή του, έφυγε από το νησί. Από εκεί κατευθύνθηκε προς τη Θήβα, όπου τον περίμεναν νέα δεινά, αφού ο τοπικός άρχοντας Guy II de la Roche τον φυλάκισε. Όταν απελευθερώθηκε, κατευθύνθηκε βόρεια προς τον Αλμυρό¹⁴⁰¹ και τελικά κατάφερε να φτάσει στην Κρήτη, όπου πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του¹⁴⁰². Ο J. Pahlitzsch, όμως, έχει αντίθετη άποψη. Θεωρεί ότι ο Αθανάσιος επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια γύρω στο 1306, την περίοδο που γίνονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ Κωνσταντινούπολεως και Καΐρου σχετικά με τους Γεωργιανούς της Ιερουσαλήμ και τους Χριστιανούς γενικότερα που βρίσκονταν υπό την εξουσία των Μαμελούκων¹⁴⁰³. Απόδειξη γι' αυτό, αποτελεί ένα αραβικό σημείωμα στο Vatic. Ottobonus gr. 452, υπογεγραμμένο από τον ίδιο τον Αθανάσιο, σύμφωνα με το οποίο το χειρόγραφο είχε δοθεί στον ίδιο ως δώρο από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και το είχε φέρει από την Κωνσταντινούπολη, γι' αυτό και ανήκε στην ιδιωτική του περιουσία. Με το συγκεκριμένο σημείωμα ο πατριάρχης Αλεξανδρείας πιστοποιούσε ότι χάριζε το χειρόγραφο στο πατριαρχείο Αλεξανδρείας¹⁴⁰⁴. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ο εξόριστος Αθανάσιος ύστερα από τόσες ταλαιπωρίες να επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια και να πέρασε την υπόλοιπη ζωή του εκεί, στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Ο Αθανάσιος ήταν ένας μορφωμένος εκκλησιαστικός άνδρας. Στην πατριαρχική βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας βρίσκονται σήμερα δύο χειρόγραφα με τις Ομολογίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου, τα οποία ανήκαν κάποτε στον πατριάρχη Αλεξανδρείας. Επίσης,

¹⁴⁰¹Παχυμέρης, IV, 633¹⁻¹⁶, 653²³⁻ 655³³. Failler, «Séjour», 53-54. Οι λατίνοι μοναχοί στο κείμενο του Παχυμέρη αποκαλούνται *φρέριοι*. Πρόκειται για Δομνικανούς ή Φραγκισκανούς.

¹⁴⁰²PLP, αρ. 413. Failler, «Séjour», 54.

¹⁴⁰³Pahlitzsch, «Networks», 128. Mansouri, *Rescherches*, 217. Ειδικότερα για τους Γεωργιανούς και τους Έλληνες, που ζούσαν στην Ιερουσαλήμ εκείνη την περίοδο, βλ. J. Pahlitzsch, «Georgians and Greeks in Jerusalem from the End of the 11th to the Early 14th Century», στο *East and West in the Crusader States: Context-Contacts-Confrontations*, έκδ. K. N. Ciggaar – H. Teule, τ. 3, 2003, 35-51.

¹⁴⁰⁴Pahlitzsch, «Networks», 128. Περισσότερα για το συγκεκριμένο χειρόγραφο, στο Sc. McKendrick «The Codex Alexandrinus or The Dangers of Being A Named Manuscript», στο *The Bible as book: the transmission of the Greek Text*, έκδ. Sc. McKendrick- O. O'Sullivan, New Castle 2003, 1-16.

με προτροπή του Αθανασίου ο Γεώργιος Παχυμέρης ανέλαβε μία παράφραση στον Άγιο Διονύσιο Αεροπαγίτη¹⁴⁰⁵.

Συμπερασματικά, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος Β΄, ως διάδοχος του αλεξανδρινού πατριαρχικού θρόνου και των μεγάλων Αλεξανδρινών Πατέρων της Εκκλησίας, υποστήριζε με σθένος την ενότητα των Ορθοδόξων. Διέθετε μετριοπαθή χαρακτήρα και αναγνωριζόταν ως προσωπικότητα με κύρος από τον Μιχαήλ Η΄, τον Ανδρόνικο Β΄, αλλά και από τον ιστορικό Γεώργιο Παχυμέρη, με τον οποίο τον συνέδεε φιλία¹⁴⁰⁶. Η στάση του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε ενωτική ούτε ανθενωτική. Από την αρχή της έλευσής του στην Κωνσταντινούπολη δεν ασχολήθηκε με δογματικά ζητήματα. Το ότι προήδρευσε της επισκοπικής συνόδου τον Ιανουάριο του 1283 δεν τον έκανε ανθενωτικό, ούτε η άρνησή του τον Απρίλιο του 1283 να υπογράψει τις απαιτήσεις του Γρηγορίου Κυπρίου στη σύνοδο των Βλαχερνών τον καθιστούσε ενωτικό. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας είχε την αντίληψη ότι δεν ήταν μέσα στις αρμοδιότητές του να γράφει και να υπογράφει ομολογία πίστεως¹⁴⁰⁷, αλλά και ούτε να ασχολείται με τα δογματικά. Η παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη ήταν αναγκαστική και η αναστάτωση που είχε δημιουργηθεί με τους Ενωτικούς και τους Ανθενωτικούς, έμοιαζε ξένη προς τη δική του φιλοσοφία. Γι' αυτό και είχε διαλέξει τη μέση οδό και ο ρόλος του ήταν πάντα συμφιλιωτικός μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Με άλλα λόγια, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος Β΄ ήταν «το ήρεμο και ασφαλές λιμάνι μέσα σε μία φουρτουνιασμένη θάλασσα», κατά τον Παχυμέρη¹⁴⁰⁸, ένας ρεαλιστής και ταυτόχρονα ανεκτικός εκκλησιαστικός άνδρας, ένα ανεξάρτητο πνεύμα, όπως γράφει ο Failler¹⁴⁰⁹.

¹⁴⁰⁵Γεωργίου πρωτεκδίκου τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Παχυμέρη παράφρασις εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Διονύσιον τὸν Ἀεροπαγίτην, ἐκ προτροπῆς τοῦ ἀγιωτάτου πάπα καὶ πατριάρχου Αλεξανδρείας κῦρ Αθανασίου ἐπιδημοῦντος τῇ Κωνσταντινουπόλει, πρὸς ὃν καὶ τὸ προοίμιον (*Paris. gr.* 448, f. 1.), βλ. Failler, «Séjour», 56.

¹⁴⁰⁶Ο Παχυμέρης στην Ιστορία του, ποτέ δεν καταφέρθηκε εναντίον του πατριάρχη Αλεξανδρείας. Αντιθέτως, παρουσιάζει τη μετριοπαθή στάση του Αθανασίου στα φλέγοντα εκκλησιαστικά ζητήματα της περιόδου, όπως είδαμε παραπάνω. Η εκτίμηση που έτρεφε ο ιστορικός για τον πατριάρχη Αλεξανδρείας, φαίνεται από το γράμμα που του έστειλε, όσο εκείνος ήταν εξόριστος στη Ρόδο.

¹⁴⁰⁷Βλ. παραπάνω, 275.

¹⁴⁰⁸Failler, «Séjour», 69⁷¹⁻⁷².

¹⁴⁰⁹«On est tenté de voir en Athanase II un ecclésiastique réaliste et tolerant ... Le nombre de fois où il refuse sa signature est impressionnant et donne la preuve de son indépendance», Failler, «Séjour», 55. Πρβλ. Παχυμέρης, IV, 654, σημ. 22.

β) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους

Κωνσταντίνος Ακροπολίτης

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης γεννήθηκε γύρω στο 1250 στη Μ. Ασία. Πατέρας του ήταν ο *μέγας λογοθέτης* και ιστοριογράφος Γεώργιος Ακροπολίτης¹⁴¹⁰. Η υψηλή διοικητική θέση του πατέρα του και η συγγένεια της μητέρας του Ευδοκίας με τον Μιχαήλ Η΄ τού άνοιξαν τον δρόμο για να σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη με προσωπική φροντίδα και του αυτοκράτορα. Σημαντικές ήταν οι γνώσεις που έλαβε κοντά στους σημαντικότερους λογίους της εποχής, τον Μανουήλ Ολόβωλο¹⁴¹¹, τον Γρηγόριο Κύπριο, ίσως και τον Γεώργιο Παχυμέρη. Η υψηλή του μόρφωση και η αριστοκρατική του καταγωγή τού εξασφάλιζαν μία επίσης υψηλή θέση στην αυτοκρατορική διοίκηση. Αλλά η ανθενωτική στάση του νεαρού τότε Κωνσταντίνου (23-24 ετών), έγινε η αιτία να μην λάβει κανένα αξίωμα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο πατέρας του, Γεώργιος Ακροπολίτης, *μέγας λογοθέτης*, είχε εξαπολύσει σκληρά μέτρα εναντίον των ανθενωτικών, ενώ και ο αδελφός του, Μελχισεδέκ, είχε προσχωρήσει στους ενωτικούς. Ο Κωνσταντίνος, όμως, φαίνεται ότι δεν συμμεριζόταν τις απόψεις του πατέρα του. Θεωρώ ότι αυτό οφειλόταν στην επίδραση της ανθρωπιστικής παιδείας του¹⁴¹² και ίσως στη στάση των ανθενωτικών δασκάλων του, Μανουήλ Ολοβώλου και Γεωργίου Παχυμέρη¹⁴¹³.

Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄, ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ τίμησε τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη, διορίζοντάς τον *λογοθέτη του γενικοῦ*. Κατά τη διάρκεια των καθηκόντων του, συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή συνθήκης ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας, τον Ιούλιο του 1285¹⁴¹⁴. Κάποια στιγμή, μετά τον θάνατο του Θεοδώρου Μουζάλωνος το 1294, ίσως το

¹⁴¹⁰Βλ. παραπάνω, 174.

¹⁴¹¹Για τον Ολόβωλο, βλ. παραπάνω, 193-199.

¹⁴¹²Για παράδειγμα, ο Γεώργιος ο Κύπριος, μετέπειτα πατριάρχης Γρηγόριος Β΄, υπήρξε μεγάλος δάσκαλος. Εκτός από τη διδασκαλία φυσικών επιστημών, ο Γεώργιος δίδασκε και την αριστοτελική φιλοσοφία. Βλ. Γρηγόριος Κύπριος, *Επιστολαί*, αρ. 196. Βλ. επίσης, παραπάνω, 210, για την αλληλογραφία του Γεωργίου Κυπρίου με την Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα, από την οποία προκύπτει η μεγάλη αγάπη του για τις κλασικές σπουδές. Ένας τόσο σπουδαίος δάσκαλος, οπωσδήποτε άσκησε επίδραση στους μαθητές του, και ένας από αυτούς ήταν και ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης.

¹⁴¹³Για την ανθενωτική στάση του ρήτορα βλ. παραπάνω, 196-198. Αναφέρουμε μόνο δύο δασκάλους, γιατί ο τρίτος, Γρηγόριος Κύπριος, είχε υποστηρίξει αρχικά τις ενωτικές θέσεις του Μιχαήλ Η΄.

¹⁴¹⁴Nicol, «Akropolites», 249.

1305/1306, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης τον διαδέχθηκε στο αξίωμα του μεγάλου λογοθέτου¹⁴¹⁵.

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης δεν υπήρξε μόνο κρατικός αξιωματούχος, αλλά και ένας από τους μεγαλύτερους λογίους της ύστερης βυζαντινής περιόδου και πολυγραφότατος. Ασχολήθηκε με την ιστορική συγγραφή¹⁴¹⁶, ενώ ως ρήτορας συνέγραψε εγκωμιαστικούς λόγους, από τους οποίους έχει διασωθεί ένα εγκώμιο για την πρωτεύουσα της εξόριστης βυζαντινής αυτοκρατορίας, τη Νίκαια, και ένας εγκωμιαστικός λόγος, που έχει εκδοθεί από τον Δημήτριο Πολέμη για τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα τον νέο, έναν ανώνυμο βυζαντινό Άγιο¹⁴¹⁷. Εκεί, όμως, που διακρίθηκε περισσότερο, ήταν στη συγγραφή βίων αγίων με τη μορφή εγκωμιαστικού λόγου, για τους οποίους ονομάστηκε νέος μεταφραστής¹⁴¹⁸, ενώ η Ε. Κουντούρα-Γαλάκη τον χαρακτηρίζει ως τον παραγωγικότερο συντάκτη αγιολογικών κειμένων της ύστερης βυζαντινής περιόδου¹⁴¹⁹.

Εκτός από τη συγγραφή, ο Κωνσταντίνος έκανε κριτικά σχόλια σε έργα, όπως στο γνωστό σατιρικό έργο του 12ου αι. *Τιμαρίων*. Επίσης, συνέταξε το Τυπικό της μονής Αναστάσεως στην Κωνσταντινούπολη¹⁴²⁰, την οποία είχε λάβει ως πατρική κληρονομιά

¹⁴¹⁵Τη χρονολογία 1294 δέχεται ο Nicol, «Akropolites», 249.

¹⁴¹⁶Το έργο του είναι ένα βραχύ χρονικό αδημοσίευτο μέχρι σήμερα, βλ. Nicol, «Akropolites», 256, σημ. 26.

¹⁴¹⁷Polemis, «Merciful the Young», 31-54.

¹⁴¹⁸*ODB* 1, 49, λημ. «Akropolites Konstantine». Φαίνεται ότι ορισμένοι άγιοι συνδέονταν κατά κάποιο τρόπο με σημαντικά γεγονότα της ζωής του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, και αυτό πιθανότατα να αποτέλεσε και το κριτήριο επιλογής για τη σύνθεση του εγκωμίου τους. Ένας από τους πιο διαδεδομένους βίους σε μορφή εγκωμιαστικού λόγου που συνέγραψε, ήταν του προστάτη του, Μεγάλου Κωνσταντίνου (*Εἰς τὸν ἅγιον καὶ θεόσπετον Βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν*), που έχει διασωθεί σε 18 χειρόγραφα, δείγμα της ευρείας αναγνωσιμότητάς του, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, «Μέγας Κωνσταντίνος», 423-424. Η θαυματουργική ίαση του ίδιου και του γαμπρού από την Αγία Θεοδοσία αποτέλεσε την αφορμή για τη συγγραφή του εγκωμιαστικού λόγου προς τιμήν της (*Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν ὀσιομάρτυρα Θεοδοσίαν*, *PG* 140, 893-936), το ίδιο και ο λόγος για τον Άγιο Βάρβαρο, το λάδι από τον τάφο του οποίου θεράπευσε την κόρη του (*Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον*, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *ΑΙΣ* 1, 405-420).

¹⁴¹⁹Κουντούρα-Γαλάκη, «Μέγας Κωνσταντίνος», 423. Για τα ανέκδοτα και εκδεδομένα αγιολογικά έργα του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, βλ. Μ. Kalatzi, «Un discours inédit de Constantin Acropolite en l'honneur des saints martyrs Florus et Laurus», *Byz* 71 (2001) 503-16. Μ. Hinterberger, «The Byzantine Hagiographer and his Text», *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, II: Genres and Contexts*, έκδ. St. Efthymiadis, Farnham-Burlington 2014, 231-232. Γενικά για τα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα έργα του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και τις εκδόσεις, βλ. R. Romano, Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, 18-29. Βλ. επίσης, τον μέχρι το 1965 ενημερωμένο κατάλογο στο Nicol, «Akropolites», 254-256.

¹⁴²⁰*Λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως διαθητικός*, έκδ. Delehaye, «Constantini Acropolitae», 279-284. Talbot, «Testament», 1377- 1381 (μετάφραση στην αγγλική γλώσσα). Ως κτήτορας της μονής, της οποίας η χρονολογία ίδρυσης δεν είναι γνωστή, ονομάζεται ο πατέρας του Κωνσταντίνου, ο μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης, ο οποίος ξόδεψε 16.000 χρυσά νομίσματα για την αναστήλωσή της μετά την καταστροφή της από τους Λατίνους το 1261 (Delehaye, «Constantini Acropolitae», 279-280. Μανάφης, «Λόγος Διαθητικός», 460). Αν και ο Ακροπολίτης αναφέρει ότι ο ναός ιδρύθηκε από την Αγία Ελένη, μητέρα του Κωνσταντίνου Α΄ (βλ. Delehaye, «Constantini Acropolitae», 279), η Α.Μ. Talbot, «Testament», 1374, υπογραμμίζει ότι ο ναός της Χριστού Αναστάσεως, που μαρτυρείται στις πηγές από τον 12ο αιώνα, είναι άγνωστο πότε ιδρύθηκε.

και την ανακαίνισε, επομένως ήταν ο νέος κτήτωρ και ανακαινιστής της, όπως ήταν και για τον ναό δίπλα στον ναό της Αναστάσεως, τον Άγιο Λάζαρο¹⁴²¹.

Ένας διανοούμενος τόσο μεγάλου βεληνεκούς, όπως ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, είναι απόλυτα εξακριβωμένο ότι αλληλογραφούσε με σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής του και επιφανείς λογίους, όπως ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Κύπριος, ο ρήτορας Μανουήλ Ολόβωλος, ο φιλόσοφος Νικηφόρος Χούμνος, η Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα, ο Ιωσήφ Ρακενδύτης, ο Μιχαήλ Ιασίτης, ο Μάξιμος Πλανούδης. Είναι ευτύχημα που στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη διασώζονται 194 επιστολές του δημοσιευμένες από τον R. Romano¹⁴²², μέσα από τις οποίες διαφαίνεται η προσωπικότητά του και το πνευματικό επίπεδο της εποχής του, παράλληλα, όμως, γίνονται γνωστά και γεγονότα, που σημάδεψαν τον βίο του. Μέσα από τις επιστολές του μπορεί κανείς να γνωρίσει τον πολιτικό αξιωματούχο, τον διανοούμενο, τον φιλόλογο με την κλασική μόρφωση.

Ο Κωνσταντίνος αγαπούσε υπερβολικά τη μελέτη. Συνήθιζε να μελετάει ή να ξεφυλλίζει τα βιβλία του σε έναν *οικίσκο*, δηλαδή ένα είδος γραφείου-βιβλιοθήκης¹⁴²³. Εκεί κοντά βρισκόταν την ώρα του σεισμού, που σημειώθηκε τα μεσάνυχτα της 1ης Ιουνίου του 1296 στην Κωνσταντινούπολη και αποτέλεσε έναν από τους ισχυρότερους καταγεγραμμένους σεισμούς στην ιστορία της¹⁴²⁴. Ο Κωνσταντίνος ήταν τόσο απορροφημένος από τη μελέτη¹⁴²⁵, που δεν κατάλαβε ότι βρισκόταν σε εξέλιξη σεισμός, παρά μόνο όταν άρχισαν να χτυπούν την πόρτα του έντρομοι κάποιοι από τους δικούς του, καλώντας τον να βγει έξω, όπου είδε τα πάντα γύρω του γκρεμισμένα¹⁴²⁶. Η παραπάνω προσωπική μαρτυρία φανερώνει τη «δίψα» για επιστημονική μελέτη τόσο του Ακροπολίτη όσο και των συγχρόνων του λογίων.

¹⁴²¹Ο *εὐκτῆριος ὄν ἐξωνησάμην τε καὶ ἰδιωσάμην σηκὸς ἐπ' ὀνόματι τιμάσθω τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Λαζάρου*, βλ. Delehaye, «Constantini Acropolitae», 282. Σύμφωνα με τον Μανάφη, «Λόγος Διαθητικός», 462-463, το *Τυπικόν* που συνέταξε ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, πρέπει να θεωρηθεί συμπληρωματικό του απολεσθέντος αρχικού *Τυπικού* του ναού της Χριστού Αναστάσεως, αφού ρυθμίζει σχεδόν αποκλειστικά τα σχετικά με τον ναό του Αγίου Λαζάρου, καθώς και την τέλεση του μνημοσύνου του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, της μητέρας του, Ευδοκίας, και της γυναίκας του, Μαρίας, η οποία είχε ταφεί στη μονή.

¹⁴²²Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, έκδ. R. Romano.

¹⁴²³Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 59, 155³⁹⁻⁴⁰. Πρβλ. Constantinides, *Education*, 163-164. Cavallo, *Ανάγνωση*, 145.

¹⁴²⁴Βλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 36-40.

¹⁴²⁵Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 59, 154¹³⁻¹⁸.

¹⁴²⁶Ο σεισμός ήταν βίαιος και καταστροφικός. Κατέρρευσε μέρος των τειχών και προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές σε πολλά σπίτια και δημόσια κτίρια. Εκτεταμένες ζημιές υπέστη και ο ναός των Αγίων Αποστόλων, ενώ καταστράφηκε και το μπρούτζινο άγαλμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ έξω από την εκκλησία.

Τα έτη 1295 και 1296 ήταν δύσκολα για τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη. Όσα δεινά έζησε, τα μοιράζεται με τους φίλους του μέσω των επιστολών του, όπως είναι αναμενόμενο για έναν λόγιο του δικού του μεγέθους. Τον Ιούνιο του 1295, ένα χρόνο πριν τον ισχυρό σεισμό που αναφέραμε παραπάνω, ο υιός του, που πιθανότατα ονομαζόταν Γεώργιος, έφυγε από τη ζωή, βυθίζοντας στη θλίψη εκείνον και τη σύζυγό του. Ο πόνος του για τη μεγάλη απώλεια της οικογένειάς του είναι διάχυτος στις επιστολές του αυτή την περίοδο¹⁴²⁷. Μαζί του συμπάσχουν οι φίλοι του. Ο Μάξιμος Πλανούδης στέλνει δύο παραμυθητικές επιστολές στον αδελφό του Κωνσταντίνου, Μελχισεδέκ, προσπαθώντας να μετριάσει τον πόνο του για τον θάνατο του ανιψιού του¹⁴²⁸, αλλά και μία παραμυθητική στον ίδιο τον Κωνσταντίνο¹⁴²⁹. Έναν χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του 1296, έφυγε από τη ζωή και ο Μελχισεδέκ. Τον θάνατό του θρηνεί σε επιστολή του ο αδελφός του, Κωνσταντίνος¹⁴³⁰.

Το Φθινόπωρο του 1295 συνέβη η στάση του Φιλανθρωπηνού στη Μ. Ασία, με τον οποίο ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης συνδεόταν συγγενικά, εφ' όσον ο στρατηγός είχε νυμφευθεί την κόρη του, Θεοδώρα. Όπως προκύπτει από δύο επιστολές του, μετά το γεγονός, ο Ακροπολίτης εξορίστηκε στη Θεσσαλονίκη (1296) για ένα μικρό χρονικό διάστημα από τον Ανδρόνικο Β', κατηγορούμενος πιθανώς για συμμετοχή ή ως ύποπτος συμμετοχής στη συγκεκριμένη συνωμοσία¹⁴³¹.

Την πρώτη επιστολή του ο Κωνσταντίνος έγραψε κατά τη διάρκεια του αναγκαστικού ταξιδιού. Έχει ήδη εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και διασχίζει τη θρακική γη. Παρομοιάζει το ταξίδι του με αυτό του Οδυσσέα, μόνο που το ταξίδι εκείνου ήταν θαλασσινό, ενώ το δικό του χερσαίο¹⁴³² και όχι σε ξένη γη. Η ποιητική δεινότητα του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη συνθέτει με τον ωραιότερο λογοτεχνικό τρόπο τον πόθο του εξορίστου για επιστροφή στην πατρική του γη, στη συγκεκριμένη περίπτωση τη Βασιλεύουσα: *καὶ παρελθὼν αὐτόχρημα Κύκλωπας –τὸ γοῦν τοῦ τραγωδοῦ παρωδῶν- φθέγγομαι συνεχῶς. «στρέψον με», Χριστὲ, «πάλιν ὡς ἴδω πόλιν»*¹⁴³³.

Στη δεύτερη επιστολή, ο Κωνσταντίνος δίνει σύντομη περιγραφή της διαδρομής μέχρι να φτάσει στη Θεσσαλονίκη, αναφέροντας ότι αυτός και η συνοδεία του πέρασαν από τη

¹⁴²⁷ Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 47, 143₈₋₁₃. Βλ. και αρ. 48, 143₁₋₁₀.

¹⁴²⁸ Βλ. Πλανούδης, *Επιστολαί*, αρ. 94, 144- 146 και αρ. 95, 146- 148. Πρβλ. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 50-51.

¹⁴²⁹ Πλανούδης, *Επιστολαί*, αρ. 121, 212- 215. Πρβλ. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 116-118.

¹⁴³⁰ Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 57, 152₁₋₅.

¹⁴³¹ Nicol, «Akropolites», 250, σημ. 10. Για τη συνωμοσία, βλ. παραπάνω, 218, σημ. 1013. Για τη σύλληψη και την τύφλωση του Φιλανθρωπηνού, Παχυμέρης, III, 251₁₂ - 253₂₅. Γρηγοράς, I, 200₉-201₁₉.

¹⁴³² Ίσως εννοεί τη θρακική Χερσόνησο, Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 97, 192, σημ. 5.

¹⁴³³ Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 97, 192₇₋₉.

Νεάπολη¹⁴³⁴ τους Φιλίππους, την Πορφυρούπολη¹⁴³⁵ και αφού κατέλυσαν στις Σέρρες για αρκετές ημέρες, έφθασαν στη Θεσσαλονίκη και προσκύνησαν τον Άγιο Δημήτριο¹⁴³⁶. Η χρήση πληθυντικού στην περιγραφή υποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, τη συνοδεία φρουρών. Η συγκεκριμένη επιστολή μάς γυρίζει αιώνες πίσω, σε μία παράδοση στην επιστολογραφία των εξορίστων, όπου περιγράφεται η διαδρομή και οι δυσκολίες του αναγκαστικού θαλάσσιου ή χερσαίου ταξιδιού. Αν και η περιγραφή είναι σύντομη, σε σχέση με ανάλογες περιγραφές εξορίστων του παρελθόντος, και παρέχει ελάχιστα στοιχεία για τη διαδρομή και τους σταθμούς κατά τη διάρκειά του, παρ' όλα αυτά, θεωρώ ότι από τις περιοχές που αναφέρονται, όπως η περιοχή των Φιλίπων της Μακεδονίας και η Νεάπολη (Καβάλα), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η συνοδεία ακολούθησε ως ένα σημείο τμήμα της Εγνατίας Οδού, τη *Via Egnatia* των ρωμαϊκών χρόνων, που συνέχισε να αποτελεί την κυριότερη οδική αρτηρία κατά τη βυζαντινή περίοδο, ενώνοντας την Κωνσταντινούπολη (τη νέα Ρώμη) με τη Δύση και τον βαλκανικό χώρο, μεταφέροντας στρατιώτες, εμπόρους, πρεσβευτές, ταξιδιώτες, προσκυνητές, αλλά και κάποιες φορές επιφανείς εξορίστους, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση¹⁴³⁷. Η αναχώρηση του Ακροπολίτη από την Κωνσταντινούπολη πιστεύω ότι έγινε στις αρχές του 1296, και μάλιστα στην καρδιά του χειμώνα, Ιανουάριο ή το αργότερο μέσα στον Φεβρουάριο, αν κρίνουμε από τις αναφορές του στη δεύτερη επιστολή του, αλλά και από το γεγονός ότι ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός τιμωρήθηκε με την ποινή της τύφλωσης τον Δεκέμβριο του 1295, επομένως η τιμωρία των εμπλεκομένων στη συνωμοσία θα πρέπει λογικά να ακολούθησε μετά το συμβάν (1296), και όχι αργότερα, το 1297, αν και ο Romano χρονολογεί την επιστολή αρ. 97 (αρχή του ταξιδιού) πιθανόν τη συγκεκριμένη χρονιά.

¹⁴³⁴Η Καβάλα, βλ. Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία*, 151.

¹⁴³⁵Η πόλη Δράμα; Γνωρίζουμε ότι στην περίφημη *Via Egnatia*, που συνέδεε τη Ρώμη με την Κωνσταντινούπολη, υπήρχε σταθμός μεταξύ Φιλίπων και Ηράκλειας.

¹⁴³⁶Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 98, 193₁₋₁₁.

¹⁴³⁷Η κύρια αρτηρία της αρχαίας και βυζαντινής Εγνατίας Οδού, τα περισσότερα τμήματα της οποίας σώζονται σήμερα στον νομό Έβρου, ξεκινούσε από την Απολλωνία και το Δυρράχιο, περνούσε από τα στενά της Ρεντίνας, κατά μήκος της αρχαίας παραλιακής οδού, διερχόταν από τον Στρυμόνα, διέσχιζε την Αμφίπολη και έφτανε στους Φιλίππους. Από εκεί, ακολουθώντας τον σημερινό δρόμο Φιλίπων-Καβάλας, έφτανε στη Νεάπολη (Καβάλα), συνέχιζε προς τον σημερινό δρόμο Καβάλας Ξάνθης, διέσχιζε τη σημερινή Χρυσούπολη, περνούσε τον Νέστο, και συνέχιζε προς Θράκη. Βλ. Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία*, 43-48. Κατά μήκος της Εγνατίας υπήρχαν σταθμοί ανεφοδιασμού και πανδοχεία για την εξυπηρέτηση των ταξιδιωτών. Ενδεικτικά για την Εγνατία Οδό βλ. Χ. Δαδήρας, «Η Εγνατία οδός στην περιοχή της Θράκης κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή», *Περί Θράκης* (2003) 101-130. Τ. Filiposki, «The *Via Egnatia*, Ohrid and the first Crusade (1096-1097), according to western sources», στο A. Külzer – M. St. Popović (έκδ.), *Spaces, landscapes and settlements in Byzantium. Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean, presented to J. Koder*, Vienna-Novı Sad 2017, 113-130. Αθ. Παλιούρας, «Εγνατία: ένας δρόμος που διακινούσε εμπορεύματα, ιδεολογίες, τέχνες και καλλιτέχνες», *Αφιέρωμα στον Ν. G. Hammond*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών: Παράρτημα Μακεδονικών 7] Θεσσαλονίκη 1997, 321-334.

Οι Βυζαντινοί απέφευγαν γενικά να ταξιδεύουν. Κι αν χρειαζόταν οπωσδήποτε να μετακινηθούν, επέλεγαν συνήθως τη θαλάσσια οδό¹⁴³⁸ αντί της χερσαίας. Οι επιλογές αυτές βέβαια, δεν ίσχυαν για το ταξίδι των εξορίστων, οι οποίοι αναγκάζονταν υπό αντίξοες συνθήκες να διασχίσουν χιλιόμετρα μέσα στο καταχείμωνο ή το κατακαλόκαιρο, χρησιμοποιώντας περιφερειακούς δύσβατους δρόμους, γεγονός που δυσχέραινε την πορεία¹⁴³⁹. Ο Ακροπολίτης αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού δεν ταλαιπωρήθηκαν από βροχή ή χιόνι¹⁴⁴⁰, παρ' όλα αυτά, συνάντησαν πολλές δυσκολίες¹⁴⁴¹, κάποιες από τις οποίες θα μπορούσαν να είναι το κρύο, η ταλαιπωρία της οδοιπορίας και η διαθεσιμότητα καταλυμάτων στους διάφορους σταθμούς¹⁴⁴². Πάντως, οι ομαλές καιρικές συνθήκες και οι στάσεις σε πόλεις όπως οι Σέρρες, υποδηλώνει ότι το ταξίδι του Κωνσταντίνου ήταν σε γενικές γραμμές πιο άνετο, σε σχέση με περιγραφές του αναγκαστικού ταξιδιού εξορίστων του παρελθόντος.

Δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες της διαβίωσης του Ακροπολίτη στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τα γραφόμενα στην επιστολή του, δεν μπορούσε να αποδεχθεί την εξορία του. Τη θεωρούσε ως το μεγαλύτερο δυστύχημα από όλα όσα του είχαν συμβεί μέχρι τότε¹⁴⁴³. Δήλωνε αθώος των κατηγοριών και αξίωνε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και να αποδείξει την αθωότητά του, φοβόταν, όμως, μήπως η

¹⁴³⁸Οι θαλάσσιοι δρόμοι ήταν ήπιοι αλλά και επικίνδυνοι, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν. Για το θαλάσσιο ταξίδι στο Βυζάντιο βλ. Θ. Μπαζαίου- Barabas, «Θαλάσσιοι δρόμοι: Δυνατότητες και Δυσκολίες της Θάλασσας. Επικοινωνία σε βυζαντινά λόγια κείμενα», στο Ν. Μοσχονάς, *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 431-444.

¹⁴³⁹Στην πρώτη περίοδο, όταν η αυτοκρατορία ήταν αχανής και οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας πολλοί, κάποιοι εξόριστοι αναγκάστηκαν να διασχίσουν χιλιάδες χιλιόμετρα, όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

¹⁴⁴⁰Η οδοιπορία κατά τους χειμερινούς μήνες ήταν δύσκολη. Οι οδοιπόροι είχαν να αντιμετωπίσουν τις βροχές, που λάσπωναν τους δρόμους, με αποτέλεσμα αυτοί να γίνονται αδιάβατοι, αλλά και το χιόνι. Ας φανταστούμε, λοιπόν, τις επιπλέον δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι εξόριστοι, αφού συνήθως δεν τους επιτρεπόταν να ακολουθούν τη δημόσια οδό, αλλά περιφερειακούς δρόμους.

¹⁴⁴¹Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 98, 193₁₃₋₁₅

¹⁴⁴²Στα αρνητικά των χερσαίων ταξιδιών, ακόμη και για τον κεντρικότερο δρόμο, την Εγνατία Οδό, θα πρέπει να προστεθεί και το θέμα της ασφάλειας, αφού οι ταξιδιώτες κινδύνευαν από επιθέσεις ληστών ή από εχθρικές επιδρομές. Τον χειμώνα του 1312, λίγα χρόνια αργότερα από την εξορία του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, όταν ο Θωμάς Μάγιστρος έπρεπε να μεταβεί από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, για να ζητήσει ακρόαση από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β', προτίμησε να μην ακολουθήσει τη χερσαία οδό, αλλά να ταξιδέψει δια θαλάσσης με εμπορικό πλοίο, επιθυμώντας να αποφύγει να περάσει μέσα από κατεστραμμένες και ερειπωμένες περιοχές. Αν και ταλαιπωρήθηκε μέχρι να φτάσει στη Βασιλεύουσα, για το ταξίδι της επιστροφής του αποκλείστηκε και πάλι το ενδεχόμενο της χερσαίας πορείας, λόγω του φόβου των εχθρικών επιδρομών. Για το ταξίδι του Θωμά Μάγιστρον, βλ. True, «Theodulos Magistros», 5-18. Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές», 524- 529. Δημητρούκας, «Ταξίδι», 163-188. Οι φόβοι αυτοί για την επικινδυνότητα της χερσαίας πορείας είναι απολύτως δικαιολογημένοι σε χρόνια πολιτικών αναταραχών και ερήμωσης της υπαίθρου. Το 1326 ο Νικηφόρος Γρηγοράς, διασχίζοντας τη Θράκη επικεφαλής μίας πρεσβείας προς τον Κράλη της Σερβίας, δεν βρήκε κατάλληλο κατάλυμα για τα μέλη της αποστολής του, διότι οι Θρακιώτες είχαν εγκαταλείψει τις οικίες τους, λόγω της φήμης που εξαπλωνόταν παντού για επικείμενη μογγολική επιδρομή, ενώ ο φόβος της αποστολής μήπως πέσουν σε ενέδρα ληστών, ήταν μεγάλος, βλ. Γρηγοράς, I, 374₁₉-377₁₉. Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές», 524-531.

¹⁴⁴³Ο δ' ἐσχάτως ἡμῖν ξυμπεπτῶκει δεινὸν τ' ἄλλα πάντα ὑπερὲλθέκει μακρῶ τι. Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 98, 193₁₆₋₁₇.

επιστροφή του προκαλέσει μεγαλύτερη οργή στον αυτοκράτορα¹⁴⁴⁴, επομένως συμπεραίνουμε ότι ο θυμός του Ανδρονίκου Β΄ για τη συνωμοσία του Φιλανθρωπηνού δεν είχε ακόμη κοπάσει.

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης επέστρεψε τελικά στην πρωτεύουσα. Δεν γνωρίζουμε υπό ποιες συνθήκες και πότε. Σε μία από τις επιστολές του κάνει μνεία της εξορίας του, επισημαίνοντας ότι αυτή συνετέλεσε στο να αυξηθούν τα δεινά του και να μεγαλώσει ο φόβος του για τη θέση του και την περιουσία του¹⁴⁴⁵. Πάντως, σύμφωνα με τη μαρτυρία των πηγών, διατήρησε το αξίωμα του *μεγάλου λογοθέτου* μέχρι τον θάνατό του. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τελικά ίσως δεν υπήρξαν επαρκή στοιχεία, ώστε να αποδειχθεί η συμμετοχή του στη συνωμοσία, γι' αυτό και ο Ανδρόνικος Β΄ τον επανέφερε στην Κωνσταντινούπολη και τον διατήρησε στο αξίωμά του.

Ο Ακροπολίτης είχε επαφές και αλληλογραφούσε με Θεσσαλονικείς λογίους πριν εξοριστεί αλλά και μετά την εξορία του. Παράδειγμα αποτελεί παραμυθητική επιστολή του πιθανότατα προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, όπου γίνεται λόγος για τον θάνατο (1310-14) του Θεσσαλονικέως λογίου Ιωάννη Πεδιάσιμου Πόθου¹⁴⁴⁶. Ο Ακροπολίτης θα είχε γνωρίσει τον Ιωάννη την εποχή που εκείνος φοιτούσε στην Κωνσταντινούπολη με δασκάλους τον Μανουήλ Ολόβωλο και τον πατέρα του, Γεώργιο Ακροπολίτη¹⁴⁴⁷, αλλά και την περίοδο που ο Ιωάννης είχε λάβει τον τίτλο του *υπάτου τῶν φιλοσόφων* και δίδασκε για κάποιο διάστημα στην Κωνσταντινούπολη φιλοσοφία¹⁴⁴⁸. Όταν ο Κωνσταντίνος βρισκόταν εξόριστος στη Θεσσαλονίκη, ο γνώριμος του Ιωάννης Πεδιάσιμος κατείχε το αξίωμα του *μεγάλου σακελαρίου* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης¹⁴⁴⁹. Σ' αυτό το σημείο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η περίοδος εξορίας του Ακροπολίτη στη Θεσσαλονίκη (τελευταίο τέταρτο του 13ου αι.) συμπίπτει με τις απαρχές της πνευματικής αναγέννησης της πόλεως. Ο Ιωάννης Πεδιάσιμος ανήκε σε έναν κύκλο λογίων, που οι περισσότεροι ήταν συμμαθητές του κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Κωνσταντινούπολη. Έχοντας λάβει την υψηλή μόρφωση στην πρωτεύουσα, στη συνέχεια οι Θεσσαλονικείς αυτοί λόγιοι, με επιλογή του μητροπολίτη

¹⁴⁴⁴Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 98, 193₂₁-194₂₈. Σύμφωνα με τον εκδότη των επιστολών R. Romano (σ. 51), ο Ακροπολίτης αναφέρεται στις συνέπειες της συνωμοσίας του Φιλανθρωπηνού. Από το παρόν κείμενο, φαίνεται ότι προσπάθησε να επιστρέψει και να προσεγγίσει τον αυτοκράτορα, αλλά η άσχημη αντιμετώπιση τον αποθάρρυνε και αποφάσισε να περιμένει μέχρι να καλυτερέψει η κατάσταση.

¹⁴⁴⁵Ακροπολίτης, *Επιστολαί*, αρ. 111, 207₁₁₋₁₄.

¹⁴⁴⁶Treu, *Makrembolites*, αρ. 121, 31₈₋₁₃. Constantinides, *Education*, 118. Κωνσταντινίδης, «Απαρχές», 144.

¹⁴⁴⁷Treu, *Makrembolites*, αρ. 121, 30₁₂₋₁₆. Macrides, *George Akropolites*, 13.

¹⁴⁴⁸Κωνσταντινίδης, «Απαρχές», 143.

¹⁴⁴⁹Κωνσταντινίδης, «Απαρχές», 144.

Θεσσαλονίκης Ιωαννίκιου Κυδώνη, πλήρωσαν τα κενά της μητρόπολης Θεσσαλονίκης στις αρχές του 1270. Η πνευματική τους δράση προστατευόταν από τους μητροπολίτες Θεσσαλονίκης Ιγνάτιο και τον ιδιαίτερα μορφωμένο Ιάκωβο, θέτοντας με αυτόν τον τρόπο τις βάσεις για την πνευματική ακμή που σημειώθηκε στην πόλη το πρώτο μισό του 14ου αιώνας¹⁴⁵⁰. Κάποιους από αυτούς τους λογίους θα γνώριζε προσωπικά ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, εφ' όσον είχαν φοιτήσει στην πρωτεύουσα και στο αυτοκρατορικό σχολείο του πατέρα του, Γεωργίου. Επομένως, η Θεσσαλονίκη ήταν γνώριμη πόλη για τον Ακροπολίτη, τουλάχιστον για το πνευματικό της περιβάλλον τη συγκεκριμένη περίοδο της εξορίας του.

Μία φορητή εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας (εικ. 14α) στην κρατική Πινακοθήκη Tretjakov στη Μόσχα, φέρει στο κάτω μέρος του ασημένιου πλαισίου της αριστερά και δεξιά τα πορτραίτα των αφιερωτών της¹⁴⁵¹ φιλοτεχνημένα από ασήμι με τις εξής επιγραφές: *ὁ δοῦλος τοῦ Χριστοῦ Κωνσταντῖνος ὁ Ἀκροπολίτης* (αριστερή γωνία) και *Μαρία Κομνηνή Τορνικίνα ἡ Ἀκροπολίτισσα* (δεξιά γωνία). Είναι η μοναδική απεικόνιση του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και της συζύγου του. Η αποτύπωση των μορφών είναι τόσο ακριβής, που διακρίνονται με κάθε λεπτομέρεια ακόμη και τα σχέδια του υφάσματος των ενδυμάτων τους, που προδίδουν την αριστοκρατική τους καταγωγή και την υψηλή θέση τους στη βυζαντινή κοινωνία¹⁴⁵². Και οι δύο μορφές είναι μετωπικές με ελαφριά κλίση προς το κέντρο και τα χέρια εκατέρωθεν υψωμένα σε στάση δέησης.

¹⁴⁵⁰Ανάμεσα σε αυτούς τους Θεσσαλονικείς λογίους, που σπούδασαν στη Θεσσαλονίκη και στελέχωσαν τη μητρόπολή της, ήταν ο Γεώργιος Φοβηνός, ο Δημήτριος Βεάσκος, ο Πέτρος Τζίσκος, και ειδικά ο Ιωάννης Σταυράκιος, ο οποίος συνδεόταν με στενή φιλία με τον Γεώργιο Κύπριο, μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Και οι δύο πιθανόν να είχαν γνωριστεί κατά τη διάρκεια φοίτησής τους στο αυτοκρατορικό σχολείο του Γεωργίου Ακροπολίτη, βλ. Κωνσταντινίδης, «Απαρχές», 138-144, 147. Ο Γρηγόριος Κύπριος αντάλλασσε επιστολές και με τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη.

¹⁴⁵¹Ο διαχωρισμός της κεντρικής ζωγραφικής σκηνής, που απεικονίζει την Παναγία την Οδηγήτρια, από το πλαίσιο, όπου βρίσκονται τα ασημένια πορτραίτα των δύο δωρητών, είναι πλήρης, σε αντίθεση με άλλες εικόνες, όπου οι δωρητές εντάσσονται μέσα στην κεντρική σκηνή. Αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ κεντρικής ζωγραφικής σκηνής και πλαισίου της φορητής εικόνας, θα μπορούσε να συνδεθεί με την κομνηνεια πρακτική ανανέωσης και δωρεάς παλαιότερων εικόνων, με την τοποθέτηση καινούργιων αργυρών πλαισίων, ή περιφέρειας σε αυτές. Το πορτραίτο του δωρητή μπορούσε να τιμηθεί με αυτόν τον τρόπο. Βλ. Ševčenko, «Representation», 157-158.

¹⁴⁵²Ο Κωνσταντίνος (εικ. 14β) παριστάνεται ως γενειοφόρος και φέρει ενδυμασία ανάλογη του υψηλού αξιώματός του: μακρύ καφτάνι διακοσμημένο με πλούσιο μοτίβο, κουμπωμένο στο λαιμό, και στενά μανίκια. Η ενδυμασία του ομοιάζει με αυτή του *λογοθέτου τοῦ γενικοῦ* Θεοδώρου Μετοχίτη σε τοιχογραφία στη μονή της Χώρας (βλ. παρακάτω, 297), καθώς και με αυτή του *σεβαστοκράτορος* Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, αδελφού του Μιχαήλ Η', από μικρογραφία χειρογράφου. Στη ζώνη του, από τη δεξιά πλευρά, έχει δεμένο μαντήλι, ενώ από την αριστερή, κρέμεται μικρό τριγωνικό πουγκί. Στο κεφάλι φοράει καπέλο, στρογγυλεμένο στην κορυφή και διακοσμημένο με σχέδια. Η Μαρία είναι ενδεδυμένη με μακρύ φόρεμα μέχρι το ύψος του λαιμού, πλούσια διακοσμημένο, με μανίκια πολύ φαρδιά στο σημείο των καρπών. Φοράει σκουλαρίκια και στέμμα, βλ. Parani, *Material Culture*, 332.

Δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο η συγκεκριμένη εικόνα κατέληξε στη Ρωσία. Θεωρώ βάσιμη την υπόθεση του D. Nicol, ότι ίσως δόθηκε ως δώρο από το ζεύγος Ακροπολίτη στον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό της Τραπεζούντας για τους γάμους της κόρης τους με τον δευτερότοκο υιό του, Μιχαήλ¹⁴⁵³. Αν, βέβαια, η παραπάνω υπόθεση είναι σωστή, τότε φαίνεται ότι η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας με τα πορτραίτα των δωρητών, του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και της συζύγου του Μαρίας Τορνικίνας, έχει τη δική της ιστορία, όπως πολλοί από τους βυζαντινούς θησαυρούς, που «ταξίδεψαν» μακριά από τη Βασιλεύουσα και διασώθηκαν μέχρι τις μέρες μας¹⁴⁵⁴.

III. Βασιλεία Ανδρονίκου Γ΄ (1328-1341)

1. Θεόδωρος Μετοχίτης

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης¹⁴⁵⁵, υιός του αρχidiaκόνου Γεωργίου Μετοχίτη και ενός από τους πρωτεργάτες της Ενώσεως, όπως έχουμε αναφέρει, γεννήθηκε το 1270 στην Κωνσταντινούπολη και εκεί έλαβε τη βασική εκπαίδευση. Το 1285, σε ηλικία δεκαπέντε ετών, αναγκάστηκε να ακολουθήσει τον πατέρα του Γεώργιο στην εξορία στη Μ. Ασία. Είναι από τις περιπτώσεις εκείνες, που τον αποχωρισμό από τα πάτρια εδάφη, τη στέρηση συγγενών και φίλων, το πέρασμα από μία κατάσταση σε μία άλλη, από τα υψηλά αξιώματα και την αναγνώριση στην πτώση και τις συνέπειές της, βιώνει όχι μόνο ο εξόριστος, αλλά και τα μέλη της οικογένειάς του. Για τον δεκαπεντάχρονο Θεόδωρο η απομάκρυνσή του από την Κωνσταντινούπολη έγινε σε κρίσιμα χρόνια για την εκπαίδευσή του. Ευτυχώς, όμως, δεν ακολούθησε τον πατέρα του στη φυλακή, αλλά έμεινε πιθανότατα στη Νίκαια, όπου είχε τη δυνατότητα να συνεχίσει τις σπουδές του και να αποκτήσει αξιόλογη μόρφωση. Το 1290, με την ευκαιρία μίας περιοδείας, την πόλη επισκέφθηκε ο Ανδρόνικος Β΄. Τότε ο εικοσάχρονος Θεόδωρος είχε την ευκαιρία να

¹⁴⁵³Nicol, «Akropolites», 253, σημ. 22.

¹⁴⁵⁴Η εικόνα αρχικά βρισκόταν στη ρώσικη μονή του Αγίου Σεργίου (Troice –Sergiev Lavra) στη Μόσχα, η οποία ιδρύθηκε στις αρχές του 14ου αι. (1337), και τώρα στην πινακοθήκη Tretjakov στη Μόσχα. Βλ. Nicol, «Akropolites», 252. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ποιον τρόπο και γιατί η κωνσταντινουπολίτικη εικόνα βρέθηκε ανάμεσα στους θησαυρούς της ρώσικης μονής. Αν ισχύει η παραπάνω υπόθεση του Nicol, τότε ίσως η εικόνα να ακολούθησε την πορεία των ιστορικών γεγονότων. Πιθανόν να μεταφέρθηκε από την Τραπεζούντα στη Ρωσία από εξορίστους μετά την τουρκική κατάκτηση το 1461, και έτσι διεσώθη. Η μεταφορά της από τη μονή Σεργίου στην πινακοθήκη Tretjakov πρέπει να έγινε μετά την Οκτωβριανή επανάσταση το 1914, όταν οι μονές και οι καθεδρικοί ναοί μετατράπηκαν σε μουσεία και οι εκκλησιαστικοί θησαυροί θεωρήθηκαν ως αντικείμενα τέχνης. Η μονή Σεργίου μετατράπηκε σε μουσείο τον Φεβρουάριο του 1920.

¹⁴⁵⁵PLP, αρ. 17982.

ξεδιπλώσει τις ρητορικές του ικανότητες με την εκφώνηση του περίφημου εγκωμιαστικού λόγου *Νικαεύς* προς τιμήν του αυτοκράτορα, ένα εγκώμιο για την πόλη της Νίκαιας, την άλλοτε πρωτεύουσα της δυναστείας των Λασκαριδών. Αφού έχει περιγράψει το κάλλος και την ιστορία της πόλεως, τα τείχη της, τους ναούς και τα μοναστήρια της, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και τη σπουδαία γεωγραφική της θέση, ο ρήτορας τελειώνει τον λόγο του με την προσφώνηση προς τον Ανδρόνικο Β΄, και συνδέει τη σπουδαία αυτή πόλη με τη δόξα του αυτοκράτορα, που νικά τους εχθρούς και την πλουτίζει, φέρνοντας λεία από τους πολέμους και δώρα¹⁴⁵⁶.

Ο συγκεκριμένος ρητορικός λόγος έγινε το εισιτήριο του εικοσάχρονου τότε Θεοδώρου για την είσοδό του στα υψηλότερα κρατικά αξιώματα. Ο άψογος χειρισμός της ελληνικής γλώσσας, οι ιστορικές γνώσεις και ο τρόπος έξαρσης του αυτοκρατορικού μεγαλείου εντυπωσίασαν από την πρώτη στιγμή τον Ανδρόνικο, ο οποίος είδε στο πρόσωπο του νεαρού έναν μελλοντικό έμπιστο σύμβουλό του. Πράγματι, οι ικανότητες του Μετοχίτη στις κρατικές υποθέσεις φάνηκαν από την πρώτη στιγμή, αφού ανέλαβε με επιτυχία επικεφαλής αυτοκρατορικών πρεσβευτικών αποστολών, όπως άλλοτε ο πατέρας του Γεώργιος επί Μιχαήλ Η΄, συγκεκριμένα το 1295 στην Κύπρο και την Κιλικία¹⁴⁵⁷, το 1298 στη Σερβία¹⁴⁵⁸ και το 1304 στη Θεσσαλονίκη¹⁴⁵⁹. Ο Θεόδωρος προωθήθηκε γρήγορα σε υψηλά αξιώματα. Το 1305, έχοντας διανύσει μία επιτυχημένη πορεία, έλαβε το αξίωμα του *λογοθέτου του γενικοῦ* εκτοπίζοντας τον μέχρι τότε κατέχοντα του συγκεκριμένου τίτλου, ενώ το 1321 αναρριχήθηκε στο υψηλότερο αξίωμα της

¹⁴⁵⁶Βλ. Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, σ. 14, 7¹⁻²⁴. Παλαιότερη έκδοση, Mineva, «Νικαεύς», 325. Η Α. Laiou, *Andronicus II*, θεωρεί τα δώρα και την προσφερόμενη λεία πολέμου όχι πραγματικά τρόπαια, εφ' όσον το ταξίδι του Ανδρονίκου Β΄ είχε διπλωματικό χαρακτήρα και όχι στρατιωτικό. Στην περίπτωση αυτή, ο Μετοχίτης προσπαθεί να τονώσει, παρουσία του αυτοκράτορα, το ηθικό των Μικρασιατών απέναντι στον Οθωμανούς, αλλά και να τον παρακινήσει να δώσει μεγαλύτερη προσοχή στην παραμελημένη περιοχή.

¹⁴⁵⁷Η πρεσβεία προς τον Ερρίκο Β΄ Λουζινιάν της Κύπρου και τον βασιλιά της Μικράς Αρμενίας Hethum II, είχε ως σκοπό τον γάμο του διαδόχου Μιχαήλ Θ΄, υιού του Ανδρονίκου Β΄. Η πρεσβεία κατέληξε στους γάμους του Μιχαήλ με την αδελφή του βασιλιά της Αρμενικής Κιλικίας, Ρίτας-Μαρίας (Ξένης), βλ. Ševčenko, «Metochites», 26. Βασιλοπούλου, *Συνοικέσια*, 109, 174. Για τη Ρίτα, μητέρα του Ανδρονίκου Γ΄, βλ. και παρακάτω, 309, σημ. 1528.

¹⁴⁵⁸Η πρεσβεία ήταν προς τον γηραιό ηγεμόνα της Σερβίας Μιλούτιν και κατέληξε στους γάμους του με την πεντάχρονη τότε κόρη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, Σιμωνίδα Παλαιολογίνα, βλ. Ševčenko, «Metochites», 26. Βασιλοπούλου, *Συνοικέσια*, 109. Η μικρή ηλικία της νύφης αλλά και το γεγονός ότι για τον Μιλούτιν ήταν ο τέταρτος γάμος, προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στους εκκλησιαστικούς κύκλους στην Κωνσταντινούπολη. Τα όσα διαδραματίστηκαν στη συγκεκριμένη πρεσβεία, περιγράφει ο Μετοχίτης στον λόγο του *Πρεσβευτικός*, Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, αρ. 8, 291-328. Παλαιότερη έκδ. Κ. Ν. Σάθα, *MB*, τ. Α΄, 154-193. Λ. Μαυρομάτης, *La fondation de l' empire serbe. Le kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1975, 87-119. Με τον συγκεκριμένο γάμο, το Βυζάντιο εισχώρησε πιο βαθιά στη σερβική αυλή, βλ. Fine, *Balkans*, 221-223.

¹⁴⁵⁹Το 1303 ο Θεόδωρος ανέλαβε να συντροφεύσει τη σύζυγο του Ανδρονίκου Β΄, Ειρήνη Μομφερατική στη Θεσσαλονίκη, βλ. Ševčenko, «Metochites», 27.

βυζαντινής κρατικής διοίκησης, αυτό του *μεγάλου λογοθέτου*. Ο λόγιος, ιστορικός και αστρονόμος Νικηφόρος Γρηγοράς¹⁴⁶⁰ είχε εντυπωσιαστεί από τις ικανότητες και την προσωπικότητα του Θεόδωρου, που υπήρξε δάσκαλός του. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Θεόδωρος είχε κατακτήσει τους πάντες, λόγω του παρουσιαστικού του και των γνώσεών του. Ήταν μία ζωντανή βιβλιοθήκη, μία αστείρευτη πηγή πληροφοριών¹⁴⁶¹.

Στα πρώτα χρόνια της πρωθυπουργίας του, ο Θεόδωρος ανέλαβε την ανακαίνιση και τη διακόσμηση του καθολικού της Μονής της Χώρας (σημερινό Καριγιέ Τζαμί), και πρόσθεσε τον εξωνάρθηκα και το νότιο παρεκκλήσιο. Η κλασική παιδεία του δωρητή και ανακαινιστή, η αγάπη του για το κάλλος, την πλαστικότητα και την αρμονία, βασικά χαρακτηριστικά των κλασικών μορφών, αντανακλώνται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ψηφιδωτού διακόσμου του ναού και των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου. Οι κλασικές ψηφιδωτές και ζωγραφικές μορφές, δείγματα υψηλής αισθητικής, αποτελούν κορυφαία καλλιτεχνικά έργα της Παλαιολόγειας Αναγέννησης¹⁴⁶², δείγμα της οποίας αποτελεί η τοιχογραφία της Αναστάσεως του Χριστού στο παρεκκλήσιο¹⁴⁶³, ενώ στο καθολικό σώζεται η ψηφιδωτή απεικόνιση του δωρητή, για να θυμίζει σε όλους τον μεγάλο βυζαντινό Ουμανιστή, τον κτήτορα και *λογοθέτη του γενικού Θεόδωρο Μετοχίτη*, ο οποίος, γονατισμένος σε στάση δέησης, προσφέρει στον Χριστό ομοίωμα της εκκλησίας. Φέρει επίσημη ενδυμασία, ανάλογη του αξιώματός του: μακρύ χρυσοκέντητο καββάδιον με φαρδιά μανίκια και εντυπωσιακά μεγάλο σε μέγεθος κάλυμμα κεφαλής¹⁴⁶⁴ (εικ.15).

Μέσα στη μονή ο Μετοχίτης δημιούργησε μία πλούσια βιβλιοθήκη, την οποία κληροδοτούσε μετά την εξορία του στον μαθητή του, Γρηγορά¹⁴⁶⁵. Τους δύο άνδρες

¹⁴⁶⁰Mergiali, *L'enseignement*, 73-83.

¹⁴⁶¹Γρηγοράς, I, 272₃₋₄.

¹⁴⁶²Η Νανώ Χατζηδάκη, *Ψηφιδωτά*, 26, γράφει για τα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας: «Το αυστηρό, κλασικό ήθος διακρίνεται στα πρόσωπα των μεμονωμένων αγίων. Στις συνθέσεις αναφαίνεται το σταθερό, διαχρονικό ρεύμα της κλασικής παράδοσης, που τροφοδοτεί κάθε περίοδο "αναβίωσης" των τεχνών», και η Μυρτάλη Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Τοιχογραφίες*, 27-28, για τις τοιχογραφίες στο παρεκκλήσιο και την προσωπικότητα του χορηγού: «Στο χώρο της τοιχογραφίας είναι το κορυφαίο δημιούργημα ακμής της παλαιολόγειας τέχνης. Ανακαινιστής της μονής ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης, από τα εξοχότερα πνεύματα της υστεροβυζαντινής διάνοησης, ανθρωπιστής, λόγιος, συγγραφέας, χάρισε στο καθολικό την ύστατη του Βυζαντίου ψηφιδωτή διακόσμηση στο παρεκκλήσιο, προτίμησε με ταπεινοφροσύνη τοιχογραφίες σε ένα μεγαλειώδες στη συνθετική σύλληψη και εκτέλεση έργο, που πραγματοποιήθηκε περί το 1315-20. Είναι σπάνια η περίπτωση χορηγού όπως του Μετοχίτη, που η γνώση της προσωπικότητας, της κείρας στα πολιτικά πράγματα θέσης και του συγγραφικού του έργου προσφέρεται πλούσια στην ανάγνωση των ιδεών που κωδικοποιούνται στη θαυμαστής ενότητας ζωγραφική του νεκρικού του παρεκκλησίου».

¹⁴⁶³Βλ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Τοιχογραφίες*, αρ. 127, 243.

¹⁴⁶⁴Χατζηδάκη, *Ψηφιδωτά*, αρ. 174-175, 254,

¹⁴⁶⁵Γρηγοράς, I, 309₈₋₁₁. Δυστυχώς, οι επιστολές του Μετοχίτη δεν σώζονται. Ο Γρηγοράς ήταν παρών στις εργασίες ανακαίνισης της μονής της Χώρας και προσέφερε τη βοήθειά του.

συνέδεε βαθιά φιλία, αφού ο Μετοχίτης έθεσε πολύ νωρίς υπό την προστασία του τον μαθητή του, τον μύησε στην Αστρονομία και τη Φιλοσοφία, ενώ το 1321 τον παρουσίασε ενώπιον του Ανδρονίκου Β΄, προκειμένου να εκφωνήσει τον πρώτο του εγκωμιαστικό λόγο προς τον γηραιό αυτοκράτορα¹⁴⁶⁶. Ο μαθητής θαύμαζε τον δάσκαλό του για τις γνώσεις του, αλλά και για το γεγονός ότι η πολιτική του καριέρα και οι σοβαρές υποχρεώσεις του δεν τον εμπόδιζαν από τη μελέτη και τη συγγραφή¹⁴⁶⁷.

Η αστρονομία ήταν η μεγάλη αγάπη του Μετοχίτη¹⁴⁶⁸. Τη θεωρούσε ως την κορυφαία των επιστημών¹⁴⁶⁹. Σημαντικότερο υπήρξε το έργο του *Στοιχειώσις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστῆμῃ*¹⁴⁷⁰, βασισμένο στον Κλαύδιο Πτολεμαίο και τον Θέωνα¹⁴⁷¹, ενώ η προσφορά του στη συγκεκριμένη επιστήμη είναι σημαντικότερη¹⁴⁷². Ο ίδιος, σε ποίημά του, αναφέρει ότι την αναγέννησε και την εξύψωσε¹⁴⁷³.

Το 1321 ξέσπασε η εμφύλια διαμάχη για την εξουσία μεταξύ του Ανδρονίκου Β΄ και του αγαπημένου του εγγονού, Ανδρονίκου¹⁴⁷⁴. Ο αυτοκράτορας αποφάσισε να τον αποκλείσει από το δικαίωμα διαδοχής στον θρόνο, εκείνος, όμως, διαθέτοντας ισχυρούς οπαδούς μέσα στους κόλπους της αριστοκρατίας, κινήθηκε εναντίον του οργανώνοντας αντεπίθεση. Στο πλευρό του στάθηκαν οι αριστοκράτες Ιωάννης Καντακουζηνός,

¹⁴⁶⁶Γρηγοράς, I, 321₂₀-322₆ Mergiali, *L'enseignement*, 67. Σκλαβενίτη, *Συμβολή*, 5.

¹⁴⁶⁷ Γρηγοράς, I, 272₁₇-273₄.

¹⁴⁶⁸Για τον αστρονόμο Θεόδωρο Μετοχίτη και τον κύκλο των αστρονόμων γύρω από αυτόν, βλ. Mergiali, *L'enseignement*, 60-72.

¹⁴⁶⁹Η εκτίμησή του αυτή βασιζόταν στον Αριστοτέλη και ειδικότερα στο έργο του *Μεταφυσικά*, όπου εκεί γίνεται λόγος για το δικαίωμα επιλογής μίας επιστήμης από μία άλλη, λόγω της ακρίβειά της σε σχέση με τις υπόλοιπες ή επειδή τα αντικείμενα μελέτης της είναι καλύτερα και πολυτιμότερα. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο, η ακρίβεια είναι χαρακτηριστικό της επιστήμης των μαθηματικών και στην ιεραρχία των αισθητών αντικειμένων τα ουράνια σώματα κατέχουν την πιο αξιότιμη και πιο θεία θέση, βλ. Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, 600₁₄₋₂₁. Παλαιότερη έκδοση, Ševčenko, *Métochite*, αρ. 14, 245-246.

¹⁴⁷⁰Μετοχίτης, *Στοιχειώσις*, πδ΄. Μετοχίτης, *Στοιχειώσις*, έκδ. Byden, 417- 474.

¹⁴⁷¹Από το Προίμιο του έργου του, πληροφορούμαστε ότι ο Θεόδωρος άρχισε να μελετάει την επιστήμη της αστρονομίας όταν ήταν 43 ετών με τον καλύτερο δάσκαλο της εποχής, τον Μανουήλ Βρυέννιο, αστρονόμο και μελετητή της αρμονικής θεωρίας. Στην πορεία, όμως, ο μαθητής ξεπέρασε σε γνώσεις τον δάσκαλο και ακολούθησε τη δική του πορεία. Μέσα σε τέσσερα χρόνια η γνώση του περί της αστρονομίας είχε τόσο πολύ προχωρήσει, ώστε μπορούσε να υπολογίζει και να προλέγει τις ηλιακές και σεληνιακές εκλείψεις, βλ. Μετοχίτης, *Στοιχειώσις*, ρ, ρβ΄, ρς΄.

¹⁴⁷²Κωτσάκης, *Αστρονομία*, 48-54.

¹⁴⁷³Guilland, «Poésies», 270₁₆₉₋₁₇₅. Πρβλ. Mergiali, *L'enseignement*, 60, σημ. 260.

¹⁴⁷⁴Ο Ανδρόνικος Γ΄ ήταν ο μεγαλύτερος υιός του Μιχαήλ Θ΄. Η αγάπη που έτρεφε ο γηραιός Ανδρόνικος για τον συνονόματο εγγονό του ήταν μεγάλη (βλ. Γρηγοράς, I, 283₁₃- 284₁), η έκλυτη, όμως, ζωή του νεαρού δεν τον έβρισκε σύμφωνο. Οι σχέσεις τους διαρρήχθηκαν, όταν οπαδοί του νεότερου Ανδρονίκου, ενώ είχαν στήσει ενέδρα σε έναν αντίζηλό του, δολοφόνησαν από λάθος τον αδελφό του, τον πρίγκιπα Μανουήλ (Γρηγοράς, I, 285₁₂-286₃). Η είδηση έφτασε και στη Θεσσαλονίκη, όπου είχε εγκατασταθεί ο πατέρας του άτυχου νέου, ο Μιχαήλ Θ΄, μετά την ήττα του από τους Τούρκους του Χαλίλ στη Θράκη (βλ. Nicol, *Last Centuries*, 160). Ήταν τόσο μεγάλη η λύπη του, που άφησε την τελευταία του πνοή στις 12 Οκτωβρίου του 1320 (Γρηγοράς, I, 286₆₋₁₂)

Συργιάννης και Αλέξιος Απόκαυκος¹⁴⁷⁵. Από την άλλη πλευρά, πιστός μέχρι τελευταία στιγμή στον γηραιό αυτοκράτορα αποδείχθηκε ο Θεόδωρος Μετοχίτης.

Την περίοδο της Αποκριάς του 1321, ο αυτοκράτορας, ανήσυχος για τις κινήσεις του εγγονού του, θέλησε να τον συλλάβει και να τον φυλακίσει, τον σταμάτησε όμως ο Μετοχίτης, φοβούμενος πιθανές αναταραχές από οπαδούς του. Λίγο καιρό αργότερα, όταν αποκαλύφθηκε η συνωμοσία του νεαρού Ανδρονίκου και των οπαδών του με σκοπό τη δολοφονία του αυτοκράτορα, ο Θεόδωρος απάντησε με σκληρά λόγια στον νεαρό διάδοχο, που του ζητούσε προστασία για τους φίλους του συνωμότες, κάνοντας λόγο για αχαριστία απέναντι στον Θεό, αλλά και στον ίδιο και την οικογένειά του, που ματαίωσαν τα σχέδια του αυτοκράτορα εναντίον του. Αφού του συνέστησε να απομακρυνθεί από τους συνωμότες, τον έδιωξε¹⁴⁷⁶. Το παραπάνω επεισόδιο φανερώνει τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε ο Μετοχίτης στις αποφάσεις του αυτοκράτορα, γι' αυτό ο νεαρός Ανδρόνικος ζήτησε τη βοήθειά του, αλλά και την αφοσίωσή του στον Ανδρόνικο Β'¹⁴⁷⁷.

Ο εγγονός συνέχισε να αντιπολιτεύεται τον παππού του. Το Πάσχα του 1321, με την πρόφαση ότι πάει για κυνήγι, δραπέτευσε από την Κωνσταντινούπολη και πήγε στην Αδριανούπολη, όπου ενώθηκε με το στρατό που είχαν συγκεντρώσει οι οπαδοί του¹⁴⁷⁸. Υποσχόμενος φορολογική απαλλαγή στους κατοίκους της Θράκης κατάφερε να ξεσηκώσει τον πληθυσμό της μέχρι την περιοχή της Χριστούπολης (Καβάλα)¹⁴⁷⁹. Αν και ο γηραιός Ανδρόνικος έσπευσε τότε πανικόβλητος να προβεί σε διαπραγματεύσεις, οι οποίες οδήγησαν στη συνθήκη του Ρηγίου στις 6 Ιουνίου του 1321¹⁴⁸⁰, το 1322 ξέσπασε νέα διαμάχη μεταξύ τους¹⁴⁸¹ και τον Ιούλιο παππούς και εγγονός αναγκάστηκαν να

¹⁴⁷⁵Και οι τρεις ήταν περίπου της ίδιας ηλικίας με τον νεαρό Ανδρόνικο. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός προερχόταν από μία ισχυρή και πλούσια οικογένεια και ήταν συνομήλικος και στενός φίλος του. Ο Αλέξιος Απόκαυκος δεν ανήκε στους ευγενείς, αλλά ήταν εύστροφος και ικανότατος στις μηχανορραφίες. Ο Συναδηγός, στενός συνεργάτης του πατέρα του, Μιχαήλ Θ', βλ. Γρηγοράς, I, 301¹⁵⁻¹⁹.

¹⁴⁷⁶Γρηγοράς, I, 314⁶⁻¹⁸.

¹⁴⁷⁷Ο νεαρός Ανδρόνικος οδηγήθηκε μαζί με τους συνεργάτες του ενώπιον των αρχών του Κράτους για να απολογηθούν. Σύμφωνα με το σχέδιο, πριν μπουν στην αίθουσα, έκρυσαν ξιφίδια κάτω από τα ρούχα τους με σκοπό να δολοφονήσουν τον Ανδρόνικο Β'. Επειδή, όμως, ο αυτοκράτορας συμφώνησε να αφήσει μοναδικό διάδοχο της αυτοκρατορίας τον εγγονό του, τα δολοφονικά σχέδια αναβλήθηκαν και οι συνωμότες βρέθηκαν εκτεθειμένοι, βλ. Γρηγοράς, I, 314⁶⁻¹⁸.

¹⁴⁷⁸Γρηγοράς, I, 315¹⁴⁻²⁴.

¹⁴⁷⁹Γρηγοράς, I, 319¹³⁻¹⁸.

¹⁴⁸⁰Γρηγοράς, I, 320²²⁻³²¹₁. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, η εξουσία μοιράστηκε μεταξύ των δύο Ανδρονίκων. Ο νεαρός Ανδρόνικος θα εξουσίαζε τη Θράκη και ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας, οι οποίες είχαν παραχωρηθεί από τον ίδιο προηγουμένως στους οπαδούς του. Το υπόλοιπο τμήμα της αυτοκρατορίας, μαζί με την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, παρέμενε υπό την εξουσία του Ανδρονίκου Β'. Υπεύθυνος για την εξωτερική πολιτική του Κράτους θα ήταν ο γηραιός αυτοκράτορας. Γρηγοράς, I, 321¹⁻¹⁰.

¹⁴⁸¹Αιτία γι' αυτή την εξέλιξη υπήρξε η αλλαγή στρατοπέδου του Συργιάννη, λόγω της δυσαρέσκειάς του από την επιρροή που ασκούσε ο Καντακουζηνός στον Ανδρόνικο Γ', βλ. Γρηγοράς, I, 351¹⁵⁻³⁵²₁₂.

έρθουν εκ νέου σε διαπραγματεύσεις¹⁴⁸², η αντιζηλία όμως ανάμεσά τους δεν σταμάτησε και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ο ένας κατασκόπευε τις κινήσεις του άλλου. Τελικά, στις 2 Φεβρουαρίου του 1325, ο νεαρός Ανδρόνικος δέχθηκε στην Κωνσταντινούπολη το αυτοκρατορικό στέμμα¹⁴⁸³. Την εποχή αυτή οι δύο υιοί του Θεοδώρου Μετοχίτη ενεπλάκησαν στην ανταρσία του Ιωάννη Παλαιολόγου, ανιψιού του γηραιού Ανδρονίκου και διοικητή της Θεσσαλονίκης, ο οποίος, εκμεταλλευόμενος τη γενική κατάσταση, αποδέσμευσε τη διοίκησή του από την αυτοκρατορία¹⁴⁸⁴. Η συγκεκριμένη εξέλιξη ήταν σοβαρή και προκάλεσε την ανησυχία του Ανδρονίκου Β΄, το πρόβλημα, όμως, λύθηκε με τον πρόωρο θάνατο του Ιωάννη, ενώ βρισκόταν στη σερβική αυλή για να ζητήσει τη βοήθεια του γαμπρού του και βασιλιά της Σερβίας, Στέφανου Decanski¹⁴⁸⁵. Η ανάμειξη των παιδιών του Μετοχίτη στη συγκεκριμένη ενέργεια πρέπει να τον λύπησε πολύ και, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν μία από τις αιτίες που τον οδήγησε στον θάνατο.

Η τρίτη και τελευταία φάση του εμφυλίου άρχισε τον Οκτώβριο του 1327. Όπως είχαν διαμορφωθεί τα γεγονότα, το κλίμα, ακόμη και μέσα στην Κωνσταντινούπολη, ήταν υπέρ του Ανδρονίκου Γ΄. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, όταν είδε τον κλοιό να στενεύει, άρχισε να τον κυριεύει ο φόβος για τον ίδιο, αφού ήταν ο σύμβουλος του Ανδρονίκου Β΄. Γι' αυτό, έλαβε μέτρα προφύλαξης της περιουσίας του. Αφού μοίρασε τα περισσότερα χρήματά του σε έμπιστους φίλους για φύλαξη, κλείστηκε στα ανάκτορα για να προστατευθεί, φοβούμενος εξέγερση του λαού της Πόλεως¹⁴⁸⁶.

Το σούρουπο της 23ης Μαΐου του 1328 είχαν αρχίσει να συναθροίζονται τα στρατεύματα του Ανδρονίκου Γ΄ έξω από την Κωνσταντινούπολη. Αν και ο αυτοκράτορας είχε πληροφορηθεί για την κινητικότητα ανδρών του εγγονού του προς τα τείχη, ο Μετοχίτης προσπάθησε να τον καθησυχάσει. Αυτό που δεν ήξερε, όμως, ήταν ότι δύο φρουροί των τειχών είχαν δωροδοκηθεί από τον νεότερο Ανδρόνικο¹⁴⁸⁷. Έτσι, την ίδια νύκτα τα στρατεύματα του Ανδρονίκου Γ΄ εισήλθαν στην Πόλη. Ο γηραιός αυτοκράτορας ανήσυχος είχε αποκοιμηθεί με τα ρούχα και ξύπνησε από τη φασαρία. Ανήμπορος να αντιδράσει, προσέτρεξε τότε στην εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας,

¹⁴⁸²Γρηγοράς, I, 358₂₁-359₄.

¹⁴⁸³Γρηγοράς, I, 373₁₄₋₂₀.

¹⁴⁸⁴Καντακουζηνός, I, 209₅-211₉.

¹⁴⁸⁵Γρηγοράς, I, 374₁₀₋₁₂.

¹⁴⁸⁶Γρηγοράς, I, 411₂₄-413₂.

¹⁴⁸⁷Γρηγοράς, I, 419₁₁-421₂₁.

την οποία είχε φέρει στα ανάκτορα πριν λίγες ημέρες, παρακαλώντας να μην πληγεί από μιαρό ξίφος¹⁴⁸⁸, αλλά και τον ίδιο τον εγγονό του να τον λυπηθεί ¹⁴⁸⁹.

Όταν ξημέρωσε η 24η Μαΐου του 1328, στρατιώτες και όχλος κατευθύνθηκαν προς τις οικίες των πλουσίων και τις λεηλάτησαν. Ανάμεσα σε αυτές και την πλούσια οικία του Μετοχίτη, ενώ όσα πλούτη βρήκαν εκεί και όσα είχε δώσει στους φίλους του για φύλαξη, δημεύτηκαν και ένα μέρος τους περιήλθε στο αυτοκρατορικό ταμείο και το υπόλοιπο διαμοιράστηκε στον λαό. Οι λεηλασίες των οικιών των πλουσίων κράτησαν μέχρι τη δύση του ηλίου. Ο παντοδύναμος *μέγας λογοθέτης* είχε γίνει από τη μία μέρα στην άλλη πάμφτωχος. Τη λύπη του μεγάλωναν ακόμη περισσότερο οι κατηγορίες του κόσμου. Έλεγαν ότι τα πλούτη του ήταν το αίμα και τα δάκρυα των φτωχών, που τα συγκέντρωναν οι διοικητές από πόλεις και χωριά, ενώ ο ίδιος εμπόδιζε τον φτωχό λαό να καταφύγει στον αυτοκράτορα, γι' αυτό και θεωρούσαν δίκαιη την τιμωρία του¹⁴⁹⁰.

Το ίδιο απόγευμα ο Ανδρόνικος Γ', υπό τις ισχυρές πιέσεις του πρώην πατριάρχη Νίφωνος, άλλαξε την αρχική απόφασή του και διέταξε τον εγκλεισμό του γηραιού αυτοκράτορα στα ανάκτορα. Η εξουσία θα περιερχόταν αποκλειστικά στον ίδιο, ενώ ορίστηκε σύνταξη για τη διαβίωσή του Ανδρονίκου Β' και των λιγοστών υπηρετών του. Στον Θεόδωρο Μετοχίτη επιβλήθηκε η ποινή της εξορίας και ορίστηκε να μεταφερθεί στο Διδυμότειχο¹⁴⁹¹. Έτσι σε μία νύκτα επήλθε η πτώση του Ανδρονίκου Β' και του πιστού πρωθυπουργού του, με την εξορία του οποίου ο Ανδρόνικος έχανε το στήριγμά του στις δύσκολες αυτές στιγμές.

Ο Μετοχίτης, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο D. Nicol, χρησιμοποιήθηκε σαν αποδιοπομπαίος τράγος. Πλήρωσε για όλα τα λάθη της βασιλείας του Ανδρονίκου Β'¹⁴⁹². Έχοντας ζήσει από κοντά ως παιδί την εξορία του πατέρα του Γεωργίου, υπήρξε πάντα προσεκτικός να μην προκαλεί, γι' αυτό απέφυγε σκοπίμως να αναμιχθεί σε θρησκευτικές έριδες. Τελικά, όμως, είχε την ίδια τύχη με εκείνον.

Οι επιστολές του Μετοχίτη δεν σώζονται, εκτός από μία, για την οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω. Ένας λόγιος τέτοιου βεληνεκούς θα πρέπει να είχε τη δική του συλλογή από επιστολές, την οποία επιβεβαιώνει και ο Γρηγοράς, δυστυχώς, όμως, μέχρι σήμερα

¹⁴⁸⁸Γρηγοράς, I, 421₂₁- 422₁₉.

¹⁴⁸⁹Ο Ανδρόνικος Β' ικέτευε τον εγγονό του να μην αμαρτήσει χύνοντας αίμα πατρικό, να λυπηθεί το γήρας του και τη σωματική του αδυναμία. Τού υπενθύμιζε με πόση αγάπη τον περιέβαλλε από βρέφος αλλά και το αβέβαιο του μέλλοντος, φέρνοντας ως παράδειγμα τον ίδιο του τον εαυτό, που από πολύχρονος βασιλέας μετατρεπόταν τώρα σε ταπεινό υπήκοο, βλ. Γρηγοράς, I, 423₁₅- 424₁₆.

¹⁴⁹⁰Γρηγοράς, I, 425₁₁- 426₁₀.

¹⁴⁹¹Γρηγοράς, I, 427₁₀-428₂₁. Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο πατριάρχης εισηγήτο στον Ανδρόνικο Γ' να αφαιρέσει την εξουσία από τον γηραιό Ανδρόνικο και στη συνέχεια να τον εξορίσει ή να τον φυλακίσει.

¹⁴⁹²Nicol, *Last Centuries*, 169.

αυτή δεν έχει βρεθεί. Μία πιθανή εξήγηση θα ήταν οι επιστολές να χάθηκαν, όταν λεηλατήθηκε η οικία του.

Ο Θεόδωρος δεν εξορίστηκε στη Μ. Ασία, όπως ο πατέρας του, αλλά στο Διδυμότειχο της Θράκης. Οι Οθωμανοί Τούρκοι μέχρι το 1301 είχαν καταλάβει τα περισσότερα εδάφη γύρω από τη Νίκαια. Τον Απρίλιο του 1326 κατέλαβαν την Προύσα¹⁴⁹³ και το 1328, όταν εκθρονίστηκε ο Ανδρόνικος Β΄, άρχισαν την πολιορκία της Νίκαιας, επομένως ήταν αδύνατον ο Ανδρόνικος Γ΄ να τον εξορίσει στη Μ. Ασία, λόγω των πολεμικών γεγονότων. Από αυτή την περίοδο και στο εξής καμία πόλη της Μ. Ασίας, κανένα μικρασιατικό φρούριο δεν αποτελούσε πλέον διαθέσιμο τόπο εξορίας¹⁴⁹⁴. Έτσι, ο νέος αυτοκράτορας επέλεξε ως τόπο εξορίας του Θεοδώρου Μετοχίτη τη Θράκη.

Το Διδυμότειχο, τόπος γέννησης του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα γεγονότα του α΄ μισού του 14ου αι.¹⁴⁹⁵, εκείνη όμως την περίοδο ήταν μία επαρχιακή πόλη, χτισμένη σε στρατηγικό σημείο, στον ένα λόφο από τους δύο της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Πλωτινούπολης, την οποία αντικατέστησε¹⁴⁹⁶. Έλαβε το συγκεκριμένο όνομα από τα «δίδυμα» τείχη¹⁴⁹⁷, τα ερείπια

¹⁴⁹³Για την τύχη των κατοίκων της Προύσας μετά την τουρκική κατάκτηση, βλ. Βρυώνης, *Παρακμή*, 349, 361, 379.

¹⁴⁹⁴Η πόλη της Νίκαιας, που αποτέλεσε στο παρελθόν την έδρα της εξορίστης Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τον Μάρτιο του 1331, ύστερα από πολύχρονη πολιορκία, έπεσε στα χέρια των Οθωμανών, βλ. Γρηγοράς, I, 458₁₂₋₁₄. Την ακολούθησε η πόλη της Νικομήδειας το 1337, με την κατάληψη της οποίας οι Οθωμανοί είχαν πλέον υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο μέρος της Μ. Ασίας. Ορισμένες μόνο πόλεις σκορπισμένες ήλεγχαν ακόμη οι Βυζαντινοί, όπως την Φιλαδέλφεια και την Ηράκλεια του Πόντου. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. 3, 201: «είναι αξιοθαύμαστο το γεγονός πως εδώ οι Βυζαντινοί άντεξαν για δεκαετίες, αν και ήταν περικυκλωμένοι από την τουρκική πλημμύρα».

¹⁴⁹⁵Πρβλ. Καντακουζηνός, I, 134, 135, 136, 312, 396, II 78, 141, 161, 165, 169, 181, 195, 444-45, 501, 530, III, 47, 237, 246, 252.

¹⁴⁹⁶Το Διδυμότειχον εμφανίζεται ως επισκοπή τον 9ο αιώνα, γι' αυτό και θεωρείται ότι τότε αντικατέστησε την Πλωτινούπολη. Σύμφωνα όμως με τον Χ. Μπακιρτζή, «Western Thrace», 51, τα ανασκαφικά ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το Διδυμότειχο ήταν ήδη φρούριο πριν τις αρχές του 9ου αιώνα, συγκεκριμένα το 751.

¹⁴⁹⁷Αρχαιολογικά ευρήματα μέσα στο Διδυμότειχον μαρτυρούν την παράλληλη από αρχαιότερων χρόνων ιστορία των δύο λόφων, οι οποίοι τον 2ο μ.Χ. αι. ονομάστηκαν Πλωτινούπολις από τον αυτοκράτορα Τραϊανό, προς τιμήν της συζύγου του, Πλωτίνης. Ο ίδιος οχύρωσε και τους δύο απέναντι ευρισκόμενους λόφους, από τους οποίους διερχόταν η κεντρική οδός *Τραιανουπόλεως-Αδριανουπόλεως*, βλ. Soustal, *Thracien*, 240. Την πόλη και τα δύο απέναντι ευρισκόμενα τείχη οχύρωσε και ο Ιουστινιανός, βλ. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, σ. 308, 19. Τα τελευταία νομίσματα που έχουν βρεθεί στον λόφο της *Αγίας Πέτρας*, όπου βρίσκονται τα ερείπια της Πλωτινιούπολεως, χρονολογούνται στην εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (7ο αι.). Τα επόμενα χρόνια η πόλη συρρικνώθηκε στον ένα λόφο, αυτόν με την ονομασία του Διδυμοτείχου. Συνεπώς, Διδυμότειχον δεν σημαίνει το διπλό τείχος, αλλά τα δύο απέναντι ευρισκόμενα οχυρωμένα κάστρα, του Διδυμοτείχου και της Πλωτινιούπολεως, τα οποία ήλεγχαν μία βασική οδική αρτηρία κατά μήκος του Έβρου ποταμού. Είναι, δηλαδή, όπως στις περιπτώσεις και άλλων βυζαντινών πόλεων, ένα τοπωνύμιο, βλ. Bakirtzis, «Western Thrace», 51. Το κυρίως τείχος της οχυρωμένης πόλεως εκτεινόταν σε μήκος περί τα 1400 μέτρα. Το μεγαλύτερο τμήμα του διατηρείται έως σήμερα. Οι πύργοι στην πλειοψηφία τους έχουν ανεγερθεί κατά την Ιουστινιανεία φάση του κάστρου και τους κοσμεί σειρά μονογραμμμάτων, κεραμοπλαστικών κοσμημάτων και, παλαιότερα, επιγραφών. Βλ. Γουρίδης, «Παρατηρήσεις», 695-696. Για το Διδυμότειχο και την ιστορία του, βλ. και Αχιλλέας Σαμοθράκης, *Λεξικόν*, 152-154.

των οποίων σήμερα είναι ορατά στον λόφο από τον Ερυθροπόταμο (παραπόταμος του Έβρου), στην αριστερή όχθη του οποίου τοποθετεί και ο P. Sustal την πόλη του Διδυμοτείχου, απέχουσα 2 με 3 χλμ. ΒΔ από την αριστερή όχθη του Έβρου, 76 χλμ ΒΑ από την Αλεξανδρούπολη, και 36 χλμ ΝΔ από την Αδριανούπολη¹⁴⁹⁸. Επάνω στα βυζαντινά τείχη της πόλεως επαναλαμβάνεται το μονόγραμμα του πρωτοστράτορος Κωνσταντίνου Ταρχανειώτη, άρχοντα του Διδυμοτείχου κατά τα έτη 1351-2¹⁴⁹⁹.

Για τον πολιτικό Θεόδωρο Μετοχίτη, που είχε συνηθίσει μέσα στον πλούτο και τις ανέσεις του Κωνσταντινουπολίτικου περιβάλλοντος, μα πάνω απ' όλα για τον λόγιο Θεόδωρο, που τα απογεύματά του τα περνούσε στις βιβλιοθήκες μελετώντας, το περιβάλλον μίας επαρχιακής πόλεως, όπως το Διδυμότειχο, δεν θα μπορούσε να είναι υποφερτό. Η μόνη του έννοια στην εξορία ήταν τα γραπτά του και τα βιβλία του, τα οποία φυλάσσονταν στη βιβλιοθήκη του στη μονή της Χώρας. Από το Διδυμότειχο, λοιπόν, έστειλε μία μακροσκελή επιστολή στους μοναχούς της μονής¹⁵⁰⁰. Αφορμή υπήρξε ο θάνατος του πρώτου καθηγουμένου της Λουκά και στενού φίλου του, που φρόντιζε το μοναστήρι. Σε αυτή εκθέτει την αγωνία του για την τύχη της βιβλιοθήκης του μετά τον θάνατο του καθηγουμένου, εφ' όσον εκείνος είναι αδύνατον να βοηθήσει, λόγω της εξορίας του και της ασθένειάς του¹⁵⁰¹, και τους ζητάει να φροντίσουν τα βιβλία του¹⁵⁰². Τίποτα δεν θα δυσαρεστούσε περισσότερο τον εξόριστο Μετοχίτη από το να πληροφορηθεί ότι η βιβλιοθήκη του εγκαταλείφθηκε, τα βιβλία του καταστράφηκαν ή απωλέσθησαν και η μονή ερημώθηκε¹⁵⁰³. Η μόνη παρηγοριά στην εξορία είναι η ανάμνηση της μονής και όσα ο ίδιος προσέφερε γι' αυτή¹⁵⁰⁴.

Ο Θεόδωρος έμεινε δύο χρόνια εξόριστος στο Διδυμότειχο. Η άσχημη ψυχολογική του κατάσταση είχε αντίκτυπο και στη σωματική του υγεία. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, προσβλήθηκε από δυσουρία, μία ουρολογική πάθηση με έντονο πόνο. Αυτή τον βασάνιζε περισσότερο από όλα τα υπόλοιπα δεινά, δηλαδή τη φυλακή, τις ταπεινώσεις, τη δήμευση της περιουσίας του και τους εμπαιγμούς φαύλων ανθρώπων¹⁵⁰⁵, γράφει ο

¹⁴⁹⁸Soustal, *Thrakien*, 240.

¹⁴⁹⁹Βλ. Asdracha - Bakirtzis, «Inscriptions», 266-268. Καντακουζηνός, III, 196¹⁷⁻¹⁸, 199¹, 221⁵.

¹⁵⁰⁰Πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Χώρας ἐπὶ τῆ τελευταίῃ τοῦ πρώτου καθηγουμένου αὐτῶν Λουκά. *Μονωδία τε ἐπ' αὐτῶ καὶ προτροπὴ αὐτοῖς εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ καλοῦ*, Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, αρ. 16, 611-632. Παλαιότερες εκδόσεις: Ševčenko, «Metochites», 58-82. Ševčenko, «Observations», 284-285.

¹⁵⁰¹Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, 1, 611⁷⁻²⁴. 2, 611¹- 612²².

¹⁵⁰²Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, 20, 631¹⁻⁵.

¹⁵⁰³Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, 21, 632²²⁻³⁵.

¹⁵⁰⁴Polemis – Kaltsogianni, *Orationes*, 20, 631⁵⁻¹⁹. 21, 631¹⁻⁶. Τη μονή της Χώρας είχε συνεχώς στη σκέψη του, όπως φαίνεται και από ένα ποίημά του, που έγραψε στην εξορία, βλ. παρακάτω, σ. 306-307.

¹⁵⁰⁵Γρηγοράς, I, 431⁹⁻¹⁴. Η κατάσταση της υγείας του επιδειωνόταν και από την έλλειψη συγκεκριμένων αγαθών, όπως το ψάρι, ο οίνος, τα λαχανικά, τα φρούτα, βλ. Ševčenko, «Metochites», 36, σημ. 135.

ιστορικός, και από τη μαρτυρία του συμπεραίνουμε ότι ο Θεόδωρος πρέπει να περιορίστηκε στο κάστρο του Διδυμοτείχου, ενώ οι πολιτικοί του αντίπαλοι θα χαιρόνταν για τον ξεπεσμό του.

Λόγω των προβλημάτων υγείας, του επιτράπηκε το 1330 να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και να εγκατασταθεί στη μονή της Χώρας, που ο ίδιος με τόση αγάπη και φροντίδα είχε ανακαινίσει. Οπωσδήποτε, η επιστροφή του στη μονή και στην πλούσια βιβλιοθήκη του ήταν μεγάλη παρηγοριά. Ενθουμούμενος, όμως, την εποχή της παντοδυναμίας του δεν ξεπέρασε ποτέ την πτώση του.

Τον καιρό της δοκιμασίας του, ο Μετοχίτης έγραψε επτά ποιήματα απευθυνόμενα στον εαυτό του. Τη συλλογή εξέδωσε ο J. M Featherstone και τα τέσσερα από τα επτά ποιήματα είναι γραμμένα στην εξορία του στο Διδυμότειχο (αρ. XVII, XVIII, XIX, XX). Στα δύο πρώτα, αμέσως μετά τη μεταφορά του εκεί, η θλίψη είναι έντονη για την αλλαγή της κατάστασής του. Ο Θεόδωρος, όμως, προσπαθεί να της δώσει φιλοσοφικό νόημα: το πλήθος των συμφορών του, αυτή η ξαφνική εναλλαγή της τύχης του, το ισοστάθμισμα από τη δυστυχία στη μεγάλη ευημερία, την ηρεμία και τις τιμές που απολάμβανε για πολλά χρόνια, δεν τον ξαφνιάζει, εφ' όσον γνωρίζει ότι η μοίρα με τη μεγαλύτερη ευκολία κάθε φορά κάνει κάποιον πλούσιο και μετά φτωχό. Έτσι και ο ίδιος έχει βιώσει και τις δύο καταστάσεις, την απόκτηση δόξας και φήμης για πολλά χρόνια και τώρα τα αντάλλαξε όλα για τη δυστυχία¹⁵⁰⁶.

Στο ποίημα με αρ. XVIII είναι έντονη η επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας, αφού ο Μετοχίτης πιστεύει ότι η ξαφνική πτώση του αποτελεί κάθαρση από τις προηγούμενες αμαρτίες και θεωρεί προτιμότερο να πληρώσει με αυτόν τον τρόπο τώρα γι' αυτές, παρά να υποστεί μεγαλύτερο κακό στο μέλλον¹⁵⁰⁷. Στο τρίτο κατά σειρά δημοσιευμένο ποίημα (αρ. XIX), ανακαλεί στη μνήμη του όλα όσα έχασε, αξιώματα, σπίτι, περιουσία, παραμένει, όμως, πλούσιος, περισσότερο από τον καθένα, γιατί ο πραγματικός πλούτος, σύμφωνα με το παράδειγμα του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου από τα Μέγαρα της Αττικής Στίλπωνα, βρίσκεται μέσα στην ψυχή του¹⁵⁰⁸. Παρ' όλα αυτά, στη σκέψη του έρχονται

¹⁵⁰⁶Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XVII, 74₄₅₋₇₄.

¹⁵⁰⁷Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XVIII, 96₈₁₋₉₆, 115-120. Βλ. και αρ. XVIII, 110₃₇₂₋₃₇₉. Δηλώνει, επίσης, ότι δεν θέλει να φανεί αγάριστος για τα καλά που του χάρισε ο Χριστός όλα τα προηγούμενα χρόνια και Του αποδίδει ευχαριστίες, ό.π., αρ. XVIII, 108₃₆₀₋₃₆₆.

¹⁵⁰⁸Ο Στίλπων, όταν ο Δημήτριος πολιορκητής, βασιλιάς της Μακεδονίας, το 307 π.Χ. κατέλαβε και λεηλάτησε την πόλη των Μεγάρων, ρώτησε τον φιλόσοφο αν οι στρατιώτες αφαίρεσαν κάτι από την περιουσία του, και εκείνος του απάντησε αγέρωχα: «Κανένας. Κανένας δεν πήρε τα βόδια και τους ίππους μου, ούτε είδα κανέναν να κουβαλάει στους ώμους του τη σοφία μου ή την ψυχή μου». Βλ. Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 114. Ο Στίλπων στο τέλος της ζωής του δικάστηκε και καταδικάστηκε από τους Αθηναίους με την κατηγορία της ασέβειας προς τα θεία και εξορίστηκε, όπως ο Μετοχίτης.

πάλι όσα έχασε από το χτύπημα της φοβερής Μοίρας, που όλα τα σταθμίζει και μοιράζει πότε λύπες και πότε χαρές. Και όταν από τις μεγάλες λύπες έρχονται ξαφνικά μεγάλες χαρές, τότε, γράφει ο Θεόδωρος, αυτές είναι ευχάριστες, αλλά όταν συμβαίνει το αντίθετο, τότε είναι ανυπόφορο για τους θνητούς. Όπως τον λαμπερό ήλιο διαδέχεται ξαφνικά ισχυρή καταιγίδα, έτσι και η δική του πτώση ήρθε ξαφνικά, όταν βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής του, και χάθηκαν όλα: η αναγνώριση και οι τιμές, ο αμέτρητος πλούτος σε χρήματα και θησαυρούς¹⁵⁰⁹. Χρυσάφι, μαργαριτάρια και πολύτιμοι λίθοι για τον στολισμό των γυναικών, αλλά και πολύτιμα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όλα όσα συνήθιζαν να χρησιμοποιούν οι πλούσιοι και ισχυροί άνδρες της εποχής του, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους δημότες¹⁵¹⁰. Η ανάληψη από τον Μετοχίτη της πρωθυπουργίας και οι δημόσιες σχέσεις με ομοεθνείς ή ξένους, αύξησαν τις ανάγκες του σε χρήματα, αλλά και σε όλα τα πολύτιμα αντικείμενα, που αναφέρθηκαν, αφού, όπως ο ίδιος με ειλικρίνεια ομολογεί, είναι αδιανόητο κάποιος με τη δική του θέση και υπό αυτές τις συνθήκες να ζήσει διαφορετικά¹⁵¹¹.

Στη συνέχεια, ανακαλεί στη μνήμη του την πολυτελέστατη οικία του, που καταστράφηκε από τον όχλο. Παρομοιάζει την όψη της με ναό, κάνει λόγο για τις αστραφτερές κολώνες και τα χρωματιστά μάρμαρα, τους κήπους και τις πηγές, που διοχέτευαν το νερό μέσω αγωγών στις κινστέρνες, για το σκεπαστό προαύλιο, που προστάτευε από τον ήλιο τους περιπατητές, για τις δύο μεγάλες πλακόστρωτες λεωφόρους γύρω από την ιδιοκτησία του, προς διευκόλυνση των ταξιδιωτών¹⁵¹². Στο ίδιο ποίημα μαθαίνουμε ότι κατείχε ζώα βοσκής, δηλαδή πρόβατα, χοίρους, κατσίκες και βόδια. Επίσης, μεγάλο αριθμό αλόγων, καμήλες για μεταφορά φορτίου και περιήγηση, καθώς και πολλά ζώα για όργωμα, μερικά από τα οποία του είχε χαρίσει ο Ανδρόνικος Β'¹⁵¹³. Επομένως, εκτός από πανίσχυρος πολιτικός, ο Μετοχίτης ήταν ο πλουσιότερος πολίτης της αυτοκρατορίας μετά τον αυτοκράτορα.

Η καταστροφής της πολυτελούς οικίας του *μεγάλου λογοθέτου* και η λεηλασία της περιουσίας του, που ο ίδιος αποδίδει σε ανθρώπους αμαθείς¹⁵¹⁴, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να δικαιολογηθούν, αφού αποτελούν πράξεις καταδικαστέες. Μπορούν, όμως, να κατανοηθούν μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Για τους φτωχούς πολίτες,

¹⁵⁰⁹Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 114₇₀-116₁₀₀.

¹⁵¹⁰Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 118₁₂₁-140.

¹⁵¹¹Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 118₁₅₅-122₂₁₀.

¹⁵¹²Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 120₁₆₅-202.

¹⁵¹³Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 122₂₁₆-226.

¹⁵¹⁴Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XIX, 122₂₃₉-242.

ιδιαίτερα για τον φτωχό αγροτικό κόσμο, η καθημερινότητα ήταν ζοφερή. Την ίδια περίοδο που ο Μετοχίτης διέθετε στα κτήματά του μέχρι και καμήλες, τις οποίες θα είχε φέρει από την Ανατολή, οι φτωχοί συμπολίτες του δεν μπορούσαν να συντηρήσουν ούτε τα ζώα βοσκής για την καθημερινή τους διαβίωση. Πολλές εκτάσεις γης και βοσκοτόπια είχαν χαθεί με τις κατακτήσεις των Οθωμανών στη Μ. Ασία και τις εχθρικές επιδρομές, πολλοί αγρότες έμειναν χωρίς κτήματα, και οι πάροικοι στέναζαν από τους υπερβολικούς φόρους. Τα γεγονότα του Α΄ Εμφυλίου πολέμου (1321-1328) επιδείνωσαν την κατάσταση, αφού στο εσωτερικό η οικονομική ζωή παρέλυσε και η γεωργία, λόγω των μετακινήσεων των στρατευμάτων, παρεμποδίστηκε, ιδιαίτερα στην περιοχή της Θράκης, η οποία υπήρξε και το κύριο κέντρο των επιχειρήσεων. Ο Ανδρόνικος Γ΄ εκμεταλλεύτηκε δεόντως τη συγκεκριμένη κατάσταση για την επικράτησή του, υποσχόμενος στους κατοίκους της Θράκης φοροαπαλλαγή¹⁵¹⁵. Κατά την τρίτη και τελική φάση του Α΄ Εμφυλίου (1327-1328) η κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη είχε γίνει αφόρητη. Όπως γράφει ο D. Nicol, τον Μάιο του 1328 ο πληθυσμός στην πρωτεύουσα ήταν έτοιμος να δεχθεί οποιαδήποτε μορφή ανακούφισης, αφού ο αποκλεισμός του Γαλατά και του Βοσπόρου από 40 βενετσιάνικα πλοία ως αντίποινα κατά των Γενουατών, εμπόδιζε τον ανεφοδιασμό της Πόλεως σε τρόφιμα¹⁵¹⁶. Υπό αυτές τις συνθήκες, φαίνεται ότι τις πρωινές ώρες, με την είδηση της εισόδου του Ανδρονίκου μέσα στην Πόλη, πολύς κόσμος, στην ουσία όχλος, που δεν μπορούσε να ελεγχθεί, κατευθύνθηκε προς τα σπίτια των πλουσίων. Τη μεγαλύτερη, όμως, καταστροφή υπέστη η οικία του Μετοχίτη, όχι μόνο γιατί ήταν η πιο πλούσια, αλλά μάλλον επειδή εκείνη την ώρα για όλους αυτούς που την κατέστρεφαν με μανία, ήταν το σύμβολο της απερχόμενης εξουσίας, ήταν το σπίτι του ανθρώπου, ο οποίος συμβούλευε τον Ανδρόνικο Β΄ να ασκεί την επαχθή οικονομική του πολιτική, την ίδια περίοδο που ο ίδιος ο μέγας λογοθέτης συγκέντρωνε τον πλούτο του, προκαλώντας το μίσος των φτωχών πολιτών εναντίον του.

Προς το τέλος του ποιήματος (αρ. XIX) ο Μετοχίτης αναφέρεται στη μονή της Χώρας, που ο ίδιος είχε ανακαινίσει. Ακόμη και στην εξορία, η έννοια του ήταν γι' αυτή. Όταν δημεύτηκε η περιουσία του, ο μεγαλύτερος φόβος του ήταν μήπως μέσα στην

¹⁵¹⁵Εκείνη την περίοδο η περιοχή της Θράκης υπέφερε από τη βαριά φορολογία που είχε επιβάλει ο Ανδρόνικος Β΄. Για να πετύχει την υποστήριξη του λαού στη σχεδιαζόμενη συνωμοσία, ο νεαρός Ανδρόνικος έπρεπε να ευνοήσει εκείνες τις μάζες του πληθυσμού, που βλάπτονταν από την πολιτική του παππού του. Τα λόγια του Συργιάννη προς τον νεαρό Ανδρόνικο επιβεβαιώνουν την κατάσταση που επικρατούσε στις Θρακικές πόλεις και κάνουν φανερό τον λόγο, για τον οποίο η όλη επιχείρηση στήθηκε στην περιοχή της Θράκης και υποστηρίχθηκε από τον πληθυσμό της, βλ. Γρηγοράς, I, 299²⁴-300⁷.

¹⁵¹⁶Nicol, *Last Centuries*, 168

αναταραχή καταστραφεί και εκείνη, την οποία χαρακτηρίζει λαμπρή μονή, ένα χάσμα οφθαλμών, ένα αξιοσέβαστο θέαμα ανάμεσα στα υπόλοιπα στολίδια της Πόλεως¹⁵¹⁷.

Στο τέταρτο και τελευταίο ποίημα (αρ. XX) γραμμένο στην εξορία, σε αντίθεση με τα προηγούμενα που επικρατεί η χριστιανική αντίληψη ότι οι αμαρτίες ευθύνονται για τις συμφορές του, η επίδραση της στωικής φιλοσοφίας είναι έντονη, αφού η Μοίρα έχει ορίσει για όλους να υποφέρουν κάποια στιγμή της ζωής τους¹⁵¹⁸.

Στο τέλος του ποιήματος η επίδραση της κλασικής αρχαιότητας είναι έντονη: ο ναυτικός που κινδυνεύει από τη θαλασσοταραχή, στρέφεται προς τον Ποσειδώνα, λέγοντάς του ότι δεν θα εγκαταλείψει το πηδάλιο και θα κρατήσει όρθιο το καράβι. Αυτόν τον ναυτικό θέλει να μιμηθεί και ο ίδιος, μένοντας πιστός στο πηδάλιο, ψύχραιμος εν μέσω ισχυρής καταιγίδας, κοιτάζοντας ψηλά και επικαλούμενος τον Θεό, έχοντας εμπιστοσύνη σε Εκείνον ότι θα τον βγάλει σε ασφαλές μέρος¹⁵¹⁹.

Μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη για λόγους υγείας, ο Μετοχίτης έζησε στη μονή της Χώρας, όπου συνέχισε τις μελέτες του και τη συγκέντρωση χειρογράφων στη βιβλιοθήκη του. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο διανοούμενος, ο επιστήμων, ο ουμανιστής, ο πρόδρομος των ανθρωπιστών της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης, άφησε την τελευταία του πνοή δύο χρόνια μετά την επιστροφή του στην πρωτεύουσα, το 1332¹⁵²⁰, ένα μήνα μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', που υπηρέτησε για χρόνια πιστά. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, που στάθηκε στο πλάι του δασκάλου του την τελευταία περίοδο, είχε επέλθει πλήρης εξασθένηση του οργανισμού του από την ασθένεια (δυσουρία), η οποία τον ταλαιπωρούσε από τον καιρό της εξορίας του, αλλά και από τη μεγάλη του λύπη για τη φυλάκιση των παιδιών του¹⁵²¹. Όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του Ανδρονίκου Β', παρέλυσε. Ενδύθηκε τότε το μοναχικό σχήμα και ύστερα από ένα μήνα έφυγε από τη ζωή σε ηλικία 62 ετών¹⁵²². Ο Γρηγοράς, που λίγες ημέρες πριν είχε αποχαιρετήσει τον Ανδρόνικο Β', εκφώνησε τον επικήδειο. Η

¹⁵¹⁷Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XX, 130³⁶⁹⁻³⁹⁵.

¹⁵¹⁸«Γιατί, ψυχή μου, ενοχλείσαι από τη μεταστροφή της Τύχης; Δεν είσαι η μόνη που οι θλίψεις ήρθαν ως αντάλλαγμα για την ευτυχία τόσων χρόνων. Δεν είμαι ο δεύτερος, ούτε καν ο τρίτος ανάμεσα σε τόσους θνητούς, που έχουν πέσει σε τόσο μεγάλες θλίψεις, ήταν αμέτρητοι στο παρελθόν και παραμένουν μέχρι σήμερα όσοι υποφέρουν, όπως εγώ ... κανείς δεν ζει χωρίς λύπη από την αρχή της ζωής του μέχρι το τέλος της, ακόμη και αν έχει καταφέρει να ζήσει για πολλά χρόνια σταθερά σε ευημερία», Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XX, 132¹⁻²⁰.

¹⁵¹⁹Featherstone, *Metochites's Poems*, αρ. XX, 142²¹⁴⁻²²⁵.

¹⁵²⁰Ο Γρηγοράς κάνει λόγο στο έργο του *Φλωρέντιος ή περί σοφίας*, 63¹⁸⁷⁻¹⁹², για τη δίχρονη εξορία του Μετοχίτη, τη δήμευση της περιουσίας του και τον θάνατό του λίγο μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, αφού νόσησε βαριά.

¹⁵²¹Βλ. παραπάνω, 300.

¹⁵²²Γρηγοράς, I, 474¹³⁻²³.

θλίψη του ήταν μεγάλη¹⁵²³. Ο Μετοχίτης ήταν η σκιά του Ανδρονίκου Β΄, ο πιο έμπιστος σύμβουλος του, γεγονός που τονίζει ο Γρηγοράς¹⁵²⁴, ο οποίος αποχαιρετά τον δάσκαλό του, αλλά και τον λόγιο που με την κλασική του μόρφωση έβαλε τη σφραγίδα του σε μία ολόκληρη εποχή, τον αστρονόμο, τον μαθηματικό, τον φιλόσοφο, τον άνθρωπο των τεχνών και των επιστημών, τον ρήτορα¹⁵²⁵.

Αυτός ήταν ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο μεγάλος λόγιος και επιστήμων, το ζωντανό μουσείο, κατά τον ιστορικό. Γι' αυτό θεωρώ ότι ο Ανδρόνικος Γ΄ θα έπρεπε να τον είχε προστατεύσει και όχι να τον τιμωρήσει με εξορία. Ο νέος αυτοκράτορας, όμως, δεν έτρεφε την ίδια αγάπη για τα γράμματα όπως ο παππούς του, ούτε είχε την ευαισθησία και τις γνώσεις για να εκτιμήσει έναν τόσο μεγάλο λόγιο, όπως ο Θεόδωρος.

2. Δεσπότης Κωνσταντίνος Παλαιολόγος

Θύμα των εμφυλίων συγκρούσεων μεταξύ των δύο Ανδρονίκων για τον βυζαντινό θρόνο υπήρξε και ο αδελφός του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, ο πορφυρογέννητος Κωνσταντίνος, ο οποίος έλαβε τον τίτλο του δεσπότη¹⁵²⁶. Τα γεγονότα της εξορίας του και της φυλάκισής του κατά την πρώτη φάση του Εμφυλίου (1321-1322) περιγράφονται από τον Γρηγορά στο κεφ. VIII 11 του πρώτου βιβλίου.

Η αλλαγή στρατοπέδου του Συργιάννη έγινε η αιτία να κορυφωθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών. Τον χειμώνα του 1321 ο νεαρός Ανδρόνικος επιχείρησε με τον στρατό του να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να συλλάβει τον Συργιάννη, εκείνος όμως, αφού έλαβε υποσχέσεις στήριξης από τα

¹⁵²³Γρηγοράς, I, 475₁₋₉.

¹⁵²⁴... χθές ἀφείλες ἡμῶν τὸν μέγιστον βασιλέα· σήμερον τὸν δεξιὸν ὑπηρέτην ... χθές τῆς χρυσῆς καὶ μεγάλης γλώττης τοὺς λόγους· σήμερον τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὸν Περίπατον καὶ τὴν Στοάν ἐκείνης τῆς γλώττης κάκειων τῶν λόγων· χθές τὰς Μούσας· σήμερον τὸ ζῶν καὶ κινούμενον μουσεῖον, Γρηγοράς, I, 476₁₋₁₁.

¹⁵²⁵Θρηνήσατε τὸ τῶν Ῥωμαίων κλέος τῇ σοφίᾳ σεμνύνοντα πλέον, ἢ τὸ τῶν Ἀθηναίων πάλαι Σωκράτει καὶ Πλάτωνες... τίς τὴν τέχνην τῶν τεχνῶν καὶ τὴν τῶν ἐπιστημῶν ἐπιστήμην διέθφειρε; Γρηγοράς, I, 477₁₁₋₁₉ καὶ 478₆₋₁₈: ... οὗτος ἦν ὁ πάντα ὑπερφωνήσας φιλοσόφους καὶ ῥήτορας, ὅπόσους ὁ μακρὸς ὕμνησε χρόνος ὁ τῶ νῶ καὶ τῇ γλώττῃ διαμετρῶν οὐρανὸν καὶ ἀστέρας ... ὁ πολλὴν ἐνδειξάμενος πρόνοιαν τῶν ἐξῆς ἐλλογίμων Ἑλλήνων ... ὁ ῥάδιαν τὴν τῆς ἀστροθεάμονος ἐπιστήμης σοφίαν πεποικώς... ὁ τῆς Ἀριστοτελικῆς γλώττης τὰς λαβυρίθους ἀπλώσας.

¹⁵²⁶Ο Μιχαήλ Η΄ είχε πρόθεση να νυμφεύσει τον υιό του, Κωνσταντίνο, με μία δυτική πριγκίπισσα και να προχωρήσει στη σύσταση ενός βασιλείου αυτοκρατορίας, το οποίο θα περιελάμβανε τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία. Επομένως, σχεδίαζε τον διαμελισμό της βυζαντινής επικράτειας, σύμφωνα με τον Μαυρομμάτη, *Παλαιολόγοι*, 48-49. Ο ίδιος (σ. 49) σημειώνει ότι: «Ο Μιχαήλ φρόντισε να καταστήσει τον Πορφυρογέννητο πολύ πλούσιο. Τα σημαντικά εισοδήματα από πρόνοιες, τα κοπάδια, τα πολύτιμα είδη σε χρυσό ή σε ασήμι, τα υφάσματα και τέλος οι μεγάλοι άρχοντες, οι οποίοι από τον Μιχαήλ είχαν ταχθεί στην υπηρεσία του Πορφυρογεννήτου, συνέτειναν ώστε στην Κωνσταντινούπολη να υπάρχει μία αυλή εξίσου πλούσια με την αυτοκρατορική».

γειτονικά φρούρια, εξουδετέρωσε όλες τις φρουρές και εισήλθε αιφνιδιαστικά με επικουρικό στρατό τριακοσίων οπλιτών στην Κωνσταντινούπολη, ματαιώνοντας τα σχέδια του Ανδρονίκου Γ'¹⁵²⁷. Ύστερα από αυτά τα γεγονότα, ο γηραιός Ανδρόνικος ήταν αποφασισμένος να τιμωρήσει τον επαναστάτη εγγονό του. Αφού όρισε ως επίτροπο Μακεδονίας τον *δεσπότη* Κωνσταντίνο, του έδωσε εντολή να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη, όπου διέμενε η μητέρα του Ανδρονίκου Γ', δέσποινα Μαρία - Ξένη Παλαιολογίνα, και να την μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη¹⁵²⁸.

Πιστεύω ότι με αυτόν τον τρόπο, πρώτον, η μητέρα του Ανδρονίκου Γ' δεν θα μπορούσε να προσφέρει βοήθεια στον υιό της και, δεύτερον, ο Ανδρόνικος Β' ίσως σκεφτόταν να χρησιμοποιήσει τη δική της σύλληψη ως μοχλό πίεσης απέναντι στον νεαρό Ανδρόνικο. Επιπλέον, ο *δεσπότης* Κωνσταντίνος, με την εξουσία του επιτρόπου, θα συγκροτούσε στρατό και θα βιάδιζε από τη Θεσσαλονίκη προς τη Χριστούπολη. Παράλληλα, ο Συργιάννης θα βιάδιζε εναντίον του Ανδρονίκου Γ' με άλλο στρατό, αποτελούμενο κυρίως από Τούρκους και Βυζαντινούς στρατιώτες από τη Βιθυνία. Σκοπός του σχεδίου, στην κατάστροψη του οποίου πιστεύω ότι ίσως συμμετείχε και ο Συργιάννης, ήταν να εγκλωβίσουν τον νεαρό Ανδρόνικο και τον στρατό του και από τις δύο κατευθύνσεις, ώστε να μην υπάρχει γι' αυτόν τρόπος διαφυγής.

Επιφορτισμένος με τα παραπάνω καθήκοντα, ο *δεσπότης* Κωνσταντίνος απέπλευσε για τη Θεσσαλονίκη. Εκεί, συνέλαβε την δέσποινα Ξένη μαζί με τους ακολούθους της και, αφού με πολύ άσχημο τρόπο τους επιβίβασε σε πλοίο, τους έστειλε στην Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η δέσποινα Ξένη θα πρέπει να συμπεριληφθεί στους εξορίστους της περιόδου, εφ' όσον μετακινήθηκε με τη βία από τη Θεσσαλονίκη, όπου διέμενε. Στην πρωτεύουσα την περιόρισαν μέσα στα ανάκτορα, για να μην μπορεί να διαφύγει. Στη συνέχεια, ο Κωνσταντίνος βιάδισε με μεγάλη στρατιωτική δύναμη από τη Μακεδονία προς την Χριστούπολη. Η θρακική πόλη ήταν με το μέρος του Ανδρονίκου Γ' και οι φρουροί αρνήθηκαν την είσοδο στα στρατεύματα του Κωνσταντίνου, εκείνος, όμως, κατάφερε και διάνοιξε σε κάποιο σημείο τα τείχη, με αποτέλεσμα να περάσει όλος ο στρατός του μέσα στην πόλη¹⁵²⁹.

Η είδηση έκανε έξαλλο τον Ανδρόνικο Γ'. Τα γεγονότα που ακολούθησαν και σχετίζονται με την τύχη του Κωνσταντίνου, αποκαλύπτουν το μίσος που είχε κυριεύσει

¹⁵²⁷Γρηγοράς, I, 353₃₋₂₀.

¹⁵²⁸Γρηγοράς, I, 354₁₋₅. Πρόκειται για τη Ρίτα της Αρμενίας (1278-1333), σύζυγο του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ' (βλ. Παχυμέρης III, 231₂₃ -233₈₋₁₀). Έλαβε το όνομα Μαρία στη βυζαντινή αυλή και στη συνέχεια το μοναστικό όνομα Ξένη, βλ. *PLP* αρ. 21394.

¹⁵²⁹Γρηγοράς, I, 354₁₆-355₂.

τους δύο αντιπάλους, παππού και εγγονό, και όσους τους στήριζαν. Ο Ανδρόνικος Γ΄ αποφάσισε να προχωρήσει στη σύλληψη του δεσπότη Κωνσταντίνου. Το σχέδιό του είχε δύο μέρη. Αρχικά, επιχείρησε να δελεάσει με υποσχέσεις χρημάτων τους στρατιώτες που βρίσκονταν μέσα στο στρατόπεδο του δεσπότη, ώστε να τον προδώσουν¹⁵³⁰. Έφτιαξε έγγραφες υποσχέσεις αμοιβής χρημάτων και κτημάτων σε όποιον τον συνελάμβανε, και έδωσε τα χαρτιά σε ντόπιους για να τα ρίξουν παντού μέσα στο στρατόπεδο και στους γύρω δρόμους. Στη συνέχεια, με τη δική τους βοήθεια, φρόντισε να διαδώσει παντού τη φήμη ότι οι Κωνσταντινουπολίτες είχαν εξεγερθεί εναντίον του Ανδρονίκου Β΄ και τον είχαν δολοφονήσει. Έδειχναν, μάλιστα, ως απόδειξη του γεγονότος λευκές τρίχες προβάτων, υποστηρίζοντας ότι ήταν οι τρίχες από το κεφάλι του και τα γένια του ¹⁵³¹.

Με την υπόσχεση αμοιβής, ο νεαρός Ανδρόνικος στόχευε να βρει υποψήφιους προδότες του Κωνσταντίνου. Ήταν μία έξυπνη κίνηση, αφού η υπόσχεση χρημάτων είναι πάντα δελεαστική. Αλλά και η διασπορά ψευδών ειδήσεων θα προκαλούσε τον πανικό και πολλοί θα εγκατέλειπαν τον Κωνσταντίνο. Πράγματι, οι φήμες που είχαν πλέον διαδοθεί παντού μέσα στο στρατόπεδο και σε όλα τα χωριά και τις περιοχές, καθώς και τα χαρτιά με την υπόσχεση αμοιβής για τη σύλληψή του, που έφτασαν στα χέρια του, είχαν πανικοβάλλει τον δεσπότη Κωνσταντίνο. Οι σύμβουλοί του φοβούνταν πλέον ότι ο στρατός θα τον πρόδιδε σύντομα και δεν θα προλάβαινε να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη.

Στις αρχές της άνοιξης του 1322, ο Ανδρόνικος Β΄ έστειλε ένα πλοίο στη Θεσσαλονίκη και μυστικά γράμματα στον Κωνσταντίνο, με τα οποία του ζητούσε να συλλάβει γρήγορα τους στασιαστές, είκοσι πέντε στον αριθμό, που υποκινούσαν τον λαό της πόλεως, και να τους οδηγήσει δέσμιους στην Κωνσταντινούπολη. Η πληροφορία όμως διέρρευσε στα μελλοντικά θύματα, με αποτέλεσμα να ξεσηκώσουν τον λαό εναντίον του δεσπότη. Το σύνθημα της εξέγερσης, την οποία φαίνεται ότι ετοίμαζαν από καιρό, δόθηκε από τον ήχο των καμπάνων των εκκλησιών, που χτυπούσαν οι επαναστάτες. Ο λαός έτρεξε μαζικά προς την οικία του δεσπότη, άρπαξε όλο τον πλούτο, δολοφόνησε ή φυλάκισε όσους βρήκε μέσα και στη συνέχεια έβαλε φωτιά και την έκαψε. Τόσο ήταν το μίσος των Θεσσαλονικέων εναντίον του. Ο ίδιος, διαισθανόμενος τον κίνδυνο, είχε καταφύγει στην ακρόπολη. Όταν είδε τη φωτιά που έβγαине από την οικία του, τρομοκρατημένος ανέβηκε στο άλογό του και διέφυγε, κατευθυνόμενος προς τη

¹⁵³⁰Ο Ανδρόνικος Γ΄ ήταν συνηθισμένος στις υποσχέσεις. Όπως είδαμε παραπάνω, ξεσήκωσε τον λαό της Θράκης υποσχόμενος φοροαπαλλαγές.

¹⁵³¹Γρηγοράς, I, 355⁷⁻²³.

μονή Χορταΐτου. Οι διώκτες του, όμως, τον πρόλαβαν στον δρόμο. Αφού τον συνέλαβαν, τον ανάγκασαν να περιβληθεί το μοναχικό σχήμα¹⁵³².

Ο Κωνσταντίνος οδηγήθηκε σιδηροδέσιμος μπροστά στον αυτοκράτορα. Προς έκπληξη όλων, ο Ανδρόνικος Γ΄ τού φέρθηκε με επιείκεια, αλλά την επόμενη ημέρα πείστηκε από τους συμβούλους του να τον εξορίσει στο Διδυμότειχο, όπου φυλακίστηκε μαζί με έναν νέο από τη συνοδεία του. Ο Γρηγοράς περιγράφει την άθλια φυλακή και τις εξευτελιστικές και απάνθρωπες συνθήκες, υπό τις οποίες κρατούνταν ο Κωνσταντίνος και ο υπηρέτης του. Η φυλακή στην πραγματικότητα ήταν ένα πηγάδι, από το οποίο άδειασαν το νερό και με ένα σχοινί τους κατέβασαν στον πάτο. Στη συνέχεια, σφράγισαν το πηγάδι και άφησαν τους φυλακισμένους μέσα στο απόλυτο σκοτάδι και στριμωγμένους τον έναν πάνω στον άλλον. Οι συνθήκες υγιεινής, κατά τον ιστορικό, ήταν άθλιες. *Πῶς παραστήσω τὸ μείζον ἐκεῖνο δὴ καὶ φρικῶδες; αναρωτιέται ο ιστορικός. Τα ούρα τους και το λιγοστό ψωμί τους βρίσκονταν το ένα δίπλα στο άλλο. Και τα βασανιστήρια δεν είχαν τελειωμό. Οι φύλακες, για να τους γελοιοποιήσουν, κάθε βράδυ που ανέβαζαν το δοχείο με τις ακαθαρσίες τους, το ανέτρεπαν επίτηδες και το άδειαζαν στο κεφάλι τους. Ήταν τόσο απάνθρωπο το μαρτύριό τους, που συγκίνησε κάποιους από τους πνευματικούς ανθρώπους και έκαναν έκκληση στον Ανδρόνικο Γ΄ να τους μεταφέρει σε πιο άνετη φυλακή¹⁵³³, δεν επέστρεψαν όμως στην Κωνσταντινούπολη.*

Η εξιστόρηση των παραπάνω γεγονότων δείχνει το κλίμα που υπήρχε στη Θεσσαλονίκη εναντίον του γηραιού Ανδρόνικου. Η αυτοκρατορία βρισκόταν σε δύσκολη οικονομική θέση. Οι Οθωμανοί είχαν καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της Μ. Ασίας. Η εξέλιξη αυτή σήμαινε απώλεια εδαφών, φορολογικών εσόδων και αγαθών, αλλά και την μετανάστευση Μικρασιατών προσφύγων στην Κωνσταντινούπολη, τους οποίους, όμως, ο Ανδρόνικος Β΄, λόγω της οικτρής οικονομικής κατάστασης, δεν μπορούσε να συντηρήσει. Η Θράκη είχε καταστραφεί από τους Καταλανούς, το εμπόριο και ο ανεφοδιασμός της αυτοκρατορίας βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Ιταλών, και όσα χρήματα εισέρεαν στο ταμείο ξοδεύονταν σε φόρους υποτελείας ή επιχορηγήσεις προς τους εχθρούς. Όπως σημειώνει ο D. Nicol, «Οι γαιοκτήμονες στη Θράκη και τη Μακεδονία, που είχαν για πολύ καιρό διαφύγει την φρίκη, δυσανασχετούσαν που έπρεπε να πληρώνουν αυξημένους φόρους για να εξαγοράζονται οι Καταλανοί ή οι Τούρκοι, και δεν θεωρούσαν σωστή τη συγκεκριμένη πολιτική»¹⁵³⁴.

¹⁵³²Γρηγοράς, I, 356₆-23.

¹⁵³³Γρηγοράς, I, 357₁-358₅.

¹⁵³⁴Nicol, *Last Centuries*, 161-162.

Το 1320 ο Ανδρόνικος Β΄ προσπάθησε να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση με αύξηση φόρων. Η πολιτική του αυτή έφερε αρκετά χρήματα στο ταμείο, ώστε να καταφέρει να οργανώσει, έστω και σε μικρό βαθμό, την άμυνα. Την κρίσιμη στιγμή όμως, ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος. Και όπως είδαμε παραπάνω, ο Ανδρόνικος Γ΄ και όσοι τον περιστοίχιζαν, εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση και υπόσχονταν στον πληθυσμό φοροαπαλλαγή. Με αυτή την προπαγάνδα κέρδισε τον πόλεμο εναντίον του παππού του. Για τους κατοίκους της Θράκης, των οποίων η γη είχε λεηλατηθεί από τα ξένα στρατεύματα, ήταν δικαιολογημένη η προσχώρησή τους στο στρατόπεδο του Ανδρόνικου Γ΄, η Θεσσαλονίκη, όμως, δεν βρισκόταν στην ίδια κατάσταση. Η πόλη διέθετε ένα πλούσιο λιμάνι και η περιουσία και τα κτήματα των κατοίκων της δεν είχαν καταστραφεί, όπως αυτά των Θρακιωτών. Επομένως, θεωρώ ότι τα γεγονότα που οδήγησαν στη σύλληψη του δεσπότη Κωνσταντίνου και στη συνέχεια στην εξορία του, φαίνεται ότι δεν είχαν αφετηρία κοινωνική, αλλά πολιτική. Οι είκοσι πέντε επαναστάτες ήταν υποστηρικτές του Ανδρόνικου Γ΄ και προετοίμασαν την άνοδό του, εκμεταλλευόμενοι τη γενική δυσανεμία των Θεσσαλονικέων για τα φορολογικά μέτρα. Ο Γρηγοράς είναι σαφέστατος στη διήγησή του ότι αυτοί έδωσαν το σύνθημα και οδήγησαν τον όχλο στο σπίτι του Κωνσταντίνου για να το λεηλατήσουν.

Η δεύτερη επισήμανση είναι για τον Ανδρόνικο Γ΄. Φαίνεται ότι ο νεαρός αυτοκράτορας επηρεαζόταν καθοριστικά από τους συμβούλους του. Στην περίπτωση του Κωνσταντίνου, ενώ στην αρχή φέρθηκε με επιείκεια, στη συνέχεια πείστηκε από τους γύρω του να τον εξορίσει και να τον φυλακίσει υπό άθλιες συνθήκες. Το ίδιο, όπως είδαμε παραπάνω, συνέβη και με τον παππού του Ανδρόνικο, αφού πείστηκε από τους συμβούλους του να τον περιορίσει στα ανάκτορα και να του αφαιρέσει την αυτοκρατορική εξουσία. Ο Ανδρόνικος Γ΄ επηρεαζόταν πολύ και από τη γνώμη της μητέρας του, Ξένης. Στις διαπραγματεύσεις του Ρηγίου, που οδήγησαν στη συνθηκολόγηση μεταξύ παππού και εγγονού, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι ο η μητέρα του ήταν παρούσα και ότι εκείνος έπραττε τα πάντα σύμφωνα με τη δική της γνώμη¹⁵³⁵.

¹⁵³⁵... ἐκεῖθεν μετὰ τῆς μητρὸς καὶ διὰ τῆς μητρὸς θεμιστεύει πάντα τὰ γενησόμενα, Γρηγοράς, I, 359₂₋₄.

IV. Βασιλεία Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού (1347-1354)

α) Εξόριστοι για πολιτικούς λόγους

Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος

Η εξορία του Ιωάννη Ε' συνδέεται άμεσα με τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου που προηγήθηκαν, για τη διαδοχή στον βυζαντινό θρόνο. Ο Ιωάννης γεννήθηκε στο Διδυμότειχο στις 18 Ιουνίου του 1332, λίγο μετά τον θάνατο του παππού του, Ανδρονίκου Β'. Σύμφωνα μάλιστα με τον Γρηγορά, η χαρά του Ανδρονίκου Γ' για τη γέννηση του διαδόχου ήταν τόσο μεγάλη, που έβγαλε τα πένθιμα ενδύματα, προκειμένου να εορτάσει το χαρμόσυνο γεγονός¹⁵³⁶.

Λίγα χρόνια αργότερα, τη νύκτα της 14ης προς 15ης Ιουνίου του 1341, ο Ανδρόνικος Γ' άφησε την τελευταία του πνοή σε ηλικία 45 ετών, χωρίς να έχει ορίσει τον διάδοχό του. Ο Ιωάννης, ο μεγαλύτερος από τους τρεις υιούς του, ήταν μόλις εννέα ετών¹⁵³⁷ και δεν είχε στεφθεί ακόμη συναυτοκράτορας. Την επιτροπεία του ανέλαβε ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο στενότερος φίλος και συνεργάτης του Ανδρονίκου Γ' και ο πραγματικός κυβερνήτης του Κράτους κατά την περίοδο της βασιλείας του¹⁵³⁸. Εναντίον του όμως στράφηκε μία ομάδα αντιπολίτευσης, αποτελούμενη από τη μητέρα του νεαρού διαδόχου, Άννα της Σαβοΐας, τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα¹⁵³⁹ και τον άλλοτε φίλο και προστατευόμενο του Καντακουζηνού, Αλέξιο Απόκαυκο¹⁵⁴⁰. Έτσι, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα, ξέσπασε εμφύλια σύγκρουση¹⁵⁴¹ εν μέσω μεγάλων εξωτερικών κινδύνων,

¹⁵³⁶Γρηγοράς, I, 482₁₋₆.

¹⁵³⁷Γρηγοράς, II, 576₂₁. Καντακουζηνός, II, 182₀₋₂₁.

¹⁵³⁸Τους δύο άνδρες συνέδεε βαθιά φιλία. Ο Καντακουζηνός είχε στηρίξει τον Ανδρόνικο Γ' την περίοδο που είχε επαναστατήσει εναντίον του παππού του, βλ. Γρηγοράς, II, 581₁₀₋₁₇.

¹⁵³⁹Ο πατριάρχης, εξυπηρετώντας τα δικά του σχέδια, επηρέαζε την αυτοκράτειρα Άννα, τὸν μὲν Καντακουζηνὸν διαβάλλων ἀεὶ, τὸν δ' Απόκαυκον μακροῖς τοῖς ἐπαίνοις ἐξαίρων. Γρηγοράς, II, 603₂₂₋₂₃.

¹⁵⁴⁰Καθένας από τους παραπάνω είχε τους προσωπικούς του λόγους, για τους οποίους αντιπολιτευόταν τον Καντακουζηνό. Συγκεκριμένα, αν και ο Καντακουζηνός υπήρξε ο στενότερος συνεργάτης του Ανδρονίκου Γ', η αυτοκράτειρα Άννα δεν τον είχε συμπαθήσει ή εμπιστευθεί ποτέ. Ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, υπό την επιρροή του οποίου βρισκόταν η Άννα, διεκδικούσε και αυτός το δικαίωμα να είναι επίτροπος του ανήλικου Ιωάννη. Ο Αλέξιος Απόκαυκος όφειλε τη δύναμη, τη πλούτη και τη φήμη του στον Καντακουζηνό, ήταν, όμως, τυχοδιώκτης και άλλαξε στρατόπεδο. Φρόντισε, μάλιστα, μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Γ', να χτίσει το κάστρο του στους *Επιβάτες* στον Βόσπορο (Sustal, *Thrakien*, 106. Σαμοθράκης Αχιλλέας, *Λεξικόν*, 183-184) ενδεχομένως για να διαφύγει εκεί, εάν τελικά τα σχέδιά του αποτύγχαναν (Γρηγοράς, II, 585₁₃₋₂₂), ενώ φαίνεται ότι μελετούσε τη δολοφονία του Καντακουζηνού, βλ. Γρηγοράς, II, 577₇₋₈.

¹⁵⁴¹Γρηγοράς, II, 720₁₀₋₁₄.

αφού οι Τούρκοι του Σαρουχάν λεηλατούσαν τα Θρακικά παράλια¹⁵⁴², οι Σέρβοι είχαν προελάσει μέχρι τη Θεσσαλονίκη¹⁵⁴³ και οι Βούλγαροι απειλούσαν με πόλεμο¹⁵⁴⁴. Ο Καντακουζηνός συγκρότησε δικό του στρατό και έφυγε για να τους αντιμετωπίσει¹⁵⁴⁵. Επιστρέφοντας όμως στην Κωνσταντινούπολη, πληροφορήθηκε ότι ο μέγας δούξ Απόκαυκος είχε σκόπιμα αφήσει τους Τούρκους να περάσουν στη Θράκη και είχε αποπειραθεί να απαγάγει τον μικρό Ιωάννη Παλαιολόγο¹⁵⁴⁶. Αφού ρύθμισε τα εσωτερικά ζητήματα, έφυγε για δεύτερη φορά με το στρατό του στη Θράκη¹⁵⁴⁷, η αντιπολίτευση όμως, εκμεταλλευόμενη την πεντάμηνη απουσία του από την πρωτεύουσα, προέβη σε πραξικόπημα. Ο Ιωάννης Καλέκας ορίστηκε επίτροπος του ανήλικου Ιωάννη Παλαιολόγου¹⁵⁴⁸, ενώ ο Ιωάννης Καντακουζηνός κηρύχθηκε εχθρός της πατρίδας, η περιουσία του κατασχέθηκε, το σπίτι και τα κτήματά του λεηλατήθηκαν, πολλοί από τους οπαδούς του φυλακίστηκαν¹⁵⁴⁹, όπως και η μητέρα του Θεοδώρα¹⁵⁵⁰. Όταν ο Καντακουζηνός πληροφορήθηκε τα γεγονότα, εξοργίστηκε¹⁵⁵¹ και στις 26 Οκτωβρίου του 1341 αυτοανακηρύχθηκε στο Διδυμότειχο αυτοκράτορας, φρόντισε, όμως, να παρουσιάζεται ως αντιβασιλεύς και υποστηρικτής του νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου¹⁵⁵². Τα γεγονότα προκάλεσαν την οργή της βασιλομήτορος Άννας¹⁵⁵³, ο

¹⁵⁴²Καντακουζηνός, ΙΙ, 65₁₆₋₁₈.

¹⁵⁴³Καντακουζηνός, ΙΙ, 79₉₋₁₆.

¹⁵⁴⁴Καντακουζηνός, ΙΙ, 52₄₋₁₆, 69₃₋₂₂, όπου τελικά ο πόλεμος απεφεύχθη, καθώς ο Βούλγαρος βασιλιάς προτίμησε να ανανεώσει τους όρκους και τις συμφωνίες μεταξύ Βουλγάρων και Βυζαντινών, και ξαναγύρισε στο Τύρνοβο.

¹⁵⁴⁵Καντακουζηνός, ΙΙ, 65₁₉₋₆₆₄. Τελικά, ο Ιωάννης κατάφερε να εκδιώξει τους Τούρκους από τη Θράκη (βλ. Καντακουζηνός, ΙΙ, 69₂₂₋₇₀₁₋₁₄), να κάνει συμφωνία με τον Ομούρ του Αϊδινίου, ο οποίος ετοιμαζόταν να λεηλατήσει τα παράλια (Γρηγοράς, ΙΙ, 596₂₄₋₅₉₈₁), να υπογράψει συνθήκη με τον Ορχάν, Εμίρη των Οσμανιδών (Καντακουζηνός, ΙΙ, 66₃₋₇), και να πείσει τον Στέφανο Δουσάν για σύναψη ειρήνης (Καντακουζηνός, ΙΙ, 82₁₇₋₂₂). Επιπλέον, οι Βαρόνοι της Αχαΐας, λόγω των γεγονότων που συνέβαιναν εκείνη την περίοδο στην Πελοπόννησο, εξέφρασαν με πρεσβεία που έφτασε από τον Μοριά, τη θέληση να αναγνωρίσουν την βυζαντινή επικυριαρχία. Ο εμφύλιος όμως που ακολούθησε, ακύρωσε αυτή τη δυνατότητα, βλ. Καντακουζηνός, ΙΙ, 74₂₁₋₇₇₄. Ostrogorski, *Ιστορία*, Γ', 205-206.

¹⁵⁴⁶Καντακουζηνός, ΙΙ, 70₁₇₋₇₁₁₀. Γρηγοράς, ΙΙ, 599₁₂₋₁₄.

¹⁵⁴⁷Γρηγοράς, ΙΙ, 599₁₇₋₆₀₀₁₃.

¹⁵⁴⁸Γρηγοράς, ΙΙ, 605₁₀₋₂₁. Για τον Ιωάννη Καλέκα, βλ. παρακάτω, σ. 320-323.

¹⁵⁴⁹Γρηγοράς, ΙΙ, 607₁₄₋₆₀₉₄. Καντακουζηνός, ΙΙ, 184₂₂₋₁₈₅₉, σύμφωνα με τον οποίο, στη Μακεδονία, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, κατασχέθηκαν τα κτήματα και η περιουσία του, ανερχόμενη σε 5000 βόδια για βοσκή, 1000 ζεύγη βοδιών για όργωμα, 2500 θηλυκά άλογα, 200 καμήλες, 300 ημίονους, 500 όνους, 50.000 χοίρους και 70.000 πρόβατα. Βλ. και Γρηγοράς, ΙΙ, 623₁₃₋₁₇.

¹⁵⁵⁰Γρηγοράς, ΙΙ, 609₉₋₁₃. Λίγο καιρό αργότερα, η Θεοδώρα πέθανε μέσα στο δεσμοκτήριο, βλ. Γρηγοράς, ΙΙ, 617₆₋₆₁₈₄.

¹⁵⁵¹Γρηγοράς, ΙΙ, 609₁₉₋₆₁₁₆.

¹⁵⁵²Γρηγοράς, ΙΙ, 611₇₋₆₁₂₄. Στην τελετή αναγόρευσης του στο Διδυμότειχο τα ονόματα του ανήλικου Ιωάννη και της μητέρας του Άννας, απαγγέλθηκαν πριν από το δικό του και της συζύγου του, κάνοντας έτσι σαφές ότι προστάτευε τον δυναστικό οίκο των Παλαιολόγων. Ο ίδιος ο Καντακουζηνός (ΙΙ, 173₁₅₋₁₇₄₄), αμέσως μετά την αναγόρευση του, ισχυριζόταν στο συγκεντρωμένο πλήθος από στρατιωτικούς και συγκλητικούς, ότι σε καμία περίπτωση πρόθεσή του δεν ήταν να αδικήσει τον Ιωάννη Ε΄ και τη μητέρα του.

¹⁵⁵³Γρηγοράς, ΙΙ, 612₂₁₋₆₁₃₁₀.

πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας προχώρησε στη στέψη του διαδόχου Ιωάννη Παλαιολόγου, στις 19 Νοεμβρίου του 1341¹⁵⁵⁴, και η αυτοκρατορία οδηγήθηκε σε νέο εμφύλιο πόλεμο (1341-1347), καταστροφικότερο από τους προηγούμενους¹⁵⁵⁵. Κέντρο των πολεμικών επιχειρήσεων αποτέλεσε για μία ακόμη φορά η πολύπαθη περιοχή της Θράκης.

Την άνοιξη του 1342 ο κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης Θεόδωρος Συναδηνός αποφάσισε να προσχωρήσει στο στρατόπεδο του Καντακουζηνού. Οι αντιφρονούντες ξεσήκωσαν τότε τον *δήμο* εναντίον του. Ο Συναδηνός και άλλοι 1000 μέλη της φρουράς της πόλεως, ανάμεσά τους και οπαδοί του Καντακουζηνού αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Θεσσαλονίκη και να ενωθούν με τον Καντακουζηνό, που βρισκόταν στα περίχωρα της πόλεως¹⁵⁵⁶. Με αφορμή το παραπάνω γεγονός και όσα ακολούθησαν, προέκυψε το πολυσυζητημένο θέμα για το κίνημα των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης, που καθόρισε τις πολιτικές εξελίξεις στην πόλη μέχρι το 1350. Δεν θα επεκταθώ περισσότερο στο θέμα, θα σημειώσω, όμως, ότι στο πρόσφατο άρθρο του ο Χρ. Μαλατράς, εξετάζοντας πρόσωπα και γεγονότα, απορρίπτει τις θέσεις που έχουν διατυπωθεί στο παρελθόν σχετικά με τα αίτια σχηματισμού και τους σκοπούς τους κινήματος¹⁵⁵⁷. Όσον αφορά στο θέμα που μας ενδιαφέρει, δηλαδή αυτό των εξορίστων, κατά τη διάρκεια των γεγονότων στη Θεσσαλονίκη με την εξέγερση του *δήμου*, υποστηρικτές και της μίας πλευράς και της άλλης, ανάλογα με το ποια επικρατούσε κάθε φορά, εξορίστηκαν από την πόλη¹⁵⁵⁸. Πρόκειται για πολιτικές εξορίες προσώπων, που οι πηγές διατηρούν την ανωνυμία τους. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο κυβερνήτης Ιωάννης Απόκαυκος εξόρισε από τη Θεσσαλονίκη πλήθος Ζηλωτών, μάλιστα αυτούς που βρίσκονταν υπό τη δική του

¹⁵⁵⁴Γρηγοράς, II, 616⁷⁻¹³.

¹⁵⁵⁵Καντακουζηνός, II, 12⁵⁻⁹.

¹⁵⁵⁶Καντακουζηνός, II, 233⁸-237⁷.

¹⁵⁵⁷Ο Χρ. Μαλατράς, «Μύθος Ζηλωτών», 229-242, ελέγχει και απορρίπτει τις προηγούμενες θέσεις περί κοινωνικών αιτιών του κινήματος, σε μία μορφή «πάλης» των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων κατά της αριστοκρατίας, και ειδικότερα την άποψη που συνδέει τους Ζηλωτές με τον σχηματισμό ενός πολιτικού κόμματος με σαφείς κοινωνικούς-πολιτικούς στόχους. Σύμφωνα με τον ίδιο, το κίνημα ήταν στενά συνδεδεμένο με τις εξελίξεις και τα γεγονότα του εμφύλιου πολέμου, και όχι ξεκομμένο από αυτόν. Οι ηγέτες του κινήματος, Αλέξιος Μετοχίτης, υιός του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μετοχίτη, με την εξορία του οποίου έχουμε ασχοληθεί παραπάνω, Μιχαήλ και Ανδρέας Παλαιολόγοι (ο Ανδρέας ήταν ο ηγέτης των Ζηλωτών), και Γεώργιος Κωκαλάς ανήκαν στους κύκλους της αριστοκρατίας, δεν ήταν φτωχοί, όπως τους παρουσιάζει ο Καντακουζηνός, και δεν όφειλαν την άνοδό τους ή τον πλούτο τους στη συγκυρία του κινήματος. Επιπλέον, οι αρχηγοί των Ζηλωτών, όπως φαίνεται από τα γεγονότα, δεν είχαν κανένα πολιτικό πρόγραμμα και η επιρροή τους στον *δήμο* ήταν περιορισμένη, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων. Εν τέλει, σύμφωνα πάντα με τον Μαλατρά, οι Ζηλωτές: «ως αριστοκράτες και εν πολλοίς τυχοδιώκτες εκμεταλλεύτηκαν τη δύναμη του *δήμου* για πολιτική εξουσία».

¹⁵⁵⁸Καντακουζηνός, II, 394³⁻⁵, 569¹⁶⁻¹⁹, III, 117²⁵.

εξουσία, τους εξόρισε στον Πλαταμόνα και τους φυλάκισε στο κάστρο της περιοχής, το οποίο αποτελεί ένα από τα πλέον καλοδιατηρημένα μεσαιωνικά φρούρια στη Ελλάδα¹⁵⁵⁹.

Νικητής των εμφυλίων συγκρούσεων αναδείχθηκε ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Στις 21 Μαΐου του 1346 φόρεσε το βυζαντινό στέμμα¹⁵⁶⁰, αλλά δεν προχώρησε στην ανακήρυξη του Ματθαίου σε συναυτοκράτορα, θέλοντας να παρουσιάζεται ως προστάτης των δικαιωμάτων του Ιωάννη Ε΄. Η Άννα κλείστηκε τότε μέσα στα ανάκτορα και έδινε τον δικό της αγώνα¹⁵⁶¹, τελικά, όμως, αναγκάστηκε να παραδοθεί. Οι δύο αντίπαλοι, στις 8 Φεβρουαρίου του 1347, κατέληξαν σε συμφωνία, σύμφωνα με την οποία ο Καντακουζηνός και ο Ιωάννης Παλαιολόγος, που είχε από παιδί γίνει το μήλο της έριδος ανάμεσα στους δύο διεκδικητές της εξουσίας, θα βασίλευαν μαζί ως συναυτοκράτορες¹⁵⁶².

Στις 21 Μαΐου του 1347 ο Καντακουζηνός φόρεσε για δεύτερη φορά το βυζαντινό στέμμα μέσα στην εκκλησία της Παρθένου στο παλάτι των Βλαχερνών, αφού ο ναός της Αγίας Σοφίας, κρίθηκε ακατάλληλος λόγω των φθορών που είχε υποστεί¹⁵⁶³. Τα κοσμήματα του βυζαντινού στέμματος, προς λύπη όλων, δεν ήταν από μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους, αλλά από γυαλί¹⁵⁶⁴, ενώ και τα πιάτα μέσα στα οποία προσφέρθηκε το γεύμα του συμποσίου στους προσκεκλημένους, ήταν από κασσίτερο και πηλό¹⁵⁶⁵. Ουδέποτε στην ιστορία της η αυτοκρατορία δεν είχε φθάσει σε τέτοιο βαθμό παρακμής.

¹⁵⁵⁹Καντακουζηνός, II, 571₁₅₋₂₁. Το κάστρο του Πλαταμόνα (εικ.16) στον Νομό Πιερίας, στις νοτιοανατολικές υπώρειες του Ολύμπου, κτίστηκε την περίοδο της Φραγκοκρατίας (μετά την Άλωση του 1204 η περιοχή δόθηκε στον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό: «Pertinentia Platamonos», βλ. Tafel - Thomas, *Urkunden*, I, 486) μεταξύ των ετών 1204-1222 σε θέση προηγούμενης βυζαντινής οχύρωσης και σε στρατηγικό σημείο, αφού ήλεγχε το πέρασμα που οδηγεί από τη Θεσσαλία στη Μακεδονία. Πρώτη μνεία του ονόματος Πλαταμών (= πλατύς αιγιαλός) γίνεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄, με το οποίο παραχωρούσε εμπορικά προνόμια στους Βενετούς το 1198 («Eriskepsis Platamonos», βλ. Tafel-Thomas, *Urkunden*, I, 267). Το κάστρο μετά το 1222, έτος κατάλυσης του βασιλείου της Θεσσαλονίκης, πέρασε στην εξουσία του δεσπότη της Ηπείρου Θεοδώρου Αγγέλου και στη συνέχεια, μετά τη μάχη της Πελαγονίας (1259), στην εξουσία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Βλ. Βακαλόπουλος, «Κάστρο Πλαταμόνα», 62-64. Ζακυθηνός, «Μελέται», 50-51. Ο οχυρωματικός περίβολος του κάστρου έχει σχήμα πολυγωνικό με πύργους στις γωνίες του και περικλείει μία έκταση 20 στρεμμάτων, όπου κατέφευγε ο πληθυσμός των περιχώρων σε περίπτωση πολιορκίας. Ένας δεύτερος εσωτερικός περίβολος περικλείει την ακρόπολη στην κορυφή του λόφου, όπου υψώνεται ο επιβλητικός κεντρικός οκταγωνικός τριώροφος πύργος, το τελευταίο καταφύγιο. Τον κεντρικό πύργο προστάτευε προτείχισμα, βλ. Βακαλόπουλος, «Κάστρο Πλαταμόνα», 69, 78-79. Πιστεύω ότι ίσως σε αυτόν τον πύργο φυλακίστηκαν οι επίσημοι εξόριστοι Ζηλωτές το 1345. Για το κάστρο του Πλαταμόνα και τα αρχαιολογικά ευρήματα, βλ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Το Κάστρο του Πλαταμόνα*, Αθήνα 2006. Θ. Παπαζώτος, «Μεσαιωνική τοπογραφία Πιερίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 29-42.

¹⁵⁶⁰Γρηγοράς, II, 762₁₃₋₁₄.

¹⁵⁶¹... πέμπουσα κρύφα τόν τε δήμον ήρέθιζε τών Βυζαντιών κατά τοῦ βασιλέως, μεγάλων ἐλπίδων τὰς σφῶν ἐμπιπλῶν ἀκοᾶς, Γρηγοράς, II, 775₇₋₉.

¹⁵⁶² Nicol, *Last Centuries*, 212-213.

¹⁵⁶³Γρηγοράς, II, 787₁₅-788₆. Καντακουζηνός, III, 29₁₈-30₃.

¹⁵⁶⁴Γρηγοράς, II, 788₂₁-789₅.

¹⁵⁶⁵Γρηγοράς, II 788₁₅₋₁₈.

Μία εβδομάδα μετά, τελέστηκε ο γάμος του Ιωάννη Παλαιολόγου με την κόρη του Καντακουζηνού, Ελένη¹⁵⁶⁶. Ο Ματθαίος Καντακουζηνός αρκέστηκε στην ανάληψη της διοίκησης μίας περιοχής στην ανατολική Θράκη, η οποία εκτεινόταν από το Διδυμότειχο έως τη Χριστούπολη (Καβάλα). Το αν ήταν δυσαρεστημένος με αυτή την εξέλιξη, το έδειξαν τα παρακάτω γεγονότα. Ματθαίος Καντακουζηνός και Ιωάννης Παλαιολόγος θα συγκρουστούν μέχρι εσχάτων για το βυζαντινό στέμμα και θα βρεθούν και οι δύο εξόριστοι.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πριγκίπων στεναχωρούσε βαθύτατα τον αυτοκράτορα¹⁵⁶⁷. Εκείνη την περίοδο είχε ξεσπάσει πόλεμος μεταξύ Γένουας και Βενετίας για το εμπόριο της Μαύρης θάλασσας, στον οποίο ενεπλάκη τελικά και το Βυζάντιο¹⁵⁶⁸. Το 1352 οι Βενετοί πλησίασαν τον συναυτοκράτορα Ιωάννη, ο οποίος από το 1350 βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη¹⁵⁶⁹, αλλά εκείνη την περίοδο είχε μεταβεί στην Αίνο, και του πρόσφεραν βοήθεια εναντίον του Καντακουζηνού με αντάλλαγμα το νησί της Τενέδου. Και οι Σέρβοι, όμως, τον παρακινούσαν να στραφεί κατά του Καντακουζηνού. Το Βυζάντιο βρισκόταν στα πρόθυρα ενός νέου εμφυλίου πολέμου, ο οποίος αποτράπηκε την τελευταία στιγμή χάρη στη μεσολάβηση της Άννας της Σαβοΐας και με γενναίες παραχωρήσεις του Καντακουζηνού προς τον γαμπρό του. Ο Ιωάννης ελάμβανε ως αντάλλαγμα περιοχή της Θράκης, η οποία περιελάμβανε τόσο την πόλη του Διδυμοτείχου, όπου είχε την έδρα του ο Ματθαίος Καντακουζηνός, όσο και ένα μεγάλο τμήμα από το πριγκιπάτο του. Η παραπάνω εξέλιξη στενοχώρησε τον Ματθαίο, αφού έπρεπε να αφήσει την περιοχή δικαιοδοσίας του και να λάβει ως αντάλλαγμα την Ανδριανούπολη και τη γύρω περιοχή της, ενώ ένιωθε αδικημένος από τις επιλογές του πατέρα του¹⁵⁷⁰. Τα όρια των δύο περιοχών Ιωάννη Ε΄ και Ματθαίου στη Θράκη γειτνιάζαν, γεγονός που οδήγησε σε συγκρούσεις τους δύο άνδρες. Η αφορμή δόθηκε, όταν ο Ιωάννης εισέβαλε στην περιοχή που ανήκε στον Ματθαίο, και πολιορκήσε την

¹⁵⁶⁶Γρηγοράς, II, 791₁₆₋₂₁. Καντακουζηνός, III, 29₁₅₋₁₈.

¹⁵⁶⁷... ὁ βασιλεὺς ... ἤσχαλλέ τε καὶ ἐδυσφόρει, καὶ μακραῖς ἐβάλλετο καὶ πολυτρόποις τὴν ψυχὴν ὀδύνας, Γρηγοράς, III, 94₁₁₋₁₃.

¹⁵⁶⁸Καντακουζηνός, III, 185₁₅₋₂₀₀₁₅.

¹⁵⁶⁹Το 1350 οι Ζηλωτές στη Θεσσαλονίκη ήρθαν σε συνεννόησης με τον Σέρβο μονάρχη Στέφανο Δουσάν για παράδοση της πόλης (ήδη από το 1347 απειλούσαν να την παραδώσουν στους Σέρβους). Ο κυβερνήτης Αλέξιος Μετοχίτης, όταν αντιλήφθηκε τις διαπραγματεύσεις, πρόλαβε και ειδοποίησε τον Καντακουζηνό, ο οποίος έφτασε στη Θεσσαλονίκη μαζί με τον Ιωάννη Ε΄ και αποφεύχθηκαν τα χειρότερα. Οι Ζηλωτές συνελήφθησαν, κάποιοι από αυτούς οδηγήθηκαν δέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη, οι υπόλοιποι εξορίστηκαν από την πόλη, βλ. Καντακουζηνός, III, 104₁₈₋₁₀₅₉, 108₁₀₋₁₁₁₈, 117₄₋₁₁₈₅. Ο Καντακουζηνός, φεύγοντας το 1351 από τη Θεσσαλονίκη άφησε εκεί τον γαμπρό του και συναυτοκράτορα, Ιωάννη Ε΄.

¹⁵⁷⁰Γρηγοράς, III, 93₁₇ -94₉. Καντακουζηνός, III, 200₁₆₋₂₀₉₂, 237₆₋₂₄₂₂. Για την πρόταση των Βενετών με αντάλλαγμα την Τένεδο, βλ. Ostrogorski, *Ιστορία*, Γ΄, 225. Nicol, *Byzantium and Venice*, 277.

Ακρόπολη της Αδριανουπόλεως¹⁵⁷¹. Προς βοήθεια του Ματθαίου, έσπευσε τότε στην περιοχή με τον στρατό του ο Καντακουζηνός, συνεπικουρούμενος από τουρκικό άγημα του γαμπρού του, Ορχάν¹⁵⁷². Ο Παλαιολόγος, με τη σειρά του, στράφηκε για βοήθεια στους Σέρβους και τους Βουλγάρους¹⁵⁷³, και έτσι, για μία ακόμη φορά, οι δύο αντίπαλοι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν αφήσει την τύχη τους στους Σλάβους και τους Τούρκους¹⁵⁷⁴. Νικητές από αυτή τη νέα διαμάχη αναδείχθηκαν οι Τούρκοι, σύμμαχοι του Καντακουζηνού¹⁵⁷⁵. Το τίμημα το πλήρωσε η Θράκη, η οποία λεηλατήθηκε τότε άγρια από τα τουρκικά στρατεύματα¹⁵⁷⁶.

Ο Καντακουζηνός, πικραμένος από την ανειλικρίνεια του Ιωάννη Παλαιολόγου¹⁵⁷⁷, διέταξε να μην τον μνημονεύουν στις επευφημίες, και το 1353 ύψωσε σε συμβασιλέα τον υιό του, Ματθαίο¹⁵⁷⁸. Το 1354 ο Ματθαίος δέχθηκε στην εκκλησία των Βλαχερνών και το αυτοκρατορικό στέμμα¹⁵⁷⁹.

Ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος υποχρεώθηκε μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του να εγκαταλείψει τη Θράκη και να μεταβεί στην Τένεδο (εικ. 17 α,β). Όπως σημειώνει ο D. Nicol, δεν έχει διευκρινιστεί αν στάλθηκε εκεί ως αυτοκρατορικός διοικητής ή ως πολιτικός κρατούμενος¹⁵⁸⁰. Κατά τη γνώμη μου, ο Ιωάννης στάλθηκε ως εξόριστος, αφού το νησί είχε και κατά το παρελθόν χρησιμοποιηθεί ως τόπος εξορίας. Εξ άλλου, ο Ιωάννης ήταν πλέον ανεπιθύμητο πρόσωπο για την κεντρική εξουσία και γι' αυτό έπρεπε να απομακρυνθεί από τη Θράκη, όπου θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τους οπαδούς του για την επάνοδό του στην πρωτεύουσα. Η εξορία του στο νησί απέκοπτε την επικοινωνία του με τους υποστηρικτές του στην ηπειρωτική χώρα. Ο Ιωάννης, όμως, δεν περιορίστηκε, με αποτέλεσμα να μπορεί να κινείται και εκτός Τενέδου, σχεδιάζοντας την επιστροφή του στη Βασιλεύουσα.

Τον Μάρτιο του 1353 ο Ιωάννης απέπλευσε από το λιμάνι του νησιού με έναν μικρό στόλο εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά το εγχείρημά του απέτυχε και γύρισε στην Τένεδο. Μετά από λίγο καιρό μετέβη στη Θεσσαλονίκη, για να τον συμβουλευσει η

¹⁵⁷¹Καντακουζηνός, III, 242₁₅₋₂₂.

¹⁵⁷²Καντακουζηνός, III, 243₁₅₋₂₁.

¹⁵⁷³Καντακουζηνός, III, 246₁₄-247₃.

¹⁵⁷⁴Καντακουζηνός, III, 247₄₋₈.

¹⁵⁷⁵Καντακουζηνός, III, 248₁₆-249₂₃.

¹⁵⁷⁶Καντακουζηνός, III, 250₂₋₄.

¹⁵⁷⁷Σύμφωνα με τον Καντακουζηνό, III, 263₂₂₋₂₃, αν και ο ίδιος είχε προσπαθήσει με κάθε τρόπο να διαφυλάξει τα δικαιώματα του δυναστικού οίκου των Παλαιολόγων, ο γαμπρός του, Ιωάννης Ε΄, δεν ανταπέδωσε με τον ίδιο τρόπο την καλή του θέληση.

¹⁵⁷⁸Καντακουζηνός, III, 269₇₋₁₈.

¹⁵⁷⁹Καντακουζηνός, III, 275₂₀-276₁&Γρηγοράς, III, 188₂₄-189₁: και Ματθαίος ό τοῦ Καντακουζηνου υἱός ἐπ' ἀσπίδος βασιλεὺς ἐν παλατίῳ Ρωμαιοῶν ἀναγορεύεται. Για τη στέψη του, βλ. και παρακάτω, 323.

¹⁵⁸⁰Nicol, *Last Centuries*, 246.

μητέρα του¹⁵⁸¹. Επομένως, μπορούσε να μετακινείται μέσω θαλάσσης, αλλά του απαγορευόταν η είσοδος στην Κωνσταντινούπολη, και αυτό ήταν που τον καθιστούσε εξόριστο. Στις 29 Νοεμβρίου του 1354 επιχείρησε για δεύτερη φορά να εισβάλει στην Κωνσταντινούπολη και αυτή τη φορά υπήρξε τυχερός¹⁵⁸². Οι συνθήκες εξ άλλου ήταν οι κατάλληλες, καθώς ο λαός της πρωτεύουσας θα τον στήριζε. Έτσι βγήκε από την Τένεδο με λίγα πλοία και έπλευσε προς την Κωνσταντινούπολη. Η νύκτα εκείνη ήταν σκοτεινή και θυελλώδης, και κατάφερε χωρίς να γίνει αντιληπτός να πλησιάσει στο λιμάνι του *Επτασκάλου* και να διεισδύσει αιφνιδιαστικά στην Πόλη τις πρώτες πρωϊνές ώρες¹⁵⁸³. Ο λαός που είχε ταχθεί με το μέρος του, επιδόθηκε σε καταστροφές και λεηλασίες σπιτιών συγγενών ή φίλων του Καντακουζηνού¹⁵⁸⁴, ο οποίος, παρά τις αρχικές προσπάθειες του για αντίσταση, λίγες ημέρες αργότερα δέχτηκε με συνθήκη, ανάμεσα σε άλλα, να μοιράζεται την εξουσία με τον γαμπρό του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο¹⁵⁸⁵.

Ο λαός, όμως, δεν επιθυμούσε πια τον Καντακουζηνό στην εξουσία. Υπό τη φήμη συνωμοσιών για τη δολοφονία του και ύστερα από ένα βίαιο επεισόδιο που προκάλεσαν οι οπαδοί του Ιωάννη Ε΄¹⁵⁸⁶, ο Καντακουζηνός δήλωσε την παραίτηση του από τον βυζαντινό θρόνο και την απόσυρσή του σε μοναστήρι. Στις 19 Δεκεμβρίου του 1354, κατά τη διάρκεια τελετής στο παλάτι, απεκδύθηκε τα βασιλικά του εμβλήματα και έλαβε το μοναχικό σχήμα. Από εδώ και στο εξής θα ήταν γνωστός ως «αυτοκράτορας και

¹⁵⁸¹Nicol, *Last Centuries*, 246-247.

¹⁵⁸²Για την πρώτη προσπάθεια του Παλαιολόγου να εισβάλει στην Κωνσταντινούπολη βλ. Καντακουζηνός, III, 255₁-256₃.

¹⁵⁸³Καντακουζηνός, III, 284₁₈-285₂. Γρηγοράς, III, 241₁₇- 242₃, 247₁₋₁₀, όπου ο ιστορικός περιγράφει τα ανάμεικτα συναισθήματα (θόρυβος οὖν διὰ τοῦτο κατέσχε τους Βυζαντίους ἡδονή και λύπη σύμμικτος) των κατοίκων της Πόλεως, στην είδηση της εισόδου του Ιωάννη Παλαιολόγου. Ο D. Nicol, *Last Centuries*, 250, αναφέρει μία μεταγενέστερη διήγηση, σύμφωνα με την οποία ο Ιωάννης είχε την βοήθεια του Γενοβέζου τυχοδιώκτη Φραγκίσκου Gattilusio, που εξαπάτησε τους φρουρούς της Κωνσταντινουπόλεως πετώντας άδεια λαγίγια λαδιού από το πλοίο του επάνω στα τείχη, ώστε να τραβήξει την προσοχή τους. Στη συνέχεια, μπήκε μέσα στην Πόλη, υποτίθεται ως καπετάνιος ενός πλοίου που κινδύνευε να ναυαγήσει. Κατά την είσοδο του όμως, αποκάλυψε την ταυτότητά του φωνάζοντας: «Πολλά τα έτη του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου» και μέχρι την αυγή ο λαός συγκεντρώθηκε στον ιππόδρομο για να επευφημήσει τον Ιωάννη Ε΄ ως αυτοκράτορα. Αν και κανένας ιστορικός της εποχής δεν αναφέρει το συγκεκριμένο επεισόδιο, είναι γεγονός ότι ο Παλαιολόγος για να μπορέσει να μπει στην Πόλη, θα έπρεπε πρώτα να αιφνιδιάσει τους φρουρούς στις πύλες. Διαφορετικά, υπήρχε ο κίνδυνος να αποτύχει η προσπάθειά του και ο ίδιος να συλληφθεί.

¹⁵⁸⁴Καντακουζηνός, III, 290₅- 291₂. Κάτι ανάλογο με λεηλασίες οικιών από τον όγλο είχε γίνει το 1328, όπως είδαμε παραπάνω, σ. 301, με την εισβολή του Ανδρονίκου Γ΄ στην Κωνσταντινούπολη και την αλλαγή της εξουσίας.

¹⁵⁸⁵Καντακουζηνός, III, 291₂₀-292₄.

¹⁵⁸⁶Οι οπαδοί του Ιωάννη Ε΄ κύκλωσαν το σπίτι του μέσα στο οποίο βρισκόταν ο ίδιος και ο Καντακουζηνός, καθώς εκείνη την ημέρα είχαν συμβούλιο, και ύστερα από μία βίαιη διαδήλωση έφυγαν, παίρνοντας μαζί τους και τα άλογα των ανδρών του Καντακουζηνού. Βλ. Καντακουζηνός, III, 305₂₁- 306₁₁.

μοναχός Ιωάσαφ Καντακουζηνός». Το μοναχικό σχήμα ενδύθηκε και η αυτοκράτειρα Ειρήνη¹⁵⁸⁷.

Η περίπτωση του Ιωάννη Ε΄ δείχνει ότι τα ισχυρά πρόσωπα, που έχουν υπέρ τους την κοινή γνώμη, όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις κατά το παρελθόν, επανέρχονται από την εξορία τους δριμύτερα και αποφασιστικότερα. Η εξορία σ' αυτή την περίπτωση δεν λειτούργησε ανασταλτικά, αλλά, αντιθέτως, άνοιξε τον δρόμο του εξορίστου για την κατάκτηση της εξουσίας. Ο Ιωάννης ποτέ δεν υπήρξε πιο αποφασισμένος να αγωνιστεί για την κατάκτηση του θρόνου, που δικαιωματικά τού ανήκε. Στην Τένεδο, μακριά από την Κωνσταντινούπολη, κατέστρωσε άφοβα το σχέδιό του. Στην Κωνσταντινούπολη και στη γειτονική περιοχή της τη Θράκη βρισκόταν πάντα υπό τη σκιά του Καντακουζηνού, στην Τένεδο, όμως, είχε ελευθερία κινήσεων. Όσο για τον Καντακουζηνό, θεωρώ λανθασμένη την απόφασή του να απομακρύνει τον Ιωάννη από τη Θράκη, όπου θα μπορούσε να τον ελέγχει, όπως και την επιλογή του να τον εξορίσει σε ένα κοντινό με την πρωτεύουσα νησί, χωρίς να τον περιορίσει. Εν τέλει, ο τόπος εξορίας του Ιωάννη Ε΄ έγινε το «εισιτήριό» του για την κατάκτηση του θρόνου.

β) Εξόριστοι για θρησκευτικούς λόγους

Πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ΄ Καλέκας

Ο Ιωάννης Καλέκας γεννήθηκε το 1283 στη Θράκη¹⁵⁸⁸. Είχε θεολογική μόρφωση και διακρινόταν για τις διοικητικές του ικανότητες. Κατά τη διάρκεια απουσίας του Ανδρονίκου Γ΄ σε εκστρατείες, είχε χρηματίσει δύο φορές κυβερνήτης Κωνσταντινουπόλεως, γεγονός που, σύμφωνα με τον S. Runciman, του είχε δημιουργήσει την πεποίθηση ότι είχε την ικανότητα να κυβερνήσει το Κράτος. Ήταν, όπως ο ίδιος σχολιάζει, ο τελευταίος πατριάρχης της αυτοκρατορίας που είχε πολιτικές φιλοδοξίες¹⁵⁸⁹. Ο Ιωάννης εκλέχθηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης το 1330 ή το 1332, έτος που πιθανώς έφυγε για την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να διεκδικήσει τον χηρεύσαντα πατριαρχικό θρόνο, μετά τον θάνατο του πατριάρχη Ησαΐα¹⁵⁹⁰. Δύο χρόνια αργότερα, ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο με την πλήρη υποστήριξη του

¹⁵⁸⁷Καντακουζηνός, III, 307⁴⁻⁹. Γρηγοράς, III, 243⁹⁻²².

¹⁵⁸⁸PLP, αρ.10288.

¹⁵⁸⁹Runciman, *Θεοκρατία*, 150-151.

¹⁵⁹⁰Βλ. Νταγιούκλας, «Διοίκηση», 134 και για τη χρονολόγηση 1332, Petit, «*Evèques*», 90.

Καντακουζηνού, που έφερε τότε το αξίωμα του *μεγάλου δομεστικού*. Η εκλογή αρχικά απορρίφθηκε, λόγω των αντιδράσεων που υπήρξαν από τους αρχιερείς, αφού ο Καλέκας ήταν έγγαμος και πατέρας τέκνων¹⁵⁹¹. Επενέβη, όμως, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, υποστηρίζοντας ότι ο Καλέκας είχε όλα τα προσόντα για το υψηλό αυτό αξίωμα. Αρχισε τότε εκστρατεία για να πείσει τους αρχιερείς, και τελικά τα κατάφερε¹⁵⁹². Ο ίδιος ο Καντακουζηνός υποστηρίζει ότι Καλέκας χρησιμοποίησε την αναγόρευσή του σε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, προκειμένου να κατακτήσει τον πατριαρχικό θρόνο¹⁵⁹³, δεν του ανταπέδωσε όμως τη βοήθεια, αφού μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Γ', υποστήριξε την βασιλομήτορα Άννα. Το 1341, όταν ο Καλέκας έγινε αντιβασιλέας, εξαπέλυσε σφοδρότατη επίθεση εναντίον του Καντακουζηνού, δημεύοντας, όπως είδαμε, την περιουσία του και ανακηρύσσοντάς τον ανεπιθύμητο πρόσωπο για την αυτοκρατορία.

Την ίδια περίοδο βρισκόταν σε εξέλιξη το κίνημα του Ησυχασμού, ένα μυστικιστικό-ασκητικό κίνημα, με κέντρο το Άγιον Όρος¹⁵⁹⁴. Το κίνημα συνάντησε αντιδράσεις κυρίως από τον Έλληνα μοναχό από την Καλαβρία Βαρλαάμ¹⁵⁹⁵, τον οποίο αντιμετώπισε ο μεγάλος θεολόγος Γρηγόριος ο Παλαμάς, υποστηρικτής του κινήματος. Η θρησκευτική έριδα εξελίχθηκε γρήγορα και σε πολιτική διαμάχη, αφού ο πατριάρχης ακολούθησε αντι-ησυχαστική κίνηση, ενώ οι ησυχαστές συνδέθηκαν στενά με τον αντίπαλό του, τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Έτσι, στην εμφύλια διαμάχη προστέθηκε ένα παραπάνω πρόβλημα, που δίχαζε την κοινωνία και την εκκλησία. Ο Ιωάννης Καλέκας συνδεόταν στενά με τον σφοδρό αντίπαλο του Παλαμά, Γρηγόριο Ακίνδυνο από τη Μακεδονία. Όταν το 1341 (επί Ανδρονίκου Γ') ο Βαρλαάμ καταδικάστηκε από τη σύνοδο και εγκατέλειψε το Βυζάντιο, καταφεύγοντας στην Ιταλία, τον αγώνα εναντίον του Παλαμά και των ησυχαστών ανέλαβε ο Γρηγόριος Ακίνδυνος, ο οποίος, όμως, είχε καταδικαστεί στην ίδια σύνοδο ως αιρετικός. Το 1343 ο Ιωάννης Καλέκας συνέλαβε τον Παλαμά και

¹⁵⁹¹Καντακουζηνός, I, 432²²- 433³.

¹⁵⁹² ... ὁ Ἰωάννης σπουδῆ πολλῆ τοῦ μεγάλου δομεστικου πατριαρχης ἐψηφίσθη, οὐδενὸς ἂν ἑτέρου πείσαντος, εἰ μὴ αὐτὸς παρῆν, καὶ ἐχειροτονήθη μετὰ μικρόν, Καντακουζηνός, I, 435¹⁸⁻²⁰.

¹⁵⁹³Καντακουζηνός, I, 434⁹⁻¹⁴. Γι'αυτό και ο Petit, «*Enéques*», 90, υποστηρίζει ότι η αναγόρευση του Καλέκα σε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ήταν τυπική.

¹⁵⁹⁴Βλ. Καντακουζηνός, I, 548¹³- 549⁶. Οι οπαδοί του Ησυχασμού ζούσαν ασκητικά και εφάρμοζαν μία συγκεκριμένη μέθοδο προσευχής, με σκοπό να δουν το Θαβώρειο Φως, το άκτιστο δηλαδή φως, που είδαν οι μαθητές του Ιησού στο όρος Θαβώρ. Βλ. Ostrogorski, *Ιστορία*, Γ', 207-208. Οι ρίζες του Ησυχασμού έφταναν μέχρι τον 4ο αιώνα στις αρχές του μοναχισμού. Από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του κινήματος και κύριος εισηγητής της ησυχαστικής παράδοσης κατά τον 14ο αιώνα είναι ο Γρηγόριος ο Σαναΐτης. Βλ. Ντίνας, *Γρηγόριος Ακίνδυνος*, 55-56, όπου αναφέρεται με λεπτομέρειες η συγκεκριμένη μέθοδος της νοεράς προσευχής, προκειμένου ο προσευχόμενος να αισθανθεί το άκτιστο φως.

¹⁵⁹⁵Καντακουζηνός, I, 543¹-545¹.

τον φυλάκιζε. Έναν χρόνο αργότερα, τον καταδίκασε με απόφαση της συνόδου σε αφορισμό, ενώ πρότεινε τη χειροτονία του Ακίνδυνου, η οποία εγκρίθηκε, καταστρατηγώντας έτσι τις αποφάσεις της συνόδου του 1341¹⁵⁹⁶.

Η αναστάτωση που είχε δημιουργηθεί στην κοινωνία της Κωνσταντινουπόλεως, και η χαμηλή δημοτικότητα του πατριάρχη, θορύβησαν την αυτοκράτειρα Άννα, η οποία ήθελε να κερδίσει τους οπαδούς του Παλαμά. Γι' αυτό, το 1346, αποφάσισε να συμφιλιώσει τις δύο πλευρές, ζητώντας από τα αντιμαχόμενα μέρη να προσκομίσουν γραπτώς τις απόψεις τους. Στο γράμμα του, το οποίο έχει σωθεί σε περίληψη στον Τόμο του 1347, ο πατριάρχης Καλέκας ανασκεύαζε τις αποφάσεις του Τόμου του 1341, ανέπτυξε τις θεολογικές του απόψεις, ενώ είχε ενσωματώσει σ' αυτό τις ιδέες του Ακίνδυνου¹⁵⁹⁷. Στο μεταξύ, στις 21 Μαΐου του 1346, σε σύνοδο στην Αδριανούπολη υπό την προεδρία του πατριάρχη Ιεροσολύμων Λαζάρου, φίλα προσκείμενου προς τον Καντακουζηνό, αποφασίστηκε η εκθρόνιση του πατριάρχη. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, πέντε μητροπολίτες και ένας επίσκοπος κατήγγειλαν με επιστολή τους στην αυτοκράτειρα Άννα τον Καλέκα, διότι είχε καταπατήσει τις αποφάσεις του συνοδικού Τόμου του 1341 και στήριζε τις απόψεις των διαδόχων του Βαρλαάμ με την παράνομη χειροτονία του Ακίνδυνου. Η Άννα επηρεάστηκε πολύ από τη συγκεκριμένη επιστολή και αποφάσισε να συγκαλέσει σύνοδο. Αρχές του 1347 ακύρωσε τη χειροτονία του Ακινδύνου και τον έστειλε στη φυλακή, ενώ συγκάλεσε σύνοδο μέσα στο παλάτι (2 Φεβρουαρίου του 1347). Ο πατριάρχης δεν ειδοποιήθηκε να λάβει μέρος σε αυτή, γεγονός που ο ίδιος κατήγγειλε. Οι διεργασίες της συνόδου συνεχίστηκαν και μετά την είσοδο του Καντακουζηνού στην Πόλη. Ο Καλέκας προσκλήθηκε τέσσερις φορές να παραστεί, αλλά μάταια¹⁵⁹⁸, το ίδιο και ο Ακίνδυνος. Τελικά, η σύνοδος αποφάσισε την καθαίρεση του πατριάρχη ερήμην του¹⁵⁹⁹, επικυρώνοντας τη συνοδική απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου του 1347. Στη συνέχεια, ο Καντακουζηνός, ως αυτοκράτορας πλέον, επικύρωσε την απόφαση με νέα σύνοδο¹⁶⁰⁰ και τον εξόρισε στο Διδυμότειχο¹⁶⁰¹. Από εκεί, τον Αύγουστο του 1347, ο εξόριστος Ιωάννης Καλέκας δημοσίευσε την ομολογία του¹⁶⁰²,

¹⁵⁹⁶Nicol, *Last Centuries*, 220.

¹⁵⁹⁷Ντίνας, *Γρηγόριος Ακίνδυνος*, 109-110.

¹⁵⁹⁸Καντακουζηνός, III, 179₁₇-180₆.

¹⁵⁹⁹ ... απογυμνούμεν πάσης ιερατικής αξίας και λειτουργίας και καθαιρέσει διηνεκεῖ τοῦτον καθυποβάλλομεν, Meyendorff, «Tome», 221. Ντίνας, *Γρηγόριος Ακίνδυνος*, 117. Αιτία για την καθαίρεσή του ήταν η υποστήριξη του στον Ακίνδυνο, που είχε κριθεί ως αιρετικός, καταλύοντας τις αποφάσεις του συνοδικού Τόμου του 1341.

¹⁶⁰⁰Nicol, *Last Centuries*, 222, 239.

¹⁶⁰¹Γρηγοράς, II, 784₁₈₋₂₀.

¹⁶⁰²Ντίνας, *Γρηγόριος Ακίνδυνος*, 122.

αρνούμενος να δεχθεί οποιαδήποτε χάρη από τον πολιτικό του αντίπαλο, τον Καντακουζηνό, απόδειξη ότι η θρησκευτική έριδα που είχε διχάσει κοινωνία και Εκκλησία, ήταν ταυτόχρονα και πολιτική διαμάχη. Βαριά ασθενής, ο εξόριστος Ιωάννης μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έφυγε από τη ζωή ελάχιστο καιρό αργότερα, στις 29 Δεκεμβρίου του 1347¹⁶⁰³.

V. Βασιλεία Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1376, 1379-1391).

1. Ματθαίος Καντακουζηνός

Ο Ματθαίος Ασάνης Καντακουζηνός ήταν πρωτότοκος υιός του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού και της Ειρήνης Ασάν¹⁶⁰⁴. Είχε γεννηθεί το 1325 και, όπως είδαμε παραπάνω, τον Απρίλιο του 1353 αναγορεύτηκε αυτοκράτωρ¹⁶⁰⁵, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τα δικαιώματα του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στον βυζαντινό θρόνο. Η διαμάχη μεταξύ τους ήταν η τελευταία προσπάθεια για την επικράτηση της οικογένειας των Καντακουζηνών στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως και δείχνει ότι η εξουσία του Ιωάννη Ε΄ δεν ήταν διασφαλισμένη κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του.

Ο Ματθαίος στέφθηκε αυτοκράτωρ τον Φεβρουάριο του 1354, μήνες μετά την αναγόρευσή του, λόγω των σφοδρών αντιδράσεων από μέρος του πατριάρχη Καλλίστου Α΄(1350-1353, 1355-1363), ο οποίος προτίμησε τότε να παραιτηθεί, παρά να στέψει τον Ματθαίο. Τη στέψη τελικά έκανε ο νέος πατριάρχης Φιλόθεος, ο επονομαζόμενος Κόκκινος (1353-1355, 1364-1376)¹⁶⁰⁶. Η τελετή έγινε στην εκκλησία της Θεοτόκου στο παλάτι των Βλαχερνών. Ο ίδιος ο Ματθαίος φόρεσε στο κεφάλι της συζύγου του Ειρήνης το αυτοκρατορικό στέμμα, κατά το βυζαντινό έθιμο¹⁶⁰⁷. Τον Νοέμβριο, όμως, του ίδιου χρόνου (29 του μηνός), ο Ιωάννης Ε΄ ξεκινώντας από την Τένεδο εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη, όπως είδαμε. Σύμφωνα με την συνθήκη ειρήνης που συνομολογήθηκε τότε, η εξουσία του Ματθαίου έπρεπε να περιοριστεί στα εδάφη της

¹⁶⁰³PLP, αρ. 10288.

¹⁶⁰⁴Nicol, *Family*, 108.

¹⁶⁰⁵Στη μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος σώζεται ένα πρωτότυπο αυτοκρατορικό πρόσταγμα, με το οποίο ο αυτοκράτωρ επικυρώνει τα προνόμια της μονής πάνω σε κτήματα της Αίνου και άλλων τοποθεσιών του κάτω Έβρου και φέρει χρονολογική ένδειξη (μηνολόγιον) 4 Δεκεμβρίου της 7ης Ινδικτιάνας. Ο Ν. Οικονομίδης, «Πρόσταγμα», 53-62, θεωρεί ότι το συγκεκριμένο πρόσταγμα εκδόθηκε από τον Ματθαίο Καντακουζηνό τον Δεκέμβριο του 1353, όταν αναγορεύτηκε αυτοκράτωρ.

¹⁶⁰⁶Για τον πατριάρχη, βλ. Δ. Τσεντικόπουλος, *Φιλόθεος Κόκκινος. Βίος και Έργο*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2001.

¹⁶⁰⁷Καντακουζηνός, III, 275₂₀-276₁. Nicol, *Family*, 114.

Θράκης, συγκεκριμένα στην περιοχή της Αδριανουπόλεως και της Ροδόπης. Ο Ματθαίος Καντακουζηνός θα κυβερνούσε ως ανεξάρτητος την επικράτεια του¹⁶⁰⁸, ενώ ο Ιωάννης Ε΄ δεσμεύτηκε να μην εισβάλει ποτέ στις παραπάνω περιοχές. Παρ' όλα αυτά, δεν κράτησε την υπόσχεσή του. Την άνοιξη του 1355 εισέβαλε στην επικράτεια του Ματθαίου. Για δεύτερη φορά, ο Ματθαίος αναγκάστηκε να υποχωρήσει στις απαιτήσεις του Ιωάννη Ε΄, ο οποίος προφανώς δεν επιθυμούσε να μοιράζεται την αυτοκρατορική εξουσία, αναγκάζοντας τον Καντακουζηνό να αποσυρθεί στην Πελοπόννησο. Η συνθήκη που συνομολογήθηκε τότε στη Γρατιανούπολη της Θράκης, προέβλεπε ότι ο Ματθαίος θα εξακολουθούσε να φέρει τον αυτοκρατορικό τίτλο, όπως ο Ιωάννης Ε΄, δεν θα διοικούσε όμως τις θρακικές περιοχές, αλλά αυτές της Πελοποννήσου, όπου θα έπρεπε να αντικαταστήσει τον εκεί δεσπότη και αδελφό του, Μανουήλ Καντακουζηνό. Στον Μανουήλ, ως αντάλλαγμα για την αποχώρησή του από την Πελοπόννησο, ο Ιωάννης παραχωρούσε τη νήσο Λήμνο δια βίου, καθώς και τα έσοδα από τον δημόσιο φόρο τοπική¹⁶⁰⁹.

Ούτε και αυτή η συνθήκη επρόκειτο να εφαρμοστεί, πάλι με ευθύνη του Ιωάννη Ε΄. Ο Ματθαίος ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για τη Λήμνο, όπου θα ανέμενε την άφιξη του δεσπότη Μανουήλ από τον Μυστρά. Στη συνέχεια, ο ίδιος θα μετέβαινε στην Πελοπόννησο, αλλά πριν προλάβει να αποπλεύσει, δικοί του άνθρωποι τον ειδοποίησαν ότι είχε σχεδιαστεί συνωμοσία εναντίον του με σκοπό να τον δολοφονήσουν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού¹⁶¹⁰.

Θα μπορούσε η συγκεκριμένη πληροφορία να ήταν αληθής, και όχι μία πρόφαση του Ματθαίου για να ακυρώσει τη συνθήκη; Ας εξετάσουμε τις πιθανότητες. Ο Ματθαίος ήταν ο μόνος από την οικογένεια των Καντακουζηνών που αποτελούσε πραγματική απειλή για την εξουσία του Ιωάννη Ε΄. Όσο παρέμενε στη Θράκη, η πιθανότητα να βαδίσει στο μέλλον εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, όπως κάποτε ο πατέρας του, θεωρώ ότι ήταν μεγάλη. Εξ άλλου, η επικράτεια του Ματθαίου στη Θράκη γειτνίαζε με αυτή της Κωνσταντινουπόλεως. Επομένως, με την απομάκρυνσή του από τα θρακικά εδάφη, μειώνονταν προς το παρόν οι πιθανότητες να επιτεθεί εναντίον του Ιωάννη Ε΄, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η απειλή εξουδετερωνόταν. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Ματθαίος

¹⁶⁰⁸Σύμφωνα με τη συνθήκη του 1354, ο Ματθαίος Καντακουζηνός θα διατηρούσε τον αυτοκρατορικό τίτλο, χωρίς όμως το δικαίωμα μεταβίβασής του στους απογόνους του, βλ. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 185-186.

¹⁶⁰⁹Καντακουζηνός, III, 311₁₆-312₁₀.

¹⁶¹⁰Καντακουζηνός, III, 312₂₂-313₇. Nicol, *Family*, 115-116.

έφερε ακόμη τον αυτοκρατορικό τίτλο, και δύο αυτοκράτορες δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν, ο ένας έπρεπε να παραιτηθεί.

Η μετάβαση του Ματθαίου προσωρινά στη Λήμνο, μέχρι να έρθει στο νησί ο δεσπότης Μανουήλ, δεν ήταν ασφαλής επιλογή για τον Ιωάννη Ε΄. Ενδεχόμενη δυσαρέσκεια του Ματθαίου για την αναγκαστική εγκατάλειψη των εδαφών του στη Θράκη, θα μπορούσε να τον οδηγήσει σε επιχείρηση εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο Ιωάννης Ε΄ θα είχε ως παράδειγμα τον ίδιο, όταν από το νησί της Τενέδου σχεδίασε την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη. Επομένως, ούτε και αυτή η λύση ήταν επωφελής για την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης και η δολοφονία του Ματθαίου μοιάζει να ήταν συμφέρουσα για τον Ιωάννη, επειδή θα απαλλασσόταν για πάντα από τον πολιτικό του αντίπαλο. Οι συνθήκες ήταν οι κατάλληλες, διότι η δολοφονική πράξη θα γινόταν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού μέσα στο πλοίο, ώστε κανείς δεν θα μπορούσε να αντιδράσει, και έτσι ο Ματθαίος δεν θα έφτανε ποτέ στη Λήμνο.

Πολλά είναι τα σκοτεινά σημεία σε αυτό το υποτιθέμενο σχέδιο. Δεν γνωρίζουμε εάν ο δεσπότης Μανουήλ είχε ενημερωθεί ότι θα έπρεπε να εγκαταλείψει τον Μυστρά και να μεταβεί στη Λήμνο. Οι πράκτορες του Ματθαίου, εκτός από την πληροφορία για το σχέδιο δολοφονίας του, αποκάλυψαν ότι οι φρουροί του Ιωάννη Ε΄ στη Λήμνο είχαν αρνηθεί να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους¹⁶¹¹. Αυτή η άρνηση προκαλεί ερωτηματικά, αφού, αν είχε σχεδιαστεί από πριν η δολοφονία του Ματθαίου, δεν υπήρχε λόγος η φρουρά του Ιωάννη να εγκαταλείψει το νησί¹⁶¹². Ο Μανουήλ Καντακουζηνός είχε προλάβει να ενημερωθεί για την αναγκαστική του μετάβαση στη Λήμνο; Και για ποιον λόγο ο Ιωάννης επέλεξε να στείλει πρώτα τον Ματθαίο στο νησί, πριν φθάσει ο Μανουήλ από τον Μυστρά, και δεν έδωσε εντολή να γίνει ο αντίστροφο, δηλαδή να μεταβεί πρώτα ο Ματθαίος στην Πελοπόννησο;

Τα ερωτήματα είναι εύλογα και οι πληροφορίες για τη σχεδιαζόμενη συνωμοσία ίσως ήταν αληθινές, αφού δεν θα υπήρχε χρόνος αντίδρασης από την πλευρά του Ματθαίου. Όταν ο ίδιος πληροφορήθηκε τα σχέδια εναντίον του, ζήτησε εξηγήσεις από τον Ιωάννη. Και ενώ λογικά εκείνος θα έπρεπε να αρνηθεί οποιαδήποτε ανάμειξη, αρκέστηκε στο να απαντήσει ότι και ίδιος είχε αδικηθεί από τον Ματθαίο¹⁶¹³. Ο Ματθαίος κινήθηκε τότε

¹⁶¹¹Καντακουζηνός, III, 313₈₋₁₁.

¹⁶¹²Αν, όντως, το σχέδιο δολοφονίας ήταν πραγματικό, υπάρχει και το ενδεχόμενο η φρουρά του Ιωάννη Ε΄ να είχε ειδοποιηθεί να παραμείνει, προκειμένου να καταστείλει ενδεχόμενη αντίδραση από τους ανθρώπους του Ματθαίου, όταν το πλοίο θα έφτανε στο νησί. Όλα όμως είναι υποθετικά, ελλείψει περαιτέρω στοιχείων. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, θεωρώ ύποπτη την άρνηση της φρουράς να αποχωρήσει.

¹⁶¹³Καντακουζηνός, III, 313₁₇₋₃₁₄₃.

στρατιωτικά εναντίον του με την υποστήριξη των Τούρκων και κατέλαβε την Κομοτηνή, ενώ την άνοιξη του 1355 στρατοπέδευσε έξω από την Κωνσταντινούπολη και τον ανάγκασε να διαπραγματευθεί μαζί του, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Το καλοκαίρι του 1356 στο στρατόπεδο του Ματθαίου προστέθηκαν και οι Σέρβοι διοικητές των Φιλίππων (Μυγδονίας) και της Δράμας.

Όπως, όμως, συμβαίνει συχνά σε έναν συμμαχικό στρατό αποτελούμενο από διαφορετικά έθνη, ο ανταγωνισμός και η έχθρα μεταξύ Τούρκων και Σέρβων υπήρξε καταστροφική για τον Ματθαίο. Οι στρατιωτικές δυνάμεις του Εμίρη Ορχάν αγνόησαν τις εντολές του και επιτέθηκαν στους Σέρβους, λεηλατώντας την περιοχή τους και οι Σέρβοι ανταπέδωσαν. Ο Ματθαίος προσπάθησε να φέρει την τάξη και να αποτρέψει τη διάλυση του συνασπισμού, αλλά η σύγχυση που είχε προκληθεί, ήταν μεγάλη. Το στράτευμα του Ματθαίου, συνεπικουρούμενο από τις τουρκικές δυνάμεις, στρατοπέδευσε στον ποταμό Πάνακα¹⁶¹⁴ για διανυκτέρευση. Ένα τμήμα από το τουρκικό στράτευμα βάδισε προς τα εκεί, κουβαλώντας λάφυρα και αιχμαλώτους από τα σερβικά εδάφη, αλλά οι ομόφυλοί τους θεώρησαν ότι ήταν Σέρβοι. Προκλήθηκε τότε πανικός στο στρατόπεδο και οι Τούρκοι προσπάθησαν να διαφύγουν προς τους Φιλίππους πριν πέσει η νύκτα, συμπαρασύροντας και τους Βυζαντινούς. Ο Ματθαίος εγκαταλελειμμένος από τους δικούς του, αναγκάστηκε να αμυνθεί μόνος του. Με τη βοήθεια ενός υπηρέτη του, απομακρύνθηκε έφιππος και κατευθύνθηκε προς τους Φιλίππους, προχωρώντας προς το έλος, όπου εγκατέλειψε το άλογο και κρύφτηκε πίσω από τα καλάμια μέχρι να ξημερώσει. Η θέση του, όμως, αποκαλύφθηκε και οδηγήθηκε πρώτα στους Φιλίππους και στη συνέχεια στη Δράμα, όπου ο Σέρβος διοικητής της πόλης Vojichna τον περιόρισε στο σπίτι του, τοποθετώντας φρουρά¹⁶¹⁵. Μόλις ο Ιωάννης Ε΄ πληροφορήθηκε την τύχη του, έσπευσε στη Θράκη, όπου κυριεύσε χωρίς αντίσταση τη Γρατιανούπολη. Εκεί βρήκε την οικογένεια του Ματθαίου, την αυτοκράτειρα Ειρήνη και τα παιδιά του, και τους συμπεριφέρθηκε με επιείκεια, όπως ομολογεί ο Καντακουζηνός. Στη συνέχεια όμως, επειδή προφανώς δεν επιθυμούσε πλέον την παρουσία στην περιοχή όχι μόνο του Ματθαίου αλλά και των μελών της οικογένειάς του, τους απομάκρυνε από τη Θράκη και τους έστειλε στην Τένεδο¹⁶¹⁶, επομένως τους εξόρισε.

Ο ίδιος ο Ματθαίος συνέχιζε να είναι αιχμάλωτος του Σέρβου διοικητή Vojichna, ο οποίος, συνειδητοποιώντας ότι ο επιφανής κρατούμενός του δεν μπορούσε να πληρώσει

¹⁶¹⁴Πρόκειται πιθανότατα για τον ποταμό Αγγίτη, ο οποίος στην αρχαιότητα ονομαζόταν Πάναξ. Είναι ο σπουδαιότερος παραπόταμος του Στρυμόνα και βρίσκεται στην περιοχή της Δράμας.

¹⁶¹⁵Καντακουζηνός, III, 330¹²⁻²².

¹⁶¹⁶Καντακουζηνός, III, 331¹⁴⁻²⁰.

το ποσό απελευθέρωσής του, αποφάσισε να δεχθεί τη χρηματική προσφορά του Ιωάννη Ε΄, προκειμένου να τον παραδώσει. Του πρότεινε, μάλιστα, να τον τυφλώσει, ώστε να αυξήσει το χρηματικό ποσό, ο αυτοκράτορας, όμως, αρνήθηκε και έδωσε εντολή να αφεθεί ελεύθερος ο Ματθαίος και σώος, παρ' όλο που οι δικοί του τον συμβούλευαν να τον τυφλώσει, για μην απειλήσει ποτέ ξανά τον αυτοκρατορικό θρόνο¹⁶¹⁷. Ο Ιωάννης, ισχυρός όσο ποτέ, ίσως ήθελε με αυτόν τον τρόπο να φανεί επιεικής στα μάτια των υπηκόων του, ο αυτοκράτορας που συγχωρεί τον αντίπαλό του, ενώ εκείνος βρίσκεται σε δυσχερή θέση¹⁶¹⁸. Η απόφαση χαροποίησε τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό, ο οποίος ευχαρίστησε τότε τον γαμπρό του για τη συνετή στάση του και δήλωσε την ευγνωμοσύνη του¹⁶¹⁹. Ο Ματθαίος, όμως, έπρεπε να απομακρυνθεί από την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, εξορίστηκε αρχικά στην Τένεδο, όπου βρισκόταν και η οικογένειά του, και εκεί φυλακίστηκε. Λίγο καιρό αργότερα, ο Ιωάννης Ε΄ θεώρησε ασφαλέστερη λύση τη μεταφορά τους στη νήσο Λέσβο, όπου κυβερνήτης ήταν ο γαμπρός του Ιωάννη, Francesco Gattilusio¹⁶²⁰. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία ότι μαζί με τον Ματθαίο φυλακίστηκαν η γυναίκα και τα παιδιά του¹⁶²¹.

Ο Ιωάννης ίσως φοβόταν μήπως ο Ματθαίος δραπετεύσει από την Τένεδο, γι' αυτό και τον μετέφερε μαζί με την οικογένειά του πιο μακριά από την πρωτεύουσα, για λόγους ασφαλείας. Και ενώ ο Ματθαίος βρισκόταν εξόριστος στη Λέσβο, στην Κωνσταντινούπολη σχεδιάστηκε συνωμοσία από κάποιον Τζιάνι (Ζειανό), ιταλικής καταγωγής, με σκοπό την απελευθέρωσή του, την επάνοδό του από την εξορία και την επαναφορά του στην αυτοκρατορική εξουσία¹⁶²². Ο Ζειανός τελικά συνελήφθη,

¹⁶¹⁷Καντακουζηνός, III, 331²²-334⁴.

¹⁶¹⁸*Ενταῦθα δὴ Παλαιολόγος ὁ βασιλεὺς οὐ φιλανθρωπίας μόνον καὶ ἐπιεικείας δείγματα ἐξήνεγκε σαφέστατα, ἀλλὰ καὶ μεγαλοψυχίας καὶ ἀνδρίας καὶ φρονήσεως*, Καντακουζηνός, III, 333²⁰⁻²². Βλ. και παραπάνω, 232, για την επιλογή που είχε ο αυτοκράτορας να κάνει χρήση της φιλανθρωπίας του.

¹⁶¹⁹Καντακουζηνός, III, 336⁵⁻¹⁶.

¹⁶²⁰Γρηγοράς, III, 503²¹-504².

¹⁶²¹Η πληροφορία προέρχεται από γράμμα του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού προς τον πάπα Ιννοκέντιο Στ΄, τον Νοέμβριο του 1357, Βλ. Nicol, *Family*, 117, σημ. 24. Θεωρώ ότι ο Καντακουζηνός αναφερόταν μάλλον στη φυλάκιση του Ματθαίου στο νησί της Τενέδου, αν λάβουμε υπόψη μας τα γραφόμενα του Γρηγορά, III, 503¹⁹⁻²²: *Τοῦ γὰρ χειμῶνος ἐκείνου πᾶνυ σκληροῦ γενομένου δια τὸ πᾶνυ τι πλείστην καὶ ἐπὶ πλείστον καταρραγεῖσαν χιόνα πᾶσαν σχεδὸν ἐαυτῆς οἰκίαν ἐμπλήσαι, ἐπὶ πλέον ὁ βασιλεὺς τῇ Τενέδῳ ἐνδιατέτριψε ...* Εφ' όσον το γράμμα προς τον πάπα Ιννοκέντιο φέρει ημερομηνία 7 Νοεμβρίου, μέσα στην καρδιά του χειμώνα, θεωρώ πιθανότερη την εκδοχή να αναφέρεται στην περίοδο φυλάκισης του Ματθαίου και της οικογένειάς του σε φυλακή της Τενέδου και όχι της Λέσβου. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι και στη Λέσβο δεν θα φυλακίστηκαν, απλώς ο Γρηγοράς δεν αναφέρεται σε λεπτομέρειες και περιορίζεται μόνο στην πληροφορία ότι ο Ματθαίος θα ήταν υπό τον έλεγχο του Francesco Gattilusio. Προσωπική μου γνώμη είναι ότι ο Ματθαίος μάλλον φυλακίστηκε και στη Λέσβο, είτε μόνος του είτε με την οικογένειά του.

¹⁶²²Ο συνωμότης ήταν ένας υπηρέτης του Καντακουζηνού ιταλικής καταγωγής, ονόματι Ζειανός. Το σχέδιο προέβλεπε να κρατηθούν αιχμάλωτοι η σύζυγος και τα παιδιά του Ιωάννη στο παλάτι και να

κατηγόρησε όμως τη μητέρα του Ματθαίου, την Ειρήνη-Ευγενία, για τη συνωμοσία. Αργότερα έστειλε γράμματα, παραδεχόμενος ότι την είχε συκοφαντήσει. Τα γράμματα αυτά παραδόθηκαν στον Ιωάννη Ε΄, ο οποίος διέγινωσε ότι η συκοφαντία δεν προερχόταν από ανθρώπους της οικογένειάς του και αποφάσισε να ελευθερώσει τον Ματθαίο. Έδωσε τότε εντολή να τον οδηγήσουν από τη Λέσβο στο φρούριο των Επιβατών στη Σηλυβρία, και εκεί απαίτησε από τον Ματθαίο να παραιτηθεί από τον αυτοκρατορικό του τίτλο και τα αυτοκρατορικά του δικαιώματα¹⁶²³.

Ο Ματθαίος δεν δέχθηκε αρχικά να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις του Ιωάννη Ε΄. Προτιμούσε να περάσει την υπόλοιπη ζωή του στη φυλακή, παρά να παραιτηθεί από τα αυτοκρατορικά του δικαιώματα. Δεν μπορούσε να δεχθεί ότι αυτός, που μέχρι χθες τον προσκυνούσαν ως βασιλέα, θα έχανε κάθε εξουσία και δεν θα διέφερε από τους πολίτες, ενώ θεωρούσε τη δικαιολογία φυλάκισής του χειρίστη, αφού συνελήφθη στη μάχη πολεμώντας τους εχθρούς για χάρη της ελευθερίας και τώρα ήταν έτοιμος να υποστεί τα δεινά για χάρη της δόξας και της τιμής¹⁶²⁴. Τη στάση του μετέβαλε με επιχειρήματα ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο οποίος μετέβη στο φρούριο των Επιβατών, όταν πληροφορήθηκε την άρνησή του υιού του να υποχωρήσει¹⁶²⁵. Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1357, στη σύνοδο των Επιβατών, παρουσία του Ιωάννη Ε΄, της αυτοκράτειρας, των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων, καθώς και πλήθους αξιωματούχων και επισκόπων, ο Ματθαίος παραιτήθηκε από τον αυτοκρατορικό τίτλο και τα αυτοκρατορικά του δικαιώματα και έλαβε όρκο ότι ποτέ δεν θα αθετούσε τα συμφωνημένα¹⁶²⁶.

Λίγο καιρό αργότερα, ο Ματθαίος μετέβη μαζί με τον πατέρα του στο Δεσποτάτο του Μυστρά, που κυβερνούσε ο αδελφός του, ο δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός¹⁶²⁷, και αποφάσισε να μείνει κοντά του¹⁶²⁸. Ύστερα από συμφωνία, οι δύο αδελφοί θα

απειληθεί ο ίδιος ότι σε περίπτωση που δεν απελευθέρωνε τον Ματθαίο, θα δολοφονούσε την οικογένειά του, βλ. Καντακουζηνός, III, 341⁶-342¹⁶.

¹⁶²³Καντακουζηνός, III, 346¹⁻⁹.

¹⁶²⁴Καντακουζηνός, III, 346⁹-347⁴.

¹⁶²⁵Καντακουζηνός, III, 355²¹-356¹⁷ και 347⁷-355²¹ για τον λόγο του Ιωάννη Καντακουζηνού προς τον Ματθαίο.

¹⁶²⁶Καντακουζηνός, III, 356²⁰-357¹⁴.

¹⁶²⁷Το 1349 ο Μανουήλ τοποθετήθηκε κυβερνήτης του Μυστρά από τον πατέρα του Ιωάννη ΣΤ΄ και κατάφερε με τις δικές του διασυνδέσεις να κυβερνά με ένα είδος αυτονομίας, βλ. σχετικά Runciman, *Lost Capital*, 49.

¹⁶²⁸Σύμφωνα με τον D. Nicol, *Family*, 118, το 1361 ο Ιωάννης Καντακουζηνός έφυγε μαζί με τον Ματθαίο και την οικογένειά του από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό τον Μυστρά. Η βιαστική φυγή τους ίσως οφείλεται στην επιδημία πανούκλας, που ξέσπασε τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου στην Πόλη, απ' ό,τι φαίνεται όμως, σκοπός του Ιωάννη ήταν να αντικαταστήσει τον Μανουήλ με τον Ματθαίο στο Δεσποτάτο του Μυστρά. Κατά τη γνώμη μου, η μετακίνηση της οικογένειας των Καντακουζηνών στην Πελοπόννησο

μοιράζονταν την εξουσία, ο Ματθαίος, όμως, δεν ενδιαφέρθηκε να λάβει μέρος στη διακυβέρνηση, αλλά αφοσιώθηκε στη συγγραφή θεολογικών και φιλοσοφικών έργων¹⁶²⁹, καθώς και σχολίων. Μετά τον θάνατο του αδελφού του, κυβέρνησε για τρία χρόνια το δεσποτάτο (1380-1383). Φαίνεται ότι υπήρξε καλός και δίκαιος κυβερνήτης, αφού ο Δημήτριος Κυδώνης σε επιστολή του, το Φθινόπωρο του 1382, τον αποκαλεί σύγχρονο Λυκούργου, που κυβερνά με δικαιοσύνη και σοφία την επικράτειά του¹⁶³⁰. Έφυγε από τη ζωή στις 15 Ιουνίου του 1383¹⁶³¹.

Συμπερασματικά, ο Ματθαίος Καντακουζηνός, μία ιδιαίτερη προσωπικότητα με αξιόλογη μόρφωση, υπήρξε θύμα των πολιτικών συγκρούσεων για την επικράτηση του ισχυροτέρου στον βυζαντινό θρόνο. Τελικά, δεν κατάφερε να δημιουργήσει τη δική του δυναστεία. Ο λαός παρέμεινε πιστός στους Παλαιολόγους. Σώζεται η χρυσή σφραγίδα του με την επιγραφή «Μαν(θ)έος ἐν Χρῶ αὐτοκράτορ Ἀσάνις ὁ Καντακουζινός»¹⁶³².

2. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος

Ο Μανουήλ Παλαιολόγος, μετέπειτα αυτοκράτωρ, ήταν υιός του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και της Ελένης Καντακουζηνής. Οι λόγοι απομάκρυνσής του, όπως θα δούμε, έχουν άμεση σχέση με τη διακυβέρνησή του στη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1382-1387 και τα στρατιωτικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκείνη την περίοδο με επίκεντρο την πόλη. Η περίπτωση της εξορίας του είναι σπάνια, αφού για πρώτη φορά ένας πρίγκιπας εξορίστηκε γιατί αντιστάθηκε στον εχθρό. Σε παλαιότερες περιόδους, κάτι ανάλογο θα έμοιαζε αδιανόητο. Οι εποχές, όμως, είχαν αλλάξει, και η άλλοτε κραταιά αυτοκρατορία είχε καταντήσει σκιά του εαυτού της.

ήταν μία νίκη του Ιωάννη Ε΄, αφού απαλλασσόταν για πάντα από τον πολιτικό του αντίπαλο. Η επικράτηση της δυναστείας των Παλαιολόγων ήταν πλέον αδιαμφισβήτητη.

¹⁶²⁹Περὶ φιλομαθείας και Περὶ τῶν τριῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, βλ. Βέης, «Αντιβολαί», 331-335. Για τις εκδόσεις των έργων του, βλ. Nicol, *Family*, 120-121, και σημ. 32.

¹⁶³⁰Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, 145³⁸⁻⁴⁶, φθινόπωρο του 1382. Δεν περνά απαρατήρητη η παρατήρηση του St. Runciman, *Lost capital*, 52, ότι ο Ματθαίος και ο Μανουήλ προκαλούσαν λόγω της αγάπης τους για τις τέχνες και τα γράμματα τον θαυμασμό του Νικηφόρου Γρηγορά. Ο ιστορικός επαινεί σε επιστολή του τον Ματθαίο για τη νίκη του στη Θράκη εναντίον των Τούρκων το 1348 (Γρηγοράς, II, 835²³ -839²⁵), και τον παρομοιάζει με τον Μ. Αλέξανδρο. Θεωρεί ότι ο δικός του έπαινος πρέπει να είναι μεγαλύτερος και ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο πατέρας του, Ιωάννης Στ΄, είναι ισάξιοι με τον Μιλτιάδη και τον Περικλή (Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί*, αρ. 152, 240¹⁻¹⁴, 241⁹⁻¹⁷). Πρβλ. Σκλαβενίτη, *Συμβολή*, 61-62.

¹⁶³¹Βλ. Nicol, *Family*, 120, σημ. 31.

¹⁶³²Η σφραγίδα φυλάσσεται στη μονή Φιλοθέου του Αγίου Όρους. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ο Χριστός σε όρθια όψη και στον οπισθότυπο ο Ματθαίος ως αυτοκράτωρ, με την παραπάνω επιγραφή να τον συνοδεύει, βλ. Nicol, *Family*, 120.

Ο Μανουήλ, προσωπικότητα τολμηρή και αποφασιστική, με συγγραφικό χάρισμα, που είχε κληρονομήσει από τον παππού του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό¹⁶³³, και αξιόλογη μόρφωση¹⁶³⁴, γεννήθηκε το 1350, τέσσερα χρόνια, δηλαδή, πριν την εγκατάσταση των Οθωμανών στην Καλλίπολη¹⁶³⁵. Από εκείνη τη χρονική στιγμή, που αποτελεί και ορόσημο για την πρώτη εγκατάσταση των Οθωμανών σε ευρωπαϊκό έδαφος¹⁶³⁶, μέχρι και την ενηλικίωσή του, η οθωμανική εξάπλωση στα βυζαντινά θρακικά εδάφη, που είχαν καταστραφεί και πολλά από αυτά ερημωθεί από τους εμφυλίους πολέμους των προηγούμενων χρόνων και τους σεισμούς, ήταν αστραπιαία. Μέσα σε μια επταετία από το 1354 είχαν κατακτηθεί περιοχές και πόλεις της ανατολικής Θράκης πολύ κοντά στην πρωτεύουσα (Πλαγιάρι, Ραιδεστός, Τυρολόη, Μάλγαρα), ενώ το 1361 οι οθωμανικές κατακτήσεις κορυφώθηκαν με την κατάληψη του Διδυμοτείχου και της Αδριανουπόλεως, η άλωση της οποίας θρηνήθηκε από τον λαό μέσω της δημόδους λαϊκής μούσας¹⁶³⁷. Η Αδριανούπολη, στην οποία πριν από λίγα χρόνια είχε στεφθεί αυτοκράτορας ο Ιωάννης

¹⁶³³Η μητέρα του Μανουήλ, Ελένη Καντακουζηνού, κόρη του Ιωάννη Στ', βλ. *PLP* αρ. 21365.

¹⁶³⁴Ο Μανουήλ κατείχε την κλασική παιδεία και διακρινόταν στη ρητορική και τη θεολογία, επιστήμες στις οποίες πιθανότατα τον μύησε ο μεγάλος Θεσσαλονικιός λόγιος Δημήτριος Κυδώνης. Από εκείνη την περίοδο, άρχισε μία στενή φιλία των δύο ανδρών, που κράτησε μέχρι το τέλος. Τους ένωνε η αγάπη για τα γράμματα και η αντι-οθωμανική πολιτική τους. Βλ. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 68, 70. Ο Κυδώνης ήταν λόγιος, μεταφραστής, και οπαδός του Θωμά Ακινάτη. Υπήρξε από τους επιφανέστερους του αντιπαραλαμικού κόμματος αλλά και της φιλολατινικής μερίδας στην Κωνσταντινούπολη. Υπηρέτησε ως *μεσάζων* για αρκετό διάστημα στην αυτοκρατορική αυλή και στη δική του επιρροή οφειλόταν η μεταστροφή του Ιωάννη Ε' στον καθολικισμό, βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, 59. Η επιρροή του Κυδώνη στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Μανουήλ ήταν καθοριστική, βλ. *Manuel II*, 416. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, 60. Ο Μανουήλ, τον οποίο ο δάσκαλός του έχει χαρακτηρίσει ως αυτοκράτορα φιλόσοφο [βλ. Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 259, 164²⁵, αρ. 430, 386¹⁰, αρ. 438, 398¹ (*τῶ φιλοσόφῳ*)] και ενσάρκωση του πλατωνικού ιδεώδους, συνέβαλε με το συγγραφικό του έργο στην πνευματική ανάπτυξη της εποχής του και περιστοιχιζόταν από ένα κύκλο γνωστών λογίων της βασιλείας του, *ἄνδρες πεπαιδευμένοι τὴν ἔξω σοφία*, όπως ο ίδιος τους αποκαλούσε. Εκτός από τον Κυδώνη, στον κύκλο αυτό ανήκαν και άλλοι λόγιοι της εποχής, όπως οι Δημήτριος Χρυσολωφάς, Μανουήλ Χρυσολωφάς, Νικόλαος Καβάσιλας, Ιωάννης Χορτασμένος, Μακάριος Μακρής, Πλήθων Γεμιστός, Γεώργιος Σφραντζής, Ιωσήφ Βρυνένιος. Βλ. σχετικά, Mergiali, *L'Enseignement*, 165-177. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, 127, 129, 136. Λάμπρου, «Μανουήλ Β'», 1-19. Η ίδια, *Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Β' Παλαιολόγος ως Θεολόγος. Συμβολή στην έρευνα της Παλαιολόγιας Γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 2011.

¹⁶³⁵Τη νύκτα της 2ας Μαρτίου του 1354, ισχυρός σεισμός έπληξε τα παράλια της Θράκης. Αρκετές πόλεις ισοπεδώθηκαν, ενώ άλλες εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους λόγω των μεγάλων καταστροφών. Η περιοχή της Καλλίπολης καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά και οι κάτοικοί της την εγκατέλειψαν δια θαλάσσης. Από τη συμφορά επωφελήθηκαν οι Τούρκοι, οι οποίοι διαπεραιώθηκαν τότε στη Θράκη και εγκαταστάθηκαν στις πληγείσες πόλεις. Βλ. Καντακουζηνός, III, 277¹⁰-278¹³. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 64-76.

¹⁶³⁶Στην πραγματικότητα, η πρώτη κατάκτηση ευρωπαϊκού εδάφους από τους Οθωμανούς ήταν το φρούριο Τζύμπη στη χερσόνησο της Θράκης. Για την κατάκτηση του φρουρίου το 1352, βλ. Ν. Οικονομίδης, «From Soldiers to Gazi Warriors: Tzympe Affair», στο C. Heywood – C. Imber έκδ., *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Istanbul 1994, 239-247.

¹⁶³⁷*Τ' αηδόνια της Ανατολής και τα πουλιά της Δύσης, κλαίγουν αργά, κλαίγουν ταχειά, κλαίγουν το μεσημέρι, κλαίγουν την Αντριάνοπολη, την πολυζακουσμένη. Οπού την εκουρσέψανε, τις τρεις γιορτές του χρόνου, των Χριστουγέννων για κερύ, και του Βαγιού για βάγια, και της Λαμπρής την Κυριακή, για το Χριστός Ανέστη..* Πρόκειται για το παλαιότερο σωζόμενο δημοτικό τραγούδι, γνωστό με τον τίτλο «Το κούρσος της Αντριάνοπούλης», το οποίο αναφέρεται στην άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1361.

Καντακουζηνός, κατέστη τότε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα των Οθωμανών, ενώ το 1363 καταλήφθηκε και η Φιλιπούπολη¹⁶³⁸. Ο Ιωάννης Ε΄, βλέποντας τον κλοιό να σφίγγει γύρω από την Κωνσταντινούπολη, ταξίδεψε το 1366 ως τη Βούδα, συνοδευόμενος από τους υιούς του Μανουήλ και Μιχαήλ, και ζήτησε αυτοπροσώπως στρατιωτική βοήθεια από τον Ούγγρο βασιλιά Λουδοβίκο, αλλά χωρίς αποτέλεσμα¹⁶³⁹. Το 1369 μετέβη στη Ρώμη και δήλωσε την προσωπική του υποταγή στον πάπα, προκειμένου να εξασφαλίσει στρατιωτική βοήθεια εναντίον των Οθωμανών, ο λαός, όμως, και ο κλήρος δεν έκαναν δεκτές τις ενωτικές ενέργειες του αυτοκράτορα, ούτε και ο πάπας ήταν σε θέση να του προσφέρει πραγματική βοήθεια¹⁶⁴⁰. Ο Ιωάννης αποφάσισε τότε να μεταβεί στη Βενετία, για να διαπραγματευθεί την εξασφάλιση χρημάτων. Οι Βενετοί όμως, εκμεταλλευόμενοι τη δυσχερή θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα, έθεσαν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων την πώληση της Τενέδου, μίας νήσου με στρατηγική σημασία. Αλλά η συμφωνία καθυστερούσε, μάλλον με ευθύνη των Βενετών, και ο αυτοκράτορας δεν διέθετε ούτε τα χρήματα για το ταξίδι της επιστροφής. Από τη δύσκολη θέση τον έβγαλε ο δευτερότοκος υιός του ο Μανουήλ, ο οποίος έσπευσε από τη Θεσσαλονίκη στη Βενετία. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν, χωρίς, όμως, στο τέλος να παραχωρηθεί το νησί στους Βενετούς¹⁶⁴¹.

Την ίδια περίοδο, οι Οθωμανοί Τούρκοι προέλαυναν στα ευρωπαϊκά εδάφη. Μετά την κατάκτηση των θρακικών περιοχών, ο Μουράτ στράφηκε προς τις βαλκανικές χώρες. Το 1371 ο Σέρβος Ιωάννης Ούγγλεσης, ηγούμενος ενός συνασπισμένου στρατού κυρίως από σερβικά στρατεύματα, Βουλγάρους τοπικούς ηγεμόνες, Κροάτες και Ούγγρους, προσπάθησε να ανακόψει την πορεία του. Η μάχη, όμως, στο Ορμένιον¹⁶⁴², στις 26 Σεπτεμβρίου, οδήγησε στη συντριπτική ήττα και εξολόθρευση των συνασπισμένων χριστιανικών δυνάμεων από τους γαζήδες του οθωμανικού στρατού, καθορίζοντας την

¹⁶³⁸Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 236-237.

¹⁶³⁹Ο αυτοκράτορας, μάλιστα, υποχρεώθηκε από τον Ούγγρο βασιλιά να αφήσει πίσω τον Μανουήλ ως όμηρο, βλ. Barker, *Manuel II*, 6-7. Nicol, *Last Centuries*, 275-276. Κατσώνη, *Επταετία*, 21-35, όπου αναφέρει τις λεπτομέρειες του ταξιδιού, τις επιδιώξεις της βυζαντινής πλευράς και τα γεγονότα που ακολούθησαν.

¹⁶⁴⁰Nicol, *Last Centuries*, 281-283. Halecki, *Empereur*, 188-189, 199-212 και 370-371, όπου το έγγραφο αρ. 12 με χρονολογία 2 Σεπτεμβρίου του 1369, όταν ο πάπας Ουρβανός Ε΄ συγχαίρει τον βυζαντινό αυτοκράτορα για την άφιξή του στη Ρώμη. Barker, *Manuel II*, 10. Gill, *Byzantium*, 218-221. Setton, *Paracy*, 312-314.

¹⁶⁴¹Η παράδοση της Τενέδου δεν ήταν απλό πράγμα για τους Βυζαντινούς. Ο D. Nicol, *Last Centuries*, 284 υποστηρίζει ότι αιτία γι' αυτή την εξέλιξη υπήρξε η άρνηση του συμβασιλέα Ανδρονίκου Δ΄ να παραδώσει το νησί. Η Π. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 73-74, θεωρεί ότι στην πραγματικότητα ούτε ο ίδιος ο Ιωάννης Ε΄ ήταν έτοιμος να παραδώσει την Τένεδο στους Βενετούς.

¹⁶⁴²Η βυζαντινή πόλη Τζερμιάνο, σημερινό Ορμένιο Ορεστιάδας, πέρασμα στρατηγικής σημασίας στον ποταμό Έβρο, γι' αυτό η μάχη είναι γνωστή και ως μάχη του Έβρου. Για τη θέση της πόλης, βλ. Soustal, *Thrakien*, 489.

τύχη των βαλκανικών χωρών. Σερβία και Βουλγαρία αναγκάστηκαν τότε να δηλώσουν υποτέλεια¹⁶⁴³. Οι συνέπειες της ήττας ήταν καθοριστικές και για το Βυζάντιο. Ο Ιωάννης Ε΄, ο οποίος από την αρχή της βασιλείας είχε θέσει ως στόχο την αναχαίτιση των Οθωμανών¹⁶⁴⁴, ύστερα από τις αλλεπάλληλες ανεπιτυχείς προσπάθειες να εξασφαλίσει τη βοήθεια των Δυτικών, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ένα μήνα μετά τη μάχη, στις 28 Οκτωβρίου. Συνειδητοποιώντας ότι κάθε αντίσταση στη Βαλκανική είχε πλέον σιγήσει και μην έχοντας ελπίδα βοήθειας από πουθενά, αναγκάστηκε και ο ίδιος να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του σουλτάνου με την υποχρέωση να πληρώνει φόρο υποτέλειας και να προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες¹⁶⁴⁵. Η εξέλιξη αυτή είναι σημαντική, γιατί ο Ιωάννης υποχρεώθηκε εκ των πραγμάτων να ακολουθεί από τότε και στο εξής φιλοτουρκική πολιτική και διαφωτίζει τα αίτια της στάσης του απέναντι στις ενέργειες του υιού του Μανουήλ για αντίσταση εναντίον των Οθωμανών, όπως θα δούμε παρακάτω.

Με την επιστροφή του από τη Βενετία, το 1370, ο αυτοκράτορας είχε λάβει και άλλη απόφαση, να αποκλείσει τον πρωτότοκό του Ανδρόνικο από τη συμβασιλεία και να τον αντικαταστήσει με τον Μανουήλ¹⁶⁴⁶. Ο Ανδρόνικος τότε επαναστάτησε εναντίον του πατέρα του¹⁶⁴⁷, με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί τόσο ο ίδιος όσο και ο υιός του Ιωάννης

¹⁶⁴³Η ήττα στο Ορμένιο σήμανε την εγκατάσταση των Οθωμανών και την εξάπλωση τους στη Βαλκανική χερσόνησο. Όπως σημειώνει ο Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 241, με την ήττα των χριστιανικών δυνάμεων στη Μαρίτσα (Εβρος) η άμυνα της χερσονήσου καταρρέει και η βυζαντινή πρωτεύουσα αποκόπτεται τελείως και οριστικά από τον δυτικό κόσμο δια ξηράς. Ακόμη κι αν υπήρχε προοπτική ενός σταυροφορικού στρατού που θα ερχόταν από τη Δύση για να βοηθήσει τον αυτοκράτορα, θα έπρεπε τώρα να προχωρήσει πολεμώντας μέσα από πολλά χιλιόμετρα εχθρικών περιοχών.

¹⁶⁴⁴Βλ. Κατσώνη, *Επταετία*, 16-19, για τις προσπάθειες του Ιωάννη Ε΄ ήδη από το 1355 να εξασφαλίσει τη βοήθεια των Δυτικών, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς.

¹⁶⁴⁵Βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 242. Barker, *Manuel II*, 16-18.

¹⁶⁴⁶Σύμφωνα με την Π. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 68-78, οι λόγοι αντικατάστασης του Ανδρόνικου στη συμβασιλεία από τον Μανουήλ, τους οποίους η ιστορικός αναπτύσσει με συντομία, είχαν τη βάση τους σε ένα πλέγμα προσωπικών και ίσως οικογενειακών αντιθέσεων, αλλά και αισθημάτων κόπωσης που είχε δημιουργήσει η βασιλεία του Ιωάννη Ε΄, καθώς και εξωτερικών συμφερόντων, συγκεκριμένα τον ανταγωνισμό μεταξύ των ναυτικών δυνάμεων Βενετίας και Γένουας για τα εμπορικά συμφέροντα. Η ίδια, *Επταετία*, 153, ύστερα από εξέταση των πηγών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αιτία υπήρξε η ανταγωνιστική διάθεση του Ανδρόνικου απέναντι στην εξουσία του πατέρα του, σε αντίθεση με τον Μανουήλ, ο οποίος έδειξε ότι μπορούσε να συνδράμει τον Ιωάννη σε κάθε δύσκολη κατάσταση. Ήδη από το 1369, λίγο πριν φύγει για τη Ρώμη, ο Ιωάννης είχε τοποθετήσει τον Μανουήλ *δεσπότη* Θεσσαλονίκης, βλ. Barker, *Manuel II*, 9, ο οποίος χρονολογεί την τοποθέτησή του ως κυβερνήτη της πόλης πριν τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου. Βλ. και παρακάτω στην παρούσα εργασία, 334.

¹⁶⁴⁷Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη, I, 3620- 3819, ο Ανδρόνικος Δ΄ συμάχησε με τον υιό του σουλτάνου Μουράτ Α΄ Σαουτζή εναντίον των πατέρων τους. Την εκδοχή αυτή αναφέρουν αρκετοί σύγχρονοι ιστορικοί, πρβλ. Barker, *Manuel II*, 18-22, Charanis, «Strife», 294-295. Dennis, *Reign*, 33-34. Nicol, *Last centuries*, 288. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 242. Αντίθετα, η Π. Κατσώνη, *Επταετία*, 142-153 και *Ανδρόνικος Δ΄*, 66, καταρρίπτει την υπόθεση ότι η σύγκρουση του Ιωάννη Ε΄ με τον Ανδρόνικο Δ΄ και η έκπτωση του τελευταίου οφειλόταν στην «ανίερη» συνεργασία του με τον Οθωμανό πρίγκιπα. Θεωρεί ότι ο Χαλκοκονδύλης συγχέει τα γεγονότα της ανταρσίας του Ανδρόνικου το 1373 με την τουρκική ανταρσία του Οθωμανού πρίγκιπα Σαουτζή το 1385, και από την εξέταση των πηγών συμπεραίνει ότι πιθανότατα ο

(Ζ΄) με την ποινή της τύφλωσης και φυλάκιση¹⁶⁴⁸. Το 1376 οι κρατούμενοι κατάφεραν να δραπετεύσουν και με τη βοήθεια των Γενουατών και των Τούρκων ο Ανδρόνικος κατέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία¹⁶⁴⁹, ενώ φυλάκισε τον πατέρα του και τους αδελφούς του Μανουήλ και Θεόδωρο στον πύργο του Ανεμά στην Κωνσταντινούπολη για τρία χρόνια¹⁶⁵⁰, γεγονός που ποτέ δεν έσβησε από τη μνήμη του ο Μανουήλ¹⁶⁵¹. Οι φυλακισμένοι κατόρθωσαν να αποδράσουν το 1379¹⁶⁵² και μετά την είσοδο του Ιωάννη Ε΄ στην Κωνσταντινούπολη, ο Μανουήλ στέφθηκε αυτοκράτορας¹⁶⁵³. Οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις όμως, συνεχίστηκαν. Δύο χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1381, μετά τη λήξη της σύγκρουσης μεταξύ Ιωάννη Ε΄ και Ανδρονίκου Δ΄, στον συμβιβασμό που έγινε μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε τελικά να αναγνωρίσει ως διάδοχό του όχι τον Μανουήλ, αλλά τον Ανδρόνικο και τον υιό του, Ιωάννη (Ζ΄), απόφαση που επικυρώθηκε από τη σύνοδο των ιεραρχών¹⁶⁵⁴. Η υποχώρηση του αυτοκράτορα στο θέμα της διαδοχής έγινε υπό τις πιέσεις των Γενουατών¹⁶⁵⁵.

Ο Μανουήλ ίσως να μην ήταν παρών στις διαπραγματεύσεις, εκτελώντας τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις προς τον σουλτάνο¹⁶⁵⁶. Ο πηγές δεν αναφέρουν την αντίδρασή του στην παραπάνω δυσμενή εξέλιξη για τον ίδιο, μπορούμε, όμως, να συμπεράνουμε τη δυσαρέσκειά του, αφού, παρά την αντίθετη γνώμη του Κυδώνη ότι δεν

Ανδρόνικος είχε τη στήριξη κάποιου Τούρκου μέλη της Θράκης, αρχηγό των γαζήδων, ή ίσως και συγγενή του Μουράτ.

¹⁶⁴⁸Κατσώνη, *Επταετία*, 115 και εξής. Η ίδια, *Ανδρόνικος Δ΄*, σ. 81, 91, θεωρεί ότι υπάρχει πιθανότητα ο αυτοκράτορας να εξόρισε για μικρό διάστημα στη Λήμνο τον Ανδρόνικο και την οικογένειά του, πριν τους κλείσει στον πύργο του Ανεμά στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια στη μονή Καυλώως.

¹⁶⁴⁹Βλ. Nicol, *Last centuries*, 288-289.

¹⁶⁵⁰Οι διαφορετικές εκδοχές που αναφέρονται στις πηγές της εποχής έχουν εξεταστεί από την Π. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 164-166. Η ίδια θεωρεί ως πιθανότερη την εκδοχή του Δούκα (73₁₃₋₁₅), σύμφωνα με την οποία η απόδραση των φυλακισμένων έγινε με τη βοήθεια ενός προσώπου που έφερε το όνομα Άγγελος.

¹⁶⁵¹Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιτάφιος*, 107₂₀₋₃₁, όπου περιγράφει το δεσμοτήριό τους όμοιο με τάφο. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, έκδ. Dennis, εισαγωγή χίν. Nicol, *Last centuries*, 289. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μανουήλ σε επιστολή του προς τον Ιαγούπ, κατά την τριετή φυλάκισή του (βλ. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 162-163) στον πύργο του Ανεμά, προσπαθούσε να ξεπεράσει τη θλίψη του μελετώντας βιβλία υπό το φως ενός λυχναριού, βλ. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Πρός Ιαγούπ*, 329. Λάμπρου, «Μανουήλ Β΄», 5, σημ. 13.

¹⁶⁵²Για τον τρόπο απόδρασης υπάρχουν πολλές εκδοχές στις πηγές, βλ. σχετικά Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 160-166.

¹⁶⁵³Τὸν δὲ Μανουήλ στέφει ταινίοις καὶ βασιλέα ἀναγορεύει Ρωμαίων, Δούκας, 73₂₈. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 171, 182. Η Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*, 200, θεωρεί ότι το παραπάνω χωρίο του Δούκα αναφέρεται στην αναγόρευση του Μανουήλ σε αυτοκράτορα, ενώ η ανακήρυξή του είχε γίνει ήδη από το 1373. Η Κατσώνη όμως, «Δεύτερη στέψη», 145-148, υποστηρίζει ότι το 1379 έγινε η δεύτερη στέψη του Μανουήλ.

¹⁶⁵⁴MM, τ. II, 25-27: *Synodus confirmat compositionem factam inter Ioannem et Andronicum Palaeologos*.

Dölger, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3177. Charanis, «Strife», 300. Barker, *Manuel II*, 36, 41-42. Nicol, *Last Centuries*, 292-293. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 184.

¹⁶⁵⁵Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 188-189.

¹⁶⁵⁶Dennis, *Reign*, 47-49. Barker, *Manuel II*, 42.

έπρεπε να εγκαταλείψει τη Βασιλεύουσα την παρούσα χρονική περίοδο¹⁶⁵⁷, τον χειμώνα του 1382 σαλπάρισε μυστικά για τη Θεσσαλονίκη, όπου εγκατέστησε την εξουσία του ως ανεξάρτητος πλέον αυτοκράτορας¹⁶⁵⁸. Η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησής του (1382-1387) υπήρξε από τις πλέον αξιοσημείωτες στην ιστορία της πόλεως. Με κέντρο τη Θεσσαλονίκη, ο Μανουήλ επέλεξε τη δυναμική αντίσταση εναντίον της οθωμανικής επέλασης και την απελευθέρωση βυζαντινών πόλεων και εδαφών, ερχόμενος σε πλήρη αντίθεση με την φιλοτουρκική πολιτική που αναγκαστικά ακολουθούσε ο πατέρας του. Στα χρόνια αυτά, οι εμπειρίες του θα καθορίσουν τον αντι-οθωμανικό του αγώνα πριν και μετά την άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Η στροφή της πολιτικής του Μανουήλ απέναντι στους Οθωμανούς δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να ερμηνευθεί μόνο ως αντίδραση για τον αποκλεισμό του από τη διαδοχή. Η προσήλωσή του στην αντι-οθωμανική πολιτική καθ' όλη τη διάρκεια της μετέπειτα πορείας του, δείχνει μία συνέπεια ως προς την συγκεκριμένη επιλογή. Εξ άλλου, ο Μανουήλ, λίγα χρόνια πριν, το 1369, είχε αναλάβει πάλι την διακυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ως *δεσπότης*¹⁶⁵⁹ και είχε δείξει τις προθέσεις του για υπεράσπιση των βυζαντινών εδαφών και για ανακατάληψη πόλεων, όχι μόνο από τους Οθωμανούς, αλλά και από τους Σέρβους.

Το 1382, λοιπόν, ο Μανουήλ, εκτός από το γεγονός ότι δεν επιλέχθηκε για τον θρόνο, δεν μπορούσε να μείνει στην Κωνσταντινούπολη έτσι κι αλλιώς, γιατί η πολιτική της κεντρικής εξουσίας ήταν πλήρως φιλοτουρκική και ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την αντι-οθωμανική πολιτική του Μανουήλ και του δασκάλου του και έμπιστου φίλου του, Δημητρίου Κυδώνη. Μακριά από το υποτελές περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως ο Μανουήλ μπορούσε να οργανώσει την αντίσταση και, ίσως, γι' αυτό έφυγε κρυφά, γιατί δεν ήθελε να γίνει αντιληπτός από τους Οθωμανούς.

¹⁶⁵⁷Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 220, 101₂₃-102₃, όπου ο δάσκαλος εκφράζει την άποψη ότι ο μαθητής του, Μανουήλ, δεν έπρεπε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα, ειδικά στην παρούσα χρονική συγκυρία, όταν στην Κωνσταντινούπολη είχε ξεσπάσει εμφύλια διαμάχη μεταξύ του Ιωάννη Ε' και του Ανδρονίκου Δ'. Σκιαγραφεί την προσωπικότητα του πρίγκιπα και μαθητή του, δηλώνοντας ότι σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές η αυτοκρατορία έχει την ανάγκη ενός κυβερνήτη με τον δικό του χαρακτήρα, τις δικές του αρετές, όπως τη νομιμοφροσύνη, τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη και τη μεγαλοψυχία, και τον καλεί να επιστρέψει για να λήξουν τα δεινά και να ξαναφέρει την ελπίδα. Σε αντίθετη περίπτωση, αν ο Μανουήλ δεν επιστρέψει στη Βασιλίδα, ο Κυδώνης φοβάται για το μέλλον.

¹⁶⁵⁸Ο Μανουήλ δεν είχε αποποιηθεί τα αυτοκρατορικά του δικαιώματα, όπως είχε γίνει με τον Ματθαίο Καντακουζηνό (βλ. παραπάνω, 328), Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ'*, 188.

¹⁶⁵⁹ΣΘΕΝΕΙ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΣΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΗΓΕΙΡΕ ΤΟΝΔΕ ΠΥΡΓΟΝ ΣΥΝ ΤΩ ΤΕΙΧΙΩ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΥΞ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΣΘΕΝΕΙ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΣΤΟΥ. Η επιγραφή σώζεται στη βόρεια πλευρά των βόρειων τειχών της Θεσσαλονίκης και, σύμφωνα με αυτή, την εποχή που ο Μανουήλ Παλαιολόγος ήταν δεσπότης Θεσσαλονίκης, έδωσε εντολή στον *δοῦκα* Γεώργιο Απόκαυκο να εκτελέσει τις συγκεκριμένες εργασίες στα τείχη της πόλεως.

Μέσα από την επιστολογραφία του Μανουήλ με τον Κυδώνη, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την αγωνία των κατοίκων της Θεσσαλονίκης, τα διλήμματα και τις συμπεριφορές τους, τις προσδοκίες και τις διαψεύσεις. Πάνω απ' όλα, τις υπεράνθρωπες προσπάθειες του κυβερνήτη της να αντισταθεί. Για έναν χρόνο περίπου, από τον Σεπτέμβριο του 1382 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1383, ο Μανουήλ σημείωνε νίκες σε ξηρά και θάλασσα¹⁶⁶⁰. Οι ειδήσεις που έφταναν στην πρωτεύουσα για αλώσεις πόλεων, απελευθέρωση αιχμαλώτων και αλλαγή της τύχης των Βυζαντινών έναντι των αντιπάλων τους¹⁶⁶¹, δημιούργησαν μεγάλη αισιοδοξία και οδήγησαν τον Κυδώνη στο σημείο να γράφει ότι οι νίκες του αυτοκράτορα θα φέρουν την απελευθέρωση του γένους των Ρωμαίων, ενώ ευχόταν με τη βοήθεια του Θεού να προσθέτει και άλλα τρόπαια στα ήδη υπάρχοντα¹⁶⁶². Σύντομα, όμως, τα δεδομένα άλλαξαν¹⁶⁶³. Ο Μουράτ, αφού πολιορκήσε και κατέκτησε τη σημαντικότερη από στρατηγικής άποψης πόλη των Σερρών στις 9 Σεπτεμβρίου του 1383¹⁶⁶⁴, σύροντας στην αιχμαλωσία έναν μεγάλο αριθμό των κατοίκων της μαζί με τον μητροπολίτη της Ματθαίο Φακρασή¹⁶⁶⁵, διέταξε τα στρατεύματά του να αποκλείσουν αμέσως τη Θεσσαλονίκη και να του φέρουν τον Μανουήλ μπροστά του¹⁶⁶⁶. Έτσι, ξεκίνησε η πολιορκία της πόλεως, η οποία διήρκεσε μέχρι το 1387. Τα τουρκικά στρατεύματα είχαν παραταχθεί κατά μήκος των χερσαίων τειχών, ενώ από τη μεριά της θάλασσας η Θεσσαλονίκη ήταν ελεύθερη, γεγονός που επέτρεπε την αλληλογραφία μεταξύ του διοικητή Μανουήλ και του δασκάλου του στην Κωνσταντινούπολη, με τη βοήθεια, μάλιστα, ξένων εμπόρων¹⁶⁶⁷.

Ο Μανουήλ Παλαιολόγος προσπάθησε με όλες τις δυνάμεις του να διασώσει την πόλη και να εμψυχώσει τους Θεσσαλονικείς, οι οποίοι επιθυμούσαν να στείλουν πρεσβευτές στον σουλτάνο για διαπραγματεύσεις. Αφού τους συγκέντρωσε, έβγαλε έναν

¹⁶⁶⁰Βλ. την επιστολή του Κυδώνη, αρ. 244, 147₁₄, όπου γράφει στον Μανουήλ ότι πληροφορείται τις νίκες του και χαίρεται. Αλλά και την επιστολή αρ. 249, 153₄₋₇, στην οποία γράφει ότι οι προσευχές του προς τον Θεό για τη συντριβή των εχθρών πραγματοποιήθηκαν με τις νίκες του μαθητή του, οι οποίες ξεπέρασαν τις προσδοκίες του.

¹⁶⁶¹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 244, 147₄₋₉.

¹⁶⁶²Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 244, 148₃₁₋₃₇.

¹⁶⁶³... κατηφή τραγωδία αντί πανηγύρεων, Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 282, 202₁₂. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 74.

¹⁶⁶⁴Με την κατάληψη του 1383 άρχισε για την πόλη των Σερρών η μακράιωνη τουρκική περίοδος μέχρι την απελευθέρωσή της, το 1912. Το γεγονός της κατάκτησης επισφραγίστηκε από τον μέγα βεζύρη Καρα-Χαλίλ Χαϊρεντίν Τζανταρλή, με την ανέγερση «τεμένους αγαστού», σύμφωνα με κτητορική επιγραφή, που φέρει την χρονολογία 1385. Βλ. Α. Μπακιρτζής – Α. Β. Σαμπανοπούλου, «Το Ισλαμικό τέμενος Ζιντζιρλί πόλεως Σερρών και οι επεμβάσεις συντήρησής του (1995-2000)», Α. Στεφανίδου (επιμ.), *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2009, 105-117, εδώ 107.

¹⁶⁶⁵Λάμπρος, «Ισιδώρου έπιστολαί», αρ. 1: *Είς τόν μητροπολίτην Σερρών κύριον Ματθαίον τόν Φακρασήν*, 253-258.

¹⁶⁶⁶Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 76.

¹⁶⁶⁷Βλ. Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 277, 196₁₃₋₁₅.

λόγο¹⁶⁶⁸, άξιο της παιδείας του και της φιλοπατρίας του: «Η συγκέντρωση αυτή», λέει στους παρευρισκομένους, «έπρεπε να έχει γίνει νωρίτερα, για να οχυρωθεί η πόλη». Θεωρεί ότι ο εχθρός υπερίσχυσε, διότι οι γειτονικές πόλεις αδιαφόρησαν, με αποτέλεσμα να καταληφθούν. Αυτό, όμως, δεν πρέπει να γίνει στη Θεσσαλονίκη. Ο αγώνας πρέπει να είναι μέχρι τέλους, όπως έχουν διδάξει οι πρόγονοι - ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας και ο Μέγας Αλέξανδρος¹⁶⁶⁹, και οι Θεσσαλονικείς οφείλουν να διαλέξουν μεταξύ νίκης ή θανάτου¹⁶⁷⁰ στηριζόμενοι στις δικές τους δυνάμεις¹⁶⁷¹. Η ελπίδα για νίκη δεν πρέπει να χαθεί, γιατί ο Άγιος Δημήτριος έσωσε τη Θεσσαλονίκη πολλές φορές στο παρελθόν¹⁶⁷². Αυτόν τον εξαιρετικό συμβουλευτικό του λόγο προς Θεσσαλονικείς ο Μανουήλ τον έστειλε στον Κυδώνη και εκείνος με επιστολή του από την Κωνσταντινούπολη, το Φθινόπωρο του 1383, τού απαντούσε με επαίνους για το κείμενό του¹⁶⁷³. Στην ίδια επιστολή, ο δάσκαλος εξέφραζε τον θαυμασμό του για τον μαθητή του, αφού ήταν ο μόνος κυβερνήτης που είχε καταφέρει να συνταιριάξει αρμονικά την παιδεία με την πολεμική τέχνη¹⁶⁷⁴.

Η αποκοπή της Θεσσαλονίκης από σημαντικές οδικές αρτηρίες λόγω τουρκικής κατάληψης της υπαίθρου, δυσχέραινε πολύ την επικοινωνία και τον ανεφοδιασμό της πόλεως. Το κλίμα της νίκης διαδέχθηκε αυτό της ηττοπάθειας και της αγωνίας για το μέλλον. Τα τέσσερα αυτά χρόνια πολιορκίας της Θεσσαλονίκης αποτελούν από τα δραματικότερα της ιστορίας της. Η εξάντληση, η πείνα, αλλά και ο φόβος για άλωση της πόλεως, οδήγησαν τους κατοίκους της στην απόφαση να συνθηκολογήσουν με τους Οθωμανούς, για να σωθούν. Οι προσπάθειες του Μανουήλ για αντίσταση έπεσαν στο κενό. Όλο αυτό το διάστημα ο Κυδώνης προσπαθούσε να τον εμψυχώσει με τις επιστολές του. Σε μία από αυτές, του έγραφε ότι δεν ήταν πρώτη φορά που η Θεσσαλονίκη βρισκόταν υπό πολιορκία, όπως και άλλες μεγάλες πόλεις κατά το παρελθόν. Μεγάλοι ηγέτες, όπως εκείνος, βρέθηκαν στην ίδια δυσχερή θέση, γι' αυτό τον

¹⁶⁶⁸ Συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς, ήνικα έπολιορκούντο, έκδ. Β. Λαούρδα, 295-302.

¹⁶⁶⁹ Λαούρδας, «Συμβουλευτικός», 297₂₁₋₃₁. Ο Μανουήλ εδώ συνδέει το παρελθόν των Βυζαντινών με τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας και τον Μέγα Αλέξανδρο, δίνοντας την εικόνα συνέχειας του ελληνικού Γένους.

¹⁶⁷⁰ Δοκῶ οὖν ἐμοί, ἤπερ ἔφθην εἰπών, τῆς δουλείας ταυτησί κρείττω τὸν θάνατον εἶναι. Λαούρδας, «Συμβουλευτικός», 299₂₄₋₂₅.

¹⁶⁷¹ Λαούρδας, «Συμβουλευτικός», 297₃₄₋₃₇.

¹⁶⁷² Λαούρδας, «Συμβουλευτικός», 300₂₀₋₃₂.

¹⁶⁷³ Κυδώνης, Ἐπιστολαί, αρ. 262, 167₁₆₋₂₅.

¹⁶⁷⁴ Κυδώνης, Ἐπιστολαί, αρ. 262, 170₃₃₋₄₁. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 77.

προτρέπει να έχει πίστη στον Θεό και στον Άγιο Δημήτριο, να φέρεται με αγάπη στον λαό, και στο τέλος θα έρθει η σωτηρία της πόλεως¹⁶⁷⁵.

Ο Μανουήλ εξάντλησε κάθε προσπάθεια για να σώσει τη Θεσσαλονίκη. Μέχρι και πρεσβεία στον πάπα έστειλε, προκειμένου να τον ενισχύσει στρατιωτικά¹⁶⁷⁶. Η προσπάθεια όμως δεν είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα, λόγω της προϋπόθεσης αποδοχής του *filioque*¹⁶⁷⁷. Στην πραγματικότητα, οι πιθανότητες που είχε ο Μανουήλ να αντιστρέψει την κατάσταση υπέρ της αυτοκρατορίας επιλέγοντας την αντίσταση, με τα οθωμανικά στρατεύματα να έχουν κατακτήσει το μεγαλύτερο τμήμα της, αλλά και τον βαλκανικό χώρο, ήταν μικρές. Μετά την ήττα των συνασπισμένων σερβικών δυνάμεων στο Ορμένιο το 1371, είχε σιγήσει προς το παρόν κάθε αντίσταση στα Βαλκάνια¹⁶⁷⁸, αφού οι ηγεμόνες των γειτονικών κρατών ήταν υποτελείς πλέον του σουλτάνου, ενώ ακόμη και αν ευοδωνόταν η συγκρότηση σταυροφορικού στρατού από τον πάπα, με όποιο τίμημα από την πλευρά των Βυζαντινών, αυτός θα έπρεπε να προχωρήσει πολεμώντας μέσα από πολλά χιλιόμετρα εχθρικών περιοχών της Βαλκανικής χερσονήσου. Ο Μανουήλ δεν περίμενε βοήθεια ούτε από την Κωνσταντινούπολη. Οι προσπάθειες του για αντίσταση παρέκκλιναν από την φιλοτουρκική πολιτική του Ιωάννη Ε', ο οποίος θεωρούσε τον υιό του ως επαναστάτη. Μέσα στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν και αυτοί που είχαν αντίθετη γνώμη από τον αυτοκράτορα, αν βασιστούμε στις πληροφορίες του Δημητρίου Κυδώνη για νέους από καλές οικογένειες της Πόλεως, που έτρεξαν στη Θεσσαλονίκη για να βοηθήσουν τον Μανουήλ¹⁶⁷⁹, αλλά η στήριξή τους δεν ήταν αρκετή. Τελικά, ο μόνος που τον βοήθησε ουσιαστικά, ήταν ο αδελφός του Θεόδωρος, δεσπότης του Μυστρά. Τα δύο αδέλφια στηρίζονταν μεταξύ τους και φαίνεται ότι τους συνέδεε το ίδιο όραμα για αντίσταση κατά των Οθωμανών και απελευθέρωση των κατεκτημένων περιοχών.

Συνεπώς, ο Μανουήλ έδινε τον αγώνα ουσιαστικά μόνος του, προσπαθώντας να κρατήσει ψηλά το φρόνημα των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Το θέμα, όμως, ήταν ότι ούτε οι Θεσσαλονικείς συμμερίζονταν τις απόψεις του. Αργότερα, ο Μανουήλ θα γράψει στον Νικόλαο Καβάσιλα πόσο πολύ τον πίκρανε η συμπεριφορά τους, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι την ώρα που εκείνος προσπαθούσε να σώσει την Θεσσαλονίκη, οι

¹⁶⁷⁵Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 299, 216-218 (ολόκληρη η επιστολή). Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 76.

¹⁶⁷⁶Βλ. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, αρ. 8, 23¹⁷⁻¹⁹. Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 314, 241¹⁻². Barker, *Manuel II*, 55. Dennis, *Reign*, 136-141.

¹⁶⁷⁷Ακολούθησε πρεσβεία του πάπα στη Θεσσαλονίκη. Εκτός όμως από τον Μανουήλ και την αυλή του, οι Θεσσαλονικείς, ο κλήρος, οι μοναχοί ήταν αντίθετοι με την Ένωση. Πολλοί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι εγκατέλειψαν τότε τη Θεσσαλονίκη, μαζί και ο μητροπολίτης Ισίδωρος Γλαβάς, που εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 81. Ο ίδιος, «Αντιπροσωπεία», 285-289.

¹⁶⁷⁸Βλ. παραπάνω, 331-332.

¹⁶⁷⁹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 248, 153³⁰⁻³⁵. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 73.

κάτοικοί της συνδιαλέγονταν με τον εχθρό¹⁶⁸⁰. Η αλήθεια είναι ότι η κατάσταση που επικρατούσε, δεν έδινε και πολλές επιλογές στους Θεσσαλονικείς. Ή θα υπερασπιζόνταν την πόλη τους έως το τέλος, με τον κίνδυνο να εξανδραποδισθούν, ή θα παραδίδονταν για να γλιτώσουν την καταστροφή της πόλης τους και να αποφύγουν τον δικό τους θάνατο και την αιχμαλωσία. Μέσα στην πόλη δεν βρίσκονταν μόνοι τους, αλλά μαζί με τα γυναικόπαιδα, ενώ οι συσχετισμοί των δυνάμεων και οι επικρατούσες συνθήκες λιγότευαν τις ελπίδες για νικηφόρα εξέλιξη στη δική τους περίπτωση. Εξ άλλου, η κατάληψη των Σερρών και η τύχη των κατοίκων της προμήνυε το μέλλον, και το τελεσίγραφο του σουλτάνου ήταν σαφές: παράδοση με προνόμια ή άλωση. Με τις σκέψεις και τις ενέργειες των Θεσσαλονικέων ήταν σύμφωνος και ο μητροπολίτης Ισίδωρος Γλαβάς, ο οποίος συγκρουόμενος με τον Μανουήλ εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη και κατέφυγε, όπως είδαμε, στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ φαίνεται ότι είχε στείλει στην πόλη ανθρώπους του για να διαπραγματευθούν με τους Οθωμανούς¹⁶⁸¹. Η κατάσταση, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί, ήταν πλέον μη αναστρέψιμη¹⁶⁸². Σε επιστολή του προς τον Ραδηνό, ο Κυδώνης επαινούσε τον Μανουήλ για τον δίκαιο αγώνα του και για το γεγονός ότι κινδύνευε για τη σωτηρία των άλλων¹⁶⁸³. Η σύγκριση του Μανουήλ με τον Μωυσή και των Θεσσαλονικέων με τους Ισραηλίτες κατά τη διάρκεια της Εξόδου, έδινε την εικόνα που επικρατούσε στην πολιορκημένη Θεσσαλονίκη και προμήνυε την κατάληξη. Ο Μωυσής και οι δικοί του δεν μπόρεσαν να χαλιναγωγήσουν τους περιπλανώμενους συμπατριώτες τους και έτσι η αρετή των αρχόντων νικήθηκε από την «κακία» των υπηκόων¹⁶⁸⁴, υπονοώντας την αντιπατριωτική στάση επιφανών Θεσσαλονικέων που δεν επιθυμούσαν την αντίσταση εναντίον των Οθωμανών, διότι τη θεωρούσαν αντίσταση προς τον Θεό¹⁶⁸⁵. Πράγματι, το 1387 η Θεσσαλονίκη έπεσε ύστερα από παράδοση. Ο μητροπολίτης Ισίδωρος Γλαβάς επέστρεψε στην πόλη τρεις μήνες αργότερα, έχοντας εξασφαλίσει προνόμια από τον σουλτάνο¹⁶⁸⁶.

Τρεις ημέρες πριν την παράδοση της Θεσσαλονίκης, στις 6 Απριλίου του 1387, ο Μανουήλ αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει μαζί με τη συνοδεία του. Από εκείνη την ημέρα άρχισε η εξορία του, αφού ο αυτοκράτορας δεν του επέτρεπε την είσοδο στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μανουήλ έφυγε δια θαλάσσης, από το τμήμα, δηλαδή, της

¹⁶⁸⁰Βλ. παρακάτω, 339-341, τον *Επιστολιμαίο* προς Καβάσιλα.

¹⁶⁸¹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 318, 246¹⁹⁻²⁴.

¹⁶⁸²Βλ. Barker, *Manuel II*, 57.

¹⁶⁸³Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 273, 191¹⁷⁻¹⁹.

¹⁶⁸⁴Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 273, 191²⁰⁻²³. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 77-78.

¹⁶⁸⁵Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 324, 254³⁹⁻⁴². Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 78.

¹⁶⁸⁶Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 79.

πόλεως που δεν είχαν αποκλείσει οι Οθωμανοί. Πιο κοντινό νησί ήταν η Τένεδος, ο Μανουήλ όμως, για συγκεκριμένους λόγους, επέλεξε την Λέσβο (εικ.18). Το νησί βρισκόταν υπό την κυριαρχία της ισχυρής Γενοβέζικης οικογένειας των Γατελούζων (βλ. εικ. 19), αφού είχε παραχωρηθεί από τον Ιωάννη Ε΄ στην αδελφή του Μαρία ως προίκα. Ο κυβερνήτης του νησιού εκείνη την περίοδο ήταν ο Φραγκίσκος Β΄, εξάδελφος του Μανουήλ. Επομένως, η Λέσβος ήταν έδαφος που δεν βρισκόταν ούτε υπό την εξουσία του σουλτάνου ούτε υπό τον έλεγχο της Κωνσταντινουπόλεως. Επίσης, ο κυβερνήτης της είχε συγγενικούς δεσμούς με τον Μανουήλ και ίσως ήλπιζε ότι λόγω αυτής της συγγένειας θα γινόταν δεκτός. Τέλος, το νησί θα μπορούσε να προσφέρει τα απαραίτητα εφόδια και τρόφιμα στον ίδιο και στην πολυπληθή συνοδεία του. Ο Κυδώνης, που αγωνιούσε για την τύχη του Μανουήλ, φρόντισε να στείλει επιστολή από την Κωνσταντινούπολη στον Φραγκίσκο, ζητώντας να τους δεχθεί¹⁶⁸⁷. Ο Φραγκίσκος όμως, παρά τη συγγένεια, δεν ήταν διατεθειμένος να ανοίξει τις πύλες του κάστρου στον εξάδελφό του. Ίσως φοβήθηκε την εισροή τόσων στρατιωτών που ακολουθούσαν τον Μανουήλ, ή δεν ήθελε να δυσαρεστήσει τον σουλτάνο Μουράτ¹⁶⁸⁸, πιθανότερη εκδοχή, κατά τη γνώμη μου. Επομένως, ο Μανουήλ εγκαταστάθηκε έξω από τα τείχη της πόλεως. Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του, έστειλε μία επιστολή στον Νικόλαο Καβάσιλα¹⁶⁸⁹, αυτοκρατορικό γραμματέα, στην οποία διηγείται τις περιπέτειες του ίδιου και της συνοδείας του, περιγράφει τον τόπο και εξωτερικεύει τα συναισθήματά του. Η συγκεκριμένη επιστολή μάς γυρίζει πίσω αιώνες, αφού περιέχει στοιχεία των επιστολών εξορίστων της ύστερης αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων.

«Βρισκόμαστε στην ακμή του καλοκαιριού¹⁶⁹⁰ και εμείς είμαστε υποχρεωμένοι να βρισκόμαστε στη Λέσβο. Όλοι ξέρουν πόση ζέστη επικρατεί εδώ, ιδιαίτερα γι' αυτούς

¹⁶⁸⁷Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 350, 291₅₁₋₅₃.

¹⁶⁸⁸Βλ. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, έκδ. Dennis, 67, σημ. 1.

¹⁶⁸⁹Βλ. προσωπογραφικά στις επιστολές του Μανουήλ, έκδ. Dennis, Εισαγωγή xxx- xxxiv.

¹⁶⁹⁰Μάλλον ο μήνας Ιούλιος. Επειδή, όμως, από τον Απρίλιο που εγκατέλειψαν τη Θεσσαλονίκη, μέχρι τον Ιούλιο, μεσολαβεί ένα διάστημα περίπου τριών μηνών, είναι εύλογο το ερώτημα αν το διάστημα αυτό ο Μανουήλ και η συνοδεία του βρίσκονταν στη Λέσβο, ή μεσολάβησε κάποια πιθανή στάση, την οποία δεν γνωρίζουμε, όπως αναρωτιέται και η Κ. Μαυρομάτη, *Φύση και άνθρωπος*, 141. Μία εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα στον μικρό ναό του Αγίου Νικολάου κοντά στο Λισβόρι στην ανατολική πλευρά, στην παραλιακή θέση Σκαμνιούδι, εκεί που κάποτε βρισκόταν ο οικισμός των Βασιλικών Λέσβου, που οφείλει την ονομασία του στα βασιλικά κτήματα της περιοχής (βλ. Λουϊζίδης, *Βυζαντινή Λέσβος*, 94-97), συνδέει τη νήσο με τον Μανουήλ Παλαιολόγο, αφού φέρει εντοιχισμένο το μονόγραμμα του. Στη θέση Σκαμνιούδι ή Μπινιάς πρέπει να βρισκόταν και το κάστρο των Βασιλικών, από τα ερείπια του οποίου αφαιρέθηκε η πλάκα με το μονόγραμμα (βλ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία», 30, σημ. 68). Θα μπορούσε η ύπαρξη του μονογράμματος να συνδέεται με την εποχή που ο Μανουήλ βρισκόταν στη Λέσβο, μετά τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης του 1387; Λόγω της άρνησης του αυθέντη της νήσου να δεχθεί τότε τον Μανουήλ και τη συνοδεία του, αλλά και από την περιγραφή στην επιστολή του τόπου όπου βρίσκονταν (δυτική πλευρά), θεωρώ τη σύνδεση από δύσκολη έως αδύνατη, εκτός και αν στο μέλλον παρουσιαστούν άλλα ευρήματα. Με τα σημερινά δεδομένα πάντως, πιστεύω ότι η πλάκα με το μονόγραμμα του Μανουήλ

που δεν είναι συνηθισμένοι στο κλίμα της. Και σ' αυτή τη μικρή περιοχή που βρισκόμαστε, είμαστε αναγκασμένοι να μένουμε σε σκηνές. Η περιοχή είναι βραχώδης και χωρίς δέντρα, γυμνή και εκτεθειμένη στον ήλιο από το πρωί μέχρι τη δύση του, γεγονός που την καθιστά αφόρητη και πνιγηρή¹⁶⁹¹, και η μόνη γιατρεία είναι οι βόρειοι άνεμοι¹⁶⁹² που φυσούν αυτή την εποχή, δεν έχουν όμως την ίδια ένταση, όπως συνήθως»¹⁶⁹³. Ο G. Dennis υποθέτει ότι ο Μανουήλ είχε κατασκηνώσει στην παραλία του νησιού,¹⁶⁹⁴ αλλά δεν διευκρινίζει σε ποιο σημείο. Η περιγραφή της περιοχής ως βραχώδους και άδενδρης ταιριάζει με τα χαρακτηριστικά της δυτικής πλευράς του νησιού¹⁶⁹⁵, σε αντίθεση με την ανατολική. Επομένως, ο Μανουήλ θα πρέπει να είχε κατασκηνώσει στη δυτική πλευρά της Λέσβου¹⁶⁹⁶, και συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Κ. Μαυρομάτη, στην περιοχή της αρχαίας Άντισσας, όπου βρισκόταν το κάστρο των Αγίων Θεοδώρων¹⁶⁹⁷, άποψη που με βρίσκει σύμφωνη. Μάλλον το συγκεκριμένο κάστρο ήταν αυτό που δεν άνοιξε τις πύλες του στον Μανουήλ και τη συνοδεία του, με αποτέλεσμα να κατασκηνώσουν στο ύπαιθρο της περιοχής.

Εκεί στη Λέσβο, μέσα στη σκηνή του, μακριά πλέον από τα γεγονότα, ο Μανουήλ γράφει στον Νικόλαο Καβάσιλα το γράμμα του, κάνει έναν απολογισμό της ζωής και της δράσης του. Εξωτερικά, έχει να παλέψει με την αφόρητη ζέστη, μέσα του με τους συλλογισμούς του. Η πρώτη αναφορά είναι για όσα έζησε στην Κωνσταντινούπολη: «Το πεπρωμένο μου ήταν να ζήσω μέχρι τώρα με ένα συνεχή πόλεμο κάθε είδους. Όταν ήμουν στην Πόλη, πολέμησα, όπως όλοι γνωρίζουν, αυτούς που ήθελαν να την

Παλαιολόγου (βλ. εικ. 20) πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά μετά την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας του το 1391.

¹⁶⁹¹Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, έκδ. Dennis, αρ. 67, 187₁₋₉.

¹⁶⁹²Από τα Δαρδανέλια.

¹⁶⁹³Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολιμαίος*, 149. Loenertz, «Épître», 39. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, αρ. 67, 187₉₋₁₁.

¹⁶⁹⁴Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, έκδ. Dennis, 204, σημ. 2.

¹⁶⁹⁵Η βορειοδυτική πλευρά της νήσου και σχεδόν ολόκληρη η δυτική ακτή αποτελείται από τριτογενή ηφαιστειακά πετρώματα και καλύπτεται από χαμηλή θαμνώδη βλάστηση, βλ. Μαυρομάτη, *Φύση και άνθρωπος*, 142.

¹⁶⁹⁶Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η αναφορά για τους ανέμους που φυσούν κατά τη διάρκεια της καλοκαιρινής περιόδου και χαρίζουν δροσιά στην περιοχή. Πρόκειται για τους ανέμους που έρχονται από τα Δαρδανέλια. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, 204, σημ. 2.

¹⁶⁹⁷Μαυρομάτη, *Φύση και άνθρωπος*, 142. Πράγματι, σε μία άκρη της παραλίας της περιοχής υψωνόταν άλλοτε το ισχυρό βυζαντινό οχυρό των Αγίων Θεοδώρων (βλ. εικ. 18), το οποίο αναφέρεται για πρώτη φορά σε συνοδική απόφαση του 1331. Ο χρόνος ανέγερσής του παραμένει άγνωστος. Ίσως να κτίστηκε προς τα τέλη του 11ου με αρχές του 12ου αιώνα, όταν ο Αλέξιος Κομνηνός ανακατέλαβε τη Λέσβο από τον Τούρκο εμίρη της Σμύρνης Τζαχά. Το κάστρο ανακατασκευάστηκε από τους Γατελούζους και έκτοτε ήταν γνωστό ως Οβριόκαστρο. Έξω από το κάστρο υπήρχε αξιόλογο αγκυροβόλιο, σπάνιο για τη δυτική πλευρά της νήσου, βλ. Λουϊζίδης, *Βυζαντινή Λέσβος*, 115-116. Λόγω της ύπαρξης του συγκεκριμένου αγκυροβολίου, η Κ. Μαυρομάτη, *ό.π.*, 142, θεωρεί ότι εκεί αγκυροβόλησαν τα πλοία του Μανουήλ.

κατακτήσουν και ποτέ δεν απέτυχα σε κανένα από τα καθήκοντά μου»¹⁶⁹⁸. Η δεύτερη αναφορά είναι για τη Θεσσαλονίκη: «Αργότερα, στην πατρίδα σου (δηλαδή του Καβάσιλα), αγωνιζόμουν εναντίον των εχθρών της Πίστης. Και αυτοί, για τους οποίους μέρα και νύκτα είχα επιλέξει να πεθάνω, θα έπρεπε να είχαν ανταποκριθεί με τον ίδιο τρόπο, ή τουλάχιστον να με ευγνωμονούν, επειδή κινδύνευα για χάρη τους. Οι ίδιοι, όμως, άνθρωποι συνδιαλέγονταν με τον εχθρό, όχι γιατί σκέφτονταν ή έπρατταν κάτι γενναίο ή καλό, αλλά γιατί με δόλο είχαν παραδοθεί σε ίντριγκες, κατηγορώντας μας για τυραννία, αφού αυτή ήταν η κύρια κατηγορία τους, ότι, δηλαδή, δεν τους αφήναμε να προδώσουν αισχρά την πατρίδα τους¹⁶⁹⁹».

Από τις λίγες αυτές γραμμές γίνεται σαφές ότι ο Μανουήλ, εξόριστος πια μετά την πτώση της Θεσσαλονίκης, κάνει έναν απολογισμό των όσων προηγήθηκαν. Η πικρία του για πρώτη φορά είναι έκδηλη, από τη μία, για την άδικη αντιμετώπισή του από τον Ιωάννη Ε΄, και από την άλλη, για τη συμπεριφορά των Θεσσαλονικέων κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλεως, που τόσο αγωνίστηκε για να την κρατήσει ελεύθερη¹⁷⁰⁰.

Ο Κυδώνης σε επιστολή του από την Κωνσταντινούπολη, το 1387, προς τον εξόριστο Μανουήλ στη Λέσβο, θρηνεί για την τύχη της πόλης του, της Θεσσαλονίκης, και ο θρήνος του μεγαλώνει, όταν αναλογίζεται την κακοτυχία του αδελφικού του φίλου, που βρίσκεται εξόριστος. Αυτές οι μεγάλες θλίψεις δεν τον αφήνουν να ησυχάσει, να φάει, να κοιμηθεί, αλλά ούτε και να γράψει, γι' αυτό και απολογείται στον Μανουήλ, επειδή καθυστέρησε να του στείλει γράμμα¹⁷⁰¹. Με άλλη επιστολή προς τον Ραδηνό, που βρισκόταν εξόριστος μαζί με τον Μανουήλ στη Λέσβο, ο Κυδώνης αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας δεν είχε την πρόθεση να δεχθεί τον υιό του πίσω στην Κωνσταντινούπολη¹⁷⁰².

Τελικά, ο Παλαιολόγος και η συνοδεία του αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Λέσβο και απέπλευσαν για τη γειτονική Τένεδο¹⁷⁰³, τέλος καλοκαιριού ή αρχές Σεπτεμβρίου. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους μετακίνησής τους. Ο Μ. Barker πιστεύει ότι ίσως μετακινήθηκαν εκεί με την παρότρυνση πρεσβευτών του σουλτάνου, ο οποίος είχε

¹⁶⁹⁸Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, 187¹⁹⁻²¹. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολιμαῖος*, 151. Τα λόγια αυτά αποτελούν σαφή υπαινιγμό του Μανουήλ για την προτίμησή του πατέρα του να ορίσει ως διάδοχο του θρόνου τον Ανδρόνικο Δ΄.

¹⁶⁹⁹Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, 187²³⁻²⁹. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολιμαῖος*, αρ. 27, 151. Με αυτές τις σύντομες γραμμές, ο Μανουήλ κλείνει την αναφορά του. Το υπόλοιπο τμήμα της επιστολής, αρκετά μεγάλο, αφιερώνεται σε φιλοσοφικά θέματα με παιδευτικό χαρακτήρα.

¹⁷⁰⁰Βέβαια, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μακροπρόθεσμα η επιλογή της αντίστασής του δικαιώθηκε.

¹⁷⁰¹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 348, 287¹-288¹⁴.

¹⁷⁰²Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 350, 291⁶⁵⁻⁷¹.

¹⁷⁰³Loenertz, «Épître», 37. Barker, *Manuel II*, 61.

πληροφορηθεί ότι ο Μανουήλ περιπλανιόταν εξόριστος και ήθελε να τον προσεγγίσει¹⁷⁰⁴. Έτσι κι αλλιώς, δύσκολα θα μπορούσαν να είχαν παρατείνει την παραμονή τους στη Λέσβο, υπό τις δύσκολες συνθήκες που περιγράψαμε, και φαίνεται ότι η επιλογή ήταν αναγκαστική.

Η Τένεδος (βλ. εικ. 17γ) όμως, ήταν η πλέον ακατάλληλη εκείνη την περίοδο για να φιλοξενήσει τον Μανουήλ και τους ανθρώπους του. Μήλον της έριδος μεταξύ Βενετών και Γενοβέζων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ Ιωάννη Ε΄ και Ανδρονίκου¹⁷⁰⁵, είχε παραδοθεί τελικά, το 1381, στον κόμη της Σαβοΐας με τη συνθήκη του Τουρίνο, η οποία επέβαλε την αποστρατικοποίησή της, την κατεδάφιση των τειχών της και την απομάκρυνση του πληθυσμού της στην Κρήτη και την Εύβοια¹⁷⁰⁶. Επομένως, το νησί ήταν πλέον ακατοίκητο και παρέμεινε έτσι μέχρι την τουρκική κατάκτηση, το 1456¹⁷⁰⁷. Αντίθετα, η Λέσβος, η οποία μέσα στα τείχη ευημερούσε, θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες τους σε τρόφιμα και διαμονή, και θα ήταν και ένας από τους βασικούς λόγους που επιλέχθηκε αρχικά. Η άρνηση, όμως, του Φραγκίσκου να τους φιλοξενήσει, οδήγησε αναγκαστικά τον Μανουήλ στην ακατοίκητη Τένεδο, στην οποία είχε εξοριστεί κατά το παρελθόν ο πατέρας του, Ιωάννης Ε΄. Εκεί θα έπρεπε να αποφασίσει για τις περαιτέρω κινήσεις του. Ο Κυδώνης με επιστολή του προς τον Ραδηνό¹⁷⁰⁸, που συνόδευε τον Μανουήλ, τον προειδοποιούσε ότι η ακατοίκητη νήσος είχε γίνει τόπος επικίνδυνων πειρατών στις ακτές, ενώ στο εσωτερικό της βάρβαροι θα προσπαθούσαν να τους δελεάσουν με χρήματα και φαγητό, καθώς και πρέσβεις (μάλλον του σουλτάνου), που θα τους μιλούσαν φιλικά για να τους ξεγελάσουν¹⁷⁰⁹.

Η παραμονή του Μανουήλ και της συνοδείας του στην Τένεδο δεν μπορούσε να συνεχιστεί, αφού η έρημη νήσος δεν ήταν ασφαλής τόπος διαμονής, ούτε μπορούσε να τους καλύψει τις ανάγκες τους σε τρόφιμα, και ήδη είχε μπει το Φθινόπωρο¹⁷¹⁰. Η είσοδος στην Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να είναι απαγορευμένη και η μόνη λύση ήταν να δεχθούν να ακολουθήσουν τους πρεσβευτές του σουλτάνου μέχρι την

¹⁷⁰⁴Barker, *Manuel II*, 61.

¹⁷⁰⁵Dennis, *Reign*, 41-46. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 71-78, 123-132, όπου τονίζεται η σπουδαιότητα της νήσου.

¹⁷⁰⁶Dennis, *Reign*, 46. Για την απομάκρυνση του πληθυσμού της νήσου, βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 244.

¹⁷⁰⁷Ειδικά για την Τένεδο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι συνεχίστηκε να χρησιμοποιείται ως τόπος εξορίας και μετά την τουρκική κατάκτηση.

¹⁷⁰⁸Ο Ραδηνός υπήρξε μάλλον πρωτοσύμβουλος του Μανουήλ κατά τη διάρκεια διακυβέρνησής του στη Θεσσαλονίκη, βλ. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 80. Για τις επιστολές του Κυδώνη προς τον μαθητή του Ραδηνό, βλ. Καραβίδα, *Πρόσληψη*, 137-140.

¹⁷⁰⁹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 352, 294₂-295₃₂.

¹⁷¹⁰Βλ. τις επιστολές του Κυδώνη προς τον Ραδηνό στην Τένεδο, αρ. 352, 294-295, αρ. 353, 295-296, αρ. 354, 296-297, οι οποίες χρονολογούνται τέλη καλοκαιριού προς φθινόπωρο του 1387.

Προύσα. Η απόφαση θα πρέπει να ήταν οδυνηρή για τον Μανουήλ, ενώ για τον Κυδώνη ήταν η χειρίστη λύση¹⁷¹¹. Ο εμίρης της Προύσας εντυπωσιάστηκε από την προσωπικότητα του Παλαιολόγου και τον δέχθηκε με τιμές. Για τον ίδιο ήταν σημαντικό να κερδίσει τη φιλία του βυζαντινού πρίγκιπα, που αγωνίστηκε εναντίον του όλο το τελευταίο διάστημα. Ο M. Barker σημειώνει ότι αυτή ήταν μία διπλή νίκη του, αφού πρώτα είχε κερδίσει τη Θεσσαλονίκη και τώρα τον Μανουήλ¹⁷¹².

Σε αυτό το σημείο, οφείλουμε να αναφέρουμε τη διαπίστωση, που πρώτος έκανε ο R. J. Loenertz¹⁷¹³ και την οποία υποστηρίζει και ο M. Barker. Οι ιστορικοί της εποχής παρουσίαζαν την επίσκεψη του εξορίστου Μανουήλ σαν ενέργεια ενός απελπισμένου, που ζητούσε το έλεος του Μουράτ. Η έκδοση, όμως, των επιστολών του Κυδώνη, άλλαξε τη θεώρηση των πραγμάτων. Ο Μανουήλ δεν πήγε από μόνος του στην Προύσα, προσκλήθηκε από τους πρεσβευτές του Μουράτ, όταν βρισκόταν στην Τένεδο¹⁷¹⁴. Γίνεται, λοιπόν, φανερό, πώς η επιστολογραφία των εξορίστων αλλάζει τα δεδομένα της ιστορίας και συμπληρώνει τα κενά των ιστορικών πηγών, δια φωτίζοντας πλήρως την εικόνα της προσωπικής τους ιστορίας.

Τον καιρό που ο Μανουήλ βρισκόταν στην Προύσα, ο Κυδώνης τού έστειλε επιστολές. Σε αυτές διαβάζουμε ότι θρηνεί μαζί με άλλους συμπολίτες του, γιατί ο Μανουήλ βρίσκεται ακόμα στους Τούρκους, ενώ τα πράγματα στην πρωτεύουσα έχουν φτάσει στη μέγιστη αθλιότητα¹⁷¹⁵, θεωρεί ως μόνη σωτηρία την επάνοδο του εξορίστου Μανουήλ στην Κωνσταντινούπολη¹⁷¹⁶, ενώ δεν παραλείπει να κάνει λόγο και για τη δική του δύσκολη κατάσταση¹⁷¹⁷, υπονοώντας την εχθρική στάση του Ιωάννη Ε΄ και των συμβούλων του απέναντί του, εξ αιτίας της στήριξης του στον Μανουήλ και της αντιοθωμανικής του πολιτικής¹⁷¹⁸. Σε μία άλλη επιστολή, ο Κυδώνης δεν μπορεί να αποδεχθεί το γεγονός ότι ο Μανουήλ, μία τέτοια προσωπικότητα, με αυτή την καταγωγή, το ήθος και την παιδεία, βρίσκεται εξόριστος στην επικράτεια του σουλτάνου και

¹⁷¹¹ *Ἀνθρῶπε, φεῖσαι σαυτοῦ, καὶ μὴ τὴν τιμὴν τε ἄμα καὶ τὴν ἐλευθερίαν προδῶς ὀκνῶ γὰρ εἰπεῖν τὴν ψυχὴν, ἣν πρώτην βλάβεις τῇ συνοσίᾳ τῶν Τούρκων... Πῶς ὄψει τοὺς ἀναστήσαντάς σοι τὴν πατρίδα; Πῶς τοὺς τὴν συγγένειαν καὶ τοὺς φιλάτους δουλωσαμένους, πῶς τοὺς πλανήτην καὶ ἄπολιν σε ἐργασαμένους;* Γράφει στον Ραδηνό, που σκεφτόταν να ακολουθήσει τον Μανουήλ στην Προύσα, βλ. Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 355, 298¹⁷⁻²².

¹⁷¹² Barker, *Manuel II*, 63.

¹⁷¹³ Loenertz, «Remarques», 118.

¹⁷¹⁴ Barker, *Manuel II*, 62.

¹⁷¹⁵ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 365, 310¹⁻¹⁴.

¹⁷¹⁶ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 365, 310²⁹⁻³¹¹³⁵.

¹⁷¹⁷ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 365, 311³⁵⁻⁴⁰.

¹⁷¹⁸ Βλ. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 85-86.

«μολύνει» την ψυχή του διαβιώνοντας με τους εχθρούς και προσφέροντάς τους υπηρεσίες¹⁷¹⁹.

Τελικά, τον Σεπτέμβριο του 1387, ο Ιωάννης Ε΄ έκανε δεκτό τον Μανουήλ στην πρωτεύουσα, αφού πρώτα είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλες συνθήκες¹⁷²⁰. Η είδηση της επιστροφής του χαροποίησε τον δάσκαλό του¹⁷²¹. Η επάνοδός του, όμως, διήρκεσε ελάχιστο χρονικό διάστημα, αφού ο Ιωάννης δεν επιθυμούσε να τον κρατήσει κοντά του και τον εξόρισε στο νησί της Λήμνου¹⁷²². Δεν γνωρίζουμε την αιτία ή τις συνθήκες υπό τις οποίες ο αυτοκράτορας αποφάσισε να εξορίσει τον Μανουήλ. Ο Μ. Barker αποδίδει την εξορία του στη μνησικακία του Ιωάννη Ε΄ ή στην επιθυμία του να του επιβάλει μεγαλύτερη τιμωρία¹⁷²³. Χωρίς να διαφωνώ με τις συγκεκριμένες πιθανές εξηγήσεις, θεωρώ ότι υπάρχει και το ενδεχόμενο ο Μανουήλ να ήρθε σε σύγκρουση για μία ακόμη φορά με τον αυτοκράτορα πατέρα του για τη φιλοτουρκική πολιτική του, που αυτός ήταν υποχρεωμένος να ακολουθεί. Η αναγκαστική ολιγόχρονη παραμονή του Μανουήλ στα κατεκτημένα από τους Οθωμανούς βυζαντινά εδάφη, όχι μόνο δεν θα άλλαξε τη στάση του, αλλά θα ενδυνάμωσε μέσα του το αγωνιστικό πνεύμα εναντίον των Οθωμανών κατακτητών. Οι επιστολές του Κυδώνη τού υπενθύμιζαν ποιος ήταν και ανάμεσα σε ποιους βρισκόταν.

Μεγάλο ρόλο στην απόφαση του αυτοκράτορα πρέπει να έπαιξε το περιβάλλον των συμβούλων του, που επιθυμούσαν την απομάκρυνση του Μανουήλ από την Κωνσταντινούπολη. Ο Δημήτριος Κυδώνης σε μία επιστολή του εύχεται στον μαθητή του καλό ταξίδι μέχρι τη Λήμνο¹⁷²⁴ και απολογείται που δεν μπόρεσε να τον αποχαιρετήσει, όχι γιατί ήταν νύκτα και δεν μπορούσε να πάει μέχρι το λιμάνι λόγω γήρατος¹⁷²⁵, αλλά επειδή δεν του το επέτρεψαν οι κατήγοροί του, οι πονηροί και συκοφάντες, που ζημιώνουν με τη συμπεριφορά τους και τον ίδιο τον αυτοκράτορα, για

¹⁷¹⁹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 367, 312₁₃-313₂₇.

¹⁷²⁰Καθοριστική για την επιστροφή του Μανουήλ στην Κωνσταντινούπολη ήταν η παραμονή του στην επικράτεια του Μουράτ. Ο Ιωάννης Ε΄ δεν μπορούσε πλέον να κρατάει τον Μανουήλ εκτός Κωνσταντινουπόλεως με τη δικαιολογία ότι ασκούσε αντι-οθωμανική πολιτική.

¹⁷²¹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 370, 317₄₋₉.

¹⁷²²Loerentz, «Manuel II», 116-140.

¹⁷²³Barker, *Manuel II*, 65.

¹⁷²⁴Ο Κυδώνης εύχεται στον Μανουήλ να έχει καλό ταξίδι και να ξεχάσει στη Λήμνο όσα πέρασε, Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 374, 323₃₅₋₃₉. Η σύνδεση εδώ του Μανουήλ με το νησί της Λήμνου και τον Ομηρικό Οδυσσέα δείχνει τη γνώση του Κυδώνη για την ιστορία του νησιού, αλλά και του Ομήρου. Για τη χρησιμοποίηση των Ομηρικών Επών στις επιστολές του Κυδώνη προς τον Μανουήλ, βλ. Καραβίδα, *Πρόσληψη*, 135.

¹⁷²⁵Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 374, 322₄₋₆. Και σε αυτή την περίπτωση, ο επιφανής εξόριστος απομακρύνεται νύκτα από το λιμάνι της Κωνσταντινουπόλεως.

τον οποίο εύχεται να αλλάξει γνώμη υπέρ του υιού του και εναντίον των συκοφαντών¹⁷²⁶.

Ο Μανουήλ, λοιπόν, εξορίστηκε στο Αιγαιοπελαγίτικο νησί της Λήμνου, το οποίο, σύμφωνα με τον M. Barker, αποτελούσε πιθανόν τόπο εξορίας για τους επιφανείς εξοριστούς της Παλαιολόγειας περιόδου¹⁷²⁷. Το νησί βρίσκεται στο βόρειο Αιγαίο και διαθέτει μεγάλες πεδιάδες, γι' αυτό και υπήρξε γνωστός σιτοβολώνας κατά την αρχαιότητα και κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων. Οι Λήμνιοι καλλιεργούσαν ήδη από την αρχαιότητα και την άμπελο (γνωστή ως Λημνία). Το κρασί της Λήμνου αναφέρεται στον Όμηρο¹⁷²⁸, ενώ πλήθος αναφορών έχουμε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο σε έγγραφα των Μονών του Αγίου Όρους, οι οποίες διέθεταν μετόχια στο νησί¹⁷²⁹.

Κατά τη διάρκεια της ιστορίας, οι κάτοικοι έδωσαν στη Λήμνο διάφορα ονόματα, όπως Ανεμόεσσα -έτσι την ονομάζει ο Όμηρος, διότι τη «χτυπούν» οι άνεμοι που κατεβαίνουν από τα Στενά-, Αμπελόεσσα, Πυρόεσσα, Ηφαίστεια νήσος κ.α. Το νησί κατοικείται συνεχώς από την προϊστορική περίοδο έως σήμερα, όπως έχουν αποδείξει οι αρχαιολογικές ανασκαφές¹⁷³⁰.

Η Λήμνος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά τη βυζαντινή εποχή, λόγω της στρατηγικής της θέσης¹⁷³¹. Επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού μαρτυρείται παροικία Ενετών εμπόρων στη Λήμνο¹⁷³². Μετά το 1204 το νησί αποτέλεσε μερίδιο των εδαφών του

¹⁷²⁶Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 374, 322₆- 323₃₅.

¹⁷²⁷Βλ. Barker, *Manuel II*, 65.

¹⁷²⁸Βλ. Ομήρου, *Ιλιάς*, ραψωδία Η, στιχ. 465-475, σ. 329.

¹⁷²⁹Οι πρώτες αναφορές στα έγγραφα για την ύπαρξη αγιορείτικων μετοχίων στη Λήμνο χρονολογούνται τον 13ο αιώνα, συγκεκριμένα από το 1261, όταν, λόγω της λατινικής κατάκτησης το 1204, τα εδάφη είχαν συρρικνωθεί και έτσι η Λήμνος απέκτησε κεντρική σημασία για την ανασυσταθείσα βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα περισσότερα αγιορείτικα μετόχια στο νησί κατείχε η μονή Μεγίστης Λαύρας. Τον 15ο αιώνα, κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας στο νησί, υπολογίζεται ότι το 40% της συνολικής έκτασης της Λήμνου ανήκε σε αγιορείτικες μονές. Από τις είκοσι μονές του Αγίου Όρους, οι δεκατρείς κατείχαν εκτάσεις στη Λήμνο κάποια χρονική περίοδο από το 1261 έως το 1453, βλ. Κοτζαγεώργης, «Μετόχια», 109, 117- 118.

¹⁷³⁰Πρόσφατα (2017) ήρθαν στο φως νέα αρχαιολογικά ευρήματα στην αρχαία Ηφαίστεια, τη δεύτερη σημαντικότερη πόλη της Λήμνου, μετά τη Μύρινα, με επικεφαλής της ανασκαφής τον προϊστάμενο της αρχαιολογικής Εφορίας Λέσβου-Λήμνου, Π. Τριανταφυλλίδη. Αλλά και η Μύρινα, η σημαντικότερη πόλη της Λήμνου, έχει μεγάλη ιστορία, με την πρώτη κατοίκηση στην περιοχή της να χρονολογείται από την ύστερη Νεολιθική περίοδο (4000 π. Χ.).

¹⁷³¹Η Λήμνος χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς ως τόπος ναυπήγησης πλοίων, ενώ οι κόλποι της χρησιμοποιήθηκαν ως «αυτοφυή» ορμητήρια. Η θέση της την είχε καταστήσει στρατηγικό σημείο, αφού ήλεγχε τη θαλάσσια οδό ανάμεσα στο Αιγαίο και την Προποντίδα. Βλ. Μπελίτσος, «Λήμνος», 80-81. Το έτος 900 οι Άραβες κατάλαβαν το νησί και αιχμαλώτισαν πλήθος Λημνίων. Το 924 όμως, ο βυζαντινός ναύαρχος Ιωάννης Ραδηνός κατάφερε συντριπτική νίκη εναντίον του πειρατή Λέοντα Τριπολίτη, απαλλάσσοντας τη Λήμνο και όλα τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων από την πειρατεία των Αράβων. Βλ. Μοσχίδης, *Λήμνος*, 140-141.

¹⁷³²Πρώτη μνεία της περιοχής στις πηγές γίνεται σε έγγραφο του 1136. Ο τότε μητροπολίτης Λήμνου Μιχαήλ παραχωρούσε στους Ενετούς στην περιοχή Κότσινος, όπου υπήρχε ασφαλές εμπορικό λιμάνι, έναν

λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως¹⁷³³, διοικούμενο, όμως, από την ενετική οικογένεια του Φιλοκάλου Ναβιγκαγιόζου, στον οποίο απονεμήθηκε ο τίτλος του *μεγάλου Δουκός του Κράτους*¹⁷³⁴. Η εξουσία της οικογένειας Ναβιγκαγιόζο διήρκεσε μέχρι το 1276, όταν στο νησί εμφανίστηκε ο αυτοκρατορικός στόλος του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με ναύαρχο τον γνωστό Λικάριο. Από τα τρία κάστρα της νήσου, τα δύο, αυτά του Μούδρου και του Κότσινου, τα οποία είχαν λάβει ως φέουδα οι γαμπροί του Φιλοκάλου Ιωάννης Φόσκαρης και Μαρίνος Γραδενίγος αντίστοιχα, και τα διοικούσαν εκείνη την περίοδο οι υιοί τους Ιωάννης Φόσκαρης και Φιλόκαλος Γραδενίγος, καταλήφθηκαν εύκολα, στο σημαντικότερο όμως κάστρο, τη Μύρινα ή Παλαιόκαστρο (εικ. 21α)¹⁷³⁵, οι βυζαντινές δυνάμεις βρήκαν ισχυρή αντίσταση¹⁷³⁶, τελικά, όμως, το 1279 κατάφεραν να θέσουν τη Λήμνο υπό βυζαντινή κυριαρχία¹⁷³⁷.

Σε αυτό το νησί, με τη μεγάλη ιστορία και τη σημαντική στρατηγική θέση, εξορίστηκε ο Μανουήλ Παλαιολόγος, ο μελλοντικός αυτοκράτορας. Από τις αναφορές σε επιστολές του Κυδώνη, συμπεραίνουμε ότι δεν περιορίστηκε στον τόπο εξορίας του.

μικρό ναό αφιερωμένο στον Άγιο Βλάσιο για τις ανάγκες της παροικίας. Ως ανταπόδοση, οι Ενετοί όφειλαν να ανοικοδομήσουν με δικές τους δαπάνες ναό αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο και να δίνουν στην αρχιεπισκοπή Λήμνου κάθε έτος καθαρό έλαιο δύο θαλάσσια μέτρα, βλ. Tafel – Thomas, *Urkunden*, I, αρ. 44, 98-99.

¹⁷³³Η Μυτιλήνη, Λήμνος σὺν τῇ Σκύρῳ καὶ ταῖς ὑπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ Ἄβυδον νήσοις, ἤγουν Προκόνησος καὶ τὰ λοιπὰ σὺν τῇ Στροβίλῳ, Σάμος καὶ Τήνος σὺν τῇ Σαμοθράκῃ, κατεκληρώθησαν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Tafel, *Symbolarum criticarum*, II, 64-65. Hendrickx, «Duchés», 311.

¹⁷³⁴*Philocalus etiam Navigajoso, Stalimenem (Lemnum) obtinens, Imperiali privilegio Imperii mega-ducha est effectus.* Tafel – Thomas, *Urkunden*, II, σ. 3, αρ. 143. Μοσχίδης, *Λήμνος*, 144, σημ. 2.

¹⁷³⁵Το κάστρο της Μύρινας δεσπόζει μέχρι σήμερα επάνω σε μία βραχώδη χερσόνησο και αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση οχυρό του Αιγαίου, καλύπτοντας έκταση 144 στρεμμάτων. Κτίστηκε από τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό, αλλά την οριστική μορφή του, αυτή που διατηρείται έως σήμερα, έλαβε από τις επισκευές που διενήργησε κατά τη διάρκεια της εξουσίας του (1207-1214) ο Ενετός Φιλόκαλος Ναβιγκαγιόζο, ενώ αυτές του Λεονάρδου Ναβιγκαγιόζο μετέπειτα το ισχυροποίησαν. Ακολούθησαν και άλλες επισκευές επί Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, αλλά και επισκευές των Οθωμανών μετά την κατάληψη του νησιού το 1478. Όταν το 1214 ο Λεονάρδος Ναβιγκαγιόζο κληρονόμησε και τον τίτλο του *μεγάλου δουκός* (για τον τίτλο βλ. Hendrickx, «Duchés», 311-312), το κάστρο της Μύρινας, στον οποίο ανήκε, απέκτησε πρωτεύουσα σημασία ως ασφαλές διοικητικό κέντρο για την έδρα της εξουσίας του λατίνου *δουκός* της Λήμνου, γι' αυτό ονομάζεται πλέον και Παλαιόκαστρο, σε αντιδιαστολή με το νεότερο φρούριο του Κότσινου. Στο Παλαιόκαστρο, το 1355, η μονή Μεγίστης Λαύρας διατηρούσε *εμπορείο*, ενώ στο Παλαιόκαστρο, επίσης, κηδεύτηκε η νεαρή σύζυγος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, Αικατερίνη Γατελούζι, το 1442, όταν πέθανε κατά τη διάρκεια πολιορκίας της νήσου, βλ. Μπελίτσος, «Χωριά της Λήμνου», Β΄, 170-172. Για το Παλαιόκαστρο και την ιστορία του, βλ. Koder, *Aigaion Pelagos*, 246-248.

¹⁷³⁶Ο Παύλος Ναβιγκαγιόζο, υιός του Λεονάρδου Φιλοκάλου, που είχε λάβει ως κληροδότημα το Παλαιόκαστρο και τη μισή νήσο, αντιτάχθηκε σθεναρά στις βυζαντινές δυνάμεις του Μιχαήλ Η΄, αρνούμενος ακόμη και τα χρήματα που του προσέφερε ο αυτοκράτορας (60.00 χρυσά υπέρπυρα), ώστε να παραδοθεί. Το 1277, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, ο Παύλος πέθανε, την αντίσταση όμως συνέχισε η σύζυγός του. Στο τέλος, έχοντας έρθει σε δυσχερή θέση, αναγκάστηκε να παραδώσει το φρούριο και τη νήσο στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Βλ. Μοσχίδης, *Λήμνος*, 146-147.

¹⁷³⁷Koder, *Aigaion Pelagos*, 246. Ο Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 180, σημ. 30, τοποθετεί την ανακατάληψη του νησιού από τον Μιχαήλ Η΄ το έτος 1269.

Η εξορία του Μανουήλ στη Λήμνο (βλ. εικ. 21β) διήρκεσε περίπου δύο χρόνια. Καμία επιστολή του δεν έχει διασωθεί από αυτή την περίοδο. Είναι δύο χρόνια σιωπής, που δεν ταιριάζουν στις συνήθειες του λόγιου αυτοκράτορα. Διαθέτουμε, όμως, τις απαντητικές επιστολές του Κυδώνη, που μας διαφωτίζουν για τη ζωή του Μανουήλ στην εξορία. Επομένως, υπήρξαν επιστολές του, αλλά μετέπειτα τις κατέστρεψε μάλλον ο ίδιος, για να μην θυμάται τα χρόνια της εξορίας του, όπως σημειώνει και ο M. Barker¹⁷³⁸.

Απόδειξη για την αλληλογραφία του Μανουήλ με τον Κυδώνη αποτελεί η απαντητική επιστολή του τελευταίου, στην οποία ως δάσκαλος επιπλήττει τον εξόριστο πρίγκιπα και μαθητή του, γνωστό για την κλασική παιδεία του, επειδή στη Λήμνο είχε επιδοθεί στο κυνήγι -προσφιλές άθλημα των βυζαντινών αυτοκρατόρων και ευγενών- και στις ανώφελες και για ανόητους ανθρώπους διασκεδάσεις, εγκαταλείποντας τη μελέτη φιλοσοφικών και ρητορικών έργων, όπως του Δημοσθένη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη¹⁷³⁹. Ο Κυδώνης συνέχισε να στέλνει επιστολές στον εξόριστο Μανουήλ για να μαθαίνει νέα του, αλλά και για να τον ενημερώνει για τις εξελίξεις. Σε μία από αυτές, γραμμένη μετά τη νίκη των στρατιωτικών δυνάμεων του Βόσνιου ηγεμόνα Vlatko Vuković Kosača εναντίον των Οθωμανών, στις 27 Αυγούστου του 1388¹⁷⁴⁰, εκφράζει τη βαθιά λύπη του, επειδή ο Μανουήλ, ένας στρατιώτης, ζει εξόριστος στη Λήμνο μαζί με τους γεωργούς, αντί να είναι ελεύθερος και να ηγείται του βυζαντινού στρατού, σημειώνοντας νίκες εναντίον των Οθωμανών¹⁷⁴¹. Ενδιαφέρουσα είναι και η επιστολή, με την οποία Κυδώνης ζητάει από τον εξόριστο Μανουήλ να του στείλει από τη Λήμνο¹⁷⁴² δέρμα κατσικιού για να κατασκευάσει επανωφόρι¹⁷⁴³. Ο Κυδώνης δεν έπαψε ποτέ να ελπίζει στον Μανουήλ και να τον συμβουλεύει. Ήταν κοντά του, ακόμη και όταν ήταν μακριά του, με τις σκέψεις του και τις επιστολές του.

Τις νίκες εναντίον των Οθωμανών, το 1388, διαδέχτηκε η μεγάλη ήττα των Σέρβων στο Κοσσυφοπέδιο στις 15 Ιουνίου του 1389¹⁷⁴⁴, με την οποία εξανεμίστηκαν και οι τελευταίες ελπίδες για αντίσταση των χριστιανικών λαών των Βαλκανίων απέναντι στην οθωμανική προέλαση. Ο νέος σουλτάνος Βαγιαζίτ Α΄ σκόπευε πλέον στην κατάκτηση

¹⁷³⁸Barker, *Manuel II*, 65-66.

¹⁷³⁹Βλ. Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 388, 339²⁰⁻³⁹. Βλ. επίσης, Barker, *Manuel II*, 66.

¹⁷⁴⁰Πρόκειται για τη μάχη της Μπιλέτσα (Bileća), βλ. Fine, *Balkans*, 408-409.

¹⁷⁴¹Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 398, 352⁴-353²⁰. Βλ. επίσης, Barker, *Manuel II*, 66.

¹⁷⁴²Η Λήμνος με τις εύφορες πεδιάδες είχε μεγάλη παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων. Οι κάτοικοι του νησιού συνεχίζουν μέχρι σήμερα να ασχολούνται με την κτηνοτροφία και τη γεωργία, καλλιεργώντας κυρίως σιτηρά και αμπέλια, όπως στην αρχαιότητα και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.

¹⁷⁴³Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 397, 352²³⁻²⁶. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 84, σημ. 83.

¹⁷⁴⁴Για τη συγκεκριμένη μάχη και τον θάνατο του Σέρβου πρίγκιπα Λαζάρου, ο οποίος ανακηρύχθηκε άγιος, βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 247.

της ίδιας της Κωνσταντινουπόλεως, χρησιμοποιώντας ως υποχείριό του τον νεαρό Ιωάννη Ζ΄, ο οποίος με τη βοήθειά του κατέκτησε πραξικοπηματικά τον βυζαντινό θρόνο¹⁷⁴⁵.

Στις 31 Μαρτίου του 1390 ο Μανουήλ απέπλευσε από τη Λήμνο και πήγε στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να βοηθήσει τον πατέρα του να επανακτήσει τον θρόνο. Επομένως, όπως σημειώνει ο M. Barker, είτε ο Μανουήλ είχε επιστρέψει από την εξορία του πριν τα συγκεκριμένα γεγονότα, είτε η κρισιμότητα της κατάστασης έγινε η αιτία να λήξει και η εξορία του¹⁷⁴⁶, εξήγηση που θεωρώ πιο πιθανή.

Ο Μανουήλ Παλαιολόγος κατάφερε ύστερα από πολλές περιπέτειες να ανέβει στον θρόνο το 1391 ως Μανουήλ Β΄. Ο χαρακτήρας του σφυρηλατήθηκε από τις εμπειρίες που βίωσε την περίοδο πριν γίνει αυτοκράτορας, δηλαδή τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης και τις εξορίες του, που διαμόρφωσαν την μετέπειτα πολιτική του. Το ίδιο συμβαίνει και με τη στάση του απέναντι στους Οθωμανούς. Η εμπειρία από την επαφή μαζί τους διαμόρφωσε την αντι-οθωμανική πολιτική του. Ο Μανουήλ ήταν ηγέτης με όραμα, γι' αυτό αγωνιζόταν μέχρι το τέλος να κρατήσει ελεύθερη την επικράτειά του.

VI. Παρατηρήσεις - Συμπεράσματα

Ο γενάρχης της δυναστείας των Παλαιολόγων Μιχαήλ Η΄ δημιούργησε με τον παραγκωνισμό του νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λασκάρως και την ενωτική του πολιτική, τεράστια ζητήματα που αναστάτωσαν το Κράτος, δίχασαν την εκκλησία και τον λαό. Οι πολυάριθμοι εξόριστοι της βασιλείας του δείχνουν βαθιά θρησκευτική και πολιτική κρίση. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος προσπάθησε να επουλώσει τις πληγές που είχε προκαλέσει ο πατέρας του, έδωσε εντολή να επιστρέψουν όλοι οι εξόριστοι, έπαυσε από τα καθήκοντά τους κληρικούς που είχαν δεχθεί την Ένωση, και δίκασε τους ηγέτες των Ενωτικών, Βέκκο, Μελιτηνιώτη και Μετοχίτη με την ποινή της εξορίας. Μάταια όμως, αφού οι σκληροπυρηνικοί Αρσενιάτες δεν ικανοποιήθηκαν από τις γενναίες παραχωρήσεις του. Αυτό δείχνει η εξορία του αρσενιάτη Ιωάννη Ταρχανιώτη, αλλά και αυτή του πατριάρχη Αλεξανδρείας, Αθανασίου, που προσπάθησε να μείνει ουδέτερος, αυτή την ουδετερότητα όμως την «πλήρωσε» με την εξορία του.

Η θρησκευτική έριδα έληξε οριστικά το 1310, αλλά η κρίση στην κοινωνία συνεχίστηκε και εντάθηκε με τους δύο εμφυλίους πολέμους, που δείχνουν τον άκρατο

¹⁷⁴⁵Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄*, 214-216. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 243.

¹⁷⁴⁶Barker, *Manuel II*, 71.

ανταγωνισμό για την κατάληψη του βυζαντινού θρόνου. Η σύγκρουση μεταξύ των δύο Ανδρονίκων έφερε την αυτοκρατορία στο χείλος του γκρεμού, και αυτή που ακολούθησε, μεταξύ Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και Ιωάννη Καντακουζηνού, επισφράγισε την πτώση της. Η προπαγανδιστική πολιτική του Ανδρονίκου Γ΄, προκειμένου να κερδίσει τον θρόνο, η λεηλασία της Θράκης από τα αντίπαλα στρατεύματα και στη συνέχεια η χρησιμοποίηση από τον Ιωάννη Ε΄ και τον Ιωάννη Καντακουζηνό των εχθρών του Βυζαντίου, κυρίως των Οθωμανών, στην εμφύλια διαμάχη τους, διέγραψε τη φθίνουσα πορεία της αυτοκρατορίας. Τα σημάδια παρακμής ήταν πλέον έντονα στα τέλη του 14ου αιώνα και στις αρχές του 15ου η κατάσταση μη αναστρέψιμη. Οι φόβοι του εξορίστου Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη, λίγες δεκαετίες πριν, για την εξάπλωση των Οθωμανών στη Μ. Ασία έγιναν πραγματικότητα. Η εξορία του Μανουήλ Παλαιολόγου δείχνει ξεκάθαρα σε ποια δεινή θέση είχε περιέλθει η αυτοκρατορία. Για πρώτη φορά στην ιστορία του Βυζαντίου εξορίστηκε ένας βυζαντινός πρίγκιπας, επειδή προσπάθησε να αμυνθεί εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας. Στο παρελθόν, εφαρμογή της ποινής για τον συγκεκριμένο λόγο, δηλαδή αντίσταση εναντίον του εχθρού, θα έμοιαζε αδιανόητη. Οι άσχημες εμπειρίες του Μανουήλ από την εξορία του και η επαφή του κατά τη διάρκεια αυτής με τους Οθωμανούς ενδυνάμωσαν τα αντι-οθωμανικά του αισθήματα και διαμόρφωσαν την μελλοντική αντι-οθωμανική του πολιτική, όταν ανέβηκε στον θρόνο.

Ένα από τα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης είναι ότι την περίοδο των Παλαιολόγων η εξορία επιφανών εξελίχθηκε σταδιακά σε «οικογενειακή υπόθεση» για τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο Μιχαήλ Η΄ εξόρισε την αδελφή του Ειρήνη και την ανιψιά του Θεοδώρα Ραούλαινα, ο Ανδρόνικος Γ΄ τον θείο του, δεσπότη Κωνσταντίνο, ο Ιωάννης Καντακουζηνός τον γαμπρό του, Ιωάννη Ε΄, ο οποίος με τη σειρά του, εξόρισε τον αδελφό της συζύγου του, Ματθαίο Καντακουζηνό, και στα τέλη της βασιλείας του, τον υιό του, Μανουήλ. Επομένως, οι εξοριστοι της τελευταίας δυναστείας του Βυζαντίου δείχνουν τη σύγκρουση των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, η οποία, όσο περνούσε ο χρόνος και το Κράτος περικυκλωνόταν από τους Οθωμανούς Τούρκους, τόσο αυτή γινόταν εντονότερη και βαθύτερη.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με την περίπτωση της εξορίας (των εξοριών στην πραγματικότητα) του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, μία από τις χαρακτηριστικότερες απ΄ όσες παρουσιάστηκαν, αφού εμπεριέχει όλα εκείνα τα στοιχεία που έχουν εξ αρχής οριστεί ως αντικείμενο μελέτης. Εξ άλλου, η αυτοκρατορία γύρω στο 1400 είχε πλέον

συρρικνωθεί δραματικά και, επομένως, οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας ήταν ελάχιστοι. Εκτός από την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, ελεύθερη παρέμενε η Θεσσαλονίκη, η οποία, όμως, καταλήφθηκε το 1430, το Δεσποτάτο του Μυστρά στη νότια Πελοπόννησο, που άντεξε μέχρι το 1460, οι πόλεις Αγχιάλος-Μεσημβρία-Σωζόπολη στις ακτές της Μαύρης θάλασσας, που έπεσαν μαζί με την Πόλη, και κάποια νησιά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δημητρίου Παλαιολόγου, αδελφού του Ιωάννη Η΄ και δεσπότη Μεσημβρίας, που αποδεικνύει τα παραπάνω. Ο Δημήτριος εκμεταλλεύτηκε τη γενική αντίδραση για τη σύνοδο της Φερράρας- Φλωρεντίας (1438-1439)¹⁷⁴⁷. Το 1442, με την υποστήριξη των ανθενωτικών και με τη βοήθεια των Τούρκων, κινήθηκε εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως για να καταλάβει τον θρόνο. Ο Ιωάννης Η΄ όμως, κατάφερε να τον συλλάβει. Δεν τον εξόρισε τότε, όπως θα έπρατταν οι προκάτοχοί του, αλλά προτίμησε να τον περιορίσει στην οικία του στην Κωνσταντινούπολη¹⁷⁴⁸. Αυτό συνέβη, κατά τη γνώμη μου, για δύο λόγους, και γιατί ήθελε να τον ελέγχει και γιατί οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας πλέον ήταν ελάχιστοι. Λίγα χρόνια αργότερα, στις 29 Μαΐου του 1453, η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους, γεγονός που σήμανε το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μερικά από τα βασικά αίτια γι' αυτή την κατάληξη παρουσιάστηκαν στη συγκεκριμένη μελέτη μέσα από τις περιπτώσεις βυζαντινών εξορίστων.

Γ) ΤΟΠΟΙ ΕΞΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1204 - 1453:

Συγκεντρωτικά στοιχεία και συμπεράσματα

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους το 1204, τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας διαμοιράστηκαν στους κατακτητές της. Μέχρι να ομαλοποιηθεί η κατάσταση και να ισχυροποιηθεί η εξουσία του αυτοκράτορα της Νίκαιας, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για πολιτικούς εξορίστους, διότι αυτοί συνδέονται πάντα με ισχυρή κεντρική εξουσία. Γι' αυτό, από την περίοδο της

¹⁷⁴⁷Για τη σύνοδο βλ. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959. Π. Γουναρίδης, «Πολιτικές διαστάσεις της συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001) 107-129.

¹⁷⁴⁸Nicol, *Last Centuries*, 377. Υπάρχει και μία άλλη περίπτωση, αυτή του ανιψιού του Μανουήλ Β΄, Ιωάννη Ζ΄, ο οποίος στάλθηκε για λίγο καιρό στη Λήμνο, προκειμένου να περιμένει την ανάληψη της εξουσίας στη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης του 1403. Ο Dennis, «Andronicus V», 180, θεωρεί ότι εξορίστηκε. Πιστεύω, όμως, ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, που να το πιστοποιούν (αναφορά σε βυζαντινές πηγές), γι' αυτό και δεν τον συμπεριέλαβα στους εξορίστους. Συμφωνώ με τον Nicol, *Last Centuries*, 336, ανάμεσα σε άλλα, ότι δεν άρμοζε στον χαρακτήρα του Μανουήλ να ενεργήσει με αυτόν τον τρόπο.

αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ασχολήθηκα με την πλέον αξιόλογη περίπτωση, αυτή του αρχηγού της συνωμοσίας των Νεστόγγων επί Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, Ανδρονίκου Νεστόγγου. Οι διαθέσιμοι τόποι δεν είναι αρκετοί μέχρι η αυτοκρατορία να ανακτήσει σταδιακά τα εδάφη της. Συνεπώς, ο Νεστόγγος περιορίζεται σε φρούριο στη Μ. Ασία, όχι μακριά από τη Νίκαια, στη Μαγνησία. Χάρη, όμως, στην πολεμική δραστηριότητα του Βατάτζη, περιήλθαν στην εξουσία των Βυζαντινών τμήματα της παλαιάς αυτοκρατορίας, γεγονός που το εκμεταλλεύτηκε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος αμέσως μόλις κατέλαβε την εξουσία το 1259. Έτσι, κατά τη διάρκεια της Παλαιολόγειας περιόδου χρησιμοποιούνται οι παρακάτω τόποι ως τόποι εξορίας (βλ. πίνακες και χάρτες αρ. II-V) :

Μ. Ασία: Νίκαια. Προύσα (Βιθυνία). Χαλκηδόνα (Βιθυνία): φρούριο Νικητιάτων/Νικητιάτων, τόπος εξορίας, κατά τη γνώμη μου, του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη. Το φρούριο κατείχαν οι Λατίνοι. Ανακαταλήφθηκε από τον Ιωάννη Βατάτζη το 1254 (όπως και το γειτονικό φρούριο της Δακίβυζας, στο οποίο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, εξορίστηκε ο Ιωάννης Δ΄), και χρησιμοποιήθηκε ως τόπος εξορίας από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Φρούριο Καβαία, στην περιοχή της Βιθυνίας. Φρούριο Αγίου Γρηγορίου (= Ξερίγορδος) στον Κόλπο της Νικομήδειας (Αστακηνός Κόλπος). Φρούριο Κεγχερών κοντά στο Σκάμανδρο ποταμό.

Μαύρη θάλασσα: Φρούριο Χηλής.

Προποντίδα: Μονή Μεγάλου Αγρού. Προκόννησος.

Αιγαίο: Ρόδος, Σκύρος, Κέα, Τένεδος, Λέσβος, Λήμνος.

Μακεδονία: Θεσσαλονίκη, Φρούριο Πλαταμώνα.

Θράκη: Ραιδεστός, Σηλυβρία, Διδυμότειχο, Κωνσταντινούπολη.

Συμπεράσματα: κατά τη διάρκεια των πρώτων Παλαιολόγων, με την ανακατάληψη βυζαντινών εδαφών, οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας είναι αρκετοί. Έτσι χρησιμοποιούνται ως τόποι εξορίας φρούρια, κυρίως στη Μ. Ασία, και μάλιστα κάποια από τα οποία είχαν προηγουμένως ανακαταληφθεί από τον Ιωάννη Βατάτζη. Επίσης, φρούρια στη Μαύρη θάλασσα. Σταδιακά όμως, λόγω της ραγδαίας οθωμανικής κατάκτησης, η Μ. Ασία δεν συγκαταλέγεται πλέον στους τόπους εξορίας. Αλλά και η κατάκτηση της Ρόδου το 1309 από τους Ιωαννίτες ιππότες, καθώς και άλλων νήσων του Αιγαίου, στερεί από το Βυζάντιο διαθέσιμους τόπους εξορίας. Πράγματι, από τη συγκεκριμένη μελέτη, προκύπτει ότι το νότιο Αιγαίο παύει πλέον να αποτελεί διαθέσιμο τόπο εξορίας για τους

Βυζαντινούς. Συνεπώς, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος Β΄ είναι ο τελευταίος που εξορίστηκε στη Ρόδο.

Τα στρατιωτικά γεγονότα της περιόδου των εμφυλίων πολέμων που ακολούθησαν, και η απώλεια εδαφών από τους εχθρούς του Βυζαντίου, επηρέασαν ακόμη περισσότερο τους διαθέσιμους τόπους εξορίας. Έτσι, κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων οι τόποι εξορίας εντοπίζονται στο ευρωπαϊκό πλέον τμήμα της αυτοκρατορίας, με τον χώρο της Θράκης, και συγκεκριμένα το Διδυμότειχο, να προτιμάται ως τόπος εξορίας από την κεντρική εξουσία, αλλά και η πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, στην περίπτωση της Μαρίας -Ξένης Παλαιολογίνας (1321), συζύγου του Μιχαήλ Θ΄. Η τελευταία επιλογή, δηλαδή αυτή της Βασιλεύουσας ως τόπου εξορίας, θεωρώ ότι δείχνει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το πρόβλημα διαθεσιμότητας τόπων εξορίας κατά τη διάρκεια του α΄ μισού του 14ου αιώνας¹⁷⁴⁹.

Μετά το τέλος του Β΄ Εμφυλίου πολέμου (1341-1347), ως τόποι εξορίας χρησιμοποιούνται τα νησιά Τένεδος, Λέσβος και Λήμνος, δηλαδή παρατηρείται μία μετατόπιση στο βόρειο Αιγαίο. Η προτίμηση αυτή δεν είναι τυχαία και οφείλεται στην κατάκτηση θρακικών εδαφών από τους Οθωμανούς στα μέσα του 14ου αιώνα. Το 1357 κατακτήθηκαν η Σηλυβρία και η Ραιδεστός, τόποι εξορίας για τους ανθωντικούς επί Μιχαήλ Η΄, το 1361 κατακτήθηκε το Διδυμότειχο, που αποτέλεσε προσφιλή τόπο εξορίας επί Ανδρονίκου Γ΄ και Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, το 1365 η Αδριανούπολη έγινε πρωτεύουσα των Οθωμανών. Η Κωνσταντινούπολη περικυκλώθηκε και η σημαντικότερη από στρατηγικής άποψης περιοχή της Θράκης έπαψε πλέον, εκτός των άλλων, να αποτελεί διαθέσιμο τόπο εξορίας.

Τα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας (ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα, βλ. χάρτες αρ. VI-VII), οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας ήταν πλέον ελάχιστοι. Οι Οθωμανοί είχαν κατακτήσει το μεγαλύτερο τμήμα των ευρωπαϊκών βυζαντινών εδαφών, και η επικοινωνία μεταξύ των περιοχών που παρέμεναν υπό βυζαντινή εξουσία, ήταν ιδιαίτερα δύσκολη έως αδύνατη. Για παράδειγμα, αν κάποιος ήθελε να μετακινηθεί δια ξηράς από την Κωνσταντινούπολη προς τη νότια Πελοπόννησο (στο Δεσποτάτο του Μυστρά), θα έπρεπε να περάσει μέσα από οθωμανικά πλέον και εχθρικά εδάφη (βλ. χάρτη αρ. VII). Αλλά και η μετακίνηση δια θαλάσσης ήταν δύσκολη, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων. Μελετώντας, λοιπόν, τη διαθεσιμότητα των τόπων εξορίας ανά περίοδο, μελετήσαμε ταυτόχρονα και τα στρατιωτικά γεγονότα.

¹⁷⁴⁹Βλ. σ. 17-18, σημ. 5, τη διάταξη στα *Βασιλικά*, η οποία απαγορεύει οι εξόριστοι να διαβιούν στην πρωτεύουσα. Στην περίπτωση της Ξένης, η επιλογή έγινε και για άλλους λόγους, βλ. παραπάνω, 309.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα διατριβή είχε ως στόχο να μελετήσει τις περιπτώσεις επιφανών εξορίστων από την αρχή της δυναστείας των Κομνηνών μέχρι το τέλος σχεδόν της Παλαιολόγειας. Η έρευνα ήταν ευρεία και προσπάθησα να συμπεριλάβω τον μεγαλύτερο αριθμό εξορίστων. Ο αρχικός στόχος ήταν να παρουσιαστούν οι περιπτώσεις εξορίστων κατά χρονολογική σειρά και κατά αυτοκράτορα, διότι μία ομαδοποίηση δεν θα βοηθούσε στην εξαγωγή ολοκληρωμένων συμπερασμάτων, αφού οι εξόριστοι είναι πάντα στενά συνδεδεμένοι με την εποχή τους και τις συνθήκες υπό τις οποίες δρουν. Επομένως, μία ομαδοποίηση χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η συγκεκριμένη χρονική περίοδος, θα ήταν αυθαίρετη. Για παράδειγμα, στην αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού παρατηρείται μεγάλος αριθμός εξορίστων, το ίδιο και ακόμη μεγαλύτερος κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, αλλά διαφορετικά είναι τα αίτια στην κάθε περίπτωση, εντελώς διαφορετικές συνθήκες που τα διαμορφώνουν, όπως διαφορετική είναι και η αντιμετώπιση των εξορίστων από τον κάθε αυτοκράτορα.

Δεν ασχοληθήκαμε επίσης με ομαδικές εξορίες, παρά μόνο ως αναφορά, διότι μας ενδιέφερε να μελετήσουμε σε βάθος τα αίτια εξορίας κάθε προσώπου ξεχωριστά, ώστε να αντλήσουμε συμπεράσματα όχι μόνο για τον ίδιο τον εξόριστο αλλά και για την εποχή του, καθώς και για τους τόπους εξορίας κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή, που αυτός εξορίστηκε. Επομένως, η μελέτη επικεντρώθηκε σε επιφανείς εξορίστους, εφ' όσον για την πολιτική ή στρατιωτική ισχύ τους, ή για την αντιπολιτευτική τους δράση, θεωρήθηκαν ανεπιθύμητα πρόσωπα από την κεντρική εξουσία. Καταλήγοντας, λοιπόν, μετά την έρευνα, είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε τα παρακάτω συμπεράσματα.

Ο αριθμός των εξορίστων προβάλλει τις επικρατούσες ιστορικές και πολιτικοκοινωνικές συνθήκες κάθε περιόδου. Ο μεγάλος αριθμός ειδικότερα, είναι ενδεικτικός της πολιτικής ανωμαλίας και αποσταθεροποίησης, βαθιάς πολιτικής ή θρησκευτικής κρίσης. Έτσι, είδαμε ότι για την περίοδο από το 1081 μέχρι το 1204 ο μεγαλύτερος αριθμός εξορίστων παρατηρείται κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, ενώ κατά τη διάρκεια της Παλαιολόγειας, την περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, καθώς και επί Ανδρονίκου Β΄. Τα αίτια από τη μία στην άλλη περίπτωση διαφέρουν. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, οι επιφανείς εξόριστοι προέρχονται κυρίως από συνωμοσίες εναντίον του, γεγονός που δείχνει ότι η θέση του στον θρόνο κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του δεν είχε ακόμη

σταθεροποιηθεί. Αντίθετα, ο μεγάλος αριθμός εξορίστων καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου οφείλεται στη βαθιά πολιτική και θρησκευτική κρίση της περιόδου, την οποία κρίση προκάλεσε ο ίδιος ο αυτοκράτορας με τις πράξεις του και την πολιτική του. Ο τρόπος ανάληψης της εξουσίας και ο παραγκωνισμός του νόμιμου διαδόχου, Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως, δημιούργησε τεράστιο πολιτικό ζήτημα, που κατέληξε στο σχίσμα των Αρσενιατών. Η δεύτερη μεγάλη κρίση ήρθε με την προσπάθεια εφαρμογής της Ενώσεως με την καθολική Εκκλησία. Ο αυτοκράτορας αντιμετώπισε την ισχυρή αντίδραση των ανθενωτικών εξορίζοντας τους περισσότερους από αυτούς στη Μ. Ασία, σε νησιά του Αιγαίου και στον Εύξεινο Πόντο. Η μεγαλύτερη αντιπολιτευτική αντίδραση σημειώθηκε από τον στενό οικογενειακό κύκλο του Μιχαήλ Η΄, όπως δείχνει η περίπτωση εξορίας της αδελφής του Ειρήνης Παλαιολογίνας, και της ανιψιάς του Θεοδώρας Ραούλαινας Παλαιολογίνας.

Ο Ανδρόνικος Β΄ προσπάθησε να φέρει την ειρήνευση στους κόλπους της Εκκλησίας, επαναφέροντας από την εξορία τους ανθενωτικούς και εξορίζοντας τους κορυφαίους υποστηρικτές της Ενώσεως. Η εξορία όμως και ανθενωτικών, όπως αυτή του ηγετικού στελέχους των Αρσενιατών, του Ιωάννη Ταρχανειώτη, δείχνει ότι δεν είχε σταθεροποιηθεί ακόμα η κατάσταση στα εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως και τα πολιτικά, αν κρίνουμε από τη συγκεκριμένη περίπτωση εξορίστου.

Αντίθετα, ο μικρός αριθμός εξορίστων κατά τη διάρκεια της βασιλείας ενός αυτοκράτορα ή η πλήρης απουσία εξορίστων ίσως σημαίνουν τρία πράγματα. Πρώτον, ότι ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας ήθελε να προβάλλεται ως φιλόανθρωπος και φερόταν με επιείκεια. Δεύτερον, απουσία αντιπολιτευτικής δράσης, λόγω πολιτικής σταθερότητας. Και, τρίτον, εφαρμογή άλλων βαρύτατων ποινών από την εξορία, όπως την τύφλωση και την εκτέλεση, με κορυφαίο παράδειγμα τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό, ενώ και ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος χρησιμοποιούσε την τύφλωση για την τιμωρία των πολιτικών του αντιπάλων.

Αν θελήσουμε, μάλιστα, να κρίνουμε τους αυτοκράτορες με βάση τις περιπτώσεις των εξορίστων, τότε θεωρώ ότι από τους Κομνηνούς, αυτός που έκανε μεγαλύτερη χρήση της αυτοκρατορικής φιλανθρωπίας κατά τη διάρκεια των τριανταπέντε χρόνων της βασιλείας του, αντιμετωπίζοντας, για τους λόγους που ήδη έχουν αναφερθεί, με επιείκεια τους πολυάριθμους πολιτικούς του αντιπάλους¹⁷⁵⁰, ήταν ο Αλέξιος Α΄. Οι επόμενοι

¹⁷⁵⁰Στον πίνακα αρ. Ι, καταγράφονται δεκατρείς εξόριστοι για πολιτικούς λόγους και ένας για θρησκευτικούς λόγους, αλλά είναι περισσότεροι, αν λάβουμε υπόψη μας την επιβουλή των Συγκλητικών και των κορυφαίων του Στρατού (1083-1084), τα ονόματα των οποίων δεν αναφέρονται στις πηγές. Και οι

αυτοκράτορες, Ιωάννης Β΄ και Μανουήλ Α΄, κυβέρνησαν σε ένα πιο σταθερό πολιτικό περιβάλλον, απ' ό,τι ο Αλέξιος Α΄. Στα είκοσι πέντε χρόνια βασιλείας του Ιωάννη Β΄ έχω καταγράψει δύο πολιτικούς εξορίστους. Στα τριάντα επτά έτη διακυβέρνησης του Μανουήλ Α΄, δύο για πολιτικούς λόγους, τον πρωτοστράτορα Αλέξιο Αξούχο και τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, και έναν για θρησκευτικούς, τον Νικηφόρο Βασιλάκη. Η περίπτωση των δύο πρώτων δείχνει, κατά τη γνώμη μου, ότι ο Μανουήλ ήταν αποφασισμένος να τιμωρεί κάθε επιβουλή εναντίον του και δεν έκανε, τουλάχιστον για τους συγκεκριμένους, χρήση της αυτοκρατορικής φιλανθρωπίας, δείχνοντας επιείκεια. Επειδή, όμως, δεν υπήρξαν άλλοι εξορίστοι, εκτός από τους παραπάνω, δεν μπορούμε να κρίνουμε αν ο Μανουήλ γενικά ήταν επιεικής ή όχι απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους. Ο μικρός, πάντως, αριθμός εξορίστων κατά τη διάρκεια της τριανταεπτάχρονης βασιλείας του θεωρώ ότι δείχνει πολιτική σταθερότητα.

Αυτός που δεν έκανε καθόλου χρήση της φιλανθρωπίας στην επιβολή ποινών, αναμφισβήτητα ήταν ο Ανδρόνικος Α΄. Στα χρόνια του, οι πολιτικοί του αντίπαλοι θα εύχονταν να εξοριστούν, παρά να υποστούν την τύφλωση ή να εκτελεστούν. Η άφρονη πολιτική του εναντίον των αριστοκρατών, οδήγησε στην καταστροφή ικανότατων στρατηγών και προκάλεσε το μίσος των ευγενών με ανυπολόγιστες συνέπειες, όπως είδαμε στην περίπτωση του εξορίστου Κομνηνού Βατάτζη, ο οποίος για εκδίκηση βοήθησε στην επίθεση των Νορμανδών εναντίον της Θεσσαλονίκης το 1185, με αποτέλεσμα την άλωση της περιφανούς πόλεως, τον εξανδραποδισμό των κατοίκων της και την καταστροφή του πολιτιστικού της θησαυρού.

Ο γενάρχης της δυναστείας των Παλαιολόγων Μιχαήλ Η΄, κατά τη διάρκεια των είκοσι τριών χρόνων της βασιλείας του, χρησιμοποίησε, ειδικότερα από το 1274 και εξής, σε μεγάλο βαθμό την ποινή της εξορίας, νομίζω σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όλους τους αυτοκράτορες που εξετάστηκαν, ως μέσο αντιμετώπισης της μεγάλης και δυναμικής αντίδρασης των ανθενωτικών. Στην πραγματικότητα, εκτός από τους εξορίστους που αναφέρθηκαν στην παρούσα μελέτη, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των εξορίστων επί βασιλείας του. Εκτός από τους επιφανείς εξορίστους που περιορίστηκαν σε φρούρια, πλήθος ανθενωτικών, κυρίως μοναχών, εξορίστηκαν σε νησιά του Αιγαίου και σε άλλους τόπους, χωρίς να συνυπολογίζουμε μέσα σε αυτούς και τους αυτοεξορίστους. Ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας έκανε χρήση και άλλων ποινών,

δεκατέσσερις περιπτώσεις χρονολογούνται από το 1083- 1107. Οι έξι χρονολογούνται από την αρχή της βασιλείας του μέχρι το 1095, γεγονός που δείχνει τη μεγάλη αντιπολιτευτική αντίδραση εναντίον του τη συγκεκριμένη περίοδο.

όπως την τύφλωση, την αποκοπή ρινός, τη διαπόμπευση καταδικασμένων σε εξορία (βλ. πίνακα VIII), προκαλώντας την έντονη κριτική του ιστορικού Γεωργίου Παχυμέρη.

Από τους Αγγέλους, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ισαακίου Β΄ έχω καταγράψει έναν εξόριστο και κατά τη διάρκεια του Αλεξίου Γ΄ δύο εξορίστους (πίνακες V, VI). Η παραγμένη περίοδος της βασιλείας τους δεν δικαιολογεί τον τόσο μικρό αριθμό εξορίστων. Πράγματι, επί Ισαακίου Β΄ έγιναν επτά τυραννίδες και επί Αλεξίου Γ΄ επτά τυραννίδες και μία επιβουλή. Οι περισσότερες αντιμετωπίστηκαν με σκληρότερες ποινές από αυτή της εξορίας, όπως τύφλωση των ενόχων και εκτέλεσή τους (κεφαλικές ποινές)¹⁷⁵¹.

Οι επιφανείς εξόριστοι της βασιλείας του Ιωάννη Ε΄ προέρχονταν από το ευρύτερο ή οικογενειακό του περιβάλλον. Η εξορία του Ματθαίου Καντακουζηνού στην αρχή της βασιλείας του, δείχνει ότι πολιτικά η κατάσταση ακόμη δεν είχε σταθεροποιηθεί, ενώ προς το τέλος της βασιλείας του, η εξορία του υιού του, Μανουήλ Παλαιολόγου, δείχνει σε ποιο βαθμό υποδούλωσης στους Οθωμανούς Τούρκους είχε φτάσει η αυτοκρατορία, αφού για πρώτη φορά στην ιστορία της εξορίστηκε ένας πρίγκιπας, ο μετέπειτα Μανουήλ Β΄, επειδή αντιστάθηκε στον εχθρό της πατρίδας του. Σε άλλες εποχές όσοι πρόδιδαν την αυτοκρατορία τιμωρούνταν, στην εποχή του Ιωάννη Ε΄, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος εκείνη την περίοδο, ως φόρου υποτελής στους Οθωμανούς, να ακολουθεί φιλοτουρκική πολιτική, τιμωρήθηκε με εξορία αυτός που προστάτευσε τα συμφέροντά της. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις ο Ιωάννης Ε΄ χρησιμοποίησε μόνο την ποινή της εξορίας και τη φυλάκιση και όχι σωματικές ποινές. Αρνήθηκε, μάλιστα, να τυφλώσει τον Ματθαίο, επιλογή που ο Καντακουζηνός θεωρεί φιλόανθρωπη. Ο Ματθαίος, όμως, έτσι κι αλλιώς βρισκόταν σε δυσχερή θέση. Ο Ιωάννης είχε βγει νικητής από τον μεταξύ τους πόλεμο και θεωρώ ότι δείχνοντας επιείκεια στον αδύναμο αντίπαλο, ήθελε να φανεί ως φιλόανθρωπος. Η αλήθεια είναι ότι, αν η κατάσταση ήταν διαφορετική και η εξουσία του κινδύνευε από τον Ματθαίο, δεν γνωρίζουμε αν θα τον αντιμετώπιζε με την ίδια επιείκεια.

Απ' όλα τα παραπάνω, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η επιεικής συμπεριφορά των αυτοκρατόρων προς τους πολιτικούς τους αντιπάλους εξαρτάτο από διάφορους παράγοντες: από τον χαρακτήρα τους, από τις πολιτικές, κυρίως, συνθήκες κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους, από τις προσωπικές τους επιδιώξεις και την επιθυμία τους ή

¹⁷⁵¹Μπουρδάρα, «Εγκλημα καθοσίωσης», 438-454.

μη να «προπαγανδίσουν» τη φιλανθρωπία τους, όπως την όριζαν τα κάτοπτρα ηγεμόνος, και τα περιθώρια που επέτρεπαν την άσκησή της.

Όσον αφορά στους ίδιους τους εξορίστους, από τη συγκεκριμένη μελέτη έγινε κατανοητό ότι δεν συμμετείχαν μόνο στα γεγονότα της εποχής τους, αλλά τις περισσότερες φορές κατηύθυναν οι ίδιοι τις εξελίξεις. Οι περισσότεροι κατείχαν γνώσεις, πλούτο, κοινωνική αναγνώριση και φήμη, υψηλά κρατικά και εκκλησιαστικά αξιώματα, κάποιιοι χαρακτήρισαν μία ολόκληρη εποχή. Γι' αυτό μελετήσαμε κάθε εξόριστο ξεχωριστά, διότι η προσωπικότητά του και το έργο του εξηγεί τη στάση του απέναντι στην κεντρική εξουσία και τους λόγους της εξορίας του.

Από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες εξορίστων θεωρώ τρεις εξόριστες γυναίκες: τη *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη, τη γυναίκα που αγάπησε τη γνώση, παρείχε προστασία σε μία σειρά λογίων και χρηματοδότησε τα έργα τους· την πανίσχυρη αυτοκράτειρα Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή, που κυβερνούσε μόνη της το Κράτος και που εκμεταλλεύτηκε την εξορία της για να αυξήσει την πολιτική της δύναμη· και την Θεοδώρα Ραούλαινα, τη μεγάλη βυζαντινή λογία, με την πλούσια βιβλιοθήκη και το αντιγραφικό εργαστήριο χειρογράφων, μία γυναίκα που από μόνη της χαρακτήρισε μία ολόκληρη εποχή, ενώ η επιστροφή της από την εξορία σήμανε την πιο δημιουργική περίοδο της ζωής της.

Ως την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση εξορίστου θεωρώ αυτή του μικρού Ιωάννη Δ΄. Ο νόμιμος και τελευταίος διάδοχος της δυναστείας των Λασκαριδών έζησε τυφλός, εξόριστος και περιορισμένος σε ένα φρούριο, λησμονημένος από όλους μέχρι το τέλος της ζωής του. Ήταν τα πρώτα δείγματα του σκληρού χαρακτήρα του Μιχαήλ Η΄, εφ' όσον ο αυτοκράτορας μετά την κακομεταχείριση του ανήλικου Ιωάννη, στράφηκε εναντίον των ανθενωτικών, εξορίζοντας τους περισσότερους από την Κωνσταντινούπολη και επιβάλλοντας βαριές τιμωρίες εναντίον τους. Στη μνήμη των Μικρασιατών, που είχαν μεγαλουργήσει επί Λασκαριδών, ο Ιωάννης Δ΄ έμεινε ως άγιος. Πιστεύω ότι σ' αυτό συνέβαλε η άδικη μεταχείρισή του, η οποία τον κατέστησε μάρτυρα στα μάτια των υποστηρικτών του. Ιδιαίτερες περιπτώσεις υπήρξαν αυτές των *πρωτοστράτορος* Αλεξίου Αζούχου και *σεβαστοκάτορος* Αλεξίου Κομνηνού. Οι πολιτικοί τους αντίπαλοι τούς φθονούσαν για τον πλούτο τους, τη θέση τους, την καταγωγή τους. Τυφλοί και οι δύο εξορίστηκαν στο ίδιο μέρος, στο Παπίκιον Όρος, και περιορίστηκαν στην ίδια μονή. Και των δύο οι γυναίκες δεν άντεξαν τον αποχωρισμό. Του Αζούχου, πέθανε από τη θλίψη της, του Αλεξίου Κομνηνού, ντύθηκε το μοναχικό ράσο, απαρνούμενη τα εγκόσμια. Έτσι

αποδεικνύεται ότι η εξορία είχε και κοινωνικές διαστάσεις, εφ' όσον είχε αντίκτυπο και στην οικογένεια του εξορίστου. Η *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη εμφανίζεται από τον ποιητή της να θρηνεί, επειδή είχε αποχωριστεί τα παιδιά της, αλλά και επειδή στις εξορίες της την ακολουθούσε ο μικρότερος υιός της, ο οποίος ζούσε από κοντά τα βάσανά της, τον εξευτελισμό και τις μαστιγώσεις. Μία άλλη οικογένεια, αυτή του Θεοδώρου Μετοχίτη, «καταστράφηκε», όταν ο πατέρας του Γεώργιος εξορίστηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ στη Μ. Ασία. Ο έφηβος τότε Θεόδωρος αναγκάστηκε να τον ακολουθήσει μαζί με την υπόλοιπη οικογένεια στην εξορία, διακόποντας τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά και η οικογένεια του Ματθαίου Καντακουζηνού, δηλαδή η σύζυγός του και τα παιδιά του, τον συντρόφευσαν στην εξορία και τη φυλακή.

Η εξόριστη *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη στην έμμετρη μαρτυρία της μέσω του Μαγγανείου Προδρόμου, έθετε και το ζήτημα της ντροπής, λόγω της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει. Η Ειρήνη, η οποία είχε κερδίσει την κοινωνική αναγνώριση, ζούσε μέσα στα πλούτη και έχαιρε της εκτίμησης των μεγαλύτερων λογίων της εποχής της, δεν μπορούσε να αντέξει τη μεταστροφή της τύχης της, όχι μόνο επειδή υπέφερε σωματικά, αλλά και επειδή ντρεπόταν για την κατάντια της. Θεωρούσε ότι με τα παθήματά της είχε γίνει ο περίγελος όλων. Αυτό το δυνατό συναίσθημα της ντροπής θα πρέπει να το είχαν πολλοί από τους επιφανείς εξορίστους, κυρίως όσοι κατείχαν πολιτική δύναμη, υψηλά αξιώματα και έχαιραν κοινωνικής αναγνώρισης. Ας θυμηθούμε την περίπτωση της πανίσχυρης αυτοκράτειρας Ευφροσύνης, την οποία πριν εξορίσουν απογύμνωσαν από τα αυτοκρατορικά της ενδύματα και κοσμήματα, και για να την ταπεινώσουν την έντυσαν με ευτελή ρούχα, πράξη που εκείνη τη στιγμή θεωρώ ότι συμβόλιζε το πέρασμα από τη μία κατάσταση στην άλλη, από το κύρος και την αναγνώριση στην πτώση. Αλλά και τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αρσένιο Αυτωρειανό, που κατηγορούσε τον Μιχαήλ Η΄ ότι από κεφαλή της Ορθοδοξίας τον κατάντησε μετανάστη χωρίς τιμές.

Δεν αντιμετώπιζαν, όμως, όλοι με τον ίδιο τρόπο την εξορία τους. Για όσους τιμωρούνταν υπερασπιζόμενοι την Ορθοδοξία, όπως οι ανθενωτικοί επί Μιχαήλ Η΄ Μελέτιος και Γαλακτίων, η εξορία τους, όσο επώδυνη και αν ήταν, αποτελούσε όχι ντροπή, όπως για τη *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη, αλλά αντίθετα ενδυνάμωση και απόδειξη της πίστης τους και αγώνα (άθληση) για την πνευματική τελείωση.

Όσον αφορά στους τόπους εξορίας, είδαμε ότι αυτοί είναι άμεσα συνδεδεμένοι με τα πολεμικά γεγονότα. Οι αυτοκράτορες από το 1081 και ύστερα δεν είχαν στη διάθεσή τους τα εδάφη της προηγούμενης περιόδου, προκειμένου να εξορίσουν όσο πιο μακριά

γινόταν τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Σταδιακά, όσο το Κράτος συρρικνωνόταν εδαφικά, λιγότευαν και οι τόποι εξορίας. Αυτό όμως επέφερε μία σημαντική αλλαγή· επειδή οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας ήταν πλέον κοντά στο κέντρο εξουσίας, την Κωνσταντινούπολη, οι εξόριστοι αναγκαστικά περιορίζονταν στον τόπο εξορίας τους για λόγους ασφαλείας είτε σε κάποιο φρούριο¹⁷⁵², όπου συχνά φυλάσσονταν από Βαράγγους φρουρούς, είτε σε κάποια μονή. Στην τελευταία περίπτωση ο εξόριστος υποχρεωνόταν να ντυθεί το μοναχικό ράσο (όπως π.χ. ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αζούχος και ο σεβαστοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός). Προς τα τέλη της Παλαιολόγειας περιόδου, λόγω έλλειψης χώρου, κάποιοι εξόριστοι φυλακίζονταν στον τόπο εξορίας τους, όπως ο δεσπότης Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και ο Ματθαίος Καντακουζηνός, πρακτική που απαγορευόταν με νόμο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.

Την εξορία των πολιτικών του αντιπάλων την όριζε ο ίδιος ο αυτοκράτορας και ανάλογα με τις προθέσεις του όριζε τον τόπο εξορίας τους ή επιπλέον τον περιορισμό τους σε φρούριο ή μονή. Στην τελευταία περίπτωση, ο περιορισμός σήμαινε ισόβια εξορία και εγκλεισμό και ο περιορισμένος δεν μπορούσε να επιστρέψει, παρά μόνο αν ετύγχανε αυτοκρατορικής χάρις· παράδειγμα οι περιπτώσεις του σεβαστοκράτορος Αλεξίου Κομνηνού και των Ειρήνης Παλαιολογίνας και Θεοδώρας Ραούλαινας. Επομένως, ο περιορισμός, σε αντίθεση με την απλή απομάκρυνση, συνεπαγόταν την αυστηρότερη μεταχείριση του εξορίστου. Σ' αυτό το σημείο χρειάζεται μία διευκρίνιση. Στις πηγές αναφέρονται περιορισμένοι και στον τόπο διαμονής τους, όπως ο Ισαάκιος Β' είχε περιοριστεί από τον Ανδρόνικο Α' μέσα στην οικία του ή η σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, περιορισμένη στα δωμάτιά της στο παλάτι των Βλαχερνών. Σε αυτή, όμως, την περίπτωση δεν μπορούμε να μιλάμε για εξορία αλλά μόνο για εγκλεισμό, εφ' όσον δεν υπάρχει απομάκρυνση του κατηγορουμένου από τον τόπο διαμονής και μετακίνηση σε άλλον.

Η εξορία ενός επικίνδυνου για την κεντρική εξουσία προσώπου σε μακρινό τόπο, χωρίς στη συνέχεια να περιοριστεί εκεί, οδήγησε σε ολέθριες συνέπειες. Τα παραδείγματα της εξορίας του ψευδο-Διογένους στη Χερσόνα επί Αλεξίου Α' και της εξορίας του Αλεξίου Κομνηνού Βατάτζη στη Ρωσία επί Ανδρονίκου Α', είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά. Λόγω της μακρινής απόστασης των εξορίστων από την

¹⁷⁵²Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού φρουρίων αυτή την εποχή ίσως υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, και μία αλλαγή στην ιδιότητα των περιοχών, ειδικά για τη Μ. Ασία, δηλαδή αυτές λειτουργούν πλέον και ως τόποι ασφάλειας των πολιτών από τις τουρκικές επιδρομές. Η αλλαγή αυτή φαίνεται και από τους τόπους εξορίας. Οι εξόριστοι μεταφέρονται όχι σε πόλεις, όπως κατά το παρελθόν, αλλά σε φρούρια της περιοχής, για μεγαλύτερη ασφάλεια.

Κωνσταντινούπολη, οι κινήσεις τους δεν μπορούσαν να ελεγχθούν. Έτσι, και οι δύο δραπέτευσαν από τον τόπο εξορίας τους και κινήθηκαν εναντίον της αυτοκρατορίας, ο πρώτος με τη συνεργασία των Κουμάνων, ο δεύτερος συνοδεύοντας τους Νορμανδούς. Από τα συγκεκριμένα παραδείγματα συμπεραίνουμε ότι η μακρινή απόσταση του τόπου εξορίας από την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν απολύτως ασφαλής. Αλλά ούτε και η μικρή απόσταση ήταν, αν ο εξόριστος δεν περιοριζόταν στον τόπο εξορίας του. Οι πολιτικοί εξόριστοι δεν ήταν οποιαδήποτε πρόσωπα αλλά ισχυροί πολιτικοί αντίπαλοι της κεντρικής εξουσίας. Κάποιοι από αυτούς είχαν διασυνδέσεις μέσα στην πρωτεύουσα ή στην επαρχία τους, ασκούσαν επιρροή και διέθεταν ακόμη και οπαδούς. Αν λοιπόν δεν περιοριζόταν στον τόπο εξορίας τους, τότε υπήρχε περίπτωση να εκμεταλλευθούν καταστάσεις με ανυπολόγιστες συνέπειες, ακόμη και για τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η περίπτωση του μικρού Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως. Ο Μιχαήλ Η΄, μετά τον παραγκωνισμό του από την εξουσία, τον τύφλωσε και στη συνέχεια τον εξόρισε στην περιοχή της Δακίβυζας, όπου τον περιόρισε στο φρούριο Νικητιάτων/Νικητίατα, το οποίο, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να κρατήθηκε κρυφό κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα. Αν ο Μιχαήλ δεν είχε περιορίσει τότε τον μικρό Ιωάννη, υπήρχε περίπτωση οι υποστηρικτές της δυναστείας των Λασκαριδών και οι αγροτικοί πληθυσμοί της Νίκαιας να τον είχαν βρει και να τον είχαν επαναφέρει στον θρόνο.

Ενδιαφέρον έχουν και κάποιες ειδικές παρατηρήσεις για τους τόπους εξορίας. Κατ' αρχάς, όποιος χώρος ξαναβρίσκεται υπό βυζαντινή εξουσία μετά τη λατινοκρατία αποτελεί πλέον διαθέσιμο τόπο εξορίας και ο Μιχαήλ Η΄ είναι εκείνος που το εκμεταλλεύεται στο έπακρον, προκειμένου να εξορίσει εκεί τους πολυπληθείς εξοριστούς της βασιλείας του. Έτσι, χρησιμοποιεί ως χώρο περιορισμού επιφανών εξοριστών και φρούρια, τα οποία είχε προηγουμένως ανακαταλάβει κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ο Ιωάννης Βατάτζης, όπως το φρούριο Νικητιάτων/ Νικητίατα. Επίσης, νήσους που ανακαταλαμβάνει μετά το 1269, όπως τη Σκύρο, τη Λέσβο, την Κέα. Ο πιο δημοφιλής τόπος εξορίας επιφανών προσώπων, που εμφανίζεται σταθερά από την Κομνήνεια μέχρι την Παλαιολόγεια περίοδο, θεωρώ ότι είναι αυτός της βυζαντινής Χηλής στη Μαύρη θάλασσα. Ήταν τέτοια η μορφολογία της περιοχής και ο πύργος, απ' όσο μπορούμε να συμπεράνουμε, τόσο καλά ασφαλισμένος, ώστε κανείς εξόριστος δεν μπορούσε να αποδράσει και να επιστρέψει στον τόπο του, παρά μόνο με αυτοκρατορική χάρη.

Και ας περάσουμε τώρα σε ένα άλλο ειδικό ζήτημα, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «λογοτεχνική παραγωγή» των εξοριστών. Η εξορία γι' αυτόν που τη βιώνει,

είναι μία δύσκολη κατάσταση. Ο αποχωρισμός από το σπίτι, την οικογένεια, τους φίλους, την ιδιαίτερη πατρίδα, είναι καταστάσεις που δημιουργούν θλίψη. Όταν πρόκειται, μάλιστα, για επιφανή πρόσωπα, όπως αυτά που μελετήσαμε, τα οποία κατείχαν κρατικά και εκκλησιαστικά αξιώματα, ήταν παντοδύναμα στην εποχή τους, κατείχαν πλούτη και απολάμβαναν την κοινωνική αναγνώριση, αυτή η απότομη μεταστροφή της τύχης τους, όπως γράφει και ο Νικήτας Χωνιάτης, ήταν μη υποφερτή. Για τους λόγιους εξορίστους αυτή η κατάσταση είναι το ερέθισμα για ν' αποτυπώσουν με τη γραφίδα τους τα πρωτόγνωρα συναισθήματα που βιώνουν.

Πρώτος ο φημισμένος Ρωμαίος ποιητής Οβίδιος, που εξορίστηκε από τη Ρώμη στους παρευξείνιους Τόμους, άρχισε να γράφει σε μορφή επιστολών τα συναισθήματά του και τις εντυπώσεις του από τη μακρινή εξορία του. Μέσα στα συγκεκριμένα κείμενα θρηνούσε για την μεταβολή της κατάστασής του και περιέγραφε τα παθήματά του και τον τόπο εξορίας του. Έτσι δημιουργήθηκε μία ιδιαίτερη λογοτεχνική παράδοση, αυτή των επιστολών των εξορίστων. Η συγκεκριμένη παράδοση, όπως εξηγήσαμε και στην Εισαγωγή της παρούσας μελέτης, συνεχίστηκε και στο Βυζάντιο κυρίως κατά τους πρώτους αιώνες, αλλά και κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Κορυφαίο παράδειγμα αποτελούν οι επιστολές του εξορίστου ιεράρχη Ιωάννου Χρυσοστόμου, του πάπα Μαρτίνου, του Αγίου Θεοδώρου του Στουδίτη, στις οποίες ακόμη βρίσκουμε τα χαρακτηριστικά των *Tristia* του Οβιδίου. Όσο, όμως, απομακρυνόμαστε χρονικά από την ύστερη αρχαιότητα και τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι επιστολές εξορίστων μειώνονται σταδιακά, με αποτέλεσμα στην ύστερη εποχή να διαθέτουμε ελάχιστες επιστολές εξορίστων σε σχέση με το παρελθόν. Η αλλαγή αυτή αποτέλεσε και ένα από τα ζητήματα έρευνας της παρούσας μελέτης και οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα. Έτσι διαπιστώνουμε ότι επιστολές γράφουν οι λόγιοι και οι εκκλησιαστικοί άνδρες, που έχουν εξασκηθεί στον λόγο. Για τους πρώτους, η εξορία τους είναι το ερέθισμα για να αποτυπώσουν με λογοτεχνικό τρόπο τα συναισθήματά τους, όπως στην περίπτωση του λογίου και ρήτορα Νικηφόρου Βασιλάκη· για τους δεύτερους, να δηλώσουν ότι υπομένουν καρτερικά τα βάσανα για την πίστη τους, όπως π.χ. φαίνεται στις επιστολές του Λέοντος μητροπολίτη Χαλκηδόνος επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Επιστολές άλλων εξορίστων κατά την περίοδο που μελετήσαμε δεν έχουμε μέχρι τώρα συναντήσει. Επομένως, είναι ξεκάθαρο ποιοι γράφουν επιστολές στην εξορία τους. Γιατί, όμως, ειδικά στην Παλαιολόγεια εποχή, ενώ έχουμε λόγιους εξορίστους, δεν έχουν διασωθεί οι επιστολές τους, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων;

Πρώτον, κατά την ύστερη περίοδο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι εξόριστοι τις περισσότερες φορές περιορίζονταν στον τόπο εξορίας τους και βρίσκονταν υπό αυστηρή φρούρηση. Υπό τέτοιες συνθήκες είναι λογικό να τους απαγορευόταν η αλληλογραφία (λογοκρισία) με φίλους ή οπαδούς τους στην πρωτεύουσα, εφ' όσον είχαν χαρακτηριστεί ως επικίνδυνα πρόσωπα για την πολιτική αρχή. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι αυτό της λογίας Θεοδώρας Ραούλαινας Παλαιολογίνας. Ενώ είναι εξακριβωμένο από απαντητικές επιστολές ότι αλληλογραφούσε με τους μεγαλύτερους λογίους της εποχής της μετά την εξορία της, αντίθετα, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να πιστοποιεί ότι αλληλογραφούσε κατά τη διάρκεια αυτής. Πιστεύω ότι αυτό οφείλεται στον τρόπο κράτησής της στον τόπο εξορίας αλλά και στην πιθανή απαγόρευση επικοινωνίας με ανθενωτικούς στην Κωνσταντινούπολη. Ας μην ξεχνάμε ότι η επιστολή είναι τρόπος επικοινωνίας και ανταλλαγής ιδεών, επομένως θα ήταν αδιανόητο για τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ να επιτρέψει την επικοινωνία της ανθενωτικής εξόριστης ανιψιάς του με φίλους της στην πρωτεύουσα. Δεύτερον, υπάρχει και το ενδεχόμενο της προσωπικής επιλογής, δηλαδή κάποιοι εξόριστοι να μην επιθυμούσαν τη διατήρηση των επιστολών που είχαν στείλει κατά τη διάρκεια της εξορίας τους. Ο λόγιος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ήταν πολυγραφότατος και έχουν σωθεί επιστολές του, κυρίως προς τον δάσκαλό του, τον Δημήτριο Κυδώνη¹⁷⁵³, καμία, όμως, δική του επιστολή, εκτός από αυτή που έστειλε στον Νικόλαο Καβάσιλα από τη Λέσβο, δεν έχει διασωθεί από τον καιρό της εξορίας του, παρ' όλο που είναι εξακριβωμένο ότι έστελνε επιστολές προς τον Κυδώνη από τη Λήμνο, περιγράφοντας τη ζωή του στην εξορία. Το πιθανότερο, όπως εξηγήσαμε στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, είναι ο ίδιος ο Μανουήλ να κατέστρεψε τις επιστολές που ανακαλούσαν στη μνήμη του τα χρόνια της εξορίας του. Τρίτον, οι λόγιοι που αλληλογραφούσαν, φρόντιζαν τις περισσότερες φορές να κρατούν αντίγραφα των επιστολών τους και έτσι διασώθηκαν πολλές επιστολές. Βέβαια, αυτό θα ήταν δύσκολο για έναν εξόριστο, έχουμε όμως ως παράδειγμα τις επιστολές του εξόριστου Ιωάννη Χρυσοστόμου κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, όπου ένα δίκτυο μαθητών του φρόντισε να συγκεντρώσει και να διαφυλάξει τις επιστολές που ο ιεράρχης έστελνε από

¹⁷⁵³ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Μανουήλ φρόντιζε να αντιγράφει τις επιστολές του δασκάλου του, Κυδώνη. Είχε δε αναθέσει την αντιγραφή σε πρόσωπα που έχαιραν της εμπιστοσύνης του. Ο ίδιος, όταν έστελνε επιστολή στον Κυδώνη στην Κωνσταντινούπολη, την εποχή που πολιορκείτο η Θεσσαλονίκη, χρησιμοποιούσε έναν μυστικό κώδικα, προφανώς για να μην πέσει στα χέρια των συμβούλων του Ιωάννη Ε΄. Ο Κυδώνης παραπονείται στις επιστολές του ότι ήταν δύσκολο να κατανοήσει αυτόν τον κώδικα, Βλ. Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 391, 342₄₋₆. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 84. Μία ανάλογη επικοινωνία με τους μαθητές του είχε επινοήσει και ο Θεόδωρος Στουδίτης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην Εισαγωγή της παρούσας διατριβής.

την εξορία του. Τέταρτον, οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη μας πάντα και τις συνθήκες αποστολής ενός γράμματος από τον τόπο εξορίας. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος πιθανόν έστειλε επιστολές από τη Ρόδο σε φίλους του στην Κωνσταντινούπολη, αλλά εκείνη την περίοδο οι πειρατές λυμαίνονταν τη θάλασσα του Αιγαίου, κατελάμβαναν πλοία και αιχμαλώτιζαν τους επιβάτες τους και, επομένως, κάποια γράμματα δεν έφταναν ποτέ στον προορισμό τους¹⁷⁵⁴. Και πέμπτον, στους λόγους, για τους οποίους οι επιστολές των εξορίστων της ύστερης βυζαντινής εποχής είναι λιγότερες σε σχέση με αυτές της προηγούμενης, πρέπει να συνυπολογίσουμε και τα γεγονότα της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως το 1204 και στη συνέχεια της Αλώσεως του 1453. Μαζί με τους ανθρώπους που χάθηκαν, καταστράφηκε και ένα μεγάλο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς του Βυζαντίου. Ανάμεσα στα έγγραφα που παραδόθηκαν τότε στην πυρά, θα ήταν και επιστολές.

Εκτός από τις λίγες σωζόμενες επιστολές εξορίστων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι λόγιοι εξόριστοι (πατριάρχες κυρίως και εκκλησιαστικοί άνδρες) άφησαν και άλλες μορφές λογοτεχνικών έργων κατά τη διάρκεια της εξορίας τους. Υπενθυμίζουμε τις διαθήκες των δύο ανθενωτικών εξορίστων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Αρσενίου Αυτωρειανού και Ιωσήφ Α΄, αλλά και αυτή του ενωτικού πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου. Ο τελευταίος ήταν πολυγραφότατος, αφού έγραψε από τον τόπο της εξορίας του μία σειρά έργων, υπερασπιζόμενος τις ενωτικές του θέσεις. Το ίδιο έκαναν και οι άλλοι δύο πρωτεργάτες της Ενώσεως, Γεώργιος Μετοχίτης και Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης.

Εκτός από πεζά έργα εξορίστων, είναι ευτύχημα που έχουν διασωθεί και ποιήματα αυτής της εποχής. Ο εξόριστος *σεβαστοκράτωρ* Ισαάκιος Κομνηνός, ο πρίγκιπας με τη μεγάλη μόρφωση αλλά και την υπερβολική αγάπη για την εξουσία, έγραψε στίχους προς τη Θεοτόκο, μέσα από τους οποίους εξέφραζε τη δυστυχία του. Ποιήματα από την εξορία του στο Διδυμότειχο έγραψε και μία από τις μεγαλύτερες μορφές διάνοησης της Παλαιολόγειας περιόδου, ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Ο πανίσχυρος *γενικός λογοθέτης* του Ανδρονίκου Β΄ έχασε μέσα σε μία νύκτα τα πάντα. Μέσα από τους στίχους του προσπαθεί να παρηγορηθεί για το ξαφνικό αυτό γύρισμα της τύχης, αντλώντας κουράγιο από τη χριστιανική πίστη αλλά και από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Τα ποιήματα

¹⁷⁵⁴Βλ. παραπάνω, 282, 283. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι αυτό ενός χειρογράφου του Πλάτωνα, το οποίο έστειλε ο Μανουήλ στον Δημήτριο Κυδώνη στην Κωνσταντινούπολη. Το πλοίο, όμως, έπεσε σε πειρατές κοντά στη Θεσσαλονίκη, αλλά ευτυχώς ο Μανουήλ έσωσε το χειρόγραφο, βλ. Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 259, 163⁵⁻¹⁰, 164¹⁹⁻²². Πρβλ. Καραθανάσης, «Αλληλογραφία», 72-73. Για την πειρατεία στην Παλαιολόγεια εποχή, βλ. Σοφία Μεργιαλή – Σαχά, «Πειρατές και ασκητές: το φαινόμενο της πειρατείας μέσα από τα αγιολογικά κείμενα της Παλαιολόγειας εποχής», *Ιόνιος Λόγος* 2 (2010) 221-234.

του εξορίστου Θεοδώρου Μετοχίτη είναι πανανθρώπινα και διαχρονικά. Ένα μακροσκελές ποίημα από την εξορία του έγραψε και ο μοναχός Μελέτιος, υπερασπιζόμενος την Ορθοδοξία και παραθέτοντας τις διαφορές με τους Λατίνους.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και τη συγγραφή αγιολογικού έργου, συγκεκριμένα του *Βίου των αδελφών Θεοδώρου και Θεοφάνους των Γραπτών*, από τη Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα κατά τη διάρκεια πιθανότατα της εξορίας της.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη, θα επισημάνω για μία ακόμη φορά ότι οι εξορίστοι που παρουσιάστηκαν συνδέονται άμεσα με τα γεγονότα της βυζαντινής περιόδου από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα. Συμμετέχουν σε αυτά και ενίοτε κατευθύνουν τις εξελίξεις τους. Γι' αυτό, μελετώντας τη ζωή και το έργο τους, τα αίτια για τα οποία εξορίστηκαν αλλά και τους τόπους εξορίας τους, μελετήσαμε ταυτόχρονα και ένα κομμάτι της ιστορίας του Βυζαντίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Α. ΠΗΓΕΣ

AG = *Anecdota Graeca, e MSS. bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiniana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi deprompta*, έκδ. P. Matranga, Romae 1850.

AIΣ = *Ανάλεκτα Τεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας. Συλλογή ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφῶν περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἐῶαν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν*, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, τ. Α'-Ε', Πετρούπολη, 1891-1897, ανατύπ. Bruxelles 1963.

Ακροπολίτης = Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. I (Lipsiae 1903), ανατύπ. με διορθώσεις P. Wirth, Stuttgart 1978.

Ακροπολίτης, *Ἐπιστολαί* = Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. R. Romano, *Constantino Acropolita Epistole*, Naples 1991.

Alekseyenko, *Cherson* = N. Alekseyenko, *L'administration Byzantine de Cherson, catalogue des sceaux*, Paris 2012.

Αλέξιος Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος* = Αλέξιος Α' Κομνηνός, *Λόγος Χρυσόβουλλος τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ περὶ τῶν ἱερῶν*, στο Κ. Ν. Σάθας επιμ., *MB*, τ. Ζ', Βενετία 1894, 173-176.

AN = *Anecdota Nova*, έκδ. J.Fr. Boissonade, Paris 1844, επανεκτ. Hildesheim 1962.

Aristotelis Opera = *Aristotelis Opera*, έκδ. I. Bekker, τ. 10-11, Oxonii [Oxford] 1837.

Αρσένιος, *Διαθήκη* = *Διαθήκη τοῦ ἀγιωτάτου Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης*, *PG* 140, στηλ. 947-958.

Asdracha – Bakirtzis, «Inscriptions» = C. Asdracha – Ch. Bakirtzis, «Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe siècles): Édition et commentaire historique», *AI* 35 (1980) 241-282.

Bachman – Dölger, «Gregorios Antiochos» = M. Bachman – F. Dölger, «Die rede des Μέγας Δρουγγάριος Gregorios Antiochos auf den sebastokrator Konstantinos Angelos», *BZ* 40 (1940) 353-405 (κείμενο: 364-401).

- Barisic, «De Sigillo» = F. Barisic, «De sigillo plumbeo byzantine Sirmii nuper invento», *Zbornik philoz. Fakult.* 8 (1964) 183-190.
- Βασιλάκης, Ἐπιστολαί = Νικηφόρος Βασιλάκης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, έκδ. Α. Garzya, *Nichephori Basilacae, Orationes et Epistolae*, [BSGR] Leipsig 1984.
- Βασιλικά = *Basilicorum Libri LX*, έκδ. G. E. Heimbach, τ. V, Lipsiae 1850.
- Bernardinello, *Theodori Prodromi* = *Theodori Prodromi de Manganis*, έκδ. S. Bernardinello, [Università di Padova, SBN 4] Padova 1972.
- BHG = *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, έκδ. Fr. Halkin, τ. II, Bruxelles 1957.
- Βίος Μελετίου = Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ Ὁμολογητοῦ, έκδ. Σπ. Λαυριώτης, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 5 (1921) 582-584, 609-624.
- Βίος Θεοδώρου Γαβρά = *Τῶ αὐτῶ μηνὶ β΄ Ἀθλησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Γαβρά*, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Viz.Vrem* 12 (1906) 135.1-137.3.
- Βίος Θεοφάνους καὶ Θεοδώρου = Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου Θεοφάνους τοῦ ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ ἀνταδέλφου αὐτοῦ Θεοδώρου συγγραφεῖς παρὰ Θεοδώρας Ραουλαίνης Κατακουζηνῆς, τῆς Παλαιολογίνης, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *ΑΙΣ*, τ. 4, 1897, 185-223. .
- Βλεμμύδης = Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ κτήτορος περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερική..., έκδ. Α. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum Vitae necnon epistula universalior*, [CC- Series Graeca 13] Turnhout 1984.
- Βλεμμύδης, Βασιλικὸς Ἀνδριάς = Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, έκδ. H. Hunger – I. Ševčenko, *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, Wien 1986.
- Botteghi, *Chronicon* = *Chronicon Marchiae Tarvisinae et Lombardiae*, έκδ. L. A. Botteghi, [RIS 8/3] Città di Castello 1914-1916.
- Βρυέννιος = Νικηφόρος Βρυέννιος, Ἔτη ἱστορίας, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios Histoire*, [CFHB 9] Bruxelles 1975.

- Buchon, *Histoire* = J. A. Buchon, *Histoire de Constantinople sous les empereurs français jusqu'à la conquête des Turcs*, (par Fresne du Cange 1657) νέα έκδοση Paris 1826.
- Χαλκοκονδύλης = Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, έκδ. E. Darkó, *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrations*, τ. I, II, Budapest 1922-1927.
- Chiriac, «Sigilii» = C. Chiriac, «Sigilii Dobrogene Inedite. II.», *ArchMold* 36 (2013) 159-168.
- CJC* = *Corpus Juris Civilis*, έκδ. Th. Mommsen, P. Krüger, R. Schoell, W. Kroll, τ. I-III, Berlin 1889-1895 [φωτ. ανατ. Dublin/Zürich 1972].
- Χούμνος, *Επιστολαί* = Νικηφόρος Χούμνος, *Επιστολαί*, έκδ. J.F. Boissonade, *Nikephoros Choumnos Letters, AN*, Paris 1844.
- Χρυσοβέργης, *Λόγοι* = Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Λόγοι Τρεῖς*, έκδ. M. Treu, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos Orationes Tres*, Breslau 1892.
- Χρυσόστομος, *Επιστολαί* = Ιωάννης Χρυσόστομος, *Επιστολαί πρὸς Ὀλυμπιάδα*, έκδ. M. Malingrey, *Jean Chrysostome. Lettres à Olympias*, SC, Paris 1947.
- Χωνιάτης = Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. J.- L. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, [CFHB 11] Berlin 1987.
- Χωνιάτης, *Λόγοι* = Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι και Επιστολαί*, έκδ. J. L. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, [CFHB 3] Berlin-New York 1972.
- Χωνιάτης, *Σύνοψις Δογμάτων* = Νικήτας Χωνιάτης, *Σύνοψις τῶν δογμάτων τῶν κινήθენტων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ*, έκδ. T. Taffel, *Annae Comnenae Supplementa, Historiam Graecorum Ecclesiasticam Seculi XI et XII Spectantia. Accedunt Acta Synodi Constantinopolitanae, in Soterichi Panteugoni Dogmata de Christi Crucifixi Sancrificio Habitatae*, Tübingen 1832, 1-8.
- Darrouzès, *Épistoliers byzantins* = J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, [AOC 6] Paris 1960.
- Darrouzès, *Notitiae Episcopatum* = J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes*, Paris 1981.
- Darrouzès, *ΟΦΦΙΚΙΑ* = J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine*, [AOC 10] Paris 1970.

- Delehay, «Constantini Acropolitae» = H. Delehay, «Constantini Acropolitae Hagiographi Byzantini Epistularum Manipulus», *AB* 51(1933) 263-284 (κείμενο: 279–284).
- Delorne - Tàutu, *Acta* = M. Delorne – A. Tàutu έκδ., *Acta Romanorum pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI, 1276- 1304*, [PCRCICO: III, V, 2] Vaticano 1944.
- Διονύσιος Περιηγητής = Διονύσιος, *Τῆς πάλαι και τῆς νῦν οἰκουμένης περιήγησις*, έκδ. E. Well, *Dionisii geographia*, London 1761.
- Δοανίδου, «Ἀπολογητικὸν ποίημα» = Σ. Δοανίδου, «Ἡ παραίτησις Νικολάου του Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα», *Ελληνικά* 7 (1934) 109-150 (κείμενο: 110.1-141.1057).
- Docheiariou* = *Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès, [AA 13] Paris 1984.
- Dölger, *Regesten* = F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. III: *Regesten von 1282-1341*, [CGUMNZ] 2η αναθεωρημένη έκδοση P. Wirth, München-Berlin 1977 (1932¹), τ. V: *Regesten von 1341-1453*, München-Berlin 1965.
- Δοσίθεος Ἱερουσαλήμ, *Διάλογος* = Δοσίθεος πατριάρχης Ἱερουσαλήμ, *Γερομνημονόστινος: διάλογος μετὰ μοναχοῦ τινος κατὰ τῶν Λατίνων*, στο *Τόμος Χαράς*, Ἰάσιο 1705, 610-624.
- Δούκας = Δούκας, *Ἱστορία*, έκδ. V. Grecu, *Ducas Historia Turcobyzantina*, București 1958.
- Ἐκλογή* = Ἐκλογή τῶν νόμων παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου, τῶν σοφῶν καὶ φιλευσεβῶν ἡμῶν βασιλέων, έκδ. K. E. Zachariae von Lingenthal, *Ecloga legum Leonis et Constantini*, στο *JGR*, τ. II: *Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων*, Αθήνα 1931, ανατύπωση Aalen 1962, 2-62.
- Ἐπαρχικό Βιβλίον* = *Το Ἐπαρχικὸν Βιβλίον του Λέοντος Στ' του Σοφοῦ*, έκδ. I. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, [CFHB 33] Wien 1991.
- Ἐφραΐμ* = *Ἐφραΐμ*, έκδ. I. Bekker, *Ephraemii Monachi Imperatorum et Patriarcharum*, [CSHB] Bonn 1840.
- Ἐφραΐμ, Χρονογραφία* = Ἐφραΐμ Αἰνίου, *Χρονογραφία*, έκδ. Οδ. Λαμπιδίης, *Ephraem Aenii Historia Chronica*, [CFHB] Athens 1990.

- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης = Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Συγγραφή Αλώσεως*, έκδ. S. Kyriakides, Eustazio, *La Espugnazione di Thessalonica*, [ISSBN 5] Palermo 1961.
- Failler, «Séjour» = Al. Failler, «Le séjour d’Athanasie II d’Alexandrie à Constantinople», *REB* 35 (1977) 62-71(κείμενο: 59-71).
- Featherstone, *Metochites's Poems* = J. M. Featherstone, *Theodore Metochites's Poems 'To Himself'*, Wien 2000.
- FGrHist* = F. Jacoby (έκδ.), *Die fragmente der griechischen Historiker*, Berlin 1923-1958.
- Garzya, «Prologo» = A. Garzya, «Il Prologo di Niceforo Basilace», στο A. Garzya, *Storia e interpretazione di testi bizantini, saggi e recherches*, London 1974, αρ. XI, 55-71.
- Gautier, «Blachèrnes» = P. Gautier, «Le Synode des Blachèrnes (fin 1094), Etude prosopographique», *REB* 29 (1971) 213-284 (κείμενο: 216-220).
- Gautier, «Diatribes» = P. Gautier, «Diatribes de Jean l’Oxite contre Alexis Ier Comnène», *REB* 28 (1970) 5-55 (κείμενο: 18-49).
- Gautier, «Kécharitōménè» = P. Gautier, «Le Typikon de la Théotokos Kécharitōménè», *REB* 43(1985) 5-165 (κείμενο: 18-155).
- Gautier, «Pantocrator» = P. Gautier, «Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 1-145 (κείμενο: 27-131).
- Gautier, «Réquisitoire» = P. Gautier, «Réquisitoire du patriarche Jean d’Antioche contre le charisticariat», *REB* 33(1975) 71-132 (κείμενο: 91-131).
- Gautier, «Typikon» = P. Gautier, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984) 5-145 (κείμενο: 18- 133)
- Γεδεών, *Βυζαντινόν Εορτολόγιον* = Μανουήλ Γεδεών, *Βυζαντινόν Εορτολόγιον: Μνήμια των από του Δ’ μέχρι του ΙΕ’ αιώνος εορταζόμενων αγίων εν Κωνσταντινουπόλει*, Κωνσταντινούπολη 1899.
- Georgierenes, *Description* = J. Georgierenes, *Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos. Translated from the original greek*, London 1678.
- Godefroy, *Mareschal de France* = Th. Godefroy, *Histoire de Mre Jean de Boucicaut, Mareschal de France, gouverneur de Gennes*, (Γαλλική έκδ.) Paris 1620.

- Green, *Poems of Exile* = P. Green, *The Poems of Exile: Tristia and the Black Sea Letters*, California 2005.
- Γρηγοράς = Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. B.G. Niebuhrii, *Nicephori Gregorae Byzantinae Historiae*, [CSHB] τ.1-3, Bonn 1829.
- Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί* = Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί*, έκδ. R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1967.
- Γρηγοράς, *Φλωρέντιος* = Νικηφόρος Γρηγοράς, *Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*, έκδ. P.L. Leone, *Fiorentzo o intorno alla sapienza*, [BNN 4] Napoli 1975.
- Γρηγόριος Κύπριος, *Διήγησις* = Γρηγόριος Κύπριος, *Διηγήσεως μερικῆς λόγος τὰ καθ' ἑαυτὸν περιέχων*, PG 142, στηλ.19-30.
- Γρηγόριος Κύπριος, *Ἐπιστολαί* = *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἐπιστολαί*, έκδ. Σ. Ευστρατιάδης, *ΕΦ* 4, Αλεξάνδρεια 1909.
- Γρηγόριος Κύπριος, *Τόμος* = Γρηγόριος Κύπριος, *Ἐκθεσις τοῦ Τόμου τῆς Πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου*, PG 142, στηλ. 233-247.
- Grierson, *Catalogue* = P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection*, τ. 3: *Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, μέρος 1: *Leo III to Michael III (717-867)*, [DORLC] δεύτερη έκδοση, Washington 1993.
- Grumel, *Regestes* = V. Grumel, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, V. I: *Les actes des patriarches*. Fasc. II-III: *Les registes de 715 à 1206*, Paris 1947.
- Guiland, «Poésies» = R. Guiland, «Les Poésies de Théodore Métochite», *Byz* 3 (1926) 261 – 302.
- Hamzah - Gibb, *The Damascus Chronicle* = Abu YA'la Hamazah ib ibn Al-Qalanisi-H.A.R.Gibb έκδ., *The Damascus Chronicle of the Crusades: Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalanisi*, London 1932, ανατ. New York 2002.
- Huculak, *Constantini Meliteniotae* = J. Huculak, *Graeca indoles doctrinae Constantini Meliteniotae de processione spiritus sancti ex patre filioque*, Rome 1990.
- Ivion* = *Actes d'Ivion II: Du milieu du XIe siècle a 1204*, έκδ. H. Metreveli, [AA 16] Paris 1990.

Ιωάννης Βέκκος, *Απολογία* = Ιωάννης Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Απολογία ὑπὲρ τοῦ μὴ εἰς ἀνατροπὴν τῶν ἡμετέρων ἐθῶν δέξασθαι τὴν τῶν ἐκκλησιῶν ἔνωσιν, ἀλλ' εἰς εἰρήνην ἐν Χριστῷ, διὰ τὸ συμφωνεῖν αὐτὰς ἀλλήλαις εἰς τὴν τοῦ δόγματος ἔννοιαν*, PG 141, στηλ. 1009-1020.

Ιωάννης Βέκκος, *Ἐπισημείωσις* = Ιωάννης Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπισημείωσις τῶν αὐτοῦ ἀπασῶν βιβλίων καὶ γραφῶν συμφωνίας*, PG 141, στηλ. 1020-1028.

Ιωάννης Βέκκος, *Λόγοι ἀντιρρητικοί* = Ιωάννης Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγοι ἀντιρρητικοί δύο εἰς τὸν τόμον τοῦ Κυρίου κατὰ τῶν νεοφανῶν αἰρέσεων αὐτοῦ σχεδιασθεῖς*, PG 141, στηλ. 863-926.

Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ ἀδικίας* = Ιωάννης Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Περὶ ἀδικίας, ἧς ὑπέστη, τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθεῖς*, PG 141, στηλ. 949-970.

Ιωάννης Βέκκος, *Περὶ τῆς ἐνώσεως* = Ιωάννης Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Περὶ τῆς ἐνώσεως καὶ εἰρήνης τῶν τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης ἐκκλησιῶν*, PG 141, στηλ. 15-158.

JGR = *Jus Graecoromanum*, επιμ. I. Ζέππος - Π. Ζέππος, Αθήνα 1931, τ. 1-8, ανατύπ. Aalen 1962.

Jordan, «Kecharitomene» = R. Jordan, «Kecharitomene; Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople», στο *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, έκδ. J. Thomas - A. Constantinides Hero, [DOS 35] Washington 2000, αρ. 27, 649-724 (κείμενο: 664-717).

Jordan, «Pantocrator» = R. Jordan, «Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople», στο *Byzantine Monastic Foundation Documents, A complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, έκδ. J. Thomas - A. Constantinides Hero, [DOS 35] Washington 2000, αρ. 28, 725-781 (κείμενο: 737-774).

Καντακουζηνός = Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, έκδ. L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris Historiarum libri IV*, [CSHB] τ. 1-3, Bonn 1828-1832.

- Κίνναμος = Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, έκδ. A. Meineke, *Ioannis Cinnami historiarum libri septem*, [CSHB] Bonn 1836.
- Kolbaba, «Meletios» = T. Kolbaba, «Meletios Omologetes, ‘On the Customs of the Italians’», *REB* 55 (1997) 137-168 (κείμενο: 144-150).
- Κομνηνή = Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, έκδ. D.R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, [CFHB 40/1] Berlin - New York 2001.
- Kotzabassi, «Testament» = S. Kotzabassi, «The Testament of Patriarch John Bekkos», *Βυζαντινά* 32 (2012) 25-35 (κείμενο: 32-35).
- Κουρούσης, «Ἡλικία» = Στ. Ι. Κουρούσης, «Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ ἡ πρόμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἶτα σακελλίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80-1357)», *Αθηνά* 75 (1974/1975) 335-374 (κείμενο: 349-354).
- Κρικώνης, *Θεοδώρου Β΄ Λόγοι* = Χρ. Κρικώνης, *Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως περί Χριστιανικῆς Θεολογίας Λόγοι*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Κυδώνης, *Ἐπιστολαί* = Δημήτριος Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. R. - J. Loenertz, *Démétrius Cydonènes Correspondance*, Città del Vaticano 1960.
- Κυγέας, «Thukydides» = S. Kougeas, «Zur Geschichte der Münchener Thukydideshandsch», *BZ* 16 (1907) 588-609.
- Kurtz, «Isaakios Komnenos» = E. Kurtz, «Ein Gedicht des Sebastokrator Isaakios Komnenos», *BNJ* 5 (1926-27) 44-46.
- Kurtz, «Johannes Komnenos» = E. Kurtz, «Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos», *BZ* 16 (1907) 69-119 (κείμενο: 112-117).
- Κώδικας Ιουστινιανού* = *Ιουστινιάνειος Κώδιξ*, έκδ. P. Krüger, *Codex Justinianianus*, στο *CJC*, τ. II, Berlin 1892 [φωτ. ανατ. Dublin/Zürich 1972].
- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Βασιλείος Τάξις* = Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογεννήτος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου Τάξεως*, έκδ. I. Reiske, *Constantinus Porphyrogenitus, De ceremonie aulæ Byzantinae*, [CSHB] Bonn 1830.
- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων* = Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων*, έκδ. A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito De Thematibus*, Città del Vaticano 1952.
- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς υἱὸν Ρωμανόν* = Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, έκδ. G. Moravcsik- R.J.H.

- Jekins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, [CFHB 1] Washington 1967.
- Λάμπρος, «Σύμμικτα» = Σπ. Λάμπρος, «Σύμμικτα», *NE* 10 (1913) 343-355.
- Λάμπρος, «Επιγράμματα» = Σπ. Λάμπρος, «Επιγράμματα Μαξίμου Πλανούδη», *NE* 13 (1916 Δ) 414-421 (κείμενο: 415-421).
- Λάμπρος, «Ισιδώρου ἐπιστολαί» = Σπ. Λάμπρος ἐκδ., «Ισιδώρου ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης, ὀκτώ ἐπιστολαί ἀνέκδοτοι», *NE* 9 (1912) 343-414 (ἐπιστολή Α': 353-358).
- Λάμπρος, *Τὰ σωζόμενα* = Μιχαήλ Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, τ. Β', Αθήνα 1880.
- Λαμψίδης, «Ἄσμα Γαβρά» = Οδ. Λαμψίδης, «Ἡ Χρονική Σύνοψις του Μανασσή και το "ἄσμα του Γαβρά"», *ΑΠ* 22 (1958) 199-219 (κείμενο: 200-203).
- Λαούρδας, «Συμβουλευτικός» = Β. Λαούρδας, «Ο "συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικεῖς" του Μανουήλ Παλαιολόγου», *Μακεδονικά* 3 (1952) 290-307 (κείμενο: 295-302).
- Laurent, *Corpus* = V. Laurent, *Le corpus des scaux de l'Empire Byzantin V, 1: L'Église I*, Paris 1963.
- Laurent - Darrouzès, *Dossier Grec* = V. Laurent - J. Darrouzès ἐκδ., *Dossier Grec de l'union de Lyon (1273-1277)*, [AOC 16] Paris 1976.
- Laurent, *Innocent V* = M. H. Laurent, *Le Bienheureux Innocent V (Pierre de Tarantaise et son temps)*, [Studi e Testi 129] Vatican 1947.
- Laurent, «Rapport» = V. Laurent, «Le rapport de Georges le Métochite apocrisiaire de Michael Paléologue auprès du Pape Grégoire X (1275/76)», *RHSEE* 23 (1946) 233-247 (κείμενο: 240-247).
- Laurent, *Regestes* = V. Laurent (ἐκδ.), *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, 1: Les actes des Patriarches, IV: Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris 1971.
- Laurent, «Signataires» = V. Laurent, «Les signataires du second synode des Blakhernes (Été 1285)», *EO* 26 (1927) 129-149 (κείμενο: 143-149).
- Λαυριώτης, «Λέων πρὸς Ἀλέξιον» = Α. Λαυριώτης ἐκδ., «Λέων Χαλκηδόνας, ἐπιστολή πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν», *EA* 20 (1900) 403α - 404α.

- Λαυριώτης, «Λέων πρὸς τὴν πενθεράν» = Α. Λαυριώτης ἐκδ., «Λέων Χαλκηδόνας, ἐπιστολή πρὸς τὴν πενθεράν Ἄνναν τὴν πρωτοβεστιαρίτισσαν», *EA* 20 (1900) 404α-405α.
- Λαυριώτης, «Λέων, τῷ πατριάρχῃ» = Α. Λαυριώτης ἐκδ., «Λέων Χαλκηδόνας, τῷ πατριάρχῃ», *EA* 20 (1900) 405α-407α.
- Λέων Χοιροσφάκτης, *Ἐπιστολαί* = Λέων Χοιροσφάκτης, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice. Biographie-correspondance (texte et traduction)*, οἱ ἐπιστολές σ. 77- 129, Αθήνα 1939.
- Λέων Στ', *Νεαραί* = Λέοντος ἐν χριστῷ τῷ ἀθανάτῳ πάντων βασιλεῖ εὐσεβοῦς βασιλέως ῥωμαίων αἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις, στο *JGR*, ἐπιμ. Ι. Ζέππος - Π. Ζέππος, τ. Ι: *Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων*, Αθήνα 1931, ανατ. Aalen 1962, 54 - 188, *Νεαρά ρε'*, 173-174.
- Loenertz, «Épître» = R. J. Loenertz, «Manuel Paléologue, épître a Cabasilas», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 35-46 (κείμενο: 38-46).
- Loenertz, «Mémoire d'Ogier» = R.-J. Loenertz, «Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicholas III. 1278 printemps-été», *OCP* 31 (1965) 374 -408 (κείμενο: 389-393).
- Macrides, *George Akropolites* = R. Macrides, *George Akropolites, The History*, Oxford 2007.
- Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Εἰς τὴν σεβαστοκρατόρισσαν* = Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Εἰς τὴν σεβαστοκρατόρισσαν θρηνητικὸς λόγος, ὅτε ὁ βασιλεὺς προσέταξεν ἐξελεθεῖν τὸν λοῖσθον υἱὸν τοῦ σεβαστοκράτορος τὸν Κομνηνὸν κυρὸν Ἀλέξιον ἔτι νέον ὄντα, εἰς τὸ ταξειδίον (εἰς τὴν ἐκστρατείαν, ἐκδ. E. Miller, *Ex Theodori Prodromi carminibus ineditis*, RHC, Historiens grecs, τ. II, Paris 1881, 768-769.*
- Magoulias, *Choniatēs* = H. J. Magoulias (ἐκδ.), *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniatēs*, Detroit 1984.
- Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική* = Κωνσταντῖνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. Od. Lampsidis, Constantini Manassis, *Breviarium Chronicum*, [CFHB, 36 1/2] Athenis 1996.

- Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγος* = Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγος Α' εἰς τὸν βασιλέα Μιχαήλ Παλαιολόγον*, ἐκδ. Μ. Treu, *Manuelis Holoboli Orationes*, [Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums 2] Potsdam 1906, 30- 50.
- Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ἐπιστολαί* = Μανουήλ Β' Παλαιολόγος *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Τ. Dennis, *The Letters of Manuel Palaeologus*, Washington 1967.
- Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ἐπιστολιμαῖος* = Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλα*, ἐκδ. Μ. H. Congourdeau, *Correspondance de Nicolas Cabasilas*, Paris 2010, 146-173.
- Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ἐπιτάφιος* = Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀντάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κῦριν Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον*, ἐκδ. J. Chrysostomides, *Manuel II Palaeologus funeral oration on his brother Theodore*, [CFHB, 26] Thessaloniki 1985.
- Μανουήλ Παλαιολόγος, *Πρὸς Ἰαγούπ* = Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Ἐπιστολιμαῖος λόγος τῷ κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ Ἰαγούπ*, ἐκδ. Ch. Dendrinos, *An annotated critical edition (edition principes) of Emperor Manuel Paliologus' treatise On the Prossession of Holy Spirit*. App II, σσ. 326-373.
- Μαυρόπουλος, *Ἐπιστολαί* = Ἰωάννου τοῦ ἀγιωτάτου *Εὐχαΐτων αἱ ἐπιστολαί*, ἐκδ. Α. Karpozilos, *The Letters of Ioannes, the Most Holy Metropolitan of Euchaita*, [CFHB 34] Θεσσαλονίκη 1990.
- MB* = *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, Κ. Ν. Σάθας επιμ., τ. I-VII, Βενετία 1872-1894.
- McGeer – Nesbitt - Oikonomides, *Seals* = E. McGeer – J. Nesbitt - N. Oikonomides ἐκδ., *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 5: *The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown locations, Addenda, Uncertain Readings*, Washington 2005.
- Μέγας Συναξαριστής* = *Ο Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Μ. Λαγγής, τ. 10, Αθήνα 1997.
- Μελιτηνιώτης, *Λόγοι* = Κωνσταντῖνος Μελιτηνιώτης, *Λόγοι Ἀντιρρητικοί δύο νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι*, ἐκδ. Μ. Α. Ορφανός, Αθήνα 1986.
- Μελιτηνιώτης, *Περὶ τῆς Ἐνώσεως* = Κωνσταντῖνος Μελιτηνιώτης, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως Λατίνων τε καὶ Γραικῶν καὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ Υἱοῦ*, PG 141, στηλ. 1032- 1137.

- Μεσαρίτης, *Λόγος* = Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος Αφηγηματικός*, έκδ. A. Heiseberg, *Nikolaos Mesarites: die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg 1907.
- Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία* = Γεώργιος Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, βιβλίο I, έκδ. A. Mai, *Georgii Metochitae diaconi, Historiae Dogmaticae librum I, NPB*, Rome 1871. Βιβλίο III: έκδ. G. Cozza-Luzi, *Romae* 1905.
- Μετοχίτης, *Στοιχειώσεις* = Θεόδωρος Μετοχίτης, *Στοιχειώσεις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστήμῃ*, έκδ. Κ.Ν Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. I, Βενετία 1872, σ. πδ' - ρη'.
- Μετοχίτης, *Στοιχειώσεις*, έκδ. Bydén = Θεόδωρος Μετοχίτης, *Στοιχειώσεις*, έκδ. B. Bydén, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, Göteborg 2003.
- Meyendorff, «Tome» = J. Meyendorff, «Le tome synodal de 1347», *ZRVI* 8.1 (1963) 209-227 (κείμενο: 211-226).
- Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί* = Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae epistulae*, [CFHB 41] Berlin-New York 2001.
- Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι* = Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*, έκδ. Ε. Τσολάκης, [ΕΕΦΣ ΑΠΘ, Παράρτημα 3] Θεσσαλονίκη 1959.
- Μιχαήλ ο Σύρος, *Χρονικόν* = Μιχαήλ ο Σύρος, *Χρονικόν*, έκδ. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, τ. III, Paris 1905.
- Miller, *Poèmes astronomiques* = E. Miller έκδ., '*Poèmes astronomiques de Theodore Prodrome et de Jean Camatere*', *d'après les manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Paris*, Paris 1872
- Mineva, «Νικαεύς» = E. Mineva, «Ο "Νικαεύς" του Θεοδώρου Μετοχίτου», *Δίπτυχα* 6 (1994–1995) 307-325 (κείμενο: 314–325).
- MM = Fr. Miklosich - J. Müller έκδ., *Acta et Diplomata graeca medii aevi et profana*, τ. II, Vienna 1862, ανατ. New York 2012, τ. VI, Vienna, 1871, ανατ. New York 2012.
- Μοναχός Ιάκωβος, *Ἐπιστολαί* = Μοναχός Ιάκωβος, *Ἐπιστολαί*, έκδ. E. Jeffreys - M. Jeffreys, *Iakobi Monachi Epistulae*, Turnhout-Belgium 2009.
- Νεαραί* = *Ιουστινιανού Νεαραί*, έκδ. R. Schoell – W. Kroll, *Justiniani Novellae*, στο *CJC*, τ. III. Berlin 1895.

- Nesbitt – Oikonomides, *Seals* = J. Nesbitt – N. Oikonomides (έκδ.), *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and at the Fogg Museum of Art, V. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington* 1991.
- Ομήρου, *Ιλιάς* = Ομήρου, *Ιλιάς*, έκδ. W. Leaf, *The Iliad*, 2η εκδ., Amsterdam 1971.
- Ovid, *Ex Ponto* = Ovid, *Tristia, Ex Ponto*, έκδ. A. L. Wheeler, [LCL 151] London 1939.
- Ovid, *Tristia* = Ovid, *Tristia, Ex Ponto*, έκδ. A. L. Wheeler, [LCL 151] London 1939.
- Παχυμέρης = Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, έκδ. A. Failler, *Georges Pachymères Relations historiques*, [CFHB 24/1-4] Paris 1984-2000.
- Παχυμέρης, έκδ. Bekker = Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, έκδ. I. Bekker, *Georgii Pachimeris De Michaele et Adronico Palaeologo*, [CSHB] Bonnae 1835.
- Παλαιά Διαθήκη* = *Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα*, έκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ἡ Ζωή», Αθήνα 1993.
- Πανδέκτης* = *Πανδέκτης*, έκδ. Th. Mommsen - P. Krüger, *Digesta*, στο *CJC*, τ. I, Berlin 1889, [φωτ. ανατ. Dublin/Zürich 1972].
- Παπαδημητρίου, «Μαγγάνειος Πρόδρομος» = Σ. Παπαδημητρίου, «Ο Πρόδρομος του Μαρκιανού κώδικος XI.22», *Viz.Vrem.* 10 (1903) 102-163.
- Παπάζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου* = Γ. Παπάζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείας Φερρῶν (1151/52)*, Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 2014 (κείμενο: 63-122).
- Παπαζώτος, «Επιστολή» = Θ. Παπαζώτος, «Επιστολή του Θεοδώρου Βαλσαμώνος προς τον Πρώτο του Παπικίου Ὁρους», *ΘΕ* 3(1982) 295-313 (κείμενο: 301-313).
- Πασχάλιον Χρονικόν* = *Πασχάλιον Χρονικόν*, έκδ. L. Dindorfius, *Chronicon Paschale*, [CSHB] Bonn 1832.
- Πάτιμου, Α'* = Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονῆς Πάτιμου: Α' Αυτοκρατορικά: Διπλωματική έκδοσις, Γενική εισαγωγή, Ευρετήρια, Πίνακες*, [IBE- EIE] Αθήνα 1980.
- Peeters, «Saint Martin I» = P. Peeters, «Une Vie grecque du pape S. Martin I», *AB* 51 (1933) 225-262 (κείμενο: 253-262).

- Petit, «Monodie» = L. Petit, «Monodie de Theodore Prodrome sur Etienne Skylitzes metropolitain de Trebizonde», *IRAIK* 8, 1-2 (1903) 1-14 (κείμενο: 6.1-14.271).
- PG* = *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, έκδ. J. P. Migne, 1857–1866.
- Pieralli, *Corrispondenza* = L. Pieralli, *La corrispondenza diplomatica dell'imperatore bizantino con le potenze estere nel tredicesimo secolo (1204-1282): studio storico-diplomatistico ed edizione critica*, Vaticano 2006.
- Πλανούδης, *Ἐπιστολαί* = Μάξιμος Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P. L. Leone, *Maximi monachi Planudis Epistulae*, [CBM 18] Amsterdam 1991.
- Πλούταρχος, *Βίοι* = Πλούταρχος, *Βίοι*, έκδ. R. Flacelière – E. Chambry, *Plutarque Vies, tome V, Aristide- Caton l'ancien- philopoemen –Flaminimus*, Paris 1969.
- Polemis, «Merciful the young» = D. Polemis, «The Speech of Constantine Akropolites on St. John Merciful the Young», *AB* 91 (1973) 31-55 (κείμενο: 42-53).
- Polemis – Kaltsogianni, *Orationes* = I. Polemis – E. Kaltsogianni έκδ., *Theodorus Metochites: Orationes*, Berlin 2019.
- Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* = Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, έκδ. H.B. Dewing, C. Dewing, *Procopius of Caesarea, Buildings*, [LCL] τ. VII, London 1940, ανατ. 1961.
- Ψευδοκοδινός, *Περὶ Ὀφικκίων* = Ψευδοκοδινός, *Περὶ Ὀφικκίων*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-kodinos, Traité des Offices*, Paris 1966.
- Ράλλης - Ποτλής, *Σύνταγμα* = Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής έκδ., *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Τερῶν Κανόνων, τῶν τε Ἀγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἀγίων Πατέρων*, τ. 2: Αθήνα 1852, ανατ. Αθήνα 1992, τ. 4 : Αθήνα 1854, ανατ. Αθήνα 1992.
- Sakkélion, «Documents inédits» = I. Sakkélion, «Documents inédits tires de la bibliothèque de Patmos. I. Décret d'Alexis Comnène portant déposition de Léon, métropolitain de Chalcédoine», *BCH* 2 (1878) 102-128 (κείμενο: 113-128).
- Schlumberger, *Sigillographie* = G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884.
- Ševčenko, «Metochites» = I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trend of His Time», στο P. Underwood έκδ., *The Kariye Djami. Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, τ. 4, New Jersey 1975, 17-84.

- Ševčenko, *Métochite* = I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962.
- Ševčenko, «Observations» = I. Ševčenko, «Observations sur la recueils des discours et des poèmes de Théodore Métochite et sur la bibliothèque de Chora à Constantinople», *Scriptorium* 5 (1951) 279- 288 (κείμενο: 284-287).
- Σιδερίδης, «Ἐγκώμιον» = Ξ. Σιδερίδης, «Μανουήλ Ὀλοβώλου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο», *ΕΕΒΣ* 3 (1926) 168-191 (κείμενο: 174-191).
- Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική* = Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, Κ.Ν. Σάθα επιμ., *MB*, τ. Ζ', Βενετία 1894.
- Σκυλίτζης = Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB 5] Berlin – New York 1973.
- Σοφοκλής, *Αντιγόνη* = Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, έκδ. A.C. Pearson, *Sophoclis Fabulae*, [OCT] Oxford 1924 (πρώτη έκδ.) ανατύπωση 1975.
- Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως* = *Synaxarion ecclesiae Constantinopolitanae e codice Simordiano*, έκδ. H. Delehayé, [AS Nov.] Bruxellis 1902.
- Συνεχιστές Θεοφάνους* = *Συνεχιστές Θεοφάνους*, έκδ. M. Featherstone – J. S. Codoñer, *Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV*, [CFHB 53] Berlin 2015.
- Συνέκδημος Ἱεροκλέους* = Ἱεροκλέους Γραμματικοῦ, *Συνέκδημος*, έκδ. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939.
- Συνέσιος Κυρήνης, *Περὶ βασιλείας* = Συνέσιος Κυρήνης, *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ βασιλείας*, έκδ. N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis Opuscula*, Roma 1944.
- Tafel, *Symbolarum criticarum*, II = G. L. Fr. Tafel, *Symbolarum criticarum geographiam Byzantinam spectantium partes duae*, 1849.
- Tafel - Thomas, *Urkunden* = G. L. Fr. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. I (814-1205), τ. II (1205-1255), Wien 1856, ανατ. New York 2012.
- Talbot, «Testament» = A. M Talbot επιμ.-μτφρ., «Testament of Constantine Akropolites for the Monastery of the Resurrection (Anastasis) in Constantinople», στο *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders Typika and Testaments* 4, [DOS 35] Washington 2000, 1374-1382 (κείμενο: 1377- 1381).

- Θεμίστιος, *Λόγοι* = Θεμίστιος, *Λόγοι*, έκδ. H. Schenki - G. Downey, *Themistii orationes quae supersunt*, Lipsiae 1965.
- Θεοδώρητος Κύρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία* = Θεοδώρητος Κύρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, έκδ. L. Parmentier, *Theodoret Kirchengeschichte*, Berlin 1954.
- Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολαί* = Τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ Ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τοῦ Στουδίου ἐπιστολαὶ διάφοροι ἔξορίας τρίτης, έκδ. G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, [CFHB 31, 1/ 2] Berlin 1991.
- Θεοφάνης, *Χρονογραφία* = Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. De Boor, *Theophanis Chronographia*, Leipzig 1883.
- Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος* = Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον*, έκδ. P. Gautier, *Theophylacte D'Achrida: Discours, Traités, Poésies*, [CFHB 16,1] Thessalonique 1980.
- Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας* = Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Θεοδούλου τοῦ Μαγίστρου. *Λόγος περὶ βασιλείας*, PG 145, στηλ. 448-496.
- True, *Makrembolites* = M. Treu, *Eustathii Macrembolitae quae feruntur aenigmata*, Programm des koniglichen Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau, Breslau 1893.
- True, *Planudis Epistulae* = M. Treu έκδ., *Maximi monachi Planudis epistulae*, Breslau 1890.
- True, «Theodulos Magistros» = M. True, «Die Gesandtschaftsreise des Rhetors Theodulos Magistros», *JCP* 27 (1900), 5-30 (κείμενο: 5-18).
- Τρωιάνος, *Νεαρές* = Σπ. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές του Λέοντος Στ' του Σοφοῦ*, Αθήνα 2007.
- Turyn, *Codices* = A. Turyn, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, Vatican City 1964.
- Τζέτζης, *Ποίημα* = Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου ποίημα ἀνθωρὸν καὶ ἀμελέτητον διὰ στίχων πολιτικῶν ἔχον πάσαν θεογονίαν ἐν βραχεῖ μετὰ προσθήκης καὶ κατάλογον τῶν ἐπὶ τὴν Ἴλιον ἀρίστων Ἑλλήνων τὲ καὶ Τρώων, έκδ. P. Matranga, *AG*, 577-598.
- Vatopédi* = *Actes de Vatopédi I. Des origins à 1329*, έκδ. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, [AA XXI] Paris 2001.
- Βρανούσης, *Χρονικά Ηπείρου* = Λ. Ι. Βρανούσης, *Χρονικά της Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962.
- Zachos - Veglery, *Seals* = G. Zachos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, Dumbarton Oaks 1972.

Ζωναράς = Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή ἱστοριῶν*, έκδ. T. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomaé Historiarum libri XVIII*, [CSHB] τ. 3, Bonn 1897.

B. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βλαχέρνα* = Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Βλαχέρνα της Ἄρτας. Τοιχογραφίες*, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 264] Αθήνα 2009.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Τοιχογραφίες* = Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, [Εκδοτική Αθηνών, Ελληνική Τέχνη] Αθήνα 1995.

Ahrweiler, «Crète» = Η. Ahrweiler, «L'administration militaire de la Crète byzantine», *Byz* 31(1961) 217-228.

Αναγνωστάκης, «Κρασί» = Η. Αναγνωστάκης, «Όταν το κρασί γίνεται πάγος», στο *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης: Ε' τριήμερο εργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου*, Νάουσα 1998, 3-47.

Αναγνώστου, *Κράτος Καρόλου* = Ε. Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και το κράτος του Καρόλου Ντ'Ανζού: συμβολή στην ιστορία των σχέσεων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Νότια Ιταλία και τη Σικελία τον 13ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005.

Αναστασιάδου - Κοντογιαννοπούλου, «Επίγραμμα» = Α. Αναστασιάδου - Μ. Κοντογιαννοπούλου, «Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασηνών της Μαγνησίας», *ΑΕΘΣΕ* 2. 1 (2009), 525-537.

Αναστασίου, *Θρυλούμενος διωγμός* = Ι. Αναστασίου, *Ο θρυλούμενος διωγμός των Αγιορειτών υπό τον Μιχαήλ Η' και του Ι. Βέκκου*, Θεσσαλονίκη 1963.

Angold, *Church* = Μ. Angold, *Church and Society in Byzantium under Comneni 1081-1261*, Cambridge 2000.

Angold, *Empire* = Μ. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, New York 1997.

Angold, *Exile* = Μ. Angold, *A Byzantine Government in Exile, Government and society under the Laskaridis of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975.

Anicić, *Μυστήριο* = J. Anicić, *Το μυστήριο του Χριστού στα έργα του Αγίου Κυρίλλου. Αλεξανδρείας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2016.

- Antoniou, «Épigramme byzantine» = P. Antoniou, «Sur une épigramme byzantine contenue dans le Marcianus Graecus 507», *REB* 44 (1986) 229-231.
- Αραμπατζής, *Ανθολογία* = Χρ. Αραμπατζής, *Ανθολογία πατερικών κειμένων από το 13ο έως το 15ο αιώνα. Η ερανιστική αποκρυστάλλωση του σχίσματος από τον Ιωάννη Βέκκο στον Νικαία Βησσαρίωνα*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Αραμπατζής, *Βέκκος* = Χρ. Αραμπατζής, *Ερμηνεία της Πατερικής Παράδοσης. Τόμος Α': Ιωάννης Βέκκος. Ερμηνευτικές αρχές και μέθοδοι ανάλυσης της Πατερικής Γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Αραμπατζής, *Χριστιανική Γραμματεία* = Χρ. Αραμπατζής, *Χριστιανική γραμματεία και ερμηνεία πατέρων*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Αραμπατζής, «Διεργασίες» = Χρ. Αραμπατζής, «Εκκλησιαστικο-πολιτικές και θεολογικές διεργασίες στην Κωνσταντινούπολη στον απόηχο της συνόδου της Λυών (1274-1280)», *Βυζαντινά* 20 (1999) 199-251.
- Αραμπατζής, *Σύνοδος* = Χρ. Αραμπατζής, *Η Σύνοδος της Λυών. Πρόσωπα και Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Asdracha, «Thrace» = C. Asdracha, «La Thrace orientale et la Mer Noire: Géographie, ecclésiastique et prosopographie (VIIIe – XIIe siècles)», στο H. Ahrweiler (επιμ.), *Géographie Historique du Monde Méditerranéen*, [ByzSorb] Paris 1988, 221-309.
- Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη, «Πρόλογος» = Δ. Αθανασιάδου - Στεφανουδάκη, «Ο Πρόλογος του Νικηφόρου Βασιλάκη και η διαμάχη με τους αντιπάλους του», *Ελληνικά* 5.1 (2007) 169-177.
- Μπακαλάκης, *Ο Θρήνος της Χηλής* = Γ. Μπακαλάκης, *Ο Θρήνος της Χηλής και το ρόδι του Κατσαρού*, Σύλλογος Χηλιτών Αλεξανδρούπολης, Αλεξανδρούπολη 1988.
- Bakirtzis, « Byzantine monasteries » = Ch. Bakirtzis «Byzantine monasteries in Eastern Macedonia and Thrace (Synaxis, Mount Papikion, St John Prodromos Monastery)» στο A. Bryer – M. Cunningham (έκδ.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism: Papers from the Twenty-Eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, London 1996, 47- 54.
- Bakirtzis, «Western Thracien» = Ch. Bakirtzis, «Western Thrace in the early Christian and Byzantine periods; results of archaeological research and the prospects, 1973-87», στο Ch. Bakirtzis (έκδ.), *First international symposium for Thracian studies "Byzantine Thrace", Image and Character*, τ I, Komotini , May 28th-31st 1987, Amsterdam 1989, 43-48.

- Baldwin, *Pope Gregory X* = Ph. B. Baldwin, *Pope Gregory X and the Crusades*, [Studies in the History of Medieval Religion] London 2014.
- Μπαράς, *Δέλβινο* = Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, Αθήνα 1966.
- Barker, *Manuel II* = J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A study in Late Byzantine Statesmanship*, New Jersey 1969.
- Μπάρλα, *Κουρά μοναχών* = Α. Μπάρλα, *Η κουρά των μοναχών και το μοναχικό σχήμα*, διπλωματική εργασία, Πειραιάς 2008.
- Μπαρτικιάν, *Οικογένεια* = Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Η Βυζαντινή οικογένεια των Γαυράδων (Γαβράδων), Ιστορική, προσωπογραφική και γενεαλογική μονογραφία*, Αθήνα 1993.
- Bartusis, *Army* = M. C. Bartusis, *The Late Byzantin Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992.
- Bartusis, *Land* = M. C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge - New York 2012.
- Μπελίτσος, «Λήμνος» = Θ. Μπελίτσος, «Λήμνος. Το σταυροδρόμι Ανατολής –Δύσης», στο Γ. Κωνσταντέλης (επιμ.), *Λήμνος: Εκκλησιαστική, Ιστορική και Πολιτιστική Κληρονομιά*, τ. Β', 67-138.
- Μπελίτσος, «Χωριά της Λήμνου» = Θ. Μπελίτσος, «Τα χωριά της Λήμνου, Ιστορία και Παράδοση», στο Γ. Κωνσταντέλης (επιμ.), *Λήμνος: Εκκλησιαστική, Ιστορική και Πολιτιστική Κληρονομιά*, τ. Β', 169-361.
- Bell, «Philanthropia» = H. I. Bell, «Philanthropia in the Papyri of the Roman Period», στο J. Bidez - F. Cumont, *Hommages a Franz Cumont*, Brussels 1949, 31-37.
- Boldor, *Exile* = A. Boldor, *Exile as Severance*, Louisiana State University 2005.
- Μπουρδάρα, «Έγκλημα» = Κ. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα Καθοσίωσης την εποχή των Κομνηνών», στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ.1, Ρέθυμνο 1986, 211-229.
- Μπουρδάρα, «Έγκλημα καθοσίωσης» = Κ. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα καθοσίωσης κατά την περίοδο της βασιλείας των Αγγέλων (1081-1185)», *Τιμαί Ι. Τριανταφυλόπουλου*, Αθήνα 2000, 437-464.
- Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις* = Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1981.

- Μπουρδάρα, «Φυλακές» = Κ. Α. Μπουρδάρα, «Οι βυζαντινές φυλακές», στο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Σπ. Ν. Τρωιάνος (επιμ.), Αθήνα 1997, 272-336.
- Brand, «Turkish element» = C. M. Brand, «The Turkish Element in Byzantium. Eleventh-Twelfth Centuries», *DOP* 43 (1989)1-25.
- Browning, «Patriarchal School» = R. Browning, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byz* 32 (1962)167-202.
- Bryer, «Family» = A. Bryer, «A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979- c. 1653», *UBHJ* 12 (1970) 164-187.
- Buchta - Belting, *Patronage* = H. Buchta – H. Belting, *Patronage in Thirteenth – Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, [DOCBS] Washington 1978.
- Cahen, *Formation* = Cl. Cahen, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century*, Longman 2001.
- Cavallo, *Ανάγνωση* = G. Cavallo, *Η Ανάγνωση στο Βυζάντιο (Lire à Byzance, Paris 2006)*, μτφρ. Σ. Τσοχανταρίδου - P. Odorico, Αθήνα 2008.
- Chalandon, *Comnènes* = F. Chalandon, *Les Comnènes. Études sûr l'empire byzantine aux XIe et XIIIe siècles. I. Essai sur la règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, [Mémoires et Documents, publiés par la Société de l'École des Chartes, IV] Paris 1900, ανατ. New York 1960.
- Charanis, «Strife» = P. Charanis, «The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402», *Byz* 16, 1 (1942-1943) 286-314.
- Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» = Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία της Λέσβου», *ΑΔ* (1968) 10-69.
- Χαριζάνης, «Μανουήλ Α΄» = Γ. Χαριζάνης, «Η πολιτική του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-80) και των διαδόχων του έναντι της Μικράς Αρμενίας», *Βυζαντικά* 25 (2005-2006)149-168.
- Χαριζάνης, *Μοναχισμός* = Γ. Χαριζάνης, *Ο μοναχισμός κατά τους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Charizanis, «Παπικιον Όρος» = G. Chr. Charizanis, «Ο πρωτοστράτορας Αλέξιος Αξούχος, ο σεβαστοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός και το μοναστικό κέντρο του Παπικίου Όρους (β΄ μισό του 12ου αι.): προσωπογραφικά και άλλα ζητήματα», στο *Byzantine Thrace, Evidence and Remains, Proceedings*, Komotini, 18-22 April 2007, *ByzF* 30 (2011) 671-693.

- Χατζηδάκη, *Ψηφιδωτά* = Νανώ Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Αθήνα 1995.
- Cheyne, *Pouvoir* = J.-C. Cheyne, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990.
- Cheyne, «Toparque» = Cl. Cheyne, «Toparque et topotèretès à la fin du XIe siècle», *REB* 42 (1984) 215-224.
- Χριστοδούλου, *Διδασκαλία* = Πρεσβ. Χρ. Χριστοδούλου, *Η περί Αγίας Τριάδος διδασκαλία του Γρηγορίου Κυπρίου*, διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2013.
- Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* = Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον*, Αθήνα 1970.
- Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή* = Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, Αναγόρευσις και Στέψις του Βυζαντινού Αυτοκράτορος*, [Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 22] Αθήνα 1956.
- Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β' 2 = Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β' 2 (867-1081), Αθήνα 1998.
- Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Γ' 1 = Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία: 1081-1204*, τ. Γ' 1, Αθήνα 2006.
- Constantinides, *Education* = C.N. Constantinides, *Higher Education in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca 1310)*, Nicosia 1982.
- Darrouzès, «Grégoire Antiochos» = J. Darrouzès, «Notice sur Grégoire Antiochos (1160 à 1196. I. Son œuvre. II. Sa carrière. III. La fondation du monastère Saint-Basile, *REB* 20 (1962) 61-92.
- Dennis, «Andronicus V» = G. Dennis, «An unknown Byzantine emperor, Andronicus V Palaeologus (1400-1407?)», *JÖBG* 16 (1967) 157-187.
- Dennis, *Reign* = G.T. Dennis, *The reign of Manuel II Palaeologos in Thessalonica (1382-2387)*, Rome 1960.
- Dennis, «Treaty» = G. Dennis, «The Byzantine Turkish treaty of 1403», *OCP* 33 (1967) 72-88.
- Δημητρακόπουλος, *Ιστορία του Σχίσματος* = Α. Δημητρακόπουλος, *Η Ιστορία του σχίσματος της Λατινικής εκκλησίας από της Ορθοδόξου Ελληνικής*, Λειψία 1876.
- Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ'» = Στ. Π. Δημητριάδης, «Αλέξιος Γ' Άγγελος (1195-1203) και Νικήτας Χωνιάτης», *Porphyra* 23 (2015) 103-116.

- Δημητρούκας, «Ενδείξεις» = I. Δημητρούκας, «Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος -11ος αιώνας)», *BΣ* 12 (1998) 7-42.
- Δημητρούκας, «Ταξίδι», = I. Δημητρούκας, «Το ταξίδι του ρήτορα Θωμά Μάγιστρου (1310). Μία επανεξέταση», *BΣ* 10 (1996) 163-188.
- Dimitroukas, «Trip» = I. Dimitroukas, «The trip of the Great Persian Embassies to Byzantium during the reign of Justinian I (527-565) and its logistics», *BΣ* 18 (2008) 171-184.
- Dion, «Heretics» = S. Dion, «Alexios I and the Heretics: the account of Anna Komnene's Alexiad» στο M. Mullet- D. Smyth (έκδ), *Alexios I Komnenos, Papers*, [BBTT, 4] Belfast 1996, 232-259.
- Dölger, «Familienpolitik» = F. Dölger, «Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258-1282)», *Παρασπορά: 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Ettal 1961, 178-188.
- Downey, «Philanthropia» = G. Downey, «Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ», *Historia* 4 (1955) 199-208.
- Ευαγγελάτου- Νοταρά, *Σεισμοί* = Φλ. Ευαγγελάτου- Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993.
- Failler, «Chronologie» = A. Failler, «Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymérès (Livres VII-XIII)», *REB* 48 (1990) 5-87.
- Failler, «Insignes» = Al. Failler, «Les insignes et la signature du despote», *REB* 40 (1982) 171-186.
- Failler, «Mélèce de Confesseur» = Al. Failler, «Mélèce le Confesseur et le monastère Saint-Lazare de Constantinople», *REB* 56 (1998) 231-238.
- Failler, «Tradition» = A. Failer, «La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymérès (Livres I–VI)», *REB* 37 (1979) 123-220.
- Fassoulakis, *Raoul* = St. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, Athens 1973.
- Fine, *Balkans* = J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan 2009.
- Fisher, «Ovid's Metempsychosis» = E. Fisher, «Ovid's Metempsychosis: The Greek East», στο J.G. Clark- Fr. T. Coulson- K. L. Mckinley (έκδ), *Ovid in the Middle Ages*, Cambridge 2011, 26 - 47.

- Fisher, «Translation» = E. A. Fisher, «Planoudes, Holobolos, and the Motivation for Translation», *GRBS* 43 (2002/3) 77-104.
- Foss, *Nicomedia* = C. Foss, *Survey of Medieval castles of Anatolia II, Nicomedia*, [The British Institute of Archaeology at Ankara, monograph n.21] Ancara 1996.
- Fryde, *Rennaisance* = E. Fryde, *The early Palaeologan Rennaisance (1261 –c. 1360)*, [The Medieval Mediterranean, 27] Leiden, Boston 2000.
- Fundić, *Μνημειακή τέχνη* = L. Fundić, *Η μνημειακή τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318)*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2013.
- Γαλάβαρης, *Ζωγραφική* = Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων*, Αθήνα 1995.
- Garland, *Empresses* = L. Garland, *Byzantine Empresses, Women and Power in Byzantium, AD527-1204*, London 1999.
- Garland, «Morality» = L. Garland «Morality versus Politics at the Byzantine Court: the Charges against Marie of Antioch and Euphrosyne», *ByzF* 24 (1997) 259-295.
- Garzya, «Intorno a Prologo» = A. Garzya, «Intorno a Prologo di Niceforo Basilacae», στο A. Garzya (έκδ.), *Storia e interpretazione di testi bizantini, Saggi e ricerche*, London 1974, αρ. XII, 57-71.
- Garzya, «Un lettré» = A. Garzya, «Un lettré du milieu Xiie siècle: Nicéphore Basilakès» στο A. Garzya (έκδ.), *Storia e interpretazione di testi bizantini, Saggi e ricerche*, London 1974, αρ. VIII, 611-621.
- Gaul, «Writing» = N. Gaul, «Writing with Joyful and Leaping Soul, Sacralization, Scribal Hands, and Ceremonial in the Lincoln College Typikon», *DOP* 69 (2015) 243- 271.
- Gautier, «Defection» = P. Gautier, «Defection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène», *REB* 35 (1977) 215-227.
- Γεδεών, *Προικόννησος* = Μ. Γεδεών, *Προικόννησος. Εκκλησιαστική παροιμία, ναοί και μοναί*, Κωνσταντινούπολη 1895.
- Gerhold, Errain, «Mouvement chalcédonien» = C. Gerhold, V. Errain, «Le "mouvement chalcédonien". Opposition ecclésiastique et aristocratique sous le règne d'Alexis Ier Comnène», *Erytheia* 33 (2012) 87-104.

- Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος* = Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις 1258-1282: Μελέτη επί των Βυζαντινο-λατινικών Σχέσεων (Michael Palaeologus and the West, 1258 -1282: A study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard 1959), μτφ. Κ. Πολίτη, Αθήνα 1969.
- Γιαννόπουλος, «Βυζαντινές μονές» = Ν. Γιαννόπουλος, «Αι παρά την Δημητριάδα Βυζαντινά μοναί», *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 223-229.
- Γιαρένης, «Μανουήλ Λάσκαρης» = Η. Γιαρένης, «Μανουήλ Λάσκαρης», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία. [URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5210>].
- Γιαρένης, *Συγκρότηση* = Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, [ΙΒΕ/ΕΙΕ] Αθήνα 2008.
- Gill, «Beccus» = J. Gill, «John Beccus, Patriarch of Constantinople», *Βυζαντινά* 7 (1975) 251–66.
- Gill, *Byzantium* = J. Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick- New Jersey 1979
- Γλαβίνας, «Άγιος Ευθύμιος» = Απ. Γλαβίνας, «Ο χρόνος ανίδρυσης του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου στον ιερό Ναό Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Βυζαντικά* 21(2001) 97-118.
- Γλαβίνας, *Έρις* = Απ. Γλαβίνας, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και Αγίων εικόνων Έρις (1081-1095)*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου» = Π. Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου τον ΙΓ΄ αιώνα», *Σύμμεικτα* 15 (2002)177-182.
- Γουναρίδης, *Κίνημα* = Π. Γουναρίδης, *Το Κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.
- Γουναρίδης, «Κώδικας συνεννόησης» = Π. Γουναρίδης, «Ο κώδικας συνεννόησης του Θεοδώρου Στουδίτη» στο Ν. Μοσχονάς, *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 1993, 291-302.
- Γουρίδης, «Παρατηρήσεις» = Αθ. Γουρίδης, «Παρατηρήσεις επί των μονογραμμάτων των πύργων του Διδυμοτείχου», *ByzF* 30 (2011) 695-724.
- Greenfield, «Sorcery» = R. Greenfield, «Sorcery and Politics at the Byzantine Court in the Twelfth Century: Interpretations of History», στο R. Beaton - C. Roueché

- (έκδ.), *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to Donald Nicol*, England 1993, 73-85.
- Gregory, «Ekloga» = T. E. Gregory «The Ekloga of Leo III and the Concept of “Philanthropia”», *Βυζαντινά* 7 (1975) 269-287.
- Guilland, «Logothètes» = R. Guilland, «Les Logothètes», *REB* 29 (1971) 5-115.
- Hahnloser, *Tesoro* = H. R. Hahnloser, *Il Tesoro di San Marco. Il Tesoro e il museo*, τ. II, Firenze 1971.
- Haldon, *Πόλεμοι* = J. Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου (The Byzantine Wars, 2001)*, μτφρ. Ν. Πρωτονοτάριος, Αθήνα 2004.
- Haldon, *Seventh Century* = J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, New York 1990.
- Halecki, *Empereur* = O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome: Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'empire d'Orient, 1355-1375*, London 1972.
- Harris, «Nicetas Choniates» = J. Harris, «Distortion, divine providence and genre in Nicetas Choniates account of the collapse of Byzantium 1180-1204», *J. Mediev. Hist.* 16 (2000) 19-31.
- Hendrickx, «Duchés» = B. Hendrickx, «Les duchés de l'Empire latin de Constantinople après 1204: origine, structures et statuts», *RBPH* 93.2 (2015) 303-328.
- Hendy, *Monetary* = M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge, New York, 1985.
- Hill, *Imperial Women* = B. Hill, *Imperial Women in Byzantium, 1025- 1204: Power, Patronage and Ideology*, Harlow 1999.
- Hilsdale, *Art* = C. J. Hilsdale, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, Cambridge 2014.
- Hilsdale, «Imperial Image» = C. J. Hilsdale, «The Imperial Image at the End of Exile. The Byzantine Embroidered Silk in Genoa and the Treaty of Nymphaion (1261)», *DOP* 64 (2010) 151-159.
- Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α' = H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών (Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, 1978)*, μτφ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλη, Γ.Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, τ. Α', β' εκδ., Αθήνα 1987.

- Hunger, «Φιλανθρωπία» = H. Hunger, «Φιλανθρωπία: eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites», *AnzWien* 100.1 (1963) 1–21.
- Hunger, *Prooimion* = H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, [WBS 1] Wien 1964.
- Janin, *Grand Centres* = R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique*, Paris 1975.
- Janin, *Églises* = R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzanti I: Le siege de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. III: Les églises et les monastères*, Paris 1969.
- Jeffreys, «Eirene» = E. M. Jeffreys, «Who was Eirene the Sevastokratorissa?», *Byz* 64 (1994) 40-68.
- Jeffreys, «Monk Iakovos» = E. M. Jeffreys «The Sevastokratorissa Eirene as Literary Patroness: the Monk Iakovos», *JÖB* 32 (1982) 63-71.
- Jouroukova, «Constantin Humberto» = J. Jouroukova, «Sceaux de Constantin Humberto», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, III, Bucarest 1976, 235-243.
- Κακλαμάνος, «Νέον Εκλόγιον» = Κακλαμάνος, «Το Νέον Εκλόγιον και οι πηγές του», *Κόσμος* 2 (2013) 149-164.
- Kalli, *Manuscript Tradition* = M. Kalli, *The Manuscript Tradition of Procopius' Gothic Wars. A Reconstruction of Family in the light of a hitherto unknown Manuscript (Athos, Lavra H-73)*, Leipzig 2004.
- Καραβίδα, *Πρόσληψη* = Ξ. Καραβίδα, *Η πρόσληψη της αρχαίας ελληνικής και της χριστιανικής γραμματείας στο έργο του βυζαντινού λόγιου Δημητρίου Κυδώνη*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2017.
- Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* = Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, 4η έκδ., Θεσσαλονίκη 1996.
- Καραμπελόπουλος- Οικονομοπούλου, «Έλεγχος» = Δ. Καραμπελόπουλος –Αλ. Οικονομοπούλου, «Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκου από τον Γαληνό», *Ελληνική Ιατρική* 70 (2004) 229-231.
- Καραθανάσης, «Αλληλογραφία» = Αθ. Ε. Καραθανάσης «Η αλληλογραφία του Δ. Κυδώνη και του Μανουήλ Παλαιολόγου», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*,

- Παλαιολόγειος Εποχή*, [Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, 3] ΚΒ΄ Δημήτρια, Επιστημονικό Συμπόσιο, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Μελετών, Ιερά Μονή Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1987, Θεσσαλονίκη 1989, 67-86.
- Καραθανάσης, «Αντιπροσωπεία» = Ε. Καραθανάσης, «Μία παπική αντιπροσωπεία στην Θεσσαλονίκη (;1386)», *Μακεδονικά* 35 (2011) 285-290.
- Καρπόζηλος, *Συμβολή* = Α. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα 1979.
- Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές» = Α. Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», στο Ν. Μοσχονάς, *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 529-531.
- Κατσαρός, «Ικαρία» = Θ. Κατσαρός, «Η Ικαρία ως τόπος εξορίας κατά τους Βυζαντινούς χρόνους», *EIM*, αρ φύλλου 14, έτος 5ο, 6-7.
- Κατσαρός, *Κασταμονίτης* = Β. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Κατσουλέας, «Βυζαντινά Επώνυμα» = Στ. Κατσουλέας, «Βυζαντινά επώνυμα στην Ικαρία», *Λεξικογραφικό Δελτίον της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 15, Αθήνα 1985, 115-133.
- Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄* = Π. Κατσώνη, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος. Βασιλεία και αλληλομαχία*, [BKM- KBE, 50] Θεσσαλονίκη 2008.
- Κατσώνη, «Δεύτερη στέψη» = Π. Κατσώνη, «Η δεύτερη στέψη του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου», *Πρακτικά ΙΒ΄ Πανελληνίου Ιστορικού συνεδρίου (Μάιος 1991)*, Θεσσαλονίκη 1992, 141-150.
- Κατσώνη, *Επταετία* = Π. Κατσώνη, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων: το Βυζάντιο στα έτη 1366-1373. Η διαμάχη Ανδρονίκου και Ιωάννη Ε΄ των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Καζάζης, «Συμβολή» = Ι. Ν. Καζάζης, «Μετά την Άλωση. Η Συμβολή των Βυζαντινών Λογίων στη Δυτική Αναγέννηση», στο Ι. Ν. Καζάζης (επιμ.), *Οι Ελληνικές σπουδές στην Ευρώπη, ιστορική ανασκόπηση από την Αναγέννηση ως το τέλος του 20ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, 15-22.
- Kenney - Clausen, *Λατινική Λογοτεχνία* = Ε. J. Kenney- W. V. Clausen, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας (The Cambridge History of Classical Literature. II: Latin Literature, Cambridge 1982)*, μτφ. Θ. Πίκουλας-Α. Σιδέρη-Τόλια, Αθήνα 1999

- Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς* = Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007.
- Koder, *Aigaion Pelagos* = J. Koder, *Aigaion Pelagos*, [TIB 10] Wien 1998.
- Κόλια-Δερμιτζάκη «Εικόνα» = Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, «Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα», στο Κ. Νικολάου – Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, [IBE/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 18] Αθήνα 2008, σ. 59-89.
- Kolia- Dermitzaki, «Factor» = A. Kolia-Dermitzaki, «The Norman factor in the gradual alienation of East and West», στο: *The Fourth Crusade Revisited. Atti della Conferenza Internazionale nell'ottavo centenario della IV Crociata (Andros, 27 –30 maggio 2004)*, [Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Atti e Documenti 25] Città del Vaticano 2008, 32-53.
- Κόλλιας, «Μάστορες» = Η. Κόλλιας, «Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου», *ΔΧΑΕ* 20 (1998-1999) 149-163.
- Κολοβού, *Corpus* = Φ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών*, Αθήνα 1999.
- Κονιδάρης, *Θεώρηση* = Ι. Μ. Κονιδάρης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984.
- Κοντογιαννοπούλου, «Σχίσμα» = Α. Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998) 177-235.
- Κόντος, «Παρατηρήσεις» = Κ. Κόντος, «Παρατηρήσεις κριτικά εις τὸ σημείωμα τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ», *BCH* 2 (1878) 299-317.
- Κορομηλά, *Μαύρη θάλασσα* = Μ. Κορομηλά, *Οι Έλληνες στη Μαύρη θάλασσα, από την εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20ου αιώνα*, 2η έκδ., Αθήνα 2001.
- Κοτζαγεώργης, «Μετόχια» = Φ. Π. Κοτζαγεώργης, «Τα Αγιορείτικα Μετόχια στη Λήμνο», στο Γ. Κωνσταντέλλης (επιμ.), *Λήμνος, τ. Α΄: Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 2010, 108- 118.
- Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος* = Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Γ΄, Αθήνα 1949, τ. Στ΄, Αθήνα 1955.
- Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά* = Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, Τα λαογραφικά*, τ. Α΄, Αθήνα 1950.

- Κουντούρα-Γαλάκη, «Μέγας Κωνσταντίνος» = Ε. Κουντούρα Γαλάκη, «Ο Μέγας Κωνσταντίνος στο αγιολογικό έργο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη: Ιδεολογικές επαναλήψεις και νέες προσεγγίσεις», στο Τ. Κόλιας, Κ. Πιτσάκης, Κ. Συνέλλη (επιμ.), *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ε. Χρυσό*, Αθήνα 2014, 417-441.
- Κουρμπέτης, «Ραγιομάτης» = Δ. Κουρμπέτης, «Η στάση του Ραγιομάτη στην Κύπρο επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1091-1093)», *Βυζαντικά* 20 (2000)155-195.
- Κοζαρίδης, *Γκαγκαβούζοι* = Χρ. Κοζαρίδης, *Εμείς οι Γκαγκαβούζηδες, ταυτότητες-ιστορικές πηγές και η πορεία μας μέσα στον χρόνο*, Κομοτηνή 2009.
- Ξεζάκης, *Βέκκος* = Ν. Γ. Ξεζάκης, *Ο Ιωάννης Βέκκος και αι θεολογικά αντιλήψεις αυτού*, Αθήνα 1981.
- Κυριακίδης, «Βιβλιοκρισία» = Στ. Κυριακίδης, «Βιβλιοκρισία», *Μακεδονικά* 2(1953) 697-801.
- Κυριαζόπουλος, *Θράκη* = Χρ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο -12ο αιώνες; Συμβολή στη μελέτη της διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1997.
- Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία* = Δ. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1986.
- Κωνσταντινίδη, «Αχειροποίητος-Φανερωμένη» = Χ. Κωνσταντινίδη, «Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων», *ΔΧΑΕ* 24 (2003) 89-100.
- Κωνσταντινίδης, «Αγχιάλος» = Μ. Κωνσταντινίδης, «Η Αγχιάλος», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952), 5-28.
- Κωνσταντινίδης, «Απαρχές» = Ν. Κωνσταντινίδης, «Οι απαρχές της πνευματικής ακμής στη Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αιώνα», *Δωδώνη* 21/1(1992)133-150.
- Κωτσάκης, *Αστρονομία* = Δ. Κωτσάκης, *Αστρονομία και Αστρολογία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1983.
- Λαίου, *Andronicus II* = Α. Λαίου, *Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge 1972.
- Λαΐου, «Ανδρόνικος Β΄» = Α. Λαΐου «Η βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, [Εκδοτική Αθηνών] τ. Θ΄, 137-183.
- Λαμπάκης, «Δεισιδαιμονίες» = Στ. Λαμπάκης «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην Ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77-100.

- Λαμπάκης, Παχυμέρης = Στ. Λαμπάκης, Γεώργιος Παχυμέρης. *Πρωτεύδικος και δικαιοφύλαξ: Εισαγωγικό δοκίμιο*, [IBE/EIE] Αθήνα 2004.
- Λάμπρου, «Μανουήλ Β΄» = Λάμπρου Σουλτάνα, «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος. Βασιλεύς-φιλόσοφος και θεολόγος», *Παρεκβολαί* (2014), διαθέσιμο στο <http://conferences.lib.auth.gr/parekbolai/Parekbolai2/paper/viewFile/377/89>, 1-19.
- Λαμπρίδης, «Ακριτικόν έπος» = Οδ. Λαμπρίδης, «Το Ακριτικόν έπος και το "άσμα του Γαβρά"», *ΑΠ* 23 (1959) 33-38.
- Λαμπρίδης, *Η Ποινή της Τυφλώσεως* = Οδ. Λαμπρίδης, *Η Ποινή της Τυφλώσεως παρά τοις Βυζαντινοίς*, Αθήνα 1949.
- Laurent, «Croisade» = V. Laurent, «La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X», *RHSEE* 32 (1945) 105-137.
- Laurent, «Excommunication» = V. Laurent, «L'excommunication du patriarche Joseph Ier par son prédécesseur Arsène», *BZ* 30 (1929-30) 489-96.
- Laurent, «Famille turque» = V. Laurent, «Une famille turque au service de Byzance. Les Mécènes», *BZ* 49 (1956) 349-368.
- Laurent, «Notes» = V. Laurent, «Notes de chronologie et d'histoire byzantine de la fin du XIIIe siècle», *REB* 27(1969) 209-228.
- Laurent, «Prosopographie» = V. Laurent, «La prosopographie de l'empire byzantin. Plans et travaux. Appendice à la famille byzantine des Aaron et ses homonymes», *EO* 33(1934) 385-395.
- Laurent, «Schism» = V. Laurent, «Les grandes crises religieuses à Byzance: la fin du schisme arsénite», *BSHAR* 26/2(1945), 225-313.
- Laurent, «Succession» = V. Laurent, «La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIIIe siècle», *BZ* 54 (1961) 284-296.
- Λάζος, *Παιχνίδια* = Χρ. Λάζος, *Παίζοντας στον χρόνο, αρχαία ελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια*.
- Lefort, «Bitinya» = J. Lefort, «13. Yüzyılda Bitinya» στο Z. Zachariadou (έκδ.), *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Istanbul 1997, 106-128.
- Lefort, «Communications» = J. Lefort, «Les Communications entre Constantinople et la Bithynie», στο C. Mango- G. Dragon έκδ., *Constantinople and its Hinterland: papers from the Twenty –seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford 1993, 207-218.

- Lefort, «Grandes Routes» = J. Lefort, «Les grandes routes médiévales» στο B. Geyer- J. Lefort έκδ., *La Bithynie au moyen âge*, Paris 2003, 461-472.
- Leib, «Complots» = B. Leib, «Complots a Byzance contre Alexis Ier Comnene», *ByzSl* 23 (1962) 250-75.
- Leib, «Patriarches» = B. Leib, «Les patriarches de Byzance et la politique religieuse d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)», *RSR* 40(1952) 201-221.
- Linardou, «Impersonations» = K. Linardou, «Imperial Impersonations: Disguised portraits of a Komnenian prince and his father», In memory of Titos Papamastorakis, στο A. Bucossi - A. Rodriguez Suarez (έκδ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: in the shadow of father and son*, London-New York 2016, 155-182.
- Loenentz, «Manuel II» = R. J. Loenentz, «L'exil de Manuel II Paléologue à Lemnos 1387-1389», *OCP* 38 (1972) 116-140.
- Loenertz, «Remarques» = R. J. Loenertz, «Manuel Paleologue et Demetrius Cydones. Remarques sur leurs correspondences», *EO* 37(1938) 107-124.
- Λουϊζίδης, *Βυζαντινή Λέσβος* = Κ. Λουϊζίδης, *Η Βυζαντινή Λέσβος (330-1355)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2003.
- Loukaki, «Antiochoi» = M. Loukaki, «Contribution à l'étude de la famille Antiochoi», *REB* 50 (1992) 185-202.
- Luttrell, «Earthquakes» = A. Luttrell «Earthquakes in the Dodecanese: 1303-1315» στο *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Ε. Ζαχαριάδου (επιμ.), Κρήτη 1999, 145-151.
- Macrides, «New Constantine» = R. Macrides, «The New Constantine and the New Constantinople -1261?», *BMGS* 6 (1980) 13-41.
- Macrides, «Saints» = R. Macrides, «Saints and Sainthood in the Early Palaiologan Period», στο S. Hackel έκδ., *The Byzantine Saint. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, [Studies Supplementary to Sobornost 5] London 1981, 67-87.
- Magdalino, «Bagoas» = P. Magdalino, «The Bagoas of Nikephoros Basilakes: a Normal Reaction», στο M.M. Mart - L. Mayali (έκδ.), *Of Strangers and Foreigners (Late Antiquity –Middle Ages)*, [Studies in Comparative Legal History] Berkeley 1993, 47–63.

- Magdalino, *Μανουήλ Α΄* = P. Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180 (The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180, 1993)*, μτφ. Α. Κασδάγλη, Αθήνα 2008.
- Majeska, *Russian travelers* = G.P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, [DOS 19] Washington 1984.
- Malamut, *Alexios Ier* = E. Malamut, *Alexios Ier Comnène*, Paris 2007.
- Malamut, *Iles* = E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIe siècles*, Paris 1988.
- Μαλατράς, «Ο μύθος των Ζηλωτών» = Χρ. Μαλατράς, «Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντικά* 30 (2010-2013) 229-242.
- Μαμαγκάκης, *Αλέξιος Α΄* = Δ. Μαμαγκάκης, *Ο αυτοκράτορας, ο λαός και η Ορθοδοξία: Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118): κατασκευάζοντας την δημόσια αυτοκρατορική εικόνα*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014.
- Μαμαγκάκης, «Άννα Ραδηνή» = Δ. Α. Μαμαγκάκης, «Άννα Ραδηνή: Η γυναίκα της Επαρχιακής Αριστοκρατίας στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα μέσα από κτητορικές επιγραφές», *ΒΣ* 22 (2012) 71-100.
- Μαμαγκάκης, *Γυναίκα* = Δ. Α. Μαμαγκάκης, *Γυναίκα και πολιτική δράση στο Βυζάντιο: η μαρτυρία της Άννας Κομνηνής: τέσσερα γυναικεία πορτραίτα μέσα από την Αλεξιάδα*, Λευκωσία 2008.
- Μανάφης, «Λόγος Διαθητικός» = Κ. Μανάφης, «Κωνσταντίνου Ακροπολίτου, Λόγος εις την ανακαίνισιν του ναού της του Κυρίου ημών Αναστάσεως διαθητικός», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970) 459-465.
- Mango, *Art* = C. Mango, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453. Sources and documents*, 1972.
- Mango, «Christos Pantepoptes» = C. Mango «Where at Constantinople was the Monastery of Christos Pantepoptes?», *ΔΧΑΕ* 20 (1998) 87-88.
- Mango, «Cosmas and Damianus» = C. Mango, «On the Cult of Saints Cosmas and Damian at Constantinople», στο *Θυμίαμα στη μνήμην της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 189-192.
- Mango, «Michael and Attis» = C. Mango, «St. Michael and Attis», *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 39-62.

- Mango – Ševčenko, «Monasteries» = C. Mango - I. Ševčenko, «Some churches and monasteries on the southern shore of the sea of Marmara», *DOP* 27 (1973) 235-277.
- Μανιάτη-Κοκκίνη, «Βυζαντινές πηγές» = Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Βυζαντινές πηγές για την άλωση του 1204», στο Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, [ΙΒΕ/ΕΙΕ] Αθήνα 2008, 203-229.
- Μανούσου-Ντέλλα, «Οχύρωση Ρόδου» = Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρόιμη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου», στο ΥΠΠΟ, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 15 χρόνια στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007, 331-340.
- Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος* = Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Η Πόλη της Ρόδου κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους: Ο μετασηματισμός των οχυρώσεων από την ύστερη αρχαιότητα έως την ιπποτική οχυρωμένη πόλη (7ος αι -1480.)*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2013.
- Mansouri, *Rescherches* = M. Mansouri, *Rescherches sur les Relations entre Byzance et l’Egypte (1259-1453) (d’après les sources arabes)*, Tunis 1992 .
- Marquis De la force, «Conseillers» = J. Marquis De la force, «Les Conseillers du basileus I Alexis Comnène», *Byz* 11 (1936) 153-165.
- Mathieu, «Faux Diogènes» = M. Mathieu, «Les Faux Diogènes», *Byz* 22 (1952) 133-218.
- Μαυρομμάτης, *Παλαιολόγοι* = Λ. Μαυρομμάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983.
- Μαυρομμάτη, *Φύση και άνθρωπος* = Κ. Μαυρομμάτη, *Φύση και άνθρωπος στις επιστολές της υστεροβυζαντινής περιόδου (13ος-15ος αι.)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014.
- Maxwell, «Lectinary» = K. Maxwell, «Another Lectinary of the ‘ Atelier’ of the Palaiologina, Vat. gr. 352», *DOP* 37 (1983) 47-58.
- McQueen, «Normands» = W.B. McQueen, «The Normands and Byzantium 1071-1112», *Byz* 56 (1986) 427-476.
- McQueen «Relations» = W. B McQueen, «Relations between the Normans and Byzantium, 1071–1112», *Byz* 56 (1986) 427–69.
- Μέκιος, *Αζούχος* = *Ο Μέγας δομέστικος του Βυζαντίου Ιωάννης Αζούχος και ο πρωτοστράτωρ υιός αυτού Αλέξιος*, Αθήνα 1932.

- Μέντζου-Μεϊμάρη, *Αγιολογική Βιογραφία* = Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Η Αγιολογική Βιογραφία στο Βυζάντιο και η σημασία της στην πολιτιστική ιστορία της Ν.Α. Ευρώπης*, Αθήνα 2002.
- Mergiali, *L'enseignement* = S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues 1261-1453*, Αθήνα 1996.
- Mergiali-Falangas, «L'École Saint-Paul» = S. Mergiali-Falangas, «L'École Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire», *REB* 49 (1991) 237-246.
- Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας Ιστορία* = Σ. Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας Ιστορία με τους Αγίους. Από την κοινωνία των Αγίων στην κοινωνία των Παλαιολόγων (1261 - 1453)*, Αθήνα 2004.
- Μέριανος, «Δώρο» = Γ. Μέριανος, «Ο ρόλος του δώρου στη Βυζαντινή διπλωματία», *Τεκμήριον* 7 (2007)199-221.
- Μηλιαράκης, *Νίκαια* = Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήνα 1898.
- Miller, *Orphans* = T. S. Miller, *The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire*, Washington 2003.
- Monk Kosmas of Simonopetra, «Μαρτυρία» = Monk Kosmas of Simonopetra, «Η μαρτυρία ενός άγνωστου μοναχού του Παπικίου όρους, τέλη 13ου ή αρχές 14ου αιώνα», *ByzF* 30(2011), 327-343 [4th International Symposium on Thracian Studies, *Byzantine Thrace, Evidence and Remains, Proceedings, Komotini, 18-22 April 2007*, έκδ. Ch. Bakirtzis, N. Zekos, X. Moniaros, Amsterdam 2001].
- Μοσχίδης, *Λήμνος* = Α. Μοσχίδης, *Η Λήμνος*, τευχ. Α': *από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1770*, Αλεξάνδρεια 1907.
- Μοσχονάς, *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο* = Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β' Διεθνούς συμποσίου, Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, [ΚΒΕ/ΕΙΕ] Αθήνα 1993.
- Mullett, «Originality» = M. Mullett, «Originality» in the Byzantine letter: the case of exile», στο M. Mullett, *Letters, Literacy and Literature in Byzantium*, Oxford 1995, 39-57.

- Mullet, «Writing», = M. Mullet, «Writing in early Medieval Byzantium», στο R. McKitterick (έκδ.), *The uses of Literacy in early Medieval Europe*, Cambridge 1990, 156-182.
- Neville, *Anna Komnene* = L. Al. Neville, *Anna Komnene: The Life and Work of a medieval Historian*, New York 2016.
- Nicol, «Akropolites» = D. Nicol, «Constantine Akropolites. A Prosopographical Note», *DOP* 19 (1965) 249-256.
- Nicol, *Byzantium and Venice* = D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge, New York, 1988.
- Nicol, *Δεσποσύνες* = D. M. Nicol, *Βυζαντινές Δεσποσύνες: Δέκα Πορτρέτα 1250- 1500 (The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge 1984), μτφ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1996.
- Nicol, *Despotate* = D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957.
- Nicol, *Family* = D. M. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington 1968.
- Nicol, *Last Centuries* = D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993.
- Nicol, «Reaction» = D. M. Nicol, «The Byzantine Reaction to the second Council of Lyons, 1274», στο D. M. Nicol, *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, London 1972, VI, 113-145.
- Nicol, «Report» = D. M. Nicol, «The Greeks and the Union of the Churches. The Report of Ogerius, Protonotarius of Michael VIII Palaiologos, in 1280», στο D. M. Nicol έκδ., *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, London 1972, VII, 1-16.
- Niewöhner, *Byzantine Anatolia* = Ph. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford 2017.
- Νικολάου, *Γυναίκα* = Κ. Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, [IBE/EIE. Μονογραφίες 6] Αθήνα 2005.
- Νικολάου, «Γυναίκες επιστολογράφοι» = Κ. Νικολάου, «Γυναίκες επιστολογράφοι στη μέση βυζαντινή περίοδο (8ος -10ος) », στο Μοσχονάς, *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 169-180.

- Νταγιούκλας, «Διοίκηση» = Στ. Νταγιούκλας, «Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341. Θεσμοί και Πρόσωπα», *Μακεδονικά* 30 (1995-96) 115-136.
- Ντίνας, *Γρηγόριος Ακίνδυνος* = Θ. Ντίνας, *Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος στο πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων και οι θεολογικές διαμάχες στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 2016.
- Oeconomos, «Remarques» = L. Oeconomos, «Remarques sur trois passages de trois historiens grecs du Moyen âge», *Byz* 20 (1950), 177-183.
- Οικονομίδης, «Πρόσταγμα» = Ν. Οικονομίδης, «Ένα πρόσταγμα του Ματθαίου Καντακουζηνού (4 Δεκεμβρίου 1353)», *ΒΣ* 3 (1979) 53-62.
- Ostrogorsky, *Ιστορία* = G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (Geschichte des Byzantinischen Staates, München 1963)*, μτφ. Ι. Παναγόπουλος, επιμ. Ε. Χρυσός, τ. Γ', Αθήνα 1997.
- Pahlitzsch, «Networks» = J. Pahlitzsch, «Networks of Greek Orthodox Monks and Clerics between Byzantium and Mamluk Syria and Egypt», στο Stephan Conermann (έκδ.), *Everything is on the Move: The Mamluk Empire as a Node in Trans-regional Networks*, Göttingen 2014, 127-144.
- Παΐδας, «Έννοια» = Κ. Παΐδας, «Η έννοια της ευσέβειας και της δικαιοσύνης του βασιλέως στα βυζαντινά Κάτοπτρα Ηγεμόνος της ύστερης βυζαντινής περιόδου», *Βυζαντιακά* 24 (2004) 329-349.
- Παΐδας, *Κάτοπτρα* = Κ. Παΐδας, *Τα Βυζαντινά «κάτοπτρα ηγεμόνος» της ύστερης περιόδου (1254-1403). Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους*, Αθήνα 2006.
- Παΐδας, *Θεματική* = Κ. Παΐδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος», της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005.
- Papadakis, *Crisis* = Ar. Papadakis, *Crisis in Byzantium: The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, St. Vladimir's Seminary Press, 1997.
- Παπαδάκης, *Αγώνες* = Β. Παπαδάκης, *Οι αγώνες των μοναχών υπέρ της Ορθοδοξίας*, Αθήνα 2008.
- Παπαδοπούλου, «Ηλικία» = Ε. Παπαδοπούλου, «Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα», *ΒΣ* 17(2005)131-198.

- Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄* = Α. Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β΄ και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2017.
- Παπαγεωργίου, *Σκύρος* = Δ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Σκύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων*, Πάτρα 1909.
- Παπαγιάννη, «Πολιτειακή οργάνωση»: Ε. Παπαγιάννη, «Πολιτειακή οργάνωση και κοινωνικές ομάδες: Πρόσωπα, οικογένεια και περιουσία στο Βυζάντιο», στο Ε. Παπαγιάννη, Η. Αρναούτογλου, Α. Δημοπούλου, Δ. Καράμπελας, Α. Λιαρμακόπουλος, Ι. Χατζάκης, Α. Χέλμης, *Ιστορία δικαίου*, [ηλεκτρ. βιβλ.] Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5269>
- Παπαζώτος, «Ανίχνευση» = Θ. Παπαζώτος, «Ανίχνευση τοπογραφική της Ανατολικής Θράκης», First International Symposium for Thracian Studies, «Byzantine Thrake»: Image and character, Komotini, May 28th-31st 1987, *ByzF* 14(1989), 543-566.
- Parani, *Material Culture* = M. G. Parani, *Byzantine Material Culture and Religious Iconography 11Th-15th Centuries*, Brill 2003.
- Παρχαρίδου - Αναγνώστου, *Δράμα* = Μ. Παρχαρίδου - Αναγνώστου, *Δράμα, Η αθέατη πόλη*, Δράμα 1998.
- Pargoire, «Mésarités», = J. Pargoire, «Nicolas Mésarités, métropolitte d'Éphèse», *EO* 7 (1904) 219-226
- Pargoire, «Métropolitites» = J. Pargoire, «Les Métropolitites d'Éphèse au XIIe siècle», *EO* 8 (1905) 286-290.
- Παρλαμά, «Προϊστορική Σκύρος» = Λ. Παρλαμά, «Προϊστορική Σκύρος», *Αρχαιολογία* 42 (1992) 20-23.
- Πατεδάκης, «Διαθήκες» = Μ. Σ. Πατεδάκης, «Οι διαθήκες των πατριαρχών της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου (1255-1309)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007) 65-86.
- Patterson- Ševčenko, «Representation» = N. Patterson- Ševčenko, «The representation of donors and holy figures on four byzantine icons», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-1994) 157-164.
- Pavlikianov, *Karakallou* = C. Pavlikianov, *The Byzantine Documents of the Athonite Monastery of Karakallou and Selected Acts from the Ottoman Period (1294–1835)*, Sofia 2015.

- Πέννα, «Εικονογραφικά» = Β. Πέννα, «Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων, ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία», *ΔΧΑΕ* 20 (1999) 261-274.
- Petit, «Enèques» = L. Petit, «Enèques de Thessalonique», *EO* 4 (1901) 136-145.
- Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Β΄ = Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β΄: *Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1994.
- Φειδάς, *Ιεροί Κανόνες* = Ι. Φειδάς, *Ιεροί Κανόνες και καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1997.
- Πιτσάκης, «Αντίσταση» = Κ. Πιτσάκης, «Αντίσταση κατά της εξουσίας και επανάσταση στο Βυζάντιο: η θέση του δικαίου της εκκλησίας», στο Α. Χανιώτης, Ε. Χρυσός, Κ. Πιτσάκης, Π. Κιτρομιλήδης, *Αμφισβήτηση της Εξουσίας*, [ΙΒΕ/ΕΙΕ] Αθήνα 2003.
- Polemis, «Basilakes» = I. Polemis, «A note on the Praefatio of Nikephoros Basilakes», *BZ* 94 (2001) 605-607.
- Polemis, *Doukai* = D. Polemis, *The Doukai: a contribution to Byzantine prosopography*, London 1968.
- Πολυζωΐδης, *Βασιλεύς και Λαϊκοί* = Κ. Πολυζωΐδης, *Ο Βασιλεύς και οι Λαϊκοί εις το εν γένει Διοικητικόν έργον της Εκκλησίας επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118)*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Πουλιτίδου, *Κινήματα* = Β. Πουλιτίδου, *Επαναστατικά κινήματα εναντίον των Κομνηνών (1081-1185)*, Διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2013.
- Ragia, «Confessions» = E. Ragia, «Confessions of an ingenious man: the confessions of faith of John Bekkos in their social and political background», delivered at “L’Union à l’épreuve du formulaire. Professions de foi entre Églises d’Orient et d’Occident (XIIIe-XVIIIe s.), rencontre internationale au sein de l’ UMR 8167 Orient et Méditerranée (Centre d’Histoire et Civilisation de Byzance), du Labex RESMED (Religions et Sociétés dans le monde méditerranéen) et de l’Institut d’Histoire de la Pensée Classique, 21-23 Fevrier 2013, 1-50.
- Rubenstein, *Armies of Heaven* = J. Rubenstein, *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*, New York 2011.
- Runciman, *Lost Capital* = St. Runciman, *Lost Capital of Byzantium. The history of Mistra and the Peloponnese*, London 2009.
- Runciman, *Sicilian Vespers* = St. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958.

- Runciman, *Σταυροφορίες* = S. Runciman, *Ιστορία των Σταυροφοριών (A history of the Crusades, Cambridge, 1951-54)*, μτφ. Α. Βλαβιανού, τ. 1-3, Αθήνα 2006,
- Runciman, *Θεοκρατία* = St. Runciman, *Η βυζαντινή Θεοκρατία (The byzantine Theocracy 1977)*, μτφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα 1991 .
- Σαββίδης, *Μελέτες* = Α. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας*, Αθήνα 1995.
- Σαββίδης, *Στασιαστικά Κινήματα* = Α. Σαββίδης, *Βυζαντινά Στασιαστικά Κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία 1189-σ. 1240 μ.Χ., Συμβολή στη Μελέτη της Υστεροβυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπογραφίας την εποχή των Αγγέλων, των Λασκαριδών της Νίκαιας και των Μεγαλοκομνηνών του Πόντου*, Αθήνα 1987.
- Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία* = Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία της ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Schein, *Fideles Crusis* = S. Schein, *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land, 1274-1314*, Oxford 1991.
- Schreiner, «Zwei Denkmäler» = P. Schreiner, «Zwei Denkmäler aus der frühen Paläologenzeit: Ein Bildnis Michaels VIII und der Genueser Pallio», *Festschrift Für Klaus Wessel zum 70. Geburtstag: in memoriam*, ed. M. Restle, Munich 1989, 249-258.
- Setton, *Papacy* = K. M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571. Vol. 1: The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976.
- Ševčenko, «Manuel Moschopoulos» = I. Ševčenko, «The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the Year 1305 or 1306», *Speculum* 27.2 (1952) 133-157.
- Ševčenko, «Notes» = I. Ševčenko – «Notes on Stephen, the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century», *SüdFor* 12 (1953) 165-175.
- Ševčenko, «Tomb» = N. P. Ševčenko, «The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai», *GOTHr* 29 (1984) 135-140.
- Shepard, «'Father' or 'Scorpion'?» = J. Shepard, «'Father' or 'Scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy», στο M. Mullet- D. Smyth (έκδ.), *Alexios I Komnenos, Papers*, [BBTT, 4] Belfast 1996, 68-132.
- Shepard, «Franks» = J. Shepard, «The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium», *Anglo-Norman Studies* 15 (1993) 275–305.
- Shukurov, «AIMA» = R. Shukurov, «AIMA: the blood of the Grand Komnenoi», *BMGS* 19 (1995), 161-181.

- Shukurov, *Byzantine Turks* = R. Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204–1461*, Leiden 2016.
- Σιδερίδης, «Δακίβιζα» = Ξ. Σιδερίδης, «Λίβυσσα, Δακίβιζα, Γκέμπουζα. Απόσπασμα τοπογραφικών Αστακηνών Μελετών», ανατύπωση *ΕΦΣΚ* 27 (1900), 3-27.
- Simpson, *Niketas Choniates* = A. Simpson, *Niketas Choniates. A Historiographical Study*, Oxford 2013.
- Sinogowitz, *Studien* = B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, [Πραγματεῖαι τῆς ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 21] Athen 1956.
- Σκλαβενίτη, *Συμβολή* = Α. Σκλαβενίτη, *Συμβολή στη μεγάλη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2014.
- Skoulatos, *Personages* = B. Skoulatos, *Les personages Byzantines de l'Alexiade, analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980.
- Soustal, *Thrakien* = P. Soustal, *Thrakien, Thrake, Rodope und Haimimontos*, [TIB 6] Wien 1991.
- Spinucci, «Stauroteche» = M. Spinucci, «Nota Sulle Stauroteche medievali in Italia», *OADI* 3 (2011), 23-42.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συνωμοσία Δριμέος» = Α. Σταυρίδου –Ζαφράκα, «Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρονίκου Β' (1305/6)», *ΕΕΦΣΠΘ* 21 (1983) 459-487.
- Stephanou, «Procès» = Stephanou, «Le procès de Léon de Chalcédoine», *OCP* 9 (1943) 5-64.
- Συκουτρής, «Σχίσμα» = Ι. Συκουτρής, «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* 11 (1929) 267-332.
- Svoronos, «Serment» = N. Svoronos, «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *REB* 9 (1951) 106-142.
- Talbot, «Bluestocking Nuns» = A.M. Talbot, «Bluestocking Nuns: Intellectual Life in the Convents of Late Byzantium», *Harvard Ukrainian Studies* [= *Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*] 7(1983) 604-618.
- Ταξίδης, *Πλανούδης* = Η. Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης, Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Θέμελης, «Εξόριστοι» = Π. Θέμελης, «Εξόριστοι στο Αιγαίο», *EIM*, αρ. φύλλου 14, έτος 5ο, 4-5.

- Theotokis, *Campaigns* = G. Theotokis, *The Campaigns of the Norman Dukes of Southern Italy against Byzantium in the years between 1071 and 1108 A.D.*, Glasgow 2010.
- Τρωιάνος, *Εισηγήσεις* = Σπ. Τρωιάνος, *Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 2014.
- Τρωιάνος, «Έννοια» = Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Η έννοια της «φιλανθρωπίας» στους Ιουστινιάνειους και Μεταϊουστινιάνειους νόμους», *Βυζαντινά* 29 (2009) 13- 44.
- Τρωιάνος, *Παραδόσεις* = Σπ. Τρωιάνος, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982.
- Τρωιάνος, «Ποινές» = Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο», στο: Σπ. Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2001, 13-65.
- Τσαντήλας, «Μαυρόπους» = Γ. Τσαντήλας, «Ο Ιωάννης Μαυρόπους και η απεικόνιση των αυτοκρατόρων στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο τον 11ο αιώνα», *ΔΧΑΕ* 44 (2005) 327-338.
- Tsougarakis, *Crete* = D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988.
- Tsougarakis, «Defection» = D. Tsougarakis «'Defection' and 'Separatism' in the Aegean in the 11th and 12th Centuries», *KX* 27 (1987) 283-297.
- Βακαλόπουλος, «Κάστρο Πλαταμώνα» = Α. Βακαλόπουλος, «Το κάστρο του Πλαταμώνα», *Μακεδονικά* 1 (1940), 58-76.
- Βαλιάκος, «Δυναμερόν» = Η. Βαλιάκος, «Το Δυναμερόν του Νικολάου Μυρεψού», *Βυζαντικά* 32 (2015) 241-255.
- Vallejo Girvés, «Experiencias» = M. Vallejo Girvés, «Los ojos del viajero del exilio no ven. No sirven para ver: Experiencias de viajeros Griegos y Latinos desterrados (siglos IV-X)», στο Miguel Cortés Arrese (έκδ.), *Caminos de Bizancio*, [Universidad de Castilla-La Mancha] Cuenca 2007, 47-74.
- Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός» = Κ. Βαρζός, «Σπουδή Βυζαντινών Προσωπογραφιών, Αλέξιος Κομνηνός, Ειρήνη η Ρωσική και οι άτυχοι απόγονοί τους», *Βυζαντινά* 7 (1975) 131-250.
- Βαρζός, *Γενεαλογία* = Κ. Βαρζός, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, [BKM- KBE] τ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1984.
- Βασιλοπούλου, *Συνοικέσια* = Ν. Βασιλοπούλου, *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453): πολιτικές προσεγγίσεις*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

- Βέης, «Αντιβολαί» = Ν. Βέης, «Αντιβολαί βυζαντινών κειμένων, Ματθαίου Καντακουζηνού, Λόγοι αντιβαλλόμενοι προς τον κώδικα 375 του Μετεώρου», *ΕΕΒΣ* 14 (1938) 331-341.
- Βελένης, «Σαρκοφάγος» = Γ. Βελένης, «Βυζαντινή ενεπίγραφη σαρκοφάγος από τα Χίλια Δένδρα της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 35 (2006) 39-62.
- Βογιατζίδης, *Αμοργός* = Κ. Βογιατζίδης, *Αμοργός, Ιστορικά έρευνα επί της νήσου*, 1918.
- Vryonis, «DEMOCRATIA» = S. Vryonis, «Byzantine DEMOCRATIA and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17(1963) 289-314
- Βρυώνης, *Παρακμή* = Σπ. Βρυώνης, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού και η διαδικασία του Εξισλαμισμού, 11ος-15ος αιώνας (The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, Los Antzeles 1986), μτφ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα 2000.
- Weiss, *Mosaiken* = P. Weiss, *Die Mosaiken des Chora-Klosters in Istanbul*, Stuttgart, Zürich 1997.
- Wittek, *Rise* = P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire. Studies in the History of Turkey, Thirteenth –Fifteenth Centuries* (πρώτη έκδοση 1938), επανέκδοση C. Heywood, London- New York 2012.
- Woodfin, «Pseudokodinos» = W. Woodfin, «The mock turtle's tears: ersatz enamel and the hierarchy of media in Pseudo-Kodinos», *BMGS* 41 (2017) 55-80
- Ζαχαριάδου, «Απόγονοι» = Ε. Ζαχαριάδου, «Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιτζεδδίν Καϊκαούζ Β΄ στη Βέροια», *Μακεδονικά* 6 (1964-65) 62-74.
- Ζάγκλας, «Θεόδωρος Πρόδρομος» = Ν. Ζάγκλας, «Θεόδωρος Πρόδρομος: ένας λόγιος ποιητής του 12ου αιώνα», *NB* 11 (2011) 31-47.
- Ζακυθηνός, «Μελέται» = Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαίρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17(1941) 208-274.

Γ. ΛΕΞΙΚΑ - ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ – ΣΕΙΡΕΣ

AA = Archives de l' Athos

AB = *Analecta Bollandiana*

Αχιλλέας Σαμοθράκης, *Λεξικόν* = Αχιλλέας Σαμοθράκης, *Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης: από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, [Εταιρεία Θρακικών Μελετών] έκδ. Β', επιμ. Π. Παπαχριστοδούλου, Αθήνα 1963.

AD = *Αρχαιολογικόν Δελτίον*

AOC = *Archives de l'Orient Chrétien*

ΑΕΘΣΕ = *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*

ΑΠ = *Αρχεῖον Πόντου*

AnzWien = *Anzeiger. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historischen Klasse.*

ArchMold = *Archeologia Moldovei*

AS Nov. = *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*

ΑΘΛΓΘ = *Αρχεῖον Θρακικού και Λαογραφικού Θησαυρού*

BBTT = *Belfast Byzantine Texts and Translations*

BCH = *Bulletin de Correspondance Hellénique*

BKM- KBE = *Βυζαντικά Κείμενα και Μελέται. - Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών*

BMGS = *Byzantine and Modern Greek Studies*

BNJ = *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*

BNN = *Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana*

ΒΣ = *Βυζαντινά Σύμμεικτα*

BSGR = *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*

BSHAR = *Bulletin de la Section Historique del' Académie Roumaine*

Byz = *Byzantion*

ByzF = *Byzantinische Forschungen*

ByzSl = *Byzantinoslavica*

ByzSorb = *Byzantina Sorbonensia*

BZ = *Byzantinische Zeitschrift*

CBM = *Classical and Byzantine Monographs*

CC = *Corpus Christianorum*

CFHB = *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*

CGUMNZ = *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit.*

CSHB = *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*

Δημητράκος, *Λεξικόν* = Β. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς Γλώσσης*,
τ. 1-15, Αθήνα 1953,

DOCBS = Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies

DOP = *Dumbarton Oaks Papers*

DORLC = Dumbarton Oaks Research Library and Collection

DOS = Dumbarton Oaks studies

ΔΧΑΕ = *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*

ΔΙΕΕ = *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*

ΕΑ = *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*

ΕΕΒΣ = *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*

ΕΕΦΣ = *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής*

ΕΕΦΣΠΘ = *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.*

ΕΙΜ = *Εταιρεία Ικαριακών Μελετών*

ΕΟ = *Échos d'Orient*

ΕΦ = *Εκκλησιαστικός Φάρος Αλεξανδρείας*

ΕΦΣΚ = *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*

GOThR = *Greek Orthodox Theological Review*

GRBS = Greek, Roman, and Byzantine Studies

IBE/ EIE = Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

IRAIK = *Izvestija Russksago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole*

ISSBN = Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici

JCP = *Jahrbücher für classische Philologie*

J. Mediev. Hist. = *Journal of Mediaval History*

JÖB = *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*

KBE/EIE = Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

KX = *Κρητικά Χρονικά*

LBG = E. Trapp κ.ά., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9-12 Jhs.*,
τ. 1 -7, Wien 1994 -2005.

LCL = Loeb Classical Library

NB = *Neograeca Bohemica*

NE = *Νέος Ελληνομνήμων*

NPB = *Nova Patrum Bibliotheca*

OADI = *Revista dell'Osservatorio per le Arti Decorative in Italia*

OCP = Orientalis Christiana Periodica

OCT = Oxford Classical Texts

ODB = A. P. Kazdan κ.ά., The Oxford Dictionary of Byzantium, τ. 1-3, New York-Oxford 1991.

PCRCICO = Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis

PLP = E.Trapp κ.ά., Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, τ. 1-12, Wien 1976-1996 .

RBPH = Revue belge de philologie et d'histoire

REB = Revue des Études Byzantines

RHC = Recueil des Historiens des Croisades

RHSEE = Revue historique du Sud-Est européen

RIS = Rerum Italicarum Scriptores

RSBS = Rivista di Studi byzantini e slavi

RSR = Recherches des Science Religieuse

Σαββίδης, Λεξικό = Εγκυκλοπαιδικό, προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού, επιμ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, τ. 5, Αθήνα 2002.

SBN = Studi Byzantini e Neogreci

SC = Sources Chrétiennes

SüdFor = Südost-Forschungen

ΘΕ = Θρακική Επετηρίδα

TIB = Tabula Imperii Byzantini

UBHJ = University of Birmingham Historical Journal

Viz.Vrem = Vizantijskij Vremmenik

WBS = Wiener Byzantinische Studien

Zbornik Filoz. Fakult. = Zbornik radova Filozofskog fakulteta

ZRVI = Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α) ΠΙΝΑΚΕΣ

Β) ΧΑΡΤΕΣ

Γ) ΕΙΚΟΝΕΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ

1081-1453

ΠΙΝΑΚΕΣ

Αρ. I Βασιλεία Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Συγκλητικοί-Κορυφαίοι Στρατού	Επιβουλή (1083-1084)	Άγνωστος	Δήμευση περιουσίας
Μητροπολίτης Χαλκηδόνος Λέων	<i>Έρις ιερών σκευών</i> (1087)	Παρευξείνια Σωζόπολη Περιορισμός	
Στρατιωτικοί: α. Αριέβης β. Ουμπερτόπουλος	Επιβουλή (1091)	Άγνωστος	1. Δήμευση περιουσίας 2. Άτιμον θρίαμβον
α. Γρηγόριος Γαβράς β. Γεώργιος Δεκανός	Επιβουλή Θεοδώρου και Γρηγορίου Γαβρά (1091-1092)	α. Φιλιππούπολη β. Άγνωστος	α. Φυλάκιση
α. Νικηφόρος Διογένης β. Ιωάννης Κατακαλών γ. Μιχαήλ Ταρωνίτης	Επιβουλή Νικηφόρου Διογένους (1094)	α. Καισαρόπολη Μακεδονίας β. Καισαρόπολη Μακεδονίας γ. Άγνωστος	Μετά την εξορία: α. Τύφλωση β. Τύφλωση γ. Δήμευση περιουσίας
ψευδο- Διογένης	Οικειοποίηση του ονόματος του Κωνσταντίνου Διογένη (1094)	Χερσόνα	
α. Συγκλητικός Ιωάννης Σολομών β. Συνεργάτες συνωμοσίας (ανάμεσά τους οι αδελφοί του αρχηγού της συνωμοσίας, Μιχαήλ Ανεμά).	Επιβουλή Μιχαήλ Ανεμά (μεταξύ 1098 και 1102)	α. Παρευξείνια Σωζόπολη, περιορισμός στον τόπο εξορίας β. Άγνωστος	Συνοδευτικά με την εξορία: Δήμευση οικίας και περιουσίας
α. Θεόδωρος Ααρών και ο αδελφός του β. Μητέρα Ααρών	Επιβουλή Ααρών (1107)	α. Παρευξείνια Αγκίαλος β. Χοιρόβακχοι Θράκης	

<p>Αρ. II</p> <p>Βασιλεία Ιωάννη Β΄ Κομνηνού</p> <p>(1118- 1143)</p>			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Κωνσταντίνος Γαβράς, δούξ Τραπεζούντος και Χαλδίας	Στασίασε εναντίον του αυτοκράτορα (εξορίστηκε το 1140, όταν η Τραπεζούντα επανήλθε στη βυζαντινή εξουσία)	Άγνωστος	
Σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός	Συνωμοσίες εναντίον του αδελφού του, Ιωάννη Β΄ 1140	Ηράκλεια Πόντου	
<p>Αρ. III</p> <p>Βασιλεία Μανουήλ Α΄ Κομνηνού</p> <p>(1143- 1180)</p>			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, (σύζυγος Ανδρονίκου Κομνηνού)	1. Υποψίες για συνωμοσία (1144), 2. Κατηγορία για συνωμοσία (1148)	1. Πρίγκηπος, 2. Στα Λευκαδίου, 3. Σερδική (1151 περίπου)	Δήμευση μέρους της περιουσίας, μαστιγώσεις
Πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχ	Κατηγορία για συνωμοσία (μετά το 1167)	Παπίκιον Όρος (Κομοτηνή) Περιορισμός σε μονή	Δήμευση περιουσίας, Μοναχική κουρά
Νικηφόρος Βασιλάκης, Βασιλικός νοτάριος, ρητοροδιδάσκαλος, Διδάσκαλος του αποστόλου	Ανάμειξη στη δογματική έριδα γύρω από τον Σωτήριχο Παντεύγενο	Φιλιπούπολη (Μεταξύ 1156- 1157)	

Αρ. IV Βασιλεία Ανδρονίκου Α΄ (1183-1185)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Θεόδωρος Άγγελος	Αποστασία Προύσας 1184	Έξω από τα όρια του βυζαντινού Κράτους, στα μουσουλμανικά εδάφη της Μ. Ασίας.	
Αλέξιος Κομνηνός Βατάτζης	Άγνωστα	Σκυθία (σημερινή Ρωσία)	
Σεβαστοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός, νόθος υιός Μανουήλ Α΄	Επιβουλή (υποτιθέμενη) αδελφών Σεβαστιανών	Χηλή Πόντου Περιορισμός στο φρούριο της περιοχής 1185	Τύφλωση

Αρ. V Βασιλεία Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195, 1203-1204)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Σεβαστοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός, νόθος υιός Μανουήλ Α΄ (2η εξορία)	Κατηγορία (μάλλον συκοφαντία) για συνωμοσία εναντίον του αυτοκράτορα 1191	Παπίκιον Όρος Περιορισμός σε μονή	Μετά την εξορία: Μοναχική κουρά

Αρ. VI			
Βασιλεία Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195- 1203)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Αυτοκράτειρα Ευφροσύνη Καματηρή	Κατηγορία για μοιχεία	Μονή Νηματαρέας στον Εύξεινο Πόντο 1197	
Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης	Αντιπολιτευτική μερίδα	Δυτική Ευρώπη (σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό) 1198	

Αρ. VII			
Βασιλεία Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222- 1254)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Ανδρόνικος Νεστόγγος	Συνωμοσία Νεστόγγων και συνεργατών 1224/1225	Περιορισμός σε φρούριο στη Μαγνησία	
Αδελφοί Λασκαρίδες, Μανουήλ (ή Τζαμάντουρος) και Μιχαήλ	Πιθανή συμμετοχή των αδελφών τους, Ισαακίου και Αλεξίου, στη συνωμοσία των Νεστόγγων	Άγνωστος	

Αρ. VIII			
Βασιλεία Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Μανουήλ Λάσκαρης (Τζαμάντουρος ή Μάξιμος), 2 ^η εξορία	Σφετερισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο	Προύσα 1259	
Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης	Σφετερισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο	Περιορισμός στο φρούριο Νικητίατα/Νικητίατον, στη Βιθυνία 1261	Τύφλωση
Αρσένιος Αυτωρειανός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως	Αντίδραση στον σφετερισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο	Προκόννησος Περιορισμός στη μονή Αγίου Νικολάου, φύλαξη από Βαράγγους φρουρούς 1265	
Ιωσήφ Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως	Αντίσταση κατά της ένωσης των Εκκλησιών	Περιορισμός στο φρούριο της Χηλής, Μαύρη θάλασσα 1275	
Μανουήλ Ολόβωλος, διδάσκαλος Ρητορικής, συγγραφέας	Αντίσταση κατά της ένωσης των Εκκλησιών	Περιορισμός στη μονή του μεγάλου Αγρού στην Προποντίδα. Τέλη 1273	Αποκοπή χειλιών, Άτιμος θρίαμβος
Μοναχός Ιώβ Ιασίτης	Αντίσταση κατά της ένωσης των Εκκλησιών	Περιορισμός στο φρούριο Καβαίας στον Σαγγάριο ποταμό Τέλη 1273	Άτιμος θρίαμβος
α. Θεοδώρα Ραούλαινα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, β. Ειρήνη Παλαιολογίνα	Αντίσταση κατά της ένωσης των Εκκλησιών	α, β, Περιορισμός στο φρούριο Αγ. Γρηγορίου 1274 ή 1276	α, β Δήμευση περιουσίας
α. Μανουήλ Ραούλ Κομνηνός β. Ισαάκιος Ραούλ Κομνηνός	Αντίσταση κατά της Ένωσης των εκκλησιών	α. Περιορισμός στο φρούριο των Κεγχρεών, στον Σκάμανδρο ποταμό β. Άγνωστος τόπος (στη Μ. Ασία). Αρχές 1280	α. Τύφλωση β. Τύφλωση

α. Όσιος Μελέτιος ο Γαλησιώτης β. Άγιος Γαλακτίων.	Αντίσταση κατά της ένωσης των Εκκλησιών	Νήσος Σκύρος Φυλάκιση στον τόπο εξορίας 1275/76	α. Αποκοπή γλώσσας β. Τύφλωση
Αγιορείτες μοναχοί (μονή Ιβήρων)	Αντίσταση κατά της ένωσης των Εκκλησιών	Ιταλία Αρχές 1276	

Αρ. ΙΧ				
Βασιλεία Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)				
Εξόριστος/οι	Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποιών
Ιωάννη Βέκκος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως		Αποδοχή της ένωσης των Εκκλησιών	1. Προύσα, Αρχές 1283 2. Περιορισμός στο φρούριο Αγ. Γρηγορίου (= Ξερίγορδος, κατά C. Foss), 1285	
Γεώργιος Μετοχίτης, διπλωμάτης		Αποδοχή της ένωσης των Εκκλησιών	Περιορισμός στο φρούριο Αγ. Γρηγορίου (= Ξερίγορδος) 1285	
Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης		Αποδοχή της ένωσης των Εκκλησιών	Περιορισμός στο φρούριο Αγ. Γρηγορίου (= Ξερίγορδος) 1285	
Ιωάννης Ταρχανειώτης, ηγετικό στέλεχος του κινήματος των Αρσενειατών		Αντίσταση κατά της ειρήνευσης με την Ορθόδοξη Εκκλησία	Περιορισμός στο φρούριο της Χηλής στη Μαύρη θάλασσα 1284	
Αθανάσιος Β΄, πατριάρχης Αλεξανδρείας		Σύγκρουση με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιο Α΄	Ρόδος 1289	
Κωνσταντίνος Ακροπολίτης		Πιθανή συμμετοχή στην επανάσταση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού (1295)	Θεσσαλονίκη 1296	
Αυτοκράτειρα Μαρία-Ξένη Μητέρα Ανδρονίκου Γ΄		Σύγκρουση Ανδρονίκου Β΄- Ανδρονίκου Γ΄ Α΄ Εμφύλιος	Κωνσταντινούπολη 1321 Περιορισμός στα ανάκτορα	

Αρ. X Βασιλεία Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341)			
Εξόριστος/οι- Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Θεόδωρος Μετοχίτης, <i>μέγας λογοθέτης</i> .	Υποστήριξη του Ανδρονίκου Β΄ στον πρώτο εμφύλιο 1321-1328	Διδυμότειχο Θράκης Μάιος 1328 Πιθανότητα περιορισμός στο φρούριο.	
<i>Δεσπότης</i> Κωνσταντίνος Παλαιολόγος	Υποστήριξη του Ανδρονίκου Β΄ στον πρώτο εμφύλιο, Α΄ φάση 1321-1322	Διδυμότειχο Θράκης. Άνοιξη 1322	Φυλάκιση στον τόπο εξορίας

Αρ. XI Βασιλεία Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού (1341-1354)			
Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
Αρχηγικά στελέχη κινήματος των Ζηλωτών	Υποστήριξη του Ιωάννη Ε΄ στον β΄ Εμφύλιο 1341-1347	Φρούριο Πλαταμώνα 1345	Φυλάκιση στον τόπο εξορίας
Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος	Ανταγωνισμός με Ματθαίο Καντακουζηνό για την αυτοκρατορική εξουσία	Τένεδος Αρχές 1353	
Ιωάννης Καλέκας, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως	Υποστήριξη αιρετικών θέσεων, δίωξη Γρηγορίου Παλαμά	Διδυμότειχο Θράκης Φεβρουάριος 1347	

Αρ. XII

**Βασιλεία Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου
(1341-1376, 1379-1391)**

Εξόριστος/οι Εξόριστη/ες	Αίτια	Τόπος Εξορίας	Εφαρμογή και άλλων ποινών
α. Ματθαίος Καντακουζηνός β. Η γυναίκα του και τα παιδιά του	Ανταγωνισμός με τον Ιωάννη Ε΄ για την αυτοκρατορική εξουσία	α, β, Τένεδος Λέσβος 1356	Φυλάκιση στον τόπο εξορίας
Μανουήλ Παλαιολόγος	Αντι-οθωμανική πολιτική, αντίθετη με του Ιωάννη Ε΄	Λήμνος 1387	

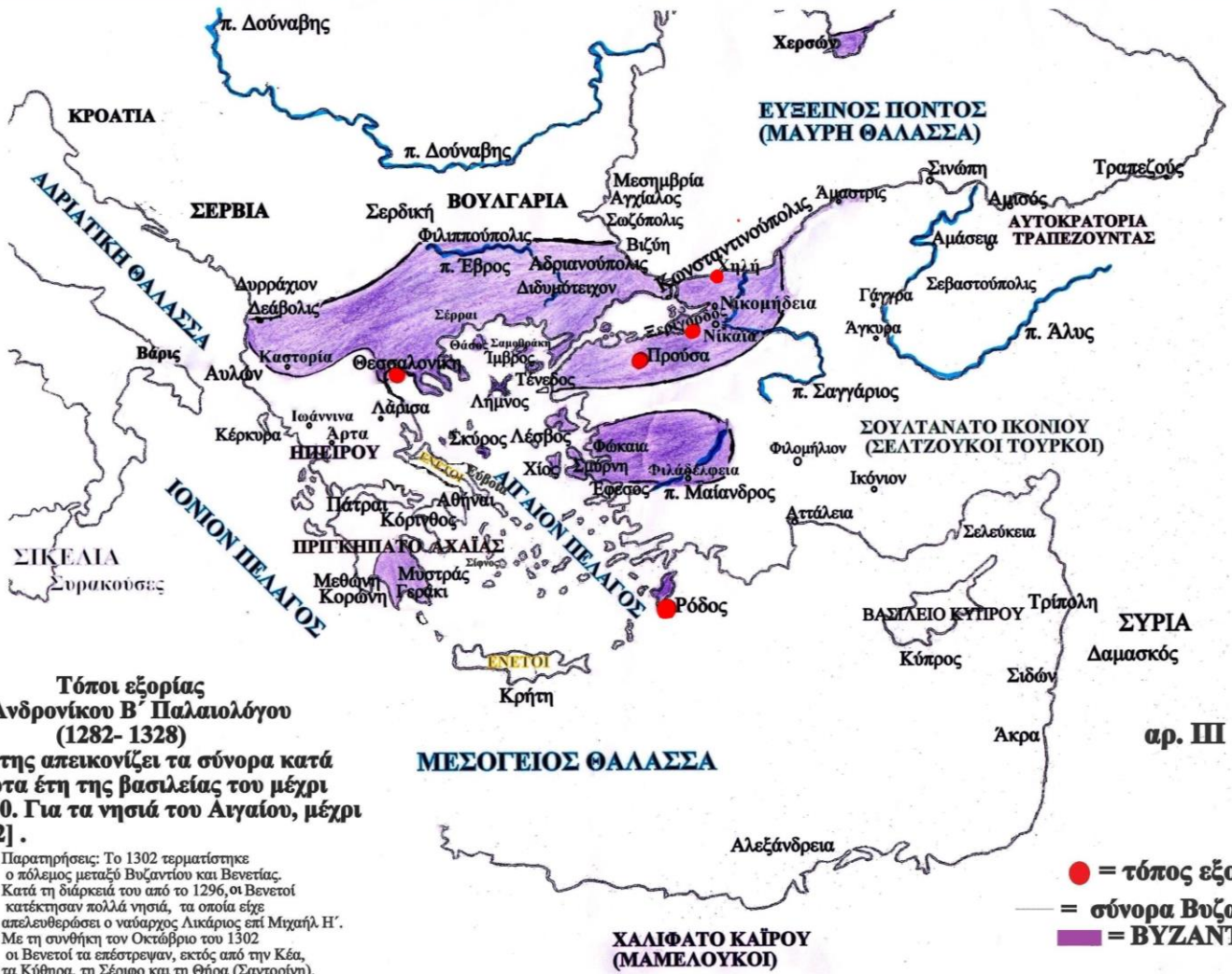
Βοήθημα: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους [Εκδοτική Αθηνών], τόμος Θ', χάρτης περιόδου Κομνηνών, σ. 68-69

αρ. Ι

Τόποι εξορίας
 επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου
 1259-1282 (απεικόνιση συνόρων
 από το 1261). Τα νησιά Λήμνος
 Σκιάθος, Σκόπελος, Σκύρος, Ύδρα,
 Σίφνος, Αμοργός, Αστυπάλαια,
 Θήρα, απεικονίζονται από το 1278,
 όταν επανήλθαν στην εξουσία του
 Βυζαντίου, μετά τις επιχειρήσεις
 του λομβαρδικής καταγωγής
 Λικαρίου.

Βοήθημα: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους [Εκδοτική Αθηνών], τόμος Θ΄, χάρτης σ. 115.

**Τόποι εξορίας
επί Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου
(1282- 1328)**
[Ο χάρτης απεικονίζει τα σύνορα κατά
τα πρώτα έτη της βασιλείας του μέχρι
το 1300. Για τα νησιά του Αιγαίου, μέχρι
το 1302].

Παρατηρήσεις: Το 1302 τερματίστηκε ο πόλεμος μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας. Κατά τη διάρκεια του από το 1296, οι Βενετοί κατέκτησαν πολλά νησιά, τα οποία είχε απελευθερώσει ο ναύαρχος Λυκάριος επί Μιχαήλ Η'. Με τη συνθήκη τον Οκτώβριο του 1302 οι Βενετοί τα επέστρεψαν, εκτός από την Κέα, τα Κύθηρα, τη Σέριφο και τη Θήρα (Σαντορίνη). Βλ. Λαίου, Ανδρόνικος Β', 148.

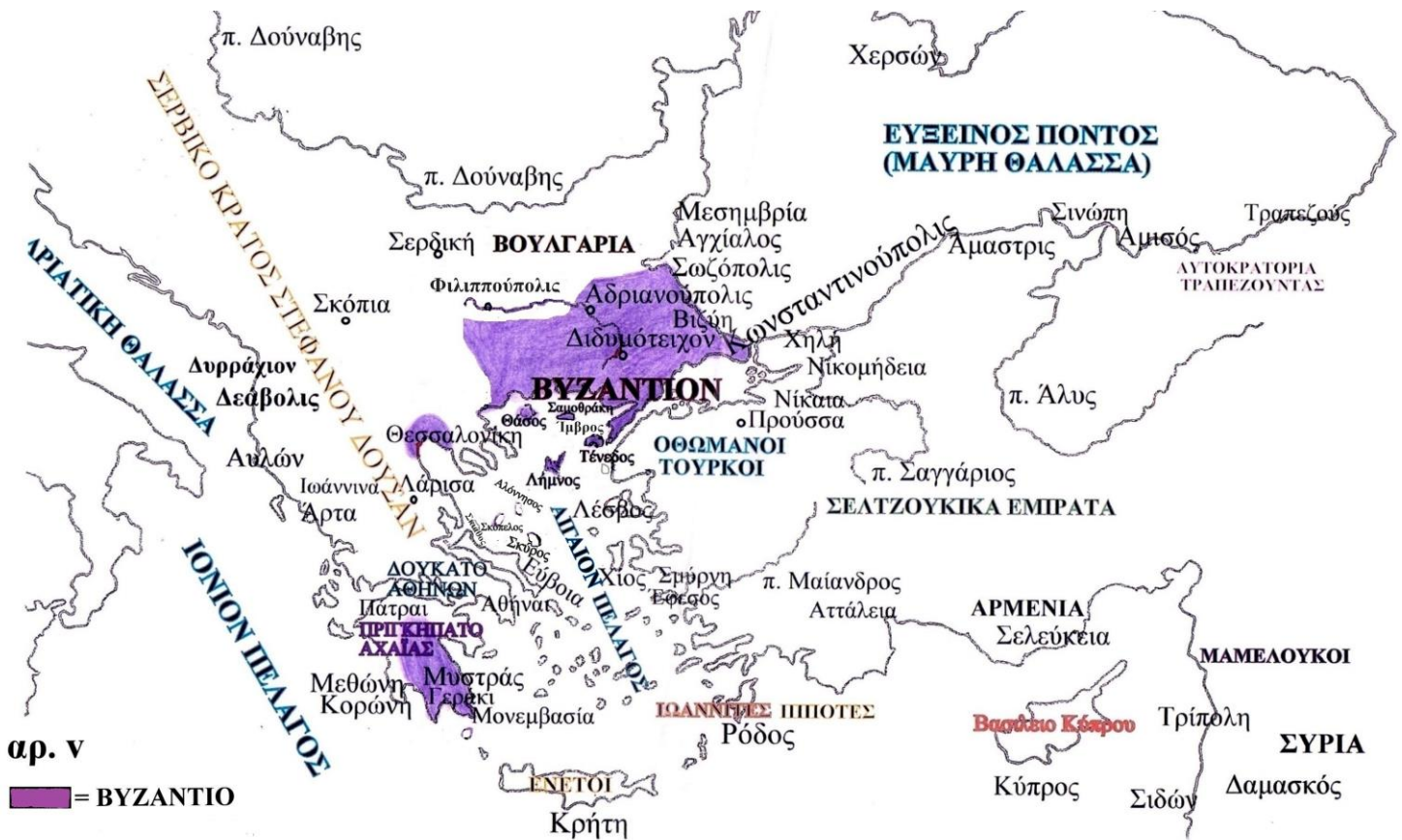
● = τόπος εξορίας
— = σύνορα Βυζαντίου
■ = ΒΥΖΑΝΤΙΟ

αρ. IV

Χάρτης, στον οποίο σημειώνονται οι θέσεις των φρουρίων Ξερίγορδος (σημερινό *Çoban Kale*), φρούριο Νικητιάτα/Νικητιάτων (σημερινό *Eskihisar*) και Δακίβυζας (το οποίο δεν σώζεται) στη Βιθυνία, τα οποία είχαν ανακαταληφθεί από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. Τα δύο πρώτα φρούρια αποτέλεσαν τόπους εξορίας κατά τη βασιλεία των αυτοκρατόρων Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγων. Το τρίτο, της Δακίβυζας, σύμφωνα με τον A. Failler, ήταν αυτό στο οποίο εξορίστηκε ο Ιωάννης Δ΄, αντίθετα, ο C. Foss, δέχεται ως τόπο εξορίας του τελευταίου των Λασκαριδών το φρούριο Νικητιάτα, άποψη με την οποία συμφωνώ, γι' αυτό και στον προηγούμενο χάρτη (αρ. II) έχω σημειώσει ως τόπο εξορίας μόνο το συγκεκριμένο φρούριο και όχι αυτό της Δακίβυζας.

Πηγή χάρτη: Lefort, «Bitinya», 1997.

Το Βυζάντιο στα 1355, επί βασιλείας Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1376 & 1379-1391). Έχει μεσολαβήσει ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος (1341-1347), κατά τη διάρκεια του οποίου ο κράλης της Σερβίας Στέφανος Δουσάν, εκμεταλλευόμενος την εμφύλια διαμάχη των Βυζαντινών, κατέλαβε Μακεδονία, Ήπειρο και Θεσσαλία. Στα ανατολικά, οι Οθωμανοί Τούρκοι ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της Μ.Ασίας καταλαμβάνοντας την περιοχή της Βιθυνίας. Οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας περιορίζονται τώρα στη Θράκη, στη Θεσσαλονίκη, σε νησιά του βορείου Αιγαίου και στη νότια Πελοπόννησο. Γι' αυτό ο Ιωάννης Ε΄ το 1356 εξόρισε τον Ματθαίο Καντακουζηνό αρχικά στην Τένεδο και στη συνέχεια στη Λέσβο, η οποία, όμως, είχε παραχωρηθεί το 1355 από τον ίδιο τον αυτοκράτορα στον γαμπρό του, τον Γενουάτη Francesco Gattilusio.

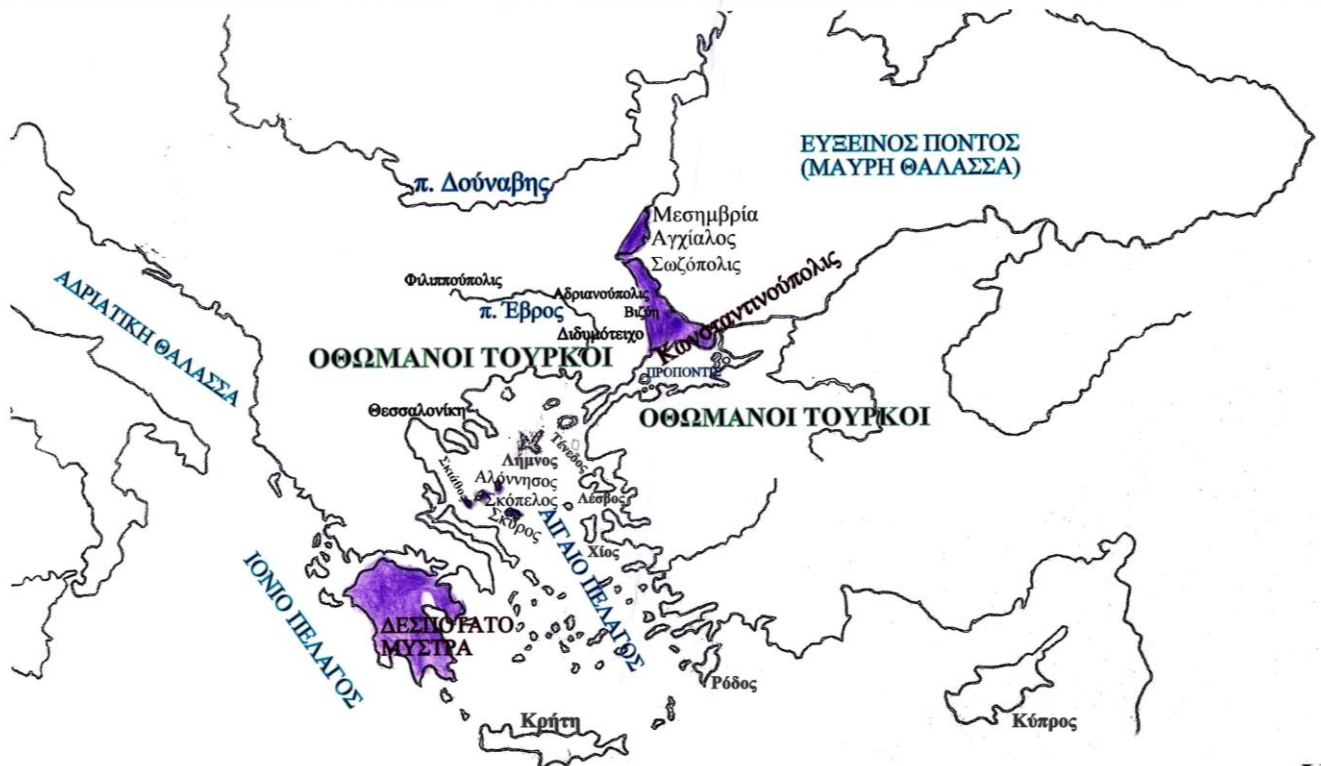
αρ. VI

Το Βυζάντιο στα 1404, ύστερα από τη μάχη της Άγκυρας (1402) και τη συνθήκη του 1403, σύμφωνα με τους όρους της οποίας επιστρέφονταν στους Βυζαντινούς το Άγιο όρος, η περιοχή της ανατολικής Θράκης από την πόλη Πάνιον (Πάνιδο) μέχρι την Κωνσταντινούπολη, οι παρευξείνιες πόλεις Σωζόπολη, Αγχιάλος, Μεσημβρία και τα νησιά των βορείων Σποράδων: Σκιάθος, Σκόπελος, Σκύρος.

[Nicol, *Last Centuries*, 319 . Dennis, *Treaty*, 81]

Η εδαφική συρρίκνωση είναι εμφανής. Οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας είναι πλέον ελάχιστοι.

■ = BYZANTIO

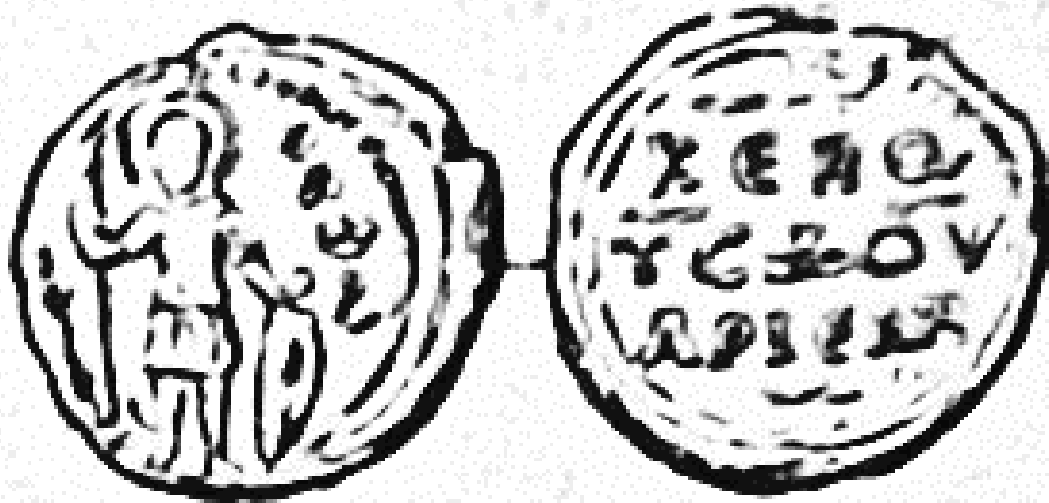

αρ. VII

Το Βυζάντιο στα 1452. Η αυτοκρατορία λίγο πριν την Άλωση περιορίζεται εκτός από την ίδια την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της, όπως οι πόλεις Επιβάτες και Ηράκλεια στην Προποντίδα, στην παραλιακή ζώνη που περιλαμβάνει τις παραξείνιες πόλεις Μεσημβρία, Αγχιάλο, Σωζόπολη, καθώς και την πόλη Βιζύη της ανατολικής Θράκης, οι οποίες κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς τον Φεβρουάριο του 1453. Στα εδάφη του Δεσποτάτου του Μυστρά στην Πελοπόννησο. Επίσης, στα νησιά του βορείου Αιγαίου: Λήμνο, Αλόνησο, Σκιάθο, Σκόπελο, τα οποία κατακτήθηκαν μετά την Άλωση της Βασιλίδας. Οι διαθέσιμοι τόποι εξορίας στην πραγματικότητα δεν υφίστανται (ήδη από το 1450), αν λάβουμε υπόψη μας τα εναπομείναντα εδάφη, καθώς και τα πολεμικά γεγονότα, που δυσχεραίνουν την επικοινωνία μεταξύ των συγκεκριμένων περιοχών.

= Βυζάντιο

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1.

Η σφραγίδα του Αριέβη, ανώτερου στρατιωτικού που συνωμότησε εναντίον του Αλεξίου Α΄ και εξορίστηκε.

Πηγή: Skoulatos, *Personages*, αρ. 18, σ. 29.

Εικ. 2α.

Ο σεβαστοράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός
Ψηφιδωτή παράσταση, Μονή Χώρας,
Κωνσταντινούπολη.

Πηγή φωτ. Weiss, *Mosaiken*

Εικ. 2β

Τμήμα από τη μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα του
Ισαακίου Κομνηνού με την έμμετρη επιγραφή.

Εκκλησιαστικό μουσείο Αλεξανδρουπόλεως

Πηγή φωτ: Πολιτιστικός Σύλλογος Φερών και

Περιφέρειας «ΒΗΡΑ»

Εικ. 3

Η σφραγίδα της πανίσχυρης αυτοκράτειρας Ευφροσύνης Δούκαινας Καματηρής. Στον εμπροσθότυπο φέρει τη μορφή του Χριστού, του επονομαζόμενου ΧΑΛΚΙΤΗ.

Στον οπισθότυπο φέρει σε μετωπική στάση τη μορφή της αυτοκράτειρας, την οποία περιβάλλει αριστερά της και δεξιά της η επιγραφή ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΗ ΑΥΓΟΥΣΤΑ Η ΔΟΥΚΑΙΝΑ.

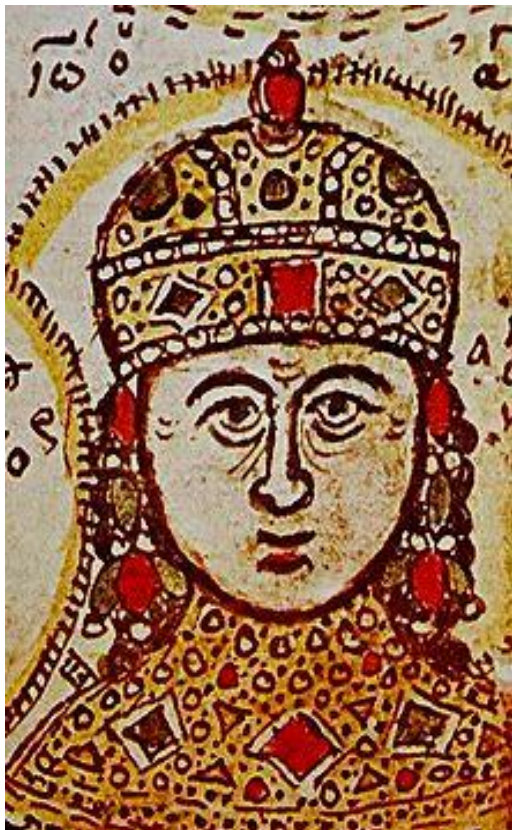
Chiriac, «Sigilii», 167.

Εικ. 4 α.

Το παραθαλάσσιο κάστρο Eskihisar στη Δακίβυζα της Μ. Ασίας, που σύμφωνα με τον C. Foss, *Nicomedia*, ταυτίζεται με το κάστρο Νικητίατα/ Νικητίατον, όπου πιθανότατα περιορίστηκε από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 ο τελευταίος νόμιμος διάδοχος της δυναστείας των Λασκαριδών, Ιωάννης Δ΄, σε ηλικία 11 ετών.

Πηγή φωτ: <https://steemit.com/history/@fth/eskihisar-castle-gebze-kocaeli>

Εικ. 4 β

Ο εξόριστος Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης, ο νόμιμος κληρονόμος της δυναστείας των Λασκαριδών. Μικρογραφία από το χειρόγραφο Escorial.

Εικ. 5 α.

Το αναστηλωμένο «Παλάτι» του κάστρου Eskihisar (Νικητίατα/Νικητίατον), στο οποίο πιθανότατα πέρασε όλη του τη ζωή ο εξόριστος Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης. Διακρίνονται τα παράθυρα των δύο ορόφων με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική και το βυζαντινό μετάλλιο.

Πηγή φωτ: <https://steemit.com/history/@fth/eskihisar-castle-gebze-kocaeli>

Εικ. 5 β

Λεπτομέρεια: Το βυζαντινό μετάλλιο στον βόρειο τοίχο του «παλατιού»

Εικ. 6

Η μοναδική απεικόνιση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αρσενίου Αυτωρειανού στην Παναγία τη Χρυσαιώτισσα στη Λακωνία.

Πηγή Φωτ:

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μικρά Ασία

<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fMedia.aspx?lemmaid=3765&contlang=57&lemmatitle=%ce%91%cf%81%cf%83%ce%ad%ce%bd%ce%b9%ce%bf%cf%82%20%ce%91%cf%85%cf%84%cf%89%cf%81%ce%b5%ce%b9%ce%b1%ce%bd%cf%8c%cf%82>

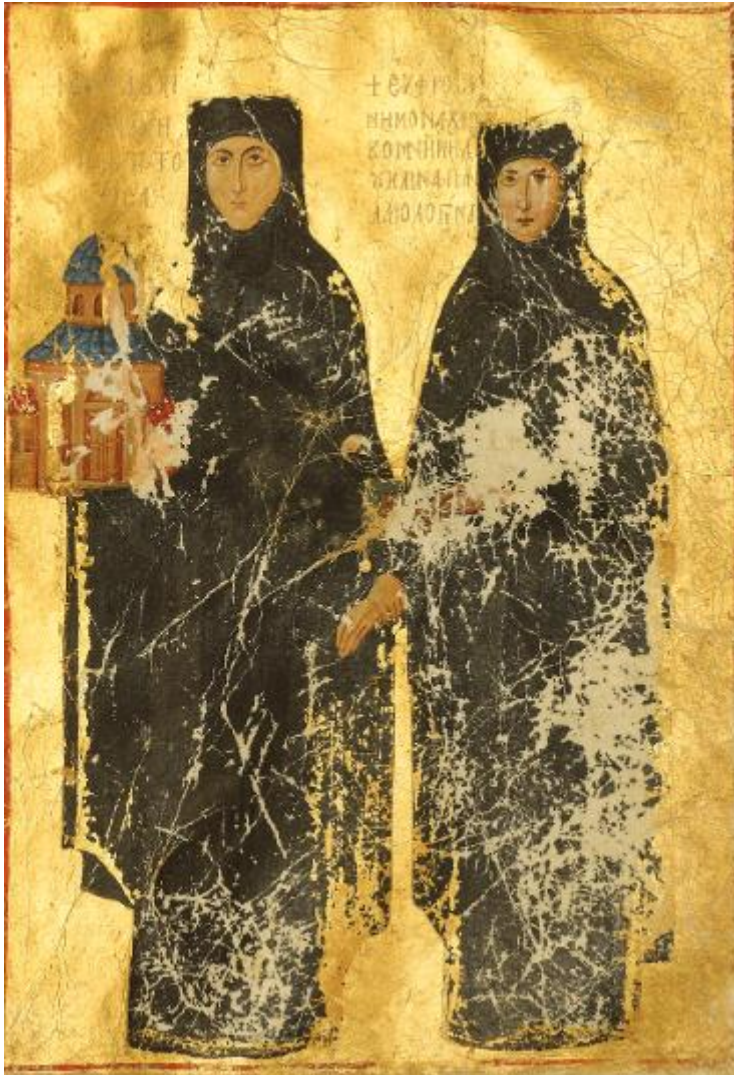

Εικ. 7

Η νήσος Κέα, όπως τη σχεδίασε στα 1420 ο Christoforo Buondelmont στο έργο του *Liber Insularum Archipelagi* [1420].

Πηγή φωτ.: <http://gl.onlineculture.co.uk/ttp/>

Η Κέα υπήρξε ένα από τα νησιά που ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος χρησιμοποίησε ως τόπο εξορίας για τους ανθενωτικούς. Στη σχηματική απεικόνιση του Buondelmont διακρίνεται το μεσαιωνικό κάστρο του νησιού, το οποίο κτίστηκε από ερείπια της αρχαίας πόλης Ιουλίδας.

Εικ. 8

Η Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα ως μοναχή Θεοδούλη μαζί με την κόρη της, Ευφροσύνη.

Oxford, Lincoln College, gr. 35 (Lincoln College Typikon), fols. 10v–11r

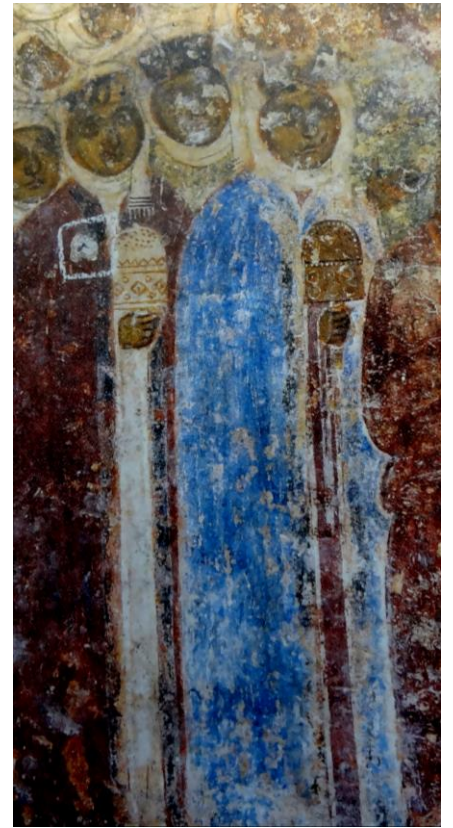
Πηγή φωτ. : Gaul, «Writing», 249

Εικ. 9 α

Παναγία Βλαχέρνα, Άρτα.
Σκηνή από την τοιχογραφία της Λιτανείας
της Παναγίας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη.
Αρχόντισες και λαϊκές ακολουθούν την πομπή.

Πηγή φωτ.: Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βλαχέρνα*, 188.

Εικ. 9 β

Λεπτομέρεια της 8α. Οι τρεις
αρχόντισες που ξεχωρίζουν από τις
υπόλοιπες γυναίκες στη Λιτανείας
της Παναγίας της Οδηγήτριας.
Πιθανότατα ταυτίζονται με τις
Ειρήνη-Ευλογία Παλαιολογίνα,
Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα
και Άννα, βασίλισσα της Ηπείρου.

Εικ. 9γ

Παναγία Βλαχέρνα, Άρτα. Σπάραγμα από
τοιχογραφία στη δυτική πλευρά της νότιας καμάρας,
επάνω από την τοιχογραφία της Λιτανείας, που
απεικονίζει δύο γυναικείες μορφές σε εκκλησιαστική
σύνοδο, είτε αυτή των Βλαχερνών (1283) είτε του
Αδραμυττίου (1284). Οι δύο γυναίκες πιθανόν να
ταυτίζονται με τη Θεοδώρα Ραούλαινα και την
αδελφή της βασίλισσα της Ηπείρου Άννα, οι οποίες
ίσως παρακολούθησαν τη σύνοδο των Βλαχερνών,
ενώ είναι σίγουρο ότι παρακολούθησαν αυτή του
Αδραμυττίου, καθώς μαρτυρείται από τον ιστορικό
της εποχής Γεώργιο Παχυμέρη.

Πηγή φωτ.:
Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βλαχέρνα*, 223

Εικ. 10α

Από το αντιγραφικό εργαστήριο της Θεοδώρας Ραούλαινας Παλαιολογίνας Τετραευάγγελο με το μονόγραμμα της στο κέντρο

Πηγή φωτ.: Buchtal - Belting, *Patronage*

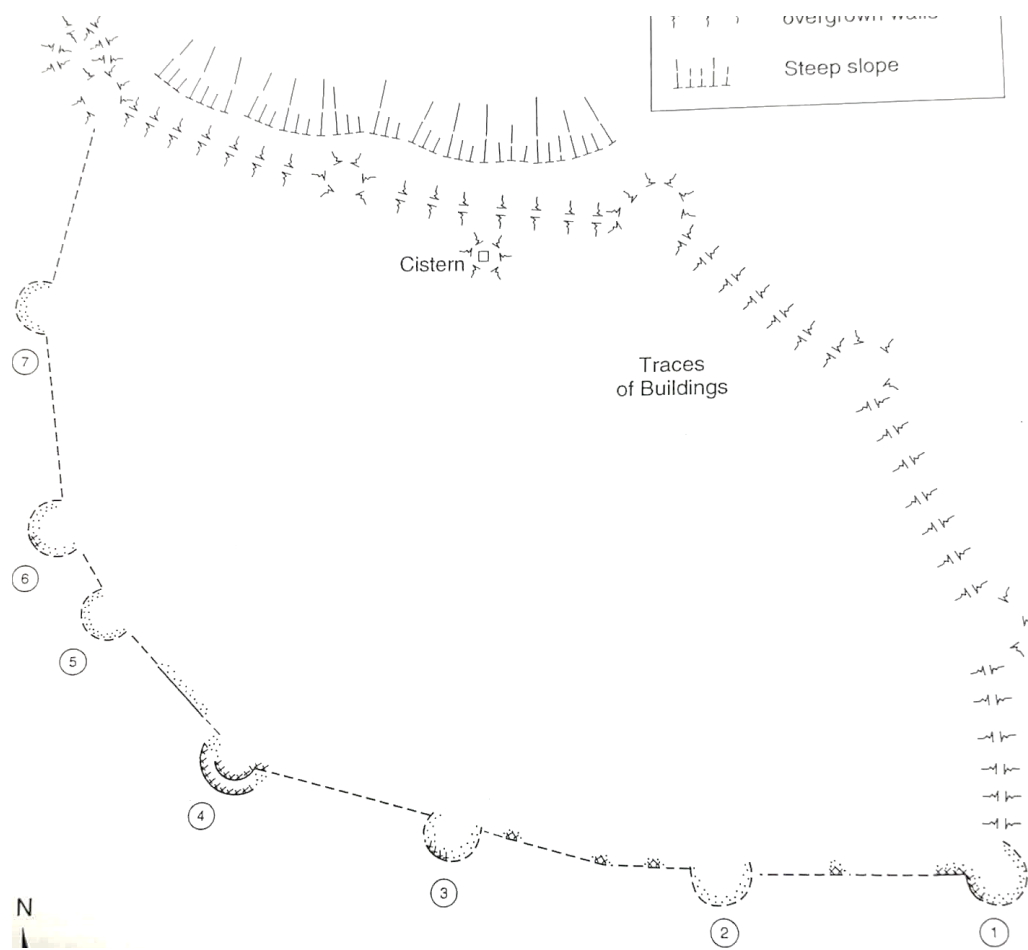
Εικ. 10β

Μία από τις ωραιότερες μικρογραφίες βυζαντινών χειρογράφων και ένα από τα δείγματα της Παλαιολογίας Αναγέννησης από το καλλιγραφικό εργαστήριο της Θεοδώρας Ραούλαινας: Οι Απόστολοι Ιωάννης και Πέτρος σε χρυσό φόντο.

Η πλαστικότητα των μορφών θυμίζει κλασικά πρότυπα.

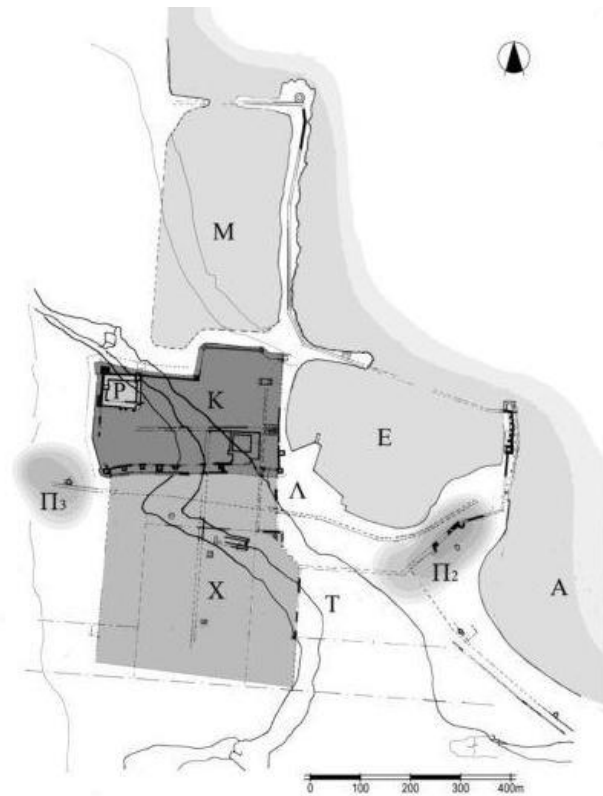
Πηγή φωτ.: Buchtal - Belting, *Patronage*

Εικ. 11

Σχεδιάγραμμα από τον C. Foss, *Nicomedia*, 66, του φρουρίου Ξερίγορδος, στο οποίο πιθανότατα περιορίστηκαν ο Ιωάννης Βέκκος, ο Γεώργιος Μετοχίτης και ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης.

Σχ.11. Σχηματική απεικόνιση της πολεοδομικής οργάνωσης της υστεροβυζαντινής πόλης. Μ. Μανδράκι. Ε. Εμπορικό λιμάνι. Α. Όρμος Ακαντίας. Κ. Κάστρο. Χ. Χώρα. Λ. Συνοικία λιμένος. Π2, Π3. Ατείχιστα προάστια. Τ. Βυζαντινά τείχη. Ρ. Ακρόπολη-Παλάτι του ηγεμόνα.

Εικ.12

Πολεοδομικό σχεδιάγραμμα (Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος*, 65) της υστεροβυζαντινής πόλης της Ρόδου, την εποχή, δηλαδή, που εξορίστηκε και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος στο νησί, πριν την κατάκτηση της νήσου από το τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών το 1309 και τις αλλαγές που επέφεραν στον πολεοδομικό ιστό της πόλεως.

Διακρίνεται μέσα στο Κάστρο (Κ) η Ακρόπολη (Ρ) με το Παλάτι του ηγεμόνα, οικία πιθανότατα του βυζαντινού ηγεμόνα Λέοντος Γαβαλά.

Εικ. 13

Η μονή Αρταμίτη στη Ρόδο, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Κτίστηκε τον 9ο αιώνα στους πρόποδες του Ατταβύρου και από τότε αποτελούσε πνευματικό φάρο για τους κατοίκους της νήσου, καθώς διέθετε μία σπουδαία βιβλιοθήκη, η οποία όμως λεηλατήθηκε πολλές φορές. Τη μεγαλύτερη καταστροφή υπέστη το 1233 από τα στρατεύματα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας την περίοδο που το νησί διοικούσε ο βυζαντινός άρχοντας Λέων Γαβαλάς. Λίγο πριν τη λεηλασία της, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, επισκέπτης για ένα μικρό διάστημα στο νησί, θαύμασε τα σπάνια χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της μονής και έγινε μάρτυρας της καταστροφής της.

Η μονή ερημώθηκε την περίοδο της Οθωμανικής κατοχής και ανοικοδομήθηκε τον 19ο αιώνα.

Πηγή φωτ: Οικουμενικόν Πατριαρχείον. Ιερά Μητρόπολις Ρόδου .

<http://www.imr.gr/article/415/iera-monh-artamitoy>

Εικ. 14 α

Η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, που κάποτε ανήκε στον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη.

Κάτω αριστερά, φιλοτεχνημένη από ασήμι η μοναδική απεικόνιση του Κωνσταντίνου. Δεξιά, αυτή της γυναίκας του. Η εικόνα σήμερα βρίσκεται στη Ρωσία. Ένας από τους πολιτιστικούς θησαυρούς του Βυζαντίου, που ταξίδεψε εκτός Κωνσταντινουπόλεως, μάλλον ως δώρο από τον ίδιο τον Ακροπολίτη, και έτσι διασώθηκε από την καταστροφή τόσων άλλων κειμηλίων κατά την Άλωση του 1453. Ο Κωνσταντίνος

Ακροπολίτης φέρει ενδυμασία ανάλογη της κοινωνικής του θέσης και του αξιώματός του, το ίδιο και η σύζυγός του. Tretyakov Gallery, Moscow.

Πηγή φωτ: Woodfin, «Pseudokodinos», 68

<https://www.cambridge.org/core>

Εικ. 14 β

Λεπτομέρεια από τον ασημένιο διάκοσμο της εικόνας με τη μορφή του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη.

V. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad, 1977, αρ. 245.

Πηγή φωτ: Woodfin, «Pseudokodinos», 69

<https://www.cambridge.org/core>

Εικ. 15

Ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης, ο ισχυρός άνδρας, ο ουμανιστής, ο επιστήμων, προσφέρει ομοίωμα της μονής της Χώρας στον Χριστό. Φέρει πλούσια ενδυμασία ανάλογη της θέσης του και εξωτικό καπέλο στο κεφάλι .

Ένα από τα ωραιότερα ψηφιδωτά στη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη.

Πηγή φωτ.: Weiss, *Mosaiken*

Εικ. 16

Το επιβλητικό φρούριο του Πλαταμόνα στην Πιερία, ένα από τα καλύτερα διατηρημένα μεσαιωνικά φρούρια στην Ελλάδα.

Εκεί εξόρισε ο Ιωάννης Απόκαυκος και φυλάκισε, το 1345, ηγετικά στελέχη του κινήματος των Ζηλωτών. Διακρίνεται ο κεντρικός οκταγωνικός τριώροφος πύργος, το τελευταίο καταφύγιο του πληθυσμού της περιοχής σε περίπτωση πολιορκίας.

Πηγή φωτ:

<https://cognoscoteam.gr/%CF%84%CE%BF-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%BA%CE%AC%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%BC%CF%8E%CE%BD%CE%B1/>

Εικ. 17α

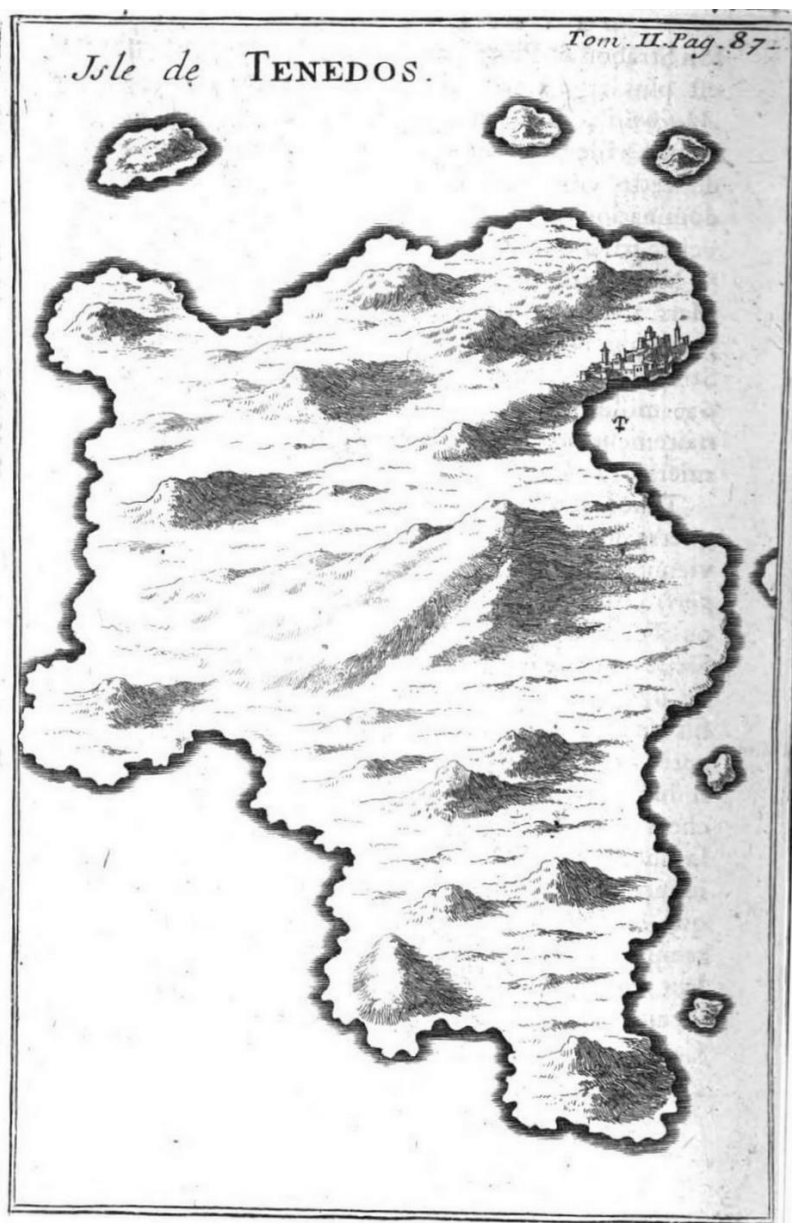
Η νήσος Τένεδος,
όπως τη σχεδίασε
ο Christoforo
Buondelmont
στο έργο του:

Liber Insularum Archipelagi [1420]

Πηγή: <http://gl.onlineculture.co.uk/ttp/>

Εικ. 17β

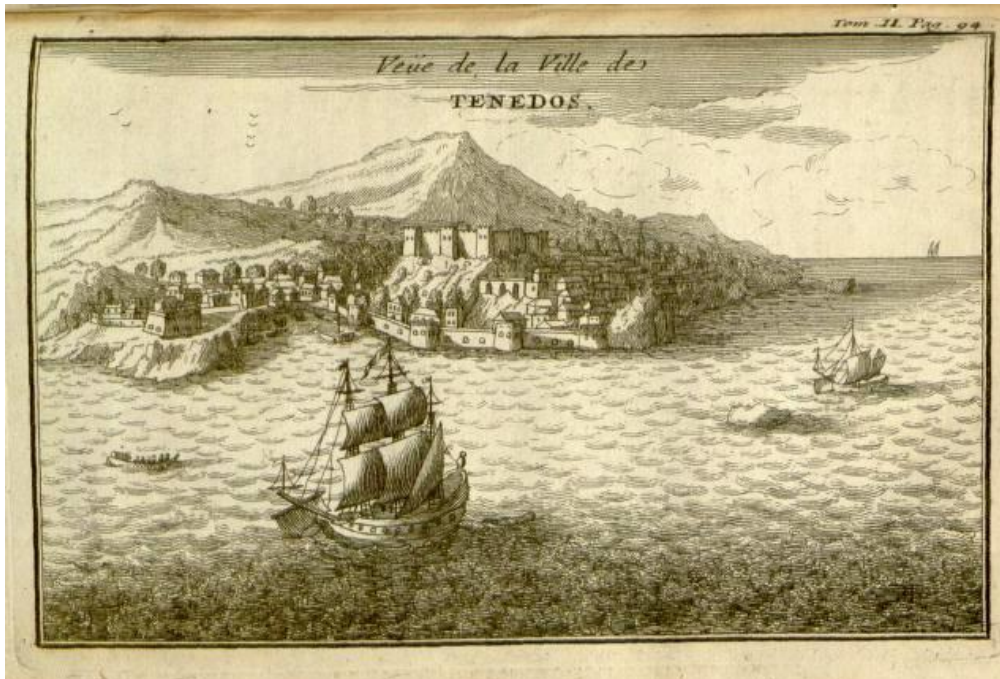

Η νήσος Τένεδος, όπως τη σχεδίασε το 1717 ο περιηγητής. Στη νήσο είχε εξοριστεί ο Ιωάννης Ε΄. Από εκεί ξεκίνησε και εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη, υποχρεώνοντας τον Ιωάννη Στ΄ να παραιτηθεί. Στην Τένεδο εξορίστηκε επίσης από τον Ιωάννη Ε΄ ο Ματθαίος Καντακουζηνός μαζί με την οικογένειά του.

Από το βιβλίο T. J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontières de Perse & de l'Asie Mineure. Avec les plans des villes & des lieux considérables...*, τ. I, Παρίσι, 1717.

Πηγή:

<http://el.travelogues.gr/item.php?view=43506>

Εικ. 17γ

Η Τένεδος, όπως την είδε ο περιηγητής το 1717. Διακρίνεται το λιμάνι της νήσου και το μεσαιωνικό κάστρο της, μήλον της έριδος μεταξύ Βενετών και Γενοβέζων, η οποία έγινε αιτία να ερημωθεί το νησί από τους κατοίκους του με τη συνθήκη του Τουρίνο (1381). Αυτόπτης μάρτυρας της ερήμωσης της Τενέδου υπήρξε ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, όταν γύριζε εξόριστος από τόπο σε τόπο και αναγκάστηκε να διαμείνει για μικρό χρονικό διάστημα εκεί.

Χαλκογραφία από το βιβλίο του Joseph Pitton de Turnefort, *Relation d'un voyage du Levant*", Παρίσι 1717, σχέδιο Audriet.

Πηγή Φωτ: <http://el.travelogues.gr/collection.php?view=102>

Εικ. 18

Η νήσος Λέσβος, όπως αποτυπώθηκε στα 1420 από τον Φλωρεντινό Ουμανιστή περιηγητή Christoforo Buondelmont στο έργο του *Liber Insularum Archipelagi* [1420]. Φωτογραφία από το *Τόπος και Εικόνα*, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, από σπάνια βιβλία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Μουσείου Μπενάκη, Ιδιωτικών Συλλογών, τ. 1. Αθήνα 1978.

Ολόκληρο το βιβλίο *Liber Insularum Archipelagi* [1420] ψηφιοποιημένο από τη Γεννάδεια Βιβλιοθήκη στον διαδικτυακό ιστότοπο <http://gl.onlineculture.co.uk/ttp/>

Εικ. 19

Κάστρο Μυτιλήνης:
το εντοιχισμένο σύμβολο της
αυτοκρατορικής εξουσίας των
Παλαιολόγων (μονόγραμμα)
δίπλα στον θυρεό των
Γατελούζων (μονοκέφαλος αετός).

Πηγή φωτ:

Geraki -CC BY-SA 4.0,
[https://commons.wikimedia.org/
w/index.php?curid=42107503](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42107503)

Εικ. 20

Το μονόγραμμα του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, το οποίο βρέθηκε στα ερείπια καστρόπυργου της ύστερης βυζαντινής εποχής στη θέση Λισβόρι Λέσβου και σήμερα βρίσκεται εντοιχισμένο στο γειτονικό εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου.

Πηγή φωτ: <http://paleochori-lesvos.blogspot.com/2016/01/>

Εικ. 21α

Λήμνος: τμήμα του μεσαιωνικού κάστρου της Μύρινας (Παλαιόκαστρο). Σε αυτό το κάστρο αμύνθηκαν οι τελευταίοι Ενετοί κυβερνήτες του, πριν την παράδοσή του τελικά στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1279.

Φωτ. Γεώργιος Τσιμπούκης

Εικ. 21β

Λήμνος, το νησί του Ηφαίστου.

Άποψη του λιμανιού της Μύρινας και της πόλεως από το κάστρο. Στη Λήμνο εξορίστηκε ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος από τον πατέρα του, Ιωάννη Ε΄, και από επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι απολάμβανε τις ομορφιές του νησιού.

Φωτ:

Γεώργιος Τσιμπούκης